

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. VI, sv. 1, br. 11

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Sanja Orlandić

Podgorica, 2013.

UDK 821.163.4.09Petrović Njegoš P. II

UDK 811.163.4'42

Izvorni naučni rad

Josip SILIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

DVIJE REKONSTRUKCIJE JEZIKA *GORSKOGA VIJENCA* PETRA PETROVIĆA NJEGOŠA

Ovdje će biti govora o trima interpretacijama jezika *Gorskoga vijenca* Petra Petrovića Njegoša: Popovićevoj (objavljenoj 1963), Marojevićvoj (objavljenoj 2005) i našoj (koja će uspostaviti odnos između jedne i druge te dati kritički osvrt i na jednu i na drugu.

Ključne riječi: *Njegoš, crnogorski jezik, Gorski vijenac*

Godine je 2005. u izdanju CID-a Podgorice izašlo kritičko izdanje *Gorskoga vijenca* s tekstologijom. Redakciju je, komentar i predgovor napisao Radmilo Marojević. U predgovoru (na 33 stranice kaže da je rekonstrukcija ortoepije jezika *Gorskoga vijenca* zasnovana na „novostokavskoj prozodiji“, tj. na prozodiji na kojoj je zasnovana i ortoepija srpskoga književnog jezika. (Time je iskazao svoj stav o pripadnosti crnogorskoga jezika srpskome jeziku. – Pokazat ćemo da je naš stav drukčiji.)

Prije svega, na jezik književnoga djela (kakav je *Gorski vijenac*) treba gledati kao na jezik književnosti, a ne kao na književni (standardni) jezik. Ako na nj (na jezik književnoga djela) gledamo tako, onda ga stavljamo u jedan od funkcionalnih stilova književnoga (standardnoga) jezika, koji podliježe vlastitoj normi. Ako je tako, ako podliježe vlastitoj normi, ako ne podliježe normi kojoj podliježu znanstveni (naučni), administrativno-poslovni i novinarsko-publicistički jezik, onda ima i vlastita pravila. Zašto je to tako? – To je tako zato što pripada jeziku kao sistemu, a ne jeziku kao standardu. Sve ono što se u njemu nalazi jest izbor mogućnosti koje mu pruža sistem. U tome izboru nema zabrane. Elementima se njegova izbora pristupa po načelu konjunkcije („i-i“), a ne po načelu disjunkcije („ili-ili“). Drugim riječima, njegovu se jeziku pristupa lingvistički, a ne sociolingvistički. Njime naime vladaju isključivo jezična, a ne i jezična i društvena pravila kakva

vladaju znanstvenim (naučnim), administrativno-poslovnim i novinarsko-publicističkim jezikom. (Riječ je ovdje, dakako, o funkcionalnim stilovima.) (I u razgovornome stilu književnoga (standardnoga) jezika ima specifične slobode izbora. Zato ga ovdje izostavljamo. – Još naime nismu načisto s time što razgovorni stil u biti jest.)

Kako pak mi (u skladu s teorijom E. Coseriu) uspostavljamo odgovarajuću vezu između sistema i govora, jezik književnoumjetničkoga djela ipak uključujemo u funkcionalne stilove standardnoga (književnoga) jezika. Podaci do kojih dolazi svojom slobodom izbora dobro dolaze drugim funkcionalnim stilovima. Posebno to vrijedi za leksik i njegove (stilske) figure.

Tako činimo i s jezikom *Gorskoga vijenca* Petra Petrovića Njegoša (dakako, i s jezikom ostalih njegovih djela). Specifičnosti su toga jezika i jezika znanstvenih (naučnih), administrativno-poslovnih, novinarsko-publicističkih i dr. djela crnogorskoga podneblja takve da ga (ih) moramo autonomizirati, tj. odvojiti i proglasiti čimbenicima posebnoga standardnog (književnog) jezika u okviru štokavskoga sistema.

Ono što je karakteristično za crnogorski jezik, i bilo i jest, to je jatovska jotacija. To potvrđuje i jezik *Gorskoga vijenca*. U njemu se **tje** ostvaruje kao **će** i **dje** kao **de**. Usp.: (1172) **učeraste**: *u glavu mu pamet učeraste*, (1001) *pođetinji: pođetinji čelo namršteno*. (Za **sje** > **še** i **zje** > **že** v. poslije.)

Budući da u vezi s time ima nesporazuma, reći ćemo o tome koju više. Nekoliko smo puta rekli da štokavski sistem ima 36 fonema (glasova). Posebno smo to naglasili govoreći o crnogorskome jeziku (usp.: *Crnogorski jezik – naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Podgorica, 2010).

Obično se kaže da crnogorski jezik ima dva fonema (glasa) više od hrvatskoga, srpskoga i bosanskoga (bošnjačkoga) jezika. Ne, i crnogorski jezik kao sistem, kao i hrvatski kao sistem, kao i srpski kao sistem i kao i bosanski (bošnjački) kao sistem, ima 36 fonema (glasova). (Pritom moramo reći to da se svaki sistem, pa onda i štokavski, mora shvaćati kao potencija (mogućnost).) Kad za sva četiri jezika (bosanski (bošnjački), crnogorski, hrvatski i srpski) kažemo da su sistemi (a jesu), onda mislimo na njih kao pripadnike zajedničkome sistemu – štokavskome. Pritom (prema De Saussureu i Coseriu) razlikujemo sistem i govor. Sistemom vladaju lingvističke, a govorom sociolingvističke zakonitosti. To nas onda dovodi do toga da na jezik gledamo dvojako: kao na jezik sistem i kao na jezik standard (književni jezik). Spomenuta su nam četiri jezika kao sistemi jedno, a kao standardi (književni jezici) drugo. Kao sistemi su isti (pripadaju jednome te istome sistemu – štokavskome), a kao standardi (književni jezici) različiti. Kao standardni su (književni) jezici varijeteti štokavskoga sistema. Zato kažemo da sva četiri

(kao varijeteti štokavskoga sistema) imaju isti broj fonema (glasova) – 36 : 30 konsonantskih i 6 vokalskih (uključujući i vokalsko **ɾ**). Konsonantski se dijele na konsonante (suglasnike) i sonante (glasnike). Konsonanti se dalje dijele na tvrde i meke te na zvučne i nezvučne. Konsonanti su **b, c, č, ć, d, ž, ȝ, ȥ, f, g, h, k, p, s, š, t, z i ž**, a sonanti **m, n, ŋ, l, ĺ, r, v i ĵ**. (Ovdje moramo razlikovati foneme (glasove) od grafema (slova). Fonem (glas) **ž** ima grafem (slovo) **dž**, fonem **ȝ** – grafem (slovo) **đ**, fonem (glas) **ĺ** – grafem (slovo) **lj**, fonem **ŋ** – grafem (slovo) **nj** i fonem (glas) **ĵ** – grafem (slovo) **j**. Nezvučni su fonemi (glasovi) **c, č, ć, f, h, k, p, s, š i t**, a zvučni **b, d, ž, ȝ, ȥ, g, z i ž**.)

Svaki nezvučni fonem (glas) ima nasuprot sebi zvučni. Tako nezvučni **č** ima nasuprot sebi zvučni **ž**, nezvučni **ć** – **ȥ**, nezvučni **k** – zvučni **g**, nezvučni **p** – zvučni **b**, nezvučni **s** – zvučni **z**, nezvučni **š** – zvučni **ž** i nezvučni **t** – zvučni **d**. Kako vidimo, nezvučni **c, f i h** nemaju nasuprot sebi odgovarajuće zvučne (parnjake). – Ovdje moramo reći ovo: Svaki nezvučni fonem (glas) mora imati nasuprot sebi zvučni fonem (glas) i obrnuto. To zahtijeva sistem – u ovome slučaju štokavski sistem. Nezvučnost zahtijeva zvučnost i obrnuto. Nema nezvučnosti bez zvučnosti i obrnuto. Pritom treba imati na umu to da je sistem, rekli smo, potencija (mogućnost) koja se može, ali ne mora realizirati. Tako je s nezvučnim fonemima (glasovima) **c, f i h**. Kad bi bili realizirani, glasili bi **ȝ** (za nezvučni **c**), **ȥ** (za nezvučni **f**) i **ɾ** (za nezvučni **h**). Kad bi postojali uvjeti (potrebe), i nezvučni bi fonemi (glasovi) **c, f i h** imali nasuprot sebi zvučne foneme (glasove) **ȝ, ȥ i ɾ**. To potvrđuje njihov kontakt sa zvučnim fonemima. Usp.: *otac bi* (to znao) > [òtaȝbi] (to znao), *šef bi* (to znao) > [šěfbi] (to znao) i *Čeh bi* (to znao) > [čěybi] (to znao). Morali smo to reći da bismo razumjeli ono o čemu ćemo govoriti malo poslije.

Konsonantski se (suglasnički) fonemi dalje dijele na tvrde i meke. Tvrđi su **č, ȝ, ž i š**. Meku su (nasuprot njima) **ć, ȥ, ž i š**.

U posljednje se vrijeme znade čuti da su fonemi (glasovi) **ž i š** u crnogorskome jeziku izmišljeni, i to iz političkih razloga. Ne, nisu izmišljeni, pogotovo ne iz političkih razloga. Oni su činjenice crnogorskoga jezika. Nalaze se i u lokalnim crnogorskim govorima. (Politiku stavljaju kao uzrok, pa i posljedicu, oni kojima stanje o kojemu je riječ ne odgovora. Fonemi su (glasovi) **ž i š** utvrđeni lingvistički, a ne politički. To ćemo pokazati sada.)

Fonemi su (glasovi) **ž i š** nastali jatovskom jotacijom, tj. kontaktom **z i s** sa **j** iz **je** kao rezultatom refleksa glasa jata. (To **je** u crnogorskome jeziku više nije refleks glasa jata. Zato se u njemu **j** ponaša kao i svako drugo **j** koje uvjetuje jotaciju.)

Takvom su jatovskom jotacijom nastali i fonemi (glasovi) **ȝ i ć** u primjerima tipa *đevojka* [ȝěvōika], *đed* [ȝěd], *videti* [vĩȝeti] i sl.; *ćerati* [ćěрати], *vrćeti* [vrćeti], *ćěšiti* [ćěšiti] i sl.

Meki zvučni fonem (glas) **ž** ima svoj nezvučni meki parnjak **š**. Isto tako meki nezvučni fonem (glas) **š** ima svoj meki zvučni parnjak **ž**. To im omogućava da se jedan drugome izravno suprotstave. Usp.: **ženica** [žènica] (prema *zjenica*) : *šenica* [šènica] (prema *sjenica*).

To im omogućava i da se po istorodnosti zvučnosti/nezvučnosti (zvučni sa svojim zvučnim i nezvučni sa svojim nezvučnim) jedan drugome suprotstave. Usp: **ženica** [žènica] (deminutiv od **žena**) / **ženica** [žènica] (prema *zjenica*) i **šenica** [šènica] (prema *pšenica*) / **šenica** [šènica] (prema *sjenica*).

Ta je njihova korelativnost (međuzavisnost) jedan od bitnih dokaza za njihovu fonologičnost.

Nakon toga možemo se zapitati: Zašto ostala tri standardna (književna) jezika (hrvatski, srpski, bosanski (bošnjački)) nemaju foneme (glasove) o kojima je riječ? Odgovor je: Zato što ne postoje uvjeti za njihovu pojavu. U spomenutim jezicima oni će, kao i dosad, biti potencijalni, a ne realni, kako je to u crnogorskome standardnom (književnom) jeziku.

Zvučni će pak fonemi (glasovi) **ʒ**, **ʃ**, **ɣ** (prema nezvučnima **c**, **f** i **h**) i u njima i u crnogorskome standardnom (književnom) jeziku biti i dalje potencijalni.

I dalje, dakako, ostajemo pri tome da štokavski sistem ima 36 potencijalnih fonema (glasova). Od njih su hrvatski, srpski i bosanski (bošnjački) realizirali 31, a crnogorski 33. U svima su pak njima zvučni fonemi (glasovi) nezvučnih fonema (glasova) **c**, **f** i **h** i dalje potencijalni. Pitanje je hoće li oni ikad postati realni.

Podaci su realne fonologije (i morfonologije) unijeti u Pravopis crnogorskoga jezika. U azbučni su redoslijed fonema (glasova) unijeti i fonemi (glasovi) **ž** i **š** te njihove odgovarajuće potvrde. Uskoro će se unijeti i u odgovarajuće udžbenike osnovnoškolske, srednjoškolske i visokoškolske nastave crnogorskoga jezika. U skladu će se s time (na adekvatan način) opisati i povijest (historija) crnogorskoga jezika. Pokazat će se da je ona doista specifična i autonomna.

Samostalnost (autonomija) fonema (glasova) **ž** i **š** zahtijeva da se oni (u pismu) pojavlju svugdje gdje im je mjesto. Ta njihova samostalnost (autonomija) zahtijeva da se pojavljuju (kao **ž** i **š**) i u kontaktima **šč** i **žd**. **Grožde** bi trebalo pisati **grožde**, **lišće** – **lišće** itd. (Meki su fonemi (glasovi) u kontaktu s mekim.) Buduća će ortoepsko-ortografska norma crnogorskoga jezika o tome vjerojatno povesti računa.

Jedna je od oštrih kritika koje se upućuju na račun gramatike crnogorskoga jezika njezina „kroatizacija“. Kaže se da je gramatika crnogorskoga jezika kroatizirana. Oni koji to čine ne znaju (ili ne žele znati) da je gramatika svih standardnih (književnih) jezika o kojima je riječ ista. Ako je (štokavski)

sistem isti, onda je i njegova gramatika ista. (Jedan sistem može imati samo jednu gramatiku.) Treba ovdje reći da je gramatika opis jezičnoga sistema (u ovome slučaju štokavskoga). Sve je ono što se odnosi na štokavski kao sistem isto. To je (vidjeli smo) i fonologija, i morfonologija (morfonologija je iskorištavanje fonoloških razlika na morfološkom planu), i morfologija i sintaksa. Problem je u metodologiji pristupa gramatici. Za nju se može reći da je „kroatizirana“. Metodologija je pristupa gramatici crnogorskoga jezika slična metodologiji pristupa gramatici hrvatskoga jezika. Kažemo „slična“ jer se one (metodologija gramatike hrvatskoga jezika i metodologija gramatike crnogorskoga jezika) u mnogo čemu (ali ne i u gramatici) ne slažu. Svi koji se bavimo problematikom gramatike štokavskoga sistema moramo se osloboditi predrasude o njezinoj različitosti u standardnim (književnim) jezicima štokavskoga sistema, tj. u hrvatskome, srpskome, bosanskome (bošnjačkome) i crnogorskome. Za nju se može reći samo to da je različita u (i sinkronijskoj (sinhronijskoj) i dijakronijskoj (dijahronijskoj)) prilagodbi spomenutim jezicima.

Budući da u Crnoj Gori ima određen broj ljudi koji nisu navikli na tradicionalan jezik, autori su Pravopisa crnogorskoga jezika uveli dubletna rješenja, tj. rješenja koja podjednako zadovoljavaju i jedne i druge (i „tradicionaliste“ i „netradicionaliste“). To je dakle učinjeno po načelima konjunktivne norme, tj. po načelima norme „i-i“. Evo nekoliko primjera: *bazdjeti* / *bažđeti*, *bešednik* / *besjednik*, *bezošećajan* / *bezosjećajan*, *bezućešan* / *bezutješan*, *blijedeti* / *blijedjeti*, *brideti* / *bridjeti*, *čepkati* / *cjepkati*, *čukundēd* / *čukundjed*, *čerati* / *tjerati*, *češiti* / *tješiti*, *đed* / *djed*, *đeca* / *djeca*, *dolećeti* / *doletjeti*, *dvošed* / *dvosjed*, *đevojka* / *djevojka* itd.

Nema diskriminacije ni u vezi s pojavama koje nisu pravopisne naravi. Tako se uz oblik *objekat* navodi i oblik *objekt* (i njima slične), uz oblik *arhitekta* i oblik *arhitekt* (i njima slične), uz oblik *arhaizirati* i oblik *arhaizovati* (i njima slične), uz oblik *čovječiji* i oblik *čovječji* (i njima slične), uz oblik *mučitelj* i oblik *mučilac* (i njima slične), uz oblik *akcentuacioni* i oblik *akcentuacijski* (i njima slične), uz oblik *aktuelnost* i oblik *aktualnost* (i njima slične), uz oblik *vašljivac* i oblik *ušljivac* (i njima slične) itd.

U ijekavskim jezicima postoji pravilo refleksa glasa jata po kojemu svršeni glagoli sa strukturom **-jediti** prelaze u nesvršene sa strukturom **ije-dati**. U to pravilo crnogorski jezik uključuje i svršene glagole sa strukturom **-je(s//d)ti**. Tako svršeni glagol *nasjesti* [nàsjesti] postaje nesvršeni *nasijedati* [nasijèdati], svršeni *odsjesti* [òtsjesti] nesvršeni – *odsijedati* [otsijèdati] itd. Crnogorski se dakle jezik drži ijekavskoga pravila *je* [jě] > *ije* [ijè]. U drugim ijekavskim jezicima refleks **je** ostaje tu grafijski nepromijenjen. Kažemo „grafijski“ jer se fonijski razlikuje od refleksa *je* u svršenim glagolima. U

nesvršenim je glagolima dug. Usp.: *nasjesti* [nasj²esti] > *nasjedati* [nasj²edati], *odsjesti* [òtsj²esti] > *odsjedati* [òtsj²edati] itd.

Crnogorski se jezik razlikuje od drugih (ijekavskih) jezika i u glagoljskoj strukturi -**ijediti**. On i u glagolima sa strukturom -**povijediti** ima **ije**. Usp.: *ispovijediti* [ispovij²editi] (nesvršeni mu je oblik *ispovijedati* [ispovij²edati]), *propovijediti* [pripovij²editi] (nesvršeni mu je oblik *propovijedati* [pripovij²edati]) itd. U drugim ijekavskim jezicima *ispovijediti* glasi *ispovjediti*, *propovijediti* – *propovjediti*.

I oblici pridjeva *cvijetni* i *sniježni* pokazuju da su pravila refleksa glasa jata u crnogorskome jeziku ponešto drukčija od pravila refleksa glasa jata u drugim ijekavskim jezicima. Tome je razlog, između ostalog, i „podloga“ iz koje su uzimani oblici s refleksima glasa jata. Ta se „podloga“ svakako razlikuje od „podloga“ drugih ijekavskih jezika.

Eto, nešto smo se duže zadržali na opisu crnogorskoga jezika. Učinili smo to zato što je bilo potrebno pokazati da crnogorski jezik ima sve ono što ga čini jezikom, i to posebnim, tj. različitim od ostalih jezika (hrvatskoga, srpskoga i bosanskoga (bošnjačkoga)) u okviru štokavskoga sistema. Tu različitost pokazuje i crnogorska književnosti, pa onda i Petar Petrović Njegoš kao predstavnik te književnosti. U vezi ćemo s time pokazati kako na tekst Gorskoga vijenca (na njegovu izvornost) gledaju Vladimir Popović i Radmilo Marojević, tj. kako ga rekonstruiraju. Pritom ćemo se kritički osvnuti na njihovo gledanje.

Marojević navodi genitiv množine na -**ā**, a Popović na -**ah**. (Iz onoga što Marojević kaže u vezi sa svojim postupkom (str. 37) izlazi da oblike na -**ah** smatra autentičnima.) Usp.: (1) Marojević: *Buhi vraga su sedam bihihiā* – Popović: *Viđi vraga su sedam binjišah*, (34) Marojević: *мало рукā* - *malena i snaga*, Popović: *malo rukah*, *malena i snaga*, (597) Marojević: *од петнаест хиљада Туракā* - Popović: *od petnaest hiljadah Turakah* itd.

Postupak je isti i kad je riječ o genitivu množine na -**ī** Usp.: (242) (Marojević) *[c] страином мишљу, прси надутижех* – (Popović) *strašnot mišlju, prsih nadutijeh*, (414) (Marojević) *што се ради од толико људи* – (Popović) *što se radi od toliко ljudi*, (898) (Marojević) *О хурије очи плаветнијех* – (Popović) *O hurije očih plavetnijeh* itd.

Razlika između Marojevića i Popovića ima i u rječotvornoj strukturi. Marojević, primjerice, piše: (408) *умимогред покрај хоџе мини*, a Popović: *u timogred pokraj hodže mini*, Marojević: (2745) *На Шћепан-дан дође ми одива*, a Popović: *Na Šćepandan dođe mi odiva* itd.

Najviše razlika ima u ortografiji (pravopisu). Posebno se to vidi u bilježenju imperativnih konstrukcija. U tome je Marojević mnogo „slabiji“ od Popovića. Marojević piše: (429) *Хајд’те људи да што послујемо*, a Popović:

Хајте, људи, да што послујемо, Marojević: (1206) *a tu aga, brade ti Svečeve*, a Popović: *a ti aga, brade ti Svečeve*; Marojević: (2240) *Tu sve kneže na šalu okreћеш*, a Popović: *Ti sve, kneže, na šalu okreћeš*, Marojević: (2241) *Дану оче, оно ка умијеш*, a Popović: *Danu, oće, ono kâ umiješ*; Marojević: (2667) *Нешто си се замислио ћедо*, a Popović: *Nešto si se zamislio, ћedo*, itd.

Posebno se razlikuju u postavljanju odgovarajućih znakova na kraju rečenice. U vezi s time moramo reći da treba voditi računa o razlici između rečenice kao strukturne (gramatičke) i rečenice kao komunikacijske (obavijesne) jedinice. Rečenica se kao strukturna (gramatička) omeђuje strukturnom (gramatičkom), a rečenica kao komunikacijska (obavijesna) jedinica semantičkom (smisaonom) interpunkcijom. I jedan i drugi autor (i Marojević i Popović) rabe semantičku (smisaonu) interpunkciju. No u toj se uporabi međusobno znatno razlikuju. Popović, za razliku od Marojevića, rabi znakove koji su u skladu s karakterom rečenice. I tekst je činjenica jezika kao komunikacije. Zato mora odgovarati njezinim pravilima. Navodimo jedan primjer koji će pokazati odgovara li pravilima komunikacije:

Popović (888–895)

Malo ljudstvo, što si zaslijepilo?

Ne poznaješ čistog raja slasti

a baviš se s Bogom i s ljudima;

bez nadanja živiš i umireš,

krstu služiš, a Milošem živiš!

Krst je riječ jedna suhoparna,

Miloš baca u nesvijest ljude

al' u pjanstvo neko прећерано.

Marojević (888–895):

Мало људство, што си засл(јат)пило

не позајеш чистог раја сласти

а бориш се с Богом и с људима,

без надања живиш и умиреш,

крсту служиш а Милошем живиш -

крст је ријеч једна сухопарна,

Милош баца у несвијест људе

ал у пјанство неко прећерано.

U Popovićevu bi se tekstu moglo prigovoriti samo granici između *Krst je riječ jedna suhoparna* i *Miloš baca u nesvijest ljude*. U Marojevićevu se tekstu međutim može prigovoriti svim granicama.

Naglasak (i, općenito, prozodiju) treba uskladiti sa stopama, dakle onako kako to njima odgovara. (Moramo reći da takav suodnos metričke sheme i naglasak u teoriji stiha još nije opisan.) Tako bi naglasak [ispòdnās] u (167) *svud ispod nas munje sijevaju* trebao glasiti [ispòdnas], naglasak [üzāsebe] u (1238) *svagda nosim rena uza sebe* [uzāsebe], naglasak [zàpotrebu] u (2084) *nit mi je knjiga za potrebu* [zapòtrebu] itd. Pritom treba voditi računa o tome da je naglasak crnogorskoga jezika za nastajanja Gorskoga vijenca, a i danas, specifičan. Njemu je odgovarao, i odgovara, primjerice, naglasak [čòvĭeka], a ne [čòvĭeka]. Usp.: (617) *ka tirjanin na slaba čovjeka* [čòvĭeka]. Zato metodološki nije u redu kad se izjednačuje sa suvremenim novoštokavskim naglaskom (bilo kojega tipa).

Popović se i Marojević ne slažu ni u redukciji glasova. Popović je rabi, a Marojević ne rabi. Da redukcija međutim nije formalizam, pokazuje primjer s redukcijom slogotvornoga **ṛ**. Usp. Popović (210) *velikaši, trag im se utr'o* i (304) *i dabogda trag nam se zatr'o*. Marojević i jedan i drugi oblik piše bez reduktora: *u великаши, траг им се ympo* i *дабогда траг нам се zampo*. Time i jedan i drugi stih čini devetosložnim (a traži se desetosložni).

To je, čini nam se, u skladu s njegovim nebilježenjem reduktora (x') općenito. Usp., primjerice, (611) Popović: *nit' dogori, niti svjetlost gubi* – Marojević: *hum догори нити свјетлост губи*, (1832) Popović: *Drž' Alija, kurvino kopile* – Marojević: *Држ Алија курвино копиле*, (1842) Popović: *Bjež' Komnene, zadrti delijo* – Marojević: *Бјех Комнене, задрта делијо* itd. (O tome Marojević ne stavlja naglasak ondje gdje mu je mjesto već smo govorili.)

Njegoš rabi i nereducirani infinitiv (na **-ti**) i reducirani infinitiv (na **-t**). No reducirani infinitiv ne označava reduktorom. Usp.: (2012) *počeše se krvnički goniti* i (202) *jedan drugom vadit oči žive*.

U provedbi je sufiksa **-j-** Popović dosljedan. Tako oblik pridjeva *božji* nalazimo svugdje. Usp.: (2220) *Ko će sinko, božju volju znati* i (2221) *ko li božja prozreti čudesa*. Marojević u takvim oblicima pridjeva (*božji*) sufiks **-j-** i nastavak **-i** kontrahira, pa *božji* bilježi sa *božt̃*. (390) *бич сам божѣ ја сплетен за тебе*.

Smisao za tvorbu riječi Njegoš pokazuje i oblicima *Srpka* i *Srpkinja* koje rabi u Posveti. Usp.: (35) *Zna Dušana rodit Srpka, zna dojiti Obilića* i (37) *Gle, Srpkinje sada rađu; blagorodstvom srpstvo diše!* To pokazuje (može biti i intuitivno) znanje o tvorbi oblika ženskoga spola od oblika muškoga spola sufiksom **-k-** (*Srpka*) i sufiksom **-kinj-** (*Srpkinja*). I jedan se i drugi oblik može tvoriti i od oblika muškoga spola *Srbīn* i od oblika muškoga spola *Srb̃*. I jedan i drugi oblik ima Gorski vijenac: (488) *da je bješe Srbīn ugrabio* i (1830) *Srb̃ i Turčin se slažu se nigda*.

Njegoš je uobičajena pravila tvorbe glagolskih oblika znao „poremetiti“. To pokazuje, primjerice, oblik (113) **vidijesimo** (u *njih danas ovde vidijesimo*). On u glagolu **vidjeti** (u njega inače *viđeti*) jekavski refleks **je** ijekavizira - vjerovatno zato da bi dobio odgovarajući broj slogova. U takav tip individualne tvorbe idu i oblici (1145) **vojvoda**. *Sobijevski*, **vojvoda** *savojski* i (1144) **vojevoda**: *Leopoldov hrabri vojevoda*. Očito je i to broja slogova radi.

U Njegoševu se jeziku miješaju analitičke padežne konstrukcije (bez padežnih nastavaka) s flektivnim padežnim konstrukcijama (s padežnim nastavcima). Usp.: (64) *već je u krv ona preкупata*, (145) *na Lovćen sam vazda ljetovao*, (2215) *aljinah je na nebеса доста* i dr.

Ima dosta toga i u Njegoševu jeziku za što bismo mogli reći da su to osobine njegova lokalnoga govora. Takvi su i oblici glagola tipa **rekā** ((1380) *i rekā bih, eto ga niz polje*). Takvim se oblicima Njegoš uključuje u dalmatinskoprimorski govor. Evo još nekoliko primjera: (1248) *Pa sam stoga na kraj i utekā*, (1274) *pa sam s njom bježā glavom po svijetu*, (1376) *no sam svu noć kao zaklan spavā*, (1431) *Ja nijesam ni poznā nikoga*, (1975) *Gledā sam ga đe skače s momcima*, (2264) *Penjā sam se na Sveštenu goru* itd. Da Njegoš rabi i odgovarajuće oblike na **-ao**, pokazuju primjeri (480) **iskazao** (*Nijesam vi sve još iskazao*), (826) **ismijao** (*Kako sam se sinoć ismijao*) i dr. Da takav njegov izbor može biti izazvan brojem slogova (stih), to ne poriče našu tvrdnju. U prilog našoj tvrdnji govori i oblik (183) **žā** koji nije glagolski (*a žā mi je fišek oštetiti*).

Tekst je *Gorskoga vijenca* i u formalnome i u sadržajnome smislu sličan tekstu usmene književnosti. Posebno se to može vidjeti u njegovim mudroslovnim dionicama, kojih ima napretek. U njima ima i gotovih izreka koje podsjećaju na poslovice. Usp.: (137) *U dobru je lako dobro biti*; (138) *na mucu se poznaju junaci*; (608) *Blago tome ko do vijek živi*; (609) *imao se rašta i roditi*; (1155) *Kome zakon leži u topuzu*, (1156) *tragovi mu smrde nečovještvom*, (2703) *ko će bolje široko mu polje* i dr.

Eto, iznijeli smo nešto što smatramo karakterističnim za jezik *Gorskoga vijenca* Petra Petrovića Njegoša. No to sigurno nije sve. Daljnjim bi se proćavanjem moglo doći do mnogo više i (vjerujemo) mnogo boljih rezultata. Neka ovo posluži kao poticaj za takva proućavanja.

Josip SILIĆ

ON TWO INTERPRETATIONS OF THE LANGUAGE OF *THE MOUNTAIN WREATH* BY PETAR PETROVIĆ NJEKOŠ

The author of the paper discusses two, i.e. three interpretations of the language of *The Mountain Wreath* by Petar Petrović Njegoš: the one by Popović (published in 1963), Marojević (published in 2005) and ours (establishing a relationship between the two and providing a critical review of both of them).

Key words: *Petar Petrović Njegoš, language of The Mountain Wreath*

UDK 811.164.4'373.45

UDK 821.163.4.09"18"

Izvorni naučni rad

Bernardina PETROVIĆ (Zagreb)

Ivana PETRANOVIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bernardina.petrovic@ffzg.hr

TURCIZMI U DJELIMA TRIJU POŽEŠKIH PISACA 19. STOLJEĆA

U radu se analiziraju turcizmi u trima djelima triju požeških pisaca 19. stoljeća – *Šijacima* Vilima Korajca¹, *Pavlu Čuturiću* Janka Jurkovića² i *Emin-aginoj ljubi* Josipa Eugena Tomića³). Turcizmi se razmatraju kao usvojenice i prilagođenice te kao arhaizmi i historizmi. Razvrstani su i obrađeni po vrstama riječi, opisano je njihovo značenje s obzirom na kontekst i navedeni su odgovarajući primjeri iz istraženoga književnog korpusa.

Ključne riječi: *turcizmi, Vilim Korajac, Janko Jurković, Josip Eugen Tomić*

¹ Vilim Korajac (Kaptol, 27. svibnja 1839. – Zemun, 1899.) jedan je od izrazitih hrvatskih humorista 19. stoljeća. Studirao teologiju u Zagrebu, a u Đakovačkome sjemeništu 1862. zaređen za svećenika. Profesor i ravnatelj Biskupske gimnazije u Đakovu, župnik u Zemunu. Jedan je od izrazitih hrvatskih humorista 19. stoljeća. Pisao pripovijetke, humoreske, satirične feljtone i pedagoško-didaktičke članke, najpoznatija su mu djela *Dvije čudne promenade* (1862), *Šijaci*, (1868), *Auvergnanski senatori*.

² Janko Jurković (Požega, 1827. – Zagreb, 1889.) studirao je bogosloviju u Zagrebu, a klasičnu filologiju u Beču. Obnašao visoke državne funkcije (perovođa, savjetnik Vlade, nadzornik srednjih škola), član Akademije, predsjednik Matice hrvatske, suradnik raznih časopisa, pjesnik, pripovjedač, feljtonist, dramatičar. Pristaša realizma u književnosti, unosi nove teme u novelistiku, likove stvara prema živim modelima, daje humorističnu sliku naše sredine. Najvažnija djela: *Pavao Čuturić*, *Timotija Patkov*, *Seoski meceni*, *Čarobna bilježnica*.

³ Josip Eugen Tomić (Požega, 1843. – Zagreb, 1906.) književnik, podbilježnik Požeške županije i banski savjetnik. Stvara u razdoblju protorealizma pišući poeziju (*Leljinke*), pripovijetke (*Pošurice*) i romane (*Kapetanova kći*, *Zmaj od Bosne*, *Emin-agina ljuba*). Povijesnu tematiku obrađuje u romanu *Za kralja – za dom* (otpor germanizaciji), a njegovi najbolji romani (*Melita*, *Udovica*), dotiču se zagrebačko-zagorskih tema. Pisao je i drame (najpoznatija je tragedija *Veronika Desinička* i komedija *Barun Franjo Trenk*). Bavio se prevodjenjem, a uspješno je dovršio i Šenoin roman *Kletva*.

1. Uvod

Riječi preuzete iz turskoga jezika u hrvatski jezik rezultat su višestoljetnoga bliskoga kontakta tih dvaju jezika.⁴ Sa stajališta kontaktne lingvistike posuđivanje se odvijalo u dvjema fazama: u osmanskoj fazi, tj. izravnim jezičnim kontaktom za vrijeme osmanske vlasti i u poslijeosmanskoj fazi, tj. nakon osmanske vladavine (usp. Čengić 2008: 14). Turcizmi⁵ se, kako ističe Brozović (2005), u hrvatskome jeziku dijele u tri skupine. U prvoj su više-manje posve prihvaćene riječi, za koje nema prave domaće zamjene, ili su domaće riječi višeznačne, ili pak stilski obojene, a odomaćeni su turcizmi stilski neutralne riječi. Takvih je riječi puno – *bakar, boja, čarapa, čekić, dućan, duhan, jorgovan, kutija, majmun, pamuk, rakija, sat, šator, šećer, top, tulip-pan*. Drugoj skupini pripadaju turcizmi kojima se označuju razne orijentalne i(li) islamske realije, *baklava, džamija, fes, imam, rahatlokum, sevdalinka*. Ni riječi iz te skupine nisu u hrvatskome jezičnom standardu problematične — jednostavno, one se upotrebljavaju kada govorimo o stvarima i pojavama koje one označuju. Najbrojnija je treća skupina koja je neodvojiv dio hrvatskoga jezičnog naslijeđa. Tu su riječi koje se ne upotrebljavaju redovno, umjesto njih govorimo stilski neutralne domaće riječi, ali znamo, bolje ili slabije, i turcizme koji su njihove istoznačnice.

⁴ Riječi istočnjačkoga porijekla u većem su broju počele prodirati u balkanske, naročito slavenske balkanske jezike tek pojavom Osmanlija na ovim prostorima, ali valja spomenuti i ranije utjecaje turskih naroda na te jezike. Pojavom Avara u Panonskoj nizini i njihovim dodirima s balkanskim stanovništvom, posebice sa Slavenima, uslijedili su tursko-tatarski utjecaji koji su ostavili traga na balkanskim jezicima, ali ti raniji utjecaji tiču se samo maloga broja riječi. O pravoj pojavi turcizama u slavenskim i balkanskim jezicima može se govoriti od dolaska Osmanlija na Balkan. Njihova duga vladavina na ovim prostorima ostavila je tragove u jeziku (usp. Škaljić 1965: 11–13). Orijentalizme (riječi iz turskoga, arapskoga i perzijskoga jezika) najviše je širila turska uprava i vojska u gradovima koje su naseljavali, ali orijentalizme su širili i domaći građani i činovnici. Pojava novih ustanova i pojmova primana je zajedno s nazivima za njih. To je jedan od osnovnih uzroka postojanja orijentalizama u slavenskim jezicima. (usp. Čengić 2008: 10)

⁵ Za posuđenice koje su u hrvatski jezik ušle s turskim jezikom kao posrednikom rabe se nazivi *turcizmi* i *orijentalizmi*. Ne ulazeći dublje u terminološku raspravu, priklonit ćemo distinkciji tih termina prema Brozović (2005) i prihvatiti naziv *turcizmi*. Naziv *orijentalizmi*, ističe Brozović (2005), ne bi bio baš posve točan jer sve riječi koje su nam došle iz turskoga ili preko turskoga ne potječu iz tzv. orijentalnih jezika, to jest iz arapskoga i perzijskoga. Puno je riječi koje su u turski jezik došle iz novogrčkoga (kao *avlija, kaldırma, kesten, kutija*), iz talijanskoga (kamara). Kao što svi turcizmi nisu orijentalizmima, nisu ni svi orijentalizmi turcizmima. Pojedine su riječi arapskoga podrijetla stigle iz europskoga kulturnoga kruga, a ne iz turskoga jezika, a pojedine su riječi arabizmi koje su u hrvatski jezik ušle neovisno o turskome jeziku.

Čitajući izabrana djela požeških pisaca (Korajac 1994; Jurković 1994; Tomić 1966), prelistavajući rječnike turcizama (Esih 1942; Škaljić 1966) i rječnik stranih riječi (Klaić 2002) uočava se velik broj posuđenica iz turskoga jezika koje danas pripadaju standardnojezičnoj razini. U prikupljenomu korpusu turcizama jasno se mogu razlikovati dvije vrste posuđenica – usvojenice i prilagođenice. Izrazi koje pripadaju razini usvojenica potpuno se uklapaju u hrvatski standardni sustav i sve njegove norme tako da se više ne uočava njihova prethodna pripadnost stranome sustavu (*ćup, inat, zanat, rakija, bunar, čarapa, pita, lakrdija, djed, lula, kahva/kava, čizme, šešir, top, topdžija, četa, kula, barjak, nišaniti, đavao, feredža, skela, naricati, mahrama/marama, baram, prsluk, kabanica, sahat/sat, djed, tambura*). Prilagođenice se također uklapaju u standardni sustav jezika primatelja, ali njihovo se strano porijeklo još uvijek može zapaziti po nekim elementima koje zadržavaju iz jezika davatelja (*duhan, dorat, mehlem/melem, sultan, vezir, šator, paša, spahija, barut, jatagan, janjičar, beg, Turci, minaret, mujezin, šejtan*).

2. Turcizmi u *Šijacima*, Pavlu Čuturiću i Emin-aginoj ljubi

2.1. Usvojenice i prilagođenice

U prikupljenu se korpusu zamjećuju usvojenice i prilagođenice, primjerice:

- a) vojno i činovničko nazivlje – *sultan, vezir, top/topdžija, četa, kula, paša, šator, spahija, barut, jatagan, nišan, janjičar, beg*
- b) vjersko nazivlje – *đavao, minaret, mujezin, šejtan, feredža*
- c) odjevni predmeti – *čarapa, čizme, šešir, mahrama/marama, prsluk, kabanica*
- d) prehrambene namirnice – *rakija, pita, kahva/kava*
- e) predmeti iz života i tradicije – *ćup, lula, mehlem/melem, skela, tambura*
- f) nazivi za biljke i životinje: *duhan, dorat*

Titule turskih staležnih i činovničkih klasa ulaze u hrvatski jezik jer turska uprava i administracija dugi niz godina dominira ovim prostorima. Imenice koje označavaju titule turskih činovnika i posjednika jesu *sultan, vezir, paša, spahija, janjičar, beg*. Imenica *sultan* imenuje vrhovnog državnog poglavara ‘car, vladar’ (Škaljić 1966: 574) odnosno preciznije ‘osmanlijsko – turski car’ (Esih 1942: 111). Nakon njega slijedi *vezir* ‘prvi ministar, po vlasti odmah iza sultana, punomoćnik’ (Esih 1942: 126). Škaljić proširuje značenje na ‘upravitelja manjih državnih jedinica, najviša titula u državnoj hijerarhiji Turske Carevine: ministar, guverner jedne pokrajine, upravnik vilajeta’ (Škaljić 1966: 641). Tomić pripovijeda o pothvatima samog vrha turske države.

„U svim stranama prostranoga otomanskog carstva kupila se navrat – nanos silna vojska pod novim **vezirom**, da suzbije i razbije principa Eugenija, koji se bješe spremao da velikom silom osvoji Biograd, pa da preko njegovih ruševina zadre u srce države stambulskih **sultana**.“ (Tomić 1966: 189)

Imenica *paša* označava ‘titulu visokih dostojanstvenika i vojnih lica osim u duhovnoj hijerarhiji; rang generala’ (Škaljić 1966: 511), ali Esih uz vojnu (generalsku) komponentu navodi i onu posjedničku ‘zapovjednik i gospodar od jedinoga grada i njegove nahije; gospodar pašaluka’ (Esih 1942: 95).

„Travnički **paša** zapovjedi kapetanima u Posavini da svaki čas provaljuju preko Save, da pale kauske skele i čardake, a utvrde u prah obaraju.“ (Tomić 1966: 191)

Imenica *spahija* ima dva značenja prema Škaljiću ‘posjednik timara, spahiluka, koji je dužan kao konjanik da ide u vojsku u slučaju rata’, zatim ‘bolje stojeći seoski domaćin islamske vjere u Bosni i Hercegovini’ (Škaljić 1966: 570). Esih također navodi posjedničku komponentu i vojnu obvezu ‘gospodar od zemlje’, ‘dužan je poći kao konjanik na vojnu’ (Esih 1942: 110).

„Turski **spahije** htjedoše ga pošto – poto.“ (Tomić 1966: 202)

Najnižu vojnu titulu od navedenih označava imenica *janjičar* ‘turski nekadašnji regularni vojnik; danas samo nomen agentis »vrsta vojnika«’ (Esih 1942: 67).

„Bijahu to **janjičari**, koji su bježeći poslije velike bitke kod Varadina, sklonili se u Bosnu i tu onda živjeli od razbojništva i krađe.“ (Tomić 1966: 236)

Imenica *beg*, prema Škaljiću, otklanja se od vojnog i činovničko svijeta kao ‘plemička titula’ i ‘titula koja se pridaje musl. imenu iz poštovanja’ (Škaljić 1966: 129). Nasuprot tomu Esih navodi uz civilnu (građansku) i vojnu komponentu ‘naslov visokih vojničkih ili građanskih činovnika’ (Esih 1942: 25).

„Ako nisu dulje vremena mogli provaliti na našu stranu, a oni su robili raju u Bosni, a događalo se da su i **begovi** i spahije osjetili njihovu neobuzdanu pohlepu za tuđim dobrom.“ (Tomić 1966: 237)

Imenice *top*, *barut*, *jatagan*, *nišan* označavaju predmete koji se upotrebljavaju u boju. Imenica *top* ima dva značenja prema Škaljiću ‘poznato artiljerijsko oružje’ i ‘veći smotak (tuba) platna, štofa ili druge tkanine’ (Škaljić 1966: 619). Esih navodi samo značenje ratnog oružja ‘die Kanone, tormentum bellicum’ (Esih 1942: 121). Tomić upotrebljava i izvedenicu *topdžija* u značenju ‘artiljerac; onaj koji ispaljuje topove’ (Škaljić 1966: 619).

„Teška i laka konjica, **topdžije** s teškim topovima i pješadija bez broja kretala je nekamo prema istoku, kamo su hrlile carske čete od zapadnih i sjevernih strana države.“ (Tomić 1966: 189)

Imenica *nišan* ima tri značenja prema Škaljiću ‘cilj, meta prilikom pucaanja iz vatrenog oružja; naprava na pušci ili na topu za ciljanje’, ‘biljeg, znak na tijelu, madež’ i ‘odren, odlikovanje’ (Škaljić 1966: 493). Esih ne navodi treće značenje u smislu odrena, odlikovanja. U Tomićevu djelu pronalazim glagol nišani u značenju ‘ciljati’ (Škaljić 1966: 493).

„Nijedna crta njezina lica nije odavala da ona išta sluti o tom kamo **nišani** govor barjaktarov, samo ono često titranje dugih, crnih trepavica moglo bi te uvjeriti da djevojka zna o čem se radi, no da se čini nevještom, jer joj se stvar ne mili.“ (Tomić 1966: 232)

Imenicu *četa* Esih navodi kao turcizam dok Škaljić ističe da je riječ porijeklom iz nekog od slovenskih jezika spojena s turskim sufiksom –ci ‘*çeteci* (çete-ci), tur. çete „četa“ (riječ je slov. porijekla) + tur. suf. –ci’ (Škaljić 1966: 172). Nadalje Škaljić ističe ‘Tur. suf. –ci (–çi) dodaje se imenicama i služi za građenje imenica koje označavaju nosioca kakve radnje, zanimanja, zanata ili zvanja.’ (Škaljić 1966:24). Imenice koje označavaju vojne nastambe jesu *kula* i *šator* s tim da Škaljić imenici *kula* uz značenja ‘utvrda’ i ‘toranj’ pridodaje i treće značenje ‘stambena zgrada’ (Škaljić 1966: 423).

„Tvrđave i **kule** uzduž obala Save bijahu pune vojnika.“ (Tomić 1966: 190)

Imenice *đavao*, *minaret*, *mujezin*, *šejtan*, *feredža* pripadaju skupini vjerskog nazivlja. Imenica *đavao*, *đaur*, *đavur*, prema Škaljiću, ima značenje ‘nemusliman, nevjernik, hrišćanin’ (Škaljić 1966: 246). Esih ne precizira o kojoj vjerskoj pripadnosti se radi te opisuje općenito ‘nevjernik’ (Esih 1942: 48). Tomić upotrebljava oblik *đavo* s kontrakcijom vokala *a* u odnosu na standardnojezični oblik *đavao*.

„Ala je pravi **đavo** taj naš pukovnik!“ (Tomić 1966: 193)

„Neka **đavo** pije s njima...ta to bi ispilo i more i Dunavo...“ (Tomić 1966: 213)

Hrvatski standardni jezik usvaja imenicu *đavao*, ali u onom značenju koje u turskome jeziku ima imenica *šejtan* (*šeitan*) ‘đavao, vrag’ (Škaljić 1966: 584; Esih 1942: 113) bez analogije u odnosu na kršćanski svijet. Škaljić navodi i drugo značenje imenice *šejtan* - ‘dovrtljiv čovjek, obješenjak’ (Škaljić 1966: 584).

„Ti si ga općinila, puštenice, tebi je **šejtan** pomogao da meni jadnoj ugrabiš njegovo srce.“ (Tomić 1966: 329)

Imenice *čarapa*, *čizme*, *šešir*, *marama*, *prsluk*, *kabanica* pripadaju skupini odjevnih predmeta. Esih navodi starohrvatsku riječ ‘bječva’ u značenju *čarapa* (Esih 1942: 32). Škaljić prevodi istom posuđenicom ‘čarapa’ (Škaljić 1966: 164).

„Sve se je kao kakva stara **čarapa** raspalo i rasonodilo!“ (Korajac 1994: 20)

Imenice *čizma* i *šešir* su standardnojezični oblik starohrvatskih riječi ‘postola’ (Esih 1942:35; Škaljić 1966: 178) i ‘klobuk’ (Esih 1942: 114) koje

danas pripadaju domeni arhaizama osim na dijalektalnoj razini gdje su punopravan član leksika.

„Sutradan u svu zoru dolažаше mu sa svih strana obećana potpuna odlična toaleta: **čizme** od g. kapelana, hlače suknene od g. provizora, visoki škrljak od šumara.“ (Jurković 1994: 18)

„Kad dođe na nje red, učitelj pred vrati **šešir** s glave skine i u nj pjesan tako udesi kako će si moći u nuždi pomoći.“ (Jurković 1994: 19)

Imenica *mahrama/marama* ima dva značenja ‘ubrus, ručnik, peškir’ i ‘bošča, rubac, krpa ili peškir kojim ženske pokrivaju glavu’ (Škaljić 1966: 441). Esih opisuje, ali ne precizira čemu koristi ‘tkana je od pamuka ili lana, a s oba kraja ukrašena prugastim uzorkom utkanih crvenih ili plavih niti (čibuk, der Streifen)’ (Esih 1942: 83). Ni u Tomićevu djelu nije potpuno jasno koje se značenje realizira. Vjerojatnije je drugo jer je i u hrvatskom standardnom jeziku prevladalo značenje rupca kojim žene pokrivaju glavu.

„Upomoć, upomoć! – uze vikati nesretna djevojka, no otmičari njezini zabuše joj usta **maramom**, svežu joj konopcem ruke naopako, privežu Aničin čamac uz svoju šajku i uzmu nato žurno veslati k mjestu gdje Vrbas utječe u Savu” (Tomić 1966: 238)

Imenica *prs(a)luk* po Škaljiću nije potpuni turcizam. Radi se, naime o ‘hrvatskoj riječi prsten s turskim sufikslnim morfemom *-luk*’ (Škaljić 1966: 525). Esih također smatra da se radi o turskoj izvedernici na *-luk*, ali u korijenu nije hrvatska riječ *prsten* nego ‘Laibchen germanizam prekrojen u tursku izvedenicu na *-luk*’ (Esih 1942: 99).

„Sve satnije imadu jednako, domaće odijelo što si ga svaki vojnik sam pribaviti mora: kratki gunjac s crvenim gajtanima, modri **prsluk** i hlače, obične opanke, pa onda crvenu kabanicu, a na glavi crvenkapu, kako ju je nosio onda svijet u pukovnji.” (Škaljić 1966: 245)

Imenicu *kaban* Esih definira kao ‘kabanica, kaput, ogrtač’ (Esih 1942: 70). Prema tome hrvatski standardni jezik usvaja imenicu *kabanica* kao izvedenicu iz turske riječi *kaban*.

„Sve satnije imadu jednako, domaće odijelo što si ga svaki vojnik sam pribaviti mora: kratki gunjac s crvenim gajtanima, modri prsluk i hlače, obične opanke, pa onda crvenu **kabanicu**, a na glavi crvenkapu, kako ju je nosio onda svijet u pukovnji.” (Tomić 1966: 245)

„Vojvoda ogrne **kabanicu** i brzim korakom požuri se do kućara Aničina. (Tomić 1966: 315)

Imenice *rakija*, *pita*, *kahva/kava* pripadaju skupini prehrambenih namirnica. Imenica *kahva* je zanimljiva iz razloga što nije potpuno transfonimizirana nego je oblikovana prema izgovoru turske riječi *kahve* u značenju ‘kafa’, ‘kafana’ (Škaljić 1966: 381).

„Ona nam je obično poslije ručka **kahvu** utakala, te najprije namiguju, poslije pomiluj, razgovaraj se s večeri pred kućom...” (Jurković 1994: 11)

Imenice *mahrama*, *mehlem*, *sahat*, kao i imenica *kahva*, u hrvatskom standardu gube glas *h* te se na taj način udaljavaju od izvornog modela. Imenica *sat* nakon ispadanja fonema *h* kontrahira dva vokala *a* u jedan. Izrazito je zanimljivo što Tomić upotrebljava oba oblika.

„Kad je bilo podne, morala je sva vojska po zapovijedi užinati, zatim se odmoriti koja dva-tri **sata**, a onda se spremati za polazak.” (Tomić 1966: 245)

„Puna tri **sahata** proveo Emin-aga kod Ajke, a onda se oprostio s njom, obećav da će se doskora opet vratiti.” (Tomić 1966: 337)

Kontekst prve rečenice općenit je pa nije slučajnost da se upotrebljavaju oblici u kojima dolazi do gubljenja glasa *h*. U drugoj rečenici ambijent je situiran u muslimanskom svijetu pa je i izričaj prilagođen izvorniku. Posebnost imenice *melem*, prema Škaljićevu rječniku, jest u njezino značenje – ‘mast koja se privija kao lijek na rane, kraste, uboj’ i figurativno ‘blag, dobar čovjek’ (Škaljić 1966: 453). Isto vrijedi za imenicu *šejtan* koja u doslovnom smislu znači ‘đavao, vrag’ (Škaljić 1966: 584), a u figurativnom ‘dovrtljiv čovjek, obješenjak’ (Škaljić 1966: 584). Takva vrsta dvostrukosti u značenju koja se odnosi na opis karakternih osobina značajna je, prema Škaljiću, za sve imenice koje označavaju izrazito pozitivne ili izrazito negativne pojave i predmete. U Esihovu rječniku navedena su samo doslovna značenja. Imenica *melem* se definira kao ‘mast, kojom se liječe rane’ (Esih 1942: 85), imenica *šejtan* kao ‘đavao, sotona’ (Esih 1942: 113). U tekstu se također ne realiziraju prenesena značenja.

„Čas – dva i eto se sraziše, jer katane silovito izmahuju kopljem. Gdje ovo pogodi tu **melema** nema.” (Tomić 1966: 208)

„Ti si ga opčinila, puštenice, tebi je **šejtan** pomogao da meni jadnoj ugrabiš njegovo srce.” (Tomić 1966: 329)

Imenice *ćup*, *lula*, *mehlem/melem*, *skela*, *tambura* označavaju predmete iz života i tradicije. Imenica *ćup* u Škaljićevu rječniku, definirana je kao ‘zemljani duboki sud koji ima dvije ručke sa strane’ (Škaljić 1966: 200). Esih s jedne strane malo više precizira određujući sadržaj koji se unutra pohranjuje ‘lonac u kojem se čuva med ili mast’ (Esih 1942: 39), a s druge strane uskraćuje u opisu samoga predmeta definirajući ga samo kao ‘lonac’. U Korajčevim *Šijacima* imenica *ćup* nije preciznije određena, označava predmet koji proizvode s namjerom prodaje.

„Šijak napravi tako lijepe išarane, a kraj toga jeftine pokljuke i **ćupine**, da jim nema prigovora!” (Korajac 1994: 6)

„Sad se prave kapci, **ćupovi** i pokljuke.” (Korajac 1994: 25)

Esih definira imenicu *lula* kao ‘sprava za pušenje’ (Esih 1942: 82), dok je množina iste imenice, *lule*, kod njega opisana kao posebna riječ s značenjem ‘cijevi kroz koje teče voda’ (Esih 1942: 82). Škaljiću je to jedna riječ kojoj dodaje i treće značenje ‘mala čašica kao povelik naprstak’ (Škaljić 1966: 436). Jurković ju upotrebljava samo kao ‘spravu za pušenje’, a Korajac u tom smislu dodaje i imenicu *duhan* kao sadržaj koji se stavlja u lulu.

„Pitalo bi se za koju godinu poslije moje smrti: to li je **lula**, to li je periš, to li je pero kojim je pisala neumrla ruka Pavla Čuturića?“ (Jurković 1994: 8)

„Grga posluša i otiđe; jer nije on neposlušan, samo malo spor, a takve je čudi da rad priklapa, zanovijeta i prigovara; a međutim djed Mišo izvadi iz torbe svoju malu **lulicu** s još manjim kamišcem (jer u tom su Šijaci slični Ciganom: kamiš im je bar dva ili tri puta kraći od **lulice**!), napuni ju s krompirom, tj. lišćem od krompira, jer duhan je skup, a što si malo duhana sam posadi, to mu sve milosrdna „c. kr. filancija“ iščupa – dakle on se zadovolji uprav kao i Ciganin, i s krompirom!“ (Korajac 1994: 14)

Imenica *tambura* pripada skupini etnografskih dijalektizama koje preuzimamo u standardu u nedostatku izraza koji bi ih zamijenio. Škaljić ju opisuje kao ‘poznati muzički udarni instrument sa žicama’ (Škaljić 1966: 599), a Esih kao ‘vrstu citre’ (Esih 1942: 116).

„Nije jedanput slušala kako su momci uz **tamburu**, a slijepci uz gusle javorove pjevali da je Turčin ugrabio kršćansku djevojku i s njom se oženio.“ (Tomić 1966: 275)

Riječi *inat*, *zanat*, *bunar*, *lakrdija*, *Turci*, *naricati*, *barem*, *sahat/sat*, *djed* pripadaju skupini turcizama iz svakodnevnoga govora. Imenice *inat* i *zanat* u Korajčevim *Šijacima* se pojavljuju unutar poslovice koje su najčešće dio privatnog i uskog obiteljskog govora, a tako zapravo i možemo pojmiti cijeli taj krug Korajčevih požeških trgovaca, poput jedne velike obitelji.

„Šijak potpuno vjeruje u istinu one narodne poslovice „od **inata** nema goreg **zanata**“ – zato je i miran kao janje – dok ga ne rasrdiš; ali kad ga naljutiš, opsovati će ti onaj pupčar s kojim ti je baba pupak rezala, ili onu šklocu kojom gospodin bog u nebu hljeb reže, a onda u najvećoj žestini – pružit će ti tikvicu s rakijom da se napiješ i š njim pomiriš!“ (Korajac 1994: 7)

„Tako smo od naših starih naučili, to je naš **zanat**, od toga mi živimo.“ (Korajac 1994: 22)

Tomić se koristi imenicom *inat* i sinonimom *prkos* unutar iste rečenice.

„On je naš sužanj i leži ranjen kod vojvode Čaldara! – pohvali se delija, komu se htjelo prkosa i **inata** bez razloga.“ (Tomić 1966: 264)

Imenicu *bunar* Esih definira kao ‘zdenac, studenac’ (Esih 1942: 30), dok ju Škaljić opisuje kao ‘vještački iskopana duboka jama, rupa, iz koje se vadi i upotrebljava podzemna voda’ (Škaljić 1966: 154). Korajac upotrebljava u jednoj rečenici i usvojenicu iz turskog jezika *bunar* i starohrvatsku riječ *zdenac*.

“Jedanput dođe na naš **bunar**, a imadu i sami kod svoje kuće zdenac; drugi put opet prođe kraj naše kuće, pa kad je kod dvorišta, onda se popne uvis koliko je dugačak pa se ogleđe naokolo ko da nešto traži; a najljepše je što je juče bilo.” (Korajac 1994: 17)

Zanimljiva je imenica *lakrdija* koja se kod Esiha opisuje kao ‘riječ, govor’ (Esih 1942: 81), dok Škaljić dodaje i drugo značenje koje je danas u hrvatskom standardnom jeziku puno zastupljenije ‘komedija bez književne vrijednosti koja ima za cilj da izazove smijeh pod svaku cijenu; šala’ (Škaljić 1966: 431). Nasuprot tomu, Korajac rabi imenicu u prvotnome značenju, odnosno kao ‘riječi, govor’ Esih ne navodi imenicu *djed*, *dedo* kao turcizam, za razliku od Škaljića – ‘*dedo, deda* m (tur) djed.< tur. dede „djed“’ (Škaljić 1966: 208). Korajac i Tomić upotrebljavaju neeufemizirani oblik *djed*.

„Da ne duljim lakrdije: u kući **djeda** Kuburdžića, kneza golobrdskog, velika je tišina i veliki žamor.” (Korajac 1994: 38)

„Ne okaljajte slave svojih **djedova**.” (Tomić 1966: 246)

Imenica *Turčin* označuje ‘pripadnika turske nacije’, ali i vjersko obilježje ‘musliman’ u pučkom govoru i u narodnoj pjesmi (Škaljić 1966: 624).

„Planuo žestok, ogorčen boj između jednih i drugih. Katane se junčki biju, ali i **Turci** bijesni i razjareni da im neće dugo odoljeti moći.” (Tomić 1966: 256)

Posljednjoj skupini pripada jedan glagol (*naricati*) i jedan prilog (*barem*).

„Ah, bože, pravedni bože, zašto mi ote sina? Kukala starica i kukajuć izašla na trijem, da tamo dalje **nariče**.” (Tomić 1966: 226)

Škaljić navodi imenicu *nara* u značenju ‘vika, cika, deranje’ te drugo značenje ‘njiska, rzanje konja’ (Škaljić 1966: 487). Esih također navodi dva značenja ‘uzvik, usklik, hrzanje konja’ (Esih 1942: 91). Prilog *bar*, *barem* Škaljić i Esih definiraju kao ‘makar, u najmanju ruku, ako ništa drugo’ (Škaljić 1966: 120; Esih 1942: 23)

„Tim bolje. – odgovori pukovnik – **barem** ćemo prije biti gotovi.” (Tomić 1966: 244)

Usvojenice se pojavljuju u svim trima proučavanim djelima, dok prilagođenice većinom u Tomića i nešto malo u Korajca. U Korajčevim *Šijacima* to su imenice *duhan* i *dorat*. U Tomićevom romanu *Emin-agina ljubav* razini prilagođenica pripadaju imenice *vezir*, *sultan paša*, *spahija*, *janjičar*, *beg*, *Turci*, *šator*, *barut*, *jatagan*, *minaret*, *mujezin*, *šejtan*, *feredža*, *melem*.

Razlog tomu je što Tomić u svojem povijesnom romanu koristi sav repertoar činovničkih i posjedničkih titula, te vjerskih naziva i nekolicinu drugih predmeta vezanih uz boj i ratovanje. U Korajčevim Šijacima semantički prevladava leksik iz obiteljskoga ozračja koji je vezan uz tematsko određenje djela – niz prizora iz seoskoga života u požeškome kraju koji ponajprije opisuju običaje i navade požeških trgovaca zvanih *Šijaci* (usp. Jelčić 1977: 106). Leksik se odnosi na prehrambene namirnice i predmete vezane uz njihovu primjenu te na još poneku riječ iz obiteljskog okruženja. Jurković u podnaslovu određuje svoju pripovijetku kao ‘ulomci iz lomna i krševita života jednoga starovjerskog pučkog učitelja’ (Jurković 1994: ?). Leksik kao i tema pomiču se iz svakodnevnice u područje učenih razgovora, želje za napredovanjem i potvrdom svoga statusa tako da i onaj malen broj turcizama koji se pojavljuju ne pripada prosvjetnoj sferi nego onoj u kojoj se i koriste – svakodnevnomu govoru. Prema vrsti većina riječi su imenice. Pojavljuju se svega dva glagola (*nišaniti* i *naricati*) i jedan prilog (*barem*).

2.2. Dijalektizmi

U svim trima djelima javlja se velik broj turcizama koji pripadaju dijalektalnoj razini. Većina dijalektizama u ovome korpusu jesu imenice – *varoš*, *mangura*, *mušterija*, *abadžija*, *majdan*, *kubura*, *burgija*, *ćebe*, *adet*, *kavga*, *kulaš*, *kiljer*, *čilit*, *dušman*, *divan*, *kuskun*, *čakmak*, *avet*, *dolama*, *tokmak*, *kalfa*, *dušman*, *ugursuz*, *bašča*, *čivut*, *tabak*, *dušek*, *veresija*, *megdan*, *medandžija*, *ćorda*, *kaur*, *đerdan*, *kubura*, *kapija*, *durbin*, *barjaktar*, *čoban*, *komšija*, *bečar*, *busija*, *đuvegija*, *babo*, *hanuma*, *duvak*, *duvar*. Sljedeća vrsta riječi prema kriteriju zastupljenosti jesu glagoli – *karati*, *ištati*, *hasniti*, *okrečiti*, *jagmiti* (*se*), *ašikovati*, *begenisati*. Samo su dva priloga – *ele*, *badava*; dva uzvika – *jok*, *jok vala*, veznik – *međer* i riječca *ja*. Imenice se mogu razvrstati u sljedeće značenjske skupine:

- a) imenice koje označavaju muške i ženske osobe: *mušterija*, *abadžija*, *dušman*, *avet*, *kalfa*, *ugursuz*, *čivut*, *megdandžija*, *kaurin/kaurkinja*, *čoban*, *komšija*, *bečar*, *đuvegija*, *babo*, *hanuma*, *barjaktar*
- b) imenice za predmete: *mangura*, *kubura*, *burgija*, *ćebe*, *čilit*, *kuskun*, *čakmak*, *dolama*, *tokmak*, *tabak*, *dušek*, *ćorda*, *đerdan*, *kapija*, *durbin*, *šajak*, *duvak*, *duvar*
- c) mjesne imenice: *varoš*, *majdan*, *kiljer*, *bašča*, *megdan*
- d) radne imenice: *kavga*, *divan*, *busija*
- e) imenice za životinje: *kulaš*
- f) mislene imenice: *adet*, *veresija*

Imenica *mušterija* u oba rječnika se definira kao ‘kupac, klijent’ (Škaljić 1966: 479; Esih 1942: 90). Korajac, izražavajući se u poslovičnom duhu, obuhvaća isto to značenje.

„Neki tvrde - o čem ja međutim u najsmjernijoj poniznosti dvojim – da su Šijaci veoma razumni i obrtni ljudi; da se upravo na njih obistinjuje ona narodna poslovice: “**mušterija** koze pase“; jer da se upravo oni u sto zanata razumijevaju; tako npr. vele: “Šijak se potpuno razumijeva u lončarstvo.“ (Korajac 1994: 6)

Imenica *abadžija* nastaje sufiksalsnom tvorbom od imenice *aba* u značenju ‘domaćeg sukna’ i ‘ogrtača skrojenog od abe’ (Škaljić 1966: 65).

„Šijak je tako dosjetljive i izumljive pameti – o čem ja i opet dvojim – da on ni ne treba mnogo, kao drugi ljudi, za svoju porabu obrtnika, npr. šeširdžija, opančara, **abadžija** itd., jer je već sam gotovo svake ruke obrtnik!“ (Korajac 1994: 6)

Imenica *megdandžija* tvori se također sufiksalsnom tvorbom od imenice *megdan*, *mejdan* koja prema Škaljiću ima četiri značenja: ‘1. povelik prazan prostor u gradu, polje, trg. 2. marvena pijaca, vašarište. 3. boj, dvoboj, duel. 4. fig.:vidjelo, javnost.’ (Škaljić 1966: 454). U Tomićevu romanu realizira se treće značenje imenice *megdan* (‘boj, dvoboj, duel’). Imenica *megdandžija* označava vršitelja radnje, tj. ‘onaj koji mejdan dijeli, koji se bori’ (Škaljić 1966: 454).

„Najedanput će udariti u bubnjeve; razderat će se bojne trublje, pa eto vojne, na koje će poći sve što je doraslo do britke čorde i konja od **megdana**. Ali krajišnici, stare **megdandžije**, ne klonuše duhom.“ (Tomić 1966: 190)

Navedene imenice zajedno s imenicama *komšija* i *đuegija* u značenju ‘susjed’ (Esih 1942: 78; Škaljić 1966: 413) i ‘mladoženja’ (Esih 1942: 52; Škaljić 1966: 259) pripadaju skupini imenica tvorenih dodavanjem sufiksa *-džija* i *-ija* turskoga podrijetla i dodaje se na uglavnom na strane osnove.

„Mi zato moramo uvjeriti naše **komšije** da se uzalud nas ne boje, a to će biti samo onda moguće ako ih budemo što češće uznemiravali.“ (Tomić 1966: 242)

„Eto ti dovedoh **đuegiju** – viknu šaljivo Ivo Anici.“ (Tomić 1966: 259)

Imenica *kaur/kaurin* ima dva značenja: ‘isto što i đaur’ i ‘katolik ili Latin’ (Škaljić 1966: 401). U Tomića se realizira drugo značenje koje se odnosi na imenovanje katolika odnosno kršćana.

Sretan put, **kauri!**“ (Tomić 1966: 254)

U turskome nazivlju nečisti duh uvijek je u usporedbi s kršćanskim svijetom. Usvojenice koje ulaze u hrvatski jezik zadržavaju tu komponentu, a briše se ona koja se odnosi na katoličanstvo i kršćanstvo. Tako npr. ime-

nica *đaur*, *đaurin*, *đavur* ‘nemusliman, nevjernik, hrišćanin’ (Škaljić 1966: 246) danas ima samo značenje nečistog duha. Imenice *čoban*, *komšija*, *bečar*, *đuvegija* prisutne su u dijalektu, dok su imenice *babo* i *hanuma* potisnute iz svakodnevnoga govora i dobivaju blago ironijsko značenje koje se u Tomićevu djelu ne može iščitati.

„Ja, **babo**! Molim te da mi to dopustiš? – javi se Anica molećim glasom.“ (Tomić 1966: 261)

„– **Babo**! – viknula su mu odozdo djeca kao u jedan glas, a on im stao mahati objema rukama da gore k njemu dođu.“ (Tomić 1966: 277)

„U šajci sjedila turska **hanuma** u bogatu odijelu, s duvkom preko lica, a do nje stajale otmjene Turčine, komu već na licu razabireš da mora biti beg ili kapetan.“ (Tomić 1966: 264)

Imenice *dušman* tvori se sufiksom *-an* koji uglavnom sudjeluje u tvorbi imenica s pejorativnim značenjima npr. ‘glupan, tupan’. Esih i Škaljić prevode standardnom riječju ‘neprijatelj’ (Esih 1942: 44; Škaljić 1966: 229). Imenica se potvrđuje u svih triju autora u istom tom značenju.

„I zbilja, kad su u neke nekavice oko kere u Đakovu došli i pronašli da su gotovo sve pokljuke polupali, posvadiše se i počupaše se među sobom tako da prije najbolji prijatelji postadoše sada krvni **dušmani**.“ (Korajac 1994: 28)

„O svom šertovanju neću mnogo da govorim. Povazdan djecu držao; sve u kući: gospodaricu, kalfe, djecu, mačke i pse dvorio, u kuhinji za vratima jio, na sjeniku spavao: posljednji lijeao, prvi ustajao, napokon više batina izvukao negoli zalogaja izjeo; otkle tko, udri po meni; kamo god se obazrem, vidim svoje ljute **dušmane**: u svakom kutu po batinu, a za vratih nemili korbač; pak što bi njim i izmakao, to me dočekaju klete šake.“ (Jurković 1994: 8)

„Katane, čini se, natjerali u bijeg **dušmanina** i sada se opet lijepo vrstaju u svoje kolone, pa jezde redomice, kako su i pošli u boj.“ (Tomić 1966: 208)

Imenice *avet*, *čivut*, *ugursuz* označavaju muške osobe i tvore se nultim nastavkom. Imenicu *avet* oba rječnika definiraju kao ‘utvara, prikaza’ (Esih 1942: 20; Škaljić 1966: 106). Imenici *čivut* u značenju ‘Židov’ (Esih 1942: 34; Škaljić 1966: 175) Škaljić dodaje i drugo značenje ‘škrtac’ (Škaljić 1966: 175). U tekstu se realizira prvo značenje, ali svakako uz jednu dozu ironije spajajući pojmove kao što su ‘čivut’ i ‘velikodušno’ (Jurković 1994: 16). Imenica *ugursuz* označava, prema Esihu, ‘rdava čovjeka, bez poštenja’ (Esih 1942: 123). Škaljić dodaje i oznaku fizičkoga izgleda ‘nevaljalac, nesretnik; nesređen, zapušten čovjek’ (Škaljić 1966: 629). Sve tri imenice proizlaze iz Jurkovićeve pripovijetke *Pavao Čuturić*.

„Žena se probudi i zagrmí: Lagano, **aveti!** Što si pobjesnio?“ (Jurković 1994: 6)

„Tud si zasiječe pero i odmota tabak lijepe hartije što je **čivut** Leport velikodušno darovao općini da se na njoj napiše čestitka Nj. Preuzvišenosti.“ (Jurković 1994: 16)

„Jezik za zube, **ugursuze** jedan. U postelju, nesrećo, dok te nisam.“ (Jurković 1994: 12)

Imenica *kalfa*, kao i imenica *paša*, semantički je muškoga spola, dok se gramatički sklanja prema obrascu sklonidbe *e*. Označava ‘pomoćnika u dućanu, esnafskog radnika za plaću’ (Esih 1942: 72; Škaljić 1966: 387).

„O svom šertovanju neću mnogo da govorim. Povazdan djecu držao; sve u kući: gospodaricu, **kalfe**, djecu, mačke i pse dvorio, u kuhinji za vratima jio, na sjeniku spavao: posljednji lijeao, prvi ustajao, napokon više batina izvukao negoli zalogaja izjeo; otkle tko, udri po meni; kamo god se obazrem, vidim svoje ljute dušmane: u svakom kutu po batinu, a za vratih nemili korbač; pak što bi njim i izmakao, to me dočekaju klete šake.“ (Jurković 1994: 8)

Imenica *barjaktar* se izvodi iz imenice *barjak* dodavanjem nastavka *-ar* i označava vršitelja radnje ‘onaj koji nosi zastavu’ (Škaljić 1966: 114). Tomić je upotrebljava u tome značenju, ali ne neutralnom (civilnom), nego kao pripadnika vojne hijerarhije.

„**Barjaktar** dobiva na uživanje dvadeset i četiri jutra dobre zemlje, koju mu rabota bez ikakve plaće obrađuje i prihod snje ubire.“ (Tomić 1966: 221)

„Ta drugi **barjaktari** u pukovniji ne umiju čestito ni čitati ni pisati, a pram njemu izgledaju kao čobani.“ (Tomić 1966: 230)

„Nijedna crta njezina lica nije odavala da ona išta sluti o tom kamo nišani govor **barjaktarov**, samo ono često titranje dugih, crnih trepavica moglo bi te uvjeriti da djevojka zna o čem se radi, no da se čini nevještom, jer joj se stvar ne mili.“ (Tomić 1966: 232)

Imenice za predmete označavaju stvari iz konkretnoga svijeta, ali nerijetko imaju i prenesena značenja. Imenica *kubura* prema Škaljiću ima pet značenja: ‘1. mala puška (pištolj) koja se puni barutom. 2. kožna torba (futrala) pričvršćena na sedlu u kojoj se drži mala puška. 3. uski dugi hodnik ili natkriveni prolaz. 4. od kamena uzidan ili od drveta napravljen sanduk kockastog oblika. 5. fig. tegoba, teškoća, nevolja, nedaća; slabo životno stanje.’ (Škaljić 1966: 421). Esih je definira kao ‘bijeda, nevolja’ (Esih 1942: 79) ne dotičući se konkretnih značenja. Korajac od nje tvori prezime *Kuburđić* te se imenica pojavljuje u figurativnom značenju.

„Što je Periklo bio Ateni, to je seoski knez djed Mišo **Kuburdžić** svomu golom Brdu.“ (Korajac 1994: 9)

„Alaj ti je to **kubura** kad ostariš.“ (Korajac 1994: 33)

U Tomića se realizira prvo značenje ‘mala puška, pištolj koji se puni barutom’ (Škaljić 1966: 421).

„Jedan vojvoda diže **kuburu** u vis: - jedan, dva, tri! I **kubura** planu.“ (Tomić 1966: 205)

„Svaki će od njih povesti dvoje sluga, a **kubura** će biti oružje kojim će jedan drugog nasmrtno pozdravljati.“ (Tomić 1966: 343)

Prezime glavnog lika Jurkovićeve pripovijetke, *Pavla Čuturića*, još je jedan primjer tvorbe prezimena od imenica koje označavaju konkretne predmete. Škaljić definira imenicu *čutura* kao ‘ploska, ovalan i plosnat sud za piće, obično od drveta sa šarama i duborezom’ (Škaljić 1966: 182). U Esiha se ne potvrđuje.

„Sreća bi me na svojih krilih ponijela, a on uzamši me za noge: ‘Nećeš, Pavle **Čuturiću**, jok vala’ – i tako sve se penji i padaj.“ (Jurković 1994: 6)

„Okolo četiri ure poslije podne otvoriše se mala, od četiri natrule daske slupana vrata školske bašče i u nju stupi učitelj Pavao **Čuturić**.“ (Jurković 1994: 14)

Imenica *tokmak*, kao i imenica *kubura*, obuhvaća velik broj značenja od kojih je posljednje figurativno ‘glupan, zvekan; glupak’ (Škaljić 1966: 618). U tom smislu se u Jurkovićevoj pripovijetci i realizira. Esih navodi samo konkretno značenje ‘mali topuz; debeo, kratak direk od drveta, koji je služio za zatvaranje avlinskih vrata, jer nije bilo brava’ (Esih 1942: 121).

„Znate li vi što, gospodaru Niko? Vaš je sin lijenčina, **tokmak**.“ (Jurković 1994: 7)

Korajčevi *Šijaci* obiluju imenicama koje označuju konkretne predmete – *mangura*, *burgija*, *čilit*, *kuskun*, *čakmak*. Imenica *burgija* predstavlja jednu vrstu alata ‘svrdlo’ (Esih 1942: 30; Škaljić 1966: 155). U Korajčevu je izričaju kolokvijalno obilježena.

„Srca je ko rovito jaje meka; ali znade kadšto, premda u rijetke petke, i planuti, tek kad opsuje šklocu ili **burgiju**, onda znaj da još malo fali pa će se rasrditi!“ (Korajac 1994: 10)

„Djed Miša psuje Jozi i Marku onu **burgiju** s kojom je dragi bog nebo izbušio, a ovi opet djedu psuju onu tkanicu s kojom mu se pradjed pasao.“ (Korajac 1994: 20)

Imenicom *čilit* u značenju ‘katanac’ (Esih 1942: 37; Škaljić 1966: 193) Korajac se koristi u metaforičkom obliku.

„Pa valjda nemaš **čilita** na zubih, da ne možeš reći što si opazio?“ (Korajac 1994: 17)

Imenice *dolama* i *duvak* odjevni su predmeti. Imenicu *dolama* Esih definira kao 'haljina, po kojoj se paše' (Esih 1942: 43), a Škaljić kao 'vrsta starinske muške i ženske nošnje, slična kaputu' (Škaljić 1966: 222). Jurković je upotrebljava u značenju 'crkveno ruho'.

„Tako mišljah u sebi sve se nadajući da će i moja zvijezda napokon prosinuti, osjećajući živo da sam vredniji nego mnogi od onih što bijahu preda mnom te i danas nose na plećiju zlatne **dolame** i na trbušinah krstove.“ (Jurković 1994: 7)

Imenica *duvak* u značenju 'vjerenički veo' (Esih 1942: 44; Škaljić 1966: 230) u Tomičevu tekstu se realizira kao imenica s *nepostojanim* a (N *duvak*, I *duvkom*) iako za sufiks *-ak* nije uvijek nužna ta vrsta glasovne promjene (npr. N *barjak*, I *barjakom*).

„U šajci sjedila turska hanuma u bogatu odijelu, s **duvkom** preko lica, a do nje stajao otmjen Turčin, komu već na licu razabireš da mora biti beg ili kapetan.“ (Tomić 1966: 264)

Imenica *ćebe* u značenju 'vuneni pokrivač' (Esih 1942: 36; Škaljić 1966: 185) u Korajca dolazi u poslovičnom stilu.

„Imade samo tri male mane: 1. rad prigovara; 2. u poslu je spor: pravo gengalo i oklijevalo, te da nema djeda Miše koji ga uvijek opominje, ne bi se puno uradilo, tj. da nije Miše starca, ne bi bilo udarca; a 3. malo je lakom na jelo i pilo, izjeo bi – štono kažu – masno **ćebe** na Veliki petak!“ (Korajac 1994: 11)

Imenica *dušek*, prema Škaljiću, znači 'postelja, madrac' (Škaljić 1966: 229). U Klaićevu *Rječniku stranih riječi* dodaje se i značenje 'jastuk' (Klaić 2002: 332). U Jurkovića su moguća oba značenja.

„A djevojka mu odgovori: da kad je njemu bila dobra štalica, mi da ne tražimo bijelih dvorova; kad je on mogao spavati na slamici, mi da ne tražimo mekih **dušeka**; kad je on mogao s volom i magarcem pod jednim krovom stajati, zašto da i mi... Tud joj učitelj presiječe riječ.“ (Jurković 1994: 25)

Imenica *ćorda* prevodi se standardnom riječju 'sablja' (Esih 1942: 38; Škaljić 1966: 196). Esih navodi kako je najčešći pridjev uz navedenu imenicu *britka*. U Tomičevu romanu javlja se isti izraz.

„Najedanput će udariti u bubnjeve; razderat će se bojne trublje, pa eto vojne, na koje će poći sve što je doraslo do britke **ćorde** i konja od megdana. Ali krajišnici, stare megdandžije, ne klonuše duhom.“ (Tomić 1966: 190)

„Oni će morati opet u bijeg i to bježati što se igda može, samo da spase glavu od britke turske **ćorde**.“ (Tomić 1966: 256)

Imenica *đerdan* u značenju 'ženski nakit oko vrata' (Esih 1942: 49; Škaljić 1966: 249) vrlo je raširenom u dijalektu. Tomić niže dukate oko Aničina vrata.

„To najbolje svjedoči onaj **đerdan** od tri niza dukata, kojim se danas nagizdala.“ (Tomić 1966: 193)

Imenica *kahpija*, *kapija* u Škaljićevu se rječniku prevodi kao 'bludnica, kurva; pokvarenjak' (Škaljić 1966: 381), dok kod Esiha označuje 'vrata' (Esih 1942: 73) i upravo to potonje značenje preuzima Tomić:

„Pred **kapijom** namješten je sa svake strane po jedan top, a dva stražara kreću gore – dolje, od jednog topa do drugoga.“ (Tomić 1966: 216)

Imenica *šajak* znači 'sukno, vrsta grube čoh'e' (Škaljić 1966: 579). Sudeći prema Tomićevu tekstu *šajka* je vrsta lađe s platnenim jedrima budući da se kreće po vodi i može zapremiti dvadeset momaka. Imenica *durbin* prevodi se kao *dalekozor* (Esih 1942: 44; Škaljić 1966: 228).

„Na **durbin** smo mogli posve dobro razabrati da se u tim šajkama mogu lijepo kretati i boriti se kakvih dvanaest momaka.“ (Tomić 1966: 217)

Duvar u značenju 'zid' (Esih 1942: 44; Škaljić 1966: 230) posljednja je imenica ove skupine. Realizira se u Tomićevu romanu.

„Emin – aga skrenu samo pogledom k **duvaru**, kao da ga mrzi o tom govoriti.“ (Tomić 1966: 267)

„Uzevši s **duvara** posvećenu voštanicu i krunicu, zaključa sobu i pođe žurnim korakom na seosko groblje.“ (Tomić 1966: 292)

Mjesne imenice označuju zatvoren i otvoren prostor. Imenica *kiljer* u značenju 'soba za ostavu, sobica, vajat' (Esih 1942: 37; Škaljić 1966: 193) označava zatvoren prostor. Imenice koje označavaju otvoren prostor jesu *varoš*, *majdan*, *bašča*, *megdan*. Imenicu *varoš* Esih definira kao 'grad, mjesto' (Esih 1942: 125). U Škaljića se ne potvrđuje. Korajac se igra riječima okrećući riječi *varoš* i *selo* iz pridjeva u imenicu i obratno.

„Pođi, ako imadeš dosta vremena i koju suvišnu manguru, k slobodnom i odrpanom kr. gradu Požegi, pa kreni iz ovoga **varoškog** sela ili seoskog **varoša** – jer to ti je Požega i ništa više – prema sjeveru, nećeš se voziti ni kakovih deset časova, ali će puknuti pred tvojim očima lijepa, krasna i dražesna ravnica u spodobi skoro posve pravilne elipse koje veća os od istoka k zapadu proteže se otprilike pet do šest milja, a manja od sjevera k jugu ne iznaša ni potpune dvije milje.“ (Korajac 1994: 5)

Imenicu *majdan* oba autora prevode kao 'rudnik' (Esih 1942: 83; Škaljić 1966: 443). Korajac se izražava metaforički opisujući Požegu kao rudnik šijačkog zanata.

„Tu je **majdan** šijačkog obrtništva, hoću da kažem pokljukarstva!“ (Korajac 1994: 8)

Imenica *megdan* obuhvaća velik broj značenja '1. povelik prazan prostor u gradu, polje, trg. 2. marvena pijaca, vašarište. 3. boj, dvoboj, duel. 4. fig.: vidjelo, javnost.' (Škaljić 1966: 454). Esih ne navodi figurativno značenje. U Tomićevu se djelu realizira značenje dvoboja.

„Najedanput će udariti u bubnjeve; razderat će se bojne trublje, pa eto vojne, na koje će poći sve što je doraslo do britke čorde i konja od **megdana**.“ (Tomić 1966: 190)

„Čovjek je to u godinama, ali oštre crte lica i one ognjevite crne oči svjedoče ti da još nije prestar za junačke **megdane**.“ (Tomić 1966: 199)

Imenicu *bašča* Esih definira kao 'vrt' (Esih 1942: 23). Škaljić dodaje još jedno značenje 'vrt, voćnjak' (Škaljić 1966: 123). U Jurkovića se ostvaruju oba značenja jer je *školska bašča* najvjerojatnije i vrt i voćnjak.

„Oko četiri ure poslije podne otvoriše se mala, od četiri natruple daske slupana vrata školske **bašče** i u nju stupi učitelj Pavao Čuturić.“ (Jurković 1994: 14)

„To rekavši povrati se iz **bašče** u kuću, i za mala vremena vidimo ga onakova kakova ga vidjesmo u **bašči**, samo pokrivene glave i sa drenovim štapom u ruci, gdje ide knezu na dogovor.“ (Jurković 1994: 15)

Među apstraktnim se imenicama ističu *adet* i *veresija*. Imenicu *adet* Esih definira kao 'običaj' (Esih 1942: 14). Škaljić dodaje još dva značenja 'navika, tradicija' (Škaljić 1966: 69). U Korajca se iščitava značenje navike, u Tomića prvotno značenje običaja.

„Grga! ja te i kao brata i kao ukućana rado imadem; ali ne trpim taj tvoj nesretni **adet** svakomu u svem prigovarati.“ (Korajac 1994: 14)

„Takav je **adet**, da konja i sablju sužanj ne odnese sa sobom.“ (Tomić 1966: 280)

Imenicu *veresija* Škaljić opisuje kao 'prodaja na kredit' (Škaljić 1966: 640). Isto značenje se realizira i u Jurkovića.

„Uostalom na tom molitveniku ništa se drugo ne nalazi zabilježeno, do nekoliko oka **veresije** u krčmara Leporta i da se je 14. travnja ote-lila krava Zekulja, a 29. da je tele mesaru prodano skupa s kravom.“ (Jurković 1994: 28)

Cjelokupni korpusu dijalektizama obuhvaća sedam glagola (*karati*, *ištati*, *hasniti*, *okrečiti*, *jagmiti* (*se*), *ašikovati*, *begenisati*). Malen je broj onih koji se potvrđuju u rječnicima. Uglavnom su navedene imenice od kojih se pojedini glagol tvori. Glagol *karati* nastaje od imenice *kar/ kahar* u značenju 'briga' (Esih 1942: 73). Škaljić dodaje i značenja 'žalost, pogrda, nasilje' (Škaljić 1966: 380). U Korajčevim *Šijacima*, kao i u dijalektu, realizira se značenje pogrde – *grditi*, *psovati*, *vikati*.

„Ele jedan je obarao krivnju na drugoga, jedan **je** drugoga **karao**, i tako su čitavim putem kući vraćajući se prepirali.“ (Korajac 1994: 20)

U Tomićevu romanu glagol dobiva značenje koje se približava semantici imenice *nasilje* pa bismo ga mogli prevesti kao *tući, biti, tlačiti*.

„Ala se taj mlađi svijet izopančio, nije ni čudo da nas bog **kara** kugom i vojskom. (Tomić 1966: 210)

Glagol *ištati* nastaje od imenice *ištah* koja se definira kao ‘apetit, želja, volja’ (Esih 1942: 66; Škaljić 1966: 353). Jurković se koristi njime u značenju ‘zahtijevati, tražiti’.

„Što **išteš** za ovo, što za ono? – to je samo exempli gratia.“ (Jurković 1994: 8)

Glagol *okrečiti* tvori se od imenice *kreč* koja se prevodi standardno-hrvatskom riječju ‘vapno’ (Esih 1942: 78; Škaljić 1966: 418). Tomić ga upotrebljava u značenju ‘bojiti, obojiti’.

„Pred pukovnikovim stanom, velikom prizemnom kućerinom, koja **ne bijaše** s vana ni **okrečena**, stajalo mnogo svijeta, vojnika, graničara, seljaka, pa i žena, jer bez njih ne može ništa da bude.“ (Tomić 1966: 216)

Glagol *jagmiti (se)* ima nekoliko značenja ‘grabiti, natjecati se ko će prvi što ugrabiti, ići ispred’ (Esih 1942: 67; Škaljić 1966: 358). U tekstu je glagol upotrebljen u svršenom obliku (*pojagmiti se*) i obuhvaća prvo značenje ‘grabiti, natjecati se’ (Esih 1942: 67; Škaljić 1966: 358).

„Bijaše to poteško, jer Anica nije bila kao druge djevojke, koje **će se pojagmiti** za prvim momkom koji im se polaska.“ (Tomić 1966: 223)

Glagol *ašikovati* tvori se od imenice *ašik, ašk* u značenju ‘ljubav, ljubavni zanos; čežnja za nečim’ (Škaljić 1966: 103), a fonološki i semantički se može dovesti u vezu i s imenicom *akšam, ahšam* ‘prvi mrak, zalaz sunca, prvi dio večeri neposredno poslije zalaza sunca’ (Škaljić 1966: 79). Škaljić ga opisuje kao ‘voditi ljubavni razgovor, udvaranje između momka i djevojke’ (Škaljić 1966: 103). Vrlo je raširen u dijalektu, gotovo u istom rangu s germanizmom *ofirati*. U Tomića se realizira isto značenje.

„U Svinjaru sve je bilo u duboku snu. Na drumu ne vidiš više ni žive duše. Ne vidiš nigdje ni da **bi** dvoje mladih pred kućom **ašikovalo**.“ (Tomić 1966: 299)

Zadnji glagol iz ove skupine jest glagol *begenisati* koji obuhvaća tri značenja ‘1. svidjeti se, dopasti se; biti simpatičan. 2. izabrati, odabrati nešto po svom ukusu. 3. odobriti, odobravati, suglasan biti s nečim’ (Škaljić 1966: 129/130). U Tomićevu se tekstu realizira prvo značenje s tim da je glagol prijelezan, s izravnim objektom u akuzativu – *begenisati nekoga ili nešto*.

„Ali što onda ako je ta kaurkinja kapetanu mozgom zavrtila i on je ugrabio jer je **begeniše**.“ (Tomić 1966: 309)

Preostaju dva priloga – *ele*, *badava*; dva uzvika – *jok*, *jok vala*; jedan veznik – *međer* i riječca *ja*. Prilog *ele/hele* Škaljić definira kao ‘tako, na koncu’ (Škaljić 1966: 326). U Korajčevim *Šijacima* ima značenje *tako*, a u Jurkovićevoj pripovijetki *na koncu*, *naposljetku*. U prvome se slučaju radi o zamjeničkome prilogu, a u drugome o vremenskome prilogu.

„**Ele** jedan je obarao krivnju na drugoga, jedan je drugoga karao, i tako su čitavim putem kući vraćajuć se prepirali.“ (Korajac 1994: 20)

„Tko mu drago; **ele** ti si zabilježen posljednji.“ (Jurković 1994: 27)

Prilogu *badava* u značenju ‘besplatno’ (Esih 1942: 21; Škaljić 1966: 110) Škaljić dodaje i drugo značenje ‘uzalud’ (Škaljić 1966: 110) koje se realizira i u Korajca.

„Valja istinu priznati: nije ni djedu posve pravo bilo što se je s Jozom svaditi morao; jer Jozin bi sin, sve je **badava**, najprikladniji bio za njegovu Jelicu. (Korajac 1994: 36)

Uzvici *jok* i *jok vala* prevode se kao ‘ne! nije! nema’ (Esih 1942: 70; Škaljić 1966: 371) i ‘nije, Boga mi!’ (Esih 1942: 70); ‘nije, bogme!’ (Škaljić 1966: 372). Ista se značenja realiziraju u Korajca i Jurkovića.

„**Jok**; čuo sam doduše za njih pripovijedati, ali njih nisam nikada na svoje oči vidio (vukodlake). (Korajac 1994: 17)

„Sreća bi me na svojih krilih ponijela, a on uzamši me za noge: “Nećeš, Pavle Čuturiću, **jok vala**“ – i tako sve se penji i padaj.“ (Jurković 1994: 6)

Zaključni veznik *međer* oba autora prevode kao ‘dakle, bogme’ (Esih 1942: 85; Škaljić 1966: 452). U Jurkovića se realiziraju oba značenja.

„Nego sjedi; nisi zadocnio; **međer** ćeš ga, ako te je volja, još dosta odnijeti.“ (Jurković 1994: 16)

„Mi smo **međer** oni volovi za koje se veli u Svetom pismu da jim pri vršidbi ne valja zavezati ustiju nego jim dati što ih ide; a nam se evo zavezuju, nam se ne daje.“ (Jurković 1994: 21)

Riječcu *ja* Esih opisuje kao ‘sigurno, svakako’ (Esih 1942: 67), a Škaljić kao uzvik ‘o!’ (Škaljić 1966: 356). U Tomićevu se romanu ostvaruje kao Aničin uzvik kojim moli oca da joj dopusti brigu o bolesnom Emin-agi.

„**Ja**, babo! Molim te da mi to dopustiš? – javi se Anica molećim glasom.“ (Tomić 1966: 261)

Korajčevi su *Šijaci* obilan izvor turcizama koji pripadaju dijalekatnoj razini. Tematsko određenje priče temelji se na pripovijedanju dogodovština i zgoda iz svakodnevnoga života požeških trgovaca prožetih britkim humorom, gotovo satirom u opisima naravi i karaktera. Riječi su po vrsti uglavnom

imenice izuzev jednog uzvika (*jok*), dva priloga (*ele*, *badava*) i jednog glagola (*karati*). Pripadaju domaćem okruženju i svakodnevnom govoru pa se većina njih očuvala do današnjih dana u požeškoj varijanti štokavskog narječja.

Jurkovićeve pripovijesti *Pavao Čuturić* pravi je odmak od Korajčeva obiteljskoga, domaćega ugođaja. Dio imenica pripada jednoj višoj, prosvjećenijoj razini (*dolama*, *kalfa*, *hasna*, *čivut*) i one su u potpunoj suprotnosti s onim prizemnim, priprostim svijetom kojemu se *Pavao Čuturić* uporno pokušava oduprijeti, a koji se može okarakterizirati imenicama poput *avet*, *čutura*, *tokmak*, *ugursuz*, *bašča*, *dušek*, *veresija*.

Josip Eugen Tomić u u *Emin-aginoj ljubi* obilno se koristi turcizmima, kako onih koji pripadaju standardnom jeziku, tako i onih koji pripadaju dijalektu. Korpus obuhvaća čak pet glagola (*okrečiti*, *jagmiti*, *ašikovati*, *be-genisati*, *hasniti*) koji se, osim glagola *hasniti*, pojavljuju i u suvremenome dijalekatnom izričaju.

Ostale imenice (npr. *kapija*, *komšija*, *bečar*, *barjak*, *čoban*, *đerdan*) u današnjim mjesnim govorima upotrebljuju uglavnom stariji govornici.

2. 3. Arhaizmi i historizmi

Proučavanjem turcizama u proznim djelima 19. stoljeća nameće se velik broj onih koji pripadaju dijalektalnoj razini i koji su zanimljivi iz više razloga. Prvi je razlog što pripadaju govoru jednoga dijela štokavskoga dijalekta i što se, proučavajući ih, zadire kako u područje jezičnoga izričaja, tako i u domenu tradicije, kulture i baštine. Drugi je razlog što se za sve turcizme koji su bili u pisanome ili govornome izričaju požeške štokavštine 19. stoljeća ne može reći kako su i danas aktualni. Prirodna je pojava da neki od njih izlaze iz upotrebe ili se zamjenjuju novim izrazima. Otuda proizlazi podjela dijalektizama na arhaizme i historizme.

Arhaizmi su riječi koje su zastarjele, ali su još uvijek poznate u jeziku, dok su *historizmi* riječi čije se značenje u potpunosti izgubilo ili je određeni predmet koji su imenovala izašao iz upotrebe pa se na taj način gube iz aktivnog i postaju dio pasivnog leksika (usp. Samardžija, Selak 2001: 27/217). Većina riječi koje danas u standardu smatramo arhaizmima u dijalektu imaju posve legitimno značenje, odnosno nisu potisnute na razinu arhaizama. Historizmi nasuprot tomu iščezavaju i iz standardnojezičnoga i iz dijalektalnoga izričaja. Imenice zauzimaju većinu korpusa u sva tri autora. One imenice koje pripadaju arhaizmima dijelom su štokavskoga dijalekatnoga izričaja. Ne pripadaju sve istoj razini učestalosti upotrebe, ali je njihovo značenje razumljivo svim članovima zajednice. Tako se imenice *mušterija*, *dušman*, *bašča*, *veresija*, *đerdan*, *kapija*, *barjak*, *čoban*, *komšija*, *bečar* rijetko zamjenjuju

standardnojezičnim oblicima, dok se imenice *varoš*, *majdan*, *kubura*, *burgija*, *ćebe*, *adet*, *kavga*, *kiljer*, *ćilit*, *divan*, *kulaš*, *avet*, *dolama*, *kalfa*, *ugursuz*, *tabak*, *dušek*, *čivut*, *megdan*, *kubura*, *durbin*, *đuvegija*, *babo*, *hanuma*, *duvar*, *duvak*, *busija* priklanjaju rjeđoj razini učestalosti upotrebe te na taj način dobivaju obilježeno, stilsko značenje. Naime, koristimo se njima u posebnim govornim situacijama s izrazitom stilskom obilježenošću, a u protivnom se koriste standardnojezični oblici.

Historizmi se mogu razmatrati prema značenjskim skupinama.

Imenica *abadžija* imenuje posebnog člana krojačkog zanata 'koji pravi haljine od abe' (Esih 1942: 13). Standardni jezik ne poznaje podjelu na vrste krojačkog obrta prema tkanini koja se koristi. Općeniti naziv jest *krojač*/*krojačica*. Imenica *kaur* u značenju 'đavao, nevjernik, kršćanin' (Esih 1942: 75; Škaljić 1966: 401) i imenica *kaurkinja* 'nemuslimanka, kršćanka' (Škaljić 1966: 401) imenuju osobe čiji je naziv u standardnome jeziku iščezao budući da su nestale i okolnosti pod kojima navedene imenice ulaze u dijalektalni izričaj – prisutnost turskih osvajača koji tako imenuju sve članove kršćanskog svijeta. Imenica *mangura* pripada skupini nekadašnjih valuta i novčanih jedinica. Preciznije imenica označava 'vrstu mjedenoga novca' (Esih 1942: 84) koji više nije u upotrebi. Podjela na arhaizme i historizme odnosi se na izraze koji pripadaju dijalektalnoj razini, ali postoje neke riječi u standardnom jeziku koje ipak možemo smjestiti na razinu historizama. Razlog tomu je što one egzistiraju samo kao povijesni izrazi odnosno onaj sadržaj koji su označavale, više ne postoji. Tako imenica *janjičar* u značenju 'turski nekadašnji regularni vojnik' (Esih 1942: 67) pripada standardnojezičnomu izričaju, ali je prema sadržaju koji imenuje smještamo u skupinu historizama koji označavaju nekadašnje vojne nazive.

„Bijahu to **janjičari**, koji su bježeći poslije velike bitke kod Varadina, sklonili se u Bosnu i tu onda živjeli od razbojništva i krađe.“ (Tomić 1966: 236)

Imenice *kuskun* u značenju 'podrepnjak; vrpca od vune na ženskim kapama' (Škaljić 1966: 427) i *čakmak* u značenju 'kresalo za paljenje vatre' (Škaljić 1966: 160) imenuju predmete koji su izašli iz upotrebe pa se i njihov naziv izgubio.

„A gdje koji opet čovjek – e, da sedlo s neba padne, upravo bi njega **kuskuni** oko vrata zavrzli.“ (Korajac 1994: 34)

„To znaš sam kako je amo došao, imao je nekoliko kamiša, škloca i **čakmaka** – e – a gle ga danas! (Korajac 1994: 34)

Isto vrijedi za imenicu *tokmak* u značenju 'malj; željezni maljić na avlijskim vratima kojim se kuca i doziva; gvozdeni dio mlina za kafu koji stoji u sredini mlina; fig. glupan, zvekan; glupak' (Škaljić 1966: 618).

„Znate li vi što , gospodaru Niko? Vaš je sin lijenčina, **tokmak**.“
(Jurković 1994: 7)

Imenice *ćorda* i *jatagan* u značenju ‘sablja’ (Esih 1942: 38; Škaljić 1966: 196) i ‘dugi krivi nož poput sablje koji se nosi za bensilahom, handžar’ (Škaljić 1966: 64) označavaju predmete koji se koriste u boju i čiji izraz i upotreba danas minjavaju.

„Najedanput će udariti u bubnjeve; razderat će se bojne trublje, pa eto vojne, na koje će poći sve što je doraslo do britke **ćorde** i konja od megdana. Ali krajišnici, stare megdandžije, ne klonuše duhom.“ (Tomić 1966: 190)

„Junaci poskaču s konja, potegnu **jatagane** iz korica i polete na skelu.“
(Tomić 1966: 219)

Veznik *međer* – ‘dakle, bogme’ (Škaljić 1966: 452) i prilog *ele* – ‘tako, na koncu’ (Škaljić 1966: 326) danas u potpunosti pripadaju razini historizama.

„Nego sjedi; nisi zadocnio; **međer** ćeš ga, ako te je volja, još dosta odnijeti.“ (Jurković 1994: 16)

„Tko mu drago; **ele** ti si zabilježen posljednji.“ (Jurković 1994: 27)

U Korajčevu i Jurkovićevu historizmi su gotovo sve vrste riječi: imenice, glagoli, prilozi, uzvici, veznici. Oba autora upotrebljavaju prilog *ele* i uzvike *jok, jok vala*. Nasuprot tomu, u Tomićevu romanu prevladavaju imenice i glagoli, turcizmi se ne realiziraju u drugim vrstama riječi. U odnosu na veličinu korpusa broj historizama u Tomića je relativno malen, što je u skladu s kasnijom godinom izdanja odnosno blizinom suvremenosti i današnjoj standardnojezičnoj normi.

2.4. Turcizmi prema vrsti riječi

Većinu istraženoga korpusa zauzimaju imenice. Na objema razinama jezične rasprostranjenosti (standardnojezična i dijalektalna) prevladavaju imenice. Standardnojezična razina obuhvaća dva glagola (*nišaniti, naricati*) i jedan prilog (*barem*) koji se pojavljuju u Tomićevu romanu. U Korajca i Jurkovića ne potvrđuje se niti jedan glagol. Na dijalekatnoj razini glagoli su nešto više zastupljeni. Javljaju se glagoli *karati* (Korajac), *ištati* (Čuturić), *jagmiti* (*se*), *okrečiti*, *ašikovati*, *begenisati*, *hasniti* (Tomić). Svi se glagoli pojavljuju u dijalekatnome izričaju, dok su u standardnojezičnome obilježeni. Ostale vrste riječi obuhvaćaju jedan veznik *međer* (Korajac, Jurković), dva uzvika *jok, jok vala* (Korajac, Jurković) i dva priloga *ele, badava* (Korajac) koji pripadaju dijalektalnom izričaju. Vremenski prilog *ele* i zaključni veznik *međer* pripadaju historizmima. Na standardnojezičnoj razini ne potvrđuje se drugih vrsta riječi osim imenica, glagola i jednog priloga.

Glagoli *nišaniti*, *jagmiti* (*se*), *okrečiti* i *hasniti* pripadaju četvrtoj vrsti koja u infinitivnoj osnovi ima morf *i*. Glagol *nišaniti* u Tomićevu romanu se javlja u trećem licu jednine prezenta.

„Nijedna crta njezina lica nije odavala da ona išta sluti o tom kamo **nišani** govor barjaktarov, samo ono često titranje dugih, crnih trepavica moglo bi te uvjeriti da djevojka zna o čem se radi, no da se čini nevještom, jer joj se stvar ne mili.“ (Tomić 1966: 232)

Glagol *jagmiti* (*se*) Tomić upotrebljava u svršenom obliku infinitiva koji glasi *pojagmiti se*. Prema prezentskim nastavcima (*jagmim*, *jagmiš*, *jagmi*, *jagmimo*, *jagmite*, *jagme*) glagol pripada četvrtoj vrsti.

„Bijaše to poteško, jer Anica nije bila kao druge djevojke, koje **će se pojagmiti** za prvim momkom koji im se polaska.“ (Tomić 1966: 223)

Glagol *okrečiti* u tekstu se javlja u pretprošlom složenom vremenu u trećem licu jednine (*ne bijaše okrečena*).

„Pred pukovnikovim stanom, velikom prizemnom kućerinom, koja **ne bijaše** s vana ni **okrečena**, stajalo mnogo svijeta, vojnika, graničara, seljaka, pa i žena, jer bez njih ne može ništa da bude.“ (Tomić 1966: 216)

U Jurkovićevoj pripovijetki glagol *hasniti* u trećem je licu jednine imperfekta, a u Tomića u prezentu.

„Mene su vīlama svako jutro budili, jer vikati **ne hasnijaše** ništa; a ovdje mi samo nešto šapnu, i ja se prenuh: “Pavle, Pavle!” – „Evo me! Hvala na pitanju; što zapovijedate?” – i ne znajući, kako bijah mlad i lud, da se s božicama muzami govori kao s rođenimi sestrama.“ (Jurković 1994: 10)

„Što **hasni** ako ne primete otkupnine, a uzimate mu ono što ne bi dao ni za sve blago svijeta.“ (Tomić 1966: 281)

Glagol *karati* pripada prvom razredu pete vrste. U Korajčevim *Šijacima* glagol je u trećem licu jednine perfekta, a u Tomićevu romanu u trećem licu jednine.

„Ele jedan je obarao krivnju na drugoga, jedan **je** drugoga **karao**, i tako su čitavim putem kući vraćajući se prepirali.“ (Korajac 1994: 20)

„Ala se taj mlađi svijet izopančio, nije ni čudo da nas bog **kara** kugom i vojskom. (Tomić 1966: 210)

Glagoli *naricati*, *ištati* i *begenisati* pripadaju drugome razredu pete vrste koju čine glagoli s morfom *e* i s jotiranim osnovama. Glagol *naricati* jotira glas *j* u *č*. U tekstu je u trećem licu jednine prezenta.

„Ah, bože, pravedni bože, zašto mi ote sina? Kukala starica i kukajući izašla na trijem, da tamo dalje **nariče**.“ (Tomić 1966: 226)

Glagol *ištati* u tekstu se javlja u nejotiranome obliku u drugome licu jednine prezenta. U dijalektu ipak dolazi s jotiranim prezentskim osnovama (*iščem, išćeš, išće, iščemo, iščete, išču*).

„Što **išteš** za ovo, što za ono? – to je samo exempli gratia.“ (Jurković 1994: 8)

Tomić se koristi glagolom *begenisati* u trećem licu jednine prezenta. Osnova se jotira iz dentala *s* u palatal *š*.

„Ali što onda ako je ta kaurkinja kapetanu mozgom zavrtila i on je ugrabio jer **je begeniše**.“ (Tomić 1966: 309)

Glagol *ašikovati* pripada šestoj vrsti koju čine glagoli s infinitivnim osnovama na *ova, eva, iva*, a u prezentu se javlja morf *u*. U Tomića je glagol u kondicionalu prvom.

„U Svinjaru sve je bilo u duboku snu. Na drumu ne vidiš više ni žive duše. Ne vidiš nigdje ni da bi dvoje mladih pred kućom **ašikovalo**.“ (Tomić 1966: 299)

Većina imenica pripada skupinama koje označavaju muške i ženske osobe i imenicama za predmete. Razvidno je kako su to u Korajca i dijelom Jurkovića imenice iz domene svakodnevnoga života i obiteljskoga okruženja, dok Tomić obrađuje sasvim drugu tematiku u svome povijesnom romanu. Imenice uglavnom pripadaju skupinama vojnoga, činovničkoga i vjerskoga nazivlja.

Dio imenica imaju i osnovna i prenesena značenja. Tako na primjer imenica *tokmak* u značenju ‘malj; željezni maljić na avlijskim vratima kojim se kuca i doziva; gvozdeni dio mlina za kafu koji stoji u sredini mlina; fig. glupan, zvekan; glupak’ (Škaljić 1966: 618). U tekstu se realizira preneseno značenje.

„Znate li vi što , gospodaru Niko? Vaš je sin lijenčina, **tokmak**.“ (Jurković 1994: 7)

Imenica *kubura* također obuhvaća doslovna i figurativna značenja. U štokavskom dijalektu ipak je najraširenije figurativno značenje ‘teškoća, nevolja, nedaća’ (Škaljić 1966: 421) pa se u tom smislu iz navedene imenice izvodi i glagol *kuburiti* u značenju ‘loše živjeti, teško preživljavati, patiti se i boriti se s nevoljama i nedaćama u životu’ (Škaljić 1966: 422).

3. Zaključak

Istraživanje turcizama u proznim djelima triju požeških pisaca 19. stoljeća – *Šijacima* Vilima Korajca, *Pavlu Čuturiću* Janka Jurkovića i *Emin-aginoj ljubi* Josipa Eugena Tomića utemeljen je na korpusu od stotinjak turcizama. Na standardnojezičnom planu potvrđuju se dvije vrste posuđenica

– *usvojenice* i *prilagođenice*. Usvojenice su vrsta posuđenica koje su se potpuno prilagodile normama i funkcijama hrvatskoga standardnoga jezika pa se njihovo strano porijeklo ne prepoznaje (npr. *ćup*, *inat*, *zanat*, *djed*, *čizme*, *šešir*, *marama*). Prilagođenice su posuđenice uklopljene u hrvatski standardni jezik, poštuju sve njegove norme, ali njihovo strano porijeklo se još uvijek može uvidjeti. Prilagođenice se uglavnom realiziraju u Tomićevu romanu *Emin-agina ljuba* i to u području vojno-činovničkoga i vjerskoga nazivlja koje hrvatski standardni jezik prihvaća u nedostatku vlastitih izraza koji bi opisali predmete i pojave iz turskoga civilizacijskog kruga (npr. *vezir*, *sultan*, *paša*, *spahija*, *minaret*, *mujezin*). Najobilniji izvor dijalektizama ponovno je Tomićeva *Emin-agina ljuba*, kako glagola (*okrečiti*, *jagmiti*, *ašikovati*, *begenisati*, *hasniti*), tako i imenica koje pripadaju sferi svakodnevnog govora i duboko su ukorijenjene u dijalektu (npr. *kapija*, *komšija*, *bećar*, *đerdan*, *kubura*, *barjak*, *đuvegija*). Imenice prevladavaju na svim razinama. Ima nešto glagola i nešto priloga, veznika i uzvika. Od imenica su, kod svih triju autora, najčešće one koje imenuju muške i ženske osobe te imenice za predmete. Razlika je u tome što se Korajac i Jurković u odnosu na Tomića ipak više koriste izrazima koji pripadaju razini historizama. To je još jedna potvrda činjenici da je jezik, kako govorni tako i standardni, živi organizam i kako se s prolaskom godina mijenja, odbacuje zastarjele elemente i prihvaća neke nove koji dolaze u skladu s napretkom i razvojem civilizacije. Iako razlika u godinama izdanja triju djela nije tako velika (Vilim Korajac, *Šijaci*, Dragoljub, 1868.; Janko Jurković, *Pavao Čuturić*, Neven, 1855.; J. E. Tomić, *Emin-agina ljuba*, 1888.), na jezičnome je planu je to sasvim dovoljno za uočavanje promjena na dijakronijskoj razini.

Bibliografija

Izvori

- Jurković, Janko. 1994. *Odabrana proza* (prir. Julijana Matanović). Vinkovci: Privlačica.
- Korajac, Vilim. 1994. *Šijaci*. Vinkovci: Privlačica.
- Tomić, Josip Eugen. 1966. *Emin-agina ljuba*. Zagreb: Zora.

Citirana literatura

- Babić, Finka, Moguš. 1996. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija – Lončarić, Mijo – Malić, Dragica – Pavešić, Slavko – Peti, Mirko – Zečević, Vesna – Znika, Marija. 2003. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

- Bilić, Anica. 2007. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Gradska knjižnica i čitaonica Vinkovci.
- Brozović, Dalibor. 2005. *Prvo lice jednine*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Čengić, Majda. 2008. *Orijentalizmi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku/ Die Orientalismen in der bosnischen, kroatischen und serbischen Sprache* : Diplomarbeit. Wien: Universität Wien.
- Esih, Ivan. 1942. *Turcizmi: rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u Hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*. Zagreb: Ex libris.
- Fališevac, Dunja – Nemec, Krešimir – Novaković, Darko. 2000. *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jelčić, Dubravko. 1977. *Vallis aurea: eseji i portreti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kempf, Julije. 1994. *Požega: zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije*. Požega: tiskom Hrvatske tiskare i knjižare.
- Klaić, Bratoljub. 2002. *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Samardžija, Marko – Selak, Ante. 2001. *Leksikon hrvatskog jezika i književnosti*. Zagreb: Pergamena.
- Škaljić, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Bernardina PETROVIĆ & Ivana PETRANOVIĆ

WORDS OF TURKISH ORIGIN IN THE WORKS OF THREE POŽEGA WRITERS OF THE NINETEENTH CENTURY

The present paper analyzes the words of Turkish origin in the works of three *Požega* writers of the nineteenth century - *Šijaci* by Vilim Korajac, *Pavle Čturić* by Janko Jurković, and *Emin-agina ljuba* by Josip Eugen Tomić. The words of Turkish origin are considered as loanwords, archaisms and historicisms. Classified and analyzed per type of word, the authors provide their contextual meaning and list some examples from the literary corpus that has been studied.

Key words: *words of Turkish origin, Vilim Korajac, Janko Jurković, Josip Eugen Tomić*

UDK 821.163.4:398(497.5Pelješac)

Izvorni naučni rad

Marijana TOMELIĆ-ĆURLIN (Split)

Odsjek za hrvatski jezik i književnost, Filozofski fakultet, Split
mtomelic@ffst.hr

Dijana ĆURKOVIĆ (Zagreb)

Odjel za dijalektologiju, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
dcurkov@ihj.hr

JEZIK, VIROVANJA I ZAVITI NA PELJEŠCU

U okviru istraživanja usmene predaje središnjega dijela poluotoka Pelješa, autorice bilježe brojna vjerovanja i zavjete. Rad je analiza dijela prikupljene građe. Prvi dio analize donosi vjerovanja, a drugi zavjete vezane za životni ciklus pojedinca u tradicijskoj kulturi, vezane za godišnji kalendar seoskih zajednica u središnjemu dijelu poluotoka Pelješa. Glavna je svrha rada dati detaljan opis mjesnih govora Kune, Pijavičina i Potomja, i to na temelju tradicijskih književnouslymenih priča koje se danas mogu čuti od izvornih govornika, a koje su nerijetko odraz mediteransko-balkanske kulturne sredine. Tematika i motivi otkrivaju i kršćanske i pretkršćanske korijene.

Ključne riječi: *Pelješac, vjerovanja, zavjeti, dijalekt, usmeno-književne priče*

1. Uvod i metodologija

Istraživanje folkloru u svojoj cjelokupnosti predstavlja teksturu međusobno povezanih raznovrsnih elemenata, predstavlja dio društvenoga života svakoga čovjeka (Strobach, 1989: 65). Kompleksnost i višeslojnost folkloru nije lako jednoznačno opisati pa ćemo se zadržati na analizi usmenih priča, i to prema njihovu izrazu i sadržaju.¹ Drugim riječima, u ovom će radu pažnja biti posvećena književnouslymenim zapisima iz središnjega dijela poluotoka Pelješa i njihovu jeziku, novoštokavskome

¹ Slična analiza započeta je u Tomelić Ćurlin, Ćurković (2012).

ikavskom dijalektu. Prije navođenja zapisa i njihove analize, reći će se nešto o bitnim značajkama takvih zapisa.

Stari običaji i vjerovanja najduže su se sačuvali u folkloru manjih mjesta jer su ona manje od velikih gradova zahvaćena društvenim, demografskim i industrijalizacijskim promjenama. To ne znači da u gradovima nema usmene književnosti, upravo suprotno. No, usmena književnost gradova većinom je sadržana u urbanim legendama, anegdotama i vicevima dok su na selima življe priče iz tradicionalne usmene književnosti, tj. epovi, poezija, legende, predaje, ali i anegdote, vicevi i sl. Bitna zajednička značajka im je nepostojanost detalja, dok je temeljna radnja postojana.² Primjerice, poznato je da su bugarštice koje je u svome *Ribanju i ribarskom prigovaranju* zapisao Petar Hektorović Hvaranin zabilježene diljem Balkana, dakako u nešto izmijenjenim inačicama.³ Prema tome, priče koje donosimo u ovome radu odraz su tradicije poluotoka Pelješca, ali i šire kulturne mediteransko-balkanske zajednice.⁴

Rad polazi od rukopisnoga dnevnika Rine Tomelić (rođ. 1949.) koja već dugi niz godina bilježi sve što se tiče književnousmenoga naslijeđa poluotoka Pelješca, razne priče, pjesme, običaje i vjerovanja koja je ona čula od svog oca, a on opet od svoga, što je tipično za usmenu književnost koja se prenosi *s koljena na koljeno*, odnosno s jedne generacije na drugu. Da bi se dao što cjelovitiji opis kulturne baštine u središnjemu dijelu poluotoka Pelješca, građa je upotpunjena terenskim istraživanjima.

Prikupljen je niz književnousmenih oblika, kao što su pučke epske i lirske pjesme, fraze, poslovice, bajalice i dr., no za ovaj rad izabrane su priče koje su tematski slične. Prikupljena jezična i usmenoknjiževna građa plod je preciznoga bilježenja i zapisivanja. Pripremljena terenska istraživanja provedena su 2006. i 2007. godine. Posebna je pozornost posvećena središnjemu dijelu poluotoka, i to mjestima Kuni, Pijavičinu i Potomju.⁵

Iz navedenoga proizlazi da su zapisi prikupljeni dvama načinima:

² Usp. Bošković Stulli (1997: 97) „temeljne su razlike između napisanih književnih djela koja postoje kao jednom za svagda utvrđeni tekstovi, i onih koja postoje jedino u pričanju, premda se mogu kasnije i zapisati.“

³ Hektorović je naveden kao nasumičan primjer. Naime, D. Fališevac (2007: 290) ističe „da je strukturiranje književnog djela prema modelu što ga pruža usmena i pučka književnost konstanta hrvatskog umjetničkog izraza od petrarkizma naovamo, te je povezanost ovih dvaju tokova prisutna na različitim razinama postojanja književnoga djela – od motiva, preko stiha pa do stilskih elemenata.“

⁴ Usp. V. S. Karadžić (1987) ili npr. S. Botica (2005).

⁵ Budući da je jedna od autorica porijeklom s poluotoka Pelješca, ispitanici su joj bili poznati, vrlo susretljivi i prije svega voljni pomoći. Većinom su to bili govornici iznad 50 godina, obaju spolova.

1. iz dnevnika Rine Tomelić;
2. bilježenjem iskaza izvornih govornika.

Dani su zapisi prikupljeni od pučkih kazivača i transkribirani u izvornu obliku, bez intervencija u vernakular. Uz svaki tekst navedene su nepoznate riječi. Prije tematske analize dan je osvrt na *srednjopeliške* govore, odnosno na dijalektne zanimljivosti potvrđene u tekstovima, s posebnim naglaskom na glasovnome razvoju i morfološkim posebnostima. U književnoj analizi promotreni su česti motivi i simboli različita podrijetla, zatim tematika i likovi te struktura priča i odnos kazivača prema njoj, ako je izražen.

Građa je podijeljena na dva dijela. Prvi dio (**Vjervovanja**) tiče se pojedinih vjervovanja vezanih za život pojedinca ili cijele zajednice. Tri su poglavlja toga dijela: **Virovanja u nadnaravna bića i pojave** i **Grci**. Drugi dio rada (**Peliški zaviti**) donosi opise starih zavjeta koji su pronađeni u središnjemu dijelu poluotoka Pelješca i podijeljen je na četiri poglavlja: **Zaviti o košare i o kuće** (ZK/I, ZK/II, ZK/III, ZK/IV), **Zavit o baštine** (ZB), **Zavit o marčanih petaka** (MP) te na kraju **Osobni zaviti** (OZ).

Prvo poglavlje prvoga dijela rada (**Virovanja u nadnaravna bića i pojave**) sadrži jedanaest priča, s time da zadnja u nizu ima dvije varijante. Navode se njihovi naslovi s kraticama u zagradama. Pojedine crtice označene su rimskim brojevima: **Vile** (V/I i V/II), **Lorko** (L), **Vištice** (V/I i V/II), **Uroci** (U), **Tenci** (T), **Ukleta mjesta** (UM), **Plavo oko** (PO) i **Košac** (K/I i K/II).⁶ Kazivači su sami proizvoljno davali naslove pričama. Imena kazivača navode se uz priču koju su oni ispričali.⁷ To su: iz Pijavičina: Vlado Surjan (rođ. 1922.) i Rina Tomelić (rođ. 1949.); iz Potomja: Živko Kirigijja (rođ. 1922.); iz Kune: Mihajlo Tomelić (rođ. 1944.).

Drugo poglavlje prvoga dijela rada (**Grci**) donosi lijepu priču, odnosno vjerovanje o prošlosti i porijeklu stanovnika jednoga mjesta na poluotoku. Priču je ispričala Marija Vilić Matuško (rođ. 1940.) iz Potomja.

U drugome dijelu rada (**Peliški zaviti**) izdvojeni su pojedini zavjeti koji se i danas vrlo živo uklapaju u životnu sredinu toga područja. Prvi se odnose na one koji se tiču kuće i *košare*.⁸ To su zavjeti kojih se ljudi pridržavaju dva puta u godini: od Božića do Nove godine te za vrijeme poklada. Za to su poglavlje kazivači bili: iz Pijavičina: Marija Surjan (rođ. 1926.) i Rina Tomelić; iz Potomja: Stipo Mikula Vilić (rođ. 1956.); iz Kune Mihajlo Tomelić.

Naslov prvoga poglavlja ovoga dijela glasi **Zaviti o košare i o kuće** te ima više cjelina označenih rimskim brojevima. I ovdje se koriste kratice navedene u zagradama: **Zaviti o košare i o kuće** (ZK/I, ZK/II, ZK/III, ZK/IV).

⁶ Vidi: Tomelić (2002a i 2002b), i Tomelić Ćurlin, Ćurković (2012: 275–288).

⁷ Uz ime ispitanika navodi se njegova godina rođenja.

⁸ Leksem *košara* označava prostor u kojemu živi stoka.

Slijede poglavlja pod naslovima *Zavit o baštine*, *Zavit o marčanih petaka* te na kraju *Osobni zaviti*. Kazivači su u ovome dijelu rada bili: iz Pijavičina: supružnici Marija i Vlado Surjan te Rina Tomelić; iz Potomja: Marija Violić Matusko; iz Kune: Mihajlo Tomelić.

2. Zapisi

2.1. Vjerovanja

2.1.1. Virovanja u nadnaravna bića i pojave

Víle I. <i>Ímā jédna būža na Pěćīštu i tū su víle stāle. Nísu nīkomu naškodile, a žívile su sáme. Bíle su lípe káko dívōjke dūgīh kósā. A nōge su in bíle jédna od tòvara, a drūga o čóvika. Ūjutru bi ih vídili káko nōsū vōdu u zlātnōn lāmici da se ūmijū.</i> (Rina Tomelić, rođ. 1949.) II. <i>Ōne izlazū iza pónoća i plāšū. Ōne se mōžū uvūc ū kuću i kros kjučānicu. Da ne bi dōlazile i plāšile ūzmū se dvā crnā nóža. Tō su nóži s crnīn rūčicama i prikrīžū se, s nījma se ūčini krīž. Ū zoru kā pívci zāpivajū, dōju dvā crnā kūška i svē se rāzbiži.</i> (Vlado Surjan, rođ. 1922.)	V/I būža - rupa Pěćīšte - toponim za brežuljak stāt - obitavati, živjeti naškodīt - naštetiti tòvar - magarac lāmica - mala posuda
Vīštice I. <i>I na drūgin je mīstima u pódne bílo belája. Kō kā se jédan iz Pijavičina vrācō dōma iz Dīngača. Bīće čóvik štōgo rádijo, ōli je bílo sáta, vríme se áloco određivalo. Bílo līto, vručina, sījē iz kamena. Ōn idē pū doma, svē mu níšto kō tēško, nīgdi nīkoga, a njēmu svē kō da nīje sām. Kā je skūrijo pōla púta, vídī jédna žena sidi nā kamenu ūs put, kōse jon rasplétene. Kā je imō pása mimodānjū, ōn rēče: - Dōbar dān! Óna skōči, zgrābi ga.</i>	V/II pívac - pijetao kúćak – pas VŠ/I belāj - nepritika Pijavičino - toponim za mjesto u središnjem Pelješcu Dīngače - toponim za predio na Pelješcu áloco - otprilike skūrit - prijeći pásat - proći mimodānjū - pokraj nje fōrca - snaga

Imala je silnū fōrcu. Īcala ga visóko ũ zrak da će ga báciť nízà stranu. Kād je vīdijo ònū pūstu střminu, òn rěče: - Bōže mōj! - pa se prikrsti. Ŭtō zàpivā pívac, òna š njīn brzo hřdne ò pūt. Kād se pñbrō, nĩgdĩ nĩkoga. Nāšō se dĩ sidĩ nā sri pūta, sām. Ònē ženē nĩgdĩ. Ò straha ũdri třčat. Dōje dōma jédva u dúhu i tō jin pripòvidi. Rékli su mu: - Mòli Bōga da si se prikrstijo i zavápjo Bōga i da je zàpivō pívac, a da nē, ne bi dōma žīv dōšō. Tō su ònē zlē žéne štō izlazū pñko pódne i hōće nàudit národu. Zātō pódne i pñko pódne vājā učini dōma ũ kući.

(Vlado Surjan, rođ. 1922.)

II.

Bíla je i jédna žéna, nĩko nē znā òkle je, zāšto je tūda pasávala i dī je hòdila, āli je ũžala pása kros sélo. Zà njū su govòrili da imā zlē òči. Žéne bi dīci narédile da kà je vīdū da brzo ũ špagu òd gāca ũčinū ròge suprànjē. A žènskima ĩspod trāvērse òli kòtule. Díca su tō i činila i bižala.

(Rina Tomelić, rođ. 1949.)

Lôrko

Gòvorū da je lôrko plāšijo na pūtu od Jānjinē za Cřnū Gòru. Nĩgdĩ na pòla pūta bíle su nĩkavē mirine jōš od Dūbrovāčkē Rěpublikē. Tū bi lôrko òbnoć čekō kō će pása. Lôrko se mōgō priobrāzi u kūška, u māška, u kózu, u mázgu, tòvaricu ili kónja. Táko se jédān Crnogórac vrācō dōma. Okāsnijo ũhitila ga nōć kà je pasávo mĩmo ònē mirinē. Kā na pūtu stojĩ jédān lĩpĩ mālĩ kúčak, sām. Čòviku se smĩljo pa ga ũzejo u nāruče da će ga donĩ dōma dīci da se š njīm igraju. Kāko je hòdijo s kūškon u nāruču,

ícat - dignuti

hřdnit - snažno odbaciti

břit jédva u dúhu - jedva biti živ

VŠ/II

pasávat - prolaziti

úžat - često nešto raditi; običavati

špāg - džep

gāće - hlače

učínit ròge - podići kažiprst i mali prst

sùpranjē - prema njoj

trāvěrsa - pregača

kòtula - suknja

L

lôrko - vukodlak, plašilo, zloduh

Jānjina - toponim za mjesto u središnjem Pelješcu

Cřnā Gòra - lokalni toponim za predio poluotoka

mirina - ruševna zgrada

pásat - proći

ũhitit - uhvatiti

pasávat - prolaziti

klěh - tlo

<i>táko mu je ònī kúčak bījo svě težī. Nà kraju nīje mǝǝ vīše izdřža. Bácijo òn kúška nà kleh, a kúčak něstō. Gòvorū da je tō bījo lōrko, da je čóvik dóbro i pàsō.</i> <i>Znālo se dogódit da bi se lōrko priobrázijo u tòvara ili kónja pa bi čóvik kǎd bi ga vīdijo, ùzjašijo nà njega. ònda vīše né bi mǝǝ sǝbǝn vláda jěrbo bi lōrko rēsō i rēsō. Narēsō bi svǎ sīla. Kǎ bi svǎnilo, nǎšō bi se čóvik đigod na visokǝn vrhu òli na kùpīrti òd kućē.</i> (Rina Tomelić, rođ. 1949.)	kùpīrta - krov
Ténci <i>Tō su vukòdlaci. Prǎvǎ mišīna. Da se obrǎnīš, trība se úbra trǝnǝv kólac i prǝbos ga. Nǎšō bi se kǝ bi tǝjo kóga prǝpas: napúhō bi mīh, vézō zá nj kónop i potézō ga po pútu. Jūdi bi víkali ò strǎha mīslēci da su ténci i vukòdlaci kǝjī némajū tǝlo, sǎmo mišīnu!</i> (Živko Kirigjija, rođ. 1940.)	T mišīna - mijeh mīh - mijeh
Kóšac I. <i>Nīko je vrīme hǎrala pomoritǎt na Žúpi. Domácin bi òbnǝc pǝšō lěc, a ùjutru bi osvǎnijo mǝtǎv. Tǝn pomoritǎti úzrok je bījo vukòdlak zvǎnī kóšac. Bījo je tō jǎkō zō čóvik kǝjī je ùmrō i Bǝg ga je kastigō i pritvòrijo u kóšca da činī zlò po svítu. Hòdijo je ò kućē o pónoća do zorē u dǝba kǎ jūdi spū. Stō bi prid vrǎta, kǝcō i zvǝ pǝ imenu i bēzimenenu. Čejáde bi se probúdilo i òzvalo, bíce da ga zǝvē súsíd. Òdma bi òstō mǝtǎv. Hòdilo je tǎkō rēdon po Pijavičinu. Dǝšō rēd nà zadnjū kúcu u sélū, na Cvítana. Òvī se dogovòrijo s ženǝn da pǝje donī žīto i kǎ kóšac pǝčme zvǎt: - Cvítane! Cvítane! - da pǝčme vřti žřvanj i govórit: - Kǝga zǝvēš, nīje dǝma. - Òvī će stǎlno zvǎt, a tǝ stǎlno méji i govóri: Kǝga zǝvēš, nīje dǝma.</i>	K/I pomoritǎt - pomor Žúpa - toponim za središnji predio poluotoka Pelješca òbnǝc - noću kastrǝgat - kazniti bēzime - prezime čejáde - čovjek ili dijete, član obitelji šēnica - pšenica frǎtar - svećenik, franjevac korǎdǝz - hrabar Svētī líbar - Biblija nǎmah - odmah fērmat - prestati

Iza pódne Cvitan pòje u ògradu i ùberē vèlikī kólac o tr̃na. Zàoštri ga i stāvī za vr̃ata. Po vèčeri žena počēla m̃līt šènicu. Tēga mòmentā pòčeo i kóšac zvāt: - Cvitane, Cvitane, d̃igni se! - a žena će i svēga m̃aha - Kòga zòvēs̃, ñije dōma!

Zòvē kóšac, a žena odgovārā i tákō do pr̃vīh kokótā. Kā su kòkoti zāpivalī, ùmukō kóšac, a Cvitan zgr̃abijo kólac i kros vr̃ata za kóšcen.

Třčī kóšac, a Cvitan za ñjīn kros sélo. Óde nēstō kóšac, a Cvitan zābijo kólac nà mistu d̃ī ga je nēstalo. Otóle Cvitan pòšō u fr̃atra i svē mu ispripòvidijo. Po nócī su pòšli su dvā korādōza čòvika nà misto d̃ī je b̃ijo zabòden kólac. Fr̃atar je čitō iz Svētōg líbra. Nāmah se poprid ñjīh ukázō grēb. Kā da su d̃igli plòču, kóšac sid̃ī nāsrid grēba s ženōn rasplétenē kosē, a unūtra pr̃id ñjima pēčenā kòkoš. Tāmān su se sprémali j̃īs.

Kóšac ti ònda pòdigō glāvu i rēkō: - Cvitane, Cvitane, k̃a ja ñisan ùmijo tēbe, t̃ī ćeš mēne!

Cvitan pòdigō kólac i š ñjīn zbòdē kóšca pa ònda i ženu. Zapúhō sílan ṽitar, nēstalo ih je òdma i kóšca i ženē i grēba. Òstala góla lédina. Tákō su fērmale pomoritāti.

(Vlado Surjan, rođ. 1922.)

II.

Slāvku je bāba bíla iz Pr̃izdrinē. Óna mu je pripovídala da bi Kóšac u Pr̃izdrini zvō pod f̃unistrōn onéga kòjī bi tr̃bo sūtra p̃artit. Táko je činijo svē dok se jēdān čóvik ñije s̃itijo pa ùbro tr̃nōv kólac i stō iza vr̃ata. Kād ga je Kóšac zāzvō, òvī skòčijo s oñin kócen pa zà ñjīn. Dóšli táko do Svētōga Ṽida. Tū Kóšac ulētijo u jedān grēb. Óvī pòdigō plòču k̃a u grēbu m̃aska. Zbòjo je s kócen, iz njē izlètila lep̃irica. I táko svřšijo Kóšac.

(Živko Kirigjija, rođ. 1940.)

K/II

Pr̃izdrina - toponim za

mjesto u središnjem Pelješcu

f̃unistra - prozor

p̃artit - otići, preneseno: umrijeti

Úroci <i>U dāvnā vrimēna u Pijavičini i po Pēliscu bi se na kùpīrtu od košare stāvili rōzi od kozē ili brāva. Tō je bīlo prōtiv úroka i zlih očijū. Rōzi su bīli kō kalāmīta da se úrok kōjī bi kō bācijo ili krīvō ōko kōjē bi glēdalo živīnu, zābije ū njīh da ne pōjē na ōnē u košari. U Pōtomju je jēdan čóvik dīžō na vrātima od košarē, dī mu je prāsac stō, cīlū lūbanju od brāva s rōzima. Govōrijo je da je tō zāto da mu né bi kōgo ūrekō prāca.</i> <i>Kād je u jednōga Kūnovjanina krēpala mázga u košari, prōmislijo je da je nīko bācijo úrok ná nju. Da mu ne krēpā drūgo živo kōjē je tū stālo, pōšō je u jédne ženē u sēlu kōjā je ūmila načīni zápis kōntra ūroka. Ōna je učinila zápis i dála mu ga, da ga stāvi īspod gréde u košari da mu se né bi vīše štōgo dogōdilo živōmu. Kāko je svē hōdilo kākō trībā, čóviku nīje vrāg dō mīrā, pōšō je vīdit štó je tō žena stāvila unūtra. Kād je razmōtō kārtu unūtra su bīla trī zīnā sōli i napīsano nīks, nīks, nīks, trī pūtā i nācrtānā trī križícā. Čóvik tō nīje tījo bācit nēgo je tō jōpet smōtō i vrātijo náse pod grēdu, pod kùpīrtu, nēka stōji za svākī slūčaj. Mōžē bīt da je i sā jōš tāmo!</i> <i>Kā bi se blagoslívala vóda, na vodòkřšće, s bīščanon bi se kītile košare. Stāviale se kīte bīšjana na vrāta i blagòslovjenōn vodōn bi se polívale. Jūdi su vīrovali da īn tō pomāžē.</i> <i>U Dōnjemu Sēlu dūndo Krīsto bi čin bi kùpijo prāca, zatvōrijo vrāta i nīkomu vīše né bi dō da ga vīdí, da mu ga ne urēčū. Pústijo bi da ga vīdu jedīno kā bi ga zāklō! Da te kō ne urēčē, vājā obūc kōjī kōmād rōbe nāopako!</i> (Vlado Surjan, rođ. 1922.)	U Pēlisac - stari oblik toponima za poluotok Pelješac košara - štala, svinjac, kokošinjac brāv - ovan kalamīt - gromobran živo - stoka kārta - papir krēpat - umrijeti, crknuti

Ŭklēta mjēsta <i>Gòvorū da kòrte nīsū srītne za žívit, ni da òko kùće vājā sádit pālmū, čémpres i plāniku. Plānika znāčī pròpās kùcē!</i> (Rina Tomelić, rođ. 1949.) Plāvō òko <i>Nijédna žena u sēlu nīje tīla nōsi pršten s plāvīn òkon. Govòrilo se da plāvō òko na prstenu nīje srītno. Āko ga nōsīš, da je tō vėlīkā nēsrića. Nīke se žéne nīsū tèga džžale pa su pòčele kupóva i nōsi pršten s plāvīn òkon. Svē su in se sámē nēsriće dogádale. Vīrovanje je vīrovanje i vājalo ga se džža!</i> (Rina Tomelić, rođ. 1949.)	UM kòrta - prostor ispred kuće PO -

2.1.2. Grci

Grci <i>Pòtomjane su zvāli Grci. Gòvorū da su dóšli iz Grške, da su bíli jáko bógati, da su jin mázge zlātnīn pòtkovama bíle pòtkovane i da su jīh pòjili iz zlātnīh lāmīca. Bíli su jáko vrīdnī: dīzali su se poprīn zorē da jīh nè čujū kàko idū kros sēlo pa prīko vrha ù Dingače, mázgama kòpita u kǎpe zamotávali. Bíli su nīkē drugē vīrē. Nēvirnici, bogumíli. Pri cǎkvōn svētōga Pētra, na gròbju i sǎ stojī plòča s űklesanīn mǎčen i štīton. Govòrilo se da je tū űkopan njīhōv knēz. Pripovídō je Ánto da su dōlazili nīkī jūdī, da su njēga zvāli da jin dōjē dàt rǔku za pòdigni plòču, da vīdū štō je unūtra. Ōn je bījo vėlīki čóvik i od kòrađa. Kǎ su pòdigli plòču, ĭspod je bījo grēb. Mislili su da će unūtra nǎc mǎč ili nīkī znǎk da je tu űkopān njīhōv knēz òli da će nǎc zlāta ili štōgo vrīdnā. Nášli sǎmo jēdnu kōs, òvū ĭzviše lǎkta, gòvori ōn dūgā, trī prstā, vīšā nēgo ù njega. Kolikī je tō bījo čóvik kǎ je u Ántu bilo dēboto dvá metra!?</i> <i>Tī štō su grēb otvárali, űzeli kōs sǎ sobon da će je ĭspitíva. Kàko ōnda, tǎko í sad! Nīkad</i>	G pòprin - prije kòrađ - hrabrost hótīt - htjeti dēboto - skoro iscufāt se - promijeniti prvotni oblik, potrošiti se (odjeća se npr. razvuče) zalúdu - uzalud sūma - dakle, ukupno Delòrīta - svetište Gospe od Loreta u Kuni

<i>se više nije čulo ništa o tému. Dī je kōs završila, biće dī i gláva kōjū su našli u grébu u gòmili, u Bašića u ògradi, kã su mlīli kãmen za pūt štò ga je vójska grádila po Pèliscu.</i> <i>Pòtomjani se nīsu tīli pokrstit. Hòtilo se dūgo dōk su tō učinili. Bīlo je tō, na svē jèdvite jãde i to pod úviton da njihōv bãrjãk u procèsiji idē prīvī. Táko se govòrilo táda.</i> <i>Mī se Pòtomjani nīsmo tīli pokrsti. Cřkva ti je od nãs ode Světōg Tòme. Pòtomje se i zòvē Po Tòmje. Zàto je Tòma, kō nèvirnī Tòma.</i> <i>Sàda, nãš bãrjak, u svīn procèsijama idē prīvī. I još ništo, svī barjáci imajū na vřhu krřž, a nãš kōpje. Tī je bãrjak bījo dēboto dūplo vřšī od svīh barjãka. Prikazivō světōga Jūrja na kónju. Jédãn frátar ga pokrátijo i tō ònda kã su mórali promínit bãrjak jēr se ròba bíla iscuřala, sãgnjila, rēse se rasúkale. Tãd su se Pòtomjani silno jídili nà frãtra, zãšto jin je tō učinijo.</i> <i>I sã jin se svīt iz drugīh mīstã rŭgã da su nèvirnici, Gřci. Nije zalúdu iz više sélã Cřkva světōga Tòme. A i nōgometni klúb nan se zòvē Gřk!</i> <i>Pripovídã se i da su Pòtomjani bíli prīvī štò su òpjačkali pãpinū láđu štò se nasúkala u Dīngaču. Biće da su in se i drugī prikjúčili i omástili brk. Sŭma, pãpa je odrédijo da se za pòkoru na srīd Pèlisca zgrãdī cřkva, a nãjviši díjo da plátū Pòtomjani. Táko je nãstala Delòrīta, zgrãdenã bãš na srīd srīde Pèlisca.</i> <i>(Marija Violić Matuško, rođ. 1940.)</i>	

2.2. Peliški zaviti

<i>Záviti o kòšarē i ò kućē</i> <i>I.</i> <i>Īmã li ovéga ĭgdī u svítu kō u nãs? Jã nřgdī drŭgo nīsã čŭla za zãvite ò kućã i kòšara, nēgo óde! Óde u òvōn nãšōn bãndi svãkã</i>	ZK/I <i>bãnda</i> - strana <i>dŭrat</i> - trajati <i>setēmãna</i> - tjedan

kūća ga ĩmā. Tāmo u ònōn bāndi, bōme nē znān, u nīkima kūćama jēs, a nīke ga i nēmajū. Znān da je u naše tēte Kāte bījo zāvit, āli ništo mālo.

U nās je zāvit ò kućē i o kōšarē kōjī dūrā o Bōžića do Nōvē gōdinē. Bōže sáčuvāj da bi se táda štō ũnilo u kōšaru. U tū setēmānu se ne iznosī pēpeo iz kućē, tō je zāvit òd kućē, ne sēdla se mázga nīti se izgonī iz kōšarē, ne bācā se ĩspo gudína. Kūpus se ĩs poja mōžē úbrat i donī dōma za skūha i tō se smījē jīs, ali se kōrice i ònō òkolo njēga nē smījē dāt gudínu ni kōkošama, ni bācat nā strugu. Mī smo se téga tvřdo držali jērbo nas je bílo jednōn dōbro òpeklo.

Kā sa jā bíla mála, kākō je dūndo Níko žívijo daléko pa bi za Bóžić s tētōn Jūbōn ũžō dōlazi dōma jērbo je u nās bījo zāvit, vājalo bi pōc zāimat u drüğōga mázgu, za ga pōc dōgnat iz Čřkvica. Kākō smo ũvik tríbali píta mázgu u drüğōga, jēdan pūt je ótac rēkō māteri: - Ma, ũzeću òvū nāšū mázgu, pa āko mi se štō ĩmā dogódi, nēka se dōgodi! I pōšō ótac po dūnda Níka s nāšōn mazgōn, za nāprti kūfere, a tētu Jūbu stāvijo u intrēšēj. Óna je bíla gōspoja u ovolikīn tácima, đī bi óna mógla izāc nā noge. Táko je ótac prikřšijo zāvit! Kād ũjutru smo ĩmali štō vřdi: na mázgi na glávi, svē kākō stojī óglav, svē sáma živā rāna, dubóka kō přs, svē dō kosti! Svē ĩzglodāno, a jādna bēštija svā izmorena.

Otáda smo glēdali da ne bi prikřšili zāvit!

(Marija Surjan, rođ. 1926.)

II.

E sā u òvō mōdērnō vríme, nísmo višē držali žīvo u kōšari pa je tvōj ótac līpo dōnijo kūške. Őn nīje abādō hòce li štō unīt ĩli iznīt ĩs kućē. Sēdan kūčākā mu je štō nēstalo, štō zgāzijo āuto, štō iz čřsta mīra krēpalo. Nīšto

gudīn - svinja

strūga - prostor ispred štale

dūndo - ujak, stric; bilo koji čovjek

zāimat - posuditi, zajmiti

dōgnat - dovesti

Čřkvice - toponim za mjesto na sjeveru Pelješca

kūfer - putna torba, kofer

intrēšēj - prostor između dviju natovarenih strana na mazgi

tāk - potpetica

táci - štikle

óglav - ular

bēštija - životinja, nametnik

ZK/II

abādat - mariti; posvećivati pozornost

destrīgat - nešto odstraniti

je mórō destríga jěrbo je tí jèdan kúčak po cìlū nóc zavíjo, tō ga nísí mǝgō slűša òd jada. Súsíd nan je imō málō díte, a od kűška se nje móglo spāt. Díte se strășilo, vājalo ga je destrígat. Bāba ga je prikorávala da je tō zātō štō ne abāda i kűšt zāvít, a od bేశtija u kőšari imā sāmō kűške, pa mu zātō ònī krepājū.

(Marija Surjan, rođ. 1926.)

III.

Mí imamo zāvít o kőšarē i ò kuće i tō dvā pútā nā godinu, o Božicu i o pòkladima. O Božicu zāvít trājē setēmānu svē do Nǝvē gǝdinē. Mí táda nē smijēmo ništa ni unīt ni iznīt iz kőšare ni is kućē, sāmō krűh i pāstu i štō nam je pǝtrebito za živít. Mǝžēmo pǝc kúpít u bűtigu i tō jīs, āli nē smijēmo ništa prímí ù kuću. Da me dǝjēš vǝdi i donēsēs mí škātulu kēksa, jā ti je mǝrān vrāti náse, ĩli da donēsēs sǝbon bombǝn, jā ti ga nēcu uzēs. ĩsto táko, ne bi ti mí štō dāli da odnēsēs od nās. Nāša Ānka je čekala da prǝjē zāvít da mǝžē pǝc i pródat ũje. Mí ti ništa nē smijēmo regalávat ni prímāt.

Bíla nam táko dǝšla nīka svǝjta u náske, a tí nísū znāli za òvī nās zāvít òd kućē. Tā žěnska bíla gulǝzna, pa svē oko Dáre da jon dádē mǝlo lebārā ōli ĩnbűlā, dǝdijala vǝšē i òva jon ništo mǝlo zamǝtala da rebandűnā s glamázānjēn. Kǝ sűtra jēdna óvca u kőšari pǝlā góla, pǝlā s vűnon. Po nǝcí jǝdnu óvcu ništo nǝpalo, kűda je òbrijalo, izilo na njǝn pǝlā vűne. Táko osvānila, pǝlā vűna, pǝlā góla!

ĩsto táko, mí ti táko nē smijēmo ništa unósi ni iznósi iz kőšare. Mǝti bi ti svē prǝja sprǝvila za žīvo da imajū za tū setēmānu, nǝbrala brānja. Rǝgize se nē smijū izbacíva vānka nā rupu, nēgo se òstavű u jēdnómu krǝju od kőšare pa se iznēsű kǝ pāsā zāvít. A drűgī pűt su trībali ũbi gudína, pripravili svē, āli je òcu pǝlo nā pamet da je zabǝravijo

ZK/III

pǝsta - tjestenina

bűtīga - dućan

škātula - kutija

regalávat - poklanjati, darivati

gulǝzan - proždrljiv

lébro - rebro

ĩnbul - pečenica

rebandűnat - prestati

glamázānje - moljakanje

sprǝvít - napraviti

brānje - trava ubrana za ishranu stoke

rǝgiza - grana

spǝca - komadić grane

kamišűla - mirišljav grm

skapűlat - spasiti

űfalo - slučajno

úbra jédnu spìcu onáko mǎlo dǔjū da š njôn mǒžē potáknit kamišulu kǎ bǔdū pǎlili gudína. I pǒšō je úbra, bílo je tō mǎlo prǐja òbida. Kǎ je sǔtra mǎti dóšla u kòšaru, jédna óvca góla gòlcata, bez i jédne dlǎke nǎ sebi, a u kòšari nǐgdi bíča vǔnē, nǐgdi niti jédne dlǎke. Óvca kǒ da sí je brǐtvōn òbrijo, góla gòlcata, svǎ se trésē. Pòsikle se mǎteri nǒge, prǒšli je nǐkī jéži kǎ je vǐdila táko nésritnū bēštiju. Úzela jǎdnu bēštiju, obúkla jon očēv dēmpēr i primistila u drǔgu kòšaru, jédva je skapùlala. Ni dǎn-dǎnaske nē znā štō je tō bílo i đī i kǎko je vǔna s óvce néstala da se po kòšari i po rògizama nǐje móglā nǎc nǐti jédna dlǎka.

Nǎš drǔgī závit je o pòkladima. Trǐ dǎna trǎjē do čistē sride. Ísto ništa nē smijēmo unósi ni iznósi iz kòšarē ni is kučē. Mī ti dǎnas vǐšē ništa òsin kúška nēmāmo u kòšari.

Jǎ gòvorīn: - Āko ga úfalo prikršīn, nēce se ništa dogòdi, āli āko znān da je závit pa ga prikršīn, dogódī će se ništo! Mī ti se ovēga tvǔdo drǔžimō!

(Stipo Mikula Violać, rođ. 1956.)

IV.

Bílo je ònīh kòjī su ga námirno kršili. Hòtili su vǐdi kǎko će pása.

Táko ti je mēni jédan pūt Vlǎho rēkō: - Kúma, tēbi cú rīt jédnu tǎjnu, ìdēn úbra grǎma, závit je, znān, ma ìdēn vǐdi hòce lí se štō dogódī. Ne govóri nǐkomu! Pòšō, nǎbrō mǎzgu grǎma i dògnō dòma. Bílo lípō vèdrō vríme. Zǎ dvǎ dǎnā, nǎglo skopijalo, ùdrila kíša, grǐmjavina, rēkō bi kō iz vèdrā nēba. Údrijo grǒm, drǐto u Vlǎhovū kòšaru, ùbijo mǎzgu u njôn. I sǎ se o tému pripovídā, kǎko je Vlǎho prikršijo závit i kǎko mu je zǎtō grǒm ùbijo mǎzgu.

ZK/IV

rīt - reći

skopíjat - razbjesniti se

drǐto - ravno

brǐme - naramak, breme

bálat - plesati

Indijān - obiteljski nadimak na Pelješcu

postóle - cipele

hvǒja - grana

čējād - ljudi, zbirno

kíkara - šalica za kavu

skùla - škola

sǔma sumáru - sve u svemu

škína - leđa, kralježnica

Ni Krúne nje abádala da je závit. Póšla i ubrála bríme grma pa ga báčila óvcama. Kã sùtra, púnã kòšara mššã vèlikih kò ópanāk. Zavúkli se óvcama ũ vunu. Jídū jih onákō nã žīvo. Óna ih tīrã oni nēcē nīkako da se mǎknū. Mūčila se tū dōsta vrīmenā, ali zalúdu, nēcē mšši da se mǎknū. Óvce skáčū po kòšari, òni bálaĵū pò njima. Nīšto strášno. Óna štó će, póšla put Kúnē da će u frātārā plátit mšsu. Nije dóšla ni do križa, mšši se sámī pòmakli.

Kúpila Lúce kúcu i kòšare u Indijána pa rékla: -Brīga mene za závit. Indijān ga je òdnijo sã sobon, nēmān jā nīšta su tīn. Jā tō ne držīn! Tō nīsū mója pósła. Dōnila bríme, báčila ĵīs živīni, kã sùtra u kòšari mšši, vèlikī kò postóle. Óna zgrābila jèdnū hvōju, ũdri, víči, tīrāj. Na jèdvite ih je ĵāde òtirala! Ma, ótad je abádala štò i káko činī!

A òvō ti je bílo odávna u nãšēmu sùsistvu, sã vīšē u njīh nēma ni beštija ni čēĵādi. Ónda, óni ímali krāvu. Nīka žéna u sélu ròdila pa dóšla u njīh píta kīkaru mlíka. I òvi, štó će, pomūzli pa dáli kīkaru mlíka za žénu. Kã sùtra nã kravi svē káko stojī òglav svē sáma žīva rāna, vīdi se kōs.

I po drūgi pūt: nīsū bīli ũbili prāca do Bòžića, bíće čekali đīcu da dōju iz skule pa ga òstavili za pōsli. I nīšto su učinili, vīšē nīko nē znā štò, ma znā se da su prikřšili závit, sūma- sumáru, sùtra na žīvomu prācu nã škīni vèlikā rāna kò dvī šāke, dubóka kò da je nīko iskópō.

Mã, ímā i ònih kòĵī nīsū vīrovali u závit. Kò jèdan nãš sùsid, nēvirnīk, ne vīrujē ũ Boga, đī bi ti òn vīrovō u závit. Žívijo u Dúbrovniku, āli dōšō dōma za vríme závita pa ne abáda štò mu mǎti i séstre gòvorū, nēgo bāti po svóju, ũnosi u kòšaru, iznosī iz kučē. Mã kã ĵin je sùtra krèpō prásac iz čīsta mīra, da nīje bījo bōlesan, nīje vīše bātijo díbjáluk. Sã se držī závita!

bātit - udarati, tući

díbjáluk - glupost, nestašluk

Golūbinica - toponim za predio na Pelješcu

Pòtōmje - toponim za mjesto na Pelješcu

Pāntetići - toponim za zaseok u Pijavičinu

libérat - osloboditi

hārčit - praviti se snažan

fāmija - obitelj

A drugi nije isto vřovō ũ ništa i nikoga pa kã mu je krēpala mázga u kōšari dok je đurō zãvit, bōme nije se usđdijo báci je, nēgo je čēkō dok ne pãsa zãvit pa je đřžō u kōšari četiri dãnã. Nēka se napūhala i nēka je smřdila, svē dok zãvit nije pãsō, nije je iznijo iz kōsarē i zakopō.

Čđdan je ōvī zãvit, svãkã ga kŭća ĩmã i đřđi ga na svōj mōdus. Őn vřđđi od Golŭbinicē, priko Pōtōmja do Pãntetića. Nĩđđi vřšē na Pēliscu. Štō, kãko i kãda su se stãrī zãvitovali, tō nĩko nē znã. Govōrili su i frãtrima da ih libērã zãvita. Őni se rŭgajŭ su tĩn, ne vřrujŭ. Vřrovō ili nē, ōvō ti je sigŭro: ãko ga ũfalo prikršřš pa se sĩtiš pōsli, ništa se nēće dogōđi, ãli ako ga prikršřš, dogōđi će ti se ništo nãopako. Vĩđĩš kãko su pãsali ōnĩ štō su se hãrčĩli.

Tãko je nĩđda bĩlo kã su kōšare bĩle pŭnē živĩnē kã su se đřžale kóze, óvce, prãci, kōkoši i kãđ je svãkã kŭća ĩmala mázgu ōli tōvara. Dãnaske kãđ ničēga od tēga nēma, zãvita se ĩsto tvřđo đřžŭ jērbo pãda na kŭške ako fãmija ĩmã kŭška.

(Marija Surjan, rođ. 1926.)

Zãviti o bãštine

Ŭsrid rĩzãnja, na Dãn svētōga ĩvana Grĩsogonje ne bi se rĩzalo ũ poju. Bĩjo je tō zãvit kōjĩ se poštĩvō jer se vřrovalo da je nĩkada grĩzica ĩzila svŭ lōzu. Učĩnijo se zãvit i tĩ se dãn i dãn-dãnaskē đřđĩ. Tō ti svãk znã za grizicu! Vřruje se ãko rĩžeš na tĩ dãn, da će ti grizica ĩzit lišće. Tō je ōnã málã bēštija kō skarambēž! Ővī zãvit vãđĩ za cĩlu Žŭpu!

Na grizicu jēđãn čóvik nije abãdō da se tãđ nē rĩže lóza. Đĩ će ōn ũ tō vřrovat. Dōšō ōn iz Ĕrcegovinē, kŭpijo tŭ zēmju, ájde rĩđĩ. Brĩga njēga za zãvit. ĩsto i málĩ ĩvo, hōčē ōn slŭшат štō mu čãca govori. Őn čĩnĩ po svōju.

ZB

bãština - polje

grĩzica - nametnik na lozi

skarambēž - vrsta nametnika

abãdat - mariti za nešto

<i>Ma kã jin je grizica lõze izila, drügũ su pĩsmu pĩvali!</i> (Vlado Surjan, rođ. 1922.) <i>Záviti o mǎrčanih pětākā</i> <i>U jèdnē fāmije ĩmā jōš i zǎvit od mǎrčanih pětākā. U svǎki pětak u mǎrču ònĩ nē radũ ništa u bǎštini, nĩti žĩvo izvodũ vǎnka. I táko òduvik. I táko činũ i sǎ nēka su prĩšli ù novũ kũću.</i> <i>Òsobnĩ zǎviti</i> <i>I.</i> <i>A Světĩ ti je Júrije grǎđen kǎko zǎvit. Sědan gōdina je tō hǎrala prĩkala, nōsila svē prĩkala. Ōnda su ti ónĩ avizali ù Rim u frǎtre da štó će čĩnit. Ōnda su rēkli da nēka se tō zgřadi kō zǎvit. Na cĩlōn Pēliscu nēmā na táko vēlikōn vřhu tǎkǎ cřkvica.</i> (Marija Surjan, rođ. 1926.) <i>II.</i> <i>Na Spǎsōvo tēta Áne pōšla na Trǎnovicu. Ubrǎla brĩme. Kǎ se zamékla vřhorica. Razbǎcala jon cĩlō brĩme. Óna se svǎ strēsła, ũhitili je jēži. Pōbigla. Dōma jédva dōšla ō strǎha. Otáda je učinila zǎvit. Nĩkad vřše nĩje na Spǎsōvo rádila.</i> (Rina Tomelić, rođ. 1949.)	ZMP <i>mǎrč</i> - 3. mjesec, mart OZ/I <i>Světĩ Júre</i> - toponim za brdo iznad Potomja i Zakamenja <i>hǎrat</i> - uništavati <i>prĩkala</i> - zaleđena rosa <i>avĩzat</i> - obavijestiti OZ/II <i>Trǎnovica</i> - hidronim za potok <i>brĩme</i> - naramak <i>vřhorica</i> - pijavica, jak vjetar

3. Analiza

Tekstovima se pristupilo dvojako: prvo je provedena lingvistička analiza, odnosno dijalektološka budući da se radi o slobodnome govoru. Navode se posebnosti na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini. Poslije lingvističke analize, slijedi književna u kojoj su istaknuti pojedini književni elementi tradicije i usmene književnosti.

3.1. Lingvistička analiza

3.1.1. Fonologija

Samoglasnički sustav zahvaćenih govora pokazuje novoštokavski razvoj. Drugim riječima, ima peteročlani sustav: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, koji je proizašao iz polaznoga općeslavenskoga sustava s jedanaest vokala: */a/, */e/, */i/, */o/, */u/, */ě/, dva poluglasa */ь/ (*jer*, prednji) i */ъ/ (*jor*, stražnji), dva nazala */ę/ (prednji) i */ǫ/ (stražnji) te slogotvorne likvide */l̥/ i */r̥/.⁹ Svi su vokali mogli biti u bilo kojemu slogu riječi. Glasovi srednje artikulacije, */e/, */o/, */ь/ i */ъ/, bili su inherentno kratki, a ostali su mogli biti samo dugi. U posljednjemu periodu razvoja osl., dakle prije njegova cijepanja na dijalekte a nakon promjena u akcentuaciji (Dyboov zakon, Meilletova metatonija, Kortlandtovo kompenzacijsko (jotacijsko) duljenje, dva Ivšićeva zakona, tri Kapovićeva zakona, ukidanje staroga akuta, ukidanje neoakuta te Mažuranićev zakon, tj. novoštokavska retrakcija¹⁰), svi su vokali i njihovi refleksi mogli biti dugi i kratki te naglašeni i nenaglašeni.

Poluglasovi */ь/ i */ъ/ u prvoj fazi (9.–12.st.)¹¹ izjednačili su se u */ə/. Usto je artikulacija u tzv. slabim pozicijama u riječi prvo oslabljena (što je rezultiralo akcentuacijskom promjenom poznatom kao prvi Ivšićev zakon ili Stangov zakon,¹² prema kojoj je kratki naglasak prešao na prednaglasnu duljinu najprije s poluglasova, a zatim i s drugih vokala), a zatim se reducirala. U svim jakim položajima reflektirali su se u /a/: npr. V/I *dān* (< osl. *dēn < *dēnə), I/II *lāmica* (< osl. lēmica), V/II: *kúčak* (< osl. *kūčək < *kučəkə), VŠ/I *pívac* (< osl. *pěvəc < *pěvēcə), ZK/III *dānaske* (< osl. *dēnəsəke).

Prednji nazal */ę/ u svim je pozicijama dao /e/: npr. L *uzēt* (< osl. *vəzēsəti). Stražnji nazal */ǫ/ te samoglasno */l̥/ imaju isti refleks /u/ (s vjerojatnom međufazom */q/, */l̥/ > */q/ > /u/): npr. VŠ/I, ZK/I *pūt* (< osl. < pōt < *pōtə), trī *pūtā* (* < osl. *pōtā), U *ōko* (< osl. *oko), T *po pūtu*, G *rūku*

⁹ Glas */y/ u osl. periodu već je sužen i izjednačen s */i/. Usp. Holzer (2011: 72), Lukežić (2012: 49). Polazni sustav u ovome radu dakle nije praslavlenski već općeslavenski jezik, i to u svojoj posljednjoj, najkasnijoj fazi.

¹⁰ Usp. Holzer (2011: 49, 50, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 81, 87, 88). Zakon jedne more otkriven je kasnije, te je za više informacija potrebno pročitati Kapović (2011) ili, za razumijevanje više promjena i popravak Holzerove relativne kronologije vidi: Kapović (u tisku).

¹¹ Usp. Lukežić (2012: 46–53).

¹² U literaturi se gotovo u istoj mjeri zakon pripisuje i jednome i drugom znanstveniku. U ovome radu zakon je Ivšićev jer ga je prvi otkrio. Usp. Kapović (2008: 4–5), Holzer (2011: 70–71).

(< osl. *rǫkǫ), ZK/II *súsid* (< osl. *sǫsǣd); T *vukòdlak* (< osl. vǫkðlak). Početna skupina *və-* razvila se kao /u/.

Stari */ě/ u govorima središnjega Pelješca razvio se u /i/: npr. V/II *pívci* (< osl. *pěvci < *pěvǣci); VŠ/I *zàpivat* (< osl. *zapěvati), *místo* (< osl. *město), *nǐgdí* (< osl. *něgdě < *někǣdē), *vríme* (< osl. *vrěme); VŠ/II *bižat* (< osl. *běžǣti), *díca* (< osl. *děcǣ); U *vǐdít* (< osl. *věděti); T *mǐh* (< osl. *měh); K/I *súsid* (< osl. *sǫsǣd), *vríme* (< osl. *vrěme); K/II *čóvik* (< osl. čověk < *čǣlověk); G *nǐki* (< osl. *něki), *srída* (< osl. *srědǣ), *úvit* (< osl. vǣvēti), *vǐra* (< osl. věra); ZK/I *závít* (< osl. *zavět); ZK/II *unít* (< *osl. vǣnēti), *iznít* (< osl. *iznēti); ZK/III *ízit* (< osl. *izēsti), *tríbat* (< osl. *trěbati); ZK/IV *lǐpo* (< osl. *lěpo), *námirno* (< osl. *naměрно), *súsid* (< osl. *sǫsǣd); ZB *pǐsma* (< osl. *pěsma), *pǐvat* (< osl. *pěvati), *vǐrovat* (< osl. věrovati); ZMP *òduvik* (< osl. *od-vǣvěk).

Svi samoglasnici mogu biti dugi i kratki, naglašeni i nenaglašeni te se mogu naći u početnom, središnjem ili krajnjem slogu u riječi. Ipak tekstovi bilježe i dubletnu pojavu protetskog /j/: *ǰǫpet* (U) uz češće ostvaraje bez proteze (*opet, oko...*). U zamjeničkim enklitikama također nalazimo protetsko /j/ (npr. *jín* 3. pl. nenaglašeni dativ 'njima'). Na kraju riječi apokopirano je /i/ (a većinom i /t/) u infinitivnome sufiksu /-ti/.

Samoglasnička skupina /ao/ ukinuta je sažimanjem, odnosno regresivnom kontrakcijom pa veznik 'kao' u tekstovima glasi *kô* (U, G). Slično se događa i sa samoglasničkom skupinom /ao/ u glagolskom pridjevu radnom muškoga roda u jednini: *imô, našô, vrăcô* (VŠ/I), *môgô, pòstô* (PO), *năbrô, pòšô* (K/I), *rěkô* (ZK/IV).

U glagolskome pridjevu radnom muškoga roda u jednini također dolazi do ukinuća samoglasničke skupine /io/ (< osl. *-il, *-ěl) i to interpolacijom poluvokala /i/ koji se kasnije fonemizira, konsonantizirajući se u /j/: *bácijo, bǐjo, okásnijo, plăšijo, smǐlijo* (L), *skŭrijjo, vǐdijo* (VŠ/I), *prikřšijo, žívijo* (ZK/I), *dônijo, zgăzijo* (ZK/II), *zabòravijo* (ZK/III).

Prijevoj pri realizaciji sekvencije /-ra-/ odnosno /-re-/ javlja se u tekstovima u leksemu *rast(i)*. Prijevojni lik /e/ zabilježen je u riječima *rēsô, narēsô* (L). Imenica 'grob' u tekstovima također ima prijevojno /e/ i glasi *grěb* (K/I, K/II, G), no zbirna imenica je *grôbje* (G). Prijevoj je zabilježen i u glagolu *hòdit* 'ići'.

Suglasnički je **sustav** sustav u tekstovima također novoštokavski. To znači da su u većini slučajeva osl. */t'/ i */d'/ dali /ć/ i /ǰ/ (iznimke su navedene u nastavku), a skupine */st'/ i */zg'/ nisu kao u zapadnim štokavskim govorima dale /šč/ i /žǰ/, već na njihovim mjestima bilježimo /št/ (a primjeri za /žd/ nisu potvrđeni): npr. *băštine* (ZB). Sekundarne skupine */stj/ i */zdj/, nastale od */stǣj/ i */zdǣj/ eliminacijom poluglasa u govorima središnjega dijela poluotoka Pelješca dale su /šč/ i /žđ/: *lǐšće* (ZB). Rezultati

su jotacije fonema /d/ različiti. U pojedinim primjerima štokavski je refleks /ž/: *grāden* (OZ/I), *lāda*, *zgrādena* (G), dok je u drugima refleks /j/ (prezentu glagola 'doći' i 'poći'): *dôjē* (G), *prôjē* (ZK/III), *dôjū* (ZK/IV). Isti se refleks može pronaći i u pojedinim leksemima: *gōspoja* (ZK/I). Fonem /ž/ nije potvrđen ni u jednome od tekstova te je na njegovu mjestu fonem /ž/. Tu se najčešće radi o primljenicama, npr. *dēmper* (ZK/III).

Fonem /h/ dobro se čuva u svim pozicijama, što nije tipično za (novo)štokavske govore pa se može tumačiti kao utjecaj čakavskih govora iz okolice (govori na zapadu poluotoka Pelješca su čakavski, dok su u središtu i na istoku poluotoka štokavski):¹³ početnoj: *hārčīt*, *hvôja* (ZK/IV), *hódīt* (VŠ/II, OP), *hřdnit* (VŠ/I); središnjoj: *ò straha* (VŠ/I), *njihōv* (G), *ùhitit* (L), *vīhorica* (OS/II); krajnjoj: *krūh* (OM), *strāh* (OZ/I), *njīh* (U), *mīh* (T, OP).

U suglasničkom inventaru govora nalazi se i fonem /f/, također rijedak u štokavskim govorima (najčešće se mijenja fonemima /v/ i /p/, npr. *Pilip*, *Vrano* < *Filip*, *Frano*), i to u posuđenicama: *fālīt* (OP), *kūfer* (ZK/I), *fāmija* (ZK/IV, OP), *fērmāt*, *frātar* (K/I), *fōrca* (VŠ/I), *fūnistra* (K/II), *ufalo* (ZK/III, ZK/IV).

U tekstovima su potvrđene i tri suglasničke mijene koje se nazivaju adrijatizmima budući da se radi o pojavama koje se javljaju duž jadranske obale bez obzira na njihovu unutarjezičnu dijalekatsku pripadnost (većinom su čakavske i štokavske iako su neke zabilježene i u kajkavskima, npr. u goranskome kajkavskom dijalektu¹⁴ te u doseljeničkim govorima Gorana u Sjevernoj Moslavini). Prva je od njih dosljedan prijelaz fonema /m/ u /n/ u nastavcima i nepromjenjivim riječima: *s cñnīn* (V/II), *jīn* (< *im*), *na drūgīn*, *š njīn* (V/I), *rēdon*, *s ženōn* (K/I), *s našōn mazgōn*, *u onōn* (ZK/I), *břitvōn*, *gōvorīn*, *mōrān*, *prikršīn* (ZK/III), *īdēn* (ZK/IV), *sōbon* (L), *gōlīn*, *pēpelon*, *trtajūnon* (OP), *večīnon* (OM). Druga je delabijalizacija fonema /l/ u fonem /j/ (potvrđena gotovo u svim čakavskim govorima): *kjučānica* (V/II), *stāvjat*, *vājat* (U), *kōpje*, *ōpjačkat*, *Pōtomjani* (G), *Jūba* (ZK/I), *ūje* (ZK/III), *dibjāluk*, *grmjāvina* (ZK/IV), *jūdi*, *mūjača* (OM), *pōje* (ZB). Treća je tzv. spirantizacija ili slabljenje šumnika na početku zatvorena sloga, odnosno zamjena afrikata i okluziva manje napetim šumnicima frikativima: *kūška* (ZK/IV), *māška* (L), *Gřška* (G).

Brozović (1988: 80) među adrijatizme ubraja i tendenciju za gubitkom finalnih okluziva, najčešće /d/ i /t/, koju također nalazimo u tekstovima: *sā* < *sād*, (ZK/II, ZK/IV), *kā* < *kād* (ZK/III, ZK/IV, OP), *pū doma* < *pūd doma* < *put doma* (V/I); *kōs* < *kōst* (G), *prs* < *prst* (ZK/I) te kod glagola nakon

¹³ Usp. Lisac (2003. i 2009.).

¹⁴ Malnar i Vukša (2012) bilježe prijelaz *m* > *n* u čabarskim govorima. Terenskim istraživanjima ovaj prijelaz potvrđen je visoko na sjeveroistoku Hrvatske, u kajkavskome govoru Gornje Jelenske na sjeveru Moslavine, usp. Vukša Nahod i Čurković (uskoro).

apokope: *donî* < *donî*, *izdřža* < *izdřžat*, *jěš* < *jěst* (ZK/I), *pása* < *pásat*, *vláda* < *vládat* (L), *učíni* < *učínit* (V/I).

U prezentu glagola *moći* potvrđen je rotacizam: *mōžũ* 3. l. mn. Fonem /v/ do najnovijeg se doba fonetski realizirao kao [w], no to u primjerima zbog lakše čitkosti nije posebno navođeno.

Jednačenja po zvučnosti, mjestu i načinu tvorbe dosljedno su provedena, čak i u proklitikama: *is poja* (ZK/I), *is kučē*, *š njôn* (ZK/III), *is put* (V/I), *kros kjučanicu* (V/II). U lokativu jednine riječi *tlo* nalazimo oblik bez prijelaza *kl > tl: *na kleh*. Početne suglasničke skupine nerijetko se ukidaju npr. *šénica* < *pšenica* (ZK/II), a potvrđeno je i ukidanje /j/ u blizini šumnika: L jd. u *nâruču* (L) < u *naručju*, A jd. m *prâca* (U) < *prajca* < *prasca*.

Naglasni je sustav u tekstovima novoštokavski. Bez obzira o kojem hrvatskom dijalektu govorili, istina je da je svaki zanimljiv s naglasnog stajališta.¹⁵ U govorima u središtu poluotoka Pelješca, tri su opreke relevantne: naglašeni : nenaglašeni, dugi : kratki te uzlazni : silazni. Dakle, relevantni su mjesto, duljina i ton naglasaka. Inventar naglasnih jedinica čine: kratki silazni naglasak (ä), dugi silazni naglasak (â), kratki uzlazni naglasak (à), dugi uzlazni naglasak (á), nenaglašena duljina (ã) u zanaglasnu položaju te nenaglašena kraćina (a). Mjesto naglasaka je slobodno, ali u krajnjemu slogu može biti samo dugi uzlazni naglasak, najčešće onaj nastao od neoakuta. Primjeri:

- **kratki silazni naglasak** (ä) nalazi se: u jednosložnim riječima: *grěb* (K/II), *klěh* (L), *krüh* (OM), *mărc* (ZMP), *špăg* (VŠ/II), *tăk* (ZK/I); u početnom položaju dvosložnih riječi: *băčva* (OP), *bătît* (ZK/IV), *găće* (VŠ/II), *Grška* (G), *hvôja* (ZK/IV), *kûfer* (ZK/I), *măška* (L, K/I), *strûga* (ZK/I); u početnom slogu višesložnih riječi: *băština* (ZB), *běštija* (ZK/I, ZK/II), *Črkvice* (ZK/I), *kîkara* (ZK/IV), *kôtula* (VŠ/II), *lămica* (G), *vîhorica* (OS/II), *vîrovat* (ZB);
- **dugi silazni naglasak** (â) može stajati: u jednosložnim riječima: *brâv* (U, OP), *mîh* (OP), *rěs(t)* (L), *rît* (ZK/IV), *strâh* (OZ/I); u početnom slogu dvosložnih riječi: *bûža* (V/I), *fôrca* (VŠ/I), *kârta* (U), *kôrta* (UM), *lôrko* (L), *pârtît* (K/II), *škîna* (ZK/IV), *tîsak* (OP), *žîvo* (ZK/I); u početnom slogu višesložnih riječi: *Dîngače* (VŠ/I), *Jânjina* (L), *Prîzdrina* (K/II); u središnjem slogu višesložnih riječi: *odâvna* (ZK/IV), *unûtra* (U); u krajnjem slogu dvosložnih riječi: *belâj* (VŠ/I), *donît*

¹⁵ Čak i govori koji su ukinuli opreke po tonu i duljini, tj. govori u kojima je razlikovno samo mjesto akcenta, čuvaju relikte starih opreka putem prefonologizacija (npr. izvorno dugi vokali su diftongirani, a kratki nisu). Postoje i govori koji nemaju slobodno mjesto akcenta, ali je razlikovna opreka po tonu (podravski kajkavski govori) te slični govori u kojima je razlikovna opreka po duljini (govori u Bilogori).

- (OM), *imbrík* (OP), *iznît, unît* (ZK/II); u krajnjem slogu višesložnih riječi: *kalamît* (U), *skarambêž* (ZB), *trtajûn* (OP);
- **kratki uzlazni naglasak** (à) nalazi se: u početnom slogu dvosložnih riječi: *kòrad* (G), *tòvar* (OP), *vàjat* (U); u početnom slogu višesložnih riječi: *dànaske* (ZK/III), *fāmija* (ZK/IV, OP), *fūnistra* (K/II), *jèmatva* (OM), *mišina* (T), *Pêlisac* (U), *Pijavičino* (U), *zàpivat* (V/II); u središnjem slogu višesložnih riječi: *karàtilo* (OP), *pripòvidit* (VŠ/I), *Trstèno* (OP), *vukòdlak* (T);
 - **dugi uzlazni naglasak** (á) nalazi se: u početnom slogu dvosložnih riječi: *čóvik* (K/II), *díca* (VŠ/II), *férmat* (K/I), *srída, úvit* (G), *vríme* (VŠ/I), *závit* (ZK/I); u početnom slogu višesložnih riječi: *námirno* (ZK/IV); središnjem slogu višesložnih riječi: *čejáde, dibjáluk* (ZK/IV), *kastrígat* (K/I), *pokíšat, senjávat* (OP), *pasávat* (VŠ/II), *prikfšít* (ZB);
 - **zanaglasna duljina** (i starija i ona nastala nakon pomaka siline s dugih naglasaka) čuva se u krajnjem i srednjem slogu: *čějād* (ZK/IV), *Delòrîta* (G), *gũlõzan* (ZK/III), *korådõz* (K/I), *kupîrta* (L, U), *Pěćîšte* (V/I), *Pòtômje* (ZK/IV), *setēmāna* (ZK/III), *trāvērsa* (VŠ/II). Višesložne riječi mogu imati i dvije zanaglasne duljine: *u frātārā* (ZK/III). *Dùbrovāčkē* (G).

Osim s krajnjega sloga, naglasak se regresivno pomiče i s početnoga sloga riječi ako on nije početni slog fonetske riječi. Prenošenje naglasaka na proklitike kod riječi naglasne paradigme A rezultira kratkim uzlaznim pa se naziva skakanjem naglasaka: *ù kuću* (V/II), a kod naglasne paradigme C kratkim silaznim: *iz kamena* (VŠ/I), što se naziva prenošenjem jer su to riječi koje izvorno nisu imale naglasak, nego je naglasak čeon, odnosno, u određenim padežima uvijek je na početku fonetske riječi. Naglasna paradigma B nema prenošenja jer je naglasak bio nepomičan, odnosno vezan za prvi slog sufiksa, a nakon novoštokavskoga pomaka za posljednji slog osnove. U naglasnoj paradigmi A naglasak je također nepomičan, tj. u svim padežima je vezan za osnovu. Ako je rezultat prelaska naglasaka na proklitiku uzlazan, može se produljiti: *ná nju* (U), što je pojava zabilježena i u drugim riječima u kojima je došlo do pomaka naglasaka na izvorno kratak ili skraćeni otvoren slog. To se duljenje u literaturi naziva kanovačkim duljenjem i potvrđeno je diljem hrvatskoga govornoga područja (dakle i u kajkavskim i u čakavskim i u štokavskim dijalektima): npr.: *jédna, žena. óna...*

3.1.2. Morfologija

Među morfološkim činjenicama bitno je istaknuti supostojanje kratke i duge množine u jednosložnim imenicama muškoga roda: *nóži* (V/II), *mīši* (ZK/IV), *rōži* (U), ali i *mīhovi*, *sūdovi* (OP). Imenice ženskoga roda u dativu i lokativu jednine imaju nastavak *-on*: *u zlātnōn* (V/I), *tōn* (K/I), *na njōn* (ZK/II). U nejednakosložnoj deklinaciji imenica srednjega roda nastalih od starh *-n*- osnova u akuzativu množine potvrđeno je čuvanje duljine u primjeru Npl n *vrīmēna* (U/I). Genitiv množine imenica svih triju rodova ima gramatički morfem /a/: *trī dānā* (ZK/III), *zā dvā dānā*, *pūnā mīšā*, *u frātārā* (ZK/IV), *dūgīh kósā* (V/I), *do kokótā* (K/I), *iz lāmīcā* (G), *lītārā*, *iz mīhōvā* (OP), a u množinskim padežima dativu, lokativu i instrumentalu nastavci su se svih triju rodova izjednačili pa se govori o sinkretiziranim relacijskim morfemima. U imenica muškoga i srednjega roda radi se o nastavku */-ima/*, a u imenica ženskoga roda o nastavku */-ama/*: D *pónosnicīma* (OP); L *žēnskīma* (VŠ/II), *o pōkladīma*, *po rōgīzama* (ZK/III), *u tácīma* (ZK/I), *u procēsījama* (G), *u vrīčama* (OM); I *s rōzīma* (U), *s rūčīcama* (V/II), *zlātnīn pōtkovama* (G), *gōlīn nōgama*. Usto, valja spomenuti pojedinačne imenice. Imenica *ponoć* deklinira se prema o-deklinaciji, tj. kao imenica muškog roda pa genitiv glasi: *iza pónoća* (V/II), *o pónoća* (K/I). Imenica *kosa* uvijek dolazi u množini: *divōjke dūgīh kósā*. Imenica *kokoš* deklinira se prema paradigmi *e*-vrste, tj. *a*-osnova, a ne *i*-osnova kako je u standardnome jeziku.

Za brojeve od dva do četiri dolaze konstrukcije: *dvā dāna* (OP), *dvā cīnā kūška* (V/II), *zā dvā dānā* (ZK/IV), *trī dānā* (ZK/III), *trī zīnā*, *trī putā* (U), *četiri dānā*, *četiri kvintālā* (OM). Iz primjera je vidljivo čuvanje tragova dvojine jer se imenica uz broj ne pojavljuje u nominativu množine, nego ima poseban oblik.

Oblici pokaznih zamjenica u N jd. muškoga roda glase: *ōnī* (OM) 'onaj', *ōvī* (K/II) 'ovaj', *tī* (G) 'taj'. Genitivi ovih zamjenica glase: *tēga* (ZK/I), *ovēga* (ZK/III), *onēga* (K/II), a dativi: *o tēmu* (G). U navedenim tekstovima u stalnoj je upotrebi zamjenica *štō* u značenju upitno-odnosne zamjenice za 'neživo': *štō i kākō činī* (ZK/I), *štō ūnilo*, *štō īmā dogódī*, *štō vīdī* (ZK/I), *štō nēstalo*, *štō zgāzījo*, *štō ne abāda* (ZK/II), *štō nam je pōtrebito* (ZK/III). Od oblika te zamjenice upotrebljava se prilog *zāšto* (VŠ/II) te složene neodređene zamjenice za značenje 'neživo': *nīšta nē smījēmo*, *nīšto mālō* 'nešto malo' (ZK/III), *štō go* 'nešto' (G), *hōće li štō ūnīt* 'nešto' (ZK/II). I u zamjenica u dativu i lokativu pridjevsko-zamjenske deklinacije ženskoga roda dolazi nastavak */-on/*, a ne */-oj/*: *u zlātnōn lāmīci* (V/I), *u ōvōn nāšōn bāndī* (ZK/I). Neodređena zamjenica *nītko* u dativu ima oblik *nīkomu* (V/I) sa sufiksom koji je prodro iz imeničke deklinacije muškoga roda.

Glagolske riječi imaju u konjugaciji sačuvanu starinu u 3. licu množine prezenta glagola gdje dolazi nastavak /-u/: *plāšū, prikrīžū, mōžū, ūzmū* (V/II), *vīdū* (VŠ/II), *gōvorū* (L), *iskrēnū* (OM). Glagoli koji su imali nazalni infiks */-nq/ na njegovu mjestu imaju /-ni-/: *potáknit* (ZK/III), *svānilo* (L). U tvorbi budućega vremena pomoćni glagol može biti i *imatī. ĩmō pása* (VŠ/I). Potvrđeno je i čuvanje supina u primjerima poput: *sprémali ĵīs* (K/I), *od kūška se nĳe móglo spāt* (ZK/II), *pōc kúpīt* (ZK/III).

Od nepromjenjivih riječi izdvaja se prijedlog *mĳmo* 'pokraj' (L), veznik *jērbo* (L, ZK/I) s naveskom *bo*, veznik *ōli* 'ili': *ĭspod trāvērse ōli kōtule* (VŠ/II) te prilozi *ūjutru, unūtra* (U), *náse* 'natrag' (ZK/II), *āločo* (V/I), *dānaske, odāvna* (ZK/IV), *nāmah, otóle* (K/I), *dēboto* 'skoro' (G).

3.1.3. Sintaksa i leksik

Na **sintaktičkoj razini** često dolazi do elipse pomoćnoga glagola biti u perfektnim oblicima: *Otóle Cvītan pōšō u frātra i svē mu ĭspripōvidĳo* (K/I), *ubrāla brĳme, dōma jēdva dōšla ō strāha* (OZ/I). Potvrđen je i pripovjedački imperativ kojim se prepričava dinamična radnja: *Ōna zgrābila jēdnū hvōju, ūdri, víči, tĳrāj* (ZK/IV). Zamjenica *ti* u svom dativnom enklitičkom obliku može imati ulogu čestice: *Ĭsto táko, mĳ ti táko nē smĳĳemo nĳšta unōsi ni ĭznōsi iz kōšare* (ZK/III). Česte su i konstrukcije tipa *za* + infinitiv: *za žĳvīt* (UM), *za pōdĳgni* (G), nastale vjerojatno pod utjecajem romanskih jezuka: talijanskoga i izumrloga dakmatskoga.

Od sintaktičkih osobitosti ističe se i inverzan red riječi kao npr. *kūhalo lĳpo* (OP) koji semantički obilježuje, odnosno stavlja rečenični naglasak drugu riječ. U usporedbi se koristi veznik *kāko*: *Bĳle su lĳpe kāko divōjke dūgĳh kōsā*. Sveza veznika *ōli* i prezenta glagola *biti* može stajati na mjestu negacije: *Bĳće čóvik štōgo rádĳo, ōli je bĳlo sāta, vrĳme se āločo odredĳvalo*.

Pridjev *žĳvo* konverzijom je pretvoren u imenicu i često je u položaju subjekta, odnosno objekta u rečenicama: *da mu ne krēpā drūgo žĳvo kōjē je tū stālo* (U), *nĳsmo vĳšē držali žĳvo u kōšari* (ZK/II), *Māti bi ti svē prĳja sprāvila za žĳvo da ĭmajū za tū setēmānu* (ZK/III), *nē radū nĳšta u bāštini, nĳti žĳvo ĭzvodū vānka* (ZP)

Na **leksičkoj razini** važno je spomenuti dvije grupe riječi posvjedočene u tekstovima. Prva je vezana uz tvorbu konverzijom jer se radi o značenjskim (semantičkim), a ne sadržajnim (mofronološkim) promjenama dok je druga odraz izvanjezičnoga utjecaja, tj. mediteranske kulture jer uključuje talijanizme.

Drugim riječima, prvu grupu čine značenjski pomaci kod kojih ne govorimo o nepoznatim riječima, već o poznatima koji su dobili novo značenje te se po njemu razlikuju od drugih hrvatskih narječja i dijalekata ili

od hrvatskoga standarda. Tako je glagol *stāti* u značenju 'živjeti, obitavati' potvrđen u pričama (V/I): *tū su vīle stāle* i (U): *žīvo kōjē je tū stālo*. U priči (VŠ/II) nalazimo riječ *špāg* u značenju 'džep': *da brīzo ū špagu ōd gāća učinū rōge*, iako je isti leksem potvrđen u značenju 'konop' u drugim štokavskim govorima, primjerice u Dalmatinskoj zagori. Ipak, ne može se reći da se govori središnjega Pelješca time previše razlikuju od novoštokavskih ikavskih govora Dalmatinske zagore: *tōvar* 'magarac' < 'tovar, ono što se tovari': *nōge su in bīle jēdna od tōvara, a drūga o čōvika* (V/I), *gāće* 'hlače' (značenje '(donje) gaćice' ima posuđenica *mudante*, primjer isti kao za *špag* 'džep'), *kārta* 'papir', a ne 'mapa': *Kād je razmōtō kārta...* (U).

Posljednja navedena riječ može se svrstati i u drugu grupu, koju smo nazvali romanizmi iako se mogao uzeti i naziv talijanizmi. Odabrani je termin precizniji jer se radi o riječima koje su posuđivane kako iz talijanskoga, tako i iz dalmatskoga jezika, a i starijega govorenoga latinskoga, s kojima su bili u svakodnevnome kontaktu. Iz tekstova izdvajamo primjere: *bālat* 'plesati': *Ōvce skāčū po kōšari, ōni* (miševi) *bāljū pō njima* (ZK/IV), *bānda* 'strana': *u ōvōn nāšōn bāndi svākā kūća* (ZK/I), *bātit* 'udarati, tući': u frazemu *bāti po svōju* 3. sg. prez. 'inatiti se' (ZK/IV), *bēštija* 'životinja, nametnik, zvijer': *jādna bēštija svā izmorena* (ZK/I), *nēsritnū bēštiju, jādnu bēštiju* (ZK/III), *bēštija kō skarambēž* (ZB), *būtīga* 'dućan': *pōć kúpit u būtigu* (ZK/III), *būža* 'rupa': *jēdna būža na Pēčīštu* (V/I), *drīto* 'ravno': *Ūdrijo grōm drīto u Vlāhovū kōšaru* (ZK/IV), *dūndo* 'ujak, stric, stariji gospodin': *dūndo Krīsto* (U); *dūndo Nīko* (ZK/I), *dūrat* 'trajati': *dūrā o Bōžića do Nōvē gōdinē* (ZK/I), *dok je dūrō zāvīt* (ZK/IV), *fūnistra* 'prozor': *zvō pod fūnistrōn* (K/II), *libērat* 'osloboditi': *da ih libērā zāvīta* (ZK/IV), *kīkara* 'šalica': *kīkaru mlīka* (ZK/IV), *pasávat* : *pásat* 'prolaziti' : 'proći': *zāšto je tūda pasávala* (VŠ/II), *kā je pasávo* (L) : *kā je imō pása* (VŠ/I), *pāsta* 'tjestenina': *krūh i pāstu* (ZK/III), *rebandúnat* 'prestat': *ōva jon ništa mālō zamōtala da rebandūnā* (ZK/III), *regalávat* 'poklanjati, darivati': *ništa nē smijēmo regalávat ni prīmat* (ZK/III), *setēmāna* 'tjedan': *tū setēmānu se ne iznosī pēpeo iz kućē* (ZK/I), *zāvīt trājē setēmānu*, *da imajū za tū setēmānu* (ZK/III), *skapūlat* 'spasiti': *jédva je skapūlala* (ZK/III), *skopíjat* 'razbjesniti se, poludjeti': *nāglo skopíjalo, ūdrila kīša* (ZK/IV), *skūla* 'škola': *dōju iz skule* (ZK/IV), *škātula* 'kutija': *donēsēš mi škātulu kēksa* (ZK/III).

U građi je potvrđen i germanizam *nāškodīt* 'naštetiti': *Nīsu nīkomu nāškodile, a žīvile su sáme* (V/I), kao i turcizam *belāj* 'neprilika': *I na drūgin je mīstima u pódne bīlo belāja* (VŠ/I). Oni su posuđeni posredno, kontaktima s kajkavskim i štokavskim dijalektima.

3.2. Književnoteorijska analiza

Postojanost određenih vjerovanja i običaja nezaobilazan je dio čovjekova života te predstavlja vrijedan prinos korpusu usmene književnosti i nacionalne kulture uopće. U ovom su radu prikazana pojedina vjerovanja pojedinca i/ili čitave zajednice te stari pelješki običaji. Promatraju se kao prozna usmenoknjiževna djela, i to kratke priče, anegdote i crtice, a katkada i kraći tekstovi koju u ovome radu označeni kao zapisi.

3.2.1. Vjerovanja

Vjerovanja u nadnaravna bića

S obzirom na tematiku, prvi dio građe ima brojne klasične bajkovite elemente: izražena opreka dobra i zla, protagonisti ili antagonisti (ili u jednoj priči protagonisti a u drugoj antagonisti, kao u V/I i V/II) bića su nadnaravnih moći ili neljudskoga izgleda, junaci se bore protiv zla i na kraju pobjeđuju. Ipak, kontekst i forma, tj. kraćina tekstova onemogućuju ostvaraj nekih drugih značajki pa kao bajke u užem smislu možemo promotriti tek dio prikupljenih tekstova. Protagonisti nisu plemići već mještani, nema prostora za razvoj, tj. rast junaka, ili razdvojenost pa ponovno ujedinjenje.¹⁶ Također nalazimo bajkovite elemente povezane (gotovo isključivo) s usmenom književnosti, i to one iz kršćanske tradicije (pozitivni: križ, pijev pijetla, uzvik *Bože moj!*, Biblija; negativni: đava/vrag, noć,) te one iz pretkršćanske, tj. poganske simboli (pozitivni: znak rogova, žito, kolac, jak vjetar; negativni: predosjećaj/predznak, oko/oči, ruševna građevina, grob).

Prvi dio prikupljenih priča o vjerovanjima na poluotoku Pelješcu pokazuje da se u narodu sve do današnjih dana zadržalo vjerovanje o postojanju mnogih nadnaravnih bića, jer su ispitanici spominjali sumještane imenom, čime su davali vjerodostojnost svakoj od priča, i raspravljali o istinitosti predaje (usp. Tomelić Ćurlin, Ćurković 2012: 285).

Priče o **vilama** često su bile tema razgovora u selima. Prepričavale su se, mijenjale, nadopunjavale. Prva crtica karakterizira vile kao lijepe mlade dugokose djevojke neljudskoga izgleda: (*nõge su in bile jēdna od tõvara, a drūga o čōvika*). Njihova magičnost, a mogli bismo reći i povlaštenost u odnosu na ljude, simbolizirana je u motivu zlatne posude u kojoj nose vodu, ne za piće, već za umivanje (a u priči *Grci* za domaće životinje, v. nastavak). Zlato, bijela boja haljina, a posebno nadnaravni fizički atributi, elementi su bajki, a vile su u prvoj priči na strani dobra (*nīsu nīkomu nāškodile*).

¹⁶ Usp. Biti (2000: 29–31).

U drugoj crtici nalazimo vjerovanje o zlim vilama koje također imaju nadnaravne moći (*Ōne se mōžū uvūć ū kuću i kros kjučanicu.*), no koriste ih da bi naštetile ljudima (*plāšū*). Kao negativni simboli pojavljuje se i noć (*izlazū iza pónoća*) te dva crna psa na kraju crtice. Crna boja u ovome djelu može simbolizirati i zaštitu od zla (*nóži s cřnřn řučicama*), ako se kombinira s kršćanskim simbolom dobra (*prikřřžū se, s nřřma se ūćini krřřž*). Ponavlja se broj dva pa je moguća povezanost simbola uz njih (dva noža i dva psa). Na kraju nalazimo pijev pijetlova kao metaforu za zoru (*kā pívci zāpivajū*), simbol dobra, pa možemo zaključiti da je pijev pijetlova alegorija za pobjedu dobra, što je također element bajke (sretan završetak).

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi, kao i u brojnim drugim svjetskim tradicijama, **vještice** su česta tema narodnoga folklora. Dvije priče dotiču se teme vještica. U objema je vještica prikazana kao žena koja izgledom i ponašanjem odstupa od zadanih društvenih (mjesnih) normi. Optuživane su svaki put kada se nekome u selu dogodi kakva teško prihvatljiva nevolja. Uz njih se vezivao negativni predznak (vrana ili bljesak) jer su vještice, kako se u narodu vjerovalo, imale posebnu moć koja im je služila za nanošenje zla.

Prva priča (VŠ/I) anegdota je koja se odvija oko podneva, doba dana koje ne simbolizira nužno ni dobro ni zlo, možda jer nema jezoviti predznak mračne noći, no u ovoj priči implicitno je povezano uz kaos (*I na drřgin je mřstima u póдне bđlo belája.* - implikacija da se oko podne uvijek događaju nevolje) i mogli bismo reći da je didaktičke naravi jer nosi poruku da ljeti kada je najveće sunce (*vručđna, sřřē iz kamena*) treba biti u kući, ne izlaziti i čekati da sunce malo padne pa da se može ponovno početi s radom. Također nalazimo implikaciju da je neimenovani protagonist iz Pijavičina htio izbjeći povratak kući u rečenome vremenu, ali nije uspio: *Bđće čóvik šťògo rádđjo, ōli je bđlo sáta, vrđme se áločo određđvalo*. Implikaciju potvrđuje predznak, tj. predosjećaj da će se dogoditi nešto loše (*svě mu nřšto kŏ těško, nřgdi nřkoga, a nřěmu svě kŏ da nřje sām*), a zatim i pojava vještice, izgledom (*kŏse jon rasplětene*) i ponašanjem (*sđđ nā kamenu ūs put*) neobične žene. Zaplet nastupa naglo, dovoljno je da se protagonist vještici obrati i ona ga napada: - *Dŏbar dān! Ōna skŏči, zgrābi ga*. I vještice, poput vila, imaju nadljudske moći (*sđlnū fŏrcu*) pa je vještica u priči uspjela podignuti čovjeka. Element je bajke i invokacija koju bismo mogli protumačiti i kao kršćansku basmu¹⁷ koja se izgovara uz kretanju (*ŏn rěče: - Bŏže mŏj! - pa se prikřsti*), a koju je

¹⁷ Usp. Dragić (2012: 47): „Basma je stručni naziv za usmeno-retorički oblik koji se pri magijskom obredu šaputao/recitirao, pjevušio u želji da se čovjeka, njegovu imovinu i stoku zaštititi ili oslobodi od bolesti, demonskih sila i vremenskih nepogoda, da djevojci dođe i/ili oženi je njezin odabranik, da za vrijeme sušnih proljetnih i ljetnih dana božanstvo udijeli kišu i tako spasi ljetinu. U stručnoj su uporabi za basmu sinonimi *bajalica*, *egzorcizam* i *zaklinjanje*, a narodni su nazivi *bajalica* i *bajavica*).“

protagonist spontano izveo od straha, vidjevši strminu niz koju ga vještica želi baciti. Basma ga spašava, odnosno oduzima vješticu moć, što je potencirano dodavanjem pozitivnoga simbola pijetlova pijeve, no ostaje joj dovoljno snage da ga onesposobi i pobjegne: *Ūtō zāpivā pīvac, òna š njīn bŕzo hŕdne ò pūt*. Za razliku od crtice o vilama (V/II), u kojoj pijev pijetlova označava sretan završetak, u ovoj priči on označava pobjedu dobra, ali ne i sretan kraj. Protagonist je prestrašen (*Ō straha ūdri tŕcat*) i ozlijeđen (*jédva u dúhu*) i nije junak, već običan čovjek koji mora izvući pouku iz doživljenoga. Didaktička narav priče otkriva se na samome kraju, kada ukućani, saznajući što se dogodilo, nisu nimalo iznenađeni, štoviše, pokazuju mudrost i upoznatost s valjanošću kršćanske magične formule iz prijašnjih iskustava s vješticama: *Mòli Bōga da si se prikŕstijo i zavāpijo Bōga i da je zāpivō pīvac, a da nē, ne bi dōma žŕv dōšō*. Protagonist je u tom smislu antijunak jer nije uzor na koji se treba ugledati, već učenik koji na svojim greškama mora naučiti određeni kod ponašanja.

Drugi tekst o vješticama (VŠ/II) još je jedna crtica, koja ima samo pet rečenica. U centru su radnje zle vještičje oči, tj. nepoznata žena koja svojim pogledom nekome može naškoditi. Nepoznato i nestalno povezuje se s negativnim: *nīko nē znā òkle je, zāšto je tūda pasávala i dī je hòdila, āli je ūžala pása kros sélo*. Žene iz sela u crtici vjeruju da prolaznica nanosi zlo i znaju ako se zaštititi. Djecu savjetuju da se brane zaštitnim simbolom, a to je pokazivanjem rogova, odnosno podizanjem kažiprsta i maloga prsta prema njoj, ali tajno (*ŭ špagu òd gāca, ĩspod trāvērse ōli kōtule*), da ih ne bi primijetila i poželjela se osvetiti. Kao simbol dobra pojavljuje se, dakle, znak za rogove, a kao njemu suprotstavljen simbol zla (nepoznate) ženske oči koje imaju magijsku snagu.

Vjerovanja vezna uz vukove posvjedočena su u mnogim slavenskim i drugim kulturama.¹⁸ Tema **vukodlaka** prožima četiri navedena zapisa (K/I, K/II, L, T). Priča o čovjeku koji se pretvara u vuka ili druge životinje (psa, mačka, magarca, konja) u svim zabilježenim tekstovima ima isti cilj: zastrašiti pojedinca, jer se radi o pričama o zlodusima.

U prvoj priči, *Lorko*, slično kao u drugoj crtici o vilama (V/II) negativac je zloduh koji uz put, i to pokraj ruševne građevine (stare *jōš od Dūbrovāčkē Rēpublikē*). Dana je i odrednica koja pobliže govori gdje je put (*na pūtu od Jānjīnē za Čŕnū Gōru*), a kojom priča dobiva na vjerodostojnosti. Dokono čeka da netko naiđe da bi mu mogao napakostiti. Zvijer i ovaj put ima nadnaravne moći (*Lōrko se mōgō priobrāzi u kūška, u māška, u kōzu, u mázgu, tòvaricu ili kónja*.) i napada protagonista, Crnogorca koji se vraća kući (VŠ/I) i prolazi pokraj *mirinē* kada nije trebao (*okāsnijo*), u doba dana

¹⁸ Vidi: Dragić (2012).

koje i u ostalim pričama ima negativan predznak, noć. Pojavom psa dobroćudna izgleda (*jēdān līpī mālī kūčak*) počinje zaplet. Uz opis psa dodan je pridjec *sām*, čime se implicira da pas navodi čovjeka da ga uzme. On to i čini, u želji da ga pokloni djeci. Postupno se uvode nadnaravne moći antagonista: *Kāko je hōdijo s kūškon u nāruču, tāko mu je ōnī kūčak bījo svē tēži*. Radnja kulminira kada Crnogorac ispusti psa i potpuno razotkriva njegove moći: *bácijo ōn kūška nā kleh, a kūčak nēstō*. Priča završava narodnom mudrošću, odnosno potvrdom da se radi o zloduhi koji je dobro poznat mještanima, zato što uvijek, čak i kada se pretvori u druge životinje (*u tōvara ili kónja*), raste do nadprirodnih visina, a ljudi koje preko noći uhvati u zoru se ne znajući kako nađu na nekome visokom mjestu (*na visokōn vīhu ōli na kŭpīrti ōd kučē*). Zora i u ovoj priči simbolizira dobro (noć je, paralelno, doba kada se događaju zle stvari), a zloduh njenim nastupanjem gubi svoju moć.

Priča **Tenci** nadovezuje se na prethodnu priču. Tenac je vukodlak, pokojnik koji noću izlazi iz groba i škodi ljudima, a izgleda kao mijeh (*prāvā mišina; nēmajū tīlo, sāmō mišīnu!*). Ispitanik koji je ispričao ovu priču bio je škrt na riječima pa, možda da ne pokaže svoj stav, odnosno svoje vjerovanje u navedenu pojavu, priču priča šaljivim tonom, navodeći da se ljudi danas šale na račun vjerovanja u tence: zavežu mijeh za konopac i povlačio ga po putu: *Nāšō bi se kō bi tījo kōga prīpas: napūhō bi mīh, vézō zá nj kónop i potézō ga po pūtu*.

Posljednja priča, odnosno dvije verzije priče **Košac**¹⁹ najstrukturiranije su u nizu navedenih. Vjerovanje u vukodlake koji noću izlaze iz svojih grobova te ubijaju narod. Simbol vukodlaka, živog mrtvaca koji dolazi noću, obilazi selo, ubija ili donosi bolesti i u kazivača je izazivao jezovite osjećaje. To je odraženo i u prvoj rečenici priče u kojoj nalazimo motiv pomora: (*hārāla pomoritāt*). Košci su, po vjerovanju, ljudi koji su za života bili jako zli pa njihove grešne duše ne idu na drugi svijet, već ostaju u svom tijelu nakon smrti: *Bījo je tō jākō zō čóvik kōjī je ūmrō i Bōg ga je kastigō i pritvōrījo u kōšca*. Za njih se vežu najgore osobine. Košac je dakle vukodlak koji noću (*o pónoča do zorē*) luta od kuće do kuće i imenom i prezimenom (*pō imenu i bēzīmenu*) doziva domaćine. Jezovit ugođaj stvoren je kontrastom tišine (*u dōba kã jūdi spū*) i košćeve buke (*kūcō i zvō*). Implikacija da su ljudi poznavali ovoga zloduha može se iščitati iz uloge djeteta (*čejáde*) koje odgovara košcu, jer mu odrasli, poznajući tradicijska vjerovanja ne bi odgovorili. Dječja nevinost i neznanje simbolizirani su rečenicom: *bīće da ga zōvē sūsīd*. Ako bi se itko odazvao, *ōdma bi ōstō mrtāv*. Na kraju uvoda predstavlja se *Cvitan*, protagonist priče, koji je ostao

¹⁹ Ponegdje na poluotoku na mjestu riječi *košac* koristi cakavska varijanta *kosac*.

posljednji (kasnije se u priči pojavljuju drugi likovi, pa je zabilježena figura hiperbola). Dakle, priča je vjerovanje po kojem se moguće obraniti od vukodlaka, pa zaplet nastupa kada se predstavi junak kao bajkoviti element u pravome smislu. U suradnji sa svojom ženom, on priprema basmu protiv košca koju ona treba izgovoriti dok melje žito: *Ōvī će stālno zvāt , a tī stālno méji i govóri: Kòga zòvėš, nīje dōma*. Junak se za borbu protiv negativca oboružava trnovim kolcem: *Iza pódne Cvitan pōje u ògradu i ùberē vėlikī kólac o tīna*. Važno je primijetiti da odlazi *iza pódne*, čime se karakterizira kao netko tko je upoznat s narodnim običajima i zna da se po najvećim vrućinama ne smije izlaziti (usp. VŠ/I). Isto tako, ne napada košca po noći, već strpljivo čeka zoru, kada prema predaji zlodusi gube svoju moć. Metafora za zoru je i u ovoj priči pijev pijetlova (*Zòvė kóšac, a žėna odgovārā i tákō do prívih kokótā*). Promjena odnosa moći dobra i zla dolaskom dana izražena je još jednom zvučnom slikom (*Kā su kòkoti zàpivali, ùmukō kóšac*). Kosac od lika koji proganja posataje lik koji bježi (*trčī kóšac, a Cvitan za njīn kros sėlo*) i, kao u pričama (VŠ/I i T), odjednom nestaje, dakle ima magične moći. Junak ne odustaje, već označava mjesto nestanka (*zàbijo kólac nā mistu dī ga je nėstalo*) i odlazi po pomoć svećenika (*frātra*) te navečer hrabro odlaze na označeno mjesto, gdje svećenik čita iz Biblije (*iz Svėtōg lībra*), koja protiv zlih sila ima magičnu moć te se pred njima ukazuje grob. Slika koja slijedi prevrat je u radnji jer košca zatičemo u svakodnevnoj, ljudskoj, a ne zvjerskoj situaciji: *...kóšac sidī nāsrid grėba s ženōn rasplėtenē kosē, a unūtra prīd njima pėčenā kòkoš. Tāmān su se sprėmali jīs*. Prevrat oduzima jezovitost temi priče, te banalizira bestijalnost i malevolentnost zloduha. Štoviše, i sam košac prepoznaje svoga progonitelja i šali se sa svojim naslućenim smrtnim trenutkom: *Cvitane, Cvitane, kā ja nīsan ùmijo tēbe, tī ćeš mēne!* U trenutku slabosti (prije ponoći) i ranjivosti, zloduh se ponaša čovječnije. Primjećujemo da je predosjećaj u ovome slučaju pozitivan simbol, jer je pripisan negativcu. Drugim riječima, predosjećaj nastavljamo tumačiti negativan simbol, jer ipak ne donosi dobro onomu koji ga osjeća, ali je ovaj put subjekt zao pa je ostvarenje predosjećaja za opće dobro. Junak, i otprije upoznat s natprirodnim pojavama, nema milosti prema zloduhu, već kolcem ubija i njega i ženu. Košćeva je žena, poput vila i vještica, *rasplėtenē kosē*, a večera koja je prekinuta vjerojatno je i ukradena, što bi bilo u skladu s karakterom negativca priče, košca. Kršćanski oprost, unatoč ljudskosti živoga mrtvaca, nije jednako važan kao božja pravda, tj. uništenje zla, čija je silina tolika da utječe na prirodu (*zapúhō sīlan vītar*) i uništava nesveta bića i stvari: *nėstalo ih je òdma i kóšca i ženē i grėba*. Praznina koja ostaje (*góla lėdina*) simbol je novoga početka. U raspletu je dakle element bajke, sretan završetak, izjednačen s kršćanskim elementom, božjom pravdom, što je – istina, u

manjoj mjeri - potvrđeno i u drugim pričama (npr. VŠ/I). Ipak, samo za K/I možemo reći da je književnouslymena bajka kršćanske fantastične tematike, s okarakteriziranim junakom i negativcem i junakinjama i negativkama. Jedna pomaže pobijediti vukodlaka izgovorom magične formule, tj. basme, a druga živi u grobu pod zemljom. Sukob dobra i zla okončan je pobjedom dobra, i to uz pomoć svećenika, čiju su ulogu u klasičnim pisanim bajkama nerijetko imali mudraci ili magovi. Negativac ima magične moći (nestaje, poznaje sve po imenu), a na strani dobra magična je samo molitva (i već navedena basma). Umjesto klasičnog bajkovitog završetka tipa *živjeli su sretno do kraja života*, nalazimo pozitivan ishod rečenicom koja demistificira riječ iz prve rečenice, koja je potpomogla jezovit ugođaj priče (*Tákō su fěrmale pomoritāti*) i na taj način se i slušatelja oslobađa straha od zlih sila.

Druga priča o košcu slična je prvoj po imenovanju mjesta i likova, lokalizaciji (K/I *na Žúpi*, K/II *iz Prízdrinē*), početnoj fabuli (...*zvô pod fūnistrôn onéga kôjī bi trībo sūtra pārtit. Táko je činijo svě dok se jědān čóvik nīje sītijo pa ūbro trnōv kólac i stō iza vrāta*), zamjeni uloga (*ôvī skôčijo s onīn kócen pa za njīn*), uništenjem košca (*Zbōjo je s kócen*) te motivima nagle smrti nakon košćeve posjete, trnova kolca kao oružja i groba kao mjesta košćeve smrti. Ipak, kraću priču ne možemo kao prvu smatrati usmenoknjiževnom bajkom jer je manje složena, nema toliko elemenata ni likova. Uostalom, dok K/I ima uokvirenu fabularnu strukturu (počinje i završava rečenicama o pomoru), K/II počinje određenjem izvora priče: *Slāvku je bāba bīla iz Prízdrinē. Ōna mu je pripovídala...* Neimenovani junak u K/II nije okarakteriziran jednako detaljno kao Cvitan (K/I), tj. izostaje opreka noći i zore. u drugoj priči ne pojavljuju se ni žene ni svećenik, pa izostaju i kršćanski (Biblija) i tradicijski magijski elementi (basma). U drugoj priči junak se noću bori s koščem, i to ga slijedi do groblja i sam otvara grob. Prevrat nastupa kad u grobu vidi životinju (*Ōvī pòdigō plòču kã u grébu mǎška*), čime je označena košćeva magična moć da mijenja svoj oblik, a u trenutku smrti ponovno mijenja oblik i pretvara se u moljca (*Zbōjo je s kócen, iz njē izlētīla lepīrica*), što može značiti da mu je to izvorno bio oblik. I u jednome i u drugome slučaju, košac je ponovno banaliziran, tj. pretvoren u bezopasnog kukca na kraju priče.

Vjerovanja u nadnaravne pojave i mjesta

U prvome dijelu promotrili smo vjerovanja o nadnaravnim bićima, a u ovome se radi o vjerovanjima u nadnaravne pojave i mjesta. Priče o urocima i zaštiti od njih, o ukletim mjestima i predmetima nemaju toliko književnih elemenata koliko one prikazane u prvome dijelu, no tretiraju se kao usmenoknjiževna djela, i to kratke priče, anegdote i crtice. Likovi su većinom neimenovani, iako im se otprilike određuje porijeklo (za

vjerodostojnost priče). Ne opisuje se njihova izravna borba protiv zla, pa nema sukoba kakve smo posvjedočili u VŠ/I, T/I, K/I i K/II, već se govori o ljudima koji se ne bore protiv zlih pojava, već sprečavaju njihov dolazak postavljanjem zaštitnih materijalnih simbola (rogova, papirića s magičnim formulama, bršljana) ili izbjegavanjem predmeta i biljki smatranih ukletima u narodu.

Oboljenja ljudi i stoke tumačena su u narodu na razne načine, jedan od kojih je ureknuće. **Urok** je zlonamjieran čin, namjieran ili nenamjieran, svjestan ili nesvjestan, ili neko zlo koje netko može zaželjeti drugome, tj. *baciti* na drugoga. Često se povezuje s vradžbinom i prokletstvom. Ljudi su vjerovali da urok izaziva bolest kod ljudi i životinja pa stoga i ne čudi strah u glasu ispitanika dok su prepričavali (ne)zgode s urocima. Bolest stoke ili njezina smrt podrazumijevala je neimaštinu, odnosno glad za cijelu obitelj. Tekst o urocima sastoji se od nekoliko crtica i anegdota, koje su sadržajno povezane ako se svaka odnosi na neko mjesto u središtu poluotoka Pelješca. Prva navedena u ovom radu govori o običaju da se iznad vrata štale postave rogovi kože ili ovna za zaštitu od zla, odnosno protiv uroka (*Rōzi su bili kō kalāmīta*). I u priči VŠ/II nalazimo rogove kao pozitivan simbol, a u ovoj je objašnjeno zašto je tako: *da se úrok kōjī bi kō bācijo ili krīvō ōko kōjē bi glēdalo živinu, zābije ū njīh da ne pōjē na ōnē u kōšari*. Nisu samo rogovi bili smatrani predmetom za zaštitu od uroka, već nekada i cijele životinjske glave pa se navodi da je neimenovani Potomjanin postavio *cīlū lūbanju od brāva s rōzima* iznad štale, da bi zaštitio svoga prasca.

U drugoj usmenoj priči, tj. anegdoti, neimenovani *Kūnovjanin*, nakon što mu je stoka uginula, slijepo vjeruje da je uzrok tomu urok koji je netko bacio na njegovu štalu jer mu je *krēpala mázga*. Da bi zaštitio ostalu stoku (*žīvo*), traži pomoć od neimenovane žene, moguće, povezane s arhetipom travarke, tj. dobre vještice, koja poznaje narodne zaštite od zala pa mu je *učinila zápis*. Na papiriće upisuje basmu, odnosno magičnu formulu za zaštitu protiv uroka. Kao i u rogove prvoj priči, zapis treba postaviti visoko (*īspod grēde u kōšari*) pa možemo govoriti o konceptualnoj metafori *dobro : zlo* prema *gore : dole*. Kada su nedaće prestale, u protagonistu se javlja znatiželja (*čōviku nīje vrāg dō mīrā*) i otvara zapis i pronalazi *trī zfnā sōli i napisano nīks, nīks, nīks, trī pūtā i nācrtānā trī križīcā*. U zapisu se, kao što vidimo, broj *trī* pojavljuje tri puta, uz tri simbola koja bismo mogli opisati kao tri komponente zapisa: materijalna (tri zrna soli, koja se nije rastopila ni zagubila dok je stajala u zapisu pod gredom), verbalna (tekst *nīks*, koji se također ponavlja tri puta) te duhovna (tri križića). Broj tri u biblijskoj se tradiciji smatra svetim brojem (Sveto Trojstvo; Pakao, Čistilište, Raj itd.) pa ne čudi da i u ovoj priči ima magična svojstva, štiti od uroka. Proagonist ne

priznaje da vjeruje u zaštitnu moć zapisa, ali ga *nije tijo bācīt nēgo je tō jōpet smōtō i vrātijo nāse pod grēdu, pod kŭpīrtu, nēka stōji za svākī slŭčaj.*

Dio teksta o urocima svjedoči o postojanju vjerovanja u zaštitnu moć bršljana, i to *na vodòkřšće*, u vrijeme blagoslova vode. Kitice bršljana umakale bi se u blagoslovljenu vodu i vješale nad vratima.

Na kraju se navodi primjer čovjeka iz Donjega Sela *dūndo Krīsto* koji nikome ne bi dopustio niti da vidi njegove svinje, jer se toliko bojao uroka. Priča ima šaljiv prizvuk: *Pŭstijo bi da ga vīdu jedīno kā bi ga zākłō!*

Osim gore opisanih vjerovanja, vjerovalo se da postoje i određena **ukleta mjesta** koja donose nesreću. Tekst donosi narodnu mudrost (*Gòvorŭ da...*) o biljkama koje se ne smiju saditi ispred kuće jer time *korta* postaje ukleto mjesto. Nepoznato je zašto su to palma, čempres i planika, ali je samo naglašeno: *Plānika znāčī prōpās kŭcē!*

Priča **Plavo oko** govori o vjerovanju da plavi kamen na prstenu, tj. *pršten s plāvīn ōkon* donosi nesreću. Mnogi u to ne vjeruju, ističući da je upravo ta plava boja simbol besmrtnosti, čistoće i mudrosti te da plava boja odbija mržnju te gradi prijateljstvo i vjernost, ali u tekstu su se onima koje su ipak nosile plavo oko *sāmē nēsriće dogádale*. Nema objašnjenja ni kakve nesreće ni kako je plavi kamen s njima povezan, ali na kraju je zaključak: *Vīrovanje je vīrovanje i vājalo ga se dŭža!*

Grci

Ovo poglavlje donosi priču o porijeklu stanovnika mjesta na poluotoku Pelješcu. Da bi se bolje razumjela predaja, potrebno je nakratko se osvrnuti na povijesne činjenice. Naime, u ranome srednjem vijeku poluotok Pelješac nalazio se pod vlašću Bizanta, a poslije postaje dio Zahumlja koje se prostiralo od rijeke Neretve do Dubrovnika. Zahumlje je od 9. do 12. stoljeća iskusilo više političko-teritorijalnih promjena te je 1170. godine ušlo u sastav srednjovjekovne države Nemanjića, pod kojim je, s prekidima, bilo sve do 1325. godine. Malo po malo, nestajalo je na cijelom poluotoku katoličke crkve, a prevlast je dobila bogumilska i pravoslavna vjera (Bjelovučić, 1921: 25–66). To je potvrđeno i u tekstu: *Bīlī su nīkē drŭgē vīrē. Nēvirnici, bogumīli.* „Naš narod zove 'grčkim' sve ono, što ne zna protumačiti, odakle je i kako nastalo. Većinom pod tim imenom zove pravoslavnu vjeru, koju označuje još riječima 'stara ruka'. N. pr. bogomilske stečke, zove 'grčko groblje' ili 'vlaško groblje'“ (Bjelovučić, 1921: 52). Ako se pogleda u *Hrvatsku kršćansku terminologiju* Jeronima Šetke, pod natuknicom **Grk** stoji: „čovjek iz Grčke; pripadnik grčke, istočne, pravosl. vjere, makar i ne bio po porijeklu Grk...“ (1976: 93). Vodeći računa o gore navedenom, lako je sada pojasniti tko su bili ti Grci i odakle taj izraz na poluotoku. Bjelovučić u svome radu (1921.) precizno navodi, između

ostaloga, i sve crkve na poluotoku koje su bile pravoslavne „grčke“, a među njima i staru Crkvu sv. Petra u Potomju, ističući kako je „živa predaja, da su se Potomjani najzadnji od svih poluotočana pokrstili, i to pred 300 godina“ (Bjelovučić, 1921: 58). I dalje priča kaže da su Potomjani prije pokrštenja stavili uvjet da njihov crkveni barjak (koji se razlikuje od ostalih: *svi barjaci imaju na vrhu križ, a naš kôpje*) u svim procesijama ide prvi. I danas se to u narodu poštuje, tj. potomski barjak ide prvi: *Sâda, náš bârjak, u svîn procêsijama ide prîvî.*

U zabilježenoj priči Grci su opisani prilogom atributima pojačanima prilogom *jako (jâko bôgati, jâko vrîdñi)*, i u nastavku i kontrastom odnosno hiperbolom: *mázge zlâtnñh pòtkovama bile pòtkovane i da su jîh pòjili iz zlâtnñh lâmîca*. Zanimljivo je da pripovjedač navodi da su skrivali svoje bogatstvo, tj. luksuze svoje stoke *mâzgama kòpita u kîpe zamotávali*. Navodi se i narodna legenda o kneževnoj grobnici (*Govòrilo se da je tû ùkopan njihòv knêz*) i pobliže određuje izvor od kojega je kazivač čuo priču (*Pripovîdò je Ánto...*), a koji je i glavni lik. Pomaže Grcima da pomaknu neke ploču i otkrivaju grob, za koji se nadaju da je pripadao njihovoj knezu. U grobnici nalaze samo jednu golemu kost nadlaktice: *dùgâ, trî prîstâ, vîšâ nègo ù njega. Kolikî je tò bîjo čóvik kâ je u Ántu bilo dèboto dvâ metra!?* Nije otkriveno čija je kost, ali su je Grci odnijeli i o njoj se ne zna više ništa pa je priča prožeta misterijom, ali ipak nudi moguća rješenja (*di je kôs zavrîšila, biće di i gláva kòjû su nášli u grébu u gòmili u Bâšica u ôgradî, kâ su mlîli kâmen za pût štò ga je vòjska grádila po Pèliscu*). Na kraju teksta G donosi se legenda o nastanku crkve (*Delòrîta*) prema kojoj je papa naredio da se nasred Pelješca izgradi crkva da bi se vjernici iskupili jer su, legenda kaže, Potomjani opljačkali papinu lađu koja se nasukala u Dingaču. Ipak, kazivačica iskazuje skepsu prema krivici Potomjana (*Biće da su in se i drugi prikjûčili i omástili brk.*), ali ipak priču prepričava, a time i održava na životu.

4.2.2. Peliški zaviti

Prije analize i raščlambe tekstova o zavjetima, potrebno se osvrnuti na samo značenje toga pojma te na načine na koje se on definira u različitim priručnicima. Ljudevit Rupčić u svom radu *Zavjet ili savez* povezuje riječ *zavjet* s glagolom *zavjetovati se* 'zareći se'. Kaže: „obje su složenice kojima je drugi dio staroslavensko *vet* 'riječ, govor'“ (Rupčić, 1968: 230). Spominje i stari Miklošičev staroslavenski rječnik u kojemu je riječ *zavet* opisana kao: 1. odredba, oporuka, testamentum; 2. nalog, svečano obećanje, odluka; 3. pogodba, sastav, dogovor, ugovor, savez (Rupčić, 1968: 230). U *Hrvatskoj kršćanskoj terminologiji* Jeronima Šetke pod natuknicom *zavjet* stoji poduži opis: 1. ugovor osobito u svezi: Stari z. - ugovor što ga je Bog sklopio sa

židovskim narodom preko Mojsija; Novi z. - ugovor, zakon koji je donio Isus...; 2. obećanje, osobito promišljeno obećanje, dano Bogu, da će se učiniti neka moguća ili bolja stvar... (Šetka, 1976: 347), a pod natuknicom zavjetovati (se) - obvezati (se) zavjetom da će se vršiti neko dobro djelo... (Šetka, 1976: 348). I u *Rječniku hrvatskoga jezika* (2000.) Vladimira Anića pod natuknicom **zavjet** stoji sličan, samo nešto kraći, opis: 1. svečano obećanje, svečana obveza na što; zakletva; 2. zavještana želja ili molba; 3. zavjetni dar ili žrtva na koju se vjernik obvezao (Anić, 2000: 1365).

Prema tome, *zavit* (< osl. **zavěť*) označava ljudsku svjesnu obvezu koju pojedinac zbog nekoga razloga odlučuje izvršiti.

Ovaj dio rada ima više cjelina, a neki od njih i više podcjelina. Prvi je naslov **Zaviti o košare i o kuće** koji ima četiri dijela označenih rimskim brojevima (ZK/I, ZK/II, ZK/III; ZK/IV). Zatim slijedi **Zavit od baštine** (ZB) pa dio pod naslovom **Zavit o marčanih petaka** (ZMP) i na kraju **Osobni zavjeti** (OZ).

Važnu odrednicu kulturne tradicije „čine upravo narodni život i običaji, stvoreni i usustavljeni, koji se s vremenom samo oblikuju, ne gubeći svoje obilježje“ (Botica, 1995: 3). Često pojedinci svoj život kao i zbivanja iz svakodnevnoga života doživljavaju i proživljavaju u ozračju vjere i vjerovanja. U našem je slučaju upravo vjera utjecala na izgled jednoga dijela hrvatske tradicijske kulture. Vjerovanje u takve „manifestacije“, strah od nepoštivanja zavjeta, jako je izraženo u narodu te živo vlada kod većine. Vjerovanje se dakle očituje u postupcima ljudi i njihovu ponašanju te o njihovu odnosu prema tradiciji.

Záviti o kôšarē i ò kućē

Prvi tekst počinje retoričkim pitanjem: *Īmā li ovēga ĭgdī u svītu kô u nās?* – kojime se ističe posebnost koju kazivači osjećaju prema običaju zavjetovanja, a koja je na poluotoku Pelješcu vrlo česta: *Óde u òvôn nāšōn bāndi svākā kūća ga ĭmā*. Tekst opisuje zavjet *kōjī dūrā o Bōžića do Nōvē gōdinē*. Prema njemu, u tome se periodu ništa ne smije unositi ni u kuću ni u štalu. Zabilježeni zavjeti kuće jesu: ne iznosi se pepeo iz kuće, ako se donosi kupus ubran u vrtu, može se skuhati za hranu, ali ne smije se kiseliti. Zabilježeni zavjeti štale jesu: ne sedla se mazga, kokoši i svinje ne hrane se ostatcima, ostatci hrane ne smiju se bacati ispred štale. Anegdota govori o godini kada se zavjet prekršio (*Mī smo se téga tvřdo dīřžali jěrbo nas je bīlo jednōn dōbro òpeklo*.) i koja je osobno iskustvo pa je ispričana u prvome licu (*Kā sa jā bīla māla...*). Središnji lik priče jest njezin otac, koji jedne godine odluči ne posuditi mazgu od susjeda da bi otišao po rođake, nego ju osedla. Trenutak prekida zavjeta izražen je upravnim govorom, tj. očevim citatom: *Ma, ūzeću òvū nāšū mázgu, pa āko mi se štō ĭmā dogōdī, nēka se dōgodi!*

Citat možemo gledati i kao govorni čin, jer izgovorene riječi izravno utječu na stvarnost.²⁰ Slijedi pripovijedanje o odlasku koje ima i komičan prizvuk: *Óna je bila gòspoja u ovolikīn tácima, dī bi óna móglā izāc nā noge.* Uz komičan prizvuk stvara se i opuštena atmosfera koja je prekinuta dolaskom novoga dana i stravičnom slikom ozlijeđene mazge: *Kād ūjutru smo imali štō vīdi: na mázgi na glávi, svē káko stojī óglav, svē sáma živā rāna, dubóka kō prs, svē dō kosti! Svē izglođāno, a jādna bēštija svā izmorena.* Gradacija kroz ponavljanja sintaktičkih konstrukcija s rječju *svē* upotpunjena je usporedbom *dubóka kō prs* i atributima *jādna* i *izmorena*. Dolazak jutra može se gledati kao negativan simbol, no, kao i u tekstovima iz prvoga dijela rada, on je pozitivan, jer se veže uz otkrivenje božje pravde (prekršen zavjet - kažnjena životinja) Na kraju je i naučena pouka: *Otáda smo glēdali da ne bi prikršīli závit!*

Drugi tekst pomalo je tužnoga tona. Još jednom je tema prekršeni zavjet, ovaj put zavjet kuće. Desio se nedavno (*sā u óvō mōdērnō vrīme*). Više ne drži stoka, ali glavni lik, ponovno otac, donio je u kuću psiće. Nije se držao zavjeta (*Ón nīje abādō hōce li štō unīt ili iznīt is kućē.*) i uslijedila je kazna: *Sēdan kūčākā mu je štō nēstalo, štō zgāzijo áuto, štō iz čīsta mīra krēpalo.* Razvija se digresija o psu koji je *po cīlū nōc zavījo, tō ga nīsi mōgō slūša ód jada.* Pas je plašio susjedovo dijete i na kraju su ga se morali riješiti (*vājalo ga je destrīgať*). Uvodi se i mudra baba koja zna zašto su svi psići nesretno skončali: *Bāba ga je prikorávala da je tō zātō štō ne abāda i krīť závit.* Ona primjećuje i da nema drugih životinja u štali na kojima bi se mogla odraziti kazna ako se zavjet ne poštuje, *pa mu zātō onī krepājū.* Završetak ove priče pokazuje da su se tradicionalna vjerovanja zadržala iako je tradicionalni način života iščeznuo.

Treći tekst o zavjetima govori kazivač čija obitelj ima zavjet dva puta godišnje, *o Bōžīcu i o pòkladima.* Božićni zavjet sličan je onome iz prve priče, traje tjedan dana i također se ništa ne smije unijeti u kuću ni iznijeti iz nje, s iznimkom: *sāmo krūh i pāstu i štō nam je pòtrebito za živīt.* Kazivač uključuje slušatelja u priču koristeći primjer: *Da me dōjēš vīdi i donēsēš mi škātulu kēksa, jā ti je mōrān vrāti náse, ili da donēsēš sōbon bombōn, jā ti ga nēcu uzēs.* Navodi poznate ženske likove (*nāša Ānka, Dára*) koji se drže zavjeta te neimenovane (*nīka svōjta*) koji su krivi jer je prekršen zavjet: *Tā žēnska bila gulōzna, pa svē oko Dáre da jon dādē mālo lebārā ōli īnbūlā, dōdijala vīšē i óva jon nīšto mālo zamōtala da rebandūnā s glamázānjēn.* Kazna za kršenje zavjeta i u ovoj priči nastupa sljedećega jutra, i ponovno se odražava kroz sravičan prizor životinje: *Kā sūtra jēdna óvca u kōšari pōlā*

²⁰ Kao kad primjerice sudac kaže *kriv je* i optuženik postaje okrivljenik, odnosno, gubi slobodu.

góla, pòlā s vūnon. Za razliku od prve, ova nudi i tumačenje koje se može čitati i kao skepsa kazivača prema moći zavjeta: *Po nóci jǎdnu óvcu ništo nǎpalo, kúda je óbrijalo, izilo na njôn pòlā vūne.* Kazivačevo čuđenje pojačano je ponavljanjem: *pòlā góla, pòlā s vūnon; pòlā vūne; pòlā vūna, pòlā góla.*

Kazivač je naveo i primjer zavjeta štale, koji je također vrlo sličan prije navedenima: u štalu se ne smije ništa unositi, pa ni ostatci hrane. Donosi se priča o ocu koji *je zabòravijo úbra jédnu spīcu onáko mǎlo dǔjǔ da š njôn mǒžē potáknit kamišulu kǎ būdū pǎlili gudína.* To ga motivira na kršenje zavjete, te prije objeda odlazi i bere *spīcu.* Kazna za prekršeni zavjet ponovno se otkriva tek sutradan i odražava na životinji: *Kǎ je sǔtra mǎti dóšla u kòšaru, jédna óvca góla gòlcata, bez i jédne dlǎke nǎ sebi.* Prizor je misteriozan jer u štali nema dlaka ni tragova vune, a kazivač ga čini dinamičnim izmjenjujući slike gole ovce i prestrašene žene: *Óvca kǒ da si je brǐtvōn óbrijo, góla gòlcata, svǎ se trésē. Pòsikle se mǎteri nǒge, prǒšli je nǐkǐ jéži kǎ je vǐdila táko nésritnǔ běštiju.* Priča, kao i pokoja prije navedena, ima i komičan prizvuk jer žena kozu oblači u očev džemper da bi je spasila, a njega na neki način kaznila: *Úzela jǎdnu běštiju, óbúkla jon očēv dēmpēr i primistila u drǔgu kòšaru, jédva je skapǔlala.*

Zavjet u vremenu poklada traje tri tjedna i ne razlikuje se, osim po trajanju, od božićnih zavjeta. Na kraju kazivač daje pouku naučenu iz osobnoga iskustva, dakle, otklanja nevjericu: *Jǎ gòvorīn: - Āko ga úfalo prikršīn, nēće se ništa dogòdi, āli āko znān da je závit pa ga prikršīn, dogódi će se ništo!*

Četvrti tekst o zavjetima kuće i štale govori o onima koji su namjerno kršili zavjete, uz objašnjenje: *Hòtili su vǐdi kǎko će pása.* Akteri su ponovno poznati, imenovani ljudi. *Vláho* namjerno iz nabere *mázgu grǐma* i to unese u kuću. Lijepo vrijeme za dva dana (a ne sutradan, kao u ostalim pričama) naglo se promijenilo i počela je padati kiša. Kazna dolazi naglo, i to u obliku groma, a žrtva je opet životinja u štali: *Údrijo grǒm, drǐto u Vláhovǔ kòšaru, úbijo mázgu u njôn.* Kazivač zaključuje da ljudi vjeruju da ga je ta kazna snašla jer je prikršio zavjet.

Krúne je također nabrala grm *pa ga bǎcila óvcama.* Kazna nastupa sutra i odražava se na životinjama: *púnā kòšara mǐšǎ vǐlikīh kǒ ópanǎk. Zavúkli se óvcama ũ vunu.* I u ovoj priči imamo stravične i pomalo fantastične prizore napadnutih životinja: *Jídū jih onákō nǎ žīvo. Óna ih tǐrǎ òni nēcē nǐkako da se mǎknǔ. Mǔčila se tǔ dǒsta vrǐmenǎ, ali zalǔdu, nēcē mǐši da se mǎknǔ. Óvce skǎčǔ po kòšari, òni bǎlajǔ pò njima. Ništo strǎšno.* Žena odustaje i pomoć traži od svećenika (*póšla put Kūnē da će u frátārǎ plátit mǐsu*) i već time pobjeđuje: *Níje dóšla ní do kríža, mǐši se sǎmí*

pòmakli. Iz priče se može iščitati vjerovanje da se može dobiti iskupljenje za prekršeni zavjet ako se osoba pokori i pokuša iskupiti.

Lúce je kupivši kuću, mislila da se nije obvezala i na zavjet. Nepoštivanje zavjeta izrečeno je u upravnome govoru, tj. protagonisticu kazvač citira: *-Brīga mene za zāvīt. Indijān ga je ōdnijo sã sobon, nēmān jā ništa su tīn. Jā tō ne dīžīn! Tō nīsū mōja pōsla*. Opisuje se kako je prekršila zavjet: unijela je breme u kuću, dala je stoki jesti. I njezina kazna nastupa naglo, sutradan, i ponovno uključuje miševе, ali izostaju prizori ozlijeđenih životinja: *kā sūtra u kōšari mīši, vėlikī kō postóle*. Umjesto toga, nalazimo dinamičko prepričavanje radnje pomoću imperativnih oblika i oblika bez kopule: *Ōna zgrābila jėdnū hvōju, ūdri, vīči, tīrāj*. Priča završava poukom: *Ma, ótad je abādala štō i kākō činī!*

Dvije priče o neimenovanim susjedima kojih više nema opisuju dva događaja kojima su prekršili zavjet. U prvome je susjeda dala nepoznatoj ženi koja je tek rodila šalicu mlijeka. Kao i u većini drugih priča, kazna nastupa sutradan i odražava se na kravi: *svė kākō stojī ōglav svė sáma žīva rāna, vīdī se kōs*. Sličnu sudbinu doživjela je mazga iz ZK/I (*na mázgi na glávī, svė kākō stojī ōglav, svė sáma žīvā rāna, dubóka kō pīrs, svė dō kostī!*).

Drugi događaj vezan je uz Božić i prekršen je slučajno: *nīsū bīli ūbili prāca do Bōžića, bīće čekali dīcu da dōju iz skule pa ga ōstavili za pōsli*. Kazna i u ovoj priči nastupa sutra, kad se otkriva da je prascu na leđima *vėlikā rāna kō dvī šake, dubóka kō da je nīko iskōpō*.

Sljedeće dvije priče govore o ljudima koji nisu vjerovali u zavjete, ali su naučili nakon što su im životinje kažnjene: *Sā se dīžī zāvīta!* (prva) te *bōme nīje se usūdijo bāci je, nēgo je čekō dok ne pāsa zāvīt* (druga).

Na kraju se kazivačica osvrće na rasprostranjenost zavjeta: *Čūdān je ōvī zāvīt, svākā ga kūća īmā i dīžī ga na svōj mōdus. Ōn vrīdī od Golūbinicē, priko Pōtōmja do Pāntetića. Nīgdī vīšē na Pėliscu*. Naglašava se da su navedena mjesta posebnost na poluotoku Pelješcu, no ne iznosi se uzrok nastanka zavjeta (*Štō, kākō i kāda su se stārī zāvītovali, tō nīko nē znā*), već samo poruka koja ujedinjuje ispričane priče: *Vīrovō ilī nē, ōvō ti je sigūro: āko ga ūfalo prikršīš pa se sītīš pōsli, ništa se nēće dogódi, āli ako ga prikršīš, dogódi će ti se ništo nāopako. Vīdīš kākō su pāsali ōnī štō su se hārčīli*.

Zāviti o bāštine

Prva zabilježena priča predstavlja o zavjete povezane s kršćanskim svecom, tj. *na Dān svėtōga Īvana Grísogonje*. U njoj se vjeruje da će onomu koji podrezuje lozu na taj blagdan lozu napasti nametnici (*Tō ti svāk znā za grizicu!*) i ističe se da *zāvīt vážī za cīlu Žūpu*.

Druga priča navodi dva primjera s ljudima koji su se oglušili o zavjet (*jědān čóvik iz Ėrcegovině, mālī Ľvo*), ali su lošim iskustvima naučili da ga ipak treba poštovati: *Ma kã jin je grizica lõze izila, drũgũ su pĩsmu pĩvali!*

Záviti o mǎrčanih pětākā i osobni záviti

Tri kraće priče govore o zavjetima vezanima za prirodne cikluse, tj. za mjesec u godini u kojemu petkom ništa ne rade ni na polju ni sa stokom (*U svǎki pětak u mǎrču ònī ně radũ ništa u bǎštini, nĩti žĩvo izvodũ vǎnka. I táko òduvík.*) i zavjeta se drže iako nisu više u toj kući (ZMP).

Druge dvije priče osobni su zavjeti. Prvi govori o gradnji crkve (*Svěťti je Júrje grǎden kǎko zǎvít*), a drugi o *těta Áni* koja je prešla zavjet i *ubrála brĩme* na sveti dan, odnosno blagdan (*na Spǎsõvo*). Kazna za prekršeni zavjet nastupa odmah, i to kroz simbol vjetra koji joj razbaca ubrano, što ju preplaši (*svǎ strěsla, ũhitili je jěži. Pòbigla*) i počinje vjerovati u zavjet. I ova priča, dakle, završava poučno: *Otáda je učinila zǎvít. Nĩkad víše nĩje na Spǎsõvo rádila.*

Priče o zavjetima imaju vrlo sličnu strukturu: predstavlja se zavjet, zatim se u nekima daje pojašnjenje zašto je zavjet prekršen, pa sam čin kršenja zavjeta, svanuće novoga dana, kazna na životinjama (i to na oglavu mazge i krave u dvjema pričama i na ovcima, tako što im otada runo), nertijetko opisana s elementima strave, pokoja čak i sa šaljivim tonom. Nakon kazne junaci se mijenjaju (ili počinju vjerovati u zavjet ako prije nisu, ili priznaju svoju grešku) i na kraju se donosi pouka, slična u svim pričama: *zavjete treba poštovati.*

4. Zaključak

Ovaj je rad podijeljen na tri cjeline. Prva se sastoji od uvoda s metodologijom. U njoj je opisano značenje tradicije, folkloru uz kratke napomene o poluotoku Pelješcu. Navedene su metode prikupljanja, predočavanja i analize građe.

Druga cjelina donosi same zapise, koji su podijeljeni na dvije velike skupine, a neke od njih imaju i podskupine. To su Vjerovanja i zavjeti. Vjerovanja se sastoje od 13 priča koje su u analizi podijeljene po temama, odnosno neke priče bilježe vjerovanja u nadnaravna bića (vile, vještice, vukodlake, zle duhove), a druge u nadnaravne pojave (uroke, ukleta mjesta, tj. biljke, predmete). Dio u kojem su obrađeni zavjeti također je podijeljen, i to na četiri dijela. U mnogima od priča ponavljaju se simboli dobra (predmeti od zlata, bijela boja odjeće, svjetlost, kršćanski simboli), jutro/zora, križ; te simboli zla: crna boja (odjeće ili npr. crni psi), noć/mrak, oko/oči. Priča K/I klasificirana je kao usmenoknjiževna bajka, dok su ostali tekstovi

legende, priče strave, kratke priče, svjedočanstva, anegdote, crtice, a ponekad i samo savjeti ili upute što ne činiti. Mnoge dakle imaju pouku, u srži istu: treba se držati starih običaja i vjerovati u pobjedu dobra, ne kršeći najstarije kršćanske pa ni one starije nepisane zakone i zavjete.

Treći dio čini analiza, najprije jezika, tj. dijalekta, a zatim i sadržaja teksta. Potvrđeno je da se na Pelješcu starina vrlo dobro čuva, bilo da se radi o običajima i vjerovanjima, bilo da se radi o jezičnim značajkama. Ipak, na oba se aspekta mogu naći specifičnosti koje su izrazito pelješke. Primjerice, s kulturološke strane to su priče s točnim odrednicama na Pelješcu (T, ZK/I), a s jezične duljenja kratkoga uzlaznog naglaska (npr. kanovačka). Prema tome može se zaključiti da se u središnjem Pelješcu čuvaju stare jezične značajke i tradicijski običaji, no postoje i inovacije, specifične upravo za to područje u Hrvatskoj. Osim toga, stara se vjerovanja prilagođavaju modernome dobu pa tradicijske priče i daje ostaju oslonac za našu budućnost.

Literatura

- Anić, V. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- Ben-Amos, D. 2010. „Prema definiciji folklora u kontekstu“; u *Folkloristička čitanka*, ur. M. Hameršak i S. Marjanić, Zagreb.
- Buti, V. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bjelovučić, N. Z. 1921. *Povijest poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelovima povijesti Zahumlja i Dubrovačke Republike*. Split: Leonova tiskara.
- Bošković-Stulli, M. 1975. *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb: Mladost.
- Bošković-Stulli, M. 1997. „Priče i pričanje“. *Stoljeća usmene hrvatske proze*, 6/34, Zagreb: Matica hrvatska.
- Bošković-Stulli, M. 1999. *O usmenoj tradiciji i o životu*. Zagreb: Konzor.
- Botica, S. 1995. *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*. Zagreb.
- Botica, S. 1998. *Lijepa naša baština*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Botica, S. 2001. „Mit i hrvatske narodne bajke“. *Zlatni danci* 2:6–15.
- Botica, S. 2005. „Trajno živa usmenoknjiževna baština“. *Narodna umjetnost*, 42/2, str. 127-154.
- Božanić, J. 2002. „Facende otoka Visa“. *Čakavska rič*, 30/1–2, str. 177–332.
- Cavendish, R. i T. O. Ling. 1990. *Mitologija*. Zagreb: Mladinska knjiga.
- Chevalier, J. i A. Gheerbrant. 1994. *Rječnik simbola*. Zagreb: NZMH, Mladost.

- Commelin, P. 1994. *Mithologie grecque et romaine*. Paris: Pocket.
- Dragić, M. 2012. „Vuk u folkloru Hrvata“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 3, str. 45–59.
- Elijade, M. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Fisher, H. 2003. „Stari demoni - novi konteksti: demonski likovi u suvremenim predajama“. *Narodna umjetnost*, 40/2, str. 29–40.
- Fališevac, D. 2007. *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Goodenough, W. E. 1990. „Evolution of the Human Capacity for Beliefs“. *American Anthropologist*, 92/3, str. 597–612.
- Holzer, G. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kapović, M. 2011. „Shortening of the Slavic long circumflex - one mora law in Croatian“. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 57, str. 123–130.
- Kapović, M. (u tisku). *Povijest hrvatske akcentuacije*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Kapović, M. 2008. „Razvoj hrvatske akcentuacije“. *Filologija*, 51, str. 1–39.
- Karadžić, V. S. 1987. *Etnografski spisi o Crnoj Gori*. Beograd.
- Lisac, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing.
- Lisac, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing.
- Lozica, I. 2002. *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing.
- Lukežić, I. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada. Filozofski fakultet u Rijeci.
- Malnar, M. i P. Vukša. 2012. „Postoje li čakavski elementi u fonologiji čakavskih govora?“ *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*, str. 319–328.
- Marks, Lj. 2007. „'Ni o drvo, ni o kamen...': magične formule u hrvatskim predajama o vješticama“. *Narodna umjetnost*, 44/2, str. 27–42.
- Miklošić, F. 1862. - 1865. *Lexicon Palaeoslovenico - Graeco - Latinum*. Vindobonae.
- Novak, M. 2007. *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.
- Pasarić, M. 2010. „Uloga životinja u predodžbama o smrti i zagrobnom životu u hrvatskoj etnografskoj građi“. *Kroatologija*, 1/1, str. 213–227.
- Rupčić, Lj. 1968. „Zavjet ili savez“. *Bogoslovna smotra*, 38/2, 223–232.

- Rusković, A. i T. Tićo. 2001. *Rječnik rćanskog jezika, riječi i izraza u govoru na dalmatinskom području a posebno na mom rodnom Pelješcu. Sjećanja i priče iz Pijavičina i Pelješke Župe*. Zagreb: Skener Studio.
- Strobach, H. 1989. „Methodologische Aspekte der Erforschung von Folklore im Historischen Kontext“. *Narodna umjetnost*, 26, str. 65–72.
- Šešo, L. 2010. „Ja o tome znam, ali ne želim pričati!': tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića u unutrašnjosti Dalmacije“. *Narodna umjetnost*, 47/2, str. 97–111.
- Šetka, J. 1976. *Hrvatska kršćanska terminologija*. Split.
- Tooker, D. E. 1992. „Identity Systems of Highland Burma: 'Belief', Akha Zan, and a Critique of Interiorized Notions of Ethno-Religious Identity“. *Man, New Series*, 27/4, str. 799–819.
- Tomelić, M. 2002. „Tradicionalna vjerovanja u usmenoj predaji“, *Čakavska rič*, 30/1-2, str. 461–473.30.
- Tomelić, M. 2004a. „Peliške smihurice“. *Čakavska rič*, 32/1, str. 145–155.
- Tomelić, M. 2004b. „Peliške smihurice“. *Čakavska rič*, 22/2, str. 311–318.
- Tomelić Ćurlin, M. 2008. „Nazivi za vinogradarstvo u središnjem dijelu poluotoka Pelješca“. *Anali Dubrovnik*, 46, str. 279–293.
- Tomelić Ćurlin, M. i D. Ćurković. 2012. „Priče iz folklorne tradicije poluotoka Pelješca“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 3, str. 275–288.
- Tomelić Ćurlin, M. i A. Runjić-Stoilova. 2010. „Sapletene kletve“ *Anali Dubrovnik*, 48, str. 377–396.
- Walter, P. 2006. *Kršćansta mitologija. Svetkovine, obredi i mitovi srednjega vijeka*. Zagreb: Scarabeus.
- Vrkić, J. 1995. *Vražja družba: hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim nadnaravnim bićima: 250 najljepših obrađenih, 40 antologijskih izvornih*. Zagreb: Glagol.
- Vukša Nahod, P. i Ćurković, D. (uskoro) „Goranski elementi u sjevernomoslavačkome govoru Gornje Jelenske“.
- Zečević, D. 1990. „Ozračje pučkog nabožnog štiva, vjere i vjerovanja u pripovijedanju o zbivanjima iz svakodnevnog i osobnog života“. *Narodna umjetnost*, 27/1, str. 211–244.

Marijana TOMELIĆ-ĆURLIN & Dijana ĆURKOVIĆ

LANGUAGE, BELIEFS AND VOWS IN PELJEŠAC

Researching into the oral tradition of the central part of Pelješac peninsula, the authors recorded a number of beliefs and vows. The present paper is an analysis of a part of the collected material. The first part of the analysis presents beliefs, and the second one vows related to the life cycle of an individual in the traditional culture, connected to the annual calendar of rural communities in the central part of Pelješac. The main purpose of the paper is to provide a detailed description of the local speech patterns from Kuna, Pijavičino, and Potomje, on the basis of traditional storytelling that can be heard from native speakers, which are often a reflection of the Mediterranean-Balkan cultural environment. Themes and motifs reveal the pre-Christian and Christian roots as well.

Key words: *Pelješac, beliefs, vows, dialect, storytelling*

UDK 811.133.1'367.63

Izvorni naučni rad

Sonja ŠPADIJER (Podgorica)

Institut za strane jezike, Podgorica

sonjaspa@yahoo.fr

KATEGORIJA KAUZATIVNOSTI I HIPOTETIČKE KLAUZE UVEDENE VEZNIKOM *SI* U FRANCUSKOME JEZIKU

Predmet interesovanja ovoga rada je kategorija kauzativnosti (*la catégorie de la causalité*) u francuskome jeziku u okviru hipotetičke klauze uvedene veznikom *si*. Istraživanje je namijenjeno nastavnicima i studentima francuskoga jezika. Pokušaćemo da predstavimo rezultate nekih savremenih istraživanja na pomenutu temu. Kako naglašava Patrik Šarodo,¹ u proučavanju jezika postoje različiti pristupi, a jedan od njih je semantički pristup gramatici kod kojeg je dominantan logičko-lingvistički sistem. U osnovi toga sistema nalazi se pojam logičke operacije koja podrazumijeva povezivanje dva iskaza da postojanje jednoga zavisi od postojanja drugoga, i obrnuto. Važno je napomenuti da veza koja se uspostavlja između dva iskaza nije formalna, već konceptualna i rezultat je misaonih operacija, pa otuda i naziv logička. U radu ćemo se osvrnuti na probleme prevođenja kondicionalno-kauzalnih struktura s francuskog na crnogorski i srpski jezik.

Ključne riječi: hipotetičke klauze u francuskom jeziku, kategorija kauzativnosti, kondicionalno-kauzalne strukture.

1. Uvod

Pragmatičnim značajem kondicionalnih konstrukcija u misaonim procesima, sporazumijevanju i komunikaciji bavili su se mnogi lingvisti.

Hipotetička klauza uvedena veznikom *si* vrsta je složene sintaksičke forme koja na pragmatičkom nivou omogućava govorniku da izrazi svoje pretpostavke, da zamišlja određene situacije i da na osnovu pretpostavki izvodi

¹ Charaudeau, Patrick. *Grammaire du sens et de l'expression*, p. 495.

zaključke o njihovoj ostvarivosti, modalitetima ostvarivosti, odnosno neostvarivosti, kao i o uzročno-posljedičnim vezama koje se uspostavljaju unutar takve strukture. Taj tip hipotetičke klauze omogućava govorniku da izrazi svoje pretpostavke i njihove posljedice i da zauzme stav u odnosu na neki period – u sadašnjosti, prošlosti ili budućnosti.

Riječ je, u najvećem broju slučajeva, o složenoj rečenici koja se sastoji od zavisne klauze (*subordonnée*) u kojoj se izriče pretpostavka ili uslov (*protaza*) i glavne (*principale*) kojom se iskazuje rezultat pretpostavke (*apodoza*):

Si le monde était clair, l'art ne serait pas. (A. Camus)

Moguće je govoriti o hipotetičkoj klauzi i u okviru sistema koordiniranih klauza, jukstaponiranih rečenica, ili o hipotetičkoj konstrukciji koju čini samo jedna riječ kao što pokazuje sljedeći primjer:

Venir, moi? J'en serais bien fâché. (Larousse, 2002)

(*Zar ja da dođem? To bi me veoma razljutilo*).

Ako bismo pokušali da transformišemo tu rečenicu, ona bi mogla da glasi:

Si je venais, j'en serais bien fâché.

(*Ako bih došao, to bi me veoma razljutilo*).

Ovaj rad bavi se hipotetičkim strukturama tipa *si* iz perspektive kategorije kauzativnosti (*la catégorie de la causalité*).

Svojom logičko-semantičkom strukturom, hipotetičke strukture sa stoje se od dva iskaza između kojih je očigledna uzročno-posljedična povezanost i međusoban logički odnos. Prvi iskaz po svojoj semantici sadrži uslov, odnosno uzrok koji utiče na ostvarenje drugoga iskaza, pa time predstavlja uzročnika na osnovu kojega se putem dedukcija dolazi do drugoga iskaza koji na razne načine proističe iz prvoga, poput rezultata, efekta odnosno mentalne posljedice.

Du même coup, A1 représente l'origine, la cause de A2, et l'on peut dire que, dans la déduction, A1 et A2 sont dans un rapport de causalité orientée de la cause vers la conséquence (Charaudeau, 795).²

Istorijski posmatrano, na morfološkom planu došlo je do zamjene subjunktiva (imperfekta, odnosno pluskvamperfekta) glagolskim načinima: indikativom i kondicionalom, čime glagol u glavnoj rečenici smješta radnju u prostor pokriven indikativom i utvrđuje vrijeme njene realizacije. Osim toga, uspostavlja se i vremenska progresija između hipoteze i njene posljedice, budući da vrijeme odvijanja radnje kojom se iskazuje uslov ili pretpostavka najčešće prethodi njenoj posljedici.

² Na taj način, A1 predstavlja ishodište, uzrok u odnosu na A2 i mogli bismo zaključiti da se A1 i A2 nalaze u kauzativnom odnosu koji je usmjeren od uzroka ka posljedici.

Studije koje se bave uslovnim rečenicama u crnogorskome jeziku takođe ukazuju na bliskost kategorija uzroka i uslova: „Danas ne idemo u šumu jer pada kiša [...] Danas nećemo ići u šumu ako bude padala kiša [...]“ (Čirgić, Pranjković, Silić, 316).

Razlika je među njima u prvome redu u tome što uzrok pretpostavlja ostvarivanje radnje u zavisnoj klauzi, a kod uslovnih rečenica ostvarivanje radnje u zavisnoj klauzi je neizvjesno, stavljeno je u pitanje, pa je onda neizvjesno (upitno) i ostvarivanje radnje u osnovnoj klauzi. (Čirgić, Pranjković, Silić, 316)

Hipotetičke klauze u srpskome jeziku smatraju se podsistemom subordiniranih klauza s uzročno-posledičnim značenjem (kauzalne, konsektivne i finalne klauze).

Ono što je karakteristično za kondicionalne klauze, a čime se razlikuju od kauzalnih jeste pretpostavljeni uzrok, dok kod kauzalnih klauza imamo postojeći uzrok. Kako navodi Vasić (2000), za razliku od tih posljednjih koje se mogu bez ograničenja supstituirati koordiniranim strukturama, pogodbene klauze s konsektivnom apodozom moguće je zamijeniti koordiniranim strukturama pogodbeno-posledičnog značenja uz ograničenja koja se odnose na redosled klauza (uslov→posljedica), i na formu predikata (koordinirana klauza mora biti u imperativu i može supstituirati jedino kondicionalnu klauzu koja identifikuje nerealizovanu radnju u odnosu na trenutak govora koja se izražava futurom II ili perfektivnim prezentom). Vasić predstavlja strukturu tih klauza sljedećom šemom:

ako p, onda q;

ako S1 (subjekat) je P1 (predikat), onda S1/2 je P2;

kad/ako S1 bi bilo P1, onda S1/2 bi bilo P2;

da je P1, onda S1/2 bi bilo P2.

Uzročno-posledična veza izražava se i glagolima koji su u konverznom odnosu, a koji imaju isti agens:

Uči i položićeš.

Štedi i imaćeš.

Dakle, kako dalje navodi Vasić, te strukture u semantičkome smislu odgovaraju sljedećim kondicionalno- posledičnim klauzama:

Ako budeš učio /Ako naučiš, položićeš

Ako budeš štedjeo /Ako uštediš, imaćeš,

a prisutne su i s glagolima govorenja i komunikativnih aktivnosti kod kojih se agensi razlikuju:

Pitaj i reći će ti.

Zamoli je i daće ti.

Drugačije rečeno:

Ako pitaš/Ako budeš pitao, reći će ti.

Ako je zamoliš/Ako je budeš zamolio, daće ti.

Navedeni primjeri ukazuju na nužnu uzročno-posljedičnu vezu.

I u francuskome jeziku hipotetičke strukture svojom semantikom i tipom logičkih veza pripadaju kategoriji kauzativnosti, i mogu pripadati trima potkategorijama kauzativnosti koje razvija (Charaudeau, 1992).

Šarodo razlikuje sljedeće logičko-lingvističke kategorije: „[...] ’Conjonction’, ’Disjonction’, ’Restriction’, ’Opposition’ et la ’Causalité’ [...]“. Kategorija kauzativnosti ima tri potkategorije i to: „[...] ’Implication’, ’Explication’ et ’Hypothèse’ [...]“ (497).³ Kod kauzativnosti riječ je o eksplicitnoj logičkoj vezi koja se uspostavlja između dva iskaza, na primjer A1 i A2, od kojih A1 uslovljava i dovodi do ostvarenje A2.

Šarodo predstavlja odnos kauzativnosti na sljedeći način:

$A1 \rightarrow A2$

Prema njemu, odnos kauzativnosti nastaje kao rezultat kombinacije:

A. „logičkog uslova“ (*la condition logique*) odnosno tipa veze koji postoji između dva iskaza i

B. „perspektive iz koje se sagledava istinitost iskaza“ (*portée de la valeur de la vérité*).

2. Hipotetičke strukture i kauzativnost u francuskome jeziku

A. *Logički uslov* ili tip veze između iskaza A1 i A2 može biti :

a. *moгуć (possible)*, što znači da je iskaz A2 jedna od više mogućnosti koje proističu iz A1.

Qu'est-ce que tu fais dimanche? – Je ne sais pas encore.

(Šta radiš u neđelju? – Još uvijek ne znam.)

S'il fait beau (A1), j'irai peut-être au parc Montsouris (A2) (Charaudeau, 792).

(Ako bude lijepo vrijeme (A1), možda ću ići u park Monsuri (A2)).

b. *vjerovatan (probable)*, A2 je zaključak koji se nameće u zavisnosti od datih okolnosti koje umanjuju ili uvećavaju vjerovatnoću pojave iskaza A2, kao i njegova varijanta;

Il y a 80% de chances pour que la cause de cette maladie (A1) soit un virus (A2) (Charaudeau, 792).

(Postoji 80 % šansi da je uzročnik te bolesti (A1) neki virus (A2)).

³ Implikacija, Eksplikativna kauzativnost i Hipotetička kauzativnost.

c. *vjerodostojan (plausabilité)*, *đe je riječ o kvalitativnoj procjeni vjerovatnoće iskaza A2 do koje se dolazi na osnovu iskustva;*

S'il n'a pas voulu nous accabler (A1) c'est sans doute qu'il espère tirer quelque partie de la situation dans laquelle nous sommes (A2) (Charaudeau, 792).

(To što nije želio da nas optereti (A1), to je bez sumnje zato što želi da iskoristi situaciju u kojoj smo se zatekli (A2)).

d. *pretpostavka ili nagađanje (présomption)*, A2 se nameće kao zaključak, osim u slučaju kad je takav zaključak nemoguć zbog drugih okolnosti.

À moins qu'on m'apporte la preuve du contraire, je dirai, pour l'instant, que c'est lui (A1) le responsable de l'accident (A2) (Charaudeau, 792).

(Sve dok mi ne dokažu suprotno, za mene je on (A1) odgovoran za tu nesreću (A2)).

e. *obavezan (obligatoire)*, koji znači da je iskaz A2 neizbježen zaključak iskaza A1, ali treba reći da postoji semantička razlika u intenzitetu, tako da razlikujemo:

f. *potreban (nécessaire)*, dakle, A2 je jedan od mogućih zaključaka iskaza A1 – ali obavezan.

Si tu veux rentrer dans cette boîte (A1), il faut payer 150 francs (A2) (mais il peut y avoir d'autres conditions) (Charaudeau, 793).

(Ako želiš da uđeš u tu diskoteku (A1), treba da platiš 150 franaka (A2) (ali možda postoje i neki drugi uslovi)).

g. *neminovan (inéluçtable)*, A2 je zaključak koji se nameće u odnosu na A1, i njegovo negiranje dovelo bi do negiranja iskaza A1, ali isto tako iskaz A1 nije jedini koji može imati takvu vezu u odnosu na iskaz A2.

Tout ce que vous trouverez dans cette pièce (A1) est bon à jeter aux ordures (A2) (mais il se peut que d'autres choses, dans d'autres pièces, soient également bonnes à jeter aux ordures) (Charaudeau, 793).

(Sve što nađete u toj prostoriji (A1) biće za bacanje u smeće (A2) (ali postoji mogućnost da se i u drugim prostorijama nalaze stvari za bacanje)).

h. *jedino moguć (exclusif)*, A2 je jedino mogući zaključak u odnosu na iskaz A1, i njegovo opovrgavanje dovelo bi do opovrgavanja A1. Štoviše, samo A1 može da ima takvu vezu sa A2.

Il n'y a que Maille (A1) qui m'aïlle (A2) (et rien d'autre) (Charaudeau, 793). (Jedino to ... (A1) mi odgovara (A2) (i ništa drugo)).

B. *Perspektiva sagledavanja istinitosti iskaza (portée de la valeur de la vérité)*
A1→A2 može biti:

a. *generalizirajuća* (*visée généralisante*) kad se $A1 \rightarrow A2$ odnosi na veliki broj slučajeva koji se često ponavljaju.

Može se kombinovati sa:

- *potrebnim* (*nécessaire*) *logičkim uslovom* kao i sa
Si on boit, on élimine (chaque fois, toutes les fois qu'on boit...) (Charaudeau, 793).
(*Ako pijemo, oslobađamo se (svaki put kada pijemo...)*).
- *mogućim* (*possible*) uslovom ukoliko je generalizovanje slabije.
Quand on se trouve dans une telle situation, il y a de fortes chances – mais de fortes chances seulement – pour qu'on vienne vous solliciter (Charaudeau, 793).
(*Kada se nađemo u sličnoj situaciji, velike su šanse – ali zaista velike šanse – da nas neko pozove*).

b. *pojedinačna* (*visée particularisante*) $A1 \rightarrow A2$ može se odnositi se na jedan pojedinačni slučaj koji se ostvaruje u nekim specifičnim okolnostima.

Quand je suis allé chez lui j'ai trouvé la porte close.

(*Kada sam došao kod njega, našao sam zatvorena vrata*).

c. *hipotetička perspektiva* (*visée hypothétique*) koja se odnosi na neki pretpostavljeni slučaj, kod koje $A1 \rightarrow A2$ zavisi od stepena ostvarivosti koja se pripisuje iskazu $A1$. Dakle, $A1$ postoji kao pretpostavka, koja može odražavati:

- *potreban* (*nécessaire*) uslov
À supposer qu'il vienne, je peux t'assurer qu'il ne te ferait aucune proposition (Charaudeau, 793).
(*Pod pretpostavkom da će doći, uvjeravam te da ti neće ništa predlagati*).
- *mogući* (*possible*) tip veze odnosno logički uslov
S'il venait il serait possible qu'il te fasse une proposition (Charaudeau, 793).
(*Ako dođe, moguće je da će ti predložiti nešto*).

Na osnovu prethodnog, Šarodo zaključuje da postoje tri potkategorije kauzativnosti:

1. *Implikacija* (kauzativnost kojom se generalizuje) – *les relations de Causalité à visée généralisante*.
2. *Eksplikativna kauzativnost* (kauzativnost koja se odnosi na pojedinačni slučaj) – *les relations de Causalité à visée particularisante*.
3. *Hipoteza* (kauzativnost koja se odnosi na hipotezu) – *les relations de Causalité à visée hypothétique*.

2.1. Implikacija

Ukazuje na nužnu povezanost dva iskaza, čje istinitost ili ostvarivost drugoga logički proističe iz istinitosti, odnosno ostvarivosti prvoga iskaza. To je kauzativnost kojom se generalizuje, i generalno obuhvata oba iskaza.

Mi ćemo se ovđe osvrnuti na jedan tip kauzativnosti koji se naziva kondicionalna ili uslovna implikacija (*l'implication conditionnelle*).

Na logičkome planu, tip veze ukazuje da prvi iskaz A1 sadrži potreban uslov (*nécessaire*) za ispunjenje iskaza A2. Logičko-semantička veza izgleda ovako:

Ako je A1, tada je A2.

Ukoliko bismo prvi stavili u negaciju i drugi bi morao da bude negativan.

Si on s'acharne dans la vie, on réussit.

(Ako budemo uporni, uspjećemo u životu).

S'il mange, il grossit. (Ako bude jeo, udebljaće se).

La plupart des grammaires traitent de 'la condition' et de 'l'hypothèse' ensemble. En fait, il s'agit de catégories différentes. Dans 'l'hypothèse', le si a une valeur d'éventualité, dans 'l'implication conditionnelle', le si a une valeur de répétition. (Charaudeau, 532, 559)⁴

Ako je A1, tada je A2, možemo i izokrenuti tako da dobijamo:

Si A2, alors (c'est que) A1.

Na primjer, umjesto:

Si on s'acharne (A1), alors on réussit (A2), (Ako budemo uporni, znači da ćemo uspjeti u životu)

reći:

Si on réussit (A2), alors (c'est) on s'acharne (A1) (Charaudeau 535).

(Ako (to što) smo uspješni (A2), dakle (znači) da smo uporni (A1)).

Prethodno dovodi do promjene vrste veze između iskaza odnosno do promjene logičkog uslova koji iz potrebnog (*nécessaire*) prelazi u jedino mogući (*exclusif*).

U prvome slučaju prisutan je jedan od mogućih uslova da bi neko uspio, dok kod drugog slučaja izgleda kao da je *l'acharnement* (upornost) isključiv i jedini uslov koji treba ispuniti da bi se uspjelo.

⁴ Uslov i Hipoteza se najčešće poistovjećuju u gramatikama. Međutim, riječ je o različitim kategorijama. Kod Hipoteze veznik *si* ima značenje eventualnosti, mogućnosti, dok kod Uslovne implikacije, *si* ima značenje ponavljanja.

2.2. Eksplikativna kauzativnost

Jedan od tipova eksplikativne kauzativnosti je: kondicionalna eksplikacija (*l'explication conditionnelle*) (Charaudeau, 538).

Kao i implikacija, i taj tip kauzativnosti ukazuje na to da postojanje iskaza A1 uslovljava postojanje iskaza A2, ali za razliku od nje, odnosi se na pojedinačni slučaj. Eksplikativnom kauzativnošću stavlja se u prvi plan ili jedan ili drugi iskaz, i upravo pomoću njega pojašnjava se drugi iskaz.

Logički uslov ili tip veze između dva iskaza može biti:

- a. *moгуć (possible)* i često na semantičkom planu zvuči kao sugestija:
S'il fait beau dimanche, nous pourrions aller au zoo.
(*Ako u nedjelju bude lijepo vrijeme, mogli bismo ići u zoološki vrt*).
- b. *potreban (nécessaire)* koji zvuči kao iskazivanje neke dozvole:
Si tu fais ton devoir tout de suite, tu pourras aller au cinéma.
(*Ako odmah uradiš domaći, moći ćeš da ideš u bioskop*).
- c. *jedino moguć (exclusif)* koji na semantičkom planu ostvaruje efekat apsolutne autoritativnosti ili prijetnje:
Tu n'iras au cinéma que si tu as fini ton travail.
(*Jedino pod uslovom da (samo ako) uradiš domaći, ići ćeš u bioskop*).

2.3. Hipoteza ili hipotetička kauzativnost

Hipoteza pripada kategoriji kauzativnosti, a na semantičko-logičkom planu iskazuje uzročno-posljedični odnos između dva iskaza, đe realizacija drugoga iskaza, A2, zavisi od uspostavljanja prvoga, A1. Dakle A1 dovodi do ostvarenje A2.

Što se tiče kriterijuma istinitosti, ona ukazuje na pojedinačno, kao i kod prethodnoga tipa kauzativnosti.

Ovaj tip ima još jedno svojstvo. Naime, osnovni iskaz A1 doveden je u sumnju i predstavljen je kao da se ne može aktualizovati. Zbog te činjenice, ne možemo je poistovjetiti s implikacijom.

Upravo zbog toga, kod hipoteze, u građenju iskaza A1 učestvuju imperfekat i pluskvamperfekat, dok se iskaz A2 gradi pomoću kondicionala (hipotetičkog futura), što ukazuje na to da njihov odnos nije aktuelizovan.

Si j'avais su qu'il viendrait, j'aurais mis les petits plats dans les grands (je n'ai pas su qu'il viendrait, je n'ai pas mis les petits plats dans les grands) (Charaudeau, 546).

(*Da sam znala da će doći, stavila bih male tanjire na velike (nijesam znala da će doći, nijesam stavila male tanjire na velike)*).

Za razliku od hipoteze, kod implikacije, osnovni iskaz, A1 ne dovodi se u sumnju, on može biti trenutno van snage, ali se u svakom trenutku može aktualizovati čime se aktualizuje i drugi iskaz, A2.

Implikacija u iskazu A1 ima prezent indikativa, dok se iskaz A2 gradi pomoću prezenta ili futura indikativa, odnosno pomoću vremena koja omogućavaju aktualizaciju.

Si l'on boit beaucoup au cours d'un repas, alors le taux d'alcoolémie augmente. (C'est vérifié, et vous pouvez le vérifier) (Charaudeau, 546). (Ukoliko se pije mnogo za vrijeme obroka, dakle nivo alkohola u krvi raste. (Provjereno je, a i vi možete provjeriti).

Hipoteza ima i svoju temporalnu perspektivu sagledavanja neaktuelnosti iskaza koja se može odnositi na:

- a. *sadašnjost* de je A1 u imperfektu, dok je A2 u kondicionalu
Si je savais (actuellement) ce qu'il en pense, je pourrais agir en conséquence.
(Da znam (sad) šta on misli, mogao bih nešto da preduzmem.
- b. *budućnost* de je A1 u imperfektu, dok je A2 u kondicionalu
Si le ciel tombait (un jour), il nous révélerait bien des choses.
(Kada bi se nebo obrušilo (jednog dana), mnogo toga bi nam se razjasnilo).
- c. *prošlost* de je A1 je u pluskvamperfektu, dok je A2 u kondicionalu perfekta:
Si j'avais su (à l'époque), je ne me serais pas lancé dans cette voie (Charaudeau, 547).
(Da sam (tada) to znao, ne bih se time bavio).

3. Prevođenje takozvanog kondicionalno-kauzalnog kompleksa s francuskoga na crnogorski jezik

U francuskome jeziku, kao što smo videli, uočavamo i drugačije mogućnosti izražavanja uslova, pored standardnoga modela kondicionalnih klauza tipa *Ako p, onda q* odnosno *onda q, ako p*. Vera Vasić (2000) ukazuje na još jedan tip kondicionalne strukture koji naziva *kondicionalno-kauzalnim kompleksom*, a čija se struktura može predstaviti na sledeći način: *ako p, onda q (zato što z)*, odnosno *(zato što z) onda q, ako p*.

I u francuskome jeziku u upotrebi je slična konstrukcija koja bi mogla da se uklopi u model:

si p, q (c'est parce que, cela veut dire que) i (c'est parce que) q, si p.

Na osnovu sljedeće šeme kondicionalno-kauzalnog kompleksa u srpskome jeziku koju razvija Vasić, mi izvodimo primjer ekvivalentnoga kompleksa u francuskome jeziku:

a. Kondicionalna klauza +

Sup. kl. to jest glavna klauza: to je +

Kauzalna klauza (zato što + Predikat).

Ako je mogao to da uradi, to je zato što je beščastan.

S'il a pu faire cela, c'est (parce) qu'il est malhonnête.

b. Kond. klauza +

Sup.kl. (glavna klauza) (to znači) +

Kompl. kl. : (da + Predikat).

Ako je mogao to da uradi, to znači da je beščastan.

S'il a pu faire une chose pareille, cela veut dire/ cela signifie /c'est le signe qu'il est malhonnête.

U primjerima koji slijede moći ćemo da pratimo analogne strukture u francuskome jeziku kao i neke promjene i varijante do kojih može doći prilikom prevođenja s francuskoga na crnogorski jezik.

Primjer 1. *Je pensais tout à l'heure que si je n'avais pas eu le plaisir la première fois que j'avais entendu Berma, c'est que, comme jadis quand je retrouvais Gilberte aux Champs-Élysées, je venais à elle avec trop grand désir*. (PROUST, *Le côté de Guermantes*, 53)

Malopre sam pomislio da zato nisam uživao kad sam prvi put gledao Bermu što sam joj, kao i nekada Žilberti kad sam se s njom viđao na Jelisejskim poljima, prišao sa suviše velikom željom. (PRUST, *Oko Germantovih I*, 51, prev. Živojinović)

Kao što smo primijetili, u prevodu kondicionalno-kauzalne konstrukcije prevodilac je umjesto kondicionalne klauze sve preveo kauzalnom klauzom.

Prijedlog mogućeg prevoda koji bi sačuvao tu konstrukciju i doprinio jasnoći rečenice mogao bi da glasi:

Pomislih maloprije, ako nisam uživao kad sam prvi put gledao Bermu, to je zato što sam joj, kao i nekada Žilberti kad sam se s njom viđao na Jelisejskim poljima, prišao sa suviše velikom željom.

Primjer 2. *Si ce n'est pas la première fois que l'opération est essayée, et si pour la même opération nous voyons apparaître un autre corps, ce peut être le signe que les précédents ont été anéantis ou fort endommagés par ladite opération, qu'ils ne sont plus en état de la mener à bien*. (PROUST, *Le côté de Guermantes*, 114)

Ako se s tom operacijom nije sad prvi put pokušalo i ako vidimo da se u istoj operaciji sad pojavljuje neka druga jedinica, to može biti znak da

su prethodne bile uništene ili da su pretrpele veoma velike gubitke u toj operaciji, da više nisu u stanju da je izvedu. (PRUST, *Oko Germantovih I*, 113)

U Primjeru 2. zadržana je u prevodu kondicionalno-kauzalna konstrukcija, ali uočavamo da je umjesto glagola značiti koji je bio predmetom prethodne analize, moguće upotrijebiti i kopulativni izraz : *...to može biti znak da...*, koji takođe uvodi komplementnu klauzu.

Primjer 3. Si je vous ai raconté ces détails sur l'astéroïde B612 et si je vous ai confié son numéro c'est à cause des grandes personnes. (EXUPERY, *Le Petit Prince*, 23)

Ispričao sam vam ove pojedinosti o asteroidu B612 i poverio sam vam njegov broj, samo zbog odraslih osoba. (Egziperi, *Mali Princ*, 25)

U Primjeru 3. u prevodu francuskoga kondicionalno-kauzalnog kompleksa dolazi do potpune transformacije rečenice i gubljenja kondicionalnih odlika rečenice koje preuzima uzročna zavisno-složena konstrukcija, izostavljeno je : *...ako.. i ...to je zato što...*, a umjesto njega imamo uzročni veznik i skraćivanje rečenice sa: *zbog + imenica*.

Evo jedne moguće varijante prevoda u kojoj bismo zadržali subjekat *to* i kopulu koja uvodi uzrok u vidu imenice:

Ako sam vam i ispričao ove pojedinosti o asteroidu B612 i ako sam vam povjerio njegov broj, to je zbog odraslih osoba.

Primjer 4. Si tu réussis à bien te juger, c'est que tu es un véritable sage. (EXUPERY, *Le Petit Prince*, 45)

Ako uspeš sebi dobro suditi znači da si pravi mudrac. (Egziperi, *Mali Princ*, 60)

U Primjeru 4. imamo kopulativni glagol *značiti* i komplementnu klauzu. Subjekt *to* (*znači*) izostavljen je u prevodu što je u duhu našeg jezika, podrazumijeva se. Očigledno je da može doći do potpune ekvivalentnosti u francuskome i crnogorskome, odnosno srpskome jeziku.

Primjer 5. [...] non, si je n'ai rien dit de négatif au chef de cabinet, ni rien refusé concernant la rédaction d'un discours officiel à l'occasion de la mort de M., c'est uniquement parce que je ne savais pas, j'ignorais totalement que M. n'était pas mort. (VIEL, *Oraison funèbre*)

[...] ne, ako nisam rekao ništa negativno šefu kabineta, niti išta odbio u vezi sa sastavljanjem zvaničnog govora povodom smrti M., to je samo zato što nisam bio obaviješten, samo zato što nisam znao, što nisam imao pojma da M. i nije umro. (Vjel, *Posmrtni govor*)

I u ovome slučaju, kod Primjera 5. prilikom prevoda potpuno je sačuvana podudarnost kondicionalno-kauzalnog kompleksa iz francuskoga jezika.

U posmatranim strukturama, *kauzalna klauza* je u funkciji predikativa i nalazi se uz kopulativni glagol *jesam/bit*i (*to je zbog toga što, to je zato što*), odnosno francuski glagol kopula *être* (*c'est à cause de, c'est parce que*), ili s *komplementnom predikativnom klauzom* uz kopulativni glagol *značiti* (*to može biti znak da*), odnosno na francuskome jeziku izraz *vouloir dire* (*c'est que, cela peut être le signe que*), a prepozicionalna anafora *to* odnosno *ce* ili *cela*, vrši funkciju sintaksičkoga subjekta.

Razlika u odnosu na standardni model kondicionalnih struktura je da upravo anafora *to* odnosno *ce, cela*, onemogućava inverziju protaze i apodoze. Ukoliko bismo željeli da izvršimo inverziju, neizostavno bi se morala preformulisati rečenica pri čemu bi se izgubili kondicionalni veznici: *ako*, odnosno *si*.

Kako objašnjava Vasić (2000), takav model je višestruko obilježen: obavezan član apodoze je deiktika jedinica *to* u funkciji subjekta, predikat je kopulativan (*jesam/bit*i, *značiti*) sa subordiniranom klauzom u funkciji predikata. Apodoza je dvostruko superordinirana kondicionalnoj i kauzalnoj, odnosno kondicionalnoj i komplementnoj klauzi, zato što dolazi do releksikalizacije predikata. Između subordiniranih klauza uspostavlja se kauzalno-konsekutivni odnos, dok su obje semantički nezavisne u odnosu na apodozu. Uloga kauzalne klauze je da obrazloži uslove iz protaze koji će dovesti do ostvarenja apodoze. Uloga komplementne klauze je da izrekne zaključak i obrazloži uslov i predikat iz protaze kao i da obrazloži indirektni uzrok protaze. Osnovna razlika u odnosu na standardni model je u činjenici da se kondicionalna struktura sa kauzalno-konsekutivnim hipotetičkim odnosom između protaze i apodoze na semantičkome planu doživljava kao nefaktivna ili neaktualizirana, dok se kod kondicionalno-kauzalne konstrukcije između protaze i apodoze uspostavlja kauzalno-konsekutivni nehipotetički odnos u zavisnosti od leksičko-semantičkoga okruženja, što otvara mogućnost da obje radnje mogu biti faktivne.

Osnovne sematičko-pragmatičke karakteristike struktura o kojima je bilo riječi jeste da govornik može pomoću kauzalne i komplementne klauze da obrazloži svoju pretpostavku u odnosu na kondicionalnu klauzu, ili da pomoću kondicionalne klauze uslovi ili ograniči svoju tvrdnju u odnosu na prethodne dvije.

Na kraju dodajmo da hipotetička klauza uvedena veznikom *si* uspostavlja kategorije govornika, mjesta i vremena i daje mogućnost govornom licu da uspostavi odnos prema svijetu koji ga okružuje.

Bibliografija

- Čirgić, Adnan, Ivo Pranković i Josip Silić. *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Pobjeda AD, 2010. Print.
- Charaudeau, Patrick. *Grammaire du sens et de l'expression*. Paris : Hachette Education, 1992. Print.
- Chevalier, Jean-Claude et al. *Grammaire du français contemporain*. Paris : Larousse. 2002. Print.
- Dubois, Jacques and René Lagane. *La nouvelle grammaire du français*. Paris : Larousse, 1993. Print.
- Grevisse, Maurice, refondue par André Goosse. *Le bon usage, grammaire française*. Paris: Duculot, 2006. Print.
- Papić, Marko. *Gramatika francuskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1984. Print.
- Riegel, Martin, et al. *Grammaire méthodique du français*. Paris: Quadrige/PUF, 2004. Print.
- Vasić, Vera. „Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom.“ *Južnoslovenski filolog* LVI/1-2 (2000) : 177–185. Print.
- KORPUS:
- Proust, Marcel. *Le Côté De Guermantes*. Paris : Gallimard. Print.
- Prust, Marsel. *U traganju za iščezlim vremenom III*, knjiga šesta. Oko Germantovih I i II. Novi Sad, Beograd : Matica srpska, Nolit, Narodna knjiga, 1987. (Preveo s francuskog Živojin Živojinović). Print.
- Saint-Exupéry, Antoine De. *Le Petit Prince*. Paris : Collection Folio, 1999. Print.
- Sent-Egziperi, Antoan De. *Mali Princ*. Beograd : MIBA, 2000. Alnari print.
- Viel, Tanguy. *Oraison funèbre*. 1999.
- Vjel, Tangi. Posmrtni govor. Podgorica : *Nouvelles*, Atelier de traduction 31 juillet / 3 août 2003, Centre culturel – *Ars*, 2003. Print.

Sonja ŠPADIJER

**THE CATEGORY OF CAUSATIVITY AND HYPOTHETICAL
CLAUSES INTRODUCED BY *SI* IN THE FRENCH LANGUAGE**

The paper aims to study the category of causativity (la catégorie de la causalité) in the French language, within the hypothetical clauses introduced by *si* (conj.). The research is intended for teachers and students of the French language, as the author attempts to present results of contemporary research in the field. As Patrick Charaudeau points out, there are different approaches to the study of languages, one of which is a semantic approach to grammar, which is characterized by a dominant logical-linguistic system. The basis of this system is the concept of logical operations that refers to connecting two statements whose existence is inter-dependant. It should be noted that the relationship established between the two statements is not a formal one, but conceptual, and is the result of mind operations and hence the name - logical. The author also addresses the problem of translating conditional-causal structures from French into Montenegrin and Serbian.

Key words: *hypothetical clauses in French, the category of causativity, conditional- causative structures*

UDK 811.163.4'271(497.5)

Izvorni naučni rad

Bernardina PETROVIĆ (Zagreb)

Ivana NOSIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bernardina.petrovic@ffzg.hr

NAGLASNA KOLEBANJA U NORMATIVNIM PRIRUČNICIMA HRVATSKOGA JEZIKA

Proces standardizacije podrazumijeva stvaranje niza eksplicitnih jezičnih normi koje omogućuju jedinstvenost i jednoznačnost standardnoga idioma, osposobljavajući ga za javnu komunikaciju. Pitanje prozodijske norme već je dugo jedno od gorućih standardoloških pitanja. Veliki raskorak između uporabne i kodificirane norme posebno se odnosi na silazno naglašavanje nepočetnih slogova riječi, neutralizaciju kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka, gubljenje zanaglasnih dužina, neprenošenje silaznih naglasaka na prednaglasnicu, gubljenje naglasnih preinaka u paradigmama. Unatoč tomu što su se oblikovale tri koncepcije koje nude svoj model rješavanja naglasnonormativnih pitanja, navedena su pitanja i dalje otvorena. Uzroci su takvoj situaciji višestruki: kreću se od složenosti samoga naglasnog sustava i njegove skromne funkcionalnosti u priopćajnoj praksi sve do normativne nestabilnosti i zapuštenosti nastave akcentuacije na svim školskim razinama. U ovome je radu težište na istraživanju pitanja normativne nestabilnosti i to u odnosu na tri akcentološka pitanja: silazno naglašavanje nepočetnih slogova, neutralizacija kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka i neprenošenje silaznih naglasaka na prednaglasnicu. Analiza korpusa iz četiriju priručnika hrvatskoga jezika ukazuje na (ne)dosljednost i (ne)sustavnost normativnih priručnika te odgovara na pitanje je li hrvatska prozodijska norma jedinstvena i jednoznačna te može li se kompetentan govornik sa sigurnošću pozvati na nju prilikom rješavanja naglasnih nedoumica koje zbog utjecaja masovnih medija postaju sve brojnije.

Ključne riječi: hrvatski standardni jezik, prozodijska norma, naglasak, normativni priručnik, kodifikacija

1. Uvod

Hrvatska je ortoepska norma već dugo najproblematičnijom normom hrvatskoga standardnog jezika.¹ Budući da je ona ujedno i najkonzervativnija norma, javlja se veliki raskorak između kodificirane i uporabne norme (usp. Pranjković 2010: 24). Otvorena pitanja hrvatskoga naglasnog sustava koja u novije doba potiču rasprave jesu prisutnost silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima riječi, neutralizacija kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka, gubljenje zanaglasnih dužina, neprenošenje silaznih naglasaka na prednaglasnicu, gubljenje naglasnih preinaka u paradigmama. Uzroci se tih problema kreću od složenosti samoga naglasnog sustava i njegove skromne funkcionalnosti u priopćajnoj praksi do normativne nestabilnosti i zapuštenosti nastave akcentuacije na svim školskim razinama (usp. Zoričić 1998: 333). Valjana naglasna kodifikacija mora polaziti od stvarnoga, živoga naglašavanja te od naglasnoga sustava. Sustav određuju opće, paradigmatske, tvorbene, glasovne te tipološke norme. Opće norme podrazumijevaju ograničenja mjesta i vrste naglasaka u riječi. Paradigmatske norme određuju naglasne konstante u fleksiji, dok se tvorbene naglasne norme očituju kao usustavljivanje određenih naglasaka u tvorbenom tipu. Glasovne norme utvrđuju naglaske koji proizlaze iz promijenjena slijeda glasova pri fleksiji i tvorbi. Tipološke norme proizlaze iz tipološke klasifikacije naglasnih ponašanja, koja je od prvorazredne važnosti za naglasnu kodifikaciju. Glavno tipološko mjerilo za razvrstavanje riječi u naglasne tipove su osnovna prozodijska razlikovna obilježja – intonacija i dužina (usp. Vukušić 1989: 51–52). Sama obilježja sustava međutim nisu dovoljna za valjanu i demokratsku kodifikaciju. Činjenica je da svaki standardni jezik treba učiti, ali učenje je svakako svrhovitije i uspješnije ako se, onoliko koliko je moguće, temelji na realnoj jezičnoj situaciji (usp. Pranjković 2010: 24).² U obzir treba uzeti i živu priopćajnu praksu, no problem nastaje kada se

¹ Prema Siliću, jezik kao sustav podrazumijeva potencijalnu veličinu ili ono što (poslije) sosirovska lingvistika naziva jezikom (*langue*), dok je jezik kao standard aktualna veličina ili normirani govor, odnosno ono što se u strukturalističkoj terminologiji naziva govorom (*parole*) (usp. Silić 2006: 17). Za razliku od jezika kao sustava, kojim upravljaju isključivo unutarnje zakonitosti, jezik kao standard određen je unutarnjim i vanjskim zakonitostima. U tom se smislu raspravlja o dvjema normama: prva je implicitna norma i utvrđena je lingvistički, dok druga, eksplicitna, ovisi o sociolingvističkim parametrima (usp. Silić 2006: 20). Eksplicitna je norma društvena konvencija, ona omogućuje jedinstvenost i jednoznačnost standardnoga idioma, njegov nadregionalni i općedruštveni status osposobljavajući ga na taj način za javnu komunikaciju (usp. Granić 1994: 84).

² Osim što je jedinstven i jednoznačan, standard je elastičan i polifunkcionalan: uvijek se iznova mora prilagođavati potrebama jezične zajednice, koje su u stalnoj mijeni. Prema tomu, jasno je da se ne može normirati jednom zauvijek. Budući da se stalno javljaju inovacije koje je teško pomiriti s postojećom normom, svaki jezik ima problema na normativnoj

ona kosi sa temeljnim zakonitostima samoga sustava. Upravo na tome mjestu nastaju ozbiljna pitanja koja potiču rasprave od kojih su mnoge i danas otvorene. Rezultat je nestabilnost prozodijske norme koja se najbolje ogleda u normativnim priručnicima hrvatskoga jezika.

U ovome će se radu, uz kratak pregled temeljnih značajki novoštokavske akcentuacije te povijesnih i suvremenih akcentoloških promišljanja, analizirati problem normativne nestabilnosti i to u odnosu na tri aktualna akcentološka pitanja: prisutnost silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima, neutralizaciju kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglasaka te neprenošenje silaznih naglasaka na prednaglasnicu.

2. Prozodijska norma hrvatskoga standardnog jezika

Od osnovnih se pravila o raspodjeli naglasaka u hrvatskome standardnom jeziku³ odstupa najčešće zbog silaznih naglasaka u nepočetnom slogu riječi koji se mogu pojaviti u složenicama (*samoùprava* i *samoùprava*), posuđenicama (uz *dirigènt* i *dirigènt*), stranim vlastitim imenima (uz *Vòltër* i *Voltër*), genitivu množine riječi s nepostojanim *a* i s uzlaznim naglascima u ostalim padežima (uz *pòdātākā* i *podātākā*) i u kraticama koje se izgovaraju nazivima početnih slova (*esàdē*, ali gotovo uvijek *esadē*) (usp. Barić i sur. 2003:71). Zanaglasna dužina ne može biti jedina prozodijska jedinica u riječi pa se veže za naglasak ispred sebe. Može pripadati osnovi riječi ili obličnim i tvorbenim nastavcima. Kada pripada osnovi riječi, ostvaruje se u riječima naglasnoga tipa *kàpūt*, *šěšīr*, ispred suglasničkoga skupa koji počinje sonantom ako iza njega ne slijedi dugi slog (*òpanak* – *òpānka*) te u izgovornoj cjelini na mjestu pomaknutoga naglasaka iz dugoga sloga na prednaglasnicu (*grād* – *ù grād*). Kada je riječ o obličnim nastavcima, zanaglasna se dužina nalazi u pojedinim padežima imenica (G jd. ž. r., I jd. ž. r., G mn. svih rodova), u određenome vidu pridjeva svih triju rodova, komparativu i superlativu, pojedinim padežima neodređenoga vida pridjeva (I jd. m. i s. r., GDI jd. ž. r., G mn. svih triju rodova, DLI mn. svih triju rodova) te u pojedinim glagolskim oblicima (prezent, 3. l. mn. aorista, imperfekt, 2. l. jd. i l. i 2. l. mn. imperativa, glagolski prilog sadašnji, glagolski prilog prošli, glagolski pridjev trpni ispred

razini. Isto vrijedi i za hrvatski standardni jezik u kojemu najvećih problema ima na području ortoepske norme za koju je karakterističan najveći nesklad između kodifikacijske i uporabne norme, mada ni potonja nije u potpunosti jedinstvena (usp. Babić 1999: 183, 186).

³ Osnovna su pravila o raspodjeli naglasaka: 1. u naglašenoj riječi može biti samo jedan naglasak, 2. jednosložne riječi mogu imati samo silazne naglaske, 3. dvosložne riječi mogu imati sva četiri naglasaka, ali samo na prvome slogu, 4. trosložne i višesložne riječi na unutarnjim slogovima mogu imati samo uzlazne naglaske i 5. naglasak ne može stajati na zadnjemu slogu.

sufiksa *-n* u glagola na *-ati*, te ispred sufiksa *-t*). Naposljetku, dugi su tvorbeni naglasni imenički sufixi (*-ač*, *-ad*, *-ak...*), pridjevski sufixi (*-inji*, *-ji*, *-ni*, *-nji...*) i priložni sufixi (*-(ač)ke*, *-ce*, *-ice...*) (usp. Barić i sur. 2003:69–70). Izgovorna (naglasna) cjelina sastoji se od naglasnice i nenaglasnice (prednaglasnica ili zanaglasnica). U kombinaciji prednaglasnice i silazno naglašene riječi dolazi do prebacivanja silaznoga naglasaka na prednaglasnicu. Dvije su vrste prebacivanja: 1. oslabljeno prebacivanje, odnosno necjelovito prebacivanje naglasaka kada naglasak prelazi na prednaglasnicu samo jakošću, ali ne i tonom te se, umjesto silaznih naglasaka, ostvaruje kratkouzlazni (*küća* – *ù kuću*) i 2. neoslabljeno prenošenje kada naglasak prelazi na prednaglasnicu i jakošću i tonom te se ostvaruje kao kratkouzlazni (*grād* – *dò grāda*). Na slogu s kojega je prenesen dugosilazni naglasak ostaje zanaglasna dužina (usp. Vukušić i sur. 2007:29).

Zbog slaboga ili nikakvoga poznavanja prozodijske norme nema “pravih” govornika standarda, već se povećava broj govornika supstandardnoga jezika, što upućuje na to da su implementacija i ekspanzija standardnog naglasnog sustava na vrlo niskoj razini. O njegovu stvarnome statusu najbolje svjedoče radio i televizija koji bi, kao sredstva javnoga priopćavanja, trebali zahtijevati uporabu standardnoga idioma (usp. Granić 1994: 86). Brojna istraživanja pokazuju da se profesionalni radijski i televizijski govornici priklanjaju implicitnoj naglasnoj normi, odnosno naglasnomu sustavu u prihvaćenom tipu općega hrvatskoga.⁴ Prihvaćeni se tip općega hrvatskoga odnosi na jezik kojim se govori u kulturnoj, političkoj, gospodarskoj, školskoj, novinarskoj i inoj javnosti.⁵ Riječ je o svojevrsnoj inačici supstandardnoga jezika čiji su prozodijski oblici „optimalizirani s ciljem da budu dostupni, bliski i poželjni svima odjednom u najvećoj mogućoj mjeri“ (Babić i sur. 2007: 125). To znači da je u prihvaćenome tipu općega hrvatskoga prozodijski sustav jedan oblik hibrida kajkavskih, čakavskih i štokavskih govora. Njegovo je temeljno distinktivno obilježje u odnosu na eksplicitnu prozodijsku normu to što je riječ o tronaglasnom sustavu. Naime, prema nekim istraživanjima naglasnoga sustava u području javne komunikacije razvidna je tendencija neutralizacije kratkouzlaznoga i kratkosilaznoga naglasaka u korist potonjega.⁶ Osim toga, u implicitnom je standardu ugašena zabrana silaznih

⁴ Više o istraživanjima naglašavanja profesionalnih govornika na radiju i televiziji v. u Zgrabljic – Hršak (2003); Banković-Mandić – Runjić-Stoilova (2006).

⁵ Govoreći o standardnome jeziku, Ivo Škarić uvodi distinkciju između klasičnoga, prihvatljivoga i prihvaćenoga tipa općega hrvatskoga. Više o pojmovima v. u Babić i sur. 2007: 120-134.

⁶ Osim spomenutih istraživanja – Zgrabljic – Hršak (2003); Banković-Mandić – Runjić-Stoilova (2006); Bilonić (2010) – tezu o neutralizaciji kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka podržavaju i istraživanja Ive Škarića, Gordane Varošane-Škarić i Đurde Škavić

naglasaka na nepočetnim slogovima, što uključuje i završni slog, ne dolazi do prijenosa silaznih naglasaka na prednaglasnicu te se gube zanaglasne dužine. Prozodijski likovi riječi koji su u čestoj uporabi preuzeti su iz klasične norme, ali su slabo preuzeti obrasci po kojima bi se izvodili rjeđi prozodijski likovi. Naposljetku, dominira pravilo prema kojemu se izvorno mjesto naglasaka ne mijenja pri preoblici ili tvorenici, osim u rjeđim slučajevima, kada naglasak preskače na čelno mjesto⁷ (usp. Babić i sur. 2007: 129).

Paradoksalno je to što implicitni prozodijski standard uživa veći prestiž od eksplicitnoga standarda jer se nekima čini da je „naš standardni izgovor ‘seljački’”, što hoće reći nekultiviran, a to on nikako ne može biti ni po definiciji, ni po svojoj akademičnosti, ni po svim onim dosadašnjim ostvarenjima na njemu“ (Mićanović 387: 391).

Implicitni prozodijski standard kao prestižni i utjecajni oblik supstandarda teži preuzimanju funkcije standarda. Da bi se to izbjeglo, potrebna je jezična izobrazba na svim školskim razinama, usvajanje znanja o jeziku i govoru. Na taj se način razvija jezični senzibilitet kod svakoga člana govorne zajednice, što utječe i na samu poželjnost standarda i poštivanje ukupne norme, bez čega nema potpune jezične kulture (usp. Granić 1994: 87).

3. Normativna akcentologija

Hrvatsku je novoštokavsku akcentuaciju prvi put opisao 1812. godine lički katolički svećenik Šime Starčević u prvoj gramatici hrvatskoga jezika napisanoj na hrvatskome jeziku pod naslovom *Nova ricsoslovnica Iliriskà*. Starčević se naglascima bavio i u svom kasnijem radu, a važnost je njegova opisa novoštokavskoga naglasnog sustava što se pojavio prije Karadžićeva i Daničićeva opisa. Naime, dvije će godine kasnije Vuk Karadžić u prvoj srpskoj gramatici objasniti akcentuaciju na četiri stranice dok će se za sistematizaciju naglasnoga sustava pobrinuti njegov učenik i suradnik Đuro Daničić, koji je napisao niz članaka u kojima opisuje četiri naglasaka te naglaske ime-

(Škarić 2006:d, Varošanec-Škarić – Škavić 2001). Potrebno je odmah istaknuti da je dovedena u pitanje sama pouzdanost sociofonetskih istraživanja Škarića i njegovih suradnika. Upitni su prije svega metodološki okviri: dotičnim se fonetičarima prigovara to što istraživanja provode nad ispitanicima koji su mahom studenti fonetike Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji usto ne čine reprezentativan uzorak jer su većinom iz Zagreba (Kapović (2007).

⁷ Treba istaknuti da čelni naglasak ne podrazumijeva svaki naglasak na čelu riječi niti svaki naglasak silazne intonacije, već samo onaj silazni naglasak koji u određenim riječima i oblicima riječi dolazi u prvom slogu izgovorne cjeline ili naglasnice kao njihova morfološka oznaka (na primjer, karakterističan je za kategoriju vokativa, aorista te glagolskog pridjeva radnog i trpnog). Više o pojmu čelnoga naglasaka v. u Barić i sur. 2003: 93.

nica, pridjeva i glagola. Usprkos tomu što Karadžić-Daničićev naglasni sustav nije obuhvatio ništa što je značajka zapadne strane, dakle, ništa od onoga što se nalazi izvan polja zajedničkoga novoštokavskog preklapanja, članci su imali velik utjecaj na jezičnu standardizaciju hrvatskoga jezika (usp. Martinović 2013). U prilog tome govori i činjenica da je Tomo Maretić pišući *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1899) u cijelosti preuzeo Karadžić-Daničićevu akcentuaciju, a isto su učinili i Ivan Broz i Franjo Iveković u svome *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1901. godine. Na taj je način, umjesto zapadne novoštokavske akcentuacije, hrvatskome jeziku nametnuta istočna (usp. Vukušić i sur. 2007: 17).

Usljedio je otpor nametnutome propisanu modelu. Grga Tomljenović i Milan Japunčić kritiziraju nametnuti naglasni sustav navodeći razlike između naglašavanja zapadnih novoštokavskih govora senjskog zaleđa i Like, i kodificiranog Karadžić-Daničićeva sustava.⁸ Dvojica su autora svojim kritičkim opažanjima zaslužili naziv "preteča današnjeg obzorja naše normativne akcentologije" (usp. Vukušić 1989: 49). Kritičkoj se struji pridružio i Nikola Andrić svojim *Braničem jezika hrvatskoga*. S druge strane, Stjepan Ivšić, koji je vrlo rano uočio da se Karadžić-Daničićev naglasni sustav ne može smatrati mjerodavnim za čitavo štokavsko područje te je istraživao i bilježio razlike, poznat je kao gorljivi sljedbenik naglasnonormativnih stavova Tome Maretića. Ipak, treba istaknuti Ivšićevu disertaciju *Prilog za slavenski akcenat* kao vrlo važan doprinos za razvoj slavenske akcentologije. U radu Ivšić iznosi spoznaje o fiziologiji slavenskih naglasaka, o akutu u hrvatskim dijalektima te razvija cjelovitu teoriju slavenskog akcenta. Za promicanje svijesti o razlici zapadnog i istočnog novoštokavskog naglašavanja zaslužni su *Hrvatsko-poljski rječnik* Julija Benešića te *Hrvatskosrpskofrancuski rječnik* Dayrea-Deanovića-Maixnera koji četrdesetih i pedesetih godina donose zapadne naglasne oblike, ali nedosljedno (*těbe*, *njěga*, ali i *sěbe*, *võće*). U području je normativne akcentologije značajan rad Ljudevita Jonkea, koji se šezdesetih godina zalaže za jednakovrijednost dvostrukih naglasaka, naglašavajući pritom da mora postojati jasna distinkcija između istočnoga i zapadnoga naglasnog lika (usp. Martinović 2013).

U radovima je Dalibora Brozovića načeto i analizirano puno ozbiljnih normativnoakcenoloških problema, a među ostalim propituje se treba li normu odabrati filološkom metodom traženja po rječnicima i djelima klasika (Karadžić, Daničić, Maretić) ili istražiti govornu praksu na štokavskome području pa izabrati ono što je najčešće, ili pak kodificirati naglasni sustav

⁸ Tomljenovićev je članak *Bunjevački dijalekat zaleđa senjskog s osobitim obzirom na naglas* objavljen 1911. godine u *Nastavnom vjesniku*, u kojem je godinu dana kasnije izašao i članak Milana Japunčića pod naslovom *Osobine bunjevačkog govora u Lici*.

obrazovanih slojeva po najvećim urbanističkim središtima. Brozović (1958) uočava i pedagošku zapuštenost nastave akcentuacije pa predlaže polaganu i promišljenu kodifikaciju, a upozorava i na sve češću zamjenu kratkouzlaznoga naglasaka dugouzlaznim i drži da itekako ima smisla odupirati se toj pojavi jer je riječ o tendenciji koja prijeti nestajanjem kratkouzlaznoga naglasaka iz sustava (Brozović 1964). Gubitak bi četveronaglasnoga sustava izazvao lančanu reakciju koja se ne bi zadržala samo na području prozodije, već bi pojačala nesigurnost naših ionako labavih normi. Iako je zagovornikom zapadne novoštokavske tradicije, Brozović ne odbija mogućnost i potrebu za uvođenjem stanovitih prilagodbi u sustavu, posebno kada je u pitanju prihvaćanje potrebnih tudica. Brozovićevi su radovi u području hrvatske akcentologije otvorili čitav niz pitanja kao što su pitanje dijalektološkoga pristupa hrvatskomu standardnom jeziku, problem istočne i zapadne novoštokavštine te upitnost statusa govornika hrvatskoga standardnog jezika.

Suvremeni se normativni priručnici udaljavaju od bavljenja odmacima od Karadžić-Daničić-Maretićevih načela te su sve više zauzeti suvremenim jezikoslovnim pitanjima (definicija, bilježenje, stilsko definiranje naglasaka itd.). Među glavnim pomacima treba istaknuti naglasne dvostrukosti i uzimanje u obzir naglasnih pojava jezične uporabe, o kojima je već bilo riječ. Autori normativnih priručnika svojim naglasnim rješenjima jasno daju do znanja uz koju od suvremenih akcentoloških koncepcija pristaju. Naime, u suvremenoj akcentologiji postoje tri koncepcije prozodijske norme hrvatskoga jezika. Tradicionalna se koncepcija zalaže za "klasičnu" novoštokavsku normu, onakvu kakvu zagovara Brozović. Druga koncepcija, sa Stjepanom Vukušićem na čelu, teži preobrazbi hrvatske prozodijske norme prema stanju u zapadnim hrvatskim novoštokavskim idiomima. Treću koncepciju zagovaraju Ivo Škarić i njegovi istomišljenici koji se zalažu za afirmaciju prozodijskih značajki urbanih idioma, prije svega zagrebačkoga (usp. Samardžija 2002: 147).

Normativnoakcentološku struju koja se zalaže za prihvaćanje hrvatskoga dijalektnog zapadnoga novoštokavskog naglašavanja, isključivo ikavskoga predvodi Stjepan Vukušić. Definiranje odnosa između zapadno(ikavskoga) novoštokavskoga idioma i standardnoga naglašavanja jedno je od otvorenih pitanja preskriptivne akcentologije. Vukušić (1989) taj odnos definira tako da razlikuje dvije razine zapadnoga novoštokavskoga naglašavanja: organsku i književnojezičnu. Organsko je zapadno novoštokavsko naglašavanje naglasni sustav zapadnog, mlađeg ikavskog dijalekta sa svim naglasnim značajkama drugih idioma koji imaju istosmjerni razvoj sa zapadnim dijalektom, a to su redom slavonski dijalekt, dubrovački poddijalekt, ijekavski govori u Hrvatskoj i u dijelu Bosne i Hercegovine te južnoistarski govori. Opisujući stanje u tadašnjoj

normativnoj akcentologiji (podsjetimo, riječ je o samom koncu osamdesetih godina), Vukušić ističe da je prozodijska norma hrvatskoga književnog jezika nastala normiranjem iznutra, da postoji potpuna znanstvena svijest o postojanju te norme i o naglasnom sustavu na kojem se ona temelji te da je sljedeći potreban korak kodifikacija te uporabne norme. Stoga treba se utvrditi naglasni sustav i naglasni korpus te poći od stvarnoga, živoga naglašavanja. Plod je rada na kodifikaciji hrvatske uporabne naglasne norme priručnik *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku* koji je nastao suradnjom Stjepana Vukušića, Ivana Zoričića i Marije Grasselli-Vukušić. U djelu je tipološki određen korpus od približno pedeset sedam tisuća riječi, preuzet iz akcentoloških studija, rječnika, pravopisa i gramatika hrvatskoga jezika. Podaci su u najvećoj mjeri uzimani od nositelja hrvatskoga standardnog naglašavanja kojima je zapadna novoštokavska akcentuacija i organska podloga. To je naglašavanje od svih hrvatskih idioma najmanje periferno jer se proteže duž jadranske obale, zalazi u kopnenu Dalmaciju i Liku te se dalje širi u Bosnu i Hercegovinu. Kao najopsežniji i najujednačeniji dio hrvatske novoštokavštine ima u svome osnovnome rječniku sva naglasna rješenja, a s njim razvojno idu i brojni hrvatski idiomi, tako da je to naglašavanje najbliže govornicima standardnog jezika kojima su kajkavski i čakavski polazni sustavi.

Fonetičari Ivo Škarić, Gordana Varošaneć-Škarić i Đurđa Škavić predvodnici su koncepcije koja predlaže afirmaciju naglasnih značajka gradskih idioma jer promjene koje se događaju u prozodijskome sustavu idu u smjeru govora urbanih središta i u smjeru govora slojeva u kojima su kulturni porivi najizrazitiji. Stoga se naglasno normiranje mora temeljiti na govoru kompetentnih govornika, a to su danas obrazovani stanovnici kulturnih središta, posebno oni koji su profesionalni javni govornici. Pritom nije važni radi li se o govornicima čiji je polazišni organski idiom novoštokavski ili nenovoštokavski (usp. Škarić i sur. 2006b: 84). Kao argument tomu polazištu Škarić ističe lingvistički pristup koji „postavlja izvornoga govornika kao mjerilo ispravnosti jezika, a ne jezik koji mjeri ispravnost govornika“ (Škarić 2006c: 124). Škarićeva koncepcija obuhvaća pitanja naglasnoga inventara, raspodjelnih pravila, prenošenja naglasaka na proklitiku te silaznog naglašavanja nepočetnog sloga, a najbolje ju opisuje pojam prihvaćenoga tipa općega hrvatskoga. Zalažući se za sociofonetski pristup standardnom naglašavanju, Škarić navodi da su radio i televizija ti koji „rasute raznolike govore skupljaju u homogenu smjesu“ (Škarić 2006c: 124). Pritom ističe i Zagreb kao glavno mjesto okupljanja i žarište emitiranja govornih komunikacija. Sociofonetski pristup pretpostavlja istraživanja u kojima se do rangova naloga dolazi na temelju količina u kojima se ostvaruju pojedini nalozi (npr. nalog za silaznim naglašavanjem nepočetnih slogova), pa ti podaci ne kazuju samo koji

je nalog jači od kojega drugoga nego i za koliko je jači. Jasno je da je Škarićev stav oko normiranja prozodijskog sustava hrvatskoga jezika izazvao sporove u hrvatskoj jezikoslovnoj javnosti.⁹

Složenost novoštokavskoga naglasnog sustava, uz neposvećivanje pozornosti nastavi akcentuacije, najčešće se spominje kao uzrok odstupanja uporabne norme od kodificirane. Ne čudi što se u takvoj situaciji govornici čiji polazišni idiomi znatnije odstupaju od standarda u nastojanju da govore standardom ne prilagođavaju standardu, već govoru gradskoga središta svoje regije misleći da pritom govore "ispravnije", mada se često tako još više udaljavaju od standarda (usp. Kapović 2004: 97–105). Hijerarhija gradskih idioma pokazuje da idiomi velikih gradova (pritom se misli na sociolekte višega sloja) često funkcioniraju kao "eksplicitna norma" i vrlo su velike uporabne vrijednosti koja nadilazi vrijednost same eksplicitne norme. Razlozi su tome mnogobrojni: veliki gradovi ne samo da su jaka sveučilišna, kulturna, administrativna, gospodarska i politička središta, već i sjedišta utjecajnih sredstava masovnih komunikacija. Ne treba zaboraviti da je jezik medija, inače pod jakim utjecajem sredine u kojoj medij djeluje, za mnoge jedini uzor i općevažeca norma (usp. Granić 1999: 275–276). Među ostalim, jezik medija nudi i naglasni model po kojemu se "naglasno obrazuje" čitava nacija.

Usprkos raskoraku hrvatske uporabne i eksplicitne naglasne norme i unatoč tomu što samo rijetki govornici usvoje standardni naglasak, ukidanje aktualne prozodijske norme i uvođenje gradske (primjerice jednonaglasnoga dinamičkog sustava kakav postoji u Zagrebu i Rijeci) teško bi moglo poboljšati situaciju. Nipošto ne treba zanemariti činjenicu da je novoštokavski naglasni sustav vrlo stabilan u dvama velikim gradskim središtima – Splitu i Osijeku. Situacija u naglasnome sustavu hrvatskoga standardnog jezika slična je onoj u japanskom, litavskom, švedskom, norveškom i u drugim jezicima čiji su naglasni sustavi složeni i razlikuju se od dijalekta do dijalekta. Uvođenje gradske akcentuacije i uvođenje revolucionarnih promjena ne bi moglo riješiti problem pa novoštokavsku tradiciju nema potrebe mijenjati – treba samo shvatiti u čemu je specifičnost hrvatske prozodijske situacije

⁹ Vukušić odbacuje Škarićevu koncepciju argumentom da gradska akcentuacija ne postoji kao konzistentna cjelina već su posrijedi naglašavanja kajkavaca, čakavaca i novoštokavaca s različitim mjerom usvojenoga standardnojezičnog naglašavanja koja se ne mogu nikako mjeriti s polutisućljetnim unutarnjim razvojem i standardnojezičnom uporabnom normom zapadnoga novoštokavskog naglašavanja (usp. Vukušić i sur. 2007: 7–10). Isto tako, moraju se definirati prava polazišta današnjega naglasnog normiranja. Prije nekoliko desetljeća, kada je hrvatskom jeziku nametnut naglasni model odozgo i izvana, bila je novost poći od uporabne norme. S druge strane, danas, kada već imamo svoju normu, jezična praksa ne može imati isto značenje koje je imala nekada. Upravo suprotno, treba poći od najvećim dijelom utvrđene norme u kojoj su već nazočne razvojne tendencije (usp. Vukušić 1996: 65).

i, unatoč tomu što je gotovo nemoguće za običnoga govornika u potpunosti svladati standardnu akcentuaciju, stalno težiti tomu standardnom naglasnom idealu (usp. Kapović 2007: 72).

3. Naglasci u hrvatskim normativnim priručnicima

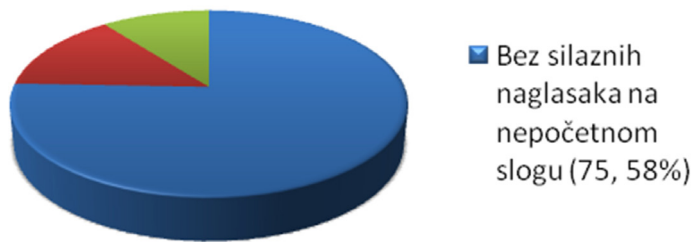
Postavlja se pitanje koliko je standardni ideal dohvatljiv i koliko je realno i dosljedno osmišljen u normativnim priručnicima. Istraživanje je u ovome radu usredotočeno na tri pitanja koja su već duže vrijeme u središtu akcentoloških promišljanja. Riječ je o silaznim naglascima na nepočetnim slogovima riječi, neutralizaciji kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglasaka te neprenošenju silaznih naglasaka na proklitiku i težište je na eksplicitnoj prozodijskoj normi. Analiza odabranoga korpusa pokazuje kakav su odjek aktualna akcentuacijska i akcentološka previranja imala na kodificiranu normu te nude li i, ako jesu, uolikoj mjeri, jezikoslovni priručnici naglasna rješenja koja se vode za implicitnom normom. Naposljetku, analizirana je i dosljednost pojedinih priručnika u nuđenju određenih rješenja te međusobna usuglašenost modela koje nude. Na taj se način želi dobiti odgovor na pitanje je li hrvatska prozodijska norma jedinstvena i jednoznačna i može li se kompetentan govornik sa sigurnošću pozvati na nju prilikom rješavanja naglasnih nedoumica koje zbog utjecaja masovnih medija postaju sve brojnije.

Istraživanje je podijeljeno na tri dijela. Prvi se dio odnosi na silazne naglaske na nepočetnim slogovima riječi. Analizirano je 190 riječi koje su podijeljene u pet kategorija: posuđenice, složenice, strana vlastita imena, genitiv množine riječi s nepostojanim *a* i *s* uzlaznim naglascima u ostalim padežima te kratice koje se izgovaraju nazivima početnih slova. Svaka je od navedenih kategorija podijeljena na skupine o kojima će više riječi biti u analizi rezultata istraživanja. Drugi se dio istraživanja odnosi na neutralizaciju kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka i polazi od dvaju istraživanja implicitne hrvatske norme. U analizi su navedenih korpusa korištena četiri normativna priručnika hrvatskoga jezika: *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER), *Rječnik hrvatskoga jezika* (RHJ – ur. Jure Šonje), *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku* (NHKJ) i *Hrvatski jezični savjetnik* (HJS). U trećem su dijelu istraživanja uspoređena pravila i savjeti o prenošenju silaznih naglasaka na proklitiku koja nude sljedeća četiri normativna priručnika: GOHKJ (Babić i sur. 2007), HG (Barić i sur. 2003), NHKJ i HJS.

3. 1. Silazni naglasak na nepočetnome slogu riječi

Grafikon 1 prikazuje rezultate istraživanja prema kojima se 13, 97% analiziranoga korpusa u četirima normativnim priručnicima pojavljuje sa silaznim naglaskom na nepočetnom slogu riječi. Za cjelovit je uvid potrebno usporediti i usustaviti rezultate po pojedinim skupinama¹⁰.

Grafikon 1. Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi

3. 1. 1. Naglasak posuđenica

Prva je skupina posuđenica u koju su uvrštene posuđenice na *-or*, *-ij*, *-ant*, *-ent*, *-ist*, ženske mocijske izvedenice sa sufixsom *-ica* izvedene od muških parnjaka sa sufixsima *-or*, *-ant*, *-ent*, *-ist*, posuđenice na *-izam* i *-ika*, pridjevi na *-an* izvedeni od posuđenica te posuđenice čija osnova završava vokalom te u nominativu jednine imaju nulti morfem. Tri su mogućnosti naglasne prilagodbe posuđenica koje norma prihvaća: 1. metatonija s metataksom (uzlazni na prethodnom slogu); 2. metataksa (ostvario bi se kratkosilazni na prvom slogu) i 3. metatonija (uzlazni na izvornom slogu). Tim mogućnostima Škarić (2006a) pribraja i četvrtu koja nije priznata u standardu, ali se često ostvaruje: realizacija silaznoga naglasaka na izvornome slogu. U prilog četvrtoj mogućnosti ističe se kako bi ona bila idealna sa stajališta purizma jer bi silazni naglasak na nepočetnome slogu svjedočio o stranome podrijetlu posuđenica, za koje je dobro da se ne ponašaju poput starih autohtonih riječi.

Kada je riječ o posuđenicama na *-or*, rješenja dosljedno nudi RHJ koji za posuđenice toga tipa predlaže metatoniju s metataksom: *ambàsadōr*, *likvidātor*, *organizātor*. Iznimka je samo riječ *kòmputor* koja nema zanaglasne dužine na

¹⁰ Za potpune rezultate analize korpusa v. *Prilog 1*.

mjestu izvornoga naglasaka, što i ne čudi, jer je u izvorniku naglasak kratak. S druge strane, HER predlaže *ambàsadōr* i *katalizātor* dok za preostale riječi uz taj naglasni oblik predlaže u zagrada inačicu s dugosilaznim naglaskom na izvornome mjestu naglasaka pa uz *invèstītor* i *likvidātor* nudi i *investītor* i *likvidātor*. Iznimka je riječ *kompjūtor*, kod koje je provedena samo metatonija. Kada je riječ o priručniku NHKJ, rješenja su dosljedna, ali je učinjen veliki propust u *Kazalu riječi* jer za određene su naglasne jedinice u kazalu riječi odmah ponuđene obje inačice, dok je za druge ponuđena samo jedna i tek je čitanjem napomena u *Općemu dijelu* razvidna i razgovorna inačica.¹¹ HJS izrazito je dosljedan u svojim rješenjima, ali isto tako često nudi rješenja kojih nema ni u jednomu priručniku, a koja su u najmanju ruku neobična iako su, kada je u pitanju novoštokavski prozodijski sustav sa svojim unutarnjim zakonima, sasvim legitimna i moguća. Naime, HJA na prvom mjestu navodi oblike u kojima je provedena metatonija dugosilaznoga u dugouzlazni naglasak: *ambasádor*, *investītor*, *katalizátor* dok su kao dublete ponuđeni oblici koje nude svi ostali priručnici: *ambàsādor*, *invèstītor*, *katalizātor*. Naglasna rješenja u HJS-u rezultat su čvrstoga stava autora koji eksplicitno ističu:

„Nema silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima u hrvatskome standardnom jeziku (...) Uvođenje silaznih naglasaka u nepočetne slogove ugrozilo bi naglasni sustav u cjelini jer silazni naglasci u govornoj praksi "kultiviranih" i "učenih" govornika nisu ograničeni samo na neke posuđenice, nego se ostvaruju u cjelokupnome kulturnom i civilizacijskom leksičkom sloju, u svim tzv. europeizmima, čak i u onima za koje se drži da su posve prilagođeni, posve uklopljeni u hrvatski naglasni sustav (...) Inače, nismo mogli prihvatiti protuslovna stajališta nekih hrvatskih jezikoslovaca o legitimnosti kodifikacije silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima. Jer, ne može se istodobno braniti tvrdnja da su silazni naglasci u nepočetnim slogovima normalni i standardni i tvrdnja da se zadržavanjem izvornih naglasaka u takvim riječima (posuđenicama) čuva trag o stranome podrijetlu tih riječi i time sprečava njihov ulazak u hrvatski standardni jezik“ (HJS 1999: 71–72).

Očito je da se autori *Savjetnika* ne slažu sa zagovornicima tzv. gradske akcentuacije. Takvi su njihovi "ortodoksni" principi na više mjesta rezultirali savjetima koji često nemaju veze s jezičnome stvarnošću, što je već primijećeno u osvrtima na *Savjetnik*:

¹¹ Tako se, primjerice, u *Kazalu* nude oblici *regūlātor* i *regulātor*, uz napomenu da je drugi oblik razgovorni dok se za preostale naglasne jedinice navodi redom *ambàsādor*, *invèstītor* i *likvidātor*, a tek se prelistavanjem *Općega dijela* nailazi na razgovorne oblike. Propust se najvjerojatnije duguje činjenici da je na priručniku radilo više autora te da je svaki bio zadužen za svoj dio teksta.

„Svatko s imalo ozbiljnosti pri sebi zapitat će se kamo smo to i kako dospjeli u savjetovanju drugih. Svakako bi bilo zanimljivo čuti kako autori Savjetnika izgovaraju neke od predloženih mogućnosti; gotovo je sigurno da dobar dio njih (a dobar ih je broj) neka od savjetovanih rješenja niti su kada izgovorili niti imaju namjeru“ (Lupić 2001: 89).

Što se tiče naglašavanja posuđenica na *-ij*, ponovno se nailazi na mnoštvo različitih rješenja. U prosjeku svaki od četiriju priručnika nudi po dva rješenja, a kako se rješenja ne podudaraju u svim četirima priručnicima, analiza pokazuje i četiri različita rješenja svake naglasne jedinice. Tako, na primjer, nećemo pogriješiti ako riječ *ekvinocij* izgovorimo kao *ekvinōcīj*, *ekvinōcij*, *ekvinôcij*, *ekvinócij*. RHJ dosljedno nudi rješenja s metatonijom i metataksom dvoumeći se samo oko naglasne dužine na zadnjemu slogu. HER uz oblike *akvâtōrij*, *dêlīrij*, *ekvinōcij*, *konzervâtōrij*, *magistērij*, *prêlūdij* donosi i one s dugosilaznim naglaskom na pretposljednemu slogu, dok isto ne vrijedi i za naglasne jedinice *gêrmānij*, *kôlēgij*, *kôlōkvīj*. Dvojbe izaziva naglasak riječi *krematorij*: pod natuknicom *krematorij* on je dugosilazni na pretposljednemu slogu, dok pod natuknicom *kremirati* nailazimo na: *kremâtōrij* (*krematôrij*). NHKJ ne donosi inačicu s dugosilaznim naglaskom na pretposljednemU slogu za riječi *kolokvij* i *kolegij*, dok za sve ostale naglasne jedinice uz oblike s metataksom i metatonijom navode i razgovorni oblik s dugosilaznim naglaskom, ponovno samo u *Općemu dijelu*. HJS ponovno postaje iznimka predlažući na prvom mjestu oblike *delīrij*, *ekvinócij*, *germānij* i sl., a na drugome *dêlīrij*, *ekvinōcij*, *gêrmānij* itd.

Kada je riječ o posuđenicama na *-ant*, autori priručnikā su složni oko kratkouzlaznoga naglasaka na pretposljednemu slogu: *cirkūsant*, *debitant*, *konsònant*. Samo HER ponovno nesustavno nudi i inačice s kratkosilaznim naglaskom na posljednjemu slogu donoseći ih samo uz riječi *debitant*, *politikant*, *sonant*, *špekulant*. Za NHKJ i dalje vrijedi nedosljednost u pisanju rješenja u *Kazalu riječi*.

Opažanja o naglašavanju posuđenica na *-ant* analogna su onima o naglašavanju posuđenica na *-ent* i *-ist*.

Naglasak ženskih mocijskih izvedenica sa sufiksom *-ica*, izvedenih od muških parnjaka sa sufiksima *-or*, *-ant*, *-ent*, *-ist* također pokazuje određena neslaganja i nedosljednosti autora normativnih priručnika. Dok su rješenja u RHJ i u HER-u identična (*ambàsādorica*, *debitantica*, *diplòmantica*), izuzev riječi *novelistica* za koju prvi rječnik predlaže naglasni oblik *novēlistica*, a potonji *novelistica*, NHKJ uz takva rješenja ističe još i razgovorne inačice s kratkosilaznim naglaskom (*kroatīstica*, *novellistica*). Izuzetak je riječ *organizatorica* koju autori svrstavaju u skupinu imenica *e* vrste s kratkouzlaznim naglaskom na trećemu i sa zanaglasnom dužinom na četvrtome slogu ne

ističući pritom da se riječi iz te skupine mogu čuti s neprenesenim naglaskom. Zanimljivo je primijetiti da mogućnost silaznoga naglašavanja ističu nekoliko točaka prije, dok govore o imenicama s kratkouzlaznim naglaskom na trećemu slogu (bez zanaglasne dužine) (usp. Vukušić i sur. 2007: 80). HJS, dakako, ne donosi oblike s neprenesenim naglaskom, ali zato na prvo mjesto ne stavlja oblike koje navode ostali priručnici (*ambàsādorica*, *debitantica*, *diplòmantica*), već oblike kao što su *ambasádorica*, *debitàntica*, *diplomàn-tica*, *organizátorica*.

Europeizmi na *-izam* i *-ika* očekivano su dosljedno predloženi s kratkouzlaznim naglaskom. Samo NHJK u *Općemu dijelu* navodi da se često mogu čuti s neprenesenim naglaskom.

Analizirana je i skupina pridjeva na *-an* izvedenih od posuđenica. Priručnici dvoje oko mjesta kratkouzlaznoga naglasaka koji svi odreda predlažu, osim HER-a koji navodi i kratkosilazne naglaske na nepočetnome slogu. Tako nailazimo na *elegàntan*, ali i na *šokàntan* i *šokàntan*. RHJ dosljedno predlaže dva mjesta naglasaka *degutàntan* i *degùtantan*, *elegàntan* i *elègant-tan*, *konzistèntan* i *konzistentan*. Iznimka je pridjev *decentan* za koji autori predlažu oblike *decèntan* i *dècentan*. NHKJ i HJS nedosljedni su u predlaganju dubleta pa prvi predlaže *elegàntan*, ali *relevàntan* i *relèvantan*, a drugi *pèdantan* i *pedàntan*, ali *relevàntan*.

Zadnju analiziranu skupinu posuđenica čine strane riječi vrste *a* s nultim morfemom u nominativu jednine. Riječi iz te skupine dosljedno su u sva četiri priručnika naglašene kratkouzlaznim naglaskom i zanaglasnom dužinom na mjestu izvornoga naglasaka (*àrgō*, *bifē*, *dekòltē*, *kabàrē*). HER i NHKJ donose još i oblike s neprenesenim naglaskom (*argô*, *bifê*, *dekoltê*, *kabarê*).

3. 1. 2. Naglasak složenica

Raspravljajući o problemu norme u hrvatskome književnom jeziku, Babić (1999: 188) se zaustavlja i na problemu naglašavanja složenica i upozorava da „iako se to izričito ne spominje, u rječnicima i drugim priručnicima ima podosta složenica zabilježenih sa silaznim naglascima na unutrašnjim slogovima“. Provedeno istraživanje potvrđuje Babićeve navode. Priručnici su, kada je o naglašavanju složenica riječ, još nesustavniji i nedosljedniji nego što je to slučaj s posuđenicama.

Analizirani je korpus podijeljen u tri skupine: imenične složenice, pridjevnice složenice i sraslice. Usustavljivanjem je rezultata pokazalo da se i u ovome slučaju RHJ i HJS beskompromisno pridržavaju pravila o distribuciji silaznih naglasaka. Pritom, za razliku od *Savjetnika*, RHJ ponekad predlaže naglasak na spojniku i to, u slučaju dubleta, na prvome mjestu (*samòupra-*

va, *prvòmučeník, protòplazma*)¹². Ostala dva priručnika predlažu i oblike sa silaznim naglascima na unutarnjim slogovima i to kao jedine, a ne dublete ili razgovorne inačice, kao što je bio slučaj kod posuđenica. Ipak, razvidne su i nedosljednosti pa se tako u HER-u pronalaze oblici *kupopròdaja* i *malopròdaja*, a u NHKJ oblici *kupopròdaja* i *màloprodaja*. NHJK uzima u obzir i implicitnu normu napominjući da duži pridjevi, posebno složenice, imaju često u razgovornom jeziku silazni naglasak izvan početnog sloga. Ipak, kao što analiza korpusa i pokazuje, navode i primjere u kojih takvo naglašavanje preteže nad ostalim mogućnostima te postaje općejezično (usp. Vukušić i sur. 2007: 134). Za razliku od Vukušića i suradnika RHJ predlaže kratkouzlazni naglasak na drugome slogu (*samoùprava*), dok se HER i HJS slažu oko kratkouzlaznoga na trećemu slogu (*samoùprava*).

Naglasak pridjevnih složenica prilično je zamršeno pitanje. Zoričić (1998: 339) ističe da se radi o živome naglasnom procesu koji ne dopušta samo jedno rješenje i navodi primjer složenica koje nastaju po obrascu *pridjev + o + pridjev* ili *višesložni predmetak + pridjev*, a koje imaju izrazito nestabilan prozodijski status. Pokazuju to i rezultati istraživanja. Riječ *novogrčki*, koju i Zoričić ističe kao primjer, različito je naglašena: RHJ navodi *nòvogrčkī* i *novògrčki*, HER i HJS predlažu *nòvogrčkī*, a NHKJ neodlučan je između naglasnih jedinica *novògrčkī*, *nòvogrčkī* i *novogrčkī*. Zoričić (1998: 340) navodi da je moguć još i kratkouzlazni naglasak u druge osnove (*novogrčkī*) te upozorava da akcentologija mora istražiti i opisati problem I odbaciti krajnosti, a to su bilježenje samo jednogA naglasaka u složenica ili donošenje svih naglasnih oblika. Preostaje dubliranje, odnosno navođenje dvaju podjednako stilski neutralnih oblika. Priručnici uglavnom i navode dublete kada je riječ o pridjevnim složenicama, ali analiza pokazuje da time problem nije ni približno riješen: često je jedna riječ različito naglašena u svim četirima priručnicima, a autori se bez posebnoga pravila odlučuju za pojedina rješenja tako da je rezultate gotovo nemoguće usustaviti. Ono što se može sa sigurnošću ustvrditi jest činjenica da se autori priručnika u najvećem broju slučajeva odlučuju za metatonijski silazni naglasak u uzlazni naglasak u drugome dijelu složenice (*međustrànačkī*), a potom za čelni naglasak (*jèdnomjesečnī*). Zbrka je ipak više nego očita, što dovoljno ilustrativno pokazuje naglasak pridjeva *sljepoočan*, koji se ostvaruje na četiri načina: *sljepòočnī*, *sljepoòčnī*, *sljèpoočnī* i *sljèpoočnī*. Treba istaknuti da samo NHKJ donosi likove sa silaznim naglaskom na unutarnjemu slogu.

Teško je usporediti naglasak sraslica u normativnim priručnicima jer neke nisu uopće navedene, dok dio njih uopće nije označen pripadajućim

¹² Autori *Savjetnika* napominju da su naglasak na spojniku ili posve izbjegavali, ili su ga, zbog njegove stilske vrijednosti i da rez ne bi bio preoštar, donosili na nekim mjestima, ali u drugome planu (usp. Barić i sur. 1999: 74).

naglascima. Ipak, može se zaključiti da RHJ i HJS dosljedno izbjegavaju silazno naglašavanje nepočetnih slogova, dok NHJ nudi silazno naglašavanje kao jedinu opciju ili kao prvu inačicu (*mnògopòštovanī, svijétloplāv*).

3. 1. 3. Naglasak stranih vlastitih imena

Transdikcija ili prilagodba izgovora stranoga imena domaćemu sustavu i lingvistički je i etički problem. Naime, ime nije samo jak znak pripadnosti određenomu jeziku, već je znak pripadnosti i određenoj etničkoj, regionalnoj ili nacionalnoj skupini, ono je sredstvo pojedinačne i društvene identifikacije (usp. Ivas 2003: 4–5). Proučavajući izgovor pojedinih stranih imena, Ivas (2003: 32) zaključuje da neke od prikazanih nedosljednosti u izgovoru stranih imena pokazuju govornikov nemar prema zahtjevu jezične pravilnosti, dok druge upućuju na neizgrađenost standarda. Provedeno istraživanje pokazuje da normativni priručnici dopuštaju silazni naglasak na nepočetnom slogu kada su u pitanju strana vlastita imena. Ipak, rješenja su kolebljiva pa tako samo NHKJ predlaže naglasnu jedinicu *Maròko* dok ostali predlažu izgovor *Maròko*. Zanimljivo je da su riječi *Maroko* i *Sofoklo* jedine jedinice iz ovoga dijela korpusa (ne uključujući toponime na *-ija*) koje HJS donosi u rječničkome dijelu. U *Općemu dijelu* autori ipak odstupaju od krutih pravila o silaznom naglašavanju nepočetnim slogovima riječi tvrdeći da „osnova za izgovor stranog imena treba biti lik normiran u jezičnim priručnicima zemlje kojoj pripada“ (HJS 1999: 112). Ivas (2003: 19) otkriva da HJS nije izbjegao nedosljednost. Naime, za francusko prezime *Camus* u genitivu i dativu predlaže izgovor *[kamìja]* i *[kamìju]* s kratkouzlaznim naglaskom na drugom slogu (usp. Ivas 2003: 19).

Naglasak je toponima na *-ija* također jedno od problematičnih pitanja eksplicitne prozodijske norme. RHJ i HJS dosljedni su u nuđenju rješenja bez silaznoga naglaska na nepočetnome slogu, čak i kada to rezultira rješenjima čija je životnost u govornoj praksi upitnom. U tom je smislu dovoljno spomenuti *Oceánija* odnosno *Polinézija* koje preporuča HJS. Možda bi bilo zanimljivo napomenuti da ostali priručnici donose oblike *Ocèānija* i *Polinēzija*, a HER i *Oceānija* (ali ne i *Polinēzija*). NHKJ smješta Te dvije riječi u skupinu imenica *e* vrste s kratkouzlaznim naglaskom na drugome i zanaglasnom dužinom na trećemu slogu napominjući kako se brojne imenice iz navedene skupine ostvaruju s neprenesenim naglaskom, ali ne naglašavajući istodobno na koje se to imenice odnosi (usp. Vukušić i sur. 2007: 80). HER donosi dublete s neprenesenim naglaskom, ali nedosljedno, pa se tako imenice *Australija*, *Melanezija*, *Mikronezija* i *Oceanija* mogu izgovarati s dugosilaznim naglaskom na unutrašnjem slogu, ali isto ne vrijedi i za *Andaluziju*, *Boliviju*, *Indone-*

ziju, Kalabriju i Polineziju. Naposljetku, kao izvrsna ilustracija postojećega stanja u normativnim priručnicima može poslužiti sljedeća usporedba. Iako je riječ o prilično frekventnom imenu, naglasak riječi *Australija* varira između: *Āustrālija* (RHJ), *Aùstrālija* i *Austrālija* (HER), *Austrālija* (NHKJ) i *Austrālija* i *Aùstrālija* (HJS). S druge strane, sva su četiri priručnika složna oko toga da se imenice *Euroazija* i *Kalabrija* izgovaraju kao *Euroàzija* i *Kalàbrija*.

Analizirajući problem prilagodbe stranih imena, Ivas (2003) predlaže da se između dviju krajnjih mogućnosti od kojih je jedna ta da se strano ime morfološki i izgovorno potpuno integrira u domaćinski sustav, a druga da se pokušava imitirati njegov izvorni izgovor, izabere jedno od kompromisnih rješenja. Naime, smatra da bi najbolje bilo da se glasovi potpuno prilagođuju, a prozodija samo djelomično – izborom najbližegA naglasaka, ali ne i mjestom naglasaka u riječi (usp. Ivas 2003: 3). Takvim stavovima približava se Škariću koji također smatra da bi se trebalo prihvatiti pravilo da „riječi koje osjećamo stranim izgovaramo uvijek samo s našim glasovima koji su najslikovitiji izvornim, a da mjesto akcenta i duljinu vokala čuvamo izvornu“ (Škarić 1988: 253, 254, *cit. prema* Ivas 2003: 26). Takvo kompromisno rješenje Ivas (2003: 27) smatra pravednim jer će s jedne strane, strano ime zadržati oznake svoje drugosti u onoj jezičnoj razini u kojoj je to svim jezicima jedino izvedivo – u prozodiji, a neće na razini glasova, jer to svim jezicima predstavlja nesaumljivu teškoću, a s druge strane, strana će imena iz svih jezika biti tretirana jednako. Očito je da treba poraditi na pitanju naglasaka stranih imena te da pritom treba izabrati učinkovit model koji će omogućiti sustavna i dosljedna rješenja.

3. 1. 4. Naglasak genitiva množine imenica s nepostojanim *a*

Normiranje metatoniranih naglasaka tipa *vatrogāsācā* i *Dalmatīnācā* čuva izvorno mjesto naglasaka te izbjegava silazni naglasak nepočetnoga sloga. U tom smislu metatonirani naglasni likovi postaju jedna od mogućnosti očuvanja unutarnjih zakonitosti novoštokavskoga naglasnog sustava. Ipak, dvojbeno je da su takvi likovi izrazita razvojna tendencija zapadnonovoštokavskoga naglasnog sustava. Sam Vukušić tvrdi da je najprošireniji i skoro da predstavlja općehrvatsku naglasnu vrijednost uzorak sa silaznim naglaskom na nepočetnom slogu (*vatrogāsācā*, *Dalmatīnācā*), unatoč kodificiranom uzorku (*vatrògāsācā*, *Dalmātīnācā*). Ipak, u kodificiranoj normi na prvo mjesto forsira uzorak svoga mikroidioma te kao nadregionalno nameće *vatrogāsācā* i *Dalmatīnācā* (usp. Delaš 2006: 81).

Sva su četiri priručnika dosljedna kada je u pitanju genitiv množine imenica s nepostojanim *a* i s uzlaznim naglascima u ostalim padežima.

Ipak, nemoguće je ne primijetiti raspon naglasnih inačica. Tako RHJ i HJS nudi dvije inačice, NHKJ tri, a HER samo jedan naglasni lik. Pritom samo NHKJ navodi i oblike sa silaznim naglaskom na unutarnjem slogu, i to na trećem mjestu, dok ostali dvoje između metatonije i metatonije s metataksom. Analiza genitiva množine imenica srednjega roda na *-stvo* rezultira sličnim zaključcima. Jedina je razlika u tome što su u ovom slučaju autori priručnika izrazito nedosljedni. HER s jedne strane nudi dublete koje dvoje samo oko nepostojanog *a* (*dobročinstāvā* i *dobročinstvā*; *domaćinstāvā*, *domaćinstvā*), dok se na nekim drugim mjestima ne može odlučiti između metatonije i metatonije s metataksom (*kùčānstāvā* i *kučānstvā*; *prijàtēljstāvā* i *prijatēljstvā*). I RHJ na isti način pristupa problemu, samo što kod jednoga primjera na prvo mjesto stavlja metatonirani oblik (*proročānstvā*), a kod drugoga oblik s metatonijom i metataksom (*domaćinstāvā*). Potonji je problem prisutan i u HJS. NHKJ i dalje na trećemu mjestu nudi izgovor sa silaznim naglaskom.

Oblik genitiva množine deminutivnih imenica na *-ce* redovito donosi samo HER – ostali ga priručnici veoma rijetko navode. HJS savjetuje uporabu triju inačica: *djetěścā*, *djetěšācā*, *djetěšācā*. HER za Tu riječ predlaže kratkosilazni naglasak na prvome slogu (*djětešācā*). NHKJ ni za jednu od riječi iz ove skupine, a koje su navedene u njihovu *Kazalu riječi*, ne navode oblik s neprenesenim naglaskom, već predlažu metatonirane oblike.

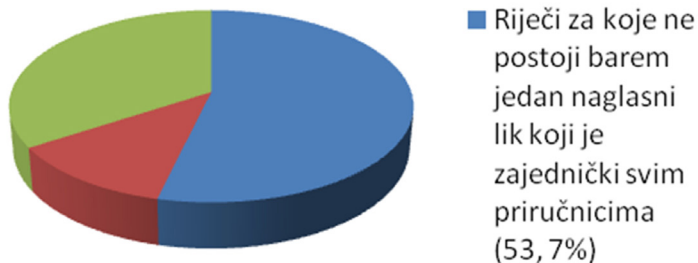
3. 1. 5. Naglasak kratica

HG navodi da se silazni naglasci u nepočetnom slogu riječi javljaju, između ostaloga i u kraticama koje se izgovaraju nazivima početnih slova, s tim da se u sustavnoj naglasnoj normi na prvom mjestu donose uzlazni naglasci (na primjer, *esàdē*, ali gotovo uvijek *esadē*) (usp. Barić i sur. 2003: 71). Pranjković smatra da bi u izgovoru kosih padeža takvih kratica trebao biti kratkosilazni naglasak na pretposljednemU slogu te da metatoniranje takvih naglasaka (*hadezèa*, *haeseleša*) na koja se vrlo često može naići, nema utemeljenja u govornoj praksi (usp. Pranjković 2010: 20). Od četiriju priručnika koji su korišteni u istraživanju samo HJS navodi te kratice, ali ne i naglasak kratica.

3. 1. 6. Nedosljednost, neusuglašenost i neodlučnost normativnih priručnika

Stanje u normativnim priručnicima grafički je prikazano u *Grafikonu 2*.

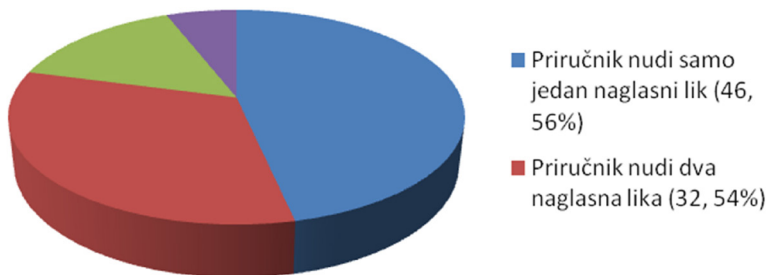
Grafikon 2. Postotak usuglašenosti među normativnim priručnicima

Najveći se postotak potpunoga podudaranja u svim četirima rješenjima odnosi na genitiv množine imenica na *-ak*, *-ac* i *-stvo* s nepostojanim *a* i s uzlaznim naglascima u ostalim padežima. Riječi za koje ne postoji nijedan naglasni lik zajednički svim četirima priručnicima u najvećoj mjeri pripadaju skupini posuđenica i složenica. Izrazito visok postotak riječi koje se ne donose u svim priručnicima pripisuje se skupini stranih vlastitih imena, kratica i genitiva množine deminutivnih imenica na *-ce*.

U *Grafikonu 3* prikazan je postotak dubleta.

Grafikon 3. Postotak dubleta

HJS (1999: 75) navodi da se najveći broj dubleta odnosi upravo na naglasak, što je većinom posljedica neodlučnosti autora kada dva naglasna lika iste riječi imaju dugu zapisanu tradiciju ili kada, uglavnom nepouzdana, pisani hrvatski naglasni izvori nisu čvrsto uporište za naglasne izbore. Naglasne dublete prisutne su i u slučajevima kada zapadnonovoštokavski naglasni sustav dopušta različito naglašavanje. U slučajevima pak kada riječ ima tri ili više naglasnih likova, autori su ih svodili na jedan ili najviše dva lika, i to, „na temelju proširenosti, običnosti, uobičajenosti zapisanih naglasaka te prosjeka i odnosa polazišnih idioma autora“. Jasno je da su još uvijek manjim dijelom nužni dubletni oblici, ali razvojne bi tendencije trebale rasteretiti sustav i osloboditi ga od dvostrukosti. Upravo su dublete i nesustavno provođenje naglasnog modela u priručnicima hrvatskoga jezika glavni problem pri normiranju standardne prozodije. Priručnici nisu usuglasili koje naglasne likove treba dublirati ili staviti u stilsku priču te nisu jedinstveni oko toga koji lik u dubleti ima prednost (usp. Martinović 2003: 176).

3. 2. Neutralizacija kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka

O neutralizaciji su kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka u hrvatskome standardnom jeziku¹³ raspravljale među ostalim i Varošaneć-Škarić – Škavić (2001) potkrepljujući svoje teze korpusom od 38 riječi koje su u Benešićevu *Hrvatsko-poljskom rječniku* (1949) zabilježene s obama kratkim naglascima. Autorice navode da su izabrale upravo Benešićev rječnik, jer ga iznimno cijene stručnjaci koji se bave prozodijom riječi. Rezultati njihova istraživanja pokazuju da preteže poželjnost kratkosilaznoga naglasaka te da se ispitanici uglavnom odlučuju za kratkosilazni naglasak kod riječi koje su dubletno označene u Benešićevu rječniku (usp. Varošaneć-Škarić – Škavić 2001: 92).

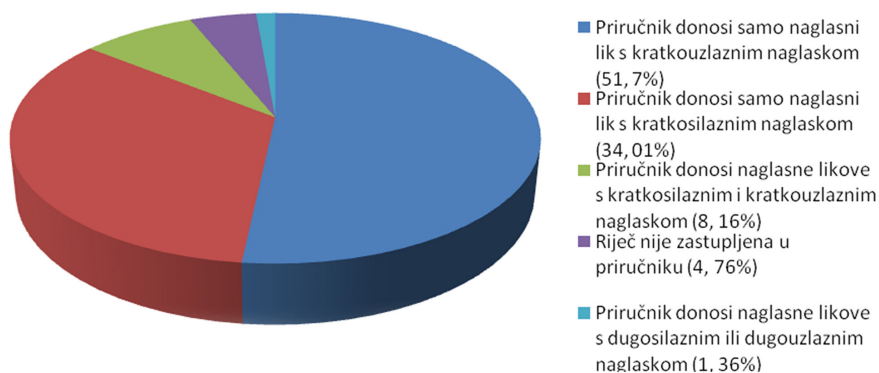
Metodološki okvir istraživanja dviju autorica oštro je kritizirao Kapović (2010) koji tvrdi da nijedan od dotičnih primjera nema nikakve veze s neutralizacijom kratkih naglasaka, već je riječ o naglasnim varijantama i kolebanjima složenoga naglasnog sustava. Riječi *obnova*, *odlika*, *pokora*, *poluga*,

¹³ Opisujući prihvaćeni tip općega hrvatskog jezika, Škarić (2007: 125) ističe da je za nj karakterističan tronaglasni sustav. Štoviše, tronaglasni je sustav najprošireniji, pa i povijesno najdublji supstrat, što se očituje u tome da mnogi Hrvati, dok govore standardnim jezikom, vrlo teško razlikuju kratkosilazni od kratkouzlaznog. Naime, za razliku od srpskog jezika u kojemu, po nekim mišljenjima, dolazi do neutralizacije kratkih naglasaka u korist kratkouzlaznog, za hrvatski je neosporno dominantna neutralizacija preko kratkosilaznoga, dinamičkog naglasaka. Ispitivanjem govora kompetentnih hrvatskih govornika Škarić zaključuje da ispitanici u velikoj mjeri prihvaćaju kao dobar hrvatski naglasak kratkosilazni umjesto normativnog kratkouzlaznog, dok su u manjoj mjeri tolerantni prema kratkouzlaznom ondje gdje je norma utvrdila kratkosilazni (usp. Škarić 2006: 146).

potkova, pouka, prehlada, prigoda, supruga i *uvreda* poznate su po naglasnome kolebanju. Najstariji je naglasak tih imenica bio uzlazni na prvome slogu, što biva jasno u usporedbi s drugim slavenskim jezicima. Za hrvatski je tipično da se tijekom tvorbenih procesa naglasak sekundarno promijenio u silazni. Naglasna je situacija kod takvih imenica dosta složena, budući da se promjena nije jednako odvila u svim primjerima. Kapović analizira i ostale skupine riječi, pronalazeći uzrok dvostrukoga nastavka u različitim oblicima naglasnoga kolebanja. Tako naglasak riječi *aginica, grofica, suzica* ovisi o različitim naglasnim paradigmama koje ovise o ishodišnoj riječi (*àga* ili *àga, gròf* ili *gròf, sùza* ili *sùza*), dok je kod riječi *lekcija* i *maska* riječ o posuđenicama pa kolebanje nije neobično *màska* kao *măčka, màska* kao *dàska* (usp. Kapović 2010: 50–52).¹⁴

I rezultati su istraživanja u ovome radu ukazale na nelogičnosti u tezama Varošaneć-Škarić – Škavić (2001).

Grafikon 4. Neutralizacija kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglaska (1)

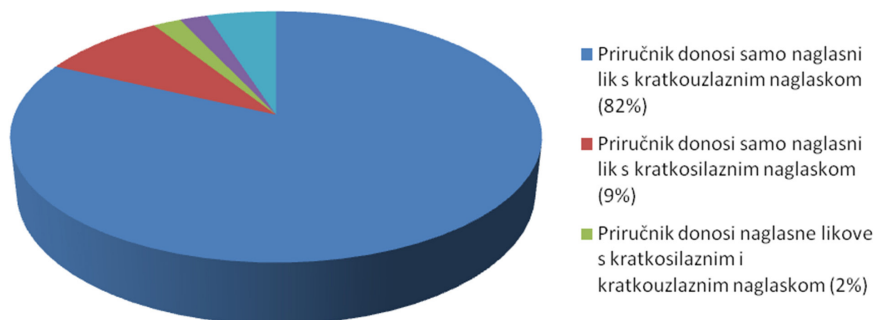

¹⁴ Kapović ne osporava samo dotično istraživanje, već i samu tezu o neutralizaciji kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglaska. Škarićevu tvrdnju da je stari tronaglasni sustav najprošireniji smatra netočnom, a istraživanja Škarića i njegovih istomišljenika irelevantnima jer su provedena uglavnom samo na studentima fonetike Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od kojih je većina iz Zagreba. Kapović tvrdi da četveronaglasni sustav nigdje ne pokazuje naznaku gubljenja kratkouzlaznog naglaska i pojednostavljivanja u tronaglasni sustav, što pokazuju i dijalektološka istraživanja. Jedini slučaj u kojem bi se takav tronaglasni sustav mogao pojaviti jest kod onih govornika koji nisu izvorni štokavci pa učeći taj sustav, ne mogu usvojiti kratkouzlazni naglasak. Ipak, ni tada nije riječ o neutralizaciji, već o nepotpunu usvajanju hrvatskoga standardnog naglaska (usp. Kapović 2010: 48–49).

U *Grafikonu 4* brojke jasno pokazuju da se čak 34,01% riječi iz četiriju priručnika pojavljuje samo s kratkosilaznim naglaskom. Prema tomu, autorice očito nisu dovoljno dobro procijenile sam metodološki okvir. Nije čudo da većina ispitanika izgovara kratkosilazni ako je normom upravo taj naglasak propisan. Naime, dok ističu da se ispitanici odlučuju za kratkosilazni naglasak upravo kod dubleta iz Benešićeva rječnika, autorice kao primjer navode riječi *ispit, mjenica, obnova, dvorište, potkova, pouka, prehlada, rodbina, vitica, uvreda, cjelov, odlika, djetelina, strvina, litica, suzica, brbljavica, prigoda, optužba, supruga, ništica, kleveta, nesloga, arak, osmina, grofica* (usp. Varošanec-Škarić – Škavić 2001: 92). Analiza rezultata pokazuje da se autori četiriju priručnika bez iznimke slažu da riječi *mjenica, obnova, pouka, prehlada, rodbina, uvreda, odlika, djetelina, prigoda, ništica* i *arak* imaju samo kratkosilazni naglasak, dok riječi *dvorište, potkova, litica, vitica, brbljavica, supruga, suzica* i *nesloga* dolaze u dubletama, istina, ne dosljedno u sva četiri priručnika. To znači da preostaje samo šest riječi koje ispitanici izgovaraju s kratkosilaznim naglaskom, a koje su u svim priručnicima dosljedno kodificirane s kratkouzlaznim (*ispit, strvina, optužba, klèveta, òsmina* i *osmìna, gròfica*).

Provedeno istraživanje pokazuje da se svakako treba složiti s Kapovićevim tvrdnjama o nepostojanju neutralizacije u primjerima iz Benešićeva rječnika. Ipak, rezultati drugoga dijela istraživanja o neutralizaciji kratkih naglasaka upozoravaju na to da nipošto ne treba zanemariti Kapovićevo objašnjenje prema kojemu se tronaglasni sustav pojavljuje kod onih govornika koji uče standardni četveronaglasni sustav i pritom ne uspijevaju usvojiti kratkouzlazni naglasak. Prije svega, potrebno je usporediti brojke prikazane u *Grafikonu 5* s onima iz *Grafikona 4*.

Grafikon 5. Neutralizacija kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglasaka (2)

Dok je čak 34,01% korpusa iz Benešićeva rječnika u aktualnim normativnim priručnicima označeno kratkosilaznim naglaskom, a 8, 16% riječi ima oba kratka naglasaka, u drugome se dijelu istraživanja rezultati znatno razlikuju. Naime, kao polazište su uzete 24 riječi koje profesionalni govornici na javnoj televiziji učestalo izgovaraju s kratkosilaznim naglaskom.¹⁵ Kao što se može vidjeti u Grafikonu 5, samo je 9% toga korpusa u normativnim priručnicima označeno s kratkosilaznim naglaskom, a 2% riječi priručnici donose u dubletama, s kratkosilaznim i kratkouzlaznim naglaskom. Pritom treba istaknuti da brojka od 9% označava riječi koje su kratkosilazno naglašene u samo jednome priručniku ili u najviše dva priručnika. To znači da nijedna riječ iz korpusa nije u svim četirima priručnicima kratkosilazno naglašena, čak niti u tri. Ti su podaci veoma važni jer upućuju na nešto što Kapović spominje tek usputno, a to je spomenuto nerazlikovanje kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka kod govornika koji, očito neuspješno, uče standardni četveronaglasni sustav. Naime, brojna druga istraživanja implicitne prozodijske norme upućuju na pojavu učestaloga izgovora kratkosilaznoga naglasaka umjesto kodificiranoga kratkouzlaznog i to kod ispitanika koji se smatraju profesionalnim i kompetentnim hrvatskim govornicima. Zanimljivo je istaknuti istraživanje naglasaka na Hrvatskome radiju prema kojemu je kratkosilazni naglasak u gotovo istome postotku realiziran kao kratkouzlazni i obrnuto, što upućuje na zaključak da novinari i spikeri nisu sigurni niti u jedan od tih dva ju naglasaka, što opet ide u prilog Škarićevoj tezi (usp. Hršak – Zgrabljčić 2003: 142). Ono što je problematično jest činjenica da je riječ o govornicima koji se smatraju uzornima i čiji govor predstavlja model prema kojemu naglasak uči brojno stanovništvo. Ne treba zanemariti činjenicu da je taj model posebice poželjniji od normativnoga novoštokavskog modela. Prilična pedagoška zapuštenost nastave akcentuacije na gotovo svim razinama školovanja samo je još jedan u nizu čimbenika koji pospješuju učenje po modelu govora profesionalnih govornika na televiziji i radiju (usp. Zoričić 1998: 333).

Naposljetku, gubitak tonske opreke u kratkim slogovima nema nikakva utjecaja na normativne priručnike. Ne treba zanemariti ni istraživanja govora profesionalnih televizijskih govornika čiji rezultati jasno ukazuju na potrebu većega angažmana na području akcentuacije, ne samo na školskoj razini, već i u sferi javnoga govora na radiju i televiziji.¹⁶

¹⁵ Više o istraživanju v. u Runjić-Stoilova – Bartulović (2010).

¹⁶ Na važnost pravilnog naglašavanja na radiju upozoravao je već 1956. Ljudevit Jonke: „... radio, govoreći književnom akcentuacijom, vrši zapravo vrlo važnu funkciju, privikava naše ljude pravilnom izgovoru i možda jače od škole i kazališta povezuje sve naše krajeve književnim, novoštokavskim izgovorom. U tome je njegova uloga vrlo značajna i potrebno je, da je vrši što točnije i što znalačkije“ (Jonke 1955/56: 131).

3. 3. Neprenošenje silaznoga naglasaka na proklitiku

Pitanje prenošenja silaznih naglasaka na proklitiku odavno je jedan od najsloženijih problema hrvatske prozodijske norme (usp. Martinović 2006: 253). Već je Hraste (1964) ustvrdio da, iako su pravila često nedefinirana i složena, govornici su hrvatskoga jezika dužni prenositi naglasak na proklitiku jer je to sastavni dio hrvatske akcentuacije. Upozorava također da će odstupanja od te norme izazvati i druga odstupanja, „a to može dovesti do dviju ili čak triju književnih akcentuacija: istočne, zapadne i južne“ (Hraste 1964: 143). Hrastina konzervativnost i beskompromisno pristajanje uz klasično naglašavanje očito su uzrokovani činjenicom da odstupanje od pomicanja naglasaka na prednaglasnicu ugrožava naglasni sustav u cjelini. Naime, to pitanje zadire u problem silaznih naglasaka na nepočetnim slogovima govorne riječi (usp. Delaš 2003: 28).

Istraživanja suvremenoga prihvaćenog izgovora pokazuju da su se Hrastina predviđanja obistinila. Rezultati takvih istraživanja pokazuju da u suvremenom prihvaćenom izgovoru nisu poželjna prelaženja silaznih naglasaka s jednosložnih i dvosložnih riječi, u istoj mjeri kao ona s višesložnih. S druge strane, poželjno je prelaženje na prefiks unutar riječi (*ràzmisliti*, *ràsplakati*), prelaženje s jednosložnih zamjenica kao što je *prèda mnōm* te prelaženje u negacijama ispred glagola (usp. Varošanec-Škarić 2003: 484, 486).

Analiza stanja u četirima normativnim priručnicima potvrđuje činjenicu da je pitanje prenošenja naglasaka na proklitiku slabo mjesto hrvatske prozodijske norme. Tomu pitanju HJS nije uopće posvetio pozornost, ali nije teško zaključiti o stavovima autora jer su se jasno izjasnili protiv silaznih naglasaka u nepočetnim slogovima riječi. Teško je tvrditi da se takvi stavovi mogu održati kada je u pitanju prebacivanje silaznih naglasaka na proklitiku, što nedvojbeno pokazuje govorna praksa.

HG nešto je blaža jer naglašava da pomicanje naglasaka može i izostati, što je čak i češće, ali isto tako napominje da je u standardnom jeziku naglasak obavezan na prednaglasnici u izgovornoj cjelini. Koliko god teorijske postavke o oslabljenom i neoslabljenom pomicanju naglasaka bile valjane, one nisu dostatne korisniku *Gramatike* kako bi došao do relevantnih podataka za svoju komunikaciju. Naime, kada se korisniku gramatike, „osim obilja dobrih primjera za kratkouzlazni i za kratkosilazni naglasak na prednaglasnici, ne nudi ništa uočljivo proizvodno na osnovi čega bi on došao do pojedinačnog rješenja koje mu je potrebno, onda sve postaje samo po sebi nejasno i nesavladivo“ (Delaš 2003: 24). HG ne navodi ni s kojih je riječi s obzirom na broj slogova pomicanje naglasaka obavezno. Iz primjera se može zaključiti da se naglasak pomiče s jednosložnih i dvosložnih oblika. Ukoliko su ti oblici deklinabilni,

nerijetko postaju trosložni, a kao takvi na prednaglasnici bi trebali imati isti nastavak kao njihovi osnovni oblici. Jedina vrsta riječi kod koje se pravilo o prenošenju naglasaka primjenjuje bez iznimke su glagoli. Problematično je i to što ne saznajemo ništa o stilističkoj vrijednosti pomicanja i nepomicanja naglasaka.

U GOHKJ za klasični je tip karakteristično beziznimno prenošenje silaznih naglasaka na prednaglasnicu, dok u prihvaćenom tipu uopće nema prijenosa silaznih naglasaka, osim iznimaka. Iznimke se odnose na vrlo česte izričaje, stare preskoke te na glagole s negacijom. U prihvatljivom pak tipu općega hrvatskoga prenošenje je naglasaka neobvezno, ali podosta često. Ne navodi se u kojim je slučajevima prenošenje često. Općenito su podaci o pomicanju naglasaka na prednaglasnicu o ovome priručniku prilično šturi i ne nude rješenja pojedinačnih naglasnih dilema, osim ako se one slučajno ne poklapaju s nekolicinom iznesenih primjera kojima su potkrijepljene pojedine tvrdnje.

NHKJ napominje da se u suvremenom naglašavanju očituje tendencija rjeđega prenošenja naglasaka na prednaglasnicu koja je jača što je riječ duža. Pojavu autori objašnjavaju tendencijom napuštanja neistoslogovnih preinaka. Naime, prenošenje naglasaka na prednaglasnicu jedan je oblik neistoslogovne preinake, samo što ona nije prisutna u granicama jedne riječi, već u naglasnoj cjelini (*ispòd jāsena, k jāsenu*). Stabilno prenošenje naglasaka s glagolskih oblika na prednaglasnicu objašnjavaju činjenicom što je prenošenje naglasaka s glagola na niječnicu većinom u cijeloj paradigmi, tako da ne dolazi do neistoslogovne preinake. Osim uvodnih objašnjenja, autori daju informacije o prenošenju naglasaka na prednaglasnicu u opisu pojedinih naglasnih jedinica (usp. Vukušić i sur. 2007: 29). Silazni naglasci na srednjim slogovima u imenica nipošto nisu rijetki niti se drže pogrešnim s gledišta pravogovorne norme. Pritom nije riječ samo o trosložnim i višesložnim riječima, već je sve izrazitija težnja da se naglasak ne pomiče ni s kraćih riječi kad je prenošenje oslabljeno ili neoslabljeno. Prilikom obradbe pojedinih naglasnih jedinica istaknuto je kada je prenošenje oslabljeno, a kada neoslabljeno te je posebno istaknuto ako se ono rijetko kada prenosi. Za razliku od imenica, u zamjenica je prenošenje naglasaka redovito. Riječ je o oslabljenome prenošenju: *zà sebe, nì jā*. Neoslabljeno je prenošenje u zamjenice sam: *ī sām*. Izneseni su i podatci o prenošenju naglasaka kod glavnih brojeva. Riječ je o neoslabljenome prenošenju, ali je isto tako istaknuto da je običnije neprenošenje. NHKJ sustavno je pristupio prenošenju naglasaka, prije svega pitanju razlikovanja oslabljenoga i neoslabljenoga prenošenja. Ipak, pitanje rijetkoga prenošenja naglasaka na prednaglasnicu otvara pitanje stilske obilježnosti koja u priručnicima nije obrađena. Sigurno je da nisu sva prenošenja neobična, kao što ni svako

neprenošenje nije stilski neutralno.¹⁷ Neobvezna bi prenošenja naglasaka na prednaglasnicu, prema Delaš (usp. 2003: 30), trebalo rezervirati za pjesničke, glumačke i prevodilačke ritmičke i stilističke potrebe, što bi govoru pružilo novu nijansu lakoće i gipkosti te riješilo velik dio naglasnih teškoća na neutralnoj standardnojezičnoj razini.

4. Zaključak

Hrvatska eksplicitna prozodijska norma jedna je od norma hrvatskoga jezika koje omogućuju jedinstvenost i jednoznačnost standardnoga idioma, njegov nadregionalni i općedruštveni status, osposobljavajući ga na taj način za javnu komunikaciju. No, brojna istraživanja naglasnoga sustava pokazuju veliki raskorak između uporabne i kodificirane norme. Unatoč brojnim nastojanjima, polemikama i raspravama, većina je pitanja i dalje otvorena, što je pokazalo i istraživanje provedeno u ovome radu.

Istraživanje je bilo usredotočeno na tri pitanja koja izazivaju sporove i nedoumice: silazno naglašavanje nepočetnih slogova, neutralizacija kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglasaka te neprebacivanje silaznih naglasaka na prednaglasnicu. Analiza odabranoga korpusa pokazala je da su normativni priručnici izrazito neodlučni, nedosljedni i nesustavni u donošenju naglasnih rješenja kada je u pitanju silazno naglašavanje nepočetnih slogova. Najveći je problem priklanjanje različitim naglasnonormativnim koncepcijama, stoga se događa da za pojedinu riječ svaki priručnik nudi različit naglasni lik. S druge strane, istraživanje je pokazalo da tzv. pojava neutralizacije kratkosilaznoga i kratkouzlaznoga naglasaka ne spada u probleme koji izazivaju nestabilnost u eksplicitnoj prozodijskoj normi. Rezultati jasno pokazuju da se u normativnim priručnicima ni najmanje ne očitava tendencija neutralizacije kratkih naglasaka. Ipak, držeći na umu utjecaj sredstava masovne komunikacije na jezičnu izobrazbu, ne treba zanemariti istraživanja javnoga govora koja nedvojbeno ukazuju na tu tendenciju. Što se tiče prebacivanja silaznih naglasaka na prednaglasnicu, istraživanje dokazuje tvrdnju da je riječ o najsloženijem pitanju eksplicitne prozodijske norme. Priručnici su izrazito neodređeni te ne nude eksplicitna objašnjenja i rješenja, već više ili manje oprimirane definicije iz kojih prosječan korisnik priručnika nerijetko teško može riješiti konkretnu naglasnu nedoumicu. Rješenje se nazire u ispitivanju i određivanju stilske vrijednosti pojedinih prebacivanja, odnosno neprebacivanja naglasaka na prednaglasnicu.

¹⁷ Više o uobičajenim i neuobičajenim prenošenjima v. u Martinović (2006).

Među uzroke se nastaloga nemalog raskoraka između uporabne i kodificirane naglasne norme pridodaje i pedagoška zapuštenost nastave akcentuacije i nestabilnost same kodificirane norme. Jasno je da prilikom nimalo lakog posla sređivanja nastale situacije treba krenuti od kodificirane norme te ju urediti tako da se poštuje ne samo sustav, nego i živa priopćajna praksa. Dakako, pritom treba biti oprezan i znati koje su tendencije posljedice razvoja samoga sustava, koje svojim opsegom zaslužuju da budu dio norme, makar pod oznakom stilske obilježenosti, a koje su jednostavno posljedica nedovoljne jezične obrazovanosti i svojim opsegom ugrožavaju konzistentnost sustava. Posao nije nimalo zahvalan, ali se za jezičnu normu vrijedi zalagati. Standardni je jezik izraz kulturnoga identiteta pojedinaca i naroda i, mada se savršena norma nikada ne postiže, uvijek joj treba težiti.

Bibliografija

Normativni priručnici¹⁸

- GOHKJ – Babić, Stjepan i sur. (2007). *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- HJK – *Hrvatski jezični savjetnik* (1999) [izvr. ur. Lana Hudeček, Milica Mihaljević i Luka Vukojević], Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školska knjiga.
- HG – Barić, Eugenija i sur. (2003). *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga. HG
- HER – *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002) [ur. Ljiljana Jojić i Ranko Matasović], Zagreb: Novi Liber.
- RHJ – *Rječnik hrvatskoga jezika* (2000) [ur. Jure Šonje], Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- NHKJ – Vukušić, Stjepan – Zoričić, Ivan – Grasselli-Vukušić, Marija (2007). *Naglasak u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Citirana literatura

- Babić, Stjepan (1999). Problem norme u hrvatskom književnom jeziku, u: *Norme i najnovije promjene u hrvatskome jeziku* [ur. Marko Samardžija]. Zaprješić: Matica hrvatska Zaprješić, 182–203.
- Bagarić, Vesna – Mihaljević-Djigunović, Jelena (2007). Definiranje komunikacijske kompetencije, *Metodika*, Vol. 8, br. 1, 84–93.

¹⁸ Uz bibliografske se jedinice navode i kratice uporabljene u radu.

- Banković-Mandić, Ivančica – Runjić-Stoilova, Anita (2006). Govor hrvatske javne televizije kao prestižan, u: *Jezik i mediji. Jedan jezik: više svjetova* [ur. Jagoda Granić], Zagreb – Split: HDPL, 521–530.
- Brozović, Dalibor (1954). Akcentuacija tuđica na –or u hrvatskom jeziku, *Jezik*, III, 118–123.
- Brozović, Dalibor (1958). O normiranju književnih naglasaka, *Jezik*, III, 65–72.
- Brozović, Dalibor (1963). Prodor u naš ortoepski standard, *Jezik*, XI, 144–153.
- Brozović, Dalibor (1971/72). Uz jedno vrijedno, ali i kontroverzno akcentološko djelo – razmišljanje o genezi, sustavu i normi, *Jezik*, XIX, 123–139.
- Brozović, Dalibor (2005a). Naglasci, u: *Prvo lice jednine*, Zagreb: Matica hrvatska, 84–88..
- Delaš, Helena (2003). Naglasak na proklitici, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, 21–31.
- Delaš, Helena (2006). Proučavanje hrvatske prozodije u 20. stoljeću, *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska. 71–88.
- Granić, Jagoda (1994). Standard u jeziku i standard u govoru, *Govor* XI, 2, 83–88.
- Granić, Jagoda (1999). Gradski idiomi i eksplicitna norma – dvosmjerni proces, u: *Teorija i mogućnosti pragmatolingvistike* [ur. Lada Badurina i sur.], Zagreb – Rijeka: HDPL, 271–277.
- Hraste, Mate (1964). O potrebi prenošenja akcenta na prijedlog, *Jezik*, XI, 141–144.
- Ivas, Ivan (2003). Strana imena u hrvatskome standardnom izgovoru, *Suvremena lingvistika*, 55–56, 1–35.
- Jonke, Ljudevit. (1955/56). Akcentuacija na našoj radio-stanici, *Jezik*, V, 129–133.
- Kapović, Mate (2004). Jezični utjecaj velikih gradova, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, XXX, 97–105.
- Kapović, Mate (2007). Hrvatski standard evolucija ili revolucija? Problem hrvatskoga pravopisa i pravogovora, *Jezikoslovlje* 8,1, 61–76.
- Kapović, Mate (2010). O tobožnjoj neutralizaciji kratkih naglasaka u hrvatskom, *Croatica et Slavica Iadertina* VI, 47–54.
- Lupić, Ivan (2001). Preskriptivna akcentologija i hrvatski standardni jezik, *Kolo*, 1, 85–134.
- Martinović, Blaženka (2013). Povijest odmak od preskriptivne naglasne norme (Karadžić-Daničić-Maretićeve), www.ffpu.hr/fileadmin/Dokumenti/Povijest_odmaka.pdf, 12. siječnja 2013.

- Martinović, Blaženka (2003). Naglasak glagola u najnovijim rječnicima hrvatskoga jezika, *Jezik*, XLIX, 176–182.
- Martinović, Blaženka (2006). Odmaci od preskriptivne naglasne norme u hrvatskome standardnom jeziku, u: *Riječki filološki dani 6 : Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanog u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004.* [ur. Ines Srdoč-Konestra i Silvana Vranić], Rijeka : Filozofski fakultet, 247–258.
- Mićanović, Krešimir (2008). *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*, Zagreb: Disput.
- Moskatelo, Kuzma (1954). Akcentuacija tudica na –or u hrvatskom jeziku, *Jezik*, III, 2, 51–56.
- Pranjković, Ivo (2010). Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme, u: *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*, Zagreb: Disput, 17–24.
- Samardžija, Marko (2002). Norme i najnovije promjene u hrvatskome jeziku, u: *Nekoć i nedavno. Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnog jezika*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 140–150.
- Silić, Josip (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb: Disput.
- Škarić, Ivo – Babić, Zrinka – Škavić, Đurđa – Varošaneć, Gordana (1987). Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi, *Govor*, IV, 139–152.
- Škarić, Ivo – Škavić, Đurđa – Varošaneć, Gordana (1996a). O naglašavanju posuđenica još jednom, nakon Vukušića, *Jezik*, XLIV, 66–73.
- Škarić, Ivo – Škavić, Đurđa – Varošaneć, Gordana (1996b). Sloga na kraju akcentološke polemike, *Jezik*, XLIV, 154–155.
- Škarić, Ivo (2006a). Kako se naglašavaju posuđenice, u: *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga, 77–87.
- Škarić, Ivo (2006b). Naglasci iz suprotstavljenih pravila, u: *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga, 96–123.
- Škarić, Ivo (2006c). Sociofonetski pristup standardnom naglašavanju, u: *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga, 123–141.
- Škarić, Ivo (2006d). Razlikovna prozodija, u: *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga, 142–149.
- Škarić, Ivo (2007). Fonetika hrvatskoga književnog jezika, u: Babić, Stjepan i sur. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Varošaneć-Škarić, Gordana – Škavić, Đurđa (2001). Neutralizacija kratko-uzlaznoga i kratkosilaznoga naglaska u suvremenom hrvatskom prihvaćenom izgovoru, *Govor* XVIII, 2, 87–103.
- Varošaneć-Škarić, Gordana (2003). Prenosjenje silaznih naglasaka na proklitiku u općem prihvaćenom hrvatskom izgovoru, *Govor* XX, 1–2, 469–487.

- Vukušić, Stjepan (1984). *Nacrt hrvatske naglasne norme na osnovi zapadnog dijalekta*, Pula: Istarska naklada.
- Vukušić, Stjepan (1989). Naglasno normiranje, *Jezik*, XXXVII, 48–53.
- Vukušić, Stjepan (1992). O silaznom naglašavanju nepočetnog sloga, *Jezik*, XL, 76–79.
- Vukušić, Stjepan (1996). Neprihvatljiva naglasnonormativna pravila, *Jezik*, XLIV, 63–66.
- Vukušić, Stjepan – Zoričić, Ivan – Grasselli-Vukušić, Marija (2007). *Naglasak u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Zgrabljčić, Nada – Hršak, Sonja (2003). Akcenti na hrvatskome javnom radiju: Škarićeve teze na provjeri, *Govor*, XX, 1–2, 133–147.
- Zoričić, Ivan (1998). *Hrvatski u praksi*, Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri“.

Bernardina PETROVIĆ & Ivana NOSIĆ

ACCENTUAL FLUCTUATION IN NORMATIVE HANDBOOKS OF THE CROATIAN LANGUAGE

The standardization process implies the creation of a series of explicit linguistic norms enabling uniformity and equivalence of the standard idiom, and qualifying it for public communication. The issue of prosodic norm has been a burning one with regard to standardology for a long time. A great discrepancy between the norm in use and the codified one especially relates to descending accents in non-initial syllables, neutralization of short-descending and short-ascending accents, loss of post-stress length, non-transfer of descending accents to pre-stressing units, and the loss of accentual modifications in paradigms. Despite the fact that three approaches have been formed offering their models of solving the accentual-normative issues, the above questions remain open. The reasons for this are multiple: from the complexity of the accentual system and its modest functionality in communication practice to normative instability and neglecting the issues of accentology at all education levels. The present paper focuses on studying the issues of normative instability in terms of three accentual issues: descending accents in non-initial syllables, neutralization of short-descending and short-ascending accents, and non-transfer of descending accents to pre-stressing units.

Key words: *Croatian standard language, prosodic norm, accent, handbooks, codification*

Prilozi

Prilog 1. Silazno naglašavanje nepočetnoga sloga

	Naglasna jedinica	Rječnik hrvatskoga jezika (ur. Šonje, Jure)	Hrvatski enciklopedijski rječnik	Naglasak u hrvatskome književnom jeziku	Hrvatski jezični savjetnik
1.	ambasador	ambāsādor	ambāsādor	ambāsādor	ambasādor i ambāsādor
2.	investitor	invèstītor	invèstītor (investītor)	invèstītor	investītor i invèstītor
3.	katalizator	katalizātor	katalizātor	katalizātor	katalizátor i katalizātor
4.	kompjutor	kòmpjutor	kompjùtor	kompjùtor i kòmpjutor	kompjùtor
5.	likvidator	likvidātor	likvidātor (likvidátor)	likvidātor	–
6.	okupator	okùpātor	okùpātor (okupátor)	okùpātor	okupátor i okùpātor
7.	organizator	organizātor	organizātor (organizátor)	organizātor	organizátor i organizātor
8.	radijator	radijātor	radijātor (radijátor)	–	radijátor i radijātor
9.	realizator	–	realizātor (realizátor)	–	realizátor i realizātor
10.	regulator	regulātor	regulātor (regulátor)	regulātor i regulátor (razg.)	regulátor i regulātor
11.	akvatorij	akvātōrīj (akvātōrij)	akvātōrij (akvatôrij)	akvātōrij	–
12.	delirij	dèlīrīj (dèlīrij)	dèlīrij (delīrij)	–	delīrij i dèlīrij
13.	ekvinocij	ekvinōcīj (ekvinôcij)	ekvinôcij (ekvinôcij)	ekvinôcij	ekvinôcij i ekvinôcij
14.	germanij	gèrmānīj (gèrmānij)	gèrmānij	–	germánij i gèrmānij
15.	kolegij	kòlēgīj (kòlēgij)	kòlēgij	kòlēgij	kolégij i kòlēgij
16.	kolokvij	kòlōkvīj (kòlōkvij)	kòlōkvīj	kòlōkvij	kolókvij i kòlōkvij
17.	konzervatorij	konzervātōrīj (konzervātōrij)	konzervātōrij (konzervātōrij)	–	konzervatōrij i konzervātōrij
18.	krematorij	kremātōrīj (kremātōrij)	krematōrīj, <i>ali pod natuknicom kremirati:</i> kremātōrīj (krematōrij)	kremātōrīj	krematōrij i kremātōrij

19.	magisterij	magistērīj (magistērij)	magistērij (magistētj)	magistērij	magistērij i magistērij
20.	preludij	prēlūdīj (prēlūdij)	prēlūdij (prēlūdij)	–	prēlūdij i prēlūdij
21.	cirkusant	cirkūsant	cirkūsant	cirkūsant	cirkūsant
22.	debitant	debitant	debitant (debitānt)	debitant	debitant
23.	dijamant	dijāmant	dijāmant	dijāmant	dijāmant
24.	diplomant	diplōmant	diplōmant	diplōmant	diplōmant
25.	gigant	gigant	gigant	gigant	gigant
26.	konsonant	konsōnant	konsōnant	konsōnant; konsonānt (razg.)	konsōnant
27.	nekromant	nekrōmant	nekrōmant	–	–
28.	politikant	politikant	politikant (politikānt)	politikant	politikant
29.	sonant	sōnant	sōnant (sonānt)	sōnant	sōnant
30.	špekulant	špekūlant	špekūlant (špekulānt)	špekūlant	špekūlant
31.	asistent	asistent	asistent (asistēnt)	asistent	asistent
32.	dirigent	dirigent	dirigent (dirigēnt)	dirigent	dirigent
33.	ekvivalent	ekvivālent	ekvivālent	ekvivālent	ekvivālent
34.	koeficijent	koeficijent	koeficijent (koeficijēnt)	koeficijent	koeficijent
35.	kvocijent	kvòcijent	kvòcijent	kvòcijent	kvòcijent
36.	parlament	parlāment	parlāment	parlāment	parlāment
37.	pigment	pìgment	pìgment (pigment)	–	pigment
38.	recenzent	recēnzent	recēnzent (recenzēnt)	recēnzent i recenzēnt (razg.)	recēnzent
39.	recipijent	recipijent	recipijent (recipijēnt)	recipijent	recipijent
40.	student	stùdent	stùdent	stùdent	stùdent
41.	adventist	advēntist	advēntist	advēntist	advēntist
42.	klavirist	klavirist	klavirist	klavirist	klavirist
43.	kroatist	kroàtist	kroàtist	kroàtist	kroàtist
44.	lingvist	lingvist	lingvist	lingvist	lingvist
45.	realist	reàlist	reàlist (realist)	reàlist	reàlist
46.	relativist	relativist	relativist (relativìst)	relativist	relativist
47.	revizionist	reviziònist	reviziònist (revizionìst)	reviziònist	reviziònist

Naglasna kolebanja u normativnim priručnicima hrvatskoga jezika

48.	rojalist	rojàlist	rojàlist (rojàlist)	rojàlist	rojàlist
49.	romanist	romànist	romànist (romanìst)	romànist	romànist
50.	rusist	rùsist	rùsist (rusìst)	rùsist i rusìst (razg.)	rùsist
51.	ambasadorica	ambàsadorica	ambàsadorica	–	ambasàdorica i ambàsadorica
52.	debitantica	debitantica	debitantica	–	debitàntica i debitantica
53.	diplomantica	diplòmantica	diplòmantica	–	diplomàntica i diplòmantica
54.	dirigentica	dirigentica	dirigentica	–	dirigèntica i dirigentica
55.	kreatorica	krèātorica	krèātorica	–	krèātorica
56.	kroatistica	kroàtistica	kroàtistica	kroàtistica; kroatìstica (razg.)	kroatistica i kroàtistica
57.	novelistica	novèlistica	novelistica	novelistica novèlistica	novelistica i novèlistica
58.	organizatorica	organizātorica	organizātorica	organizātorica	organizātorica i organizātorica
59.	pijanistica	pijānistica	pijānistica	pijānistica	pijanistica i pijānistica
60.	recenzentica	–	recènzentica		recenzèntica i recènzentica
61.	anarhizam	anarhizam	anarhizam	anarhizam	anarhizam
62.	anglistika	anglistika	anglistika	anglistika	anglistika
63.	ateizam	ateizam	ateizam	ateizam	ateizam
64.	karijerizam	karijerizam	karijerizam	karijerizam	karijerizam
65.	kroatistika	kroatistika	kroatistika	kroatistika	kroatistika
66.	nepotizam	nepotizam	nepotizam		nepotizam
67.	romanistika	romanistika	romanistika	romanistika	romanistika
68.	stilistika	stilistika	stilistika	stilistika	stilistika
69.	turcizam	turcizam	turcizam	turcizam	turcizam
70.	urbanistika		urbanistika	–	
71.	arogantan	arogàntan	arogàntan	–	arogàntan
72.	decentan	decèntan (dècentan)	decèntan	–	decèntan
73.	degutantan	degutàntan (degùtantan)	degutàntan	–	degutàntan
74.	efektan	èfektan	èfektan	èfektan	èfektan
75.	elegantan	elegàntan (elègantn)	elegàntan	elegàntan	elegàntan
76.	konzistentan	konzistèntan (konzistentan)	konzistèntan	konzistèntan	konzistèntan

77.	pedantan	pedàntan (pèdàntan)	pèdantan	pèdantan i pedàntan	pèdantan i pedàntan
78.	permanentan	permanèntan (permànèntan)	permanèntan (permanèntan)	permanèntan	permanèntan
79.	relevantan	relevàntan (relèvantan)	relèvantan (relevàntan)	relevàntan i relèvantan	relevàntan
80.	šokantan	šokàntan (šòkàntan)	šokàntan (šòkàntan)	šokàntan	šokàntan
81.	argo	àrgō	àrgo (argô)	àrgo; argô (razg.)	àrgō
82.	bife	bifē	bifē (bifê)	bifē	bifē
83.	dekolte	dekòltē	dekòltē (dekoltê)	dekòltē	dekòltē
84.	dosje	dòsjē	dòsjē (dosjê)	dòsjē; dosjê (razg.)	dòsjē
85.	kabare	kabàrē	kabàret (kabarê)	kabàre	kabàrē
86.	kupe	kùpē	kùpē (kupê)	kùpē	kùpē
87.	ragu	ràgū	ràgū (ragû)	ràgū	ràgū
88.	rezime	rezimē	rezimē (rezimê)	rezimē	rezimē
89.	žele	žèlē	žèlē (želê)		žèlē
90.	žiro	žirō	žirō	žirō	žirō
91.	autolimar	àutolimār	àutolimār		àutolimār
92.	filmofil	filmòfil	filmòfil	filmòfil i filmòfil	filmòfil i filmòfil
93.	grkokatolik	grkokàtolik	grkokàtolik	grkokàtolik	grkokàtolik
94.	istomišljenik	istòmišljenik (istòmišljenik)	istòmišljenik		istòmišljenik i istòmišljenik
95.	jugozapad	jugozápad	jugozápad	jugozápad	jugozápad
96.	kupoprodaja	kupopròdaja	kupopròdaja	kupopròdaja	kupopròdaja
97.	maloprodaja	malopròdaja	malopròdaja	màloprodaja	màloprodaja
98.	pirotehnika	pirotèhnika	pirotèhnika	pirotèhnika	pirotèhnika
99.	polumjesečnik	pòlumjesečnik	pòlumjesečnik	pòlumjesečnik	
100.	poljoprivreda	poljoprivreda	poljoprivreda (poljoprìvreda)	poljoprìvreda	poljoprivreda
101.	primopredaja	primoprèdaja	primoprèdaja	primoprèdaja	primoprèdaja
102.	protoplazma	protòplazma (protoplàzma)	protoplàzma	protoplàzma	protoplàzma
103.	prvomučenic	prvòmučenik (prvomúčenik)	–	–	přvomučenik
104.	samoobrana	sàmoobrana (samoòbrana)	samoòbrana	sàmoobrana i samoòbrana; samoòbrana (razg.)	sàmoobrana
105.	samopomoć	samopòmōć (sāmopomōć)	samopòmōć	–	–

Naglasna kolebanja u normativnim priručnicima hrvatskoga jezika

106.	samouprava	samoùprava	samoùprava	samoùprava	samoùprava
107.	samozaštita	samozàštita	samozàštita		–
108.	svetohranište	svetohrànište	svetohrànište (svethrànište)	svetohrànište	–
109.	veleizdaja	věleizdaja (veleizdaja)	veleizdaja (věleizdaja)	veleizdaja	věleizdaja i veleizdaja
110.	zemljoradnik	zemljòrādnīk	zemljòrādnīk (zemljorādnīk)	zemljòrādnīk	zèmljorādnīk i zemljòrādnīk
111.	gornjogradski	gòrnjogradskī (gornjògradskī)	gòrnjogradskī (gornjògradskī)	gornjogràskī	gòrnjogradskī i gornjògradskī
112.	međustranački	měđustranačkī	međustrānačkī	međustrānačkī	
113.	novogrčki	nòvogrčkī (novògrčki)	nòvogrčkī	novògrčkī, nòvogrčkī i novogrčkī	nòvogrčkī
114.	poluoblačan	poluòblāčan	pòluoblačan		
115.	poslijeratni	poslijeràtnī	pòslijeratnī	pòslijeratnī	pòslijeràtnī
116.	protutenkovski	protutènkovskī	protutènkovskī	protutènkovskī	protutènkovskī
117.	prvostupanjski	prvostùpanjskī	přvostùpanjskī		
118.	radioaktivan	radioāktīvan	radioāktīvan	radioāktīvan	radioāktīvan
129.	samoupravni	samoùprāvnī (sāmouprāvnī)	samoùprāvnī	samoùprāvnī	samoùprāvnī i sāmouprāvnī
120.	sljepoočni	sljepòočnī (sljepoočnī)	sljepòočnī	sljepoočnī i sljepòočnī	sljepoočnī
121.	srednjovjekovni	srednjovjèkōvnī	srednjovjèkōvnī	srednjovjèkōvan	srednjovjèkōvnī
122.	jednomjesečni	jèdnòmjesečnī (jednòmjesečnī)	jednòmjesečnī	jednomjèsečnī	jednòmjesečnī
123.	tihoceanski	tihoòceānskī		tihoòceānskī	tīhoòceānskī i tihoòceānskī
124.	ustavotvoran	ùstavotvōrnī	ùstavotvōran	ustavòtvōran i ùstavotvōran	ùstavotvōran
125.	zemljoradnički	zemljòrādnīčkī	zemljòrādnīčkī	zemljorādnīčkī, zèmljorādnīčkī i zemljòrādnīčkī	zèmljorādnīčkī i zemljòrādnīčkī
126.	duhankesa	duhānkesa	duhānkesa	duhānkesa	dùhānkesa, duhānkesa
127.	kućevlasnica	kućèvlāsnica	kućèvlāsnica	küćevlāsnica	küćevlāsnica i kućèvlāsnica
128.	mnogopoštovani	–	–	mnògopoštovanī	mnògopoštōvanī
129.	svijetloplav	–	–	svijétloplāv i svijétloplāv	svijétloplāv i svjetlòplav
130.	tamosiv	támnosīv	–	támnosīv	támnosīv
131.	Bordeaux	[bòRdo']	Bordö		[bòrdö]
132.	Borneo	–	Bòrneo	Bornèo i Bòrneo	–
133.	Descartes	Descartes	Dekārt	–	–

134.	don Quijote	don Quijote	Dön Kihöte	–	–
135.	Elizabeta	–	Elizabèta	Elizabèta i Elizàbeta	–
136.	Kasandra	–	Kàsàndra (Kasàndra)	–	–
137.	Maroko	Maròko	Maròko	Maròko	Maròko
138.	Saussure	–	Sosîr	–	–
139.	Sofoklo	–	Sòfoklo	Sòfoklo	Sòfoklo
140.	Voltaire	–	Voltêr	–	–
141.	Andaluzija	Andâlūzija	Andâlūzija	Andalúzija i Andâlūzija; Andalúzija (razg.)	–
142.	Australija	Àustràlija	Aùstràlija (Austràlija)	Austràlija	Austràlija i Aùstràlija
143.	Bolivija	Bòlīvija	Bolívija	Bolívija i Bòlīvija	Bolívija i Bòlīvija
144.	Euroazija	Euroàzija	Euroazija	Euràzija (sic!)	Euroazija
145.	Indonezija	Indònēzija	Indònēzija	Indònēzija	Indonēzija i Indònēzija
146.	Kalabrija	Kalàbrija	Kalàbrija	Kalàbrija	Kalàbrija
147.	Melanezija	Melànēzija	Melànēzija (Melanēzija)	Melanēzija	–
148.	Mikronezija	Mikrònēzija	Mikrònēzija (Mikronēzija)	Mikrònēzija	–
149.	Oceanija	Ocèānija	Ocèānija (Oceānija)	Ocèānija	Oceānija i Ocè ānija
150.	Polinezija	Polinēzija	Polinēzija	Polinēzija	Polinézija
151.	dodataka	dòdātākā	dòdātākā	dodātākā, dòdātākā i dodātākā	dodātākā i dòdātākā
152.	nedostataka	nedòstātākā, nedostātākā	nedòstātākā	nedostātākā, nedòstātākā i nedostātākā	nedostātākā i nedòstātākā
153.	podataka	pòdātākā, podātākā	pòdātākā	podātākā, pòdātākā i podātākā	podātākā i pòdātākā
154.	povrataka	òstātākā, ostātākā	òstātākā	ostātākā, òstātākā i ostātākā	ostātākā i òstātākā
155.	produžetaka	prodùžētākā, produžētākā	prodùžētākā	produžētākā, prodùžētākā i produžētākā	produžētākā i prodùžētākā
156.	sažetaka	sàžētākā, sažētākā	sàžētākā	sažētākā, sàžētākā, sažētākā	sažētākā i sàžētākā

Naglasna kolebanja u normativnim priručnicima hrvatskoga jezika

157.	trenutaka	trènútākā, trenútākā	trènútākā	trenútākā, trènútākā, trenútākā	trenútākā i trènútākā
158.	zadataka	zàdātākā, zadātākā	zàdātākā	zadātākā, zàdātākā, zadātākā	zadātākā i zàdātākā
159.	završetaka	završètākā, završètākā	završètākā	završètākā, završètākā, završètākā	završètākā i završètākā
160.	žumanjaka	žùmānjākā, žumānjākā	žùmānjākā	žumānjākā, žùmānjākā, žumānjākā	žumānjākā i žùmānjākā
161.	Crnogoraca	Crnògòrācā, Crnogòrācā	—	Crnogòrācā, Crnògòrācā, Crnogòrācā	Crnogòrācā i Crnògòrācā
162.	Dalmatinaca	Dalmàtīnācā, Dalmatīnācā	Dalmàtīnācā	Dalmatīnācā, Dalmàtīnācā, Dalmatīnācā	Dalmatīnācā i Dalmàtīnācā
163.	dragovoljaca	dragòvòljācā, dragovòljācā	dragòvòljācā	dragovòljācā, dragòvòljācā, dragovòljācā	dragovòljācā i dragòvòljācā
164.	Izraelaca	Izràēlācā, Izraelācā	Izràēlācā	Izraelācā, Izràēlācā, Izraelācā	Izraelācā i Izràēlācā
165.	kontinentalaca	kontinèntālācā, kontinentālācā	kontinèntālācā	kontinentālācā, kontinèntālācā, kontinentālācā	kontinentālācā i kontinèntālācā
166.	muškaraca	mùškārācā, muškārācā	mùškārācā	muškārācā, mùškārācā, muškārācā	muškārācā i mùškārācā
167.	Samoboraca	Samòbòrācā, Samobòrācā	Samòbòrācā	Samobòrācā, Samòbòrācā, Samobòrācā	Samobòrācā i Samòbòrācā
168.	romanopisaca	romanòpīsācā, romanopīsācā	romanòpīsācā	romanopīsācā, romanòpīsācā, romanopīsācā	romanopīsācā, romanòpīsācā
169.	samostanaca	samòstānācā, samostānācā	—	samostānācā, samòstānācā, samostānācā	samostānācā i samòstānācā
170.	sveučilištaraca	sveučilištārācā, sveučilištārācā	sveučilištārācā	sveučilištārācā, sveučilištārācā, sveučilištārācā	sveučilištārācā i sveučilištārācā
171.	dobročinstava	dobročīnstāvā, dobročīnstāvā	dobročīnstāvā, dobročīnstvā	dobročīnstāvā, dobročīnstāvā, dobročīnstāvā	dobročīnstvā, dobročīnstāvā i dobročīnstāvā

172.	domaćinstava	domaćinstāvā, domaćinstāvā	domaćinstāvā, domaćinstāvā	domaćinstāvā, domaćinstāvā, domaćinstāvā	domaćinstāvā, domaćinstāvā i domaćinstāvā
173.	junaštvo	—	jūnāštāvā, junāštāvā	junāštāvā, jūnāštāvā, junāštāvā	junāštāvā, junāštāvā i jūnāštāvā
174.	kućanstava	kućānstvā, kūćānstvā, kućānstvā	kūćānstvā, kućānstvā	kućānstvā, kūćānstvā, kućānstvā	kućānstvā, kućānstvā i kūćānstvā
175.	odsustava	—	òdsustāvā, òdsustvā	—	—
176.	prijateljstava	prijātēljstvā, prijātēljstvā, prijātēljstvā	prijātēljstvā, prijātēljstvā	prijātēljstvā, prijātēljstvā, prijātēljstvā	prijātēljstvā, prijātēljstvā i prijātēljstvā
177.	proročanstava	proròčānstvā, proròčānstvā	proròčānstvā, proròčānstvā	proròčānstvā, proròčānstvā, proròčānstvā	proròčānstvā i proròčānstvā
178.	računovodstava	—	—	—	—
179.	svjedočanstava	—	svjedòčānstvā, svjedòčānstvā	svjedòčānstvā, svjedòčānstvā, svjedòčānstvā	—
180.	zadovoljstava	—	zadovòljstvā, zadovòljstvā	zadovòljstvā, zadovòljstvā, zadovòljstvā	zadovòljstvā, zadovòljstvā i zadovòljstvā
181.	djetešaca	—	djetēšācā	djetēšācā	djetēšācā, djetēšācā i djetēšācā
182.	jajašaca	jajāšcā, jājāšācā, jajāšācā	—	—	jajāšcā, jājāšācā i jājāšācā
183.	nevinašaca				
184.	pisamaca	pisāmācā, pisāmācā	—	—	pisāmācā, pisāmācā i pisāmācā
185.	stakalaca	—	—	—	stakālcā, stakālācā i stākālācā
186.	HDZ	—	—	—	HDZ
187.	HNK	—	—	—	HNK
188.	HTV	—	—	—	HTV
189.	SAD	—	—	—	SAD
190.	SDP	—	—	—	

Prilog 2. Neutralizacija kratkosilaznog i kratkouzlaznog naglaska

1.	aginica	àginica	àginica	àginica	àginica
2.	arak	àrak	àrak	àrak	àrak
3.	bacati	bàcati	bàcati	bàcati	bàcati
4.	besjeda	bèsjeda	bèsjeda	bèsjeda	bèsjeda
5.	brbljavica	břbljavica	břbljavica (brbljavica)	břbljavica	brbljavica
6.	cjelov	cjèlov (cjèlōv)	cjèlov	cjèlōv	cjèlōv
7.	djetelina	djètelina	djètelina	djètelina	djètelina
8.	dvorište	dvòrište	dvòrište	dvòrište i dvòrište	dvòrište
9.	grofica	gròfica	gròfica	gròfica	gròfica
10.	ispit	ispit	ispit	ispit	ispit
11.	kleveta	klèveta	klèveta	klèveta	klèveta
12.	litica	litica	litica	litica	litica i litica
13.	lekciya	lèkciya	lèkciya	lèkciya	lèkciya
14.	maska	màska	màska	màska	màska
15.	mjenica	mjànica	mjànica	mjànica	mjànica
16.	nepravda	nèpràvda	nèpràvda	nèpràvda	
17.	nesloga	nèsloga	nèsloga	nèsloga i nèsloga	nèsloga
18.	nezgoda	nèzgoda	nèzgoda	nèzgoda i nèzgoda	nèzgoda
19.	ništica	nīštica	nīštica	nīštica	
20.	obnova	òbnova	òbnova	òbnova	
21.	obradba	òbradba	òbradba	òbradba	òbradba
22.	odlika	òdlika	òdlika	òdlika	òdlika
23.	optužba	òptužba	òptužba	òptužba	òptužba
24.	orgulje	òrgulje	òrgulje	òrgulje	òrgulje
25.	osmina	osmīna (òsmīna)	osmīna	òsmīna	òsmīna i osmīna
26.	pokora	pòkora	pòkora	pòkora	pòkora
27.	poluga	pòluga	pòluga	pòluga	pòluga
28.	potkova	pòtkova (pòtkova)	pòtkova	pòtkova i pòtkova	pòtkova
29.	pouka	pòuka	pòuka	pòuka	pòuka
30.	prehlada	prèhlada	prèhlada	prèhlada	prèhlada
31.	prigoda	prīgoda	prīgoda	prīgoda	prīgoda
32.	rodbina	ròdbina	ròdbina	ròdbina	
33.	strvina	strvīna	strvīna	strvīna	strvīna
34.	suprug	sùprug (sùprug)	sùprug	sùprug	sùprug i sùprug
35.	suzica		sùzica	sùzica	

36.	uvreda	üvreda	űvreda	üvreda	
37.	vitica	vítica	vitica	vitica	vitica i vítica
38.	bilježnica	bilježnica	bilježnica	bilježnica	bilježnica
39.	biser	biser	biser	biser	
40.	drastičan	drástičan	drástičan	drástičan	drástičan
41.	francuski	fràncűskī	fràncűskī	fràncűskī	fràncűskī
42.	gradski	gràdskī	gràdskī	gràdskī	gràdskī
43.	hitlerovski	hītlerovskī	hītlerovskī	hītlerovskī	
44.	Hrvatska	Hrvātskā	Hrvātskā	Hrvātskā	Hrvātskā
45.	kronika	krònika	krònika	krònika	krònika
46.	nedjeljni	nèdjeljñī	nèdjeljñī	nèdjeljñī	nèdjeljñī
47.	njemački	njèmačkī	njèmačkī	njèmačkī	njèmačkī
48.	obrazovanje	òbrazovānje	obrazovánje	òbrazovānje	òbrazovānje
49.	odreкао	òdrekao	òdrekao	òdrekao	òdrekao
50.	praktičan	pràktičan	pràktičan	pràktičan	pràktičan
51.	prateći (prid.)		prātēcī		prātēcī
52.	predstaviti	prèdstaviti	prèdstaviti	prèdstaviti	prèdstaviti
53.	priznati	priznati	priznati	priznati	
54.	standard	stàndard	stàndard	stàndard	stàndard
55.	stravičan	stràvičan	stràvičan	stràvičan	stràvičan
56.	sudbeni	sùdbenī	sùdbenī	sùdbenī i sùdbenī	sùdbenī
57.	svadbeni	svàdbenī	svàdbenī	svàdbenī	svàdbenī
58.	tipičan	tipičan	tipičan	tipičan	tipičan
59.	trening	trèning (tréning)	tréning	trèning	trèning
60.	turski	tűrskī	tűrskī	tűrskī	tűrskī
61.	umjeren	ùmjeren	ùmjeren	ùmjeren	ùmjeren
62.	zabrinutost	zàbrinūtōst	zàbrinūtōst	zàbrinūtōst	zàbrinūtōst

UDK 811.112.2'36

Izvorni naučni rad

Ružica ZELJKO-ZUBAC (Mostar)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ruzica.zeljko@gmail.com

**PRIJEDLOZI, ZAMJENICE, PRILOZI I BROJEVI U ULOZI
MODIFIKATORA U NJEMAČKIM IMENIČKIM SLOŽENICAMA
PRAVNE STRUKE I NAČINI NJIHOVOG PREVOĐENJA
NA HRVATSKI JEZIK**

Kao modifikator u njemačkim imeničkim složenicama uglavnom se pojavljuju imenice, pridjevi ili glagoli. Međutim ulogu modifikatora mogu imati i ostale vrste riječi što svjedoči o skoro neograničenim mogućnostima tvorbe imeničkih složenica u njemačkom jeziku. U radu se istražuju mogućnosti sudjelovanja prijedloga, zamjenica, priloga i brojeva u tvorbi imeničkih složenica kojima bi ove vrste riječi bile prva sastavnica ili modifikator. Koliko su one značajne u tvorbi determinativnih imeničkih složenica provjerit ćemo na korpusu od 2275 složenica koje se koriste u njemačkom jeziku pravne struke. Pomoću preoblike odredit će se morfološke osobine te sintaktičko-semantički odnosi u njemačkim primjerima i istražiti načini njihovog prevođenja na hrvatski jezik.

Ključne riječi: *imeničke složenice, modifikator, morfološka analiza, preoblike, sintaktičko-semantički odnosi, prevođenje, pravni jezik*

Uvod

Obogaćivanje njemačkog leksika ostvaruje se na različite načine od kojih je *slaganje* najproduktivniji. Većina novonastalih leksema u njemačkom jeziku pripada imeničkim složenicama koje nerijetko pripadaju nekome od stručnih jezika¹. U njemačkom jeziku govorimo o imeničkoj složenici ako je

¹ Brojni jezikoslovci su se bavili pokušajima definiranja pojma „*jezik struke / stručni jezik*“. Unatoč tome što do danas ne postoji jedinstvena definicija toga pojma zajednički stav je da su stručni jezici podsustavi koji uz ostale podsustave zajednički čine opći jezik. Kod Hoffmana nalazimo slijedeće tumačenje stručnog jezika „*die Gesamtheit aller spra-*

njena druga sastavnica imenica. Njena prva sastavnica ili modifikator može biti bilo koja druga vrsta riječi (pa čak i cijela rečenica). S obzirom da su imenice općenito najbrojnija vrsta riječi jasno je da je njihovo sudjelovanje u tvorbi u kojoj se pojavljuju u funkciji modifikatora od najvećeg značaja za nastanak novih složenica i u općem i u stručnim jezicima. Međutim u njemačkom jeziku u tvorbi složenica ništa manje važne nisu ni ostale vrste riječi.

Jezik pravne struke kao uostalom i svaki drugi stručni jezik usko je povezan s općim jezikom jer je nastao i razvija se na njegovim temeljima koji mu osiguravaju leksičku osnovu i gramatičke okvire. Nerijetko je pojava da riječi iz općeg jezika upotrebljene u jeziku struke dobivaju sasvim drugačiju konotaciju. Ova pojava je osobito izražena u jeziku pravne struke prije svega zbog činjenice da općepoznate riječi mogu postati stručni termini. Samom činjenicom da ih se koristi u okvirima pravne struke, da su uvrštene u definiranje zakona ili propisa udaljavaju se od općeg značenja riječi u svakodnevnom govoru, a nerijetko dobivaju i daleko preciznije značenje nego li ga imaju u općem jeziku.

Ukoliko je pravni termin imenička složenica problemi se višestruko usložnjavaju. Kao prvo potrebno je na ispravan način tumačiti značenje stručne riječi naspram značenja u općem jeziku. Druga poteškoća je pak u realizaciji ispravne preoblike koja umnogome olakšava prevođenje na hrvatski jezik zbog činjenice da u hrvatskom jeziku rijetko imamo složenice kao prijevodne ekvivalente njemačkim imeničkim složenicama. Uzevši u obzir tu činjenicu cilj nam je u radu istražiti morfološke i sintaktičko-semantičke osobine ove vrste složenica te načine prevođenja na hrvatski jezik determinativnih imeničkih složenica u jeziku pravne struke kojima je prva sastavnica *prijedlog, prilog, zamjenica* ili *broj*.

1. O imeničkim složenicama u njemačkom jeziku

Osobitost njemačkog jezika ogleda se prije svega u njegovoj sposobnosti da s lakoćom pomoću već u jeziku postojećih riječi tvorbenim procesom poznatim kao *kompozicija* (slaganje) nastaju nove kompleksne riječi. Broj složenica se stalno povećava. Ova pojava je posebno izražena u stručnim jezicima, pa ni jezik pravne struke nije iznimka².

chlichen Mittel, die in einem fachlich begrenzbaren Kommunikationsbereich verwendet werden, um die Verständigung zwischen den in diesem Bereich tätigen Menschen zu gewährleisten“. Više o tome u HOFFMANN, L., *Vom Fachwort zum Fachtext*, Beitr. zur Angewandten Linguistik, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1988, str. 21.

² Kao primjer možemo navesti složenicu „*Rindfleischetikettierungsübertragungsgesetz*“ koja je dio prijedloga zakona u Saveznoj pokrajini Mecklenburg-Vorpommern iz

Važno je također istaknuti da svaka složena struktura u njemačkom jeziku nije nužno i složenica. Ortner/Ortner³ smatraju da mora biti zadovoljeno 16 različitih kriterija da bi mogli govoriti o složenici „normalnog tipa“. Ukoliko je zadovoljeno samo nekoliko kriterija smatraju da se radi o graničnim slučajevima i da posebno „...- im Bereich der Komposita auch mit kompositionsähnlichen Strukturen zu rechnen ist“⁴.

Postoje brojni pokušaji definiranja „složenice“ u njemačkom jeziku. Elsayed⁵ je definira na slijedeći način: „Die Zusammensetzung ist eine Wortbildungskonstruktion aus zwei oder mehreren auch freikommenden Morphemen oder Morphemkonstruktionen, die in einem koordinierenden oder subordinierenden Verhältnis stehen.“ Ova definicija nam je poslužila kao kriterij za odabir složenica koje su uvrštene u korpus temeljem kojega je provedena morfološka i sintaktičko-semantička analiza prikupljenih primjera.

Tvorbeni način poznat u njemačkom jeziku kao „Determinativkomposition“ smatra se osnovnim i najproduktivnijim načinom tvorbe novih riječi u njemačkom jeziku. Kao rezultat tog tvorbenog načina nastaje „Determinativkompositum“. *Determinativne složenice* sastoje se od dva glavna člana (A

1999. godine. Cijeli službeni naziv ovoga 2000. godine usvojenog zakona glasi:

„Rinderkennzeichnungs- und Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz“.

Riječ je 1999. godine bila predložena za riječ godine. Ovaj i slične primjere usp. kod ZELJKO-ZUBAC, R., „Tvorba imeničkih složenica u njemačkom i hrvatskom jeziku“, Kontrastivna analiza primjera iz jezika pravne struke, Doktorski rad, Zagreb, 2007., str. 240.

³ ORTNER, H./ORTNER, L., *Zur Theorie und Praxis der Kompositaforschung*: mit ausföhr. Bibliographie, Band 55, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1984.

⁴ U njemačkom jeziku se razlikuje nekoliko tvorbenih načina složenih imenica. U prave složenice ubrajaju se uglavnom samo složenice tipa „Kopulativkompositum“ i „Determinativkompositum“, dok se ostali načini kao što su „Zusammenbildung“ (istovremeno i slaganje i izvođenje) i „Zusammenrückung“ (ad-hoc složenice nastale ponekad i od cijelih rečenica) ubrajaju u posebne načine tvorbe složenih imenica u njemačkom jeziku. Podjela na „prave“ i „neprave“ složenice datira još od J. GRIMMA koji je govorio o „pravim“ ili „stvarnim“ složenicama čije je osnovno obilježje da se sastavnica A pojavljuje u svom osnovnom obliku, dok sve ostale ubraja u tzv. „ne-prave“ složenice. Prave su starije i naslijeđene iz indogermanskog „prajezika“, dok su „ne-prave“ složenice nastale u vremenu nakon podjele u indoeuropske jezike. Više o tome u predgovoru rječnika kod braće GRIMM, J. i W., *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 1, Leipzig, 1854, Vorwort, Spalte XLIII ili kod HENZEN, W., *Deutsche Wortbildung*, 3., durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1965, str. 37.

⁵ ELSAYED, M.S.F., *Untersuchungen zum Modell substantivischer Komposita mit einem Primäradjektiv als erster unmittelbarer Konstituente*, Dissertation zur Promotion A, Karl-Max Universität, Leipzig, 1977, str.23.

I kod slijedećih autora nalazimo pokušaje definiranja složenice, vidi kod PAUL, H. (1909), BRINKMANN (1956/7), HENZEN, W. (1965), FLEISCHER, W. (1972) i dr., a ŽEPIĆ, S. (1970) nam daje formulu za identifikaciju složenice kao takve.

i **B**), koje obilježavamo kao *neposredne sastavnice* složenice (*unmittelbare Konstituenten*). Svaka sastavnica ima svoju funkciju u novonastaloj riječi. Prva sastavnica (**A**) naziva se *modifikator* ili *determinativ* (njem. *Bestimmungswort*), njena uloga je da nam da neka specificirajuća obilježja koja se odnose na drugu sastavnicu (**B**) koju obilježavamo kao „*temeljnu riječ*“ (njem. *Grundwort*)., a ona određuje vrstu riječi i kod imenica gramatički rod novonastale složenice. Kod Erbena⁶ nalazimo slijedeće objašnjenje koje se odnosi na njihove funkcije: „*Diese Konstituenten sind gewöhnlich nicht gleichrangig, sondern eine – meist das zweite Hauptglied dominiert; sie legt die begriffliche Grundklasse sowie die grammatische Funktionsklasse (...) des Gesamtkomplexes fest.*“

Iako je većina složenica nastala pridruživanjem dvije neposredne sastavnice (**A + B**) u njemačkom jeziku nerijetko imamo i složenice od tri, četiri, pet pa i više sastavnica, koje nazivamo još i *polimorfemske složenice*. Unatoč tome *struktura determinativnih složenica*⁷ je binarna i svaka se složenica (bez obzira na broj leksema koji sudjeluju u nenoj tvorbi) može svesti na dvije sastavnice s točno utvrđenim redoslijedom. Znači da kod ove vrste složenica ne može doći do zamjene mjesta prve i druge sastavnice, a da to ne dovede do promjene u značenju.

Važno obilježje njemačkih determinativnih složenica jeste i *glavni naglasak* (*Hauptakzent*) na prvoj sastavnici, tj. *modifikatoru*, a *sporedni naglasak* na drugoj sastavnici⁸ za razliku od hrvatskog jezika u kojem ne postoje opća pravila glede položaja naglasaka.

Općenito se njemačke imeničke složenice pišu kao jedna riječ, međutim u modernom njemačkom jeziku imamo pojave i nekih drugih grafičkih oblika, kao npr. sa „*spojnicom*“ (crticom) koja stoji na morfemskoj granici između prve i druge neposredne sastavnice i služi boljoj preglednosti u slučajevima kada se u nizu nađu tri samoglasnika, npr. *Schiff-Fahrt: Schiffahrt* ili

⁶ ERBEN, J., *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, 3. Aufl., Erich Schmidt Verlag, 1993, str. 29.

⁷ Strukturu determinativnih imeničkih složenica najlakše možemo pojasniti pomoću tzv. *strukturnog stabla* (*Baumdiagramm*). Neposredne sastavnice same po sebi mogu biti već složenica, pa pomoću strukturnog stabla (eng. *branching diagram* ili *phrase marker*) možemo prikazati hijerarhiju tvorbenih elemenata i odrediti da li se radi o *lijevo razgranatom stablu* (*Linksverzweigung*), *desno razgranatom stablu* (*Rechtsverzweigung*) ili pak o *lijevo i desno razgranatom stablu* (*Links-Rechts-Verzweigung*). Usp. NAUMANN, *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*, 3., neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000, str. 21.

⁸ O naglasku imeničkih složenica više kod ZELJKO-ZUBAC, R. (2007), str. 24-27 i STÖTZER, U., *Zum Einfluss des Sprechrhythmus auf die Betonung drei- und viergliedriger Wörter*. IN: *Sprachpflege*, Heft 1, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1977., str. 22-23.

Ballett-Tänzer : *Balletttänzer*. Spojnica se često koristi i u slučajevima kod kojih bi moglo doći do semantičkog konflikta, npr. *Sommer-Abendkleid* : *Sommerabend-Kleid*.⁹

Pored navedenih osobina važno morfološko obilježje složenice je i *spojnik* (u njemačkom jeziku se koriste različiti termini kao npr. *Fugenelement*, *Bindevokal*, *Verbindungsmorphem*, *Fugenmorphem*, *Kompositions-fuge* ili *Fuge*)¹⁰ na njenom tvorbenom šavu. Spojnik je uvijek sastavni dio modifikatora. Istraživanja su pokazala da se u više od dvije trećine slučaja njemačke složenice tvore bez spojnika. Osim kopulativnih složenica spojnik ne nalazimo ni kod determinativnih složenica kojima je modifikator *zamjenica* ili neka od vrsta riječi koje se ne sklanjaju, npr. *prijedlozi*, *prilozi* ili *brojevi*.

2. O sintaktičko-semantičkim odnosima imeničkih složenica

Izvorni govornik njemačkog jezika većinu imeničkih složenica iz općeg jezika može bez većih poteškoća razumijeti zbog činjenice da složene strukture nastaju od jednostavnih leksema koji se prema određenim pravilima povezuju u novu cjelinu. On dobivenu informaciju može definirati pomoću sintaktičkih odnosa koji vladaju među sastavnicama ili iz konteksta u kojem se novonastala složenica nalazi. Međutim ima i niz primjera u kojima to i nije tako jednostavno zbog činjenice da se jedna te ista složenica može tumačiti na više načina, ali i zbog činjenice da značenje same složenice ne predstavlja uvijek zbir značenja njenih sastavnih dijelova što je često slučaj kod polimorfemskih složenica ili ako se radi o složenici koja je postala sastavnim dijelom nekoga od stručnih jezika (u našem slučaju *jezika pravne struke*).

Jedan od mogućih načina analize njemačkih imeničkih složenica je predstavljanje sintaktičke funkcije prve i druge sastavnice koja se može izvesti parafrazom iz površinske strukture složenice. Ortner/Ortner navode da prva sastavnica (A) uglavnom ima funkciju atributa u širem značenju. Atribut može biti izražen ili *skupinom riječi* (genitivni atribut, pridjevski atribut i prijedložni atribut) ili *odnosnom rečenicom* (uz dodavanje odgovarajućeg glagola).¹¹

⁹ Više o načinima pisanja njemačkih složenica kod FLEISCHER/BARZ (1995) na str. 42, ORTNER/ORTNER (1984) na str.112, kod ZELJKO-ZUBAC, R. (2007), str. 37-39 i BARZ, I., *Graphische Varianten bei der substantivischen Komposition*, Deutsch als Fremdsprache, Leipzig, 1993, Heft 3.

¹⁰ Spojnici se uglavnom nalaze u imeničkim složenicama kojima je *modifikator* imenica ili rjeđe glagol. Više o tome kod ŽEPIĆ, S., *Zum Problem der automatischen Erzeugung der deutschen Nominalkomposita*, In: Linguistische Berichte, 1969, str. 15 ili u DUDEN-Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, Bd. 4 völlig neu bearb. u. erw. Aufl., Dudenverlag Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1995, str. 479-488.

¹¹ Više o tome kod ORTNER, H. / ORTNER, L. (1984), str. 51-53.

Michael Clyne¹² sve važnije njemačke složenice sastavljene od slobodnih morfema svrstava u tri skupine:

1) U prvoj skupini se nalaze tzv. *genitivne složenice*, dakle sve one determinativne imeničke složenice kojima se *modifikator (sastavnica A)* pojavljuje u obliku *genitivnog atributa*. Ovaj način preobličivanja je najčešći oblik rastavljanja neposrednih sastavnica na njene sastavne dijelove (imenica + imenica_{genitiv}) pri čemu temeljna riječ složenice odgovara jezgri nominalne skupine u formalnoj strukturi:

<i>Friedensstörung</i>	>	Störung des Friedens
<i>Aussageverweigerung</i>	>	Verweigerung der Aussage
<i>Erbengemeinschaft</i>	>	Gemeinschaft der Erben

2) U drugi način preobličivanja spada onaj koji se sprovodi pomoću *pridjevskog atributa*. Složenice ovoga tipa preobličuju se pomoću pridjeva i imenice. Temeljna riječ (*sastavnica B*) pri tome ostaje jezgra sintagme, dok je modifikator u ulozi pridjevskog atributa. Tom prilikom dolazi do promjene vrste riječi u prvoj sastavnici, tj. ona postaje pridjevski atribut. Struktura ove vrste složenica je slična onoj koju imamo kod složenica koje preobličavamo pomoću genitivnog atributa, međutim ovdje imamo dva podtipa:

a) Tip preobllike – (*dekliniran*) *pridjev + imenica*:

<i>Rechtsform</i>	>	rechtliche Form
<i>Gerichtsgebühren</i>	>	gerichtliche Gebühren
<i>Polizeiverordnung</i>	>	polizeiliche Verordnung

b) Drugi tip preobllike – *prilog + pridjev (particip) + imenica*

<i>Sofortgetränk</i>	>	sofort fertiges Getränk
<i>Fernschnellzug</i>	>	fernfahrender Schnellzug
<i>Verbindungsline</i>	>	verbindende Linie

3) U treću skupinu uvrštene su determinativne imeničke složenice koje se preobličuju pomoću prijedložne skupine riječi u kojoj se temeljna riječ (B) određuje uvođenjem prijedloga uz modifikator (A). Riječ je dakle o *prijedložnim složenicama* koje imaju preobllike tipa *imenica + prijedložna fraza*:

¹² CLYNE, M., „Ökonomie, Mehrheit und Vagheit bei Komposita in der deutschen Gegenwartssprache, insbesondere in der Zeitungssprache“, Muttersprache, Bibliographisches Institut Mannheim, 1968, str. 122–126.

O genitivnim atributima više i u DUDEN, Grammatik Bd. 4, völlig neu bearb. Aufl., Meyers Lexikon, Mannheim – Leipzig – Wien, Zürich, 1995, str. 468–471.

<i>Enterbungsgrund</i>	>	Grund zur Enterbung
<i>Lustmord</i>	>	Mord aus Lust
<i>Frauengefängnis</i>	>	Gefängnis für Frauen

Često se imenička determinativna složenica može tumačiti i na nekoliko različitih načina, međutim pravo značenje uvijek možemo protumačiti iz konteksta.

<i>Frauenhandel</i>	>	Handel mit Frauen Handel zwischen Frauen Handel unter Frauen Handel von Frauen

Vidimo da u ovoj skupini imamo također dvije vrste preoblika¹³:

- a) Prijedlog se čvrsto oslanja na polaznu riječ, ne može se zamijeniti nekom drugom i nema značenje. Prijedložni atribut stoji u čisto u gramatičkome odnosu objekta prema temeljnoj riječi. npr. *Zukunftshoffnung* > /Hoffnung auf die Zukunft/ od hoffen auf etwas.
- b) Prijedlog u prijedložnom atributu upućuje na vlastito značenje između modifikatora i temeljne riječi. Značenje riječi ovisi o riječima koje sudjeluju u tvorbi. Polazna riječ ne nudi prijedlog nego samo upućuje na moguću vezu koja postoji među sastavnicama (*Polenreise* > Reise nach Polen / Reise durch Polen / Reise in Polen).

Unatoč tome što se velika većina determinativnih imeničkih složenica može preobličiti na gore navedene načine ipak ima i velik broj složenih riječi koje možemo protumačiti samo pomoću odnosnih rečenica kod kojih je nužno dodati odgovarajući glagol pa dolazi do predikacije, a modifikator (**A**) se pojavljuje ili kao dopuna (*Stadtmuseum* > Museum, das der Stadt gehört) ili kao glagolski nukleus (*Dörrobst* > Obst, das gedörnt worden ist), a temeljna riječ (**B**) je ograničena na funkcije kao dopuna (*Unfalltod* > Tod, der durch einen Unfall erfolgt) ili dodatak (*Tanzstunde* > Stunde, in der X tanzt).

3. Morfološka i semantička analiza primjera iz korpusa

U korpusu od 2275 imeničkih složenica u njemačkom jeziku pravne struke 1937 primjera ili 85,14 % su složenice tipa „imenica + imenica“¹⁴.

¹³ Više o tome kod ZELJKO-ZUBAC, R., *Složenice tipa „imenica+imenica“ u njemačkom jeziku pravne struke i njihovi prijevodni ekvivalenti*, HUM, Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru br. 4, Mostar, 2008, str.101–102.

¹⁴ Više o tome kod ZELJKO-ZUBAC, R., 2008., 102.

Međutim odmah na drugom mjestu u korpusu imamo broj od 98 složenica 4,31 % koje pripadaju tipu „*prijedlog + imenica*“. Broj složenica kojima je *modifikator zamjenica* je 27 (1,19 %), *prilog* 16 (0,70 %) i *broj* 15 (0,66 %) primjera. Riječ je o ukupno 156 (ili 6,86 %) imeničkih složenica koje su predmet naše analize. Unatoč tome što se radi o dosta „malom“ broju pokazat će se njihova važnost i uloga u jeziku pravne struke, te načini njihovog prevođenja na hrvatski jezik.

3.1 Složenice tipa „*prijedlog + imenica*“

Mogućnost sudjelovanja u tvorbi imeničkih složenica ne odnosi se na sve prijedloge podjednako. Uglavnom se radi o prijedlozima koji se mogu koristiti i kao prilozi uz određene glagole. I opći i jezik struke neke prijedloge rijetko ili nikada ne koriste kao modifikator u složenici, npr. *Bis-*, *In-*, *Ohne-* (*Oben-ohne-Tänzerin*), *Von-*, *Wegen-*.

Prijedlog *Für-* u pravnoj terminologiji nalazimo tek u sporadičnim slučajevima u ulozi modifikatora, kao npr. u složenicama *Fürsorge*, *Fürsprecher* ili u višechlanim složenicama u kojima su ove već nastale složenice modifikator (*Fürsorgerecht*, *Fürsorgeeinrichtung*, *Fürsorgeerziehung*, *Fürsorgepflichtverletzung*).

Prijedlozi koji pokazuju zavidan stupanj motiviranosti za tvorbu imeničkih složenica kako u općem tako i u jeziku pravne struke su: *Ab-*, *Auf-*, *Aus-*, *Bei-*, *Binnen-*, *Gegen-*, *Mit-*, *Nach-*, *Neben-*, *Über-*, *Um-*, *Unter-*, *Vor-*, *Wider-*, *Zu-* i *Zwischen-*:

<i>Ab-</i>	>	<i>Abberufung, Abbüßen</i>
<i>Auf-</i>	>	<i>Aufgebot</i>
<i>Aus-</i>	>	<i>Ausdruck</i>
<i>Bei-</i>	>	<i>Beihilfe, Beischlaf, Beischrift, Beistand ...</i>
<i>Binnen-</i>	>	<i>Binnenschiffahrtsgesetz</i>
<i>Gegen-</i>	>	<i>Gegenantrag, Gegenbeweis, Gegenklage ...</i>
<i>Mit-</i>	>	<i>Mitangeklagte(r), Mitberechtigte(r), Mitkläger ...</i>
<i>Nach-</i>	>	<i>Nacherbe, Nachfolge, Nachlass...</i>
<i>Neben-</i>	>	<i>Nebenabsicht, Nebentäter...</i>
<i>Über-</i>	>	<i>Überläufer, Überpfändung, Überverbrauch...</i>

Unatoč tomu što su u općem jeziku imeničke složenice kojima je *modifikator pridjev* ili *glagol* češće od ostalih vrsta riječi, pogotovu neflektiranih, u našem korpusu su one po broju primjera iza složenica tipa „*prijedlog + imenica*“. Ovaj način pokazuje veliku motiviranost za tvorbu novih pravnih izraza međutim njihovo preobličivanje nije uvijek jednostavno te je za lakše razumijevanje potrebno korištenje pravnih rječnika kao npr. *Creifelds, Rechtswörterbuch*, 20. neubearb. Aufl., Buch XIX, Verlag C.H. Beck, München, 2011.

<i>Um-</i>	>	<i>Umfeld, Umstand, Umwohner...</i>
<i>Unter-</i>	>	<i>Unterbehörde, Untermiete, Unterordnung...</i>
<i>Vor-</i>	>	<i>Voraussage, Vorbehalt, Vorerbe, Vormund,</i>
<i>Vorrecht...</i>		
<i>Wider-</i>	>	<i>Widerklage, Widerrede, Widereruf, Widerstreit...</i>
<i>Zu-</i>	>	<i>Zugewinn, Zusage...</i>
<i>Zwischen-</i>	>	<i>Zwischenfall, Zwischenklage, ...</i>

Značenje *modifikatora* je u ovim slučajevima ponekad određeno prema mjestu ili vremenski, ali su daleko češći apstraktniji odnosi osobito u složenicama koje se više ne mogu raščlaniti na svoje sastavne dijelove pa ih je moguće razumjeti samo pomoću pravnog rječnika ili leksikona:

<i>Gegenbuchung</i>	>	doppelte Buchführung
<i>Mitbestimmung</i>	>	das Recht des/der Mitarbeiter in einem Betrieb, zusammen mit der Leitung, zu entscheiden
<i>Mitarbeiter</i>	>	jemand, der in einem Bertieb angestellt ist
<i>Vorerbe</i>	>	vom Erblasser bis zu einem bestimmten Zeitpunkt oder Ereignis als Erbe eingesetzte Person
<i>Vormund</i>	>	amtlich bestellter Vertreter von Minderjährigen (besonders Weisen)

3.2 Složenice tipa „zamjenica + imenica“

Zamjenice koje sudjeluju u tvorbi imeničkih složenica u ulozi modifikatora su vrlo rijetke, čak bismo mogli reći da se radi o pojedinačnim slučajevima u kojima se obično radi o osobnim zamjenicama (*Ichform, Ich-Bewußtsein, Wirform* i sl.). Upitne zamjenice u ulozi modifikatora nalazimo u terminologiji iz jezikoslovlja (*Wer-, Wes-, Wem-, Wenfall*). Ponekad nalazimo složenice s posvojnim zamjenicama, međutim one su razumljive samo u kontekstu (*Mein-Tag, Dein-Tag*).¹⁵ Fleischer/Barz¹⁶ navode i pojedinačne slučajeve tvorbe s neodređenim zamjenicama *ander-, jedermann-* ili *niemand* (*Anderkonto, Jedermannfunk, Niemandsland*).

Zamjenica *selbst* je jedina koju smo potvrdili kao modifikator u tvorbi imeničkih složenica u jeziku pravne struke. Sa *Selbst-* nastaju brojne imeničke složenice u nizu koje se koriste u pravnoj terminologiji: *Selbstanklage*,

¹⁵ Ova dva primjera nalazimo kod ORTNER/ORTNER, 1984, str. 118.

¹⁶ O ovim i nekim drugim primjerima s *All-* (*Allmacht, Allzweck*) i *Viel-* (*Vielfuß, Vielvölkerstaat*) više kod FLEISCHER / BARZ, 1995, str. 114.

Selbstbetrug, Selbsthilfe, Selbstmord, Selbstschutz itd. Ovdje možemo spomenuti i brojne izvedenice nastale od grupe riječi s refleksivnim glagolima: *Selbstüberschätzung, Selbsteinschätzung, Selbstverwirklichung, Selbsterziehung, Selbstverteidigung* itd.

Značenje radnje u temeljnoj riječi je „*auf die eigene Person bezogen*“, a često se parafrazira i s *eigen-*:

<i>Selbstanklage</i>	>	Anklage gegen sich selbst / Anklage der eigenen Person
<i>Selbstschutz</i>	>	Schutz der eigenen Person
<i>Selbstvertrauen</i>	>	Vertrauen zu sich selbst

Kod mnogih imeničkih složenica kojima je zamjenica *Selbst-* modifikator unatoč tome što se one mogu parafrazirati na gore navedene načine, njihovo potpuno značenje u pravnoj terminologiji možemo spoznati samo pomoću odgovarajućeg rječnika ili leksikona pravnih termina, pa tako npr. složenica *Selbstjustiz* nije „Justiz an sich selbst / eigene Justiz“ već pravni termin sa značenjem „(gesetzlich unzulässige) Vergeltung eines erlittenen Unrechts unter Umgehung des Rechtsweges“¹⁷ ili složenica *Selbstanzeige* sa pravnim tumačenjem „Anzeige eigener Vergehen oder Versäumnisse (bes. im Steuerstrafrecht)“.¹⁸

3.3 Složenice tipa „prilog + imenica“

Složenice ovoga tipa vrlo se rijetko pojavljuju i u općem i u stručnim jezicima. Prilozi *dann, dort, morgen, hier, hinten, nie, nun, oft, so, wegen, sonst, weg* i sl. koji bi bili modifikator u njemačkoj imeničkoj složenici ne mogu se posvjedočiti.

Za ‘tvorbu u nizu’ (‘Reihenbildung’) motivirani su prilozi *sofort* u riječima *Sofortabschiebung, Soforthilfe, Sofortmaßnahmen* i *nicht* u *Nichtanwendung, Nichtehe, Nichteigentümer, Nichteinhaltung, Nichthaftung, Nichtleistung, Nichtvollstreckung, Nichtzuständigkeit*.

Nešto rjeđe nalazimo imeničke složenice s prilogom *außen* (*Außenamt, Außenministerium*), *innen* (*Innenministerium, Innenrevision*), *neben* (*Nebenklage, Nebenstrafe*).

Neke primjere možemo vrlo jednostavno preobličiti pomoću pridjevskog atributa:

¹⁷ WAHRIG, G., *Deutsches Wörterbuch*, 7. vollst. neu bearbeitete und aktualisierte Aufl., Bertelsman Lexikon Verlag, Gütersloh/München, 2000, str. 1146.

¹⁸ Isto str. 1145 ili opširnije tumačenje u CREIFELDS, *Rechtswörterbuch*, C.H.Beck, München, 2000, str. 1181.

<i>Soforthilfe</i>	>	sofortige Hilfe
<i>Sofortmaßnahme</i>	>	sofortige Maßnahme

Za ostale je potrebno potražiti dodatna objašnjenja u odgovarajućim priručnicima jer se npr. *Nebenstrafe* ne može preobličiti ni na jedan od u njemačkom jeziku poznatih načina. Ova složenica zahtjeva preciznije definiranje u pravnom smislu pa je stoga:

<i>Nebenklage</i>	>	Klage des Geschädigten im Anblick an die öffentliche Klage des Staatsanwaltschaft
<i>Nebenstrafe</i>	>	Strafe, die nicht selbständig, sondern nur zusammen mit der Hauptstrafe verhängt werden kann.

Što se tiče složenica u kojima je modifikator *Nicht-* preobličavanje je dosta jednostavno jer ono upućuje na nešto što *temeljna riječ (A)* nije, npr. *Nichtvollstreckung* je prema tome *Vollstreckung, die nicht durchgeführt wird/ wurde*.

3.4 Složenice tipa „broj + imenica“

Sudjelovanje brojeva u funkciji modifikatora uglavnom se ograničava na glavne brojeve do deset (*Zweikampf, Zehnkampf*) i na neke redne brojeve (*Erstzulassung, Dritterwerber*). „Poseban status ima glavni broj ‘Null’ koji se odnosi ili na vrijednost nule na skali kao u *Nullpunkt, -stellung, -morphem* ili dobiva negirajuće značenje kao u *Nulldiät, Nullpunktenergie, Nulltarif, Nullwachstum*.“¹⁹

Imeničke složenice ovoga tipa najčešće se preobličuju pomoću pridjevske ili prijedložne atributa:

<i>Dritterwerber</i>	>	dritter Erwerber
<i>Drittschuldner</i>	>	dritter Schuldner
<i>Dreiteilung</i>	>	Teilung auf / durch / drei (Man teilt auf / durch / drei)

Međutim i kod ovog tipa složenica imamo primjere koji se ne mogu jednostavno protumačiti iz zbira značenja njenih sastavnica. Jedna takva složenica je „*Erstrichter*“ koja se ni u kojem slučaju ne može protumačiti preoblikom ‘*erster Richter*’, njeno značenje je ‘*Richter des Amtsgerichtes*’.

¹⁹ Više o brojevima kao prvoj sastavnici i pronađenim primjerima kod ZELJKO-ZUBAC, R., 2007, na str. 84 i str. 188.

Dakle ovdje se ne radi o ‘prvom od nekoliko sudaca’ već o pravnom terminu koji u njemačkom pravnom sustavu označava ‘*sudca osnovnog suda*’, tj. sudca na sudovima prve instance. Ovakve složenice treba također provjeriti u pravnim rječnicima ili leksikonima pravnog nazivlja, jer tek uvidom u njih možemo saznati njihovo prav(n)o značenje koje nije moguće dobiti preoblikom.

4. Prevođenje na hrvatski jezik

- ako je modifikator „prijedlog“

Pravni izrazi kojima je *prijedlog* modifikator ne mogu se jednostavno preobličiti u njemačkom jeziku. Uglavnom se radi o apstraktnim odnosima između *modifikatora* i *temeljne riječi* pa je i njihovo prevođenje na hrvatski jezik bez adekvatnog rječnika ili pravnog leksikona otežano. Kod ove vrste složenica u njemačkom jeziku nemamo uobičajene preoblike (*skupinom riječi* – genitivni atribut, pridjevski atribut, prijedložni atribut – ili odnosnom rečenicom) koje bi nam olakšale razumijevanje i prevođenje na hrvatski jezik kako to nalazimo kod brojnih složenica kojima je modifikator imenica.²⁰

Od 98 primjera iz korpusa 21 primjer pripada složenicama kojima je prijedlog *Mit-* prva sastavnica (modifikator), neke od njih su *Mitarbeit* = *suradnja*, *Mitbesitz* = *suvlasništvo*, *Miteigentum* = *suvlasništvo*, *Mitinhaber* = *suvlasnik*, *Mitmiete* = *sustanarina*, *Mitschuld* = *sukrivnja*, *Mitvormund* = *suskrbnik* itd. Na hrvatski jezik su prevedene pomoću „prefiksa **su** + imenice“ čime izražavaju socijativnost, tj. opisuju neko zajedništvo s kime u čemu. Ovdje trebamo naglasiti da se imenice ovoga tipa u hrvatskom jeziku smatraju posebnom vrstom slaganja i da se prefiksne tvorenice nazivaju složenicama (što u njemačkom jeziku nije slučaj).²¹

Ista je situacija i s primjerima s *Gegen-* (*Gegenangriff* = *protunapad*, *Gegenbeweis* = *protudokaz*, *Gegenklage* = *protutužba* itd.), u hrvatskom se takve riječi prevode s *protu-* što upućuje na neku suprotnost. Međutim neke ovako tvorene složenice se prevode i drugačije pa je *Gegenvormund* u hrvatskom jeziku *uzajamni skrbnik* ili *Gegenschuld* sa značenjem *dug vjerovnika dužniku* / ili *obostrani dug*. Važno je još jedanput istaknuti da ovoj vrsti

²⁰ Usp. *Gerichtsgebühr* > *gerichtliche Gebühr* = *sudska pristojba* ili *Kündigungsklage* > *Klage wegen Kündigung* = *tužba zbog otkaza*, ovdje uočavamo da su prijevodi na hrvatski jezik prema morfološkoj strukturi jednaki preoblici u njemačkom jeziku (**njem.** pridjev + imenica = **hrv.** pridjev + imenica / **njem.** imenica + prijedlog + imenica = **hrv.** imenica + prijedlog + imenica).

²¹ Više o tome kod BARIĆ, E. LONČARIĆ, M. & grupa autora, *Hrvatska gramatika*, II. dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 295.

imeničkih složenica trebamo pažljivo pristupati kako ne bi došlo do pogrešnih tumačenja unutar pravnog jezika. Svaka od prijedložnih složenica iz našeg korpusa je usko vezana uz pravnu terminologiju pa ih s obzirom na njihovu apstraktnost naspram općeg jezika treba detaljno analizirati, a tek potom (na-bolje pomoću adekvatnog rječnika) prevoditi na hrvatski jezik.

- ako je modifikator „zamjenica“

Zamjenica *Selbst-* je jedina koja sudjeluje u nešto većem broju imeničkih složenica ovoga tipa. U korpusu smo imali 27 primjera s 2 sastavnice. S obzirom da se njeno značenje u osnovnoj riječi odnosi „na vlastitu osobu“ možemo je parafrazirati sa *selbst* ili *eigen-*. Pa *Selbstverteidigung* parafraziramo kao *Verteidigung von sich selbst / Verteidigung der eigenen Person*. Kod ove vrste složenica se također i u hrvatskom jeziku pojavljuju složenice sa zamjeničkom osnovom *sam-* i spojnikom *-o-*, a značenje je da se drugi dio složenice odnosi na samoga sebe i da se radnja vrši po volji subjekta (za živo) ili sama od sebe, dakle automatski (za neživo, npr. u tehnici). Prevođenje je u tom slučaju dosta jednostavno jer za njemačku složenicu imamo kao prijevodni ekvivalent složenicu na hrvatskom:

njem. zamjenica + o + imenica	hrv. zamjenička osnova + o + imenica
<i>Selbstanzeige</i>	> <i>samoprijava</i>
<i>Selbstbeziehung</i>	> <i>samokleveta</i>
<i>Selbstmord</i>	> <i>samoubojstvo</i>
<i>Selbstverteidigung</i>	> <i>samoobrana</i>

Za ovu vrstu imeničkih složenica se smatra da su nastale direktnim prevođenjem s njemačkog jezika, s time što su se prilagodile tvorbenim pravilima u hrvatskom jeziku.²²

- ako je modifikator „prilog“

Imeničke složenice ovoga tipa su dosta rijetke, a broj priloga koji sudjeluje u tvorbi je ograničen tek na neke od njih. Jedan dio možemo parafrazirati pomoću pridjevske atributa što nam olakšava razumijevanje i prevođenje na hrvatski jer se radi i o morfološkoj i semantičkoj ekvivalenciji:

²² Dok u njemačkom jeziku imamo *zamjenicu bez spojnika* u ulozi modifikatora u hrvatskom jeziku se na *zamjeničku osnovu* dodaje *spojnik – o –* ukoliko se ona spaja sa samostalnim leksemom u drugom dijelu složenice.

njem. <i>složenica</i>	>	<i>pridjev + imenica</i>	=	hrv. <i>pridjev + imenica</i>
<i>Soforthilfe</i>	>	<i>sofortige Hilfe</i>	=	<i>hitna pomoć</i>
<i>Innenrevision</i>	>	<i>innere Revision</i>	=	<i>unutarnja revizija</i>

Za ostale složenice koje smo imali u korpusu, a odnose se na pravnu terminologiju nije moguće dati ovako jednostavne preoblike koje bi nam barem donekle olakšale razumijevanje i prevođenje. Uglavnom se radi o dosta apstraktnim, samo uz pravnu struku vezanim terminima koje možemo protumačiti samo pomoću odgovarajućih pravnih priručnika o čemu smo već govorili ranije (usp. 3.3.).

Složenice s prilogom *Neben-* kao npr. ‘*Nebenstrafe*’ (iako ih na njemačkom jeziku ne možemo na jednostavan način preobličiti) na hrvatski jezik možemo prevesti doslovno kao ‘*sporedna kazna*’, dakle pomoću pridjevskog atributa, tj. njem. *složenica* = hrv. *pridjev + imenica*.

Primjere s *Nicht-* prevodimo većinom doslovno, pa je npr. ‘*Nichtzuständigkeit*’ u hrvatskom jeziku ‘*nenadležnost*’. Dakle njem. složenica tipa *prilog + imenica* ima svoj ekvivalent u hrvatskoj prefiksnoj tvorenici *ne- + imenica*. Prefiks ‘*ne-*’ dakle negira značenje samostalnog leksema ili potire njegovo pozitivno značenje.

- ako je modifikator „broj“

Determinativne imeničke složenice u jeziku pravne struke kojima je prva sastavnica broj su dosta rijetke. U korpusu smo imali tek 15 primjera. Kako je već rečeno uglavnom se preobličuju pomoću pridjevskog atributa i tako transformirane prevode na hrvatski jezik. Morfološka struktura njemačke preoblike odgovara hrvatskom prijevodu:

njem. <i>red. broj + imenica</i>	>	<i>redni broj + imenica</i>	hrv. <i>redni broj + imenica</i>
<i>Drittgläubiger</i>	>	<i>dritter Gläubiger</i>	= <i>treći vjerovnik</i>
<i>Drittschuldner</i>	>	<i>dritter Schuldner</i>	= <i>treći dužnik</i>

Složenice u pravnoj struci s apstraktnim značenjem (kao npr. *Erstrichter*) ne mogu se preobličiti ni na jedan od mogućih načina, jer nam zbir značenja njenih sastavnica ne daje odgovor na to što one u stvari znače. Zato je potrebno poznavati njemački pravni sustav i njegovu terminologiju.

Zaključak

U njemačkom jeziku skoro sve vrste riječi mogu biti *modifikator*. Unatoč tome što je većina njemačkih imenica nastala slaganjem s drugim imenicama i ostale vrste riječi imaju svoju ulogu u tvorbi imeničkih složenica. Važnost „neflektiranih vrsta riječi“ dolazi osobito do izražaja u stručnim jezicima zbog činjenice da se pomoću njih dobiju stručni izrazi kojima se nešto dodatno precizira ili se određuju neki novi specifični odnosi.

Prijedlozi, zamjenice, prilozi i brojevi u općem jeziku ne tvore neki značajniji broj imeničkih složenica, čak bi se moglo reći da se tek marginalno koriste u slaganju, ali u jeziku pravne struke imaju važnu ulogu. Iako smo u korpusu imali samo 156 složenica koje pripadaju ovom tvorbenom tipu moramo istaknuti da su se *prijedlozi* kao *modifikator* pozicionirali na drugo mjesto u našem korpusu. Njihov je značaj još veći ako znamo da ove složenice sudjeluju i nadalje u tvorbi tako što postaju modifikator neke nove složene riječi koja se koristi u jeziku pravne struke ($Mit_{\text{rijec}} > Mit_{\text{modifikator}}bestimmung_{\text{temeljna riječ}} + Gesetz_{\text{temeljna riječ}} > Mitbestimmungsgesetz$). Ovu vrstu složenica ne možemo jednostavno preobličiti, jer iz značenja pojedinih sastavnica ne možemo utvrditi njihovo točno značenje. Ovisno o prijedlogu neke od njih se na hrvatski jezik prevode pomoću prefikslnih tvorenica, a značenje drugih moramo provjeriti u rječniku.

Kod zamjenica smo kao tvorbeno motiviranu potvrdili samo zamjenicu *Selbst-* koja je modifikator većeg broja složenica u jeziku pravne struke bilo da se radi o primarno nastalim složenicama ili o primjerima gdje već postojeća složenica preuzima ulogu modifikatora u nekoj novoj složenijoj konstrukciji (npr. $Selbst_{\text{modifikator}} + Verwaltung_{\text{temeljna riječ}} > Selbstverwaltung$, a $Selbstverwaltung_{\text{modifikator}} + -s_{\text{spojnik}} + Organisation_{\text{temeljna riječ}} > Selbstverwaltungsorganisation$). Složenice koje se sastoje od dva leksema u hrvatskom jeziku imaju svoj prijevodni ekvivalent također u složenicama što je kod tvorbe s ostalim vrstama riječi ipak rijetka pojava.

Prilozi se ne pojavljuju često u ulozi modifikatora prilikom tvorbe imeničkih složenica. Moglo bi se reći da se radi tek o nekolicini onih koji su potvrđeni kao prva sastavnica imeničke složenice u jeziku pravne struke. Neke se od njih mogu jednostavno parafrazirati pomoću pridjevskog atributa, a njihova se preoblika u njemačkom jeziku jednostavno prevodi na hrvatski jezik, jer se radi o morfološkoj, ali i semantičkoj ekvivalenciji.

Slična je situacija i kod složenica kojima je modifikator broj. U pravnoj terminologiji ih nema mnogo, uglavnom su tvorene pomoću rednih brojeva, preobličuju se pomoću pridjevskog ili prijedložnog atributa, a morfološka struktura preoblike odgovara morfološkoj strukturi prevedenice.

Ako se uzmu u obzir sve navedene činjenice možemo ustvrditi da je ovaj tip složenica kojima je modifikator *prijedlog*, *zamjenica*, *prilog* ili *broj* u njemačkom jeziku pravne struke prisutan, da je njihov značaj u tome što već postojeće dvo-leksemske složenice mogu sudjelovati u tvorbi novih pravnih izraza u ulozi modifikatora te da će na taj način i ubuduće obogaćivati pravnu terminologiju, a što se tiče prevođenja istih na hrvatski jezik od prevoditelja se očekuje osim izvrsne jezične kompetencije i ‘kompetencija u pravnoj struci’ kako ne bi dolazilo do krivih tumačenja nekih ‘netransparentnih’ složenica.

Literatura

- BABIĆ, S., *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku, drugo izdanje, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 62, Nakladni zavod Globus – Zagreb, 1986.
- BABIĆ, S., *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nakladni zavod Globus – Zagreb, 2002.
- BABIĆ, FINKA, MOGUŠ, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga Zagreb, 1994.
- BARIĆ, E. & grupa autora, *Hrvatska gramatika*, 2. izd., Zagreb, 1997.
- BARIĆ, E., *Dosadašnje proučavanje složenica u hrvatskom i srpskom jeziku*, Rasprave zavoda za jezik IFF, IV-V, Zagreb, 1979, str. 17–29.
- BARZ, I., *Graphische Varianten bei der substantivischen Komposition*. In: Deutsch als Fremdsprache, Heft 3, Leipzig, 1976, str. 167–172.
- BREIDL, E., THUMAIR, M., *Eine Studie zu den nominalen Kopulativkomposita des Deutschen*, Deutsche Sprache, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1992, str 32–61.
- BRINKMANN, H., *Die Zusammensetzung im Deutschen (1956/57)*, Wortbildung, hrsg. von Lipka, L. und Günter, H., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981.
- BUSSMANN, H., *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 4., durchgesehene Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 2008.
- CLYNE, M., „Ökonomie, Mehrheit und Vagheit bei Komposita in der deutschen Gegenwartssprache, insbesondere in der Zeitungssprache“, Muttersprache, Bibliographisches Institut Mannheim, 1968.
- CREIFELDS, *Rechtswörterbuch*, 16. neubearb. Aufl., Verlag C.H. Beck München, 2000.
- CREIFELDS, *Rechtswörterbuch*, 20. neubearb. Aufl., Verlag C.H. Beck München, Buch XIX, 2011.

- DELIBEGOVIĆ, N., BERBEROVIĆ, S., DŽANIĆ, M., *Složenice u pisanom medijima*, Jezik i mediji – Jedan jezik više, Zbornik – HDPL, Zagreb–Split, 2006, str. 183–191.
- DEUTSCHE WORTBILDUNG, *Typen und Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*, Band 4, Teilband 1: Substantivkomposita, Berlin – New York, 1991.
- DONALIES, E., *Gebt endlich die Wortbildung frei, Über unsinnige und sinnige Kritik an der Wortbildung*, in: IDS-Sprachforum, Sprachpflege 1, str. 26–32.
- DONALIES, E., *Die Wortbildung des Deutschen*, Ein Überblick, 2. überarbeitete Aufl., Band 27, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2005.
- DUDEN, *Grammatik Bd. 4*, völlig neu bearb. Aufl., Meyers Lexikon, Mannheim – Leipzig – Wien, Zürich, 1995.
- ECKHARDT, B., *Fachsprache als Kommunikationsbarriere*, Deutscher Universitätsverlag, Wiesbaden, 2000.
- EISENBERG, P., *Grundriß der deutschen Grammatik*, Band 1: Das Wort, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart-Weimar, 2000.
- ELSAYED, M.S.F., *Untersuchungen zum Modell substantivischer Komposita mit einem Primäradjektiv als erster unmittelbarer Konstituente*, Dissertation zur Promotion A, Karl Marx Universität, Leipzig, 1977.
- ERBEN, J., *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, 3. Aufl., Erich Schmidt Verlag, 1993.
- FILIPOVIĆ, R., *Uloga kontrastivne analize u lingvističkom istraživanju*, Filološki pregled, III-IV, Naučno delo Beograd, str. 1–10.
- *Fingerzeige für die Gesetzes- und Amtssprache, Rechtssprache bürgernah*, 11. Aufl., Quelle&Meyer Verlag, Wiesbaden, 1998.
- FLEISCHER, W., *Tendenzen der deutschen Wortbildung*, In: Deutsch als Fremdsprache, Leipzig, 1972, str. 132–141.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Marianne Schröder, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1995.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 4. völlig neu bearbeitete Aufl., Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin / Boston, 2012.
- GAČIĆ, M., *Istraživanje leksika jezika struke*, Filozofski fakultet, Zagreb, 1985.
- GRIMM, J. i W., *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 1, Vorwort, Spalte XLIII, Leipzig, 1854.
- *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Ordnung, Bonn, 1999.

- HANSEN-KOKORUŠ, R., MATEŠIĆ, J., PEČUR-MEDINGER, Z., ZNIKA, M., *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2005.
- HENZEN, W., *Deutsche Wortbildung*, 3. durchg. und ergänz. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1965.
- HERBST, R., *Wörterbuch (Handels- Finanz- und Rechtssprache)*, Third Edition Switzerland, 1979.
- HOFFMANN, L., *Vom Fachwort zum Fachtext*, Beiträge zur Angewandten Linguistik, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1988.
- IBLER, V., *Rječnik međunarodnog javnog prava*, 2., izmj. i dop. izdanje, Informator, Zagreb, 1987.
- KÖBLER, G., *Juristisches Wörterbuch*, Verlag Franz Vahlen, München, 1997.
- KUNA, B., *Nazivlje u tvorbi riječi*, Filologija 46–47, Zagreb, 2006.
- LONGYKA, T., GALIĆ, Z., LAUŠIN, T., NIKOLIĆ, N., *Hrvatsko / slovenski / engleski pravni rječnik*, založba Komunikado, Ljubljana, 2003.
- MAMIĆ, M., *Hrvatsko pravno nazivlje*, Članci i rasprave, Zadar, Reprint d.o.o. – Split, 2004.
- MAŽURANIĆ, V., *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni rječnik*, JAZU Zagreb 1908–1922, Informator – Zagreb, 1975.
- MIHALJEVIĆ, M., RADMANOVIĆ, E., *Razradba tvorbenih načina u nazivlju*, Rasprave inst. hrvat. jezikosl., knj. 32, str. 193–211, 2006.
- MILJKO, Z., *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
- MOTSCH, W., *Semantische Grundlagen der Wortbildung*, Die Ordnung der Wörter, IdS Jahresbuch, 1993, str. 192–226.
- NAUMANN, B., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen, 1986.
- NAUMANN, B., *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*, 3., Neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.
- NAUMANN, U., *Juristische Fachsprache und Umgangssprache*, Rechtskultur als Sprachkultur, Frankfurt/M., 1992, str. 110–121.
- ORTNER, H. / ORTNER, L., *Zur Theorie und Praxis der Komposita-forschung*, Tübingen, 1984.
- RANFT, R., *Deutsche Substantivkomposita und ihre Übersetzung ins serbokroatische*, Linguistische Studien, A-94/II, Oberlungswitz, 1982, str. 204–213.
- RUDOLF, D., *Enciklopedijski rječnik međunarodnog prava mora*, Biblioteka znanstvenih djela, 43, Split, 1989.

- RUTKOWSKY, H., *Der Hausjurist – Das große Handbuch für alle Rechtsfragen des Alltags*, Zweiburgen Verlag GmbH, Weinheim, 1986.
- SIJERČIĆ-ĆOLIĆ, H. i grupa autora, *Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku u BiH*, Savjet / Vijeće Evrope: Evropska komisija, Sarajevo, 2005.
- SILIĆ, J., PRANJKOVIĆ, I., *Gramatika hrvatskog jezika*, Školska knjiga Zagreb, 2005.
- *Svijet osiguranja*, Časopis za pravo, ekonomiku i praksu osiguranja i reosiguranja, god. IX, brojevi 1–8, Zagreb, 2006.
- ŠARČEVIĆ, S., SOKOL, N., TOPOLNIK, V., *Njemački za pravnike I (Deutsch für Juristen)*, 7. potpuno prerađeno i dopunjeno izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2002.
- TURK, M., *Semantičke posuđenice – jedan oblik prevedenica*, Filologija, knjiga 30–31, HAZU, Zagreb, 1998, str. 519–528.
- UROIĆ, M., HURM, A., *Deutsch-kroatisches Wörterbuch mit grammatischen Angaben und Phraseologie*, 2. Aufl., Školska knjiga, Zagreb, 1994.
- *USTAV Federacije Bosne i Hercegovine, s amandmanima I–XXVI*, Službene novine Federacije BiH, Nr. 1/94 od 21.07.1994.
- *USTAV Republike Hrvatske*, Pročišćeni tekst s ispravkom, Narodne novine 41/01 i 55/01.
- VIDAKOVIĆ-MUKOĆ, M., *Opći pravni rječnik*, Narodne novine, Zagreb, 2006.
- ZELJKO-ZUBAC, R., *Tvorba imeničkih složenica u njemačkom i hrvatskom jeziku*, Kontrastivna analiza primjera iz jezika pravne struke, Doktorski rad, Zagreb, 2007.
- ZELJKO-ZUBAC, R., *Složenice tipa „imenica+imenica“ u njemačkom jeziku pravne struke i njihovi prijevodni ekvivalenti*, HUM, Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru br. 4, Mostar, 2008.
- ŽEPIĆ, S., *Zum Problem der automatischen Erzeugung der deutschen Nominalkomposita*, In: Linguistische Berichte, 14–24, 1969.
- ŽEPIĆ, S., *Morphologie und Semantik der deutschen Nominalkomposita*, Philosophische fakultät in Zagreb, Abt. für Germanistik, Zagreb, 1970.
- ŽEPIĆ, S., *Wortbildung des Substantivs im Deutschen und Kroatischen*, Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1976.

**PREPOSITIONS, PRONOUNS, ADVERBS AND NUMBERS
ACTING AS MODIFIERS IN GERMAN LEGAL COMPOUNDS AND
THE METHODS OF THEIR TRANSLATION INTO CROATIAN**

The majority of modifiers in German compounds account for nouns, adjectives and verbs. However, the other kinds of words may have the same role. This fact is the proof that there are almost ‘unlimited possibilities’ with regard to the formation of compounds in German. Thus, the paper explores the possibilities of participation of prepositions, pronouns, adverbs and numbers in the formation of compounds, where these kinds of words are the first component or the modifier within the compound noun. The importance of their role in the formation of determinative compound nouns is tested on a sample of 2275 compound nouns used in legal profession discourse in the German language. Additionally, transformations are used in order to determine the morphological qualities and syntactic and semantic relations in the examples provided, and the methods of their translation into Croatian are explored.

Keywords: *compound nouns, modifiers, morphological analysis, transformations, syntactic and semantic relations, translation*

UDK 81'42:32

Izvorni naučni rad

Daniela MATIĆ (Split)

Sveučilište u Splitu

Fakultet elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje

daniela.matic@fesb.hr

PRONOUNS IN AMERICAN POLITICAL SPEECHES

This paper studies personal pronouns and their derived forms as ideological discourse features. The aim is to identify, compare and contrast these pronominal forms within speech acts used in the speeches delivered by two presidential candidates of two ideologically opposed political parties (Speech 1 and Speech 2) to establish whether their syntactic style reflects their ideological world view, divides or unites the electorate around a common goal as well as whether the speeches fit in the “ideological square” (van Dijk 1998, 2008). The methodology draws on critical discourse analysis and the speech act theory. This analysis first shows the occurrence of personal, possessive and reflexive pronouns and adjectives and changes in their referents within speech acts and verbs and verbal tenses. We concluded that the speeches did not follow the principle of van Dijk’s “ideological square”, since we did not find the opposition of the collective “us” and “them”. However, the ideological difference was observed in the speakers’ choice of the pronoun “you”, in the division of the electorate and in the number of directives addressed to the audience – a higher number in S1, and, on the other hand, indirect directives and call for cooperation and unity of the whole nation in S2. The ideological opposition was also detectable in their choice of speech acts and verbal forms, i. e. whether the speaker was more prone to promising, both in singular and plural form in S1, which could be interpreted as a populist move, or to stating some wishes in the singular form, suggesting a more cautious approach, as in S2.

Key words: personal pronouns, possessive adjectives, political speeches, critical discourse analysis, speech acts

1. Introduction

The term “ideology” has many definitions and it may be perceived, e.g. as a system of beliefs that can be expressed in “symbols, rituals, discourse and other social and cultural practices” (van Dijk 1998:26), whereas in the Marxist tradition, when struggle for political power is at issue, ideologies are “ideas which arise from a given set of material interests” (Fairclough 2001a:77). According to van Dijk (1998:208), “ideologies are organized first of all by group self-schemata, with such categories as Membership Criteria, Activities, Goals, Values/Norms, Social Position and Resources”.

Ideology can enter discourse at the level of form and at the level of content. In politics, “discourse” is “a socially constituted set of such genres, associated with a social domain or field” (van Dijk 1998:196). Political speech is a genre of political discourse and is part of public discourse, rarely just personal, but always ideologically colored, often characterized by formal lexis and monolog form.

In political discourse the use of pronouns, as one of the syntax features, may be very suggestive of group (ethnic, racial or religious) identity, ideological preferences or political party affiliations, and also of manipulation and power relations. In Chilton (2004:56), “‘indexical expressions’ or ‘deictic expressions’ are linguistic resources used to perform *deixis* – that is, to prompt the interpreter to relate the uttered indexical expression to various situational features”. They index participants in discourse “at the same time expressing forms of political or social inclusion or exclusion” (van Dijk 1998:183).

2. Aim

In this paper we study pronouns as formal discourse features that perform deictic functions and may be ideologically marked. According to Chilton and Schäffner (1997:227), “it is the pronouns *I*, *you*, *we*, and *they* (and their variants) that have a special function in producing a social and political ‘space’ in which the speaker, the audience, and others are ‘positioned’”. The aim of this paper is to identify, compare and contrast pronominal forms within speech acts used in the speeches delivered by two presidential candidates of two ideologically opposed political parties in the United States presidential election in 2008 to establish whether their syntactic style, that is, the choice of pronominal forms and referents, reflects their ideological stance, serves to manipulate voters, produces strong national charge, divides the electorate or unites the electorate around a common goal as well as whether the speeches fit in the “ideological square” as presented by van Dijk (1998, 2008).

3. Corpus

The corpus of this paper was collected from the two transcribed speeches delivered on October 21, 2008 by the Republican Party candidate John McCain (Speech 1 or S1 henceforth) and the Democratic Party candidate Barack Obama (Speech 2 or S2 henceforth) in the presidential election campaign. The audience consisted of the listeners, probably supporters, present at the rallies, then political opponents, and finally those that could consume the speeches via mass media.

4. Methodology

The methodology framework in this paper draws on the postulates of critical discourse analysis, which sees language as social practice, adapted to the aim of research (Fairclough 1992, 1995a, 1995b, 2001a, 2001b, 2003; Fairclough and Wodak 1997; van Dijk 1997, 1998, 2001, 2008; Chilton and Schäffner 1997; Chilton 2004). The research will be further supported by the speech act theory. This analysis will show the occurrence of personal, possessive and reflexive pronouns and adjectives and changes in their referents within speech acts and the verbs and verbal tenses which follow.

5. Analysis and discussion

In Tables 1 and 2 the personal pronouns “I”, “you”, “we” and “they” served as “umbrella terms” in the occurrence of all pronouns and adjectives indicated in parentheses.

5.1 Speech 1

There are 2597 words in the speech.

Table 1: Occurrence of personal, reflexive and possessive pronouns and adjectives and their distribution

Personal, reflexive and possessive pronouns and adjectives		Occurrence (N)	Distribution (%)
1) "I" (I, me, my, myself)		86	3.31%
2) "You", singular and plural – (you, your, yours, yourself/selves)		46	1.77%
- "You, your" referring to people in general		4	0.15%
- "you and I"		0	0
3) "We" (we, us, our, ours, ourselves)	- exclusive use, referring to the speaker and his team	29	1.11%
	- inclusive use, referring to the speaker and all citizens	67	2.57 %
4) "They" (they, them, their, theirs, themselves)	- refers to opponents	2	0.077%
	- refers to some others (people, citizens, voters, organizations)	16	0.61%

1) The S1 speaker most often speaks on his behalf, which is a common form of address in presidential campaigns personalized by definition, so on no occasion does he mention the Republican Party whose member he is and which nominated him, or some other political organizations for that matter. Sometimes, in the examples that refer to his military or political career, he emphasizes his private identity in order to underline his merits (*"I've been fighting for this country since I was 17 years old, and I have the scars to prove it", "I've fought for you most of my life"*).

The nominative personal pronoun "I" appeared 28 times in commissive and 31 times in assertive speech acts distributed evenly throughout the whole speech. The commissives express promises, *topoi* of political speeches, but they usually do not and cannot meet all the felicity conditions (Searle 1969): namely, they do express some future action, which necessarily makes them *ir-realis*, but we do not know if the speaker is able to perform what he promises, nor do we know whether all listeners want what the speaker promises, which are preparatory conditions (*"I'm not gonna let that happen, my friends", "I will freeze government spending on all but the most important programs"*). The topic of sincerity is an ethical question in its own right and it is beyond linguistics to study whether the speaker intends to keep his promise or not, so we cannot say if the sincerity condition is felicitous or not. Finally, the essential condition cannot be met either, as we are not able to tell whether the

mere uttering counts as the undertaking of an obligation by the speaker to do what he promises. Nevertheless, people very often trust politicians solely on account of their ethos. The verbal tense of these speech acts is future and they are often apodoses preceded by some adverbial conditional or temporal clause in protases (“If *I’m elected* president, *I will fight* to shake up Washington”, “When *I’m elected* president, *I won’t fine* small businesses and families with children”). The speaker often expresses his promises in the form of “I will” (6 times), “I’ll” (6 times) or “I won’t” (5 times) and he accepts some obligation and responsibility. On the other hand, he never states his desires or wishes in the form of “I want” or “I don’t want”, which could imply less determination and more speculation or fantasizing on his part. In almost all the commissives the speaker is directed toward some goal he has to reach and fulfill, and therefore the process he expresses is action except for one mental process.

As to the assertive speech acts in which the speaker informs the audience using the personal pronoun “I”, we cannot tell whether the speaker has evidence for the truth of his propositions, whether they are informative for the audience, whether the speaker believes in what he is saying and whether the acts represent the actual state of affairs (Searle 1969). Most of these pronouns are attached to the verbs that represent state as a process (13 cases, such as “*I’m proud* to introduce”, “*I’m not dumb enough*”, “*I have the scars* to prove it”), whereas mental activity (6 cases, such as “*I know* my history lessons”, “*I heard*, maybe you did too”), action (5 cases, such as “*I also asked* millions of Americans”, “*I choose* to fight”) or verbal process (1 case used in a metalinguistic clause “Again, *I’ll repeat* to you) are more sporadic. In these speech acts we do not find examples of epistemic modality except in “*I think I may’ve detected* a little pattern with Senator Obama” where he used the modal phrase “I think” followed by the modal verb, but it is questionable whether the speaker really expressed subjectivity, doubt or uncertainty or he used the modal forms for stylistic reasons, since politicians in general try to represent themselves as authoritative persons undisturbed by some doubts. The verbal tenses are more varied when compared to the commissives, since the speaker states what things are or epistemically expresses his opinion (17 cases, such as “*I’m not afraid* of the fight; *I’m ready* for it”, “*I have* a plan to protect the value of your home”, “*I think I may’ve detected* a little pattern with Senator Obama, it’s pretty simple, really”), but also what they were or have been (7 cases, such as “*I noted* Senator Obama’s eloquence. But *I also asked* millions of Americans to pay attention to the words”, “*I’ve been fighting* for this country since *I was* 17 years old”), whereas future forms are rare (2 cases, such as “Again, *I’ll repeat* to you”) and used in commissives.

In all the cases the speaker is the subject of the clause except in 3 cases where the S1 speaker is in the accusative form, acting as an indirect object in directives (“Now my friends, let *me* give you, let *me* give you some straight talk, you need it. Let *me* give you the state of the race today”, “Let *me* just ask you”) where he asks for permission though he does not wait for it to be granted. According to the Politeness Principle (Brown and Levinson 1987²), directives in general, and these directives as well, are negative, face-threatening acts, but it is highly unlikely that the audience should feel any kind of imposition of power since these acts function more as discourse markers or introductory phrases than directives that would demand action (granting permission) on the part of the audience.

Finally, the possessive adjective “my” was found in 23 cases, but 15 times in the direct and vocative term of address “my friends”, signifying some in-group membership or closeness. This use could be due to the fact that the space where the speech was delivered was a hall in a factory which held a limited number of listeners, so it could bring about the feeling of intimacy. The rest of the nouns are “opponent’s claim”, “opponent”, “first day in office”, “last (day in office)”, “desk”, “history lessons”, “money”, “life”, “answer”, rather few, too diverse and heterogeneous for us to draw any sound conclusion. Neither the possessive pronoun “mine” nor the reflexive pronoun “myself” were used.

2) The S1 speaker addresses the audience directly on many occasions. As the subject of a clause, the nominative plural “you” appeared 14 times in directives in the imperative form where “you” is formally not pronounced (“Forget apparent. Forget apparent”), or at the very end of the speech where the speaker directly addresses the audience in the speech acts that can only partly satisfy the felicity conditions, since the speaker cannot know whether the audience is able to do the act (“Don’t give up hope. Be strong. Have courage and fight.”, “Stand up to defend our country from its enemies. Stand up, stand up and fight”). In these directives, though, the speaker does not ask of the audience to vote for him, but to fight for their county, which could mean that the goal of the election is not winning as many votes as possible, but fighting against unnamed enemies. As to other 15 occurrences, most of them are in assertive speech acts (“I know *you*’re worried”, “Now, Joe didn’t ask, *you* know that Joe didn’t ask for Senator Obama to come to his house”, “We face many challenges here at home, *you* know that”) which may contain some modal forms that make them epistemic (“And I heard, maybe *you* did too”, “As *you* know, Senator Obama has argued to delay drilling for more oil and gas”) but they hardly satisfy any of the felicity conditions for assertives since they do not bring any new information to the audience, we do not know if the

information is true and whether the speaker believes in it. As it was already mentioned, the propositional content, as well as some modal expressions are not used to inform; here, the speaker often panders, in a populist manner, to the voters. In several cases “you” as the subject of the clause appears in the rhetorical questions which have both expressive and assertive function of exposing often biased opinions (“*You* might ask: how do *you* cut income taxes for ninety-five percent of Americans, when more than forty percent pay no income taxes right now? How do, how do *you* reduce the number zero? Well, that’s the key to his whole plan“, “*You* need to spend your tax dollars on that now? No, my friends”, “Now the same pundits who wr- wrote off our campaign on numerous occasions, *you* know what they forgot? They forgot to let you decide, my friends”). In some cases we find this pronoun as part of commissives (“And my friends, the next time a pork barrel earmark bill comes across my desk, I will veto it and I’ll make ‘em famous and *you* will know their names”, “I’ll make sure *you* keep the same health care plan if *you* change jobs or if *you* leave the job to stay at home”).

The choice of verbal tenses that accompany this nominative case pronoun shows that the speaker is not interested in the past (1 verb only), nor does he talk about the future (also 1 verb only), but he states the present moment (17 verbs). These verbs, as processes, often express some mental activity (8 cases, such as “*you* know that Joe didn’t ask”, “*you* will know their names”) and action directed toward some goal (7 cases, such as “how do *you* reduce the number zero”, “if *you* change jobs or if *you* leave the job to stay at home”), 2 occasions where the same verb of state was repeated (“I know *you*’re worried. I know *you*’re worried”), only 1 case that represents verbal activity (“*you* might ask”), and only 1 that represents event (“live on a budget just like *you* do”).

The S1 speaker uses the singular accusative personal pronoun “*you*” twice as the indirect object at the very beginning of the speech when he expresses his thanks to his associate Lindsey and the wife Cindy and 18 times as the plural direct or indirect object. This accusative case form appears in assertive speech acts (“We need *you*”, “They forgot to let *you* decide, my friends”, “My answer to *you* is YES”) and some are *irrealis* as they express prediction (“Senator Obama will. He will force them and *you* into a new huge government run health care program, while he keeps the cost of the fine a secret until he hits *you* with it”) that bring some information, but it is difficult to say whether they satisfy any other of the felicity conditions. On the other hand, the speaker, through these speech acts, panders to the voters he calls “friends”. “You” as object is also found in the metalinguistic expression “Again, I’ll repeat to *you*: we’re sitting on the world’s largest reserves of coal”. The speaker uses the pronoun in his directives (“Now my friends, let me give *you*, let me

give *you* some straight talk”, “Let me just ask *you*: will we continue to lead the world’s economies or will we be overtaken?”) again as a modal expression to announce some change of topic or tone of the speech or draw the audience’s attention to what he is about to say. At the end of the speech we find the plural “you” in the expressive “Thank *you* and God bless *you*. And God bless America. Thank *you*“, which satisfies all the felicity conditions for its category.

We found also “you” 4 times referring to people in general, but as the speaker shifts his reference from the audience to some generalized and less defined referent, sometimes it is hard to discern between the two (“*You* might ask: how do you cut income taxes for ninety-five percent of Americans, when more than forty percent pay no income taxes right now? How do, how do *you* reduce the number zero? Well, that’s the key to his whole plan. Since *you* can’t reduce income taxes on those who pay zero, the government will write them all checks called a tax credit”, “It weakened the dollar and made everything that *you* buy much more expensive”).

The possessive adjective “your” was found 12 times, but there were no reflexive or possessive pronouns. The adjective was found with nouns that are supposed to have some affective and positive connotation, such as “with *your* help”, “*your* piece of pie”, “*your* home”, but also nouns that inevitably connote the well-being of the nation that may be endangered (“I’m not gonna spend seven hundred fifty billion dollars of *your* money just bailing out the Wall Street bankers and brokers”, “keeping tax rates low creates jobs, keeps money in *your* hands”, “I won’t spend nearly a trillion dollars more of *your* money”, “You need to spend *your* tax dollars on that now?”).

We also found the discourse marker “you know” on 5 occasions; being a petrified modal expression used to check the communication channel or just a verbal crutch, its occurrence and distribution were not included in Table 1.

3) As to the umbrella term “we”, we also find a diversification of meaning due to a number of referents. Namely, the nominative “we” as the subject personal pronoun (66 examples), its derived form “us” (8 examples) and the possessive adjective “our” (22 examples) are used sometimes as exclusive pronominal forms referring to the speaker and his team that work or will work with him: however, the S1 speaker more frequently speaks inclusively, that is, in the name of all the citizens or at least in the name of those who are present at the rally or as a member of the nation with which he shares the same views. He often shifts from “we, the team” to “we, the citizens”, so it is the context that helps us establish, though not always inconclusively, who the referents are.

The speech acts that the nominative personal pronoun “we” appears in 35 times are assertives as they bring some information though they do not always satisfy other felicity conditions. The verbal forms that follow the person-

al pronoun “we” in 13 cases express epistemic modality, which is not a high occurrence compared to the remaining number of assertives and other speech acts. These forms are mostly modal verbs used to state what must be done, what they know or believe as the team or what is needed (“*We know* Senator Obama won’t have the right response”, “In this country, *we believe* in spreading opportunity”, “*We need* to win Pennsylvania on November the fourth”, “*We must keep* people in their homes and realize the American dream”). Besides assertives, we find this pronoun 28 times in the commissives that express promises; once again, we cannot say whether they satisfy all felicity conditions as we do not know whether all the people in the audience want what the speaker promises. Listeners have “separate mental lives” and each one of them can understand the speech in their own way and have separate desires and expectations, what Clark and Carlson (1991[1982]:183) call *individual recognition assumption*. The commissives of this type are commonplace (“When I’m president, *we’ll start* drilling now. *We will invest*, *we will invest* in all energy alternatives, nuclear, wind, solar and tide. *We will encourage* the manufacture of hybrid, flex-fuel and electric automobiles”) and expected, but the sincerity condition cannot be satisfied without asking the speaker and his team whether they meant what they said. These conditions once again prove to be rather uncertain. As it was the case with the “I” personal pronoun, the speaker used the future simple forms to express his promises, so we found mostly exclusive “we will” 15 and “we’ll” 3 times (the verb of desire, “want”, appeared once in its affirmative and once in its negative form). We also find this pronoun in 2 coordinated rhetorical questions used for stylistic and expressive reasons (“*Will we continue* to lead the world’s economies or will *we* be overtaken?”).

Verbal tenses that the speaker used after the pronoun “we” can show what his interests are directed to: only 6 of them were in some of the past forms, 28 were in present tense forms and 33 in some of the future forms in commissive speech acts (none of them were *irrealis* assertives). As to the processes, these verbs most often express some action directed toward a goal (26 cases, such as “*We’re gonna change* America and *we’re gonna clean up* the mess, and *we’re gonna drain* the swamp, my friends”), or mental activity, that is, perception, cognition or desire (19 cases, such as “*We’ve finally learned* what Senator Obama’s economic goal is”, “*we’ve seen* that act from the left”). Fewer verbs express event (11 cases, such as “*We will invest*”, “*We will drill*”) and state (10 cases, such as “*We’re sitting* on the world’s largest reserves”, “*We have* fourteen days to go”) but none of them express verbal activity.

The accusative form “us” in the direct or indirect object position is used both inclusively and exclusively in 8 instances altogether (inclusive “us” in “As Joe has now reminded *us* all”, “He opposed the surge strategy that is

bringing *us* victory in Iraq and will bring *us* victory in Afghanistan”, “The explosion of government spending over the last eight years has put *us* deeper in debt”; exclusive “*us*” once in “The national media has written *us* off”).

The possessive pronoun “ours” was found once only, and the possessive adjective “our” 22 times followed by the nouns used mostly inclusively, that is, the nouns that refer to the referents shared by all the members of the nation (3 times “*our* country”, “*our* military”, “*our* troops”), those referents that belong in the semantic field of economy or finance (4 times “*our* economy”, “*our* goods”, “*our* trade”, “*our* money”), those that carry some affective meaning (3 times “*our* children”, 2 times “*our* future”, “*our* interests”). Only in 2 instances do we find possessive adjectives that are used exclusively (“*our* vote”, “*our* campaign”). The reflexive pronoun “ourselves” was not found.

4) As to the third person plural personal and possessive adjectives and pronouns, the occurrence is low. These forms are used mostly to refer to some people other than the speaker’s direct opponents, so in only 2 cases does the speaker refer to the opponent’s team using once “their” and once “them” in one intertextual example, “Senator Biden told *their* campaign donors that when that crisis hits, they would have to stand with *them*”. The opponents represented by some pronominal form are not active participants in verbal processes and are not found in speech acts.

It is obvious that the speaker does not build the ideological opposition using the binary pronominal formula “us vs. them”. Since American presidential campaigns are personalized, the speaker is not interested in some indefinite and mystified “them” but in his direct opponent, so he mentions him 21 times by his last name, never omitting his official title “senator”. “Obama” is also the referent of possessive adjectives and pronouns in 39 cases, 2 times this personal name premodifies a noun („the Obama tax increase“, „the Obama campaign“), and 2 times Obama is referred to by the speaker as “my opponent”, all in all 64 times.

5.2 Speech 2

There are 4063 words in the speech.

Table 2: Occurrence of personal, reflexive and possessive pronouns and adjectives and their distribution

Personal, reflexive and possessive pronouns adjectives		Occurrence (N)	Distribution (%)
1) “I” (I, me, my, myself)		93	2.28%
2) “You“, singular and plural – (you, your, yours, yourself/selves)		66	1.62%
- “You” referring to people in general		10	0.24%
- “you and I”		3	0.07%
“We” (we, us, our, ours, ourselves)	- exclusive “we” referring to the speaker and his team	23	0.56%
	- inclusive “we” referring to the speaker and all citizens	93w	2.28%
“They” (they, them, their, theirs, themselves)	- refers to opponents	8	0.19%
	- refers to some others (people, citizens, voters, organizations)	23	0.56%

1) When addressing the audience, the S2 speaker also most often speaks on his behalf, not mentioning his party affiliation, or the Democratic Party itself (except in 3 cases where he speaks of unity of all Americans, Republicans, Democrats or independents, no matter what political option they support). His private identity surfaced only when he spoke of his mother and the ordeal she had been through (“This issue is personal for *me*. My mother died of cancer at the age of fifty-three. *I’ll never forget* how she spent those final months of her life lying in a hospital bed”).

The nominative personal pronoun “I” appeared 11 times in commissive and 61 times in assertive speech acts. As it was already mentioned in the S1 analysis, the commissives express promises which cannot satisfy the felicity conditions as proposed by Searle (1969) except that the speaker predicates his future act, which is the propositional content condition. The questions of his ability, sincerity and intention to perform what he promised, as well as the audience’s interest in the speaker’s fulfilling the promise can only be a matter of speculation (“*I will cut* taxes for all the working Joes, all the small business-people across this country”, “*I will finally fix* the problem of our health care system”). The verbal tense of these commissives is future, except one present

form (“*I promise you*”), and the process is action, as the speaker is directed toward some goal, fully determined to reach it. In several cases we do find the promises as apodoses to some temporal or conditional clauses (“That’s what *I’ll do* when *I’m* president”, “If *I am* president, we’re going to invest fifteen billion dollars a year”, “When *I’m* president, we’re going to make sure”). Unlike his opponent, the S2 speaker uses the future simple form far less often, so we found “*I will*” 3 times, “*I’ll*” 3 and “*I won’t*” 1 time. His commissives are therefore fewer and this may suggest that he is more cautious in his promises.

As it was the case in S1, we classify the speech acts as assertives only because they carry some informational content, but the remainder of felicity conditions cannot be satisfied as these conditions are simply not applicable to some acts. As to processes, the nominative personal pronoun “*I*” precedes in most cases the verbs that express some mental process, cognition, understanding, desire (33 cases, such as “So *I know* these are difficult times, Florida, *I know* many of you are worried. But hear me now. *I believe* that we can steer ourselves out of this crisis because *I believe* in this country. Because *I believe* in you. *I believe* in the American people”, “*I wanna* put a middle-class tax cut in the pockets of ninety-five percent of workers and their families”), followed by action as a process directed toward a goal (23 cases, such as “...this notion that *I’ve been attacking* Joe the Plumber”, “Miami, that’s why *I’m running for* president of the United States of America”), state (15 cases, such as “Now, now *I’m hopeful* about the outcome”, “He was right then. *I’m right* now”), and 1 verbal process (“*I said*, ‘No, no, no, no...’”). In these speech acts we do find forms used to express epistemic modality, mostly modal verbs or verbs of cognition in 24 cases, such as “*I can put* more money into education, but *I can’t be* a parent. *I can’t turn off* the TV set, you’ve got to do that. *I can’t make* your kids do your homework, you’ve got to do that. Fathers, *I can’t be involved* in your child’s life, you’ve got to be involved”, “*I don’t think* young people in America are an interest group, *I think* they’re our future”, “*I know* that many of you are cynical and fed up with politics. *I understand* you’re disappointed and even angry with your leaders and you have every right to be”). However, these examples are not meant to suggest any weakness or indecisiveness on the part of the speaker, but present him as an empathetic, caring and understanding politician. Again, verbal tenses show what concerns the speaker: the present (52 cases), expressed often by verbs of desire that are not promises yet (“*I wanna help* rebuild the middle class”) or the already mentioned verbs of cognition. The verb “want” appeared far more often than in S1, either in the form of “*I want*” (2 times) or “*I wanna*” (9 times) The future forms are reserved for promises, which are not frequent, so in the assertive speech acts we found only 2 cases of future forms (“*I’ll never forget* how she spent those final

months of her life”, “*I’m gonna need all of you*”). The past forms were used only in 8 cases, some of them to testify to the speaker’s political moves (“Nine months ago back in January *I called for* a stimulus plan”, “Last August, *I called for* a Jobs and Growth Fund to help states put people to work”), or are used for some intertextual examples (“This morning, *I had* the opportunity to catch a little of Senator McCain’s speech in Pennsylvania on TV“, “You know, recently, recently, *I heard* Senator McCain say...”).

The S2 speaker appears 10 times in a direct or an indirect object position or a complement of a preposition in the speech (“Then, Senator McCain and Sarah Palin called *me* “socialistic”, “This issue is personal for *me*”, “And if you will stand with *me*, if you will organize with *me* and make phone calls with *me*, if you’ll struggle with *me* over these next fourteen days”); 4 times in the directives in the imperative mode (“But hear *me* now”, “Now, let *me* be, let *me* be clear”, “Le-le-let *me* tell you something”). These directives are used as phrases to check the communication channel and do not impose any kind of obligation on the part of the audience.

The possessive adjective “my” appeared 10 times in the speech, with nouns such as “plan” (2 times), “opponent” (3 times), “character”, “commitment”, “mother”, “health care plan”, “opponent’s chief economic advisor”, nouns mostly connected with economy and politics. The possessive pronoun “mine” was not found, but the reflexive pronoun “myself” appeared only once in “as I think to *myself*”.

2) The S2 speaker addresses the audience in several ways using the personal pronoun “you”. Once at the very beginning and twice at the end of the speech he uses the plural nominative form together with the personal pronoun “I”: “Florida, in just fourteen days, in just fourteen days *you and I* can begin to bring some badly-needed sunshine to Washington D. C.”, “we will win this general election and *you and I* together, we’ll restore the dream. We will change this country. *You and I* together will change this country and we’ll change the world”. These two subject pronouns suggest the unity of the speaker and his audience intensified also by the adverb “together”, but also the fact that every one of them has to do different tasks in order to contribute and bring about the change.

“You” in the singular nominative or accusative case form was not found, but the plural “you”, used to directly address the audience or to refer to the audience, appears in both functions. As the subject of a clause, the nominative plural “you” appeared 26 times in assertives and commissives. The speech acts we found are very often informative for the audience as the speaker presents his tax plan and promises (“If *you make* less than a quarter-million dollars a year, and that includes ninety-eight percent of small business owners, *you will*

not see your taxes increase, not one dime”) or addresses young people and promises again (“If *you are willing* to serve your country or your community, work in a homeless shelter, work in a veterans’ home, join the military, join the Peace Corps, whatever *you decide* to do, if *you give back* to your country or your community, then we will make sure that each and every one of you get the money *you* need for tuition, no ifs ands or buts. *You* invest in America, we’ll invest in you”). These acts are in fact commissives to be performed on the part of the speaker if the audience satisfies the stated conditions, which could mean that the speaker sees the rule as a responsible partnership of the administration and the people. Some acts where this pronoun appears can be interpreted as assertives, as the speaker states the facts, but also as indirect speech acts, that is, indirect directives (“I can’t turn off the TV set, *you’ve got to do* that. I can’t make your kids do your homework, *you’ve got to do* that. Fathers, I can’t be involved in your child’s life, *you’ve got to be* involved. That’s your responsibility”). Some assertives are not informative and do not satisfy the felicity conditions as proposed by Searle (1969), but are there to show the speaker’s empathy (“I know that many of *you* are cynical and fed up with politics. I understand *you’re* disappointed and even angry with your leaders and *you have* every right to be”). “You” as the subject appeared 5 times in the directives in the imperative form where the subject is not pronounced except once, for the sake of emphasis (“But hear me now”, “Everybody raise their hand”, “Hold on, everybody alright over here?”, “No, no, hold on a second”, “And if people ask how are we going to do all this, *you* just tell them...”, “Believe in yourselves, believe in each other, and believe in the future we can build together”), and these are used to check the communication channel, to draw attention to what the speaker is about to say and to stir up emotions though they do not satisfy the felicity conditions for directives.

The speaker addresses the audience when he asks of them to act or when he shows that he understands how difficult and troublesome life of many people is. However, he does not ask of them directly to vote for him and only once does he prompt them to go to the polls, which could mean that his ultimate goal is not winning the election, but winning in order to bring about some change together with all the people. The speaker does not address the audience with any term of endearment, but he sees it as a collective body determined by geography; therefore, he metonymically speaks to the city of Miami twice or to the state of Florida 4 times, as the rally was held in open air in front of 30,000 people.

As to the verbal tenses that follow the nominative pronoun, we found mostly the present tense forms (18 cases), only 2 verbs in the past form and 4 verbs in the future forms. As to processes, these verbs most often express

some mental activity (11 cases, such as “Whatever *you decide* to do”), or state (11 cases, such as “I understand *you’re* disappointed and even angry with your leaders and *you have* every right to be), only 4 verbs that express action (“If *you make* less than a quarter-million dollars a year”) and 2 that express some event (“*You’ll struggle* with me over these next fourteen days”). There was no verb that would express some verbal activity on the part of the audience.

The accusative form “you” appeared 15 times as the direct or indirect object and the complement following a preposition mostly in the assertives (“Because I believe in *you*”, “My opponent doesn’t want *you* to know this”), but there are some indirect directives (“I ask *you* to believe”), and commitives (“You invest in America, we’ll invest in *you*”, “I promise *you*”). It could be said that the speaker does not objectify his audience but sees the members of it as active subjects and participants in his plan to change the country.

“You” referring to people in general was also found 5 times, out of which 4 pronouns appeared in one assertive (“You know, *you* really have to work hard to violate Governor Palin’s standards on negative campaigning”, “That’s what *you* do when *you* are out of ideas, when *you’re* out of touch, and *you’re* running out of time”). There are some other cases that can be interpreted in both ways, but we did not include them into this group.

The possessive adjective “your” appeared 23 times, but the pronoun “yours” was not found. The adjective was found with nouns that belong in the field of economy, such as “gas tank”, “piece of pie”, “attention”, “taxes”, “payroll tax”, “income tax”, “capital gains tax”, “premiums”; nouns that refer to everyday family life, such as “community” (2 times), “kids”, “homework”, “child’s life”, “responsibility”; nouns which evoke the positive feeling of rootedness and patriotism, such as “country” (2 times), “leaders”, “past”, “parents” (2 times), “grandparents” (2 times), “great-grandparents”.

The reflexive pronoun “yourselves” appeared once in the directive “Believe in *yourselves*, believe in each other, and believe in the future we can build together” which is a speech act that cannot, in this form, satisfy all the felicity conditions since the speaker does not know whether the listeners can perform what he asks, or whether they would do it without being asked and in the end, he cannot check the illocutionary effect, that is, whether they had understood what they had to do and whether they did anything.

The discourse marker “you know” was found 7 times, and it was used 2 times to introduce some intertextual or interdiscursive examples. It was not included in Table 2.

3) In this speech as well, the personal pronoun “we”, the accusative form “us” and the possessive adjective “our” have a number of referents and are therefore used inclusively and exclusively, like in S1. Sometimes it is dif-

difficult to say what referent the speaker had in mind and the act of referring may be open to discussion, as the speaker shifts from “we, the team” to “we, the nation”. Judging from the occurrence of inclusively used nominative pronoun “we”, it can be concluded that the speaker finds it important to be seen as one of the citizens, and not one of the politicians that speak exclusively. We found that the nominative personal pronoun “we” appeared on 94 occasions in mostly assertives. Some of the assertives express epistemic modality achieved by modal verbs or verbs of cognition, so we found this pronoun with these verbs on 10 occasions (“But *we can’t let up*, Florida“, “*Because one thing we know* is that change never comes without a fight“, “*We should not be bailing out* Wall Street, *we should be restoring* opportunity on Main Street”) used both inclusively and exclusively. Some of the assertives are *irrealis* since they express some future action, but they cannot be classified as promises: “But *we’re gonna to have to* work for it, *we’re gonna to have to* struggle for it, *we’re gonna to have to* fight for every single one of those fourteen days to bring our country the change that we need“, “*We’ll rise and fall* as one nation, as one people“, “*We’re all going to* need to tighten our belt, and *we’ll all need to* sacrifice. *We’ll all need to* pull our own weight”). “We” appeared in several commissives (11 cases) used as promises, often in its exclusive function, “*We’ll ensure* that *we act* quickly to help struggling home owners stay in their homes“, “And *we’ll invest* in preventive care and new technology to finally lower the cost of health care for families and businesses, and the entire economy“, also as apoduses in conditional clauses “If I am president, *we’re going to* invest fifteen billion dollars a year in renewable sources of energy to create five million new, green jobs over the next decade” but there are also 3 instances where the speaker uses “we” inclusively in the commissives, “And you and I together, *we’ll restore* the dream. *We will change* this country. You and I together will change this country and *we’ll change* the world”. The future simple affirmative form appeared in the commissives as “we will” 3 and as “we’ll” 9 times and the negative form “we will not” and “we won’t” only once each. Neither assertives nor commissives satisfy the felicity conditions; nevertheless, they do communicate some propositional content despite often low informational content and promises that cannot be fulfilled. It seems that the speaker more easily expresses commissives in the future simple form with the plural pronoun than with the singular form; instead of the future form, the verb of desire “want” was often used with “I”, and in assertives this verb appeared only twice as “we want” and “we wanna”.

As to the verbal tenses that followed the pronoun “we”, the present forms (52 occasions) outnumber the past forms (17 occasions) and future (25 cases, most often in commissives). As to processes, the mental processes were

found 48 times (“*We just learned* that here in Florida we lost nearly eleven thousand jobs just in September”, “*We decide*”, *We want to* grow the pie and then *we wanna* slice of the pie”), followed by action (34 verbs, such as “Now, these are the steps that *we have to take* right now to start getting our economy back on track”, “If *we can spend* ten billion dollars a month in Iraq, *we can spend* some of that money rebuilding the United States of America”), state (16 verbs, such as “*We’re* all connected, *we’re* all in this together”, “*We are* the United States of America. And *we are* a nation that has faced down war and depression, great challenges and great threats”), event (11 verbs, such as “*We’ll rise and fall* as one nation, as one people”, “We all love this country, no matter where *we live*, no matter where *we come* from.) and only 1 verbal process (“*We’ve been talking* about it for too long”).

“Us” as the accusative, that is, direct or indirect object form, or the complement of a preposition was found on 14 occasions and was always used inclusively except for one case which can be interpreted as the “exclusive *us*”: “Let’s give those tax breaks to companies that are creating American jobs right here in Florida”. Even though the speaker insists on the unity of his team and all the voters in bringing about the change, in this example it is the political administration that can give tax breaks, not the voters’ enthusiasm. In other examples this form suggest that the speaker and the people in the audience have the same plans, the same problems and come across the same difficulties in their everyday lives: “The careless, outrageous comments, all aimed at working, keeping *us* from working together”, “And I won’t let banks and lenders off the hook when it was their greed and irresponsibility that got *us* into this mess in the first place”, “We will not allow countries to out-teach *us* today so they can out-compete *us* tomorrow”.

The possessive pronoun „ours“ (31 cases) was not found in the speech and the possessive adjective “our” used mostly inclusively was found followed by nouns whose referents are shared by all members of the community. Some of them belong in the field of economy, broadly speaking (5 times “*our* economy”, 2 times “*our* roads, *our* bridges, *our* schools”, “*our* Federal Reserve chairman”, “*our* health care system”, “*our* dependence on Middle East oil”), some of these are abstract (“*our* destiny”, “*our* future”), and there are those that evoke patriotism (“*our* country”, “*our* battlefields”, “*our* leadership”, 2 times “look past *our* differences”). Only 2 adjectives and nouns are used exclusively: “*our* cause” and “*our* ideas”.

The reflexive pronoun “ourselves” was found twice in its inclusive meaning: “I believe that we can steer *ourselves* out of this crisis because I believe in this country”, “the same chances that we had for *ourselves*”.

4) As to the third person plural personal and possessive adjectives and pronouns, the occurrence is low in this speech as well. These forms are also used mostly to refer to some people other than the speaker's direct opponents, so the nominative personal pronoun "they", meaning "opponents" was used 4 times only, but 23 times it referred to some other people, organizations, etc. The accusative form was not found referring to the opponents, nor was the possessive adjective and the reflexive pronoun "themselves" referred once to the opponent and his political co-workers ("But if you don't have health insurance, you'll be able to buy the same kind of health insurance that members of Congress, including John McCain, give *themselves*"). The speaker refers to his opponent 50 times by his name, 14 times by his given and last name ("John McCain"), 9 times by the official title and his last name ("Senator McCain"). "McCain" is the referent to 23 possessive adjectives and pronouns, and the speaker refers to him as "my opponent" 4 times. The speaker also mentions the opponent's advisors 5 times, President G.W. Bush 8 times and his running mate Sarah Palin 3 times, but also 2 times her current official title ("governor Palin"). It seems that the election is seen as a clash of two persons and their concepts of rule and not two party programs.

6. Conclusion

Having compared and contrasted the pronominal forms in these two speeches, as well as accompanying verbal forms within speech acts, we noticed more similarities than differences regardless of their different ideological background. As to similarities, both speakers spoke using "I" pronominal forms, they expressed their private identity and mention some intertextual examples that often served as a springboard for further speech acts. The choice of verbal tenses and processes were similar and they may differ only in the occurrence of certain forms, which approximately corresponds to the different length of the speeches. As to differences, the nominative case form in S1 had a higher occurrence of commissives and future tense verbal forms than in S2, which shows that the S1 speaker was more prone to giving promises. On the other hand, the S2 speaker often expressed his wishes as speech acts that could be interpreted as assertives, but also indirect directives. As regards other forms, "my" was used more often in S1, mostly in the phrase "my friends", whereas the S2 speaker did not use any term of endearment or vocative form, hence the lower occurrence of this possessive adjective.

The use of "you" and all the derived forms shows fewer similarities: the plural nominative and accusative "you" were found in commissive speech acts, but in S2 the commissives were coupled with a condition that has to be

satisfied by voters, so that the speaker could fulfill his promise, whereas S1 did not contain acts that would demand some collaboration on the part of the audience. Again, as in “I” forms, the verbal tenses and processes were similar. We also found “you” referring to people in general and the possessive adjective “your” in somewhat higher occurrence in S2. What these two speeches differ in is that in S1 the speaker used the accusative plural form in the directives which serve as modal expressions to announce some change in topic or to draw attention to some point. This form and nominative case are hidden and formally not pronounced in the directives in which the speaker tries to move the public to action. The accusative plural case in S2 was found most often in assertives, which saw the voters as active participants of change, and less often in indirect directives and commissives. The nominative case in S1 was also found in some rhetorical questions which we did not find in S2. In S2, however, the nominative plural “you” was found in the directives which were used more often to check the communication channel and less often to stir up emotions. The nominative plural case in S2 was found also in assertives that could be interpreted as indirect directives. Neither of the speakers asked of the listeners to vote for their political options, but to stand up and fight against some enemies by voting, as expressed in S1, or to stand with the S2 speaker and win the election together in order to change the country. Consequently, the S2 speaker used one expression not found in S1 and that is “you and I”, which may suggest the unity of the S2 speaker and the voters in fighting *for* their common goal, unlike the S1 speaker who fights *against* someone or something. This use indicates the main political and ideological difference between the speakers: the S1 speaker tends to divide the electorate into “friends” and “enemies”, whereas the S2 speaker insists on cooperation and unity of the whole nation, regardless of ideological preferences.

The occurrence of “we” and the derived forms shows the same tendency in both speeches: namely, both speakers more often spoke inclusively than exclusively and sometimes epistemically and this was observed in both nominative and accusative case forms. This may mean that both speakers suggested their viewpoints (since neither of them mentions their political parties) corresponded to the viewpoints of people they spoke to. Again, the verbal tenses and processes were balanced in their occurrence. We found the inclusive nominative plural form mostly in assertives, but also in commissives, usually in their exclusive function. The difference is that we found a higher number of commissives used as promises in S1, which is a comparatively shorter speech. The possessive adjective “our” in both speeches was used mostly inclusively, followed by nouns whose referents are shared by the whole nation.

The occurrence of “they” and the derived forms was low in both speeches and these forms had referents other than the speakers’ direct opponents. They were, however, mutually referred to by their last name and often their official title. This use perfectly fits into the marketing concept of presidential campaigns which are highly personalized.

The speeches did not follow the principle of van Dijk’s ideological square, since we did not find the opposition of the collective “us” and “them”, which the speakers never contrasted in that form. The speakers also never spoke of or for their ideological parties. The discursive polarization was achieved through the opposition of “I” of “we” and “the opponent” called by his name, that is, the opposition of two candidates expressed through positive self-presentation and negative other presentation. Two other moves that this square consists of, suppressing positive information about “them” and negative about “us”, never surfaced and the speakers never mentioned their political *faux pas*, let alone mitigated them. The shifts between two referents of the personal pronoun “we” were not very often and were not used manipulatively. The ideological difference was observed in the speakers’ choice of the pronoun “you” and in the number of directives addressed to the audience – a higher number in S1, and, on the other hand, indirect directives and call for unity of the whole nation in S2. More frequent address to the audience in S2 may reflect the speaker’s world view in which the voters are perceived as partners in the speaker’s endeavor to change the country. The ideological opposition was also detectable in their choice of speech acts and verbal forms that follow the pronouns, i. e. whether the speaker was more prone to promising, both in singular and plural form in S1, which could be interpreted as a populist move, or to stating some wishes in the singular form, suggesting a more cautious approach, as in S2.

References

- Biber, Douglas et al. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education Ltd.
- Brown, Penelope, Steven C. Levinson (1987²). *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chilton, Paul (2004). *Analysing political discourse: theory and practice*. Abingdon, New York: Routledge.
- Chilton, Paul, Christina Schäffner (1997). Discourse and Politics. In: Teun van Dijk (ed.). *Discourse as Social Interaction, volume 2*. London: Sage Publications Ltd., 206-230.

-
- Clark, Herbert H., Thomas B. Carlson. (1991[1982]). *Speech Acts and Hearers' Beliefs*. In: Steven Davis (ed.). *Pragmatics: a reader*. New York: OUP, Inc. 177-198.
 - Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
 - Fairclough, Norman (1995a). *Critical discourse analysis*. Harlow: Pearson Education Limited.
 - Fairclough, Norman (1995b). *Media Discourse*. London: Hodder Arnold.
 - Fairclough, Norman (2001a²). *Language and Power*. Harlow: Pearson Education Limited.
 - Fairclough, Norman (2001b). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In: Ruth Wodak and Michael Meyer (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications Ltd., 121-138.
 - Fairclough, Norman (2003). *Analysing discourse*. Abingdon-New York: Routledge.
 - Fairclough, Norman, Ruth Wodak (1997). Critical Discourse Analysis. In: Teun van Dijk (ed.). *Discourse as Social Interaction, volume 2*. London: Sage Publications Ltd., 258-284.
 - Fowler, Roger (1991). *Language in the news: discourse and ideology in the Press*. Abingdon, New York: Routledge.
 - Searle, John R. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: CUP.
 - Searle, John R. (1979). *Expression and meaning*. Cambridge: CUP.
 - Šiber, Ivan (2003). *Politički marketing*. Zagreb: Politička kultura.
 - Šiber, Ivan (2007). *Političko ponašanje*. Zagreb: Politička kultura.
 - Van Dijk, Teun A. (1997). Discourse as Interaction in Society. In: Teun van Dijk (ed.). *Discourse as Social Interaction, volume 2*. London: Sage Publications Ltd., 1-37.
 - Van Dijk, Teun A. (1998). *Ideology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd.
 - Van Dijk, Teun A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

ZAMJENICE U AMERIČKIM POLITIČKIM GOVORIMA

U ovome radu bavimo se zamjenicama i njihovim izvedenim oblicima kao ideološkim sredstvima diskursa. Cilj rada bio je naći sličnosti i razlike u upotrebi zamjenica unutar govornih činova iz dvaju političkih govora (Speech 1 i Speech 2) koje su održali predsjednički kandidati iz dviju ideološki različitih stranaka kako bi se ustanovilo je li sintaktički stilovi govornika odražavaju njihove ideološke stavove, je li dijele ili ujedinjuju biračko tijelo i je li se govori uklapaju u „ideološki kvadrat“ (Van Dijk 1998, 2008). Kao metodološku podlogu odabrali smo kritičku diskurzivnu analizu i teoriju govornih činova. Analiza ovih pronominalnih oblika prvo je pokazala učestalost pojave ličnih, posvojnih i povratnih zamjenica i posvojnih pridjeva, promjene referenata u govornim činovima te glagolske oblike i glagolska vremena. Zaključili smo da govori nisu slijedili „ideološki kvadrat“ Van Dijka, jer nismo naišli na suprotstavljajanje „nas“ i „njih“. Međutim, ideološka se razlika uočava u upotrebi zamjenice „vi“, u podjeli biračkoga tijela u S1 te u broju direktiva upućenih publici – u većem broju u S1, a u S2 uočavamo indirektne direktive i poziv na suradnju i jedinstvo nacije. Ideološka se suprotnost uočava i u odabiru govornih činova i glagolskih oblika, to jest, je li govornik češće obećava, što se može smatrati populističkim postupkom, koristeći zamjenice i u jednini i množini u S1 ili češće konstatira svoje želje i planove, što je oprezniji postupak vidljiv u S2.

Ključne riječi: *lične zamjenice, posvojni pridjevi, politički govori, kritička diskurzivna analiza, govorni činovi*

UDK 811.163.4'373.21

Izvorni naučni rad

Helena DRAGIĆ (Mostar)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

OD HORONIMA ZAHUMLJE DO HORONIMA HERCEGOVINA

*Toponimi su kao kamenje u rijeci koje
nam omogućava da s obale neznanja pređemo
na obalu saznanja. Toponimi su kao zrna
žita koja se prosipaju za sobom, da se zna
odakle se došlo. Idući natrag, po njima se
može stići do – pradomovine.*

Radoslav Rotković

U radu se induktivno-deduktivnom metodom, deskripcijom, analizom, komparativnom analizom, metodom klasificiranja, sintezom, te strukturalno-semantičkim pristupom interpretiraju nekadašnji horonimi: *Zahumlje*, *Hlonska*, *Humska*, *Gornja Dalmacija*, *Vojvodstvo svetoga Save (Sabe)*, *Principovina*, *Ivanbegovina (Skenderbegovina)*, te današnji horonim Hercegovina.

Značajna pozornost posvećena je povijesnom metodološkom pristupu, u kojem se navode povijesne okolnosti nastanka horonima. Analiza se primjenjuje u interpretaciji etimologije i etiologije horonima, a komparativnom analizom uspoređuju se dosadašnji i suvremeni rezultata istraživanja. Sintezom se iznose zaključci o etiologiji i etimologiji navedenih horonima.

Prema povijesnim izvorima nedvojbeno se može zaključiti da se Hercegovina tim imenom prozvala 1448. godine kada se neprikosnoveni vladar Humske zemlje Stipan Vukčić Kosača prozvao hercegom. Herceg je riječ koja je nastala od njemačke riječi Herzog što znači vladar.

Ključne riječi: *horonim*, *Hercegovina*, *hrvatski jezik*, *semantika*, *onomastika*

1. Uvod i metodologija rada

Horonim je dobio naziv prema grčkoj riječi *khora* – zemlja, područje, predjel. Pod tim terminom označavaju su imena područja, predjela, pokrajina, župa, zemalja. Petar Šimunović horonime definira kao razred toponima određenoga administrativnoga teritorija: Banovina, Bekija, Baranja, Brodsko-posavska županija, Savska banovina, Vojna krajina. (...)¹

Malo je zemalja koje su kroz povijest toliko puta mijenjale ime kao što je Hercegovina. Najprije se zvala *Zahumlje*, *Hlonska*, pa *Humska*, ali i *Gornja Dalmacija*, potom *Vojvodstvo svetoga Save (Sabe)*, *Principovina*, *Ivanbegovina (Skenderbegovina)*, te od 1448. godine do naših dana Hercegovina.

U radu će se koristiti metodološki postupci: induktivno-deduktivna metoda, deskripcija, analiza, komparativna analiza, metoda klasificiranja i sinteza. Induktivno-deduktivna metoda, kao i metoda deskripcije, koristit će se kako bi se usustavile dosadašnje spoznaje o horonimima: *Zahumlje*, *Hlonska*, pa *Humska*, ali i *Gornja Dalmacija*, potom *Vojvodstvo svetoga Save (Sabe)*, *Principovina*, *Ivanbegovina (Skenderbegovina)*, te od 1448. godine do naših dana Hercegovina.

Također će se koristiti strukturalno-semantički pristup. Značajna pozornost bit će posvećena povijesnom metodološkom pristupu, u kojem će se navoditi povijesne okolnosti nastanka horonima. Analiza će se primjenjivati u interpretaciji etimologije i etiologije horonima, a komparativna analiza služiti će za usporedbu dosadašnjih i suvremenih rezultata istraživanja. Sintezom će se iznijeti zaključci o etiologiji i etimologiji toponimije stolačkoga kraja.

2. Zahumlje, Humska zemlja

Zahumlje je ranosrednjovjekovni naziv za današnju Hercegovinu. Taj naziv u uporabi je bio do 10. stoljeća. Bizantski car i pisac, Konstantin VII. Porfirogenet u svome djelu „De administrando imperio“ spominje **Zahľmьje*. Temeljem toga etnonima, te kasnijih srednjovjekovnih spominjanja područja na kojemu su živjeli Zahumljani može se rekonstruirati horonim **Zahľmьje* kojemu odgovara današnji oblik *Zahumlje*. Porfirogenet piše da se **Zahľmьje* prozvalo prema brdu Hum koje se nalazi kod gradova Buna i Hum. Zahumljani bi značili ‘oni iza brdā’. Dominik Mandić piše da su Dubrovčani Zahumljanima nazivali ‘one iza brdā’, dakle stanovnike iza dubrovačkoga kraja.

Od 10. stoljeća današnja Hercegovina nazivala se Hum, Humska zemlja i Humsko knežstvo. Humska zemlja imala je velik stupanj samostalnosti,

¹ Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 77.

posebice za vrijeme kneza Mihajla Viševića koji je bio saveznik kralja Tomislava. Knez Mihajlo Višević sudjelovao je na Splitskom velikom saboru oko 925. godine i pristao da Humska biskupija potpadne pod Splitsku nadbiskupiju. Humski knez je bio od oko 910. do 950. godine. Mudro se ponašao prema velikim silama, priklanjajući se jačima. Mihajlo Višević u povijesti je poznat kao „Mihajlo knez humski“ i kao „knez Hrvata“.

Alerić navodi da je Konstantin VII. Porfirogenet imenom oronim nazivao „veliko brdo“ koje se u 10. stoljeću izgovaralo *Hlm*, (*Hûm*). Imenica *hum* < *hlm* označava golu uzvisinu, brdo.² *Hûm* je sveslavenska i praslavenska riječ **hьlmъ* kojoj su sinonimi brežuljak, glavica, brdo. Taj je oronim veoma raširen. Također su rašireni i deminutivi od toga oronima: na -*ьс* *húmac*, gen. *húmca*; na -*ьк* *húmak* gen. *húmka*. Oronimi izvedeni od imenice *hum* i sufiksa -*ac* > *Humac* nalaze se, primjerice, iznad Salakovca s desne strane Neretve na nadmorskoj visini 250 metara; iznad Prigrađana u Bjelopoljskoj kotlini na nadmorskoj visini od 371 metra; kod Ljubuškoga³ i dr.

U naše vrijeme apelativ *hum* rijetko se čuje, jer je toponimiziran. Oronimi *Hum* nalaze se: iznad Mostara, Ljuti *hum* nalazi se u Gornjoj Grabovici 1054 n/m; u Popovu polju, kod Sarajeva, u Runovićima kod Imotskoga.⁴ Svi ti brežuljci osim onoga kod Sarajeva su goli.⁵

Na području mostarske općine nalaze oronimi: *Humac* u Salakovcu, 371 n/m; *Humac* u Mostaru 295 n/m; *Humac* u Jasenici; *Humac* u Raškoj Gori, 250 n/m. U Bijelom polju nalazi se selo *Humi*.

Oronim *Umac* nalazi se u Pologu 582 n/m. Istoimeni mikrotoponim nalazi se u Vrdima iza Goranaca kod Mostara.

Od riječi **hьlmъ* nastao je pridjev na -*ьн* *human*. Sinonimi toga pridjeva su *prisojan*, *osojan* (onaj ili ono što je u hladovini, zaštićen od vrućine i hladnoće).

Pridjevi na -*ast* *humast*, na -*ski* *kumski*, na -*ovit* *humovit*. Konstantin VII. Porfirogenet spominje **za hьlmom* > *zahlumi* – *Zahumlje*.⁶ Samoglasnik *u* nastao je iz sonantnoga *l*; starocrkvenoslavenski *hьlmъ*.⁷

Neki leksikolozi, piše Petar Skok, navode da je riječ *hum* u prarodstvu s njemačkom riječi, te da je germansko-slavenska riječ *hum* nastala od praindoeuropske riječi **skulm* a bez pokretnoga fonema *s*, a sufiks -*m* preuzet je iz

² Usp. Danijel Alerić, *Porfirogenetovi zahumski toponimi*, Rasprave ZJ, 10–11, Zagreb, 1985., str. 28.

³ U tome mjestu nalazi se znameniti franjevački samostan.

⁴ Danijel Alerić, *Porfirogenetovi zahumski toponimi*, Rasprave ZJ, 10–11, Zagreb, 1985., str. 29.

⁵ Sarajevski *Hum* je pošumljen.

⁶ U Rami na putu Rumboci – Tomislavgrad nalazi se planinsko selo *Za(h)um*.

⁷ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, knjiga prva A–J, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971., str. 694.

latinskoga jezika *collis* i *culmen*. Prema Skoku odatle su internacionalne riječi *kulminirati*, *kulminacija*.

Može se zaključiti da etnonim Zahumljani i horonim Humska nisu istoga podrijetla. Zahumljani su oni koji žive ‘iza brdā’, a Humska zemlja svoje ime baštini prema oronimu *Hûm* iznad Blagaja 1051 n/m.⁸

Opće je mišljenje da je Humska zemlja nazvana prema Humu iznad Mostara. Međutim, Konstantin VII. Porfirogenet bio je u pravu kada navodi da se Humska zemlja prozvala prema Humu iznad Blagaja. Dokaz tomu je i to što je Blagaj prije Mostara bio sjedište humskih vladara. Na Humu iznad Blagaja vidljivi su ostatci tvrđava koje su bile raspoređene za obranu grada Podhuma.⁹

Sukladno tomu koristili su se horonimi *Hlonska*, te *Humska zemlja*. Porfirogenet je koristio i horonime: *Kelma*, *Kelmona*, *Zakulmia*, *Kelmum-Kudueriga*.¹⁰

3. Gornja Dalmacija, Vojvodstvo svetoga Save

Daniele Farlati¹¹ Hercegovinu je nazivao *Gornja Dalmacija*.¹² Hercegovina se nekoć nazivala *Vojvodstvom svetoga Save*. Taj naziv spominje se u nagradi kralja Tvrtaka¹³, koji je u znak zahvalnosti za pobjedu nad Turcima, sinu Vuka Hrane, Vlatku darovao *Vojvodstvo svetog Save*.

⁸ Istoimeno brdo nalazi se iznad Mostara 436 n/m. Oronim *Ljûti hum* nalazi se u Gornjoj Grabovici, 1054 n/m.

⁹ Danijel Alerić, *Porfirogenetovi zahumski toponimi*, Rasprave ZJ, 10–11, Zagreb, 1985., str. 29.

¹⁰ Navodim prema: *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski Šematizam Feanjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, s latinskog preveo dr. fra Vencel Kosir, Život i svjedočanstva, Zavičajna biblioteka, Izdaju Hercegovački franjevci, Svezak I, Mostar, 1970.

¹¹ Daniele Farlati (1690.–1733.) *Illyricum sacrum* (sv. I.–VIII. Venecija, 1751.–1819.)

¹² Navodim prema: *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski Šematizam Feanjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, s latinskog preveo dr. fra Vencel Kosir, Život i svjedočanstva, Zavičajna biblioteka, Izdaju Hercegovački franjevci, Svezak I, Mostar, 1970.

¹³ Stipan Tvrtko zavladao je 1353. godine u petnaestoj godini života. Godine 1373. gradio je grad Novi (Herceg Novi). Tri godine kasnije raškoga kralja Vukašina umorio je njegov sluga kako bi se domogao zlatnoga križa koji je visio kralju na prsima. Poslije Vukašinove smrti Tvrtko Stipan okrunjen je kraljevskom krunom Bosne, Srbije i Zapadnih strana 26. listopada 1377. godine u crkvi franjevačkog samostana svetoga Nikole u mjestu Mile kod Visokoga. Kralj Tvrtko je proširio svoje kraljevstvo do Save, a na jugu je posjedovao Kotorski zaljev. Tada je kralj Tvrtko stupio u savez s napuljskim kraljem Karlom, a protiv Ugara. Šibenik i Split predali su se kralju Tvrtku. Za vrijeme Tvrtkova kraljevanja u Bosnu je provalio turski vojskovođa Šain s osamnaest tisuća vojnika. Tvrtkove vojskovođe Vlatko Vuković i Radić Sanković sa sedam tisuća vojnika sukobili su se na Rudinama a zatim u Bileći i sasjekli tursku vojsku uz neznatne vlastite gubitke. Poslije toga poraza Turci se nisu usuđivali napadati Bosnu i Hum. Kralj Tvrtko umro je 10. ožujka 1391. godine.

Vuk Hrana rođen je oko 1317. godine, a bio je sin nekoga grofa iz Rudina. Predak je Stipana Vukčića Kosače. Sin Vuka Hrane, Vlatko, bio je vojskovođa kralja Tvrtka I. koji ga je 1389. godine s vojskom poslao u pomoć knezu Lazaru kojega su Turci napali na Kosovu. Vlatko je sa sedam tisuća vojnika 1391. godine krenuo prema turskoj vojsci koja je s osamnaest tisuća vojnika predvođenih zapovjednikom Šainom, prodrla u Humsku zemlju. Vojске su se sukobile najprije na Rudinama, a potom u Bileći. Vlatkova vojska je sasjekla tursku vojsku, uz neznatne vlastite gubitke. Stoga je kralj Tvrtko nagradio Vlatka darujući mu *Vojvodstvo svetog Save*.

Iza Vlatka ostala su četiri sina: Sandalj (kojega je Vlatko ostavio na bosanskom dvoru), Vukac, Vuk i Vukić. Sandalj je bio vješt ratnik, pa su mu bosanski kraljevi često povjeravali zapovjedništvo u vojnim pohodima. Umro je 1434. godine bez poroda. Ubrzo je umrla njegova žena Marija.

4. Principovina, Ivanbegovina (Skenderbegovina)

Po predaji zapadna se Hercegovina zvala i Ivanbegovina. Po nekima je Ivanbegovina obuhvaćala samo okolicu Mostarskog blata pa do Mostara, tj. do pola mostarske ćuprije, a po drugima obuhvaćala je svu zemlju s ove strane Neretve pa do Bregave. Ime Ivanbegovina nastalo je prema znamenitom junaku Juraju Kastriotiću (Skender-begu, Ivan-begu).¹⁴ Juraj (Đurad, Skenderbeg, Ivan-beg) Kastriotić (Kruje ?, ili Rama ?, 1405. – Lezha, 1468.). Zarobljen je, odveden u Carigrad i priveden na islam. O tome se i danas pripovijeda.¹⁵ Postao je iznimno vješt ratnik i stoga mu je dodijeljen naslov Iskander

¹⁴ Pripovijeda se i o trojici braće Ivanbega koji su stanovali: jedan u Ljutome Docu (Skenderbegovini), drugi u Biograticima i treći u Zvonigradu. Kada su braća čula za dolazak Turaka, izišli su im s 30 suboraca na put u Balekovce, te su tu izginuli svi osim jednoga koji je ostao ranjen. Kada je to vidjela žena jednoga od braće, zakukala je: "Jadna ti sam ja! Dosad bijah gospojica, a odsad robinjica"! Posljednji Ivanbeg poginuo je na Kraljevini, pa je to mjesto tako prozvano, a druga predaja tvrdi kako je poginuo na Šarampovu, iznad Mostarskog blata. Vlajko Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja iz okolice Lištice*, GZM BiH, svezak XXIV/XXV., Sarajevo 1969/70., str. 350.

¹⁵ *Njega su Turci zarobili i tri brata mu zarobili i očerali i ugojili ih. I kad su ih trebali skloniti na ajvan kao janjičare, to su najopasniji vojnici bili, tim je bilo lako zaklati čovika.*

I car veli: "Jesi donio najmlađega?", pa ga pita: "Šta bi ti, bi li ti imo volju vidit oca i majku?"

Kaže on caru: "Ne bi van žalio služiti dok sam živ životom svojim, samo da ih jedan put u životu vidim."

On samo migne glavu i zna se što ga čeka. Tamo oni čuvari vode ga na panj, uvuče glavu i on te spušta. Stave ti glavu na panj i otkine ti glavu.

Dovedu srednjega i pita ga: "Jesi se ti poželio oca i majke, kakva je tvoja situacija?" On isto ponovio i zna se što ga čeka. "Tamo na panj š njim!"

(alb. *Skënderbe shiptari*). Time se njegovo ratničko umijeće uspoređivalo s umijećem Aleksandra Velikoga. Za vrijeme ugarskoga rata protiv Turaka koji je 1443. g. vodio Janoš Hunyadi (Janko Sibirjanin)¹⁶ i kod Niša te godine porazio tursku vojsku, Juraj Kastriotić je pobjegao iz janjičarske vojske i preobratio se na kršćanstvo. Njegov je povijesni nadimak Skenderbeg. Bio je albanski knez i junak u borbama protiv Turaka. Sestra mu Marija bila je žena crnogorskoga vladara Stjepana Crnojevića s kojim je rodila znamenitoga junaka Ivana Crnojevića. (O Ivanu Crnojeviću bit će još riječi u poglavlju Hercegovina.)

Juraj Kastriotić je, zbog svoga junaštva i uspješne borbe protiv Turaka, opjevan u mnogim narodnim pjesmama. Antonio Vivaldi napisao je operu

Kasnije pita najstarijega Juru, on je bio nešto mudar, mudriji. Veli isto pitanje: "Bi li ti volio vidit oca i majku?"

Kaže: "Kakva oca i majku, bi im glavu odsjeko! Kakva mater! Ti si meni, care, otac i majka!" "Ti si za me! Takve ja oću!" I dade mu vojsku i dao ga za vojskovođu. I kad su krenuli vamo, on je sve svoje janjičare naučio i pokazo im poso, šta su oni, koji su oni i kako treba napraviti. On se zvao Škender-beg. To je priča o Juri Kaštriotiću. To su te, navodno, istine, povijest. To su sve gusle opjevale.

Aniti Krndelj 2009. godine kazao je Ante Grbeša, rođen 1937. u Mostaru.

- ¹⁶ Ivan Hunjadi (Janoš Hunyadi, Hunyad, Erdelj, 1387. ili 1407 – Zemun, 1456.) bio je veliki ugarski junak i uopće junak kršćanskoga svijeta koji se borio protiv Turaka. Među najvećim pobjedama nad Turcima spadaju Jankova pobjeda kod Novoga Brda 1439., pobjeda kod Beograda 1440. godine, kojega su Turci napadali sedam mjeseci, izgubili te 17.000 vojnika i bili prisiljeni vratiti se u Drinopolje. (Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga treća*, MH, Zagreb, 1974., str. 207–209.) Sibirjanin je 17. listopada 1448. godine provalio na Kosovo polje. Sibirjanin je, želeći osvetiti smrt kralja Vladislava 17. listopada 1448. god. provalio na Kosovo. U dvodnevnom ratu Jankova je vojska pretrpjela velike gubitke jer Đurađ Branković nije dopustio vojsci Juraja Kastriotića (Skenderbega) da se priključi Jankovoj vojsci. Na Kosovu polju je tada poginuo Sekula, koji je bio sin Jankove blizanke Janje. Zbog izdaje Đurđa Brankovića razbijena vojska Janka Sibirjanina morala se povući, a pri povratku je Sibirjanina zarobio i zasušnjio Đurađ Branković. Turci su 13. lipnja 1456. god. opsjeli Beograd sa 150.000 vojnika, s 200–300 topova i oko 200 lađa na Dunavu. Opsjednutom Beogradu u pomoć su priskočili Janko Sibirjanin i Ivan Kapistran s do 60.000 ljudi. (Anđelko Mijatović, *Iz riznice hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 126.) Obranu Beograda Sibirjanin je povjerio svome šurjaku Mihajlu Siladiju koji je imao jedva 7.000 vojnika. (Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga treća*, MH, Zagreb, 1974., str. 335.) U odlučnoj bitci poginulo je 24.000 turskih vojnika. Toliko ih je stradalo bježeći prema Sofiji. Srbi su u Novom Brdu ubili sultanova namjesnika i njegovu ženu. (Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata, knjiga treća*, MH, Zagreb, 1974., str. 338.) Tom pobjedom Sibirjanin je osigurao mir narednih šezdeset pet godina. Turci su Beograd osvojili 1521. godine. Samo tri tjedna nakon slavne obrane Beograda, 11. kolovoza 1456., Sibirjanin je umro od kuge. Ivan Kapistran je umro 28. listopada 1456. godine. Relikvije svetoga Ivana Kapistrana počivaju u samostanu koji je svetac za života osnovao u Iloku. Prema Janku Sibirjaninu nazvan put od Vitine kod Ljubuškoga do Lovreća zove se „Jankov put“, a prema njegovom sestriću Sekuli put od Vitine do Narone zove se „Sekulan“.

Skenderbeg. Andrija Kačić Miošić u svome *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga*, najviše je stihova posvetio Juraju Kastriotiću, te Janku Sibirjaninu, koji su u isto vrijeme ratovali protiv Turaka.¹⁷

U obitelji Kolakušić u Rami živi obiteljska tradicija da su Kolakušići podrijetlom od Juraja Kastriotića koji je rodom iz Rame. Obiteljska tradicija Kolakušića iz Rame je da je Jure Kastriota rođen u Rami od oca Joze i majke Anđe kao deveto dijete od njih dvanaestero. Turci su ga „Dankom u krvi“ oteli i odveli u Carigrad, a ostala obitelj pobjegla je u Dalmaciju. Jure se isticao sposobnošću i vještinama, te je poslan na visoku vojnu izobrazbu.¹⁸

Kad je izrastao u velikoga vojskovođu poslan je u ratne pohode u Bosnu. Odsjeo je na kraljevskom dvoru u Albaniji. Kao predvodnik elitne vojske kralj Skenderbeg primio ga je na večeru i upoznao sa svojom kćerkom prinčezom od Kruja.

Međutim Juraj je morao krenuti dalje s vojskom u Bosnu i Hercegovinu. Na Bišće polju kod Mostara čekala ga je Mletačko-Hrvatska vojska predvođena vojskovođom Ivanom Kostriotonijem, vojvodom od Rame.

Ubrzo se saznalo da su dvojica vojskovođa prezimenjaci. Ubrzo se saznalo i da su rođaci.

Kada su se vojskovođe rukovali saznali su da su rođena braća. Tada se začuo vojnički glas:

*Stani brate, vojvodo od Rame,
ja ti nisam Turčin, ni od Turkinje majke.
Rodila me pastirica Anđa,
na Draševu što sokole rađa,
pravi Hrvat i hrvatskoga roda,
neg sam i ja od Rame vojvoda!
Pusti vojsku neka se odmara,
gledam tebe, vidim sebe,
oko me ne vara.
Manimo se bitke ili rata,
jedna nas majka rodila,
mi smo ti dva rođena brata.*

¹⁷ Wikipedia, Skenderbeg (23. Kolovoz 2011) <http://hr.wikipedia.org/wiki/Skenderbeg> (10. rujan 2011.)

¹⁸ Bila je to vojna škola u Jedrenima (Adrianapolju). Wikipedia, Đurađ Kastriot Skender beg (31. kolovoz 2011.) http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%92_%D0%9A%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BE%D1%82_%D0%A1%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B5%D0%B3 (10. rujna 2011.)

Tada se Jure vratio u Albaniju, princezi od Kruja i oženio je. Postao je jedan od najmoćnijih europskih kraljeva, Georgi Kastrioti. Radi monarhijskih propisa imenu je dodao i Skenderbeg, ali se vratio na kršćanstvo, vjeru svojih predaka.

Brat mu Ivan vratio se u okolicu Trilja, ali je morao napustiti vojsku jer nije htio ratovati protiv brata.

Slabljenjem turske moći u Bosni i Hercegovini, početkom devetnaestoga stoljeća Kastrioti su se vratili u razne krajeve u Bosni, ali su radi sigurnosti promijenili svoja prezimena. Oni koji su se odselili u Kreševo prozvali su se Koštromani; oni što su se naselili u oklici Jajca prozvali su se Kotromanići, a neki od njih su s tim prezimenom ostali u Sinju. Kastrioti koji su se vratili u Ramu naselili su se u selo Ljubunci i prozvali Kolakušići.¹⁹

U Potocima, na sjeveru Mostara, postoje ostatci kule zvane *Ivan-beg*. Dok jedni pripovijedaju da je Ivan-beg bio zet junaka Juraja, zvanoga *Skender-beg*, drugi pričaju da je to Ivan-beg (Juraj Kastriotić).

U bjelopoljskom selu Vojnu na rijeci Ljuboviji postoje dvije manje ćuprije. Jedna se nalazi kod Šunjića kuća, dok se druga nalazi kod Anđića kuća. Te je mostove, po pričanju starijih seljana sagradio Ivan-beg, da bi mogao koristiti Anđića polje u Donjem Vojnu. Ti su mostovi i danas u uporabi, a narod ih zove *Kozije ćuprije*. Njima su se najviše služili seljaci i kiridžije – trgovci.

Ekonom Ivan-begovina nalazi se u imotskom kraju, na putu od Grubina prema Zagvozdu.

Pod hercegovu vlast potpadala je zemlja s onu stranu Neretve, počevši od Konjičke ćuprije pa do današnje granice. Zemlja s desne strane Neretve pa do Bregave zvala se najprije Principovina, a kasnije Ivanbegovina.²⁰

Narod je u Ljutome Docu pripovijedao kako su tu nekada živjela tri bana – kralja: jedan je stolovao u Biogracima, a spavao na Šahinovcima u Ljutome Docu, dok je na Kulinu²¹ izlazio na zelen; drugi je stolovao u Trebinju, a treći u Livnu. U to vrijeme gradovi Mikuljača i Biograci bili su u neprijateljstvu. Danas se spominju trojica braće Ivanbegova, od kojih je jedan stolovao u Biogracima, drugi na Zvonigradu, a treći na Skenderbegovini u Ljutome Docu.

¹⁹ Mate Kolakušić (Australija), Skenderbeg (28. travanj 2010.) <http://www.rama-prozor.info/cms/index.php?option=content&task=view&id=3340> (10. rujan 2011.)

²⁰ Vljako Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja iz okolice Lištice*, GZM BiH, svezak XXIV./XXV., Sarajevo 1969/70., str. 350.

²¹ Mikrotoponim Kuline nalazi se u selu Uzarići kod Širokoga Brijega. Kuline su nazvane prema legendarnom Kulinu banu.

Kada su braća čula za dolazak Turaka, izišli su im s trideset suboraca na put u Balekovce, te su tu izginuli svi osim jednoga koji je ostao ranjen. Kada je to vidjela žena jednoga od braće, zakukala je: “Jadna ti sam ja! Dosad bijah gospojica, a odsad robinjica”! Prema jednoj predaji posljednji Ivanbeg poginuo je na Kraljevini, pa je to mjesto tako prozvano, a druga predaja tvrdi kako je poginuo na Šarampovu, iznad Mostarskog blata.²²

5. Hercegovina

Stipan Vukčić Kosača (1405–1456.) naslijedio je 1435. od svojega strica Sandalja Hranića Hum, Podrinje, dio Zete, Krajinu (makarsku) i Poljica. Stipan je stupivši na vlast promijenio prezime Hranić u *Kosača*, vjerojatno po svom rodnom mjestu Kosač.

Godine 1448. počeo se nazivati *hercegom*, a po tome je njegova zemlja dobila ime *Hercegovina*. Grb hercega Stipana Vukčića Kosače iz 1452. godine na kojem je kristalni križ usred crvenog stijega, s tri bijele poprečne crte na svijetlocrvenom polju. I to, pored ostaloga, svjedoči da je bio katolik.

Bio je gotovo samostalan gospodar, pa je prijetio Dubrovniku, kralju je oteo grad Omiš 1440., a Mlečanima neke zemlje u Zeti.

Ženio se tri puta. Prva mu je žena Jelena, kći Balše III. Druga mu je žena bila parmska plemkinja Barbara de Raugo, a treća Cecilija, rodom iz Senja.

U prvom braku je imao kćerku Katarinu, buduću bosansku kraljicu, i Maru, udatu za Ivana Crnojevića. Također je u tome braku imao sinove Vladislava (Ladislava) i Vlatka. Treći sin Stipan rođen je u braku s Barbarom de Raugo. Njegova kćerka Katarina udala se za bosanskoga kralja Stipana Tomaša 1446. godine.

Herceg Stipan je 1450. godine zaratio s Dubrovčanima jer mu se ondje sklonila žena, kada je herceg u svoju ložnicu primio neku Firentinku. Te godine ženio se najstariji hercegov sin Vladislav. Vlajko Palavestra piše da se Vladislav ženio iz Zvornika, ali na putu mu je otac prijevarom sagriješio s nevjestom.²³

Herceg je obljubio nevjestu, a Vladislav je otišao u Dubrovnik i Senatu izložio sve opacine koje herceg čini. U crnogorskoj je tradiciji da je oronim Ljubišnja nazvan jer je na toj planini herceg obljubio nevjestu. Ljubušaci pripovijedaju da ekonim Ljubuški baštini svoje ime jer je ondje herceg obljubio nevjestu.

²² Vlajko Palavestra, *Narodne pripovijetke i predanja iz okolice Lištice*, GZM BiH, svezak XXIV./XXV., Sarajevo 1969/70., str. 350.

²³ Vlajko Palavestra, *Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu*, GZM BiH NS, sv. XXIII., Sarajevo, 1968., str. 136–137.

Herceg Stipan je saznao da će ga sin uz pomoć Dubrovčana napasti. Dubrovčani su Vladislavu pružili veliku pomoć i on je udario na hercegove gradove Počitelj, Vrgorac i Ljubuški.

Herceg je i dalje Dubrovčanima nanosio velike gubitke i štetu. Dubrovčani su ucijenili glavu hercega Stipana. Obećali su da će onome tko donese hercegovu glavu dati naslov plemića, te deset tisuća dukata kao i posjed na dubrovačkom području u vrijednosti od tri tisuće dukata.²⁴

Herceg Stipan je otkrio tu urotu. Tada su se Dubrovčani obratili za pomoć turskom caru Mehmedu II., koji je 1452. godine poslao svoga poklisara Stipanu i naredio mu da obustavi rat. Herceg se uplašio prijetnjama Ugara, Dubrovčana i Turaka te sklopio mir s Dubrovčanima. Za uzvrat su mu vratili Krk i obećali mu dati plemićki naslov.

Godine 1452. Vladislav je s vojskom došao na Velež. Vojnicima je rekao da svaki naloži vatru, a da svakome volu na rogove upale svijeće. Kada je to vidio herceg se silno uplašio misleći kako je ondje silna vojska. Svoje blago je natovario na konje i mazge i bježao prema Dubrovniku.²⁵ Na ulazu u Dubrovnik, potpisao je izjavu: „Prođe herceg i proćera blago!“

O riznici Kosača i nastanku horonima Hercegovina Emilijan Lilek²⁶ 1889. godine napisao je u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini:

Ako pregledamo arheološki udjel Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu naći ćemo i u njemu malo predmeta iz srednjeg vijeka. Kako to? Jesu li bile Bosna i Hercegovina za vrijeme svoje državne samostalnosti na tako niskom stepenu kulture i tako siromašne, da se nije imalo šta sačuvati? Da li narod nije mario za udobnost i spoljašni sjaj? Ako nije to, gdje su onda predmeti njegove sredovječne prosvjete? Za dokaz, da Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku nijesu bile siromašne zemlje bez prosvjete, nego obratno bogate i prosvijećene zemlje, – ne ću ovdje istaknuti potpune slike o sredovječnoj materijalnoj kulturi ovijeh zemalja, ne ću naime govoriti o tome, kako je

²⁴ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, (priredio Franjo Šanjek), Golden marketing & Narodne novine, Zagreb, 1999., str. 445–446.

²⁵ *Bježeći herceg Stipan sa svojom obitelji preko sela Tuganje, mlada mu se žena odmarala na jednome kamenu s bešikom, te je rekla: Tužno ti mi je srce danas za Sokolom gradom postojbinom svom Ercegovinom. I od tada su ostali Tuganji. Na onome kamenu i danas se jasno vidi kako je sjedila s bešikom. Kamen se umećio gdje je ona dohvaćala.*

[...] Vidjevši da je prevaren, herceg Stipan skoči u more i pretvori se u kamen.

Vlajko Palavestra, *Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu*, GZM BiH NS, sv. XXIII., Sarajevo, 1968., str. 136–137.

²⁶ Slovenski povjesničar i etnolog Emilijan Lilek (Zgornja Volčina, 1850. – Celje, 1940.). Autor je udžbenika bosanske povijesti. Najznačajnijim njegovim radom smatra se *Riznica porodice, Hranići (nadimak Kosača)*. Taj je rad objavljen u Glasniku zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga II, godina I, Sarajevo, april – juni 1889., str. 1–25.

onda cvalo stočarstvo, pčelarstvo, ratarstvo, šumarstvo, vinogradarstvo, lov, svilarstvo, rudarstvo, trgovina i obrt dosta je ako to osim ovoga, to slijedi, spomenem samo to, da je mljetački dužd g. 1463., kad su Turci zauzeli Bosnu, Florentincima javio, „da im pred očima gori najbogatije kraljevstvo“.

Da su Bošnjaci odavna voljeli sjaj i udobnost, vidi se iz toga, što je bosanski ban Stefan 831. g. sklopio ugovor s Dubrovčanima, po kome mu ovi imadu svake godine slati 14 lakata čistoga skrleta.

Povijest trgovine uči nas, da se je u srednjem vijeku osobito iz talijanskih i primorskih gradova u Bosnu i Hercegovinu uvozila:

1. svakojaka roba za odjeću i gotova odjeća (fino sukno, skrlat, grimiz, svilene tkanine, pamučna i svilena pregja, zibilin, zlatne postave, plaštev, šube i kuntuši)

2. radnje od metala, bisera i dragog kamenja (zlatne i srebrne posude za sto, za nakit i za crkve; oružje; svakojake stvari od željeza, tuča (pirinča), bakra, bisera, dragog kamenja i t. d.)

Bošnjaci nijesu se samo po tugjoj modi vladali. Oni su imali i svoju sopstvenu, po kojoj se poglavito vladao pazar i nošnja u Primorju i u Italiji. Dubrovnik morao je slati bosanskom banu svake godine po jedan plašt b o s a n s k o g a k r o j a (un mantello alla Bosnense). U Italiji nosilo se ponegdje ruho po slovenskoj modi (alla schiavonell).

Da je bosansko plemstvo voljelo pokazati sjaj i bogatstvo pred svijetom, dokaz je tome i to, to je bosanski vojvoda Hrvoje, kad je išao na dvor ugarski, od svoje žene Jelene uzajmio za put 6.000 zl. dukata. A najbolju sliku o sredovječnom bogatstvu i sjaju bosansko-hercegovačke vlastele daje nam riznica porodice Kosače.

Za ovo, o čemu je ovdje riječ, najviše nam iz te porodice vrijede: Sandalj Hranić, njegova žena Jelena ili Jela i herceg Stjepan Vukčić.

Sandalj Hranić (1398–1435) bijaše najprije vlastelin u pravoj (gornjoj) Bosni. Iza pada Sankovića zavlada h u m s k o m zemljom (1404), koju kašnje razgrani preko Drine i Lima.

U njegovoj vlasti bijahu gradovi i tvrgje: Blagaj, Nevesinje, Konjic, Goražde, Samobor, manastir Miloševo, Kukan kod Plevlja, Sokol na sutoku Pive i Tare, Kozman izmegju Foče i ušća Sutjeske, Nikšić, Konavli (do 1420) Risan, Novi i neko vrijeme takogjer Budva. Tako bijaše Sandalj silniji od samih bos. kraljeva, koje je skidao i namještao.

On je imao dva brata: Vuka i Vukca. Oko 1400. oženi se Katarinom, kćerju hrvatskog bana Vuka Vukčića (brat Hrvoju Vukčiću) i banice Anke.

Oko 1420 oženi se Jelenom, kćerju srpskog kneza Lazara (1389). Sandalj (1435) ne ostavi za sobom muškoga poroda. Njegovo prostrano vladanje na-

slijedi sinovac mu Stjepan Vukčić (1435–1466). Ovaj pridruži Humskoj još Trebinje s okolicom (1438).

G. 1448. priori naslov: Božijom milosti humski herceg i t. d. Po ovome naslovu prozvala se kašnje sva njegova zemlja „hercegova zemlja“ ili “Hercegovina”).

Stjepan je imao za prvu ženu Jelenu, kćer zetskoga kneza Balše III., za drugu Ciciliju. Sina imao je tri: Vladislava, Vlatka i Stjepana. Njegova kći Katarina udala se za bos. kralja Stjepana Tomu).

Da Hranići nijesu davali novce i ine dragocjene stvari u privremenu pohranu u Dubrovnik ili u Mljetke, ništa ne bismo znali o tome, šta je bilo u riznici ove znamenite hercegovačke porodice. A tako možemo iz dokumenata dubrovačkog i mljetačkog arhiva sakupiti ono, svakako najdragocjenije, to se je čuvalo u njezinoj riznici. Bijaše tu:

Svakovrsnih novaca i nekovanog metala;

svakovrsnog posugja;

nakita;

IV. svakovrsne odjeće;

V. povelja i knjiga;

VI. mosti i ikonica;

VII. jedan glazbeni stroj.²⁷

Herceg Stipan Vukčić Kosača 21. svibnja 1466. godine izdiktirao je oporuku iz koje je gotovo potpuno izostavio najstarijega sina Vladislava jer je u Bosnu i Hercegovinu doveo Turke.²⁸

Sutradan je umro herceg Stipan, a naslijedio ga je njegov drugi sin Vlatko koji je u početku bio mletački plaćeni zapovjednik u Bosni. Ubrzo nakon hercegeve smrti Turci su osvojili Blagaj. U to su vrijeme oko Počitelja bili Ugri, a Vlatko je 1467. vladao Imotskim.

Vlatko nije dobivao značajniju pomoć ni od Ugara niti od Mlečana, a Dubrovčani mu nisu htjeli predati novac iz očeve zaostavštine. Početkom 1470. godine izmirio se s Turcima. Tada su Turci pojačali napade i 1471. godine osvojili su Počitelj. Stoga se Vlatko odvojio od Turaka i pomirio se s Dubrovčanima. Tada mu je Venecija postala sklona, posebice jer se oženio unukom kralja Alfonsa.²⁹

²⁷ Em. Lilek, *Riznica porodice, Hranići" (nadimak Kosača)*, u: Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Knjiga II, Godina I, Sarajevo, 1889., str. 1–3.

²⁸ Vidi: Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 336.

²⁹ Isto, str. 340.

Vlatko se pomirio i s bratom Vladislavom i pripremao se za oslobađanje zemlje od Turaka. Saveznik mu je bio i njegov zet Ivan Crnojević.³⁰ Njih dvojica su sa svojom vojskom poduzeli pohod u prvoj polovici 1476. godine.

Iznenada ga je napustio Crnojević, a pohod se završio pogubno. Vladao je ostacima Hercegovine do polovice 1481. godine. Početkom 1487. godine iz Turske je pobjegao na Rab i ondje dvije godine kasnije umro. (Skoro u isto vrijeme umro mu je stariji brat Vladislav u Ugarskoj.)

³⁰ Ivan Crnojević bio je treći i najjači vladar dinastije Crnojevića. Otac mu je Stefan I. Crnojević, a majka Marija, sestra Juraja Kastriotića. Kao mladić proveo je deset godina u zatočeništvu Stipana Vukčića Kosače. U drugom braku 1469. godine oženio je Maru, kćerku Stipana Vukčića Kosače. Crnogorsko prijestolje naslijedio je 1465. godine, nakon očeve smrti. Napao je crnogorske posjede u primorju osobito oko Kotora. Mlečani su ga porazili, osudili na smrt, te pomilovali i dali titulu vojvode. Godine 1471. Turci su potisnuli Ivana, te im je morao plaćati danak od 700 dukata godišnje. Ponovno su mu 1473. u pomoć priskočili Mlečani, te njemu i njegovim sinovima dali plemićke titule, kao i godišnju pomoć od 600 dukata. Već iduće godine Ivan je prestao Turcima plaćati danak. Tada su Turci opsjeli Skadar koji su držali Mlečani. Ivan Crnojević je Mlečanima u pomoć poslao osam tisuća vojnika. Tako je Skadar spašen od turskoga napada. Oko 1475. godine gradio prijestolnicu Obod (Riječki grad). Međutim, 1479. godine Turci su osvojili Skadar kao i Žabljak Crnojevića. Ivan je, tada, pobjegao Mlečanima. Nakon smrti Mehmeda III. 1481. godine, Ivan se sa svojim postrojbama vratio u svoju domovinu. Pritisnut od strane Mlečana i Turaka, Ivan je svoga sina Stanišu morao Turcima dati kao taoca. Staniša je u Carigradu prešao na islam i po svome ujaku prozvao se Skenderbeg. Postao je sandžak-beg. Ivan Crnojević je 1482. godine sagradio novu crnogorsku prijestolnicu Cetinje i u njoj Cetinjski manastir kao sjedište pravoslavne mitropolije. Umro je krajem lipnja 4. srpnja 1490. godine. Crnogorska pravoslavna crkva taj dan slavi kao svetoga Ivana Pravednog. (Wikipedia, Ivan Crnojević, (27. veljače 2011.) http://hr.wikipedia.org/wiki/Ivan_Crnojevi%C4%87 (10. rujna 2011.)

Ivan Zovko je koncem 19. stoljeća od „jednog starog Muhamedovca“ zapisao priču po kojoj se Hercegovina prozvala prema riječi *herseng* – puno kamenja.³¹ Istu priču navodi i Risto Milićević.³²

Potpuno su neutemeljena mišljenja da je Hercegovina prozvana nakon turske okupacije, a prema riječi *herseng* (*hersong*) – kamen.

Povijesni izvori nedvojbeno pokazuju da se Hercegovina tim imenom prozvala 1448. godine, kada je Stipan Vukčić Kosača uzeo titulu *herceg* = *vođa*, *vojvoda*, *vladar*. O njemačke riječi *Herzog* koja je vjerojatno u praslavenskom značila vojvoda, u hrvatski jezik je preko mađarskoga ušla riječ *herceg*.³³

Sufiksom *-ina* nastao je horonim *Hercegovina*. U narodnom diskursu još uvijek podjednako se koristi horonim *Ercegovina*.³⁴

Etnonim Hercegovac nastao je sufiksom *-ac* *Hercegovac*, a prema *-ac/-ka* nastao je tnik *Hercegovka*. Sufiksom *-ica* nastao je antroponimi: *hèrcego-*

³¹ Čim je Bosna i Hercegovina, Bog ti pomogao, bila fet učinjena od Turčina, odmah nizami (vojnici) stanu iskati izum (dopust) da odu malo u svoj vilajet na selamluk (viđenje) i na tev-dih (ladanje), biva da malo promijene hariju (zrak) jer nikako nijesu mogli obikavati našu vrućinu i žegu. Mnogi od njih, koji nijesu bili više godina kod kuće, dobiju teskeru (putnicu) da mogu ići.

Kad su došli tamo u svoju domovinu, već odakle je koji bio, stanu ih zapitkivati njihove emšerije (poznanci) i jarani o svemu i svačemu, i kakva je ta gjaurska zemlja i kakvi su kauri. Oni im počnu svašta pričati, a od Hercegovine im još reknu nabaška (posebice) kao da su se svi sto godina zdogovarali i ovo: „Para yok, herseng čok“, što je biva, efendum, po naški, ‘Para nema, a kamenja bukader (i odviše).’

O tome začuje polagano i sultan u Stambolu pa sabere na divan (vijeće) sve svoje mušire, valije i vezire (razni dostojanstvenici u Otomanskom carstvu) te ih zapita kako će novo ime nadjeti toj gragjanskoj zemlji uza ind gjaurima jer mu je dosta askera (vojnika) pozobala, dok ju je zauzeo. Na to se digne jedan stari paša, koji je bio u Hercegovini, kako je baskin (zgodno) pa onoj nizamskoj ‘herseng’ – ‘puno kamenja’ nadjenuti ime i cijeloj zemlji, jer ima i onako plaho puno kamenja. Sultan i vas divan na to kail i razi bude (privoli), te po askerskoj riječi ‘herseng’ prozva zemlju Hercegovinom.

Ivan Zovko, Narodno pričanje o imenu Hercegovina, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, urednik: Kosta Hörmann, knjiga I, godina III, Sarajevo, 1891.

³² Risto Milićević, *Hercegovska prezimena*, Beograd, 2005., str. 36–37.

³³ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, knjiga prva, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971., str. 664.

³⁴ Isto.

vica (hercegova žena), *Hercegović* (to su prezime uzeli Vladislav i Vlatko, sinovi hercega Stipana Vukčića Kosače). Budući se u narodnom govoru koriste horonim *Ercegovac*, mnogobrojni su patronimi *Erceg*. Od horonima Hercegovina nastali su hipokoristici *Hero* (*Ero*), *na -bc Ērac*, gen. *Ērca*.³⁵

Zaključak

Do 1448. godine današnja Hercegovina zvala se: *Zahumlje*, *Hlonska*, pa *Humska*, ali i *Gornja Dalmacija*, potom *Vojvodstvo svetoga Save* (*Sabe*), *Principovina*, *Ivanbegovina* (*Skenderbegovina*).

Zahumlje je ranosrednjovjekovni naziv koji Konstantin VII. Porfirogenet u svome djelu „De administrando imperio“ spominje kao *Zahľmьje*. Tome etnonimu odgovara današnji oblik Zahumlje. Porfirogenet piše da se **Zahľmьje* prozvalo prema brdu Hum koje se nalazi kod gradova Buna i Hum.

Daniele Farlati Hercegovinu je nazivao *Gornja Dalmacija*. Kralj Tvrtko, u znak zahvalnosti za pobjedu nad Turcima, sinu Vuka Hrane, Vlatku, darovao je *Vojvodstvo svetog Save* (današnju Hercegovinu). Sredinom 15. stoljeća Hercegovina se prema legendarnom junaku Jurju Kastriotiću kojega je narod zvao Ivan-beg (Skender-beg) zvala *Ivanbegovina* (*Skenderbegovina*).

Prema povijesnim izvorima nedvojbeno se može zaključiti da se Hercegovina tim imenom prozvala 1448. godine kada se neprikosnoveni vladar Humske zemlje Stipan Vukčić Kosača prozvao hercegom. Herceg je riječ koja je nastala od njemačke riječi Herzog što znači vladar.

Literatura

- Alerić, Danijel, *Porfirogenetovi zahumski toponimi*, Rasprave ZJ, 10–11, Zagreb, 1985., 27–48.
- Ćirković, Sima, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski Šematizam Feanjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, s latinskog preveo dr. fra Vencel Kosir, Život i svjedočanstva, Zavičajna biblioteka, Izdaju Hercegovački franjevci, Svezak I, Mostar, 1970.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata, knjiga treća*, MH, Zagreb, 1974.
- Lilek, Em(ilijan), *Riznica porodice, Hranići” (nadimak Kosača)*, u: Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, april – juni 1889., str. 1–25.

³⁵ Isto.

- Mijatović, Anđelko, *Iz riznice hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Milićević, Risto, *Hercegovačka prezimena*, Beograd, 2005.
- Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, (priredio Franjo Šanjek), Golden marketing & Narodne novine, Zagreb, 1999.
- Palavestra, Vlajko, *Narodne pripovijetke i predanja iz okolice Lištice*, GZM BiH, svezak XXIV./ XXV., Sarajevo 1969/70., str. 350.
- Palavestra, Vlajko, *Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu*, GZM BiH NS, sv. XXIII., Sarajevo, 1968., str. 136. – 137.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, knjiga prva A – J, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.
- Šimunović, Petar, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Zovko, Ivan, Narodno pričanje o imenu Hercegovina, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, urednik Kosta Hörmann, knjiga I, godina III, Sarajevo, 1891.

Mrežni izvori

- Kolakušić, Mate, (Australija), Skenderbeg (28. travanj 2010.)
- <http://www.rama-prozor.info/cms/index.php?option=content&task=view&id=3340> (10. rujan 2011.)
- Wikipedia, Đurađ Kastriot Skender beg (31.kolovoz 2011.)
- http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%92_%D0%9A%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BE%D1%82_%D0%A1%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B5%D0%B3 (10. rujna 2011.)
- (Wikipedia, Ivan Crnojević, (27. veljače 2011.)
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Ivan_Crnojevi%C4%87 (10. rujna 2011.)
- Wikipedia, Skenderbeg (23. kolovoz 2011.)
- <http://hr.wikipedia.org/wiki/Skenderbeg> (10. rujan 2011.)

Helena DRAGIĆ

FROM ZAHUMLJE TO HERZEGOVINA: ON HORONYMS

The author of the paper uses inductive-deductive method, description, analysis, comparative analysis, the method of classification, synthesis, and structural-semantic approach with a view to interpreting former horonyms of *Zahumlje*, *Hlonska*, *Humska*, *Upper Dalmatia*, *St. Sava's (Saba) Duchy*, *Principality*, *Ivanbeg's Land*, (*Skenderbeg's Land*), and today's horonym *Herzegovina*. In this process, considerable attention is given to the historical and methodological approach, presenting the historical circumstances the creation of the above horonyms. The analysis is applied to interpret the etymology and etiology of the horonyms, while comparative analysis is used to compare the previous and contemporary research findings. The synthesis presents conclusions about the etiology and etymology of the above horonyms. According to historical sources, it can be safely concluded that the term *Herzegovina* was first coined in 1448, when the undisputed ruler of Hum, Stipan Vukčić Kosača declared himself a *Herzeg*. *Herzeg* is a word derived from a German word *Herzog* – ruler.

Key words: *horonym, Herzegovina, Croatian, semantics, onomastics*

UDK 821.163.4-6Petrović Njegoš P. II
UDK 811.131.1:929Petrović Njegoš P. II
Pregledni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

veskili@t-com.me

NJEGOŠEVO POZNAVANJE ITALIJANSKOGA JEZIKA

Manje ili više dokumentovano, u različitim izvorima pominje se da je Njegoš, pored ruskog, francuskog i nešto njemačkog, poznavao i italijanski jezik. Prilog razmatra okolnosti u kojima je Njegoš ovaj jezik učio, kao i svjedočanstva na osnovu kojih se može suditi u kojoj mjeri ga je poznavao, odnosno koliko se njime mogao služiti.

Ključne riječi: *Njegoš i strani jezici, Njegoš u Herceg Novom, Njegoševa pisma na latinici*

Postoji više iskaza savremenika i tvrdnji proučavalaca života i djela Petra II Petrovića Njegoša u vezi s njegovim poznavanjem stranih jezika, dok se o književnom obrazovanju i opštoj kulturi vladike i pjesnika, s obzirom na prilike u kojima je odrastao i živio, sudi uglavnom samo posredno. Ipak, vjeruje se da je on u svom zreлом dobu, iako se školovao nekontinuirano i nesistematično, po obimu i dubini svoga obrazovanja bio „sasvim na visini“ ondašnje evropske kulture.¹ Njegoš se ubraja u velike „autodidakte“ jer je, s nevjerovatnom energijom, najveći dio svog obrazovanja, pa i književnog, usvojio vlastitim radom.² U vrijeme kad je kao dječak doveden s Njeguša na Cetinje u Crnoj Gori nije bilo nikakvih škola. Ipak, Cetinjski manastir baštini je određene kulturne tradicije koje su ga svakako mogle podstaći na učenje i duhovno stvaralaštvo. U ovom smislu Nikola Banašević podsetio je na Crnojevića štampariju (1494), prvu kod Južnih Slovena, na vladiku Vasilija Petrovića, pisca prve *Istorije Crne Gore* (Moskva 1754), kao i na ličnost Njegoševog neposrednog prethodnika, vladiku Petra I, koji se isticao po svom

¹ Vido Latković, *Petar Petrović Njegoš*, Novo pokolenje, Beograd 1949, str. 20.

² Alojz Šmaus, „Petar II Petrović Njegoš 1813–1851“, preveo Branimir Živojinović, u: *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, CID, Podgorica 2000, str. 163. – Rasprava je prvi put objavljena 1963. kao pregovor Šmausovom njemačkom prevodu *Gorskog vijenca*.

izuzetnom obrazovanju.³ Za Njegoševu intelektualnu biografiju zanimljivo je i značajno što preciznije utvrditi kada je, na koji način i koje sve strane jezike on učio, kao i koliko se njima mogao služiti, praktično ili knjiški.⁴ U različitim izvorima pominje se, manje ili više dokumentovano, da je vladika Rade, pored ruskog, francuskog i nešto njemačkog, poznavao i italijanski jezik. Pretpostavlja se da je pri kraju svoga života pokazivao interesovanje i za novogrčki i turski, kao i da je mogao „nešto malo latinski naučiti“.⁵ Ujećanjima na susrete s Njegošem njegovo poznavanje italijanskog jezika u svojim zapisima pominju neki od brojnih stranih autora koji su bili u prilici da se s crnogorskim vladikom i pjesnikom upoznaju u Crnoj Gori ili van nje: Rusi (E. N. Kovaljevski i I. I. Sreznjevski), Italijani (B. Biazoleto i F. Karara), Englezi (E. Mitford, Dž. G. Vilkinson i E. A. Pejtn), Njemci i Austrijanci (V. Ebel, J. G. Kol i L. A. Frankl), kao i neki Njegoševi savremenici s južnoslovenskih prostora, poput Imbra Ignjatijevića Tkalca i Milorada Medakovića.⁶ Uvjerjenje da je vladika poznavao italijanski jezik iskazali su i neki docniji proučavaoci različitih aspekata Njegoševog života, jezika i pjesničkog djela, iako njihova mišljenja nijesu uvijek saglasna po pitanju kad je i na koji način on ovaj jezik učio i u kojoj mjeri ga je poznavao, posebno u poređenju sa znanjem ruskog i francuskog.

Italijanski je, vrlo vjerovatno, bio i prvi strani jezik s kojim se Njegoš, već u ranoj mladosti, susreo u školi svoga učitelja, Josifa Tropovića (1775–1828), koja je kao neka vrsta male, privatne škole 1812. godine otvorena pri crkvi Sv. Vaznesenja na Toploj kod Herceg Novog.⁷ O Njegoševom školovanju u Herceg Novom pisano je kratko, uzgred i uglavnom proizvoljno, i nije sa sigurnošću utvrđeno koliko je tačno vremena tamo boravio, đe je škola bila, na Toploj ili na Savini, kao ni šta je sve i u kojoj mjeri učitelj Tropović mogao naučiti svoga učenika. Uglavnom se pominje da je mladi Petrović u školi proveo od godinu i po do tri godine u razdoblju između 1825. do 1827, učeći,

³ Up. „Da li je Njegoš bio samouk?“, *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847–1947* (preštampano iz *Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije*, br. 2–3), Beograd 1947, str. 21.

⁴ Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, *Zapisi*, III/1929, knj. V, sv. 4, str. 193.

⁵ Isto, str. 201.

⁶ Up. *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Novo pokolenje, Beograd 1951, str. 31, 38, 63, 116, 132, 134, 149, 159, 174, 196, 207; Vilhelm Ebel, „Izvištaj sa puta po Crnoj Gori“ u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Obod, Cetinje 2004, str. 100; Isti, „Dvanaest dana u Crnoj Gori“, isto, str. 141; Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopoečatnja A. Paevića, Novi Sad 1882, str. 174.

⁷ Up. Dr Savo Vukmanović, „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka*, 1982, br. 13–14, str. 327.

pored časlovca, psaltira i crkvenog pojanja, pisanja i računanja, i italijanski jezik.⁸ Tropović je slovio za prilično obrazovanog kaluđera manastira Savina, a smatralo se da je italijanski mogao naučiti još u djetinjstvu, s obzirom na to da je njegova majka izvjesno vrijeme živjela u Veneciji, ili je – pominje se i to – možda bila Mlečanka.⁹ U njegovoj školi, koja je u Boki bila na dobrom glasu, ovaj jezik izučavao se kao veoma potreban bokeljskoj deci koja su se većinom odavala moreplovstvu i trgovini.¹⁰ Mišljenja o tome koliko je sam Tropović znao italijanski, pa čak i da li ga je uopšte znao, razilaze se, kao što nijesu ujednačena ni mišljenja o tome da li je on zaista bio učen ili čovjek vrlo površnog obrazovanja.¹¹ No, nije učitelj Tropović bio i jedini koji je u Herceg Novom mladoga Rada mogao podučavati italijanskom jeziku. Prema svjedočenju Petra Dostinića, Tropovićevog sestrice i Njegoševog tadašnjeg školskog druga, njih obojicu, kao i svu ugledniju novljansku decu, po sat vremena dnevno, i to bez novčane nadoknade, „čitaj i pisaj talijanski“ učio je jedan „jako izobraženi“ starac, fratar iz katoličkog samostana Sv. Antonija, koga su zvali Pjero Prezidente.¹² On je mladoga Njegoša, koga je, pored italijanskog podučavao i iz matematike, prema svjedočenju Dostinića, „očinski ljubio“, i to najviše „zbog njegovog izvanrednog pamćenja“.¹³

Njegoša je na učenje italijanskog mogao uputiti njegov stric, vladika Petar I, i sam znalac ovog jezika, svjestan da će i njegovom nasljedniku on biti od koristi pri stalnim dodirima sa stanovništvom i vlastima Boke i Dalmacije, nekadašnjih poседа Mletačke Republike, u kojima je, i pod austrijskom upravom, nakon Bečkog kongresa (1815), italijanski zadržan kao jezik lokalne administracije. Moguće da ga je najviše stoga i poslao Tropoviću u Boku, đe je, pored učenja italijanskog, mladi Rade „u neku ruku“ imao i „prvi dodir sa zapadnom civilizacijom“.¹⁴ Tokom boravka u Herceg Novom, piše Ljubomir Nenadović, on se više nije mogao zadovoljiti samo žitijima svetih

⁸ Dr Savo Vukmanović, isto, str. 336.

⁹ Lazar Tomanović, *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Državna štamparija, Cetinje 1897, str. 3; Dr Savo Vukmanović, „Da li je Njegošev učitelj, Josif Tropović, znao italijanski“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 7–8, str. 522.

¹⁰ Up. Lazar Tomanović, isto; Vido Latković, nav. djelo, str. 14–15; Dr Savo Vukmanović, „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, *Boka*, 1980, br. 12, str. 271.

¹¹ Dr Savo Vukmanović, isto, str. 266–268.

¹² Veljko Radojević, „Nekoliko crtica iz djetinjstva Petra II Petrovića Njegoša“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 45 (3. XI) str. 3, Listak.

¹³ Isto. – Savo Vukmanović bilježi mišljenje Marka Cara, koje mu je 1951. lično saopštio, a koje se podudara s kazanim, to jest da je Njegoš italijanski jezik u Herceg Novom učio vjerovatno kod katoličkih fratara. – Up. Savo Vukmanović, „Njegoš na Toploj, u školi Josifa Tropovića“, *Letopis Matice srpske*, god. 145, 1969, knj. 403, sv. 1, str. 111.

¹⁴ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 21.

otaca u manastiru, nego je „uzajmljivao svetske knjige iz varoši i čitao ih“.¹⁵ Vjeruje se da je iskusni i obrazovani, takođe samouki Petar I, koji je prema svjedočenju francuskog pukovnika Viale de Somijera „veoma dobro“ govorio italijanski, njemački i ruski jezik, „donekle“ poznao engleski, mada „vrlo malo“ francuski,¹⁶ svoga nasljednika po povratku iz Boke „nešto [...] i sam podučavao“.¹⁷ Nema potvrde da je to bio baš italijanski, iako je u biblioteci obrazovanog starog vladike, pored nekih drugih naslova na ovom jeziku, bilo i udžbenika i rječnika italijanskog koji su Njegošu mogli biti od koristi za eventualni samostalni rad i u godinama prije smrti Petra I, kao i kasnije. Te naslove pronašao je 1927. godine Dušan Vuksan među knjigama za koje je utvrđeno da su u Njegoševu biblioteku dospjele iz biblioteke Petra I.¹⁸ Među njima su bili jedan udžbenik italijanskog za početnike iz 1789. godine¹⁹, četvrti tom jednog višetomnog enciklopedijskog izdanja, s pravopisom i rječnikom italijanskog jezika, objavljen 1824.²⁰ i jedan trotomni rječnik s gramatikama i uporednim dijalozima na italijanskom, grčkom i turskom jeziku iz 1789. godine²¹. Na koricama ovog potonjeg izdanja ima puno zapisa „ispisanih rukom koja mnogo liči na Njegoševu“, a odnose se na turska značenja nekih italijan-

¹⁵ Ljubomir Nenadović, *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Srpska književna zadruka, Beograd 1929, str. 121.

¹⁶ L. K. Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Izdavački Centar „Cetinje“ – CID, Podgorica 1995, str. 185. (Prevod djela *Voyage historique et politique au Monténégro* par M. le Colonel L. C. Vialla de Sommières, Alexis Eymery Libraire, Paris 1820). – Banašević smatra da Viala prećeruje u pogledu znanja stranih jezika Petra I, i da se ovaj, najvjerovatnije, služio samo italijanskim i ruskim, jer su mu ta dva jezika bila najpotrebnija i najpristupačnija. – Up. Nikola Banašević, nav. rad, str. 194.

¹⁷ Dr Laza Sekulić, „Posvećenje vladike Rada za episkopa“, u: *Letopis Matice srpske*, knj. 346, 1936, sv. 3, str. 316.

¹⁸ Up. Dušan Vuksan, „Biblioteka vladike Rada“, *Cetinje i Crna Gora*, Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića. Beograd 1927, str. 209–212. – Vuksanove podatke koji se odnose na autore, naslove i izdavače ovde smo dijelom korigovali i dopunili.

¹⁹ Pier-Domenico Soresi, *I rudimenti della lingua italiana*, dati in luce da D. Angelo Mazzoleni ad uso delle scuole, sesta edizione riveduta e ricorretta, Per Gio. Battista Indrich, Venezia MDCCLXXXIX. – Pjer Domenico Soresi (1711–1778) bio je pjesnik i autor pedagoških i književno-jezičkih djela.

²⁰ Antonio Bazzarini, *Ortografia enciclopedica universale della lingua italiana*, v. I–XV, Girolamo Tasso, Venezia 1824–1837. – Ovde se radi o monumentalnom izdanju Antonija Baccarinija (1782–1850) u petnaest tomova. U prvom dijelu dat je rječnik italijanskog jezika, dok je drugi donio enciklopediju nauka, književnosti i umjetnosti.

²¹ P. M. Bernandino Pianzola, *Dizionario, grammatiche e dialoghi per apprendere le lingue italiana, greca-volgare e turca, e varie scienze*, v. I–III, seconda edizione con moltissime correzioni aggiunte, Gio. Antonio Conzatti, Padova 1789. – Bernandino Pjancola (1721–1803) bio je lingvista i katolički misionar koji je na Istoku proveo dvanaest godina, od čega četiri (1771–1775) u franjevačkom samostanu u Istanbulu.

skih riječi.²² U Njegoševoj biblioteci kasnije će se naći i ilirsko-njemačko-italijanski rječnik Josipa Drobniča.²³ Njegoš je mogao nastaviti intenzivnije da uči italijanski jezik i od 1834. godine, kad je za učitelja prve crnogorske škole iz Kotora na Cetinje doveden Petar Ćirković, dobar poznavalac ovog jezika.²⁴ A prije Ćirkovića, tokom 1831. i 1832. godine, kod Njegoša je oko osam mjeseci boravio Jevto Popović, učitelj iz Trsta, koji je takođe znao italijanski jezik, iako nije pouzdano utvrđeno čime se sve on u Crnoj Gori bavio.²⁵

Znanje italijanskog Njegoš je mogao produbljivati i upotpunjavati na različite načine i kasnije, što učenjem iz knjiga, što koristeći razne prilike za usmeni razgovor kao praktično vježbanje i provjeru znanja prilikom svojih putovanja u Trst i Italiju, ali i u neprekidnoj komunikaciji s vlastima u Boki i Dalmaciji. Na Cetinju ga je italijanskom jeziku mogao dodatno podučavati i njegov učitelj francuskog, bivši Napoleonov oficir Antid Žom, koji je u Crnoj Gori, povremeno i u društvu svoje supruge, obrazovane Tršćanke, proveo oko godinu i po dana, od januara 1838. do početka ljeta 1839. godine. U pismu austrijskom oficiru Fridrihu Oreškoviću, u kome ga ubjeđuje da se zauzme kod tadašnjeg kotorskog okružnog kapetana Gabrijela Ivačića kako bi Francuzu bilo dopušteno da konačno pređe u Crnu Goru, Njegoš kaže: „Vi znate koliko mi je milo da naučim italijanski i francuski jezik, a sad mi se ta prilika pokazala“.²⁶ Smatra se da se Njegoš italijanskim jezikom, isto kao i ruskim, „mogao služiti u govoru i u zvaničnoj prepisci, kad je potrebno bilo“.²⁷ Da je vladika već u prvim godinama po dolasku na vlast dosta dobro poznao italijanski jezik i da je mogao čitati rukopise na italijanskom svjedoči i jedno njegovo pismo datirano 1. januara 1832. godine i upućeno u Kotor okružnom kapetanu Mikeleu Marteliniju. U pismu Njegoš moli kotorskog „cirkula“ da mu ubuduće piše „na čistom srpskom jeziku ili na talijanskom“, zato što su mu se prevodi pisama s italijanskog koje je do tada dobijao pokazali sasvim „tavni i nedostatočni“. Zanimljiva je ta, po Banaševiću, „čisto profesorska kritika“ prevoda Martelinijevih pisama, koji, prema Njegoševim navodima, sadrže „mloge dvojeznačeće riječi, mloge zamršene i ništa neznačeće“, zbog čega, ističe vladika, „mlogo puta moram da dugo vrijeme nad njima sjedim

²² Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, str. 201.

²³ *Ilirsko-nemačko-talijanski mali rečnik*, sa osnovom gramatike ilirske od Vekoslava Babukića, Tiskom jermenskoga manastira; troškom Matice srpske, Beč 1846–1849.

²⁴ Dr Savo Vukmanović, „Petar Ćirković, učitelj Njegoševe škole na Cetinju“, *Boka*, 1979, br. 11, str. 296; Isti, „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, str. 274.

²⁵ Dr Savo Vukmanović, isto, str. 290. – J. Popovića kao „izobražena čojeka“ pominje i Vuk Vrčević. – Up. Vuk Vrčević, nav. djelo, str. 63.

²⁶ Up. Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, 1830–1837, *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga sedma (1830–1837), priredio Miraš Kićović, Prosveta, Beograd 1951, str. 419.

²⁷ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 22.

dok im smisao razumijem“.²⁸ Samo dva mjeseca ranije, u pismu upućenom 4. novembra 1831. godine Antoniju Hlumeckom, tadašnjem savjetniku austrijskog Namjesništva u Zadru, kojemu se – jasno je iz vladčinog odgovora – nijesu dopala neka „vozraženija“ i poneka „neprilična“ riječ iz prethodnog Njegoševog pisma, Njegoš nastoji da se opravda sljedećim riječima: „Vi ćete imat dobrotu oprost, budući da mi ovdje u Crnu Goru, iako razumijemo nekoliko italijanski jezik, ali nijesmo toliko jaki u njemu za moći izraziti misli svoje tako prilično kako što bi mogli po srpski“.²⁹ U sličnoj situaciji, to jest da preuveličava svoje neznanje još jednog stranog jezika, ovoga puta ruskog, za koji se vjeruje da ga je od svih stranih jezika najbolje znao, Njegoš se našao i nekoliko godina kasnije, kada je ruskom poslaniku u Beču D. P. Tatiščevu, nakon što ga je ovaj ukorio zbog jednog pisma upućenog mu na njemačkom, otpisao da se ruskim jezikom izražava sasvim slabo.³⁰

U tzv. *Ishodjašćem žurnalu*, odnosno u protokolima u kojima su čuvane kopije Njegoševe zvanične prepiske, postoje i neka njegova pisma na italijanskom, mada nije izvjesno da su sva i napisana vladčinom rukom. U Njegoševom najbližem okruženju bilo je uvijek pismenih ljudi, pa i poznavalaca italijanskog, koji su ovaj jezik znali čitati i pisati. Milorad Medaković bilježi kako su tokom večernjih posijela u Biljardi često naglas čitane „ruske knjige“ a „po kad i kad i talijanske“, i kako je Njegoš veoma pažljivo slušao pa kad bi u njima primijetio „štogođ važnoga“ tražio je da mu se to zabilježi.³¹ Glavarima je to čitanje, svjedoči Milaković, teško padalo, jer je prekidalo svaki razgovor, pa su jedva čekali da vladika kaže: „Dosta je – zabilježi, da znaš đe smo stali“.³² U jednoj anegdoti iz Njegoševe biografije Vuk Vrčević indirektno svjedoči da je vladici italijanski jezik bio blizak i da se mogao čuti i u njegovom svakodnevnom govoru, i to ne samo kroz oblike italijanizama.³³ A još prvi proučavaoci Njegoševog jezika uočili su da je među tuđicama

²⁸ Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, str. 101; Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, str. 195.

²⁹ Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, str. 81.

³⁰ Vidi Njegoševo pismo Tatiščevu od 13. juna 1840. godine u: Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, II, *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga osma (1838–1842), Prosveta, Beograd 1953, str. 236. – Up. i Stanko Perunović, „Njegoševo poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9–10, str. 256–257.

³¹ Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, str. 176.

³² Isto.

³³ U vrijeme kad je na Cetinju sagrađena prva gostionica, tzv. „lokanda“, Njegoš je ubijedio svoga brata Pera Tomova i još neke dobrostojeće Crnogorce da i oni saizidaju po jednu kuću u gradu, što je potpuno izmijenilo izgled male podlavlčanske varoši. Šetajući jednoga dana cetinjskim poljem u društvu Filipa Kokotovića Vukotića, svoga sekretara i ađutanta, bivšeg austrijskog oficira, i pokazujući mu nove građevine, Njegoš se našao sljedećim riječima: „Što vam se čini gospodine od prestolnog crnogorskog grada? Cetinje i Venecija, *poka*

u njegovom djelu, uz slavjanizme-rusizme i turcizme, bilo i romanizama, prvenstveno italijanizama.³⁴

Da je Njegoš italijanski jezik i pisao, a ne samo govorio, indirektno dokazuju i dva njegova pisma na latinici, za koja se računa da ih je vladika sâm napisao, i to koristeći se upravo italijanskom ortografijom, a bila su upućena Nikoli Tomazeu neposredno nakon njihovog susreta u Veneciji u proljeće 1847. godine. Pisma je u epistolaru Nikole Tomazea koji se čuva u Centralnoj nacionalnoj biblioteci u Firenci pronašao i objavio Mate Zorić.³⁵ Evo nekoliko primjera: *nechim slatchim vigenjem...*, *iz duscevne colievche...*, *megiu nebon i semliom...*, *s ove vissine...*, *poroche ljudsche...*, *ali je divno vigeti...* Da je Njegoš ova pisma napisao svojom rukom tvrdi i Jevto Milović, koji uočava da je drugo pismo napisano malo modernijim pravopisom.³⁶ U prilog tome da je Njegoš italijanski jezik pisao govore i fragmenti u Njegoševoj *Bilježnici* koji sadrže ne samo njegov doslovni prepis zapisa nekadašnjih sužanja sa zidova podzemne tamnice u Duždevoj palati, koju je razgledao prilikom svog prvog boravka u Veneciji 1844. godine, nego i jezički korektno napisani kratki „uvodni“ podaci, takođe na italijanskom jeziku.³⁷ Ove zapise, koje je mogao preuzeti i iz kakve publikacije o Duždevom dvoru ili o Veneciji, sigurno ne bi prepisivao da nije razumio njihovo značenje. A u njima se kaže: *Non ti fidar d'alcuno, pensa e taci se finger vuoi dei spioni, insidie e lacci, il pentirti, il pentirti nulla giova, ma ben del valor tuo fu vera prova. De chi me fida, guardami iddio! De chi io me fido, mi guarderò io.*³⁸

Pred kraj života Njegoš je italijanski jezik očito dosta tečno govorio. To potvrđuje u svojim *Pismima iz Italije* srpski pisac Ljubomir Nenadović,

diferencija!“ (u značenju: mala razlika) – Vuk Vrčević, *Život Petra Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga*, Oktoih, Podgorica 2003, str. 107 (reprint prvog izdanja Matice srpske, knj. 46, Novi Sad 1914).

³⁴ Danilo V. Vušović, *Prilozi poručavanju Njegoševa jezika*, Biblioteka južnoslovenskog filologa br. 3, Grafički i umetnički zavod „Planeta“, Beograd 1930, str. 1. – Up. i Bogdan L. Dabić, „Romanizmi u Njegoševom Lažnom caru Šćepanu Malom“, *Književni jezik*, XVI/1987, br. 2–3, str. 144–147.

³⁵ „Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tommasea“, *Zadarska revija*, VIII/1959, br. 4, str. 410–412.

³⁶ „Faksimili Njegoševih pisama pisanih latinicom“, u: Jevto. M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, Titograd 1984, str. 585–587.

³⁷ Evo Njegoševog objašnjenja o porijeklu zapisa: *Nell'antiche prigioni degi'inquisitori di stato delle pozzi nel palazzo ex ducale in Venezia ritrovati le seguenti iscrizioni. – Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje 1956, str. 189.

³⁸ „Ne vjeruj nikome, razmišljaj i čuti ako želiš da izbjegneš zamke i spletke špijuna. Od toga da se pokaješ nema nikakve koristi, mada je to dokaz tvoje hrabrosti. Neka me Bog sačuva od onih koji meni vjeruju, a ja ću se čuvati od onih u koje ja vjerujem“. – Prev. V. K. Ispod je stajao potpis: *Io Francesco Abiot Marco*. – Isto.

opisujući kako je i zašto vladika, prilikom svog boravka u Napulju u zimu 1851. godine, ponekad znao da neočekivano prekine razgovor na francuskom i sagovorniku se obrati na italijanskom: „On ima običaj, katkad, usred francuskog govora kazati po nekoliko rečenica na talijanskom jeziku. Kad nađe u talijanskim rečima jači izraz, on se njime posluži“.³⁹ Ovaj Nenadovićev zapis odnosi se na Njegošev odgovor napuljskom bankaru i trgovcu Karlu Rotšildu koga je interesovalo zašto Crna Gora još nema svoj novac.

Osim praktičnih razloga, Njegošu je italijanski jezik mogao biti od pomoći i u bogaćenju vlastite književne i filozofske kulture.⁴⁰ A njegova želja za učenjem i obrazovanjem bila je nesporna. Naravno, pored onoga što mu je pružala njegova lektira, Njegoševom obrazovanju i širenju vidika veoma su pogodovala putovanja u Beč, u Petrograd i po Italiji, prepiska s mnogim znamenitim književnicima, susreti sa značajnim ličnostima njegovoga doba, kao i posete stranih putnika Cetinju. Nikola Banašević kritički se osvrnuo na karakterisanje Njegoša kao samouka u smislu romantičarskih shvatanja umjetnosti i umjetnikovog genija, ističući da, iako Njegoševo školovanje nije bilo redovno po današnjim našim pojmovima, on nije bio bez ikakvih učitelja niti je oskudijevao u dobrim knjigama, kao i da njegov napor u samoobrazovanju ne treba miješati s pojmom samoučkog učenja.⁴¹ U cetinjskoj osami, daleko od centara evropske duhovnosti, Njegoš se najradije družio s knjigama. Podaci o tome šta je čitao i kakvo je moglo biti njegovo obrazovanje, u prvom redu književno, uglavnom se traže u naslovima i sadržajima knjiga iz njegove biblioteke. Pitanje Njegoševe lektire, s obzirom da je on do znanja dolazio uglavnom posredstvom knjiga, od izuzetnog je značaja. Njegoševa biblioteka nastala je 1838. godine tako što je vladika svjetovne knjige, koje su do tada njegov prethodnik i on nabavili, odvojio od crkvenih i iz Cetinjskog manastira prenio ih u svoju rezidenciju u Biljardi. Osim knjiga koje je naslijedio od svoga strica Petra I, a među kojima je bilo dosta svjetovnih, i to na više jezika, ostale je Njegoš sâm nabavio, što kupujući ih neposredno ili putem pretplate, što dobijajući ih na poklon od autora i prijatelja. Prvi popis Njegoševe biblioteke, to jest onoga što je od nje do tada ostalo, objavio je 1927. godine Dušan Vuksan, pretpostavljajući da je vladika, kao veliki bibliofil, „morao ostaviti biblioteku sa nekoliko hiljada svezaka“.⁴² U Njegoševom muzeju na Cetinju danas se nalazi najveći dio knjiga iz Vuksanovog popisa, ali i priličan broj onih za koje ovaj autor nije znao ili nije pretpostavljao da potiču iz Njegoševe

³⁹ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Nova škola, Beograd 2006, (pismo III), str. 16–17.

⁴⁰ Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, str. 195.

⁴¹ Up. Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 2021.

⁴² Dušan D. Vuksan, nav. rad, str. 194.

biblioteke koja ni do danas nije u dovoljnoj mjeri sistematski ispitana.⁴³ Upoznavanje sa sastavom i sadržinom u prvom redu Njegoševe književne lektire, ali i s drugim djelima različite sadržine i namjene koja se nalaze u njegovoj biblioteci, prvi je korak u ispitivanju eventualnih uticaja na djelo i djelovanje crnogorskog vladike i pjesnika.

U Njegoševoj biblioteci nalazi se i izvjestan broj knjiga na italijanskom jeziku. U Vuksanovom popisu zabilježeno je ukupno devet italijanskih naslova koje je Njegoš preuzeo iz biblioteke svoga strica i deset koje je on sâm nabavio, uz nekoliko godišta listova i časopisa na italijanskom jeziku čiji je, moguće, bio prenumerant. U inventaru Njegoševog muzeja danas broj naslova na italijanskom duplo je veći nego kod Vuksana, iako nekih naslova iz Vuksanovog popisa u njemu nema, dok su pojedine knjige na italijanskom, iako se u Vuksanovom spisku nalaze među knjigama Petra II, iz nepoznatog razloga premještene među knjige Petra I. Mnoge dileme u vezi s današnjim sastavom Njegoševe biblioteke predstavljaju otvorena pitanja, a odgovore na njih trebalo bi da daju nadležne institucije, prvenstveno Njegošev muzej, odnosno Narodni muzej Crne Gore u čijem je ovaj sastavu, ali i Nacionalna biblioteka na Cetinju kao matična ustanova za bibliotečku djelatnost u Crnoj Gori. U sferi našeg interesovanja, drugom prilikom, naći će, prvo, one knjige iz Vuksanovog i/ili muzejskog inventara iz kojih je Njegoš mogao steći ili produbiti znanja iz oblasti italijanskog jezika, književnosti i kulture, pa i kad su, eventualno, u pitanju djela na nekim drugim jezicima, ne samo na italijanskom i, drugo, knjige koja nam kazuju o čemu se sve vladika mogao obavijestiti posredstvom ostalih raznovrsnih izdanja na italijanskom jeziku koja su mu na Cetinju bila na raspolaganju.

⁴³ Te knjige je ovom muzeju povodom stote godišnjice Njegoševe smrti predao Državni muzej na Cetinju, a njihovi inventari predstavljaju drugi, neobjavljeni spisak sastava knjižnice Petra I i Petra II. Iako se radi o fondu stare i rijetke knjige koji, uzgred, do danas nije na odgovarajući način zaštićen od propadanja, nije poznato ni ko je, ni kada ove inventare sastavio, kao što se ne zna ni na osnovu kojih kriterijuma su knjige kojih u Vuksanovom spisku nema kasnije proglašavane za ostatke Njegoševe biblioteke i zašto je kod pojedinih naslova došlo do promjene oznake pripadnosti Petru I ili Petru II u odnosu na Vuksanov popis. S obzirom na činjenicu da popis Njegoševih knjiga nije s potrebnom kritičnošću uradio ni Dušan Vuksan, ni oni koji su pravili muzejski inventar Njegoševe biblioteke, svaki pokušaj utvrđivanja njenog, pa i približnog sastava ostaje nužno na nivou pretpostavke.

Literatura

- Banašević, Nikola Banašević (1929). „Njegoševo učenje stranih jezika“, *Zapisi*, III, knj. V, sv. 4, str. 193–202.
- Banašević, Nikola (1947). „Da li je Njegoš bio samouk?“ u: *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847–1947*, (separat iz Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije, str. 20–22).
- Dabić, Bogdan L.(1987). „Romanizmi u Njegoševom 'Lažnom caru Šćepanu Malom'“, *Književni jezik*, XVI, br. 2–3, str. 144–147.
- Ebel, Vilhelm (2004). „Izvjestaj s puta po Crnoj Gori“, u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Cetinje: Obod, str. 95–104.
- Ebel, Vilhelm (2004). „Dvanaest dana u Crnoj Gori“, u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Cetinje: Obod, str.105195.
- Latković, Vido (1949), *Petar Petrović Njegoš*, Beograd: Novo pokolenje.
- Latković, Vido i Banašević, Nikola (ur.) (1951). *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje.
- Medaković, Milorad (1882). *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjigopечатnja A. Paevića.
- Milović, Jevto (1984), „Faksimili Njegoševih pisama pisanih latinicom“, u: Jevto. M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd: CANU, str. 585–587.
- Nenadović, Ljubomir (1929). *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Nenadović, Ljubomir (2006). *Pisma iz Italije*, Beograd: Nova škola.
- *Njegoševa Bilježnica* (1956), Cetinje: Istorijski institut.
- Perunović, Stanko (1963). „Njegoševo poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje*, XVIII, br. 9–10, str. 255–268.
- Petrović Njegoš, Petar (1951). *Pisma*, I, 1830–1837, u: *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga sedma (1830–1837), priredio Miraš Kićović, Beograd: Prosveta.
- Petrović Njegoš, Petar (1953). *Pisma*, II, u: *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga osma (1838–1842), Beograd: Prosveta.
- Radojević, Veljko (1890). „Nekoliko crtica iz djetinjstva Petra II Petrovića Njegoša“, *Glas Crnogorca*, XIX, br. 45 (3. XI) str. 3, Listak.
- Sekulić, dr Laza (1936). „Posvećenje vladike Rada za episkopa“, *Letopis Matice srpske*, knj. 346, sv. 3, str. 312–318.
- Tomanović, Lazar (1896). *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Cetinje: Državna štamparija.

- Šmaus, Alojz (2000), „Petar II Petrović Njegoš 1813–1851“, u: *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, Podgorica: CID.
- Viala de Somijer, L. K. (1995). *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica: CID.
- Vrčević, Vuk (2003) *Život Petra Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga*, Podgorica: Oktoih (reprint Novi Sad: Matice srpske, knj. 46, 1914).
- Vukmanović, dr Savo (1951). „Da li je Njegošev učitelj, Josif Tropović, znao italijanski“, *Stvaranje*, VI, br. 7–8, str. 521–524.
- Vukmanović, dr Savo (1969). „Njegoš na Toploju, u školi Josifa Tropovića“, *Letopis Matice srpske*, god. 145, knj. 403, sv. 1, str. 105–115.
- Vukmanović, dr Savo (1979). „Petar Ćirković, učitelj Njegoševe škole na Cetinju“, *Boka*, br. 11, str. 287–299.
- Vukmanović, dr Savo (1980). „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, *Boka*, br. 12, str. 263–280.
- Vukmanović, dr Savo (1982). „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka*, br. 13–14, str. 327–348.
- Vuksan, Dušan (1927). „Biblioteka vladike Rada“, u: *Cetinje i Crna Gora*, Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, str. 192–219.
- Vušović, Danilo V. (1930). *Prilozi poručavanju Njegoševa jezika*, Beograd: Grafički i umetnički zavod „Planeta“.
- Zorić, Mate (1959). „Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tommasea“, *Zadarska revija*, VIII/1959, br. 4, str. 403–415.

Vesna KILIBARDA

NJEGOŠ'S KNOWLEDGE OF ITALIAN

There are various sources, more or less documented, claiming that in addition to Russian, French and a little German, Njegoš knew Italian. The paper reviews the circumstances in which Njegoš learned it, as well as the testimonies on the basis of which we can assess the extent to which he knew Italian, i.e. was able to use it.

Key words: *Njegoš and foreign languages, Njegoš in Herceg Novi, Njegoš's letters written in Latin script*

UDK 821.163.4.09:81'25=111

Pregledni rad

Bojka ĐUKANOVIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

bojkadj@t-com.me

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ – PREVOĐENJE I RECEPCIJA NA ENGLESKOME JEZIKU

O životu i književnome radu Petra II Petrovića Njegoša u britanskim listovima i časopisima javljaju se pomeni i napisi već u njegovu vremenu. Autori su bile istaknute ličnosti britanskih političkih, naučnih i drugih viših društvenih krugova, od kojih se većina susrela s Njegošem, ili je posetila Crnu Goru u periodu njegove vladavine.

Ključne riječi: *Njegoš, Crna Gora, engleski jezik, Gorski vijenac*

O životu i književnome radu Petra II Petrovića Njegoša u britanskim listovima i časopisima javljaju se pomeni i napisi već u njegovu vremenu. Autori su bile istaknute ličnosti britanskih političkih, naučnih i drugih viših društvenih krugova, od kojih se većina susrela s Njegošem, ili je posetila Crnu Goru u periodu njegove vladavine.

Prvi od tih pomena, zapis je ser Henri Learda iz 1839. godine, u kojemu za Njegoša kaže: „[...] bio je učen čovjek i volio je književnost. On je sam bio pjesnik i sastavio je izvjestan broj pjesama, uglavnom slaveći pobjede svoga naroda nad Turcima; i izražavajući nacionalna osjećanja i strasti probudene neprestanim borbama s Muslimanima. Ove patriotske pjesme koje su se pjevale uz neobičnu muziku očaravale su Crnogorce i postale dio njihove nacionalne književnosti“.¹

Godine 1844. Džon Gardner Vilkinson susreo se s Njegošem, i u svome čuvenom djelu *Dalmacija i Crna Gora* ističe ga kao velikoga slovenskog pjesnika.²

¹ Prema: Dr Ljubomir Đurković Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd: Grafički zavod, 1963. str. 36.

² Vidi: Sir John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*. London: J. Murray 1848 vol.I p. 471

Britanski naučnik i diplomata, Endrju Arčibald Pejton³ prvi je koji se značajnije zainteresovao za Njegošev književni rad. On je, najvjerovatnije već u proljeće 1847. godine, zahvaljujući pomoći zadarskoga opata G. Frančeskija (Franceschi), jednoga od najboljih slavista u Dalmaciji,⁴ preveo prvih 28 stihova iz *Gorskoga vijenca*.⁵ To je prvi prijevod iz nekoga Njegoševog djela na engleski jezik. Objavljen je u knjizi koju je Pejton napisao o svome putu po Dalmaciji i Crnoj Gori *Brda i ostrva Jadrana*,⁶ koja je potom objavljena s drugim njegovim radovima pod opštim naslovom *Istraživanja na Dunavu i Jadranu*.⁷

³ *Endrju Arčibald Pejtn* (Andrew Archibald Paton, 1811-1874), Škotlandanin, naučnik i diplomata, dobar poznavalac Bliskoga Istoka; obišao je Siriju, Egipat i skoro sve istočno evropske zemlje, proučavajući način života, običaje, a i političku situaciju. Opisao je i objavio rezultate svojih proučavanja. Godine 1843. postavljen je za konzula u kneževini Srbiji. Od 1846. godine radio je za englesku ambasadu u Beču, sa zadatkom da ispituje pristaništa na Jadranu koja su pripadala Austriji. Godine 1858. naimenovan je za vice-konzula u Grčkoj, da bi već iduće godine bio premješten u Liban, a 1862. dolazi za konzula u Dubrovnik.

Pejtn je krajem 1846. godine dolazio na Cetinje, ali tu nije našao Njegoša, jer je on u to vrijeme bio u Beču. S Njegošem se susreo u Splitu u proljeće 1847. godine, kad se Njegoš vraćao iz Beča u Crnu Goru. Taj susret i razgovor koji su tom prilikom vodili zabilježio je Italijan Frančesko Karara. On kaže: „1846.(sic!) našao sam se u Splitu sa njim [Njegošem] i sa Škotlandaninom A. Pejtonom, koji u odsutnosti Vladike, bijaše posjetio Crnu Goru i dovršavaše ovo značajno putovanje studijom, koju je objavio 1849. u Londonu pod naslovom *Brda i ostrva Jadrana* (*Highlands and Islands of the Adriatic*)...” Vidi: *Istorijski zapisi* 7, 1951, str. 395–396

⁴ Opat G. Frančeski, koji je Pejtnu pomogao pri izboru i prijevodu stihova iz monologa vladike Danila, napisao je i prvi opširan prikaz *Gorskoga vijenca*, koji je objavljen na italijanskome jeziku u listu *La Dalmazia* (Zara, 1847, III. br. 23–24), a potom odmah preveden na srpski jezik i štampan u *Podunavci* za 1847 (br. 26–28).

⁵ E.A. Pejton preveo je ove stihove:

VLADIKA DANILO (sam sobom)

Vidi vraga su sedam binjišah,/ su dva mača a su dvije krune,/ praunuka Turkova s Koranom!/
Za njim jata prokletoga kota,/ da opuste zemlju svukoliku/ ka skakavac što polja opusti./
Francuskoga da ne bi brijega,/ aravijsko more sve potopi!

San pakleni okruni Osmana,/ darova mu lunu ka jabuku./ Zloga gosta Evropi Orkana!/
Vizantija sada nije drugo/ no prćija mlade Teodore;/ zvijezda je crne sudbe nad njom./
Paleolog poziva Murata/ da zakopa Grke sa Srbima./ Svoju misli Branković s Gertukom./
Muhamede to je za Gertuku!/
Sjem Azije, đe im je gnjijeздо,/ vražje pleme pozoba narode -/ dan i narod, kako ćuku tica./
Murat Srpsku, a Bajazit Bosnu,/ Murat Epir, a Muhamed Grčku./
dva Selima Cipak i Afriku./ Svaki nešto, ne ostade ništa;/ strašilo je slušat što se radi!/
Malen svijet za adova žvala,/ ni najest ga, kamoli prejesti!

⁶ Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic*. London: Chapman and Hall, 1849.

⁷ Andrew Archibald Paton, *Researches on the Danube and the Adriatic*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1861; London: Trübner and Co., 1862.

„Najizuzetniji od svih radova ovoga Vladike jeste tragedija zvana 'Gorski vijenac'“, zapisao je Pejton, „kojoj kao predmet služi pokolj i izgnanje Turaka pod vladikom Danilom I pri kraju XVII vijeka“.⁸

Pejtonov prijevod značajan je ne samo kao prvi pokušaj da se to djelo prevodi na engleski jezik, već je to prvi prijevod stihova iz *Gorskoga vijenca* na jedan strani jezik.

Prevod je svakako zanimljiv i po greškama koje prevodilac pravi doslovno prevodeći original.

„Bukvalan prijevod poput ovoga, kao i prevrnuti kaput, može izazvati osmijeh; ali meni su ljudi koji su čitali originalni rukopis govorili da je on sav pisan snažnim jezikom, s obiljem metafora koje se ponekad uzdižu do genijalnosti, mada ga ovđe-onde kvare neke suvišnosti kakve su bile moda i kod naših Elkana Setl u sedamnaestome vijeku.“⁹ prokomentarisao je Pejton.

Problemi interpretacije toga velikog djela počinju i od samoga naslova *de Gorski vijenac* u prijevodu na engleski postaje 'Gorska zmija' ili 'Gorski zavoj' (The Serpent of the Mountain), i slično.

Naslov *Gorski vijenac*, inače, na engleskome jeziku pojavljuje se u četiri varijante. U nastojanju da se što suptilnije iznijansira značenje naslovne sintagme, pored Pejtonovog prevoda *The Serpent of the Mountain*, prevedena je i kao *The Mountain Garland*, *The Mountain Wreath* i *The Mountain Laurel*. Uz brojne fragmentarne prevode¹⁰ rasute po knjigama i časopisima,¹¹ *Gorski vijenac* je integralno preveden na engleski jezik tri puta.

Prvi integralni prijevod *Gorskoga vijenca* na engleski jezik objavljen je tek 1930. godine u Londonu pod naslovom *The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh, Prince-Bishop of Montenegro, 1836–1851*.¹² Prevodilac je bio Britanac Džejms V. Vajls (James W. Wiles), a predgovor tome izdanju napisao je

⁸ „But the most singular of all the productions of this Vladika was a tragedy called *The Serpent of the Mountain*, which he has written on the subject of the massacre and expulsion of the Turks by the first Vladika Daniel, at the close of the seventeenth century...“ A. A. Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic*, London 1849 p. 199.

⁹ „A literal translation such as this, like a coat worn inside out, may raise a smile; but I was told by those who have perused the original manuscript, that it abounds in robust language, and in abundance of metaphor, that sometimes rises to genius; though occasionally disfigured with such conceits as were in vogue among our own Elkanah Settles in the seventeenth century“. Ibid, p. 200

¹⁰ Djelove *Gorskoga vijenca*, uglavnom 'kola' i 'monologe', prevodili su na engleski jezik i Majkl B. Petrović (Michael B. Petrovich), Ivanka Kovačević, i dr.

¹¹ Vidi: Bojka Đukanović, *Bibliografija o Crnoj Gori na engleskom jeziku 1593/1993*. Cetinje: CNB Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1993.

¹² *The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh, Prince – Bishop of Montenegro, 1830–1851*. Rendered into English by James W. Wiles. With an Introduction by Vladeta Popović. London: George Allen and Unwin Ltd., 1930 pp. 250, 5 lists of plates, 8è

profesor Vladeta Popović. Prvo izdanje objavljeno je u februaru, a drugo već u septembru iste godine.

Pored Džejmsa Vajlsa,¹³ koji se prvi uhvatio u koštac s Njegoševim velikim djelom, *Gorski vijenac* su na engleski jezik preveli i Dane Mrkić (Dan Mrkich) u Kanadi 1985,¹⁴ a potom Vasa D. Mihailović (Vasa D. Mihailovich), u Sjedinjenim Američkim Državama 1986. godine.¹⁵

Vajlsov prijevod *Gorskoga vijenca* rezultat je dugoga i strpljivoga rada. On je to Njegoševo djelo prvi put pročitao 1913. godine, potom ga je godinama prevodio i konačno dao saglasnost za njegovo objavljivanje. U predgovoru uz taj prijevod profesor Vladeta Popović kaže da je Vajls „ovladao jezikom i sa pravim britanskim saosjećanjem prodro u dušu naroda“. Kao poseban kvalitet toga prijevoda, prof. Popović ističe njegovu „potpunu vjernost po značenju i duhu“.

Krajnji rezultat Vajlova velikog truda, međutim, nije sasvim besprijekoran. Njegov ukupan pristup tome zadatku otkriva neke neadekvatnosti i promašaje, koji doprinose da njegov rad ne stoji u istoj ravni s Njegoševim remek-djelom.

Neke od tih neadekvatnosti rezultat su okolnosti pod kojima je Vajls radio i na koje nije mogao uticati: neizbježna, ponekad nepremostiva razlika u idiomatskoj ravni dva jezika; nemogućnost stranca da uhvati prefinjene književne i lingvističke nijanse originala; i uistinu, neke neodređenosti *Gorskoga vijenca* kojima je teško ovladati i maternjem čitaocu i koje, i pored brojnih interpretacija još nijesu definitivno protumačene.

Vajls je odustao od Njegoševa deseterca, što je nesumnjivo uslovljeno nemogućnošću da se on dosljedno podržava u engleskom. Uz to, u Vajlsovom prijevodu javlja se velika neravnomjernost u broju stopa u pojedinom stihu. Poneđe se jedan Njegošev stih razdvaja u dva u prijevodu.

Najveća neadekvatnost u Vajlsovu prijevodu svakako je njegovo uvjerenje da je *Gorski vijenac* zvučao krajnje egzaltirano i arhaično čak i u vrijeme njegovog objavljivanja 1847. godine. Kao posljedica toga ubjeđenja, on je svjesno nastojao da rekreira uzvišeni ton Njegoševa spjeva, namjerno birajući izraze koji više nijesu u upotrebi.

¹³ Džejms Vajls dobro je poznao srpsku kulturu i bio je veliki prijatelj srpskoga naroda. Boravio je u Srbiji više godina; najprije 1913. kao predavač engleskoga jezika na Beogradskom univerzitetu, a potom kao upravnik Britanskoga i inostranoga biblijskoga društva za Jugoistočnu Evropu.

¹⁴ Petar Petrović Njegoš, *Mountain Laurel (Gorski vijenac)*, translated from the Serbian by Dan Mrkich, Commoner's Publishing, Ottawa, 1985.

¹⁵ Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*. Translated and edited by Vasa D. Mihailovich. Irvine CA.: Charles Schlacks Jr. Publishers, 1986.

Jezik *Gorskoga vijenca* može da zazvuči arhaično modernome čitaocu. Vasa D. Mihailović, savremeni prevodilac *Gorskoga vijenca*, međutim, mišljenja je da je to djelo zvučalo sasvim prirodno Njegoševim savremenici-ma; te da, kad se jedno takvo djelo prevodi na neki strani jezik, modernome čitaocu, ne postoji ni razloga ni potrebe da se prevodi jezikom koji je pripadao nekom drugom dobu. Tako viđenje problema upravo je podstaklo Mihailovića da uradi novi prijevod *Gorskoga vijenca*.¹⁶

Vasa D. Mihailovich¹⁷ svoj prevod *Gorskog vijenca* objavio je pod naslovom *The Mountain Wreath* (Irvine, California: Charles Schlacks Jr., Publishers) 1986. godine. On je uložio veliki napor da u svome prijevodu bude dosljedan originalu u svakoj ravni. Odstupanja su uglavnom uslovljena nemogućnošću da se pojedine riječi, fraze ili ideje dosljedno izraze na engleskome jeziku.

Prijevod je rađen u savremenoj jezičkoj varijanti iz prevodiočevog uvjerenja da nema razloga „da se modernom čitaocu na engleskome jeziku uskrati ljepota, jasnoća i svježina originala“.

Mihailovićev prijevod ni u kom slučaju ne odstupa od značenja originala. Svi stihovi su prevedeni u desetercu osim nekoliko pasusa u prozi, stihova 1855–73 koji su u devetercu, i tužbalice sestre Batrićeve (stihovi 1913–63) u dvanaestercu. Cezura koja je u *Gorskome vijencu* redovno poslije četvrtog sloga, zadržana je u skoro svim stihovima. Rimovanje, izuzev *Posvete* i manjeg broja stihova, ne postoji u *Gorskome vijencu*; a u Mihailovićevu prijevodu potpuno je izostalo zato što bi uslovalo veća odstupanja od originala. I Vajlsov i Mihailovićev prijevod izuzetan su poduhvat. Samo oni čitaoci kojima je dobro poznato Njegoševo djelo, njegove aforistične misli, snažne metafore i neobična ljepota u originalu, mogu razumjeti teškoće njegova prevođenja na neki drugi jezik.

„[...] Ne iznenađuje“, kaže Mihailović, „da ni Džejms V. Vajls ni ja nijesmo sasvim uspjeli da reprodukujemo umjetničke i muzičke kvalitete Njegoševa rada... Ono što smo mi postigli vjerujem, samo su pristojni prijevodi ovoga lijepoga, ali za prevođenje teškoga djela.“¹⁸

¹⁶ Vasa D. Mihailović, u intervjuu objavljenom u *Pobjedi* od 22. marta 1997. godine, za prijevod Dana Mrkića, koji se pojavio godinu dana prije njegovoga, kaže da je takođe „dosta slobodan, udaljujući se često od originala“. Mrkićev prijevod nam do danas nije bio dostupan, a činjenice ukazuju da ni Mihailović nije znao za njega u vrijeme kada je radio i objavio svoj prijevod.

¹⁷ Vasa D. Mihailović profesor je slavistike na Univerzitetu Sjeverne Karoline (University of North Carolina) u Čepel Hilu (Chapel Hill), SAD.

¹⁸ Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*. Translated and edited by Vasa D. Mihailovich. Irvine CA.: Charles Schlacks Jr. Publishers, 1986, p. XVII.

„It is therefore not surprising that neither James W. Wiles nor myself have completely

Prevođenje *Gorskoga vijenca* na engleski jezik i dalje ostaje kao veliki izazov, jer analize prijevoda – a *Gorski vijenac* preveden je na skoro sve evropske jezike – pokazuju da ni jedan ni izdaleka nije uspio da vjerno prenese i dočara Njegošev poetski izraz i njegovu konceptualnu snagu.

I Vajlsov i Mihailovićev prijevod doživjeli su više izdanja, pa ipak, Njegoševa djela u prijevodu ne mogu se lako naći. Uvjeran da je sam uradio prijevod za drugu polovinu dvadesetoga vijeka, Vasa Mihailović smatra da književno djelo veličanstvenosti *Gorskoga vijenca* zaslužuje da ga prevede svaka generacija i da bude prevedeno za svaku generaciju.¹⁹

U drugoj polovini dvadesetoga vijeka, međutim, *Gorski vijenac* je na engleski jezik preveo i Dane Mrkić i objavio pod naslovom *The Mountain Laurel* (Ottawa: Commoners' Publishing) 1985. godine.²⁰

Osim *Gorskog vijenca*, na engleski jezik u cjelosti je prevedena i fragmentarno prevedena i *Luča mikrokozma*.

Luču je na engleski prvi preveo Klarens A. Maning (Clarence A. Manning) pod naslovom *The Rays of Microcosm*, i objavio u Minhenu 1953. godine.

Sljedeći prevodilac, Anica Savić-Rebac svoj prijevod *Luče* (*The Ray of the Microcosm*) objavila je u Kembridžu, Masačusetsu, (Cambridge, Mass.), u trećem tomu izdanja *the Harvard Slavic Studies* (str.151–200), 1957. godine.

Opisujući taj prevod kao prilično slobodan i možda idiosinkratičan, izdavač je objasnio da „Gđa Rebac nije imala namjeru da se dosljedno pridržava dikcije i idioma originala, već da prezentira filozofski sadržaj djela u poetskoj formi koju je smatrala odgovarajućom. Njena verzija stilski ne podseća na Njegoša, ali njena vjerna reprodukcija Njegoševih ideja jedan je veliki *tour de force*“.²¹

Pored *Gorskoga vijenca* i *Luče mikrokozma*, fragmentarni prijevodi *Lažnog cara Ščepana* malog i nekih Njegoševih manjih radova mogu se naći kroz djela Milovana Đilasa objavljena na engleskome jeziku.

succeeded in reproducing the artistic and musical quality of Njegoš's work, as is evidenced by the translation of the above verses. What we have accomplished, I believe, are decent renderings of this beautiful but difficult work.“

¹⁹ Ibid. „A literary work of the magnitude of *Gorski vijenac* deserves to be translated in, by, and for every generation. It is my hope that this is the translation for the second half of the twentieth century.“

²⁰ Vidi napomenu br.16

²¹ P. P. Njegos, *The Ray of the Microcosm*. Forwarded and translation by Anica Savić-Rebac. Vajat, Beograd 1989, p. 5 „It was not Mrs Rebac's intention to give a close rendering of the dedication and idiom of the original, but to present the philosophic content in a poetic form which she considered suitable. Her version is stylistically unlike Njegoš, but her faithful reproduction of Njegoš's ideas is a real *tour de force*“.

O Njegošu je na engleskome govornom području pisano u više naučnih časopisa i publikacija enciklopedijskoga karaktera, međutim, jedinu knjigu na engleskome jeziku koja je u cjelosti posvećena Njegošu napisao je Milovan Đilas. Objavljena je u prijevodu Majkla B. Petrovića (Michael B. Petrovich) pod naslovom *Njegoš: Poet, Prince, Bishop* (Njegoš: pjesnik, knjaz, vladika), u Njujorku 1966. godine. To je prva knjiga o Njegošu objavljena ne samo na engleskome, nego na bilo kom zapadnom jeziku, koja predstavlja „najkompletniju i najobuhvatniju studiju mnogostranog Njegoša“ (M. B. Petrović). Đilas govori o Njegošu kao vladaru, kao pjesniku, kao vladici i kao čovjeku.

Visoke i mjerodavne ocjene o Njegošu na engleskome jeziku dali su Anica Savić Rebac, Vasa D. Mihailović (Mihailovich) i Majkl B. Petrović (Michael B. Petrovich).

Njegov lik, neobičan i fascinantan čak i danas, toliko godina poslije njegove smrti, još uvijek dominira našom poezijom, piše A. S. Rebac, mada on realno nije izvršio veliki uticaj na književno stvaralaštvo naših naroda. „Kao što se Bajron nametnuo imaginaciji svojih čitalaca, prevazilazeći stilskim i simboličnim vrijednostima svoje ličnosti svoju sopstvenu pjesničku veličinu, tako i Vladika Rade dominira našom književnošću prevazilazeći dubinom i bogatstvom simbolike i same granice svoje poezije. U njegovoj sjajnoj i tragičnoj ličnosti narod vidi sopstveni sjaj i tragediju.“²²

U djelima Vladike Rada udružuju se narodna poezija i njegova sopstvena umjetnička kreacija, arhaična misao s modernom filozofijom, piše A. S. Rebac. Ona su književna „erupcija narodne duše u svoj njenoj punoći, narodnog stila sa svom svojom primitivnom savršenošću. Vladika Rade uspio je to da izvede u neobičnoj plastičnosti svoga izraza...“²³

Anglosaksonska književna kritika izdvaja *Gorski vijenac*, *Luču mikrokozma* i *Šćepana Malog* kao Njegoševa velika djela. Moramo, međutim, ukazati na činjenicu da su najznačajnije ocjene o Njegoševu književnom radu dali naši sunarodnici, uglavnom univerzitetski profesori na anglosaksonskom govornom području, Vladeta Popović, Anica Savić-Rebac, Majkl Petrović, Vasa D. Mihailović i drugi.

²² P. P. Njegos, *The Ray of the Microcosm*. Forwarded and translation by Anica Savić-Rebac. Vajat, Beograd 1989, p.14 „As Byron used to impose himself on the imagination of his readers, surpassing by the style and the symbolic value of his personality his own poetic greatness, so the personality of Bishop Rade dominates our literature, transcending by its great symbolic outlines the very limits of his poetry. In his splendid and tragic personality the nation sees its own splendor and tragedy.“

²³ Ibid. p. 7 „It is an eruption of the popular soul with all its fullness, of the popular style with its all primitive completeness, into literature. Bishop Rade succeeded in forming it in the peculiar elasticity of his expression...“

Gorski vijenac ocjenjuje se kao remek-djelo čija je najveća vrijednost visok umjetnički kvalitet (V. D. Mihailović), dok A. S. Rebac vidi *Luču mikrokozma* kao veliku enigmu jugoslovenske književnosti, koja stoji „između visoke poezije i dragocjenoga prezentiranja izuzetnog materijala“. Tačno je da dubina Njegoševih shvatanja i misli u *Luči*, piše V. D. Mihailović, podseća na Danteovu *Božanstvenu komediju* i Miltonov *Izgubljeni raj*, s kojima se ona često poredi; pa i ako je tačno da je Njegoš bio upoznat s oba ta rada, njegov spjev rezultat je njegove sopstvene misli i poetske snage.

Najveći značaj *Šćepana Malog*, ocjenjuje se, leži u mogućnosti praćenja organskoga razvoja autora, od idealiste u *Luči mikrokozma*, preko romantika u *Gorskome vijencu*, do realiste u ovoj drami (Mihailović).

S univerzalne tačke gledišta, Njegoševa preokupacija nekim najosnovnijim temama ljudske egzistencije – čovjekovim porijeklom i značenjem njegova života, konstantnoj borbi između dobra i zla, čovjekovoj težnji za slobodom – čini ga pjesnikom univerzalnoga značaja i privlačnosti. (Mihailović)

Iako zbog nedostatka dobrih prijevoda Njegoševa čitalačka publika nije velika, on je ipak dobro poznat u inostranstvu, što potvrđuju česta poređenja s tako velikim piscima kao što su Puškin, Milton, Dante, Mickijević, i drugi (Mihailović).

Majkl B. Petrović smatra da se o Njegošu mora reći ono što se često kaže o Danteu, Šekspiru, Geteu, Puškinu: poezija svakoga od njih najpotpuniji je izraz i suština univerzalnoga otjelovljenog u konkretnoj kulturi. Univerzalno je dostupno svim ljudima, ali je oblik u kojem je izraženo jedinstven i neponovljiv u kalupu drugoga mjesta i vremena.

Literatura

- Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic*. London: Chapman and Hall, 1849.
- Andrew Archibald Paton, *Researches on the Danube and the Adriatic*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1861; London: Trübner and Co., 1862.
- Bojka Đukanović, *Bibliografija o Crnoj Gori na engleskom jeziku 1593–1993*. Cetinje: CNB Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1993.
- Ljubomir Durković Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd: Grafički zavod, 1963.
- P. P. Njegos, *The Ray of the Microcosm*. Forwarded and translation by Anica Savić-Rebac. Vajat, Beograd 1989.
- Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*. Translated and edited by Vasa D. Mihailovich. Irvine CA.: Charles Schlacks Jr. Publishers, 1986.

- Petar Petrović Njegoš, *Mountain Laurel (Gorski vijenac)*, translated from the Serbian by Dan Mrkich, Commoner's Publishing, Ottawa, 1985.
- Sir John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*. London: J. Murray 1848 vol. I.
- *The Mountain Wreath* of P. P. Nyegosh, Prince – Bishop of Montenegro, 1830–1851. Rendered into English by James W. Wiles. With an Introduction by Vladeta Popović. London: George Allen and Unwin Ltd., 1930.

Bojka ĐUKANOVIĆ

PETAR II PETROVIĆ NJEKOŠ – TRANSLATION AND RECEPTION IN ENGLISH

The life and literary work of Petar II Petrović Njegoš started to be discussed in British newspapers and magazines already during his life. The authors of those texts were the prominent figures of British political, scientific and other higher social circles, and most of them had a chance to either meet Njegoš or visit Montenegro in the period of his reign.

Key words: *Njegoš, Montenegro, English language, The Mountain Wreath*

UDK 821.163.4.09Kiš D.

Izvorni naučni rad

Žarko MARTINOVIĆ (Beograd)

martinovic@sezampro.rs

SNOVI U DJELIMA DANILA KIŠA

Književno djelo Danila Kiša pruža dubinski uvid u višestruka značenja snova, posebno lucidnih snova i noćnih mora, koja autor koristi da bi precizno oslikao psihološka stanja njegovih književnih junaka. Lucidni snovi, noćne more i drugi fenomeni u vezi sa sanjanjem opisani su u trilogiji „Porodični ciklus“, posebno u romanu „Bašta, pepeo“. Bliska povezanost tema spavanja i sanjanja sa temom nestajanja i smrti je posebno ispitana u djelu „Enciklopedija mrtvih“. Kišovo veliko uvažavanje snova kao najličnijih životnih iskustava svakog pojedinca u skladu je sa njegovom idejom o jedinstvenosti svakog ljudskog bića i o njegovoj jednakoj važnosti iz perspektive besmrtnosti, odnosno vječnosti.

Ključne riječi: *sanjanje, san, lucidni snovi, noćne more, Danilo Kiš, književnost*

Snovi, zajedno s igrom i umjetničkim stvaranjem, jedan su od tri glavna egzistencijalna oblika u kojima čovjek, na svojevrstne načine, izražava svoje sposobnosti maštanja. U djetinjstvu, sva tri oblika nalaze svoj izraz, a u većine odraslih osoba jedino se snovi zadržavaju kao najživopisniji i najličniji, jedinstveni maštoviti doživljaji. Od Homera, preko Šekspira i savremenih pisaca, najzanimljivije opise snova nalazimo u književnim djelima. Štaviše, veliki pisci, naročito Šekspir i Servantes, upečatljivo su prikazali poremećaje spavanja i razne vrste snova, mnogo prije njihovog naučnog otkrića.

Djela Danila Kiša se ističu i po značajnoj ulozi koju stanja spavanja i svijesti u snovima poprimaju u životu njegovih književnih junaka. U njima možemo prepoznati i lucidne snove¹ kod kojih sanjač u toku sna „zna da sanja“,

¹ Ranije sam posebno opisao ulogu lucidnih snova u romanu „Bašta, pepeo“ (v. Martinović Ž. „Bašta, pepeo“ Danila Kiša – Lucidni snovi protiv noćnih mora. U: Martinović, Žarko. *Oglеди o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012, str. 87–98). Vjerovatno prvi opis jednog lucidnog sna nalazimo u djelu Đerolama Kardana (Gerolamo Cardano,

tj., za vrijeme spavanja, postaje svijestan da sanja, odnosno da je njegov doživljaj mentalna konstrukcija koja ne potiče iz tekućeg čulnog iskustva njegovog fizičkog okruženja. Stanje svijesti u toku lucidnog sanjanja kombinuje osobine nelucidnog sanjanja i budnog stanja (Voss et al, 2009). Zahvaljujući lucidnosti u snu, sanjač može da postepeno razvije izvjesnu sposobnost kontrole nad svojim snovima (LaBerge, S, Rheingold, 1990).

Danilo Kiš (1935–1989) u svojim djelima često prikazuje košmarne snove odnosno noćne more svojih junaka. To su neprijatni živopisni snovi, u toku kojih sanjač osjeća užasan strah; treba ih razlikovati od oduzetosti u vezi sa spavanjem pri kojoj osoba doživljava da je davi neka neimenljiva i nevidljiva sila (Chayne, 2001). Noćne more se često javljaju u djetinjstvu i u mladosti a tada su u vezi sa problemima odrastanja. Bez obzira na uzrast, najteže noćne more javljaju se poslije pretrpljene teške psihičke traume. Za takve košmare je karakteristično da se mučni snovi ponavljaju u istom obliku (Harvey et al, 2003). Frojd (1900–1973) je opisao traumatski san čovjeka koji u snu vidi da njegovo vlastito dijete gori u plamenu i doziva upomoć: 'Oče, zar ne vidiš da gorim!'²

Važna posebnost poetske proze Danila Kiša je da višestruko povezivanje egzistencijalnih stanja spavanja i sanjanja sa smrću poprma razne varijacije. U romanu „Bašta, pepeo“, već na početku, autor uvodi temu straha od smrti, jer iz „niskih prizemlja“, dopiru „ropci poslednjih spavača“, a „velike lađe sna plove po tamnom Stiksu“³ (str. 7). Cilj ovog teksta je da prikaže raznovrsnost fenomena sanjanja i snova u djelima Danila Kiša i da ispita njihova značenja u vezi sa temom psihičkih trauma i sa težnjama autora da se svojim stvaranjem suprotstavi egzistencijalnoj ugroženosti, nestajanju i smrti.

1501–1576), preteče naučnih istraživanja spavanja i snova (Cardano, 1989). Međutim, termin „lucidni san“ prvi je uveo i precizno definisao Frederik van Eden (Eeden), 1913. godine. On je sakupio 352 lucidna sna i od njih sačinio jedno umjetničko djelo – roman nazvan *Nevjesta sna* (van Eeden, 1913). Nasuprot uobičajenog tipa snova koje su opisali mnogi pjesnici i pisci, opisi lucidnih snova vrlo rijetko se nalaze u literarnoj fikciji. Značajni izuzeci su tri romana: 1. „Piter Ibetson“ od Džordža di Morijea (George du Maurier, 1891), 2. „Iskušenje drugačijeg“ (Andre Norton 1985), i 3. „Predeo snova“ (Graham Joyce, 1991). Sve tri knjige pripadaju žanru fantastike i bave se inkubacijom sna, tj. svjesnim planiranjem i proizvodnjom sna, kao i uzajamnom indukcijom lucidnih snova kod dvije osobe, što spada u domen ezoterije. Vidjeti: <http://dreamfiction.wordpress.com>

² Slavoj Žižek u svom skorašnjem ogledu „Frojd je živ!“ navodi: „Možemo zamisliti da ovaj san iz *Tumačenja snova* pripada osobi koja je preživjela Holokaust, a nije bila u stanju da spasi svog sina od krematorijuma, te je kasnije muči sinovljev prekor: 'Oče, zar ne vidiš da gorim?' (Žižek, 2006).

³ Kiš, Danilo. *Bašta, pepeo*. BIGZ, Beograd, 1972. Brojevi stranica poslije citata u ovom tekstu odnose se na ovo izdanje.

Noćne more i lucidni snovi u „Porodičnom ciklusu“

„Porodični ciklus“ čini trilogija *Rani jadi* (1969); *Bašta, pepeo* (1965); *Peščanik*; (1972)⁴. Po riječima autora, ta tri romana predstavljaju ‘tri različite tačke gledanja na istu temu – na nestajući svet mađarskih Jevreja’ (Lemon, 1994). Gledanje na djetinjstvo očima odraslog iznijeto je u romanima *Rani jadi* i *Bašta pepeo*. Glavni junak/narator „Ranih jada“, Andreas Sam nostalgично traga za uspomenama iz djetinjstva, za ulicom divljih kestenova. Iako „Rani jadi“ sadrže opis samo jednog sna – smiješnog dječijeg sna u kome se lucidnost javlja kasno, tako da ne može pomoći sanjaču da spriječi umokravanje u krevet – roman ima strukturu sjećanja, veoma sličnu snovima. Majka je u romanu oličenje blagosti i topline, te u njenom okrilju Andreas tone „u san kao u šumu mirisa, kao u zelenu livadu“.⁵ Međutim, Andreasa stalno muče bolna sjećanja na nestanak oca, poslije kojeg je ostao jedan „istorijski kofer“ sa očevim fotografijama i dokumentima, kao dokazom postojanja.

Struktura romana *Bašta, pepeo* je složenija od *Ranih jada* i ima bolje izgrađene likove. Prije svih, to su otac, Eduard Sam i sin Andreas zvani Andi, autobiografski junak romana. Andi je u egzilu sa majkom i sestrom a njihova egzistencija je često ugrožena. Pod pritiskom turobne spoljašnje realnosti, Andija opsjedaju misli o smrti, te on pati od nesanice, oduzetosti u vezi sa spavanjem⁶ i vrlo čestih noćnih mora, koje mu ne daju da doživi san kao ispunjenje želje. Njegova borba protiv noćnih mora postaje uspješna tek kad savlada sposobnost lucidnog sanjanja.⁷ To mu omogućava da, prije no što će postati junak svog budnog života, postane junak svojih snova, posebno lucidnih snova kojima pokušava da upravlja u istraživanju svoje seksualnosti. No s otkrićem ljepote književnosti, Andi prestaje da se bavi lucidnim snovima, koji

⁴ Brojevi u zagradama označavaju godine prvog izdanja navedenih djela.

⁵ Kiš, Danilo. *Rani jadi*. BIGZ, 1990, loc. cit. str. 14.

⁶ Oduzetost u vezi sa spavanjem je naziv za posebno stanje svijesti koje se, kao i lucidni snovi, nalazi između budnosti i sanjanja; karakteriše se oduzetošću voljne muskulature, strašnim halucinacijama, naročito u vidu prisustva neke vanzemaljske natprirodne sile i raznolikim neprijatnom emocijama (Chayne, 2001). U raznim kulturama je poznata pod nazivom zapešednutost noćnim duhovima ili inkubus. (Adler, S. 2011).

⁷ Najnovija naučna istraživanja, koja su po prvi put objavljena prije nekoliko mjeseci, dakle, više decenija nakon prve publikacije Kišovog romana, ukazuju da se lucidni snovi najčešće javljaju u mladih osoba (Voss U, et al. 2012). Posebna psihološka osjetljivost karakteriše lucidne sanjače i osobe koje pate od noćnih mora. Ta psihološka crta je u vezi sa tankim ego-granicama (Galvin, 1990). Razvoj sposobnosti lucidnog sanjanja može da smanji uticaj tankih ego-granica i da pomogne u izgradnji harmoničnog sopstva. Lucidni snovi mogu proširiti polje svijesti i omogućiti psihološki oporavak traumatizovanih osoba. Konačno, lucidno sanjanje kod obdarenih osoba može biti povezano s istančanom senzitivnošću, kakva je neophodna za umjetničko stvaralaštvo.

su, kako izgleda, bili samo jedna, ali ključna životna faza u njegovoj individualizaciji i otkrivanju vlastitog stvaralačkog izraza.⁸

Junak romana *Peščanik* je sveden na inicijale E. S. (Eduard Sam). Iako je E. S. sâm, daleko od porodice, „fantomsko biće“ (str. 117)⁹, u bjekstvu, progonjen, izložen mučnom isljeđivanju i kratkim, veoma neprijatnim susretima, njemu se pripisuje djelimična sposobnost lucidnog sanjanja. E. S. sanja kako: „Pliva u nekoj velikoj vodi, u potpunoj tami, ali *svestan, u snu, svakog trenutka*, (kurziv dodao ŽM), da je spašen kao Noje, i da su svi oni koji su bili s njim do maločas potonuli, da je, dakle, samo on nadživio veliku havariju, što ga je u snu ispunilo osećanjem nekog mutnog ponosa, jer to što se on spasao, jedini, ne bejaše samo delo Božje milosti, nego i deo njegovih sopstvenih zasluga, njegove spretnosti da se snađe u teškim životnim situacijama“ (str. 100).

U svom književnom opusu, Danilo Kiš na razne, originalne načine prorađuje traumu izazvanu nestankom svog oca u nacističkim pogromima. Upečatljiv primjer za to je san o kostokradicama. U tom snu, E. S. je na željezničkoj stanici, u gužvi, gdje ga neprijateljski posmatraju. Glavni lik tog sna je vaskrsli mladić čije je „telo prazno, pošto su iz njega (tela) izručili kosti kao iz džaka“ (str. 119). Nije potrebno podsjećati, kosti su upravo ono što je od ljudskog tijela najtrajnije i što se čuva u grobnicama, kao dokaz postojanja nekog čovjeka. To još jednom podsjeća na najtežu sudbinu, sudbinu autorovog oca i žrtava Holokausta – ljudi koji su nestali bez traga, bez mogućnosti da ih njihova porodica sahrani i da njihova grobnica obilježi njihovo trajanje za naredna pokoljenja.

Iako je djelimično lucidan u snu, E. S. pati od užasnih noćnih mora. Snovi mu pojačavaju patnje i čine ih neizdrživim, jer užase budnog stanja povećava nemogućnost da nađe bar privremeno olakšanje u spavanju i oporavka u snovima.¹⁰ Štaviše, košmar se održava i u budnom stanju, kao „nastavak naglo prekinutog sna“, jer je samo jedan deo bića bio budan, a „drugi je deo, istovremeno, bio u dubokom snu, mučen morom nekog sna iz kojeg nije mogao da se prene“. (str. 191) Tako nastaje rascjep, „kukavno predvojeno Ja“, kod kojeg se s druge strane svijesti, nalazi ono nedokučivo, „s onu stranu života, u dubokim mitskim predelima smrti.“ (str. 192). Nad košmarnim

⁸ Martinović, Žarko. „Psihološko sazrijevanje i književni izraz“. U: Martinović, Žarko. *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012, str. 37–57.

⁹ Kiš, Danilo. *Peščanik*. III. izdanje, BIGZ, Beograd, 1990. Brojevi stranica poslije citata u ovom tekstu odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

¹⁰ Jedna od dimenzija višeznačnog i višeslojnog teksta u romanu Manuel Puiga „Poljubac žene-pauka“ jeste i opis uloge maštanja, sanjanja i priyatnih snova pomoću kojih jedan politički zatvorenik pokušava da se oporavi od užasne fizičke torture koju trpi u ćeliji za vrijeme terora koji hunta sprovodi u jednoj južnoameričkoj zemlji. (Puig, 1985).

sjećanjima E. S. bdi „plavokosi anđeo sna“¹¹, ironično „anđeo rumenih obraza i velikih grudi, s rukama crvenim i nateklim od pranja čaša“ (str. 55), kao u krčmarice. Međutim, figura anđela više služi kao neka dekoracija nego da donese smirenje i mirno spavanje. E. S. doživljava traumatski košmarni san u kojem je izložen napadima čopora krvožednih pasa, pa je u očajničkom strahu „čupao svoje meso“ i „bacao ga je podalje od sebe“ (str.58). Opisi „budnih košmara“ koji haraju sviješću E. S. izazivaju užasnutost i saosjećanje čitaoca s njegovim patnjama.

Upravo je saznanje smrti za naratora *Peščanika* stanje koje se naziva »lucidnim« (str. 192), pa on takvu lucidnost smatra odgovornom za narušeno zdravlje, traume i strahove E.S. Za razliku od »fiziološke teorije snova« u »Bašti, pepeo« koja noćne more tumači spavanjem na lijevoj strani, a priyatne snove spavanjem na desnoj strani tijela, E. S. pripisuje glavnu ulogu sjećanjima na događaje iz prethodnog dana. Tako su psi u san E. S. ušli kad su „izišli iz stranica *Izbora* što ga je čitao te noći pred spavanje.“ (str. 60) Krvoločno ponašanje pasa u snu, po tumačenju E.S., „nastaje zbog toga što ratna psihoza njihovih gospodara prelazi na njih“ (str. 61–62).

Važnost događaja iz proteklog dana naglašava se i u neuronaučnim teorijama sanjanja (Martinović, Ž. i Martinović, M, 2011). Jedna od važnih uloga spavanja i sanjanja bi bila u vezi sa konsolidacijom odnosno sa re-procesovanjem pamćenja (Stickgold, 1998). Štaviše, oblasti mozga koje se aktiviraju za vrijeme časova budnosti značajno su aktivnije u toku sanjanja. Zahvaljujući tome, osoba može da za vrijeme sanjanja odnosno spavanja u pamćenju oporavi događaje iz svojih budnih sati. Čitanje se često navodi kao aktivnost likova u *Bašta, pepeo* i u *Peščaniku*. U intervjuu sa B. Lemonom (Lemon, 1994)¹², Kiš je izjavio: „Izgleda mi sasvim normalno, ne samo da sanjam o onome što čitam, već i da se ono što to čitam umeće u moj život i moje delo. Odnos čitanja sa pisanjem i obje ove aktivnosti sa ostatkom života je nešto što sasvim svjesno uključujem u svoje delo.“

Na pravi hvalospjev spavanju nailazimo u romanu *Peščanik*, kada se ističe da E. S., uprkos svojih mučnih košmara, izvanredno cijeni san, naročito: „Njegovu sličnost sa životom i njegovu različitost od života, njegovu profilaktičnost; njegov okrepljujući učinak na dušu i na telo podjednako; njegovu neograničenost u izboru i rasporedu tema i sadržaja; dubinu njegovih bezdana i visinu njegovih uzleta; njegovu elastičnost; njegovu slobodu; mogućnost da se upravlja njime snagom volje i sugestije, (...) njegovu sličnost sa smrću i njegovu moć da nam dočara večnost; njegovu sličnost sa ludilom,

¹¹ Anđeo sna bdi nad krevetom djece u romanu „Bašta, pepeo“, a pominje se i u „Ranim jadima“. Tako simbolična figura anđela sna objedinjuje sva tri dijela „Porodičnog ciklusa“.

¹² Lemon B., navedeno delo, v. nap. 7.

no zapravo bez pravih konsekvenci; njegovu surovost i njegovu blagost; njegovu moć da iznajmljuje iz ljudi i najdublje tajne; njegovu blaženu tišinu koja nije nepoznat krik; njegovu telepatsku i spiritističku moć opštenja sa dalekim i mrtvim bićima, njegov šifrovan jezik, koji se katkad može razumeti i prevesti; njegovu moć da sažme u sliku mitske predstave Ikara, Ahasfera, Jone, Noja, itd; njegovu monohromnost i polihromnost; njegovu sličnost sa matericom i sa čeljustima ajkule; njegovu moć da nepoznata mesta, ljude i predele pretvori u poznata, i obratno; njegovu sposobnost blagovremenog dijagnosticiranja različitih bolesti i trauma; njegovo trajanje, koje se ne da lako izmeriti; njegovu moć konzervisanja slika i dalekih uspomena; njegovo nepoštovanje hronologije i klasičnog jedinstva radnje, mesta i vremena.“ (123)¹³

Dokazano je da se u ovom hvalospjevu nalazi veliki broj naučno validiranih karakteristika snova što je posebno opisano na drugom mjestu (Martinović, 2013). Navodeći šta bi slavne ličnosti rekle povodom smrti E. S., Danilo Kiš ukazuje poseban omaž svom tragično nestalom ocu. Pritom, snažno dejstvo psihičke realnosti je očito u tobožnjoj izjavi Sigmunda Frojda: „On bejaše samo otelotvorenje nekog sna a njegove su mentalne smetnje bile vezane za san i poticale iz sna. Neka je hvala nebu što taj košmar bejaše tako bogat“ (str. 154). Ključna riječ u ovoj duhovitoj „izjavi“ jeste košmar, košmar od koga Danilo Kiš gradi najdramatičnije stranice *Pešcanika*. Takvim stvaralačkim postupkom, on teži da ponovo proradi i integriše svijesnost sva tri suštinska egzistencijalna stanja (budnog stanja, spavanja i sanjanja) i tako se oporavi od traume prouzrokovane nestankom oca.

Povezivanje prijetjećih snova i noćnih mora sa traumom je glavna okosnica savremene teorije snova oslonjene na stanovišta evolucione psihologije. Ta teorija zasniva se na proučavanjima koja su pokazala da, u odnosu na netraumatizovanu djecu, teško traumatizovana djeca saopštavaju značajno veći broj snova i u svojim snovima često opisuju prijeteeće događaje. Prijeteći snovi traumatizovane djece takođe su mnogo ozbiljnije prirode od snova netraumatizovane djece (Valli i sar, 2005). Na osnovu takvih nalaza, postavljena je hipoteza o simulaciji prijetnje u snevanju. Njen autor Revonsuo (2000) smatra da sadržaj sna kod čovjeka pokazuje previše dobru organizaciju da bi se njegov nastanak mogao objasniti nasumičnom aktivacijom moždane kore u toku faze spavanja sa brzim očnim pokretima¹⁴, kao što su pretpostavili prethodni

¹³ Savremene neuronauke, psihologija i psihoanaliza dokazale su sve uloge snova navedene u Kišovom hvalospjevu, osim telepatske i spiritističke moći. (Martinović, Ž. i Martinović, M., 2011).

¹⁴ Ova faza spavanja skraćeno se označava se kao REM faza. REM je akronim od engleskog naziva za brze očne pokrete: “Rapid Eye Movements”. Snovi saopšteni poslije buđenja iz ove faze karakterišu se snažnom emocionalnom upletenošću sanjača u doživljaju sna,

istraživači koji su snove smatrali nusproduktima neurobioloških procesa koji se odvijaju u toku ove faze spavanja (Hobson, McCarley, 1977).

Polazeći od empirijskih dokaza, Vali (Valli) i Revonsuo (2009) obrazlažu da čovjekovo sanjanje ima evolucionu biološku funkciju koja se sastoji u realističnoj simulaciji prijetućih događaja za vrijeme spavanja i u ponavljanom pokretanju neurokognitivnih mehanizama koji sudjeluju u opažanju i izbjegavanju prijetnji. Pošto su realne egzistencijalne prijetee situacije u stanju budnog života bile česte kod naših predaka, tj. ljudi u prvobitnoj zajednici i njihovih potomaka, sanjanje je moglo steći adaptivnu funkciju jer je svakom pojedincu pomagalo da testira, uvježbava i održava vještinu opažanja prijetnje i izbjegavanja prijetnje u bezbjednoj situaciji sanjanja. Prema tome, iskustvo sanjanja bi bilo svrsishodno i uzročno djelotvorno u fizičkom svijetu. Štaviše, ono bi bilo djelotvorno na načine koji bi mogli pomoći da se razviju vještine izbjegavanja prijetnje koje bi imale presudnu važnost u samoodržanju i reproduktivnom uspjehu naših, ljudskih predaka.

Prikazivanje čovjekovih trauma kroz istoriju čovječanstva povezuje romane „Porodičnog ciklusa“ s romanom *Grobnicom za Borisa Davidovića*. Tu vezu na kraju *Grobnice...* pojačava jedan autobiografski element koji se javlja u parodijskom prikazu biografije pjesnika Darmolatova. Autor, kao svuda prisutni narator, tu iznosi sjećanje na komičnu scenu iz svog detinjstva u kojoj je u Njegoševom muzeju u cetinjskoj Biljardi posmatrao Darmolatova „kako se koprca pesnik-samozvanac u visokoj, asketskoj stolici Njegoševoj“ (str. 145).¹⁵

Tragične junake *Grobnice za Borisa Davidovića* povezuju stradanja žrtava političkih progona u raznim istorijskim razdobljima (od progona Jevreja u Srednjem vijeku do staljinističkih čistki u XX vijeku). U dramatičnim događajima, kad su u stalnoj opasnosti po očuvanje golog života, za progonjene žrtve nema vremena ni za spavanje ni za snove. Ipak, u prva dva poglavlja, pominju se traumatični snovi.

U poglavlju „Krmača koja proždire svoj okot“, irski republikanac Verskojls je na prevaru zarobljen i osam dana i osam noći zatvoren u potpalublju, „gde je zaglušna buka mašina sakatila, kao žrvanj, tok njegovih misli i njegova sna“ (28). Ta košmarna situacija odgovara „dugoj igri ubeđivanja“ čije su žrtve i Verskojls i njegova dva saputnika. U „Mehaničkim lavovima“,

opisom velikog broja slikovitih događaja sa puno pojedinosti (Antrobus, 1986), i velikim stepenom bizarnosti (Mancia, 2005). Za razliku od njih, snovi pri buđenju is spavanja bez brzih očnih pokreta su jednolični, nijesu udruženi s jakim emocijama i sadrže opise čovjekovih svakodnevnih aktivnosti. Kao što sam pokazao na drugom mjestu (Martinović, 2013), Kiš opisuje živopisne i snažno afektivne snove u romanu „Bašta, pepeo“, zajedno s karakteristikama oduzetosti u vezi sa spavanjem.

¹⁵ Kiš, Danilo. *Grobnica za Borisa Davidovića*. BIGZ, Beograd, 1976. Brojevi stranica poslije citata odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

Čeljustnikov sanja kako je nag na javnom mestu, tj., na pozornici, pred punom salom koja mu se grohotom smije, a zatim ga u istom snu zahvata panika pred opasnošću da izgori u požaru (36–37). Navedeni opisi snova, košmara i stanja između sna i budnosti doprinose psihološkoj uvjerljivosti zbivanja opisanih u *Grobnici za Borisa Davidoviča*.

Snovi i tema smrti u „Enciklopediji mrtvih“

Tema smrti povezuje tako različita djela kao što su *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*. Kako je lično istakao, Kiš se u *Enciklopediji mrtvih* najdublje bavio pitanjima smrti i besmrtnosti. Veza između košmarnog sna i smrti ponavlja se, u raznim varijacijama, bogatim i nepo-novljivim, na više mjesta u *Enciklopedije mrtvih*.¹⁶ U pripovijeci „Ogleda-lo nepoznatog“ prikazuje se telepatski san u kojem se nestajanje ćerkinog lika u ogledalu dešava u isto vreme kad je njenom ocu naneta nasilna smrt. Taj događaj dovodi do psihičkog stanja užasnutosti ćerke što će lik biroša tumačiti košmarom jedne bolesne djevojčice: „Dete je imalo neki košmar (to kaže glasno, izgovrajući reč *košmar* sa francuskim naglaskom, kako bi, valj-da, njegove reči delovale uverljivije, kao neka vrsta dijagnoze izgovorene na latinskom).“¹⁷ (str. 123–4).

U pripovijeci „Slavno je za otadžbinu mreti“, opisuje se posljednji dan jednog plemića osuđenog na smrt, viđen iz perspektive osuđenika koji još gaji nadu da će biti pomilovan. On doživljava „izvesnost da će sve to da se završi onako kako to traži logika života. Jer sve je sad protiv smrti, sve je na strani života u ovom košmarnom snu (kurziv dodao Ž. M.): njegova mladost, njegovo poreklo, slava njegove porodice, ljubav njegove majke, carska milost, pa i to sunce koje pada na njega dok se penje u kočije...“ (str. 144).

Košmarni snovi se pominju u različitom kontekstu u većini pripovijedaka iz *Enciklopedije mrtvih*. U „Crvenoj marki s likom Lenjina“ navodi se „transpozicija košmarnog sna“ (str. 200) – pri osvrtu na književnu kritiku. Zatim, kao „tumačenje jednog košmarnog sna“ (str. 298) – u poetskom opisu. Najzad, pri slikanju jednog bolnog događaja, kad junakinja priče saznaje za izdaju voljene osobe i svoje stanje u tom trenutku opisuje ovako: „Odjednom su se ‘žute daske’ pod mojim nogama otvorile kao pod pritiskom tektonskog poremećaja; počela sam da tonem kao u košmarnom snu“ (kurziv dodao Ž. M.).

¹⁶ Takva veza je primjetna i u nedovršenom romanu „Legenda o spavačima“, najranijem rukopisu iz Kišove zaostavštine. Vidjeti: Danilo Kiš. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović, BIGZ Publishing, 2003, str. 7–115 i 336–341.

¹⁷ Kiš, Danilo. *Enciklopedija mrtvih*. Prosveta, Beograd, 1983. Brojevi stranica poslije citata odnose se na paginaciju u ovom izdanju.

Takvim prosedeom autor proširuje pojam košmara novim značenjima, kao što su košmari koji mogu nastati kao posljedica strašnih vizija, ili želja da nečija strašna sudbina bude košmarni san, koji je privremen i iz koga se može probuditi, za razliku od druge, strašne i nepovratne realnosti budnog stanja, kao u pripovijeci „Crvena marka s likom Lenjina“.

U pripovijeci *Enciklopedija mrtvih*, pri nabranju šta sve treba da sadrži imaginarna „Knjiga mrtvih“, san se navodi samo u jednoj rečenici, kao „čas kad se dečak trgao iz bunovnog sna“ (str. 55). Razlog za to saznajemo tek pri kraju ove neobične, sasvim snolikog građe, kada pri buđenju junakinje priče otkrivamo da su i Biblioteka u kojoj je „Knjiga mrtvih“ i cio sadržaj te knjige, odnosno ove pripovijetke, ustvari samo san.

Estetski kvalitet je iznad svega, jer „Knjiga mrtvih“ po Kišu prikazuje duhovne pejzaže, čovjekova duševna stanja, koja su jedinstvena i služe autoru da preko njih istakne humanističke ideje „o neponovljivosti svakog ljudskog stvora“ (62) i uvjerenje „da ne postoje u ljudskom životu beznačajne stvari i hijerarhija događaja“ (6768). Možda je istorija i za autora *Enciklopedije mrtvih* istovjetna s onim što je predstavljeno u „Knjizi mrtvih“ – „suma ljudskih sudbina, sveukupnost efemernih zbivanja.“ (68). Na ovaj način, Kiš protivriječi naučnom pojmu istorije kao nauke koja u ljudskom društvu proučava ono što je za pojedince zajedničko, specifično za dato doba, a izostavlja pojedinačno. Međutim, Kišov pleoaje za unošenje pojedinačnog u istoriju, makar u nekoj Enciklopediji mrtvih, nalazi opravdanje u humanističkoj dimenziji koju daje odbrana jedinstvenosti svih onih koji su živjeli i nepovratno nestali sa ovog svijeta.

Kako je Kiš lapidarno zapisao u *Enciklopediji mrtvih*, njegovo je djelo jedna potresna slika čovječanstva koja predstavlja „...sled živih i mrtvih, taj sveopšti mit o smeni generacija, tu vajnu utehu koju je čovek sebi izmislio kako bi lakše prihvatio misao o umiranju...“ (str. 76). *Enciklopedija mrtvih* je, možda i više od svih drugih Kišovih djela, utjeha za prolaznost života i neizbježnost, okrutnu neminovnost smrti. Jer, ništa ne biva uzalud, ljudski „život nije uzaludan (...) još ima na svetu ljudi koji beleže i vrednuju svaki život, svaku patnju, svako ljudsko trajanje. (Uteha, makar kakva da je.)“ (str. 76).

Ideja utjehe pred neminovnošću smrti ponavlja se i u pripovijeci „Crvena marka s likom Lenjina“ gdje se junakinja, poslije stradanja svog voljenog, ne miri sa sudbinom, već se i dalje hrani snagom nade kao snagom snova: „Prošlost živi u nama i ne možemo je izbrisati. Pošto su snovi slika onoga sveta, i dokaz njegovog postojanja, susrećemo se u snovima; ... zašto ne bih i ja, izvan sveta materijalnosti, da se nadam da ćemo se sresti na onom svetu. I uzdam se u Boga da neću naći kraj njega senu neke druge.“ (str. 212)

Djelo *Enciklopedija mrtvih* ne razmatra samo košmarne snove već poetski obrađuje dublji smisao snova uopšte, njihovu neraskidivu vezu sa životom i smrću. Tu svoju omiljenu temu, autor razvija do univerzalnih značenja u poglavlju „Legenda o spavačima“. Tu nalazimo preplitanje egzistencijalnih stanja budnosti, spavanja i snova pred neumitnošću smrti: „san jači od budnosti, san kakav sanjaju možda samo mrtvaci, san koji se ne da poreći britvom kojom podsecaš bradu, jer će ti odmah poteći krv, i sve što činiš samo je dokaz jave i budnosti, u njemu krvari koža i krvari srce, u njemu se raduje telo i raduje se duša, u njemu nema drugih čudesa osim života; iz tog sna buđenje je tek u smrti“ (str. 87–88).

Na kraju, poslije opisa toga posljednjeg sna, sna u smrti, sna koji neće da se pokori smrti, jer su snovi „slika onog sveta“ (str. 212), Kiš – u stilu biblijske ode životu – ističe ogromnu vrijednost sanjanja u čovjekovom životu: „Blago onima koji obnoć sanjaju a obdan se sećaju sanja svojih, jer oni će se radovati“ (str. 109).

Lična i univerzalna značenja snova u djelima Danila Kiša

Književno djelo Danila Kiša pruža dubinski uvid u višestruka značenja snova, posebno lucidnih snova i noćnih mora, koja se koriste da precizno oslikaju psihološka stanja njegovih književnih junaka. Kiš je opisao ulogu lucidnih snova u borbi protiv noćnih mora, mnogo prije nego što je to otkriće primijenjeno u psihološkom tretmanu posttraumatskog stresnog poremećaja (Brylowski, 1990). Mada je moguće da je Kiš izvjesna znanja o lucidnim snovima i oduzetosti u vezi sa spavanjem stekao čitanjem literature, uzimajući u obzir rani gubitak oca, Danilovo traumatsko djetinjstvo u izgnanstvu, njegova iskustva ratnih užasa i poslijeratnih potresa, lično iskustvo je, najvjerovatnije, imalo presudnu ulogu. Kiš je nadasve cijenio estetske kvalitete spavanja i snova koje je u svojim djelima na originalan način povezivao sa temama psihičkih trauma. To je doprinijelo njegovom izvanrednom prikazivanju psihološke složenosti čovjekove egzistencijalne situacije u kojoj su težnje ka stvaranju i besmrtnosti, s jedne strane, suprotstavljene neumitnoj realnosti egzistencijalne ugroženosti, nestajanja i smrti, s druge strane.

Književno djelo Danila Kiša naročito romani „Porodičnog ciklusa“, *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*, uzdiže se kao svojevrсни spomenik, ne samo uspomeni na autorovog oca, već i svim mrtvim ovog svijeta, posebno onima koji su nestali kao žrtve istorijskih pogroma. Djela Danila Kiša upečatljivo pokazuju da je smrti neophodno svjedočenje. Tako Krizman (Kritzman, 2012), parafrizirajući Deridu (Derrida, 2008), ističe: „umire se za nekog i ne može se zamisliti smrt a da se ne zamisli i nečija žalost... ako

se drugi ne pokaže kao nasljednik žaljenja koju je ta smrt izazvala, smrt bi bila lišena budućnosti.“

Na kraju, treba istaći da je jedna od najistaknutijih ideja u Kišovom djelu jedinstvenost svakog ljudskog bića i njegova jednaka važnost iz perspektive besmrtnosti odnosno vječnosti. U skladu s tom idejom, snovi su, kao jedinstvena, najprisnija i najskrivenija iskustva svakog pojedinca, postavljeni na oba nivoa, istorijskom i ontološkom, „u polifoniji stilova i registara, sjeđinjeni temom smrti“ (Rizzante, 2005).

Literatura

- Adler S. (2011). *Sleep paralysis: Night-mares, nocebos, and the mind-body connection*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Antrobus, J. (1986). Dreaming: Cortical activation and perceptual thresholds. *Journal of Mind and Behavior*, 7, 193–211.
- Brylowski A. (1990) Nightmares in crisis: clinical applications of lucid dreaming techniques. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa* 15, 79–84.
- Cardano G. (1989) *Sul sonno e sul sognare*. Venezia: Marsilio.
- Cheyne JA. (2001) The Ominous Numinous Sensed Presence and ‘Other’ Hallucinations. *Journal of Consciousness Studies*, 8:133–50.
- Derrida, Jacques. “Circonfession”. In: Geoffrey Bennington. *Derrida*. Éd. du Seuil, 2008.
- Du Maurier, George (1892). *Peter Ibbetson*. Rockville (MD): Wildside Press, 2004.
- Frojd S. Tumačenje snova. U. Sigmund Frojd. *Odabrana dela*, 3. izdanje, knjige 6 i 7, Matica Srpska, Novi Sad, 1973.
- Galvin F. (1990) The boundary characteristics of lucid dreamers. *Psychiatric Journal of the University of Ottawa* 15 (2), 73–80.
- Harvey AG, Jones C, Schmidt DA. (2003) Sleep and posttraumatic stress disorder: a review. *Clinical Psychology Review* 23, 377–407.
- Hobson, J. A., & McCarley, R. W. (1977). The brain as a dream state generator: An activation-synthesis hypothesis of the dream process. *American Journal of Psychiatry* 134, 1335–1348.
- Joyce, Graham. *Dreamside*. Pan Books, London, 1991.
- Kis, Danilo. (1969) *Rani jadi - za decu i osetljive čitaoce*. BIGZ, 1990
- Kis, Danilo. (1972) *Peščanik*. III. izdanje, BIGZ, Beograd, 1990.
- Kiš, Danilo (1965). *Bašta, pepeo*. BIGZ, Beograd, 1972.
- Kiš, Danilo. *Enciklopedija mrtvih*. Prosveta, Beograd, 1983.
- Kiš, Danilo. *Grobnica za Borisa Davidoviča*. BIGZ, Beograd, 1976.

- Kiš, Danilo. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović, BIGZ Publishing, 2003, str. 7–115 i 336–341.
- Kiš's Novels. *Dreaming* 2013 – in print.
- Kritzman, Lawrence D. „Derrida, autoportrait à la mère mourante“. *Le magazine littéraire*. 2012, 525:76.
- LaBerge, S, Rheingold, H. *Exploring the world of lucid dreaming*. New York: Ballantine, 1990.
- Lemon B. (1994) An Interview with Danilo Kis. *The Review of Contemporary Fiction* (Spring), 14, 1. (www.centerforbookculture.org)
- Mancia M. (2005) The dream between neuroscience and psychoanalysis. *Swiss Archives of Neurology and Psychiatry* 156, 471–479.
- Martinović Ž. „Bašta, pepeo“ Danila Kiša – Lucidni snovi protiv noćnih mora. U: Martinović, Žarko. *Ogledi o psihoanalizi i psihologiji književnosti*. ICJK, Podgorica, 2012.
- Martinović, Žarko i Martinović, Milica. *Spavanje i snovi*. II prošireno izdanje, Naučna KMD, Beograd, 2011.
- Martinović, Žarko. Dreams and Dreaming-Related Phenomena in Danilo Kiš's novels. *Dreaming*, 2013, in print.
- Norton, Andre. *Ordeal in Otherwhere* (1964). New York: Ace Books, 1985.
- Puig, Manuel. *Poljubac žene-pauka*. Prosveta, Beograd, 1985.
- Revonsuo, A. (2000). The reinterpretation of dreams: An evolutionary hypothesis of function of dreaming. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 877–901.
- Rizzante M. (2005) De l'idéal encyclopédique. www.Vox-Poetica.com (accessed on May 23, 2005).
- Stickgold R. (1998) Sleep: off-line memory reprocessing. *Trends in Cognitive Sciences* 2:484–92.
- Valli K, Revonsuo A, Pälkäs O, Ismail KH, Ali KJ, Punamäki RL. (2005) The threat simulation theory of the evolutionary function of dreaming: Evidence from dreams of traumatized children. *Consciousness and Cognition* 14 (1), 188–218.
- Valli K, Revonsuo A. The threat simulation theory in light of recent empirical evidence: a review. *Am J Psychol*. 2009;122:17–38.
- van Eeden, F. (1913) A study of dreams. *Proceedings of the Society for Psychological Research* 26, 431–461. (<http://www.lucidity.com/vanEeden.html>)
- Voss U, Holzmann R, Tuin I, Hobson JA. (2009) Lucid dreaming: a state of consciousness with features of both waking and non-lucid dreaming. *Sleep* 32 (9), 1191–200.
- Voss, U., Frenzel, C., Koppehele-Gossel, J., & Hobson, A. (2012). Lucid dreaming: An age-dependent brain dissociation. *Journal of Sleep Research*, 6, 634–642.

- www.kis.org.rs (accessed on May 6, 2012).
- Žižek, Slavoj. Freud lives! *London Review of Book*, 2006; 28–32

Žarko MARTINOVIĆ

DREAMS IN THE WORKS OF DANILO KIŠ

The literary creation of Danilo Kiš provides a deep insight into multiple meanings of dreams, particularly lucid dreams and nightmares, which the author often used to depict the psychological conditions of literary protagonists. Lucid dreams, nightmares and other dreaming-related phenomena are described in the trilogy “The Family Cycle”, and particularly in the novel “Garden, Ashes”. A close relationship between the themes of sleeping and dreaming and the motive of disappearance and death is mainly investigated in “The Encyclopedia of the Dead”. Kiš’s high appreciation of dreams as the innermost life experience is in line with his idea that every human individual is unique and equally important with regard to immortality and eternity.

Key words: *dreaming, lucid dreams, nightmares, Danilo Kiš, literature*

UDK 821.163.4.09-32Sijarić Ć.

UDK 821.163.4:398

Izvorni naučni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

vojinovicv@t-com.me

TRAGOVI USMENE KNJIŽEVNOSTI U PRIPOVIJECI ĆAMILA SIJARIĆA

Autor rada analizira tragove usmene književnosti u pripovijeci Ćamila Sijarića, i to: pojavnost oblika usmene književnosti na leksičkome i sintagmatskome nivou Sijarićeva narativa; pojavnost mikrostruktura usmene književnosti u Sijarićevu narativu; te uticaj makrostruktura usmene na Sijarićev narativ. U radu je takođe analiziran odnos Sijarićeva naratora prema narodnim običajima i vjerovanjima.

Ključne riječi: *usmena književnost, pripovijetka, Ćamil Sijarić, leksem, sintagmem, stih, vic, anegdota, bajka*

Usmena književnost, naročito epska, junačka pjesma, odigrala je u drugoj polovini XX vijeka u Crnoj Gori ulogu koja je višestruko uticala ne samo na kulturni segment crnogorskoga društva. To je vrijeme kada se u Crnoj Gori mnogi pojedinci i institucije pridružuju pripremi proslave šeststote godišnjice boja na Kosovu.¹ O kakvom je „projektu“ bilo riječi, svjedoči i rad Mila Nedeljkovića, posvećen analizi frekventnosti oblika usmenoga stvaralaštva u širokoj primjeni,² u kome je autor iznio podatke o tome kako su urednici jugoslovenskih glasila u to vrijeme sve češće za naslove članaka u dnevnim novinama, nedeljnicima, magazinima i časopisima za kulturu i društvo birali narodne izreke, ili Njegoševe stihove, poput: *dogorelo do nokata, riba se čisti*

¹ U Crnoj Gori taj jubilej obilježen je i organizacijom naučnoga skupa, održanoga 25. oktobra 1989. godine u Titogradu, u organizaciji CANU, Istorijskoga instituta SR CG i Filozofskoga fakulteta, čiji su se učesnici potrudili da pokažu značaj pomenutoga događaja po sve kasnije epohe crnogorske istorije. Nadahnuti govor Ćeda Vukovića kojim je otvorio skup i referati učesnika objavljeni su u knjizi 7 Odjeljenja umjetnosti CANU. (*Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore*. Titograd: CANU, 1990.)

² Mile Nedeljković. „Usmeno i pisano književno blago kao podloga daljem narodnom stvaralaštvu“, u: *XXXVI kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije: Sokobanja 1989. (zbornik radova)*. Beograd: UFS, 1989, 306–316.

od glave, zrela voćka sama pada, odnosno *kome zakon leži u topuzu, istjerajmo gubu iz torine* i sl. Ti i slični oblici i varijante oblika usmenoga stvaralaštva, odnosno pisanoga koje je nastalo pod uticajem usmenoga, iz knjiga visokih estetskih dometa pretočeni su u medije, a onda se putem medija vratili među narod i preplavili transparente i zastave demonstranata na trgovima.

Podgrijani političkim populizmom izazvali su u Crnoj Gori i pad dometa pop-kulture, što je rezultiralo agresivnom afirmacijom novokomponovanih, „narodnih pjesama“. Stoga je tokom osamdesetih godina prošloga vijeka maha uzela svojevrsna supkultura, o čemu je iscrpno pisao i Vuk Minić, istakavši da je za crnogorsku novokomponovanu pjesmu, čiji korijeni sežu do šezdesetih godina XX vijeka, bilo karakteristično to da je po svim kriterijumima, a naročito jezičkim izrazom, bila upućena na nacionalno, odnosno bila sračunata da dirne u dušu konkretnu populaciju slušalaca i da postane nezaobilazna u *porodičnim svečanostima, kakve su svadbe, rođendani, ispraćaji u armiju*.³ Minić je naglasio i to da je za popularizaciju novokomponovane poslužila upravo narodna pjesma te da su autori novokomponovanih uporno naglašavali kako su oni nastavljači tradicije narodnih pjesama. Nabrajajući njena ogrješenja o etičke i estetičke norme narodne poezije, Minić je zaključio da je u novokomponovanoj pjesmi, i pored toga što je sadržala epitete i fraze tipične za narodnu poeziju, jezički danak uzela kako pogrešno upotrebljavana leksika tako i patriotska patetika. *Uz to, tekstovi odišu nostalgijom, pa idealizuju Crnu Goru, njenu istoriju, tradiciju i ljepotu u tolikoj mjeri da sve to pomalo liči na Gogoljev pogled na Rusiju iz svog 'prekrasnog dalekog' u momentu kada se odrekao svog remek-djela 'Mrtvih duša'*.⁴

Početkom devedesetih godina XX vijeka, uz zvuke ratnih truba i novokomponovane pjesme, *narodnim srcima* počeli su ponovo da odjekuju zvuci gusala. Televizijski izvještaji s borbenih linija iz ratom zahvaćene Jugoslavije, emitovani na Televiziji Titograd, odnosno Televiziji Crne Gore govore i o tome da su gusle, poput onih u NOB-u, bile nezaobilazni segment svakodnevice. Tekstovi koje prate zvuci gusala na znatno su nižoj kvalitativnoj ravni od onih koji su nastajali tokom Drugoga svjetskog rata. Osim tih, snimaju se i televizijske emisije za decu, odnosno za potrebe kulturno-obrazovnih redakcija, s fokusom na otkrivene i neotkrivene dečije guslarske talente.⁵

³ Vuk Minić. „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim“, u: XXXVII kongres SUFJ – Plitivčka jezera (zbornik radova). Zagreb: SUFJ i DFH, 1990, 248.

⁴ Ibid, 252.

⁵ Jedna od najgledanijih televizijskih emisija toga vremena, dečija emisija „Veliki su mali“, cijelu epizodu posvetila je daru mladoga guslara, učenika osnovne škole, kao primjeru pozitivnoga odnosa deteta prema istoriji i tradiciji.

Svi ovi podaci dobijaju na značaju kad se uzme u obzir činjenica da su *vrišteći* supkulturni glasovi u dobroj mjeri isprovocirali pojavu pojedinih proznih glasova te da se u središtu poetika izvjesnoga broja proznih pisaca koji su stvarali između 1990. i 2006. godine, razvio prirodni, civilizacijski otklon od vidova „nekulturnog življenja“, a da su njihovi tekstovi bili usmjereni ka *uklanjanju politikantskog dirigiranja i simuliranja kulture, pseudopovijesne i kvaziepske meditacije, primitivne guslarske patetike, kleronacionalizma i lažnog patriotizma*.⁶

U mnoštvu autorskih proznih glasova naslovnoga perioda i njihovim proizvodima – monografskim publikacijama i proznim člancima u serijskim publikacijama – otkriveni su isto tako brojni, ili brojniji tragovi usmene riječi. Naročito se početkom devedesetih godina XX vijeka u crnogorskoj pisanoj pripovijeci javlja narodna leksika i sintagmatika. Ono što je takođe moguće primijetiti da se tragovi usmene riječi najčešće javljaju u upravnom govoru likova, odnosno dijalozima i monolozima likova. Tako i knjiga *Drvo kraj Akova* Ćamila Sijarića sadrži pripovijetke koje po svemu, pa dakako i po količini leksema i sintagmema preuzetih iz usmene književnosti, pripadaju *pripovijeci kontinuiteta*. Prepoznatljive hiperbolirane formule tipa *vješaće dok konopaca imaju*,⁷ supstitucija pozicija članova sintagmema po modelu iz usmene *da čaj popijem* umjesto *da popijem čaj*,⁸ gradacijske formule *sve jedno bolje od drugoga*,⁹ formule početaka preuzetih iz usmene pripovijetke kad se u dijegetički svijet uvode likovi bez imena i adresa (*jedan čovjek...*), odabir epiteta koji likovima pripisuju svojstva magijskih pripovjedača, pojava iterativnoga imperfekta s funkcijom ukazivanja na učestalost radnje koja se samo jednom dogodila, i koja se samo jednom baš u toj mjeri i na taj način i može dogoditi – sve su to posljedice snažnoga djelovanja leksike i sintagmatike usmene književnosti, koji, uobličeni pažljivim odabirom pripovjedačkih postupaka, čine osnovu suptilnih interpolacijskih procesa koji se odvijaju u Sijarićevoj pripovijeci.

Prateći liniju frekventnosti leksike i sintagmema usmene književnosti u pisanim crnogorskim pripovijetkama nastalim od 1990. do 2006. godine, naišli smo na brojne zamke koje je taj zadatak svojim parametrima projektovao. Budući da nam je namjera bila da razdvojimo lekseme i sintagmeme usmene književnosti od mikrooblika koji imaju svoje unutrašnje, formula-

⁶ Jakov Sabljčić. *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnosti, 2010, 25. Vidi i: Čedomir Drašković. „Crnogorska kultura, društvo, nacija... između zbilje i fikcije, mita i stvarnosti“. *Bibliografski vjesnik* (Cetinje), 2006, 1–2–3, 330–334.

⁷ Ćamil Sijarić. *Drvo kraj Akova*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990, 6.

⁸ Ibid, 17.

⁹ Ibid, 18.

tivne veze, ispostavilo se da mnogi zastupljeni sintagmemi jesu upravo formule koje treba posebno tretirati, i koji imaju posebnu funkciju unutar ispisanoga narativa, odnosno da su to svojevrsni mikrooblici, utemeljeni u onim oblicima usmene književnosti na kojima takođe počivaju mnoge veće strukture u usmenoj književnosti. Riječ je o izrekama, gnomama, poslovicama, zakletvama, kletvama i drugim sličnim formama usmene književnosti. Osim što ponekad u dvočlanome ili tročlanome sintagmemu sintetizuju smisao cijelih redova usmene književnosti, tako da ih je potrebno „otključavati“ uporednim analizama, mnogi mikrooblici integrisani su u prozne tekstove naznačenoga perioda tako da funkcionišu kao neraskidivi, „domaći“ segmenti strukture narativa. To je povelu k novim zamkama, odnosno izmjeni kriterijuma analize, pri čemu su se mikrooblici morali determinisati tako da, bez obzira na svoju poziciju u tekstu, budu prepoznati kao citat ili varijacija sličnih mikrooblika u usmenoj književnosti. To je i jedan od razloga što smo među mikrooblike usmene književnosti svrstali i one sintagmeme koji predstavljaju svojevrsnu sintezu ili savremenu varijaciju pojedinih ustaljenih oblika usmene književnosti, kao što su, recimo, stilske figure po kojima se pojedine strukture usmene književnosti prepoznaju (paralelizmi, hiperbolirani kontrasti...). Stoga je ova analiza pokazala da je u knjigama s pripovijetkama nastalim u naznačenome periodu moguće prepoznati na stotine mikrooblika različitih pozicija i uloga. Ipak, za ovu priliku uzeli smo uzorak od ukupnog broja tipičnih mikrooblika, koji nesumnjivo upućuju na odnos usmene i pisane riječi. U prozama Ćamila Sijarića naišli smo na mikrooblike, koji su uglavnom vješto integrisani u tkivo upravnog govora ili pripovjedačevu „misao“, tako da svojim prisustvom ne opterećuju recepciju:

„Kad se ženiš, Šerife, sam si na svijetu“;¹⁰

„(...) ako se u tuđem ne oženiš, svojem se ne nadaj (...)“;¹¹

„(...) ako je ka Harekliji noj kući i ptica poletjela mi smo je vidjeli“;¹²

„Jer ništa – što je nekad na zemlji živo bilo, sasvim ne propadne kad izdahne: ponešto ostane“;¹³

„(...) jedno je dijete kao nijedno (...)“;¹⁴

„(...) kakva ti je žena takva ti je i kuća, i sreća, i što se kaže i kapa i čarapa (...)“;¹⁵

„(...) svaka ptica ka svojem jatu (...)“¹⁶ i sl.

¹⁰ Ćamil Sijarić. *Drvo kraj Akova*, 35.

¹¹ Ibid, 36.

¹² Ibid, 55.

¹³ Ibid, 89.

¹⁴ Ibid, 113.

¹⁵ Ibid, 153.

¹⁶ Ibid, 114.

Prije nego se pozabavimo pitanjem integrisanja kratkih struktura usmene proze u tkivo pisane pripovijetke naslovnoga perioda, pozabavićemo se presresanjem argumentacije koja prati naša terminološka određenja i ograničenja. Kako bismo izbjegli sve eventualne kontradikcije, odnosno kako bismo rizik za negativne posljedice uvođenja takve terminologije u istraživanje datih problema sveli na minimum, za trenutak ćemo se vratiti na ranije istaknute teze i prišetiti se definicije narativa Portera Abota. Abot pod narativom podrazumijeva predstavljanje jednoga ili više **događaja**. U drugome dijelu definicije narativa Abot je naglasio da narativne forme – moraju imati **narativni kumulativni efekat**. Polazeći od tih premisa, leksemima, sitagmemima i mikrooblicima usmene književnosti smatramo sve one jezičke jedinice ili skupine jezičkih jedinica koje usljed ograničenja u pogledu pošedovane količine informacija nijesu bile u mogućnosti da predstave jedan konkretan događaj, ili više konkretnih događaja, pa su prema tome, po definiciji, lišeni narativnoga kumulativnog efekta. Nasuprot njima stoje *kratke i duge strukture usmene proze*. Prve su predmet ove glave našega rada, a drugima ćemo se pozabaviti nešto kasnije.

Posmatrajući pripovijetku nastalu u periodu 1990–2006. godine, uočili smo da se s vremena na vrijeme, u tkivima pojedinih pisanih pripovjedaka pojave tragovi kratkih struktura usmene proze. Riječ je o nezavisnim narativima, iskazima s predloženim događajima, sastavljenim od dva ili više strukturalnih segmenata. Takve kratke strukture usmene proze su – vic i anegdota. Ukoliko bismo ta terminološka i žanrovska razgraničenja pokušali da dovedemo u vezu s istim nastojanjima Snežane Samardžije, onda bismo naišli na potvrdu navedenih stavova, koji su potkrijepljeni preciznijim podacima iz oblasti usmene književnosti s protora Južnih Slovena. Na primjer, anegdota se u Samardžijinim tekstovima¹⁷ od dužih struktura (od šaljive priče) razlikuje po tome što uvjerljivost i „pouzdanost“ detalja događaja iz anegdote (kao što su određenja prostora, vremena i „adrese“ junaka) nestaju u uopštavanjima unutar dužih struktura. Samardžija za lekseme, sitagmeme i mikrooblike upotrebljava termin govorni oblici, ali i ona upozorava na najšira teorijska posmatranja *oblika*, od kojih neka za oblik vezuju i *događaj*, što može unijeti dodatnu konfuziju u pokušaj uspostave bilo kakve nomenklature. Otud, za ovu priliku, i opredjeljenje za Abotov stav.

Vic i anegdota iz usmene književnosti u pisanoj crnogorskoj pripovijeci, koja je nastala od 1990. do 2006. godine, imaju dvojak status. Ili se javljaju u cijelo, bilo da je, s jedne strane, riječ o preuzetim strukturama, ili da je riječ o posve novim narativima s poznatom, odnosno preuzetom strukturom; ili se

¹⁷ Snežana Samardžija. *Oblici usmene proze*. Beograd: Službeni glasnik, 2011, 245.

javljaju prošireni, poprimajući strukturu dužih narativa, odnosno prerastajući u šaljive priče.

Ćamil Sijarić je strukturu klasične crnogorske anegdote integrisao u tkiva svojih narativa tako da je na njima izgradio i glavne i sporedne likove, definišući usput i ključne osobenosti sociokulturnih kodova. Uobličena, proširena i zasvođena narativnom strategijom, čiji parametri nijednoga trenutka ne skreću tokove narativa od središta estetskoga predmeta, anegdota u Sijarićevoj stvaralačkoj koncepciji zauzima takvu poziciju koja je, između ostaloga, zaslužna za sticanje statusa *pripovijetke kontinuiteta*. Ovo i stoga što Sijarić i rizične situacije izbjegava tako da ne umanju umjetničku vrijednost kazivanja – čak i kada dođe do pojave homodijegeze, odnosno kad anegdotu „saopštava“ glavni lik, objektivnost iskaza, koja je u temelju anegdote, nije umanjena. Ipak, ima i onih segmenata u pripovijetkama Sijarića kad pripovjedači na strukturi klasične anegdote temelje svojevrzne eksplikativne analepse, pa je uz to čine takvom da se kroz nju javljaju plamičci parodije na strukturalnu osnovu hrišćanskih legendi o postanku careva i svetačkih lica.

„Bi to ovako: dođe kod mene u dućan momče. Sedamnaest mu godina. Krsti se; veli da mu je ime Mihailo, da je iz Like, da bi kod mene u dućanu radio, i ja ga primim; nije mi milo što se u mome dućanu krsti, ali nek se krsti kad dobro prodaje. Digne tri prsta te dotakne čelo, ramena i prsa; ja mu velim da Bog ne gleda ta njegova tri prsta, Bog vidi kad se pred njega padne cijelom glavom. Naša vjera pada cijelom glavom i cijelim tijelom, a ti digneš tri prsta i misliš da ti kod Boga pomažu tri prsta. Nije se Mihailo na to ljutio, smijao se i mjerio so i karaboju. Dopalo mi se to momče; vidio sam da je ono za veće stvari od aršina i kantara i velim mu: Dok si Mihailo, bićeš samo neki Mihailo u mome dućanu, a ako pristaneš da te osunetim, uzdići ćeš se u našoj carevini kao da si na krilima; nisi ti za dućan, no za carevinu... Veli da pristaje. Pa ja njemu: Reci ja Alah. On za mnom: Ja Alah, i još tako ponešto za mnom Mihailo. I ja ga na kraju privedem u ćošak dućana, uzmem makaze i fik, fak, osunetim ga, Više nisi Mihailo, dajem ti moje ime Omer. Bi to tako, bi to davno. Sad dva Omera, ja dućandžija, on paša“.¹⁸

Određivati i analizirati status leksema, sintagmema i mikrooblika usmene književnosti, odnosno stihova i kratkih struktura usmene književnosti u pisanoj pripovijeci jednostavniji je proces od analize odnosa dužih struktura i pisane pripovijetke. Razlozi za tu tvrdnju su brojni. Najprije, jedna savremena pripovijetka može imati formulative početke i završetke, u kojima se

¹⁸ Ćamil Sijarić. *Drvo kraj Akova*, 8–9.

u znakovima daju obrasci strukturalnih shema, poput formule 3+3+3, koja je najbliža strukturi savršene forme bajke; može sadržati tipična, stajaja mjesta, poput takozvanih *prepreka*, koje se u određenome broju i na ustaljen način postavljaju ispred glavnoga lika, odnosno pred glavne i epizodne likove; jedna duža struktura usmene proze može prenijeti na pisanu pripovijetku karakteristike žanra (naročito u pogledu tematike i usklađivanja sižejnih rukavaca fabularnoj, paradigmatskoj osnovici), odnosno vrste kojoj pripada, pa se po tome razlikuju pisane pripovijetke bliske legendi, bajci, basni, predanju, šaljivoj priči itd. No, i između pisanih pripovjedaka nastalih od 1990. do 2006. godine, koje su posljedica interpolacijskih procesa i susreta oblika i struktura usmene i pisane riječi, moguće je uspostaviti dinstinkciju na osnovu stepena ostvarenja estetskoga predmeta. Već smo kazali, oponašati usmenoga pripovjedača, pa time i druge strukture usmene proze ne znači istovremeno i pun pogodak na planu umjetnosti.

U prozama Ćamila Sijarića očiti su tragovi dugih struktura usmene proze. Riječ je o cjelovitim uokvirenim segmentima teksta, koji imaju unutrašnja vezivna svojstva, preuzeta iz usmene književnosti. Te segmente najlakše je uočiti ukoliko se prethodno razumiju svojstva uvodnih formula, koje su u Sijarićevim tekstovima izbrušene, uprošćene, ali i date bez smjernica o potencijalnim širenjima narativnoga tkiva. Njihova funkcija je funkcija uokviravanja, skupa sa završnim formulama, te skretanja pažnje recipijenata na bitan segment sižea. Tako se riječ *čuj* iz uvodne formule dolje istaknutoga primjera javlja i u finalnoj formuli (*da ga čuješ*). Osim toga, segmenti o kojima je riječ imaju svoju trodjelnu strukturu, po uzoru na usmenu književnost (u konkretnome primjeru tu trodjelnu shemu čine: *a.* opis stanja u domaćinovoj kući, *b.* Hasanovo pričanje i *c.* pouka). Takođe, u maniru usmenoga pripovjedača, Sijarićev pripovjedač služi se sredstvima usmene književnosti da odgodi rješenje problema i recipijente naćera da s nestrpljenjem i sami potraže ćudescu rijeć lika Hasana:

„Ćuj... Ovoga Hasana pozvao je jedan ćovjek na večeru; njega i još puno svojih prijatelja. I htio dobro da ih ugosti; bio je bogat taj domaćin. Ženama je rekao nek nije jela koje se na sofru neće iznijeti. I žene stale da kuhaju jela, sve jedno bolje od drugoga. Slana jela, i slatka, i napitke. Toliko tepsija, toliko ćinija, bog zna koliko. A Hasan, sin Huseinov, dok se večera pripremala, pričao priće... Prićao im je toliko ćudne priće, i toliko lijepim glasom, da su svi ljudi umuknuli. Nisu disali. Nisu više znali ni gdje su. Bili su tamo gdje ih je odveo Hasan svojom pričom... Bili su u sasvim drugom vremenu, u davnom vremenu, ovo svoje su zaboravili, i sebe zaboravili. Nisu jedan drugog vidjeli, nisu ni Hasana vidjeli, do samo mu glas ćuli – a i taj glas kao da je dola-

zio iz nekog čovjeka koji je živio nekad davno i sve vidio i znao – znao šta su ljudi radili prije dvjesta i trista i koliko god hoćeš unazad godina, i kakvi sa bili ti stari ljudi. I evo šta se desilo one noći kod onoga domaćina kad su žene spremale večeru a Hasan dotle pričao priče: htjele su i one, bar nešto, da čuju od onoga što Hasan priča – unijele bi sud sa jelom u sobu i stale, i kako bi tu stale tako bi i ostale slušajući priču. Jedna tako, druga tako, i treća tako. I više ni one nisu bile tu, nego tamo gdje ih je, svojom pričom, odveo Hasan. Vratio ih je u zoru pijetao, kad je zapjevao. Sjetile su se tada svojih jela koja su sinoć pripremale za večeru, ali je bilo sve kasno – jer ono što je ostalo na ognjištima, izgorjelo je; mogle su jadnice, samo da kukaju. Zato Hasana neće da slušaju oni koji ikakva posla imaju, propadne im posao slušajući ga. Neki, ovdje u hanu, ne zaspu noću – i sjutra dan ne žive u ovom vremenu nego u nekom davno prošlom, i ne liče na sebe, ne poznaju ljude koje su poznavali nego neke koji su davno živjeli, i cio dan sa njima žive. Izgledaju kao da su pijani, ili budale, ili hoće da su mnogo pametni. Neki su bili tužni, ako je priča bila tužna – i bilo im žao što su se rodili kad je svijet takav...

Ne umijem ti o njemu pričati, o Hasanu, sinu Huseinovu, nego dođi uveče u han kad on priča, da ga čuješ.¹⁹

Sijarić ne preuzima samo strukturu bajke da na njenoj osnovi izgradi sopstveni narativ, već se oslanja i na ključna tematska obilježja te vrste usmene proze. Njegovi pripovjedači govore tako i o podzemnim svjetovima, što je tema velikoga broja pripovjedaka, u koji se spuštaju likovi poput Aziza, kopajući rimski grob da pronađe podzemni svijet:

„Vas koji ste na zemlji ja vidim. Ali hajde vidi kroza zemlju, i dolje ima ljudi – veli nam.²⁰

U pojedinim pričama Sijarić podzemni, nevidljivi svijet, supstituiše uvođenjem likova koji mogu postati nevidljivi:

„Ja tako.. . Gledam te Grke odozgo s brijega. Ništa nemaju ti Grci. Do djecu, djece imaju mnogo, nigdje – ni u Turskoj, ni u Bugarskoj, ni u Rumuniji nisam vidio da jedan čovjek ima toliko djece koliko Grk; to sam rekao i jednom vojniku, jednom askeru koji je bježao sa Jedrena isto kao i ja, velim mu: Mnogo djece imaju ovi Grci, maleni oni, malene im kuće, a puno djece... On mi se nasmijao, pa mi veli – a ime mu je Imšir i iz Ćutahije je – nasmijao mi se Imšir i

¹⁹ Ćamil Sijarić. *Drvo kraj Akova*, 18–19.

²⁰ Ibid, 91.

veli mi da postoji čovjek koji ima tri stotine žena i od njih dva put više djece, ali ne da da mu se vide žene, drži ih u kući a oko kuće stoji straža i ne da ni ptici da proleti. Ali postoji kapa... postoji jedna kapa, pa kad tu kapu turiš na glavu – priča mi taj Imšir – niko te ne vidi, ni otac ni majka ni brat – ni prijatelj ni neprijatelj... pod tom kapom možeš pravo u onu kuću među one žene, jer te straža ne vidi, a ne vide te ni one tri stotine žena pa hajde slobodno na prvi kat, pa na drugi, pa kud god hoćeš. Pričao mi je taj Imšir da ima takvih kapa kod ljudi u pustinjama gdje je svuda pijesak dokle okom vidiš i gdje ljudi žive bez kuća i bosi hodaju po pijesku: nemaju ništa na nogama i na glavi imaju onu kapu – nemaju je svi, do poneki, i ti se ne vide – pa imaš, u toj pustinji, vidljive i nevidljive ljude; taj Imšir mi je obećao pronaći jednu takvu kapu..., a volio bih da je imam i da je ponekad stavim na glavu nego da mi neko cio ovaj svijet pokloni, pa da pod kapom prohodam po zemljama i varošima i da svakog vidim a mene niko da ne vidi; ali ne dobih od Imšira tu kapu; ne znam šta to bi sa Imširom; iščeznu ispred očiju kao da nije ni postojao; nestade ga a sjedio je kraj mene, okrenem se a ono prazno mjesto. Nije mi se više javio, nije mi nabavio onu kapu, nego me samo na nju namamio; oni što su kao i ja bježali iz rata na Jedrenama rekli su mi da nikome ko je iz Ćutahije ne treba vjerovati, ali da je istina da takva kapa postoji i da su do nje mnogi došli i da se ne vide kad im je ona kapa na glavi, a vide kad je skinu s glave; pričali su mi; udeš u han među ljude a oni te ne vide, možeš čaj ispred njih da uzmeš a oni ne vide ko im to uze čaj, pa se samo čude šta to bi!“²¹

Na koncu, trag dugih struktura usmene proze u Sijarićevoj pripovijeci možemo prepoznati i u formulama zadataka, kakav se nalazi i u priči *Naša snaha i mi momci*.

„(...) ko ima bolju snahu od naše daćemo mu cijelu ljetinu u žitu.“²²

Većina autora pisanih crnogorskih pripovjedaka objavljenih od 1990. do 2006. godine inkorporirala je u izvjesnoj mjeri pojedine narodne običaje i vjerovanja u tekstove narativa. Detaljna analiza tih narativa pokazala je da takvi segmenti teksta imaju različite pozicije i uloge unutar tekstova, od statusa elemenata koji usporavaju osnovni tok radnje (u tom slučaju obično je riječ o digresivnim opisima narodnih običaja i vjerovanja) do statusa elemenata koji su konstruktivne prirode, odnosno na kojima je izgrađen posebni dijegetički svijet. Sve pozicije ugrađenih elemenata takođe zavise od stepena inventivnosti autora i njihovog stvaralačkoga potencijala.

²¹ Ibid, 42–43.

²² Ibid, 54.

Ćamil Sijarić za svoje pripovjedače gradi poziciju dekonstrukcije narodnih običaja, obračunavajući se s viševjekovnim posmrtnim obredom:

„Odustali smo od običaja da ga pokrijemo bijelim platnom i da ga – bijela, nosimo na groblje; nosili smo ga u odijelu od čohe, u kojem smo htjeli i da ga oženimo.“²³

Prema svemu rečenome, slobodni smo da pripovijetku Ćamila Sijarića označimo kao pripovijetku kontinuiteta, kojoj pripadaju sve autorske pripovijetke nastale u periodu od 1990. do 2006. godine, pisane pripovijetke koje se temeljima svoje strukture oslanjaju na oblike i strukture usmene književnosti. Autori tih pripovjedaka skoro po pravilu su pisci čije je stvaralaštvo brušeno u nizu posljednjih epoha i književnih pravaca, prije svih međuratnoga soc-realizma, poznoga modernizma i postmodernizma. Oblici i strukture usmene književnosti u tim se pripovijetkama javljaju takođe u upravome govoru likova, rjeđe i u deskriptivnim pauzama, da precizno uokvire date hronotope i sociokulturne kodove. Prisustvo leksike i frazeologije usmene književnosti u pisanoj pripovijeci naslovnoga perioda svjedoči o prirodnome toku usmene riječi kroz pisanu, uobličenu vladajućim pripovjedačkim postupcima epoha, kao što su citatnost, intertekstualnost, montaža i drugi; riječ je o pripovijetkama koje na momente emituju visokofrekventne signale estetskoga predmeta. Time smo autora Ćamila Sijarića svrstali u niz autora koji je započeo Milovanom Đilasom, a kome pripadaju i Novak Kilibarda, Zuvdija Hodžić, te Dragana Kršenković-Brković.

Literatura

- Abot, Porter. *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Drašković, Čedomir. „Crnogorska kultura, društvo, nacija... između zbilje i fikcije, mita i stvarnosti“. *Bibliografski vjesnik* (Cetinje), 2006, 1–2–3, 330–334.
- *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore*. Titograd: CANU, 1990.
- Minić, Vuk. „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim“, u: *XXXVII kongres SUFJ – Plitivčka jezera (zbornik radova)*. Zagreb: SUFJ i DFH, 1990, 248.
- Nedeljković, Mile. „Usmeno i pisano književno blago kao podloga daljem narodnom stvaralaštvu“, u: *XXXVI kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije: Sokobanja 1989. (zbornik radova)*. Beograd: UFS, 1989, 306–316.

²³ Ćamil Sijarić. *Drvo kraj Akova*, 28.

- Sabljčić, Jakov. *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnosti, 2010.
- Samardžija, Snežana. *Oblici usmene proze*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Sijarić, Ćamil. *Drvo kraj Akova*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990.

Vladimir VOJINOVIĆ

THE TRACES OF ORAL LITERATURE IN ĆAMIL SIJARIĆ'S NARRATIVE

The author analyzes the traces of oral literature in Ćamil Sijarić's short stories, primarily the occurrence of oral literature forms on the lexical and syntactic level of Sijarić's narrative, as well as the influence of oral narrative macrostructure on Sijarić. The paper also provides an analysis of narrator's view of folk customs and beliefs.

Key words: *oral literature, narrative, Ćamil Sijarić, lexemes, verses, anecdotes, tales*

UDK 821.163.4.09-31

Pregledni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

talemandic@gmail.com

PRIPOVJEDAČKI POSTUPCI I ELEMENTI POSTMODERNE U ROMANU *DAVIDOVA ZVIJEZDA*

Autor u ovome radu predstavlja neke od osnovnih problema pripovijedanja i strukture romana *Davidova zvijezda* Zuvdije Hodžića, kao i neke od osnovnih postmodernističkih postulata na kojima je bazirana priča o Davidu Šahanu.

Ključne riječi: *Zuvdija Hodžić, Davidova zvijezda, pripovijedanje, roman, okvirna pripovijest, umetnuta priča, postmoderna*

Roman *Davidova zvijezda* jedan je od najboljih postmodernih romana crnogorske književnosti. Ovaj rad dotaknuće samo neke od njegovih osnovnih problema pripovijedanja i postmodernih postupaka i biće osnova za širu elaboraciju.

Davidova zvijezda počinje glavom „u kojoj se ne događa ništa značajnije“, a radnja se odvija na Dalekome istoku. Arapski grad Bagdad, kroz koji čitalac ulazi u priču, kao kroz kapiju, mjesto je u kome je smještena *okvirna priča* romana.

Nije to slučajno što neki istraživači, poput Pjer-Danijela Ijea, smatraju i povezuju romane s lažima, a on vidi porijeklo romana „kod Arapa koji su izgleda narod naročito obdaren za laž“.¹ Roman kao žanr je omnibus forma koja obuhvata sve moguće oblike i forme izražavanja i prepoznaje se po toj megastrukturi kao što „arapski gradovi prepoznaju se najviše po suku, gužvi i svakojakoj robi.“² Roman *Davidova zvijezda* po intertekstualnosti i širokom spektru *gutanja različitih diskursa* jako je sličan arapskim gradovima, koji gutaju sve oblike ljudskoga života, odakle roman, vjerovatno, i vodi porijeklo, a đe i počinje priča *Davidove zvijezde* – dakle, na istoku.

¹ Cvetan Todorov, *Poetika*, Zavod za izdavačku delatnost, Beograd, 1986. str. 24.

² Zuvdija Hodžić, *Davidova zvijezda*, Sarajevo-Publishing, 2000. str 23.

Okvirna pripovijest toga romana je prostorno, vremenski i tematski odvojena od *umetnute priče* i funkcioniše kao njen okvir „tako što joj obezbeđuje *setting*.“³ Iako stvara određenu nezavisnost u odnosu na *umetnutu priču*, kao što je to u slučaju priča *Hiljadu i jedne noći* i okvirnom pričom o Šeherezadi, s čijim se sadržajem David nosi „od rođenja, a možda i prije“,⁴ okvirna pripovijest stvara plan, shemu po kojoj će se umetnuta priča odvijati, jer ona vodi priču, kao kad se *veže okrugla mapa*, onamo će je ona i počela, stvarajući „cikličnost“ romaneskne priče. Kako se kaže u samoj *Davidovoj zvijezdi* „postoji hiljadu i jedan način da se počne roman. Od toga kako krene priča, znao je, zavisiće i ostalo njen tok i kraj“.⁵

Pripovijedanje se, po Džerald Prinsu, u opštijem vidu shvata kao okvir i dopušta određene vidove organizacije stvarnosti. Ta *primarna priča* je dijegetički nivo na kojem se nalaze pripovjedači priče. U njoj saznajemo da je David Šahan, glavni lik romana, zapravo onaj koji kazuje priču, i da je „uvjeren da ona govori o njemu, a ne o drugima, što će se vidjeti“,⁶ i na koji način se on obreo u Bagdadu.

David je taj grad često sanjao dok je bio dijete i „sve mu je bilo poznato kao da lista pročitane knjige“.⁷ Kao što jedan „mongolski vladar, u XIII veku, sanja palatu i podiže je u skladu sa viđenjem u snu“,⁸ legendarnu palatu Kublaj Kan koja se kasnije javila u Kolridževom snu u vidu poeme, tako David sanja daleki grad, koji nam neki *sakriveni, sveznajući pripovijedač, hroničar i sekretar* Davidove duše, opisuje kroz Davidovo „duhovno putovanje“, koje je samo Davidov ponovljeni san. Opisuje nam njegove džamije i palate, ulice, ljude, pazare, kao i njegovu istoriju i mitove. U njegovom snu, ili na javi, taj grad izgleda kao mitski prostor slave, moći i ljepote, poput nekog rajskog mjesta.

Čitaocu se u prvoj glavi predstavljaju istorija, mit i legenda Istoka, i na koji način je iluzorna vječnost carstva, gradova, kalifa i careva nestala i raspršila se, a kako je „ostala priča, jača i trajnija od tvrdih zdanja“. Otud, pored očiglednoga naslanjanja na tradiciju istočnjačkog pripovijedanja i sličnosti kompozicije sa pričama *Hiljadu i jedne noći*, u ovom romanu, kako kazuje Enver Kazas, „miješaju se stvarno i fantastično, snovidno i dokumentarno, mistično i faktografsko, prošlo i sadašnje“.⁹ Jedino tim čudesnim *miješanjem sfera* u postmodernističkome maniru može se prikazati *dvoličnost istočnjakih*

³ Džerald Prins, *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2011. str 131.

⁴ Z. Hodžić, *nav. djelo*, str. 32.

⁵ Z. Hodžić, *nav. djelo*, str. 32.

⁶ Isto, str. 24.

⁷ Isto.

⁸ Horhe Luis Borhes, *Nova istraživanja*, Paideia, Beograd, 2008. str. 18

⁹ Z. Hodžić, *nav. djelo*, str.12

priča. Istoriografski diskurs i dokumentaristički pristup su prisutni jer se želi redefinirati historija i historijska činjenica, ali se ona također razobličuje u ime stvaranja one veće fikcionalne historije i stvaranja estetske činjenice. Dokumentarizam je *antipoetski* i *antiromanički* princip, a time je opravdano historijsko pripovijedanje i *objektivni Duh pripovijedanja* prve glave *Davidove zvijezde*, a „hroničarski tip kazivanja je samo okvir za simbolički utemeljenu priču“.¹⁰

Okvirna priča *Davidove zvijezde* je simbolička priča, parabola umetnute priče, a njihov odnos pravi mrežu značenja, mozaičku strukturu romana. Odnos između te dvije priče je „kao da su dva neba – jedno gore, a drugo dolje“,¹¹ kao kad *čovjek pogleda u ogledalo svoje lice*, kako je David Šahan zapisao na samom početku priče, rečenicu koju je potom izbrisao. Ta mreža odnosa pravi „mozaičku strukturu“ romana u kojoj su priče povezane po principima složenoga, epskoga zapleta i proizilaze jedna iz druge, u kojoj se miješaju pripovjedački glasovi tvoreći pripovjedačku polifoniju. Taj odnos diže Davidovu tragičnu priču o ujaku Kalmiju s ličnoga, individualnoga, historijskoga na nivo simboličkoga, mitskoga, univerzalnoga u kojem se povezuju *strašna historijska iskustva čovječanstva*, u kojoj se nadovezuju rezolucije, logori, razaranja gradova, ratova u jednu vječnu historiju zla koja se ponavlja. *Davidova zvijezda*, u maniru najboljih postmodernističkih južnoslovenskih romana, poput *Grobnice za Borisa Davidoviča*, *Kako upokojiti vampira*, *Fame o biciklistima* razara koncept evolucije historije kao nečeg što *uvijek ide naprijed*.

U posljednjoj glavi „u kojoj se ne događa ništa značajnije“, koja je kao i prva glava samo kapija kroz koju se izlazi „objektivni se Duh Pripovedanja na posljednjim stranicama otelovljuje kao Duh Pripovedača, koji se tu, na kraju pojavljuje kao jasno naglašeno Ja naratora“.¹² *Implicitni autor*, koji je bio odgovoran za izbor situacija i događaja, njihovu „distribuciju i kombinovanje“¹³ sve do posljednje glave romana, sada se pojavljuje da bi ispričao historiju svojih predaka, kao i sam nastanak romana. Čitalac shvata da je taj autor-pripovjedač preuzeo priču Davida Šahana i da je odgovoran za to pripovijedanje, a da to pripovjedačko Ja ima znanje o tim događajima jer su im i „snovi bili slični“ i zato što pretpostavljamo da mu je David poslao rukopis knjige, koje je to pripovjedačko Ja (neimenovani *hroničar*, *sekretar* Davidove duše) u dogovoru sa njim nazvalo *Davidova zvijezda*.

Ovo poglavlje se javlja kao potraga za mjestom Kodra-Alijina, za grobom pripovjedačevih predaka, i rođakom Ramom Berišom, dervišom, o

¹⁰ Danilo Kiš, *Čas anatomije*, Prosveta, Beograd, 2005, str.6

¹¹ Isto, str. 36.

¹² Isto, str. 58

¹³ Džerald Prins, *Naratoški rečnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2011. str. 73

kojem se pričaju priče slične onim o Al-Atajihu, koji se više ne mogu naći i uhvatiti, jer su postali dio mitske stvarnosti i *čudovišnog sjećanja pripovjedača*. Za njima se traga u romanu, to je potraga za ličnom zvijezdom, koja se na kraju ukazuje kao što se Rama Beriša ukazuje kao jedan od učesnika simpozijuma pod imenom Amar Ašireb, kao što im se ukazuje nebo nad Bagdadom, „baš kao nekad u zavičaju“, i oni *srećni shvataju* da se njihovo nebo i zvijezda nalaze u Prokletijama, u mjestu koje se zove Gusinje, a Bagdad je samo njegov simbolički odraz, koji su povezani duhovnom sličnošću – trgovački grad u kojem se srijeću ljudi različitih kultura i u kojem su mit i stvarnost, i priča i pričanje glavna obilježja.

Nakon tri tačke, priča *Davidove zvijezde* se završava jednom mistifikacijom u kojoj čitalac otkriva da su David i pripovjedačko Ja, možda jedna ista osoba, jer dok su odlazili iz priče vidjeli su da za njima „ne ostaju četiri, već dvije stope“; možda su oni jedna duša, ali njene dvije refleksije, kao čovjek i njegov odraz u ogledalu, bez mogućnosti spoznaje koji je od dva realan, a koji fiktivan: „jer kad pogledaš u ogledalo, šta vidiš?“

Davidova zvijezda služi se posmodernističkim postupcima mitizacije narativnog tkiva, razbijanja konvencija zvaničnoga historijskog diskursa, borhesovskim mistifikovanjem priče, miješanjem dokumenatarnoga, paraliterarnoga i fiktivnoga, estetskoga u cilju pravljenja *literarne istorije*. Mitizirano pripovjedanje toga romana slično je *magijskom realizmu*, a Hodžićev mit zasniva na fantastičnosti istočnjake priče u kojoj se „legenda i istorija prepliću, liče na rijeku koja spaja više pritoka“. ¹⁴ Ta priča ima više lica i javlja se istovremeno na više različitih mjesta poput derviša Al-Atajiha, ili Rame Beriše; u njoj se gube granice fantastike i realnosti, i one su u istočnjačkoj priči izmiješani kao *pravi i lažni biseri* na „lotinjavim strunjarama i hasurama“ arapskih gradova.

Zuvdija Hodžić ovim romanom postaje dio južnoslovenske i svjetske *postmodernističke tradicije* pripovijedanja kojoj pripadaju i Danilo Kiš, Borislav Pekić, Svetislav Basara, ali i Horhe Luis Borges, Gabriel Garsija Markes, Salman Ruždi, i drugi. Ovim radom dotakli su se i otvorili neki od problema, koji će, kao što je rečeno na početku, biti dio nekog opširnijeg tumačenja, kakvo ovaj roman i zaslužuje.

¹⁴ Z. Hodžić, *nav. djelo*, str. 27.

Bibliografija

- Borhes, Horhe Luis. – *Nova istraživanja*, Paideia, Beograd, 2008.
- Hodžić, Zuvdija. – *Davidova zvijezda*, Sarajevo-Publishing, 2000.
- Kiš, Danilo. – *Čas anatomije*, Prosveta, Beograd, 2005.
- Prins, Džerald. – *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
- Todorov, Cvetan. – *Poetika*, Zavod za izdavačku delatnost, Beograd, 1986.

Ethem MANDIĆ

THE NARRATIVE PROCEDURES AND POSTMODERN ELEMENTS IN *DAVIDOVA ZVIJEZDA*

The author of the paper presents some of the basic issues of narrative and the structure of *Davidova zvijezda* (*The Star of David*) by Zuvdija Hodžić, as well as some of the basic postmodernism postulates underlying the story of David Šahan.

Key words: *Zuvdija Hodžić, Davidova zvijezda, narration, novel, the Postmodern*

UDK 398(=16)

Izvorni naučni rad

Vanda BABIĆ (Zadar)

Danijela DANILOVIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

vanda.babic@zd.t-com.hr

DEMONOLOŠKI ZAPISI I OBLICI U ZBORNIKU ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA (I)

Rad je sinteza onoga što se odnosi na demonološke zapise i oblike unutar *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* (1896.–2010.). Analitičkim pristupom *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (kasnije samo *Zbornik za narodni život i običaje*) od 1896. do 2010. utvrđene su priče, bića i vjerovanja koja imaju fantastični i demonološki aspekt, a daljnim metodama sinteze i klasifikacije bića su svrstana u kategorije koje su općenito određene vizualnim identitetom. Velik broj demonoloških bića zastupljenih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* poznat je većini južnoslavenskih naroda, ali ne i sva. Pojedina vjerovanja koja nalazimo u sklopu predaja koje su zabilježene na južnoslavenskim prostorima svjedoče o preuzimanju motiva vezanih uz demonološka bića stvarajući tako varijante pojedinih predaja, bajki, poslovice itd. Upravo taj čin svjedoči o prihvatanju određenih folklornih elemenata unutar određene zajednice.

Ključne riječi: *demonološki zapisi, priče, vjerovanja, književna analiza, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*

Uvodna razmatranja

Ono što se danas, kao i stoljećima prije, događa s tradicijom i kulturom južnoslavenskih naroda moguće je opisati jednom rečenicom što je izrečena u uvodnoj napomeni *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* (1896.), a koja kaže da narodno blago u novije doba propada strašnom brzinom kao da ga odnosi vjor moderne kulture. Dvadeset i prvo stoljeće obilježeno je zanemarivanjem tradicije te prihvatanjem modernih strujanja koja tradicionalno i autohtono smatra primitivnim i zastarjelim.

Zahvaljujući brojnim sakupljačima narodnoga blaga zabilježene su, a time i sačuvane od zaborava, pojedine priče, običaji, vjerovanja pa tako i ona koja se tiču pogleda na demonološka/nadnaravna/mitološka/mitska bića. Ovaj rad je sinteza onoga što se odnosi na spomenuta bića zastupljena unutar *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*¹ koja su zabilježena terenskim radom zapisivača. Brojni su i drugi suvremeniji radovi koji se u današnje vrijeme bave spomenutom tematikom, a korišteni su u ovom radu.²

Motiv obrađivanja ove teme leži upravo u činjenici da je *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* izvor bogate etnografske građe; on u sebi krije brojne priče i vjerovanja o nadnaravnim bićima na temelju kojih se može dobiti uvid u rasprostranjenost tih bića i vjerovanja na južnoslavenskim prostorima. Analitičkim pristupom *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (kasnije samo *Zbornik za narodni život i običaje*) od 1896. do 2010. utvrđene su priče, bića i vjerovanja koja imaju fantastični i demonološki aspekt, a daljnim metodama sinteze i klasifikacije bića su svrstana u kategorije koje su općenito određene vizualnim identitetom, odnosno je li svojim fizičkim osobinama više nalikuju čovjeku ili životinji te vjerskim, odnosno riječ je o kršćanskim bićima dobra i zla koja se svojim karakteristikama često ne podudaraju s kanonskim opisima u *Bibliji*. Svakako rezultati istraživanja koji se nalaze u *Zborniku* trebaju služiti kao temelj daljnjih proučavanja ove tematike koja je i te kako prisutna i danas na našim područjima i to je jedan od temeljnih razloga zašto smo pristupili ovoj temi.

¹ Ovdje smo obradili demonološke zapise i oblike u *ZbZNO* od prvog broja, dakle 1896. do 2010. U 2012. izašao je novi broj *Zbornika*.

² To su: *Priča i pričanje* Maje Bošković-Stulli, *Pjesme, priča, fantastika* te članci spomenute autorice *Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti* i *O narodnim pripovijetkama*, *Usmena i pučka književnost* Maje Bošković-Stulli i Divne Zečević, *Vilenica i vilenjak*. *Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica Zorana Čiče*, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* Marka Dragića, *Usmena i pisana književnost srpskohrvatska* Vojislava Đurića, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* Vatroslava Jagića, članak *Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje* istog autora, *Dva demona: orbo i mačić* Ivana Lozice, *Vještice psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)* Suzane Marjanić, „*Ni drvo, ni o kamen...*“. *Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama* Ljiljane Marks, *Vuk Stefanović Karadžić i srpske narodne pripovetke* Miroslava Pantića, *Narodna književnost* Radmile Pešić i Nade Milošević-Đorđević, *Demoni, vještice, spiritisti: sve o postojanju i djelovanju mračnih sila* Egona von Petersdorffa, *Vukovi i smrt: tanatološko značenje vuka u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog područja* Pietera Plasa, *Boja kao obeležje mitoloških bića – slovenske paralele i Slovenska mitološka bića – predstave i poreklo* Ljubinka Radenkovića, *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata* Edmunda Schneeweisa, *Problem istraživanja nadnaravnih bića u hrvatskoj etnologiji i folkloristici* Luke Šeše, *Kulturni bestijarij* Suzane Marjanić i Antonije Zaradije Kiš, *Božanski boj* i *Divlja zvijer* Radoslava Katičića te *Priručnik fantastične zoologije* Jorge Luisa Borgesa i dr.

Osim uvodnih, osnovnih podatka o *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, središnji dio rada posvećen je demonološkim bićima, njihovoj zastupljenosti u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, osnovnim karakteristikama te motivima koji se uz njih vežu te varijantama pojedinih usmenih priča koje su zabilježene na istim ili različitim područjima. Slijedeći uglavnom navedenu podjelu bića prema vanjskom i vjerskom kriteriju, bića su u radu podijeljena u sljedeća poglavlja: *Bića nalik ljudima*, *Bića nalik životinjama*, *Kršćanska bića dobra i zla*. Poglavlje *Ostala bića* obrađuje bića koja možemo uglavnom svrstati u već spomenute skupine, ali zbog vrlo oskudnih podataka o njima i vrlo uskom području gdje se javljaju odvojena su u zasebno poglavlje.

Vile su bića koja se unatoč kozjim ili volovskim nogama svrstavaju u bića nalik ljudima zbog izrazite fizičke sličnosti gornjeg dijela tijela s tijelom žene. *Vještice* su također bića nalik ljudima, ali se, za razliku od *vila*, smatraju bićima zle naravi koja se mažu mašću te lete na metli iznad ognjišta, a dovodi ih se u vezu s *morama*.

Vukodlak i *krsnik* su također međusobno oprečna bića koja svojim fizičkim izgledom podsjećaju na čovjeka, ali imaju i određena animalna obilježja. I dok je *vukodlaku* glavni cilj nanijeti zlo, *krsnik* se pretvaranjem u bijelog psa bori s *vukodlacima* (crni pas) i štiti ljude. Svojim fizičkim izgledom i unutarnjim karakteristikama suprostavljaju se i *malić* i *div*.

Pasoglavac je biće koje svojim vanjskim karakteristikama podsjeća i na čovjeka i na životinju. Uglavnom je riječ o čovjekolikom biću koje ima pseću glavu dok se ostala obilježja razlikuju od kraja do kraja. *Vodeni čovjek* ili *duh* je biće nalik čovjeku, a živi u vodi i napada ljude. Vjerovanje u *moguta* zabilježeno je u turopoljskom kraju, a riječ je o djetetu koje majka nosi u utrobi sedam ili devet godina, a povezuje ga se i sa *zmajem*.

Posebnu skupinu bića nalik ljudima čine personifikacije kuge, kolere, smrti, sudbine i mlade nedjelje. *Kuga*, *Kolera* i *Smrt* odabiru svoje žrtve, nerijetko već zapisane u knjigu što nose sa sobom. *Suđenice* određuju životni put novorođenčeta, često obilježen smrću koji nije moguće izbjeći dok *Mlada Nedjelja* kažnjava one koji su na mladu nedjelju krenuli u osvetu.

Bićima s karakterističnim životinjskim izgledom i animalnim ponašanjem su *zmija*, *zmaj*, *orbo*, *mrak*, *crni ovan* i *zeleni konj*. *Zmija* i *zmaj* su uglavnom negativno okarakterizirana bića koja se često dovode u vezu i povezuju s *vragom*. *Crni ovan* se zbog svoje boje tijela i mjesta boravka također vezuje uz *vraga* koji boravi u podzemlju dok *zeleni konj* ostaje mističan zbog svoje boje, a karakterizira ga neuhvatljivost. Jezero u kojem boravi je crno što i njega povezuje s podzemnim svijetom.

Vrag je kršćansko biće koje dakako odudara od onog kanonskog opisa. Javlja se i u liku životinje i u liku čovjeka, a glavni cilj mu je zvesti onog komu je potrebna pomoć kako bi mu prodao dušu. Iz toga su proizašla dva glavna motiva vezana uz njega – skriveno u kući i baba/žena i *vrag*. Treba napomenuti da je za razliku od *vraga*, *anđelima* manje posvećeno prostora te se njihovo osnovno obilježje ne razlikuje znatno od kanonskog.

U ovom radu će se nastojati prikazati uloga i zastupljenost demonoloških priča, obreda i vjerovanja na južnoslavenskim prostorima zapisanih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*. Mnoga od njih podudaraju se svojim osnovnim značenjem na širem području dok se druga znatno razlikuju od mjesta do mjesta ili su pak karakteristična samo za određeno područje. Za većinu bića karakteristične su metamorfoze, odnosno pretvaranje u neki drugi oblik, najčešće životinjski.

U mnoštvu bića koja su zabilježena u *Zborniku*, neka od njih samo su vrlo kratko obrađena, dok su druga iznimno potkrijepljena predajama, legendama i bajkama, ali nerijetko i pjesmama, poslovicama, uzrečicama te ih zbog opsežnosti rada nije moguće obuhvatiti u svim segmentima.

1. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena

Franjo Rački je na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1889. godine održao važan govor o istraživanju tradicijske kulture smatrajući da se treba ograničiti na „svoj rod i dom“, pri čemu smatra da su hrvatske i srpske pučke tvorevine zajednička imovina oba naroda. Na temelju njegova prijedloga u Akademiji osnovan je Odbor za tradicionalnu literaturu koji je u konačnici preimenovan u Odbor za narodni život i običaje koji pokreće rad na *Zborniku*. Radovi u *Kolu* koji su govorili o narodnom životu i narodnom pjesništvu potakli su neke pisce da ga smatraju prvim hrvatskim časopisom za narodni život i običaje koji je preteča kasnijeg *Zbornika*. Međutim, preteča *Zbornika* bio je Kukuljevićev *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*.³ Službeni počeci etnologije u nas započeli su s Odborom, a prvi etnološki časopis u Hrvatskoj bio je upravo zbornik o kojemu je riječ.⁴

Uporaba sintagme „južni Slaveni“, koju nalazimo u naslovu zbornika, objašnjen je u predgovoru prvog broja gdje se kaže da naslov ovog zbornika

³ Prema: Maja Bošković-Stulli, *Priča i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 96., 121–3.

⁴ Prema: Luka Šešo: „Problem istraživanja nadnaravnih bića u hrvatskoj etnologiji i folkloristici“, u *Mitski zbornik*, (ur. Suzana Marjanić i Ines Prica), Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 115.

odgovara zapravo nazivu same Akademije te se napominje da će *Zbornik* u prvom redu obrađivati narodni život i običaje dvaju naroda, Hrvata i Srba, koje veliki dio političara i tadašnjeg puka smatra jednim narodom s dva imena. Ovaj zbornik bi, prema njihovu mišljenju, trebao dodatno učvrstiti to jedinstvo. Valja napomenuti kako Bugari i Slovenci tada već imaju ono što je kod nas tek u začetku te se začetnici ovog projekta nadaju kako će „gradivo“ stizati i od njih.⁵ Iz toga proizlazi otvorenost našeg *Zbornika* prema tekstovima drugih slavenskih zemalja što je vidljivo već od prvog broja. Međutim, najveći broj tekstova odnosi se na područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, donekle i Crne Gore dok znatno manje imamo priloga koji su vezani uz Srbe, Slovence i druge slavenske narode.

1.1. Izlaženje *Zbornika* – od početaka do danas

*Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*⁶ izlazi čitavo 20. stoljeće. Prvi broj izašao je krajem 19. stoljeća (1896.)⁷, a njegovo izdavanje ušlo je i u 21. stoljeće. Pretposljednje izdanje zbornika (iz 2010. godine) znatno se razlikuje od svih ostalih izdanja⁸. Do sada je tiskan u 56 knjiga s tim da pojedini brojevi izlaze u dva sveska, tj. ukupno broji 71 svezak.⁹ Pojedinih godina intenzivnije se radilo na *Zborniku* te su godišnje izlazila dva sveska (od 1904. do 1907. te od 1911. do 1915.). a pojedinih godina i dva broja godišnje (1953., 1962. te 1971.).

Zbornik je u tom dugom vremenskom periodu od 114 godina izlazio s prekidima. Pune 23 godine (do 1919.) na njemu je kontinuirano rađeno. To je ujedno i najdulje razdoblje njegova redovita izlaska. Rad na njemu ponovno je pokrenut 1928. godine, a u vrijeme ratnih i prvih poslijeratnih godina (1941.–1948.) *Zbornik* nije izlazio. Te godine označile su tada najveći prekid

⁵ Ivan Milčetić (ur.), „Pripomenak“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, (u nastavku *ZbNŽO*), knj. 1., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (u nastavku JAZU), Zagreb, 1896., str. VII–VIII.

⁶ *Zbornik* je s vremenom mijenjao ime iako se je spomenuto najdulje očuvalo. Za vrijeme Banovine Hrvatske (1940.) *Zbornik* mijenja naziv u *Zbornik za život i običaje hrvatskoga naroda*. Nakon 2. svjetskog rata vraćen je stari naziv, a posljednja tri izdanja (iz 1995. i 2010. i 2012.) ostaje – *Zbornik za narodni život i običaje*.

⁷ Kao godina izdanja prvog broja navedena je 1896. dok se u *Pripomenku* nalazi datum 11. veljače 1897.

⁸ Više nije riječ o tekstovima zapisivača, već je riječ o svojevrsnoj sintezi svega onoga što se do tada radilo i objavljivalo u *Zborniku* – u njemu nalazimo popis svih autora i radova koje su objavljeni kao i tekstove koji se odnose na arhivsku građu, njezinu zaštitu, obradu i korištenje. U ovom broju donešen je i reprint Radićeva članka iz drugog broja pod nazivom *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*.

⁹ Posljednji broj je izašao 2012. (ur. Ivan Cifrić).

na njegovu radu od početka njegova izlaska. Od 1949. godine *Zbornik* izlazi u nepravilnim razmacima i pod vodstvom više urednika.¹⁰

1.2. Funkcija i zadaća *Zbornika*

U uvodnoj riječi uredništva prvoga broja upozorava se na činjenicu kako do tada nije bilo časopisa niti stručnjaka koji bi rasvijetlili narodni život te se je na takav pokušaj odvažila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti koja je trebala izdavati jedan broj svake godine. Funkcija spomenutog godišnjaka, prema mišljenju uredništva Akademije, bila bi: (...) *donositi rasprave folklorske, pa gradivo živuće jošte u narodu, i pratiti razvitak ove nauke kod svih svojih suplemenika slavenskih*.¹¹

Antun Radić je u svojoj *Osnovi* definirao zadaću *Zbornika* koja je prema njegovu mišljenju dvostruka – sabrati sve o narodnom životu Južnih Slavena te tu istu građu znanstveno obraditi. Narod o kojemu on govori nije nacija, već stanovništvo koje živi daleko od urbane sredine toga doba, svjestan važnosti običaja koji su očuvani u ruralnim krajevima za razliku od života kakav vode „gospoda“: *Ne misli se tu čitav narod ili hrvatski, ili srpski, ili slovenski, ili bugarski, već se misli onaj veći dio naroda, koji – recimo za sada – živi po selima, rukama radi, koji u velikoj većini ne nosi francuskoga odijela, koji nije učio nikakvih, ili gotovo nikakvih škola*.¹² Radić je zahtijevao da se građa sakuplja samo u jednom kraju ili jednom selu smatrajući da se treba držati kraja i naroda koji pozna, a ne ići u posve njemu nepoznate krajeve zato što mu se ti ljudi neće moći potpuno otvoriti (za njih će biti stranac). Radić, očito

¹⁰ Prvi urednik *Zbornika* bio je dopisnik i suradnik iz Varaždina profesor Ivan Milčetić. Naslijedio ga je Antun Radić koji je u drugom broju objavio svoju *Osnovu* koja čini okosnicu *Zbornika*. Svoj doprinos na radu zbornika dao je uredivši narednih pet brojeva koji su izlazili u razdoblju od 1897. do 1901. godine. Iduće dvije godine *Zbornik* su uređivala dvojica istaknutih hrvatskih jezikoslovaca – Tomo Maretić i Dragutin Boranić. Osim zajedničkog uređivanja sedmog i osmog broja s Tomom Maretićem, Boranić je ovaj zbornik samostalno uređivao dugi niz godina – od 1904. do 1940., a do svoje smrti (1955.) uređivao ga je s dvojicom suradnika – Milovanom Gavazzijem koji će, što u suradnji s Boranićem što sam, raditi na pet brojeva, te Ivom Rubićem s kojim će surađivati na 34. i 36. knjizi zbornika. Zapravo, Dragutin Boranić najdugovječniji je urednik *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*; urednik je više od polovine sveukupno izašlih svezaka (50 svezaka), odnosno urednik je 32 godišta. U razdoblju od 60-ih do sredine 70-ih *Zbornik* je uglavnom uređivao akademik Branimir Glušić, a duži niz godina na njemu su zajedno radili Andre Mohorovičić i Mirko Marković (1977. – 2000.). Ostali urednici *Zbornika* su: Vinko Žganec – urednik 44. broja, Ljubo Babić i Ferdo Čulinović koji su zajedno radili na 45. Broju, Tanja Perić Polonijo urednica je broja iz 2010. godine, a Ivan Cifrić najnovijeg iz 2012. godine.

¹¹ Ivan Milčetić (ur.), „Pripomenak“, knj. 1., str. VII.

¹² Anut Radić, „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“, u: *ZbNŽO*, knj. 2., JAZU, Zagreb, 1897., str. 1.

svjestan da sakupljači nerijetko prepravljaju ono što ima narod kaže, upozorava da tekstove treba zapisivati upravo onako kako su im rečeni: *Što koji sabirač misli o kojoj rječci, običaju itd., – to neka za se čuva, a neka toga ne miješa s narodnim, neka ne popravljaj. Majstorstvo i vještina sabiračeva vidjet će se baš u tom (...).*¹³

1.3. Građa Zbornika

Zbornik su, prema Radićevu mišljenju, trebale činiti tri veće cjeline: 1) *Rasprave*, 2) *Građa* i 3) *Vijesnik*.¹⁴ Koliko se u tome uspjelo, ovisi od pojedinih izdanja. Uglavnom se više pažnje posvećivalo prvom i drugom dijelu dok se posljednji dio javlja samo povremeno. U tom dugom razdoblju izlaska *Zbornika* mijenjao se je i pristup građi koja je unošena u njega. Osim usmenoknjiževnih oblika, koji se nalaze u razmjerno malom broju s obzirom na drugu građu, tu su još vjerovanja iz različitih krajeva, tekstovi o pojedinim autorima, njihovim djelima i radu, dijalektološki prinosi, nekrolozi..., a tri broja posvećena su antropogeografskim istraživanjima. Neki od radova obogaćeni su slikama, skicama, tabelama, notnim zapisima i sl. Glavni razlog unošenja tekstova iz drugih disciplina, čime je smanjeno osnovno etnološko usmjerenje Odbora za narodni život i običaje, Jakša Primorac vidi u nedostatku novca i manjku obrazovanih etnologa.¹⁵

Rad obnovljenog Odbora za narodni život i običaje započeo je nakon Drugog svjetskog rata (1948.).¹⁶ Upravo je to razdoblje siromašno usmenom književnom građom. Iako postoje autori koji su iznosili svoje radove o vjerovanju u pojedina nadnaravna bića kao i priče kojima vladaju neobične pojave i stvari, to će ipak biti znatno siromašnije od radova što su objavljivani u prijeratnim godinama, pogotovo vezano uz sabiranje narodnih priča kako su to činili Tadija Smičiklas u osječkoj okolici i Milena Papratović u đakovačkoj. Priče koje su oni zabilježili često su bogate demonološkim bićima o kojima će biti riječi.

¹³ Isto, str. 1., 72–3.

¹⁴ *Rasprave* su trebale činiti: izvorna rasprava iz „narodnoznanstva hrvatskoga i nablize Hrvatima južne braće“, sitniji znanstveni prilozi iz domaće i strane etnologije te pitanja o etnografskoj građi. U *Građi* je trebala biti dana jedna cjelokupna slika o narodnom životu određenog kraja, sitniji prilozi građi te narodne starine dok se *Vijesnik* trebao mijenjati prema potrebi, a glavna mu je zadaća izvještavanje o domaćoj i stranoj „narodnoznanstvenoj književnosti“. (Prema: Antun Radić, „Od Uredništva“, u: *ZbNŽO*, knj. 2., JAZU, Zagreb, 1897., str. 510.)

¹⁵ Prema: Jakša Primorac, „Arhivska građa odsjeka za etnologiju HAZU“, u: *ZbNŽO*, knj. 55., JAZU, Zagreb, 2010., str. 22–23.

¹⁶ Isto, str. 26.

2. Demonološki oblici i njihova zastupljenost u Zborniku

Demonološke, odnosno mitološke predaje zasnivaju se na čovjekovu vjerovanju u natprirodna bića, a s isprepletenošću uzbuđenja i straha pripovjedača i slušatelja govori se o vjerodostojnom osobnom doživljaju koji nerijetko za sobom ostavlja posljedice. Nada Milošević-Đurđević govori o pojavi demonoloških predaja u tri osnovna oblika. Prvi predstavlja kratku obavijest o postojanju demonskog bića ili pojave, odnosno predstavlja sintezu uopćenog i usvojenog vjerovanja. Drugi je razvijeniji i predstavlja konkretizaciju uopćenog vjerovanja dramatičnom situacijom iz koje proizlazi sama fabula pri čemu se često pored opisa demonološkog bića daje i prikaz tog istog bića prema čovjeku. Najčešće se priča u prvom licu kao osobni doživljaj pripovjedača koji postaje junak fabule. Treći je najrazvijeniji oblik i predstavlja višepizodična pričanja u čijem su središtu i dalje natprirodna bića, ali poanta nije u potvrđivanju vjerovanja, već u zanimljivosti događaja (npr. ženidba s *vilom*) u kojima sudjeluje čovjek razapet između realnog i fantastičnog, ovozemaljskog i natprirodnog.¹⁷ Vjerovanje se u okviru usmene književnosti javlja samo kao osnova predajama, legendama, obrednoj i običajnoj lirici. Vuk je u svojoj podjeli demonološke predaje nazvao „vjerovanjima u stvari kojijeh nema“.¹⁸

Unutar *Osnove*, u poglavlju *Vjerovanja*, Radić demonološka bića dijeli u nekoliko skupina s obzirom na karakteristike koja bića posjeduju. On tako *vještice, vrače, vilenjake, vješce, repače*...stavlja u skupinu *Kakovu snagu imadu neki ljudi*, ali ih razdvaja od, kako on kaže „ljudi po smrti“ jer su to ljudi koji imaju moći za života. I dok ova bića s lošim i dobrim osobinama smatra ljudima, postoje bića/stvorenja koja on naziva „stvorovi kao ljudi“, a riječ je o stvorenjima koja su slična ljudima, ali ipak nisu ljudi: *Vile, Suđenice, Mora, Kuga, Smrt, Bura, Sreća*.... Postoji pak i treća skupina koja se znatno razlikuje od ove dvije, a riječ je o nemanima (strahovite životinje – *zmaj, pozoj*) i nakazama (nakazni ljudi – *pasoglavac*).¹⁹ No, kako je to izgledalo u prvom broju prije Radićeve podjele? Demonološki oblici u prvom broju *Zbornika* pojavljuju se naslovljeni kao *Vjera u osobita bića*, a podijeljena su u osam potpoglavlja pri čemu je najviše pažnje posvećeno *vukodlaku, krsniku i vješticama*. Ostala osobita bića, kako ih naziva Ivan Milčetić, su: *vjedogonja, mrak i bučan, malić, orbo (orko), pasoglavac, vile, mora i polegač*.

¹⁷ Prema: Nada Milošević-Đurđević, „Demonološko (mitološko, mitsko) predanje“, u: nav. dj., str. 59.

¹⁸ Prema: Nada Milošević-Đurđević, „Vjerovanje“, u: nav. dj., str. 264.

¹⁹ Prema: Anut Radić, „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“, knj. 2., str. 69.

S vremenom i izlaskom novih brojeva, sakupljači narodne građe, bilježili su vjerovanja i priče samo o pojedinim bićima, bilo ovim ili nekim drugim, ili su pak bića samo usputno spominjana kao što je to riječ u 54. broju *Zbornika* gdje su sabrani članci vezani uz narodni život i običaje Kijevljana. Pojedini autori su za neka bića navodili veći broj varijanti nastojeći ukazati na duboku ukorijenjenost vjerovanja u određeno biće u kraju o kojemu pišu, npr. Ivanišević navodi 21 priču o *vilama*, a brojne su varijante i za sljedeća bića: *viščune*, *viščice*, *morine*, *maciće* i *ukodlake*. Upravo je Ivaniševićeva monografija *Poljica* „najkvalitetnija“ i najiscrpnija te zorno prikazuje susrete s pojedinim bićima.²⁰ Što se tiče samih pojedinih bića, pažnja im je različito usmjerena. I dok je u nekim krajevima zabilježeno mnoštvo priča koje govore o vjerovanju u takva bića, u drugim krajevima one su ipak skromne. Postoje bića za čije „postojanje“ nema dovoljnih dokaza te se oni javljaju samo u nekim krajevima, a od zaborava su ih spasili zapisivači svjesni činjenice da to nije učinio nitko prije njih. To samo govori o činjenici da su u pojedinim krajevima poganska vjerovanja više izražena, ili pak da sakupljači narodnoga blaga nisu zabilježili sav „narodni materijal“, ili nije imao tko zabilježiti. No, i u krajevima u kojima možemo govoriti o velikoj zastupljenosti vjerovanja u neka demonološka bića, zamijetiti ćemo često i njihovu povezanost s kršćanskim elementima, odnosno miješanje kršćanskog i poganskog, npr. Lang u Samoboru bilježi da su kod *vila* u pećini, nakon njihova odlaska, našli raspelo.²¹

Što je s nazivima demonoloških bića? Njihovi nazivi slabo su posvjedočeni u srednjovjekovnim pisanim izvorima, osim u tekstovima kršćanskih propovjednika koji su bili usmjereni protiv ostataka poganskog vjerovanja. Nerijetko su korišteni eufemizmi, naročito za *vraga* za koga su primanjem kršćanstva Slaveni počeli koristiti i termine *satan* i *demon*. *Vila* se u srednjovjekovnim spisima javlja od 14. stoljeća, a s obzirom da se spomenuti naziv za ovo biće javlja u lokalnim vjerovanjima svih južnoslavenskih naroda kao i kod Slovaka i Čeha, Radenković pretpostavlja da je on bio opće poznat u slavenskoj prapostojbini. U srednjem vijeku postojali su i nazivi za *vukodlaka* kojeg su smatrali čovjekom koji se magijskim putem pretvara u vuka, ali i za pokojnika koji straši ljude nastojeći im napakostiti (*vampir*). Pojmovi *vukodlak* i *vampir* u većini slučajeva na južnoslavenskim prostorima postali su sinonimi dok ih Zapadni i Istočni Slaveni jasno razlikuju. Nazivi za

²⁰ Prema: Luka Šešo, „Problem istraživanja nadnaravnih bića u hrvatskoj etnologiji i folkloristici“, u *Mitski zbornik*, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 116.

²¹ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, u *ZbNZO*, knj. 19., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1914., str. 137.

vješticu u pisanim izvorima susreću se od 16. do 19. stoljeća.²² Ova, ali i ostala bića u *Zborniku* javljaju se pod različitim nazivima ovisno o kraju u kojem je pojedino biće zabilježeno kao sastavni dio vjerovanja, predaje, bajke i sl.

Kako, kojim narativnim načinom uvjeriti čitatelja odnosno slušatelja u postojanje bića o kojima je ovdje riječ? To nije lako s obzirom da je ovdje riječ o bićima koja nisu ljudska, već samo neka od njih imaju određene ljudske karakteristike. Međutim, u usmenim predajama postojale su formule i načini izražavanja kojima bi se to postiglo, a iz njih je vidljivo da su se pojedine predaje generacijama prenosile ili pak da se o njima toliko govori da ih je određeni, sada pripovjedač, čuo više puta. Najuvjerljivije će djelovati kada je jedna takva predaja ispričana u prvom licu, odnosno da je pripovjedač ujedno akter u događaju, npr. Ivan Zovko bilježi: *Ja sam svojijem očima gledao, kako su jednoga zakopali, al kad sjutra, zemlja ga iz sebe izbacila. Šta ti je, da ti nije, nikako ga nije u sebe htjela primiti. Preko dvadeset su ga puta ukopali, ali svaki ga je put zemlja kroz noć iz sebe izbacila.*²³ Ponekad su pripovjedači bilježili građu slušajući ljude koje poznaju, bilo u djetinjstvu bilo u odrasloj dobi, ili pak rodbinu, npr. Andrija Bartulin bilježi priču svoje majke koja je vidjela borbu *karsnika* i *vukodlaka*, a na kraju priče dodaje: *Tako mi se je dogodilo još jedan put.*²⁴ čime se nastoji ukazati u istinitost rečenog.

Jedan od načina uvjeravanja jest izjava da je nešto isto čuo ili vidio više puta, pa čak možemo govoriti o svojevrsnoj hiperboli. Takav primjer bilježi Šajnović kod svoga sugovornika u priči *Mjesečina sja, mrtav konja ja...: A ču' de, što ću ti sade kazati! Sto sam puta čutio, đe pripovijedaju.*²⁵ Sličnom rečenicom sugovornik i završava priču: *Čuješ li ti, moj dragi? To sam sto puta čutio od starijih ljudi.*²⁶ Kako bi se uvjerilo čitatelje u vjerodostojnost priča, zapisivač često navodi kako mu je određenu priču ispričala „čestita i bogata žena“ koja još uvijek živi, dok su neke od predaja zapisivačima pripočila crkvena lica. No, nekada niti pripovjedači nisu sigurni u određena vjerovanja, npr. u Bosni i Hercegovini nisu sigurni s koje strane potječe orah – sa strane dobra ili sa strane zla: *Vilinski li je, vještičiji li je orah, ni dan danas ne mogu da upipote (pronađu, slože se). Gagolje (zbore) svakako i natučaju.*²⁷

Svojevrsan „efekt istine“ postiže se i završnim rečenicama priča (uglavnom bajki). Ti završetci gotovo su identični što možemo vidjeti

²² Prema: Ljubinko Radenković, „Slovenska mitološka bića – predstave i poreklo“, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 73, 2008., Beograd, str. 316–319.

²³ Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, u: *ZbNŽO*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 147.

²⁴ Andrija Bartulin, „Cres. (Vjerovanja)“, u: *ZbNŽO*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 268.

²⁵ Ivo Šajnović, „Kola. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 258.

²⁶ Isto, str. 259.

²⁷ Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, u: *ZbNŽO*, knj. 6., JAZU, Zagreb, 1901., str. 130.

usporedimo li priče zabilježene u Samoboru. *Soldat u zakletom gradu* završava sljedećom rečenicom: *I mi smu tam bili, jeli smu i pili, dobre vole bili i sad nam je još jezik moker.*²⁸ dok kraj pripovijetke *Kralj i njegova kći* završava: *I ja sem se tam piroval i med nimi bil, jel i pil i vesel sem bil.*²⁹ Međutim, treba napomenuti da se takvi završetci priča javljaju u sjevernijim hrvatskim krajevima, naročito kod kajkavaca dok u drugim krajevima nemamo takve završetke.

2.1. Život s nepoznatim svijetom i zašto se vjeruje u njega

Što je to „život s nepoznatim svijetom“? Zašto postoje vjerovanja u vile, vještice i druga demonološka bića? Pjesnički slikovit odgovor daje nam Antun Radić u drugom broju *Zbornika*: *No svijet čovjeka goni i bije, a često ne znaš, tko te bije i zašto. Nad tobom se nebo lomi, a drugomu se i kame-nje podaje. Gledaš na nebo i kuneš ga, moliš se suncu, zaklinješ zvijezde, ne pomaže: suđen si na zlo. I ti počinješ vjerovati u svoje zlo, u vruga i vražjega sina i njegovo leglo: vještice, vrače..., kojima sve samo teče, a ti ni da bi s mjesta. Moliš im se i baješ, zaklinješ ih i tjeraš, pa si katkad i pomogneš. I tako ima čovjek u svijetu, u prirodi neprijatelja i pomoćnika, za koje ne zna, gdje su, što su, i što sve mogu.*³⁰ Na puno sažetiji način svoje je mišljenje o pojavi praznovjerja iznio Ante Liepopili: *Nadasve, kada se u narodu pojavi kakova nevolja, nesreća, pošast, tada praznovjerice niču kako gljive iza kiše.*³¹ Poslije Tridentskog koncila crkva je nastojala sistematski suzbiti praznovjerje, no vidimo da se ono ipak očuvalo do danas. Vjekoslav Štefanić tvrdi da je kod nas ostalo razmjerno malo praznovjerja i to se uglavnom odnosi na ono što je zabilježeno u zapisnicima što ih je vodila Crkva u svojim istragama.³²

Tko je tvorac bića koje je čovjek izmislio i dao im mogućnost da čine zlo? Bog ili vrug? Pita se to i pripovjedač Ive Šajnovića: *Bog, vrug li je, ko li je to odredio, da čini!*³³ Zanimljivo je da sličnu rečenicu ponavlja Ivin sugovornik u priči o Miji koji se pretvarao u kokoš i noću ubijao vlastitu djecu: *Tako mi je Bog, vrug li je, ko li je, naredio, da tako radim od svoje djece!*³⁴

Zašto neka bića više nije moguće vidjeti? Pojedini sakupljači narodnoga blaga zabilježili su razloge, a oni su, ako ne gotovo isti, onda slični.

²⁸ Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 58.

²⁹ Isto, str. 52.

³⁰ Antun Radić, „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“, knj. 2., str. 65.

³¹ Ante Liepopili, „Vukodlaci“, u: *ZbNŽO*, knj. 23., JAZU, Zagreb, 1918., str. 277.

³² Prema: Vjekoslav Štefanić, „Sujevjerje na Krku u XVI. i XVII. vijeku“, u: *ZbNŽO*, knj. 29., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1934., str. 229.

³³ Ivo Šajnović, „Kola. (Narodni život i običaji)“, knj. 3., str. 255.

³⁴ Isto, str. 256.

Razlog su svaki put ljudi, npr. zašto nema vila: *Vil bilo je sila, a najme dobrih, ke su vavek pomagale, pa za to je bilo i sreći, ali je bil i narod dobar i zemja je, tako rekuć, sama rodila. Ali kada su judi pošneli biti huji, njih je bilo se to manje. A vero po še su šparile (nestale), kada su jih judi pošneli izdavati. One su se na to razjadile, ne 'tele već juden pomagat i pobegle va more, kede, go-vore, da još va nekih krajeh živu pod priliku(n) od ribi i divojki zajeno.*³⁵ Treba napomenuti da je motiv nestajanja nadnaravnih bića kukurikanjem pijevaca karakterističan gotovo za sve prostore na koje se *Zbornik* orijentirao.

O *morama*, *vukodlacima*, *vješticama* i drugim demonološkim bićima često se priča uz igru, kolo ili pak sijelo za vrijeme dugih zimskih noći. Lovretić u Otoku bilježi kako su se u pauzama između rada i ispaše stoke sa-stajali mladići i djevojke te pričali priče o čudnim bićima poput *vila*, *vještica* i *vukodlaka*, naravno uz priče o narodnim junacima poput Marka Kraljevića ili pak Senjanina Ive.³⁶ Neka od tih bića narod štuje, a od nekih strahuje tako da su iz toga proizašle različite molitve i zakletve³⁷ koje uglavnom izgovaraju svećenici vjerujući u magijsku moć riječi.

3. Bića nalik ljudima

Riječ je o bićima koji svojim fizičkim izgledom podsjećaju na čovjeka, a to su: *vile*, *vještice*, *vukodlaci*, *krsnici*, *malići*, *divovi*, *pasoglavci* itd. Neka od tih bića osim fizičkih karakteristika čovjeka posjeduju i animalna obilježja povezana sa životinjama čiji oblik poprimaju prilikom metamorfoze. U ovu skupinu spadaju i personificirana bića kao što su: *Smrt*, *Kuga*, *Kolera*, *Suđenice*, *Mlada Nedjelja* i sl. Treba napomenuti da se spomenuta bića svrstavaju u različite kategorije ovisno od zapisivača do zapisivača, ali i činjenicu da pojedina bića predstavljaju suprotnost, odnosno opoziciju nekom drugom biću pri čemu između njih izbija sukob što će biti vidljivo u nastavku rada.

³⁵ Andrija Bartulin, „Cres. (Vjerovanja)“, knj. 3., 270–1.

³⁶ Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 87.

³⁷ npr. zakletva protiv vukodlaka: (...) *Zapovidam tebi, dijavle pakleni, od strane vičnjega gospodina boga, da me jimaš poslušati, ovoga službenika božjega, mene redovnika, prem ako bude grišnik nedostojan, očeš se boga bojati, a njega sl(ugu) mene slišati ħ. Zapovidam tebi, dijavle pakleni, od strane vičnjega gospodina boga našega, da jimaš izajti iz ovoga groba, ma da nimaš nauditi ni meni ni ljudin ni puku kršćanskomu (...). Proreni, gospodine, silu vražju i himbu njihovu obuži ju i digni, protiraj daleko nemiloga duha i napasnika, u jime oca i sina i duha svetoga, amen. Učini tri križa ħħħ (Rudolf Strohal, „Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige“, u: *ZbNŽO*, knj. 15., JAZU, Zagreb, 1910., str. 313.)*

3.1. *Vile*

Vile su najčešća mitološka bića.³⁸ One su prema mišljenju mnogih najljepša, najznamenitija i najbrojnija niža nadnaravna bića i nisu ograničene na samo određeni predio ili razdoblje, a u Irskoj i Škotskoj spominje se i vilinski narod koji živi pod zemljom.³⁹ Prema vjerovanju iz Bosne i Hercegovine one dolaze iz Indije. Svaki grad ima točno određen broj *vila* koji se ne smije mijenjati – u Bosni i Hercegovini ih je dvanaest. Osim spomenutog vjerovanja o porijeklu *vila* u istoj državi zabilježeno je i drugo vjerovanje, i to o božanskom porijeklu – *vile* su Adamove kćeri koje je Bog zbog prevelike ljepote pretvorio u *vile* kako se ne bi morale dalje skrivati od ljudi.⁴⁰ Slično vjerovanje nalazimo i u Otoku – narod vjeruje da je Bog razdijelio vidljivi od nevidljivog svijeta, ali i stvorio *vile*.⁴¹ Sa spomenutim vjerovanjima ne slaže se Schneewisovo mišljenje. On *vile* ubraja u demone nastale od predaka smatrajući ih dušama djevojaka koje su umrle nasilnom smrću, ali pri tome dodaje da su poprimile oblića *vještica* i drugih *duhova* (gorskih, šumskih, vodenih).⁴²

Vile su svemoguće, bogate, pitome, milosrdne, moćne i vidljive onome kome se žele smilovati i dobro učiniti; prebivaju u visokim planinama i prostranim špiljama⁴³, a mladiće uzimaju za muževe te oni postaju *vilaši*. Zorić napominje kako je narod u Kotarima čvrsto vezan uz *vile* te da se nikako ne želi odreći vjerovanja u njih zato što su one za njih, uz Boga i sveca, „uzorbiće“.⁴⁴ U Samoboru vjeruju da *vile* dolaze noću dobrim ljudima u kući, vrta ili polje i završavaju posao koji oni nisu stigli obaviti tijekom dana; znale su djeci bez majke zamjenjivati majku, češljati ih, umivati i sl.⁴⁵ Najčešće ih se vezuje uz pastire i njihova stada, a nerijetko se među njima rađa ljubav te se

³⁸ Prema: Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (fakultetski udžbenik), Akademski godina 2007/08., Filozofski fakultet sveučilišta u Splitu, Split, 2006., str. 24.

³⁹ Prema: Jorge Luis Borges, *Priručnik fantastične zoologije*, Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 198.

⁴⁰ Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 3., str. 144.

⁴¹ Prema: Josip Lovrečić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 7., JAZU, Zagreb, 1902., str. 116.

⁴² Prema: Ivan Lozica, „Tko je Edmund Schneewis i zašto nije preveden“, u: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 11.

⁴³ Upečatljive priče vežu se i uz vodena prostranstva. Jedna takva priča u *Zborniku* zabilježena je u Crnoj Gori (*Vilin grob*), a govori o *vili* koja je živjela u rijeci Tari te svojom kosom omatala konje putnika koji su prelazili preko rijeke pri čemu je putnik pao s konja, a voda ga odnosila u smrt.

⁴⁴ Prema: Mate Zorić, „Kotari. (Vjera u osobita bića. Vile)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 230.

⁴⁵ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 137.

žene. Jedna takva priča vezuje se uz Smiljanićevo pleme u Kotarima koje je nastalo od potomaka pastira i *vile* koja mu je čuvala blago.⁴⁶

Postoje krajevi u kojima narod *vile* dijeli na dobre i loše pri čemu su one oslikane gotovo uvijek crno-bijelom tehnikom (ili su posve loše ili su posve dobre). Na Cresu vjeruju da *dobre vile* žive u špiljama, pomažu ljudima, daju mu blago, žive s njima..., a čovjek kojemu pomognu mora se zakleti da nikome neće reći o njihovoj pomoći (u suprotnom im se osvete). *Zločeste vile* pak prebivaju u vodi ili zraku, osvetoljubive su, naročito kad im se ne ugodi.⁴⁷ Motiv osvetoljubivosti *vila* često se može naći u pričama iz Crne Gore, npr. u priči *Kraljičin Uljanik* gdje su lovci *vilama* ubili jedine životinje (košutu i jelena), a narod ih je prokleo zbog zatvaranja sedamdeset sedam vrela što vidimo iz sljedećih stihova:

Narod pjeva:

„Bog t' ubio, osvetnice vilo,
Što zatvori garačke izvore,

Da ih takvih u svijetu nema,

*I ostavi narod bez pojila,
Ah, i tebe žeđa umorila.*“⁴⁸

I dok Zovko bilježi da su od svih stvorenja na svijetu najbolje *vile*⁴⁹ *to se nikako ne može reći za vjerovanja o vilama* u Crnoj Gori gdje u pričama nema niti jedne potpuno pozitivno prikazane *vile*. Štoviše, po njima su neri-jetko davali imena nepristupačnim i opasnim terenima i lokalitetima uz koja se uvijek veže neki događaj s *vilom*, npr. priče *Begova Jama* i *Vilin Studenac*, *Vilina Pećina*, *Vilina Ploča*... Snažna je i upečatljiva priča *Svadba* u kojoj je mladenka bila „ljepša i vitkija od *vile*“ što je prouzrokovalo pokolj među svatovima – jedino je nevjesta ostala živa, dobila krila te se sakrila u špilju. Slično je vjerovanje i u Retkovcima. Ljudi vjeruju da su *vile* po naravi loše pa ih zovu i *Nedobrice* – napadaju ljude koji im nisu po čudi, a pomažu onima koje zavole ili koji pređu na njihovu stranu.⁵⁰ I dok se kod jednih samo zna za postojanje *vila* drugi ih pak razlikuju i dijele po boji krvi: bijele (*kršćanske*), modre (*rišćanske*), žute (*žudinske*) i crne (*ciganske*).⁵¹

Kada se radi o fizičkom izgledu ovih bića, on je gotovo uvijek stereotipiran, ponekad i poetski dočaran što potvrđuje sljedeći primjer: *Vili su ženi*

⁴⁶ Prema: Mate Zorić, „Kotari. (Vjera u osobita bića. Vile)“, knj. 1., str. 230–1.

⁴⁷ Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 269.

⁴⁸ Mićun M. Pavičević, „Crnogorske priče“, u: *ZbNŽO*, knj. 28., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1932., str. 116.

⁴⁹ Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 138.

⁵⁰ Prema: Ivan Filakovac, „Vjerovanja. (Retkovci u Slavoniji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 10., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1905., str. 144.

⁵¹ Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 10., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1905., str. 254.

*lepe kako anjeli, abalčene va jenu belu tanku robu: jimaju dalge vlasi, ke ne pletu, kako sada ženi, 'ko ne 'n (?) oko je prosute pušćaju po plećah dole; okolo pasa su tanke, a lahke su kako pero, pak moru i letet po ajeru, kako tić.*⁵² Međutim, ima i krajeva u kojima ne nalazimo stereotipan opis *vila*, npr. u Bukovici vjeruju da *vile* imaju odijela toliko sjajna da se u njih ne može gledati⁵³ dok u Loboru drže da one uopće nemaju odijela.⁵⁴ U većini krajeva postoji vjerovanje da je *vilama* gornji dio tijela jednak tijelu djevojke dok su im noge magareće, kozje ili pak volovske te ih stoga ne valja gledati zato što će se u protivnom osvetiti onome koga vide da to ipak čini. Korijen tog pojavi Schneeweis vidi u „antičkim duhovima poljana i ledina u obličju jarca“.⁵⁵

Vile se često javljaju u poredbama, neovisno o tome o kojoj je osobini riječ, npr. da je riječ o dobrim letačima saznajemo iz priče *Za tri luića* (1) i dječje igre iz Poljica (2): (1) (...) *jezdri (!) silan turčin na konju ka vila* (...).⁵⁶ (2) „*Svi poletu ka' vile, zatrču se, zapiju se u prsiman, opotu po čelu, ne bi reka' sad će jin duša na grlo, ali sramota je ostat zadnji.*“⁵⁷ Ponekad su i sama ta bića uspoređena s ovozemaljskim stvarima, npr. sa snijegom i jabukom: *Vila je lipa rumena u obrazin ka' rumena jabuka, obučena u bilo odilo ka' pribili snig, nosi veliku raspletenu kosu sve do tleva, a nike opet spliću u duge pletenice, koje jim pada u poza ramena.*⁵⁸ Nerijetko ih se povezuje s bijelom bojom što možemo naći u svim književnim vrstama, naročito u pjesmama.

Ranije je već rečeno o tome kako je glavni uzrok nestanka bića, pa i *vila* čovjek. Narod vjeruje kako je život za njihova vremena bio znatno bolji što potvrđuje primjer iz Stupnika kraj Zagreba: *Dok je bilo vila, vele ovdje ljudi, da su bila i bolja vremena, nego sada što su. Rodila su dobro polja i vinogradi. Svega je bilo dosta. No sada nema više vila, odbile su se od naroda, poplašile su se od rogova, u koje svinjari na paši neprekidno tule.*⁵⁹

Vile se u pričama javljaju i kao glavni i kao sporedni likovi. Kao glavni najčešće se javljaju u pričama koje govore o krađi predmeta koji je izvor nji-

⁵² Andrija Bartulin, nav. dj., str. 269.

⁵³ Prema: Vladimir Ardalić, „Vile i vještice. (Bukovica u Dalmaciji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 22., JAZU, Zagreb, 1917., str. 302.

⁵⁴ Prema: Josip Kotarski, „Lobor. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 23., JAZU, Zagreb, 1918., str. 51.

⁵⁵ Prema: Edmund Schneeweis, *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 38.

⁵⁶ Vladimir Ardalić, „Narodne pripovijetke“, u: *ZbNŽO*, knj. 10., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1905., str. 142.

⁵⁷ Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 10., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1905., str. 98.

⁵⁸ Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 254.

⁵⁹ Stjepan Korenić, „Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 144.

hove moći o čemu će nešto kasnije biti više riječi dok se kao sporedni likovi nerijetko javljaju kada se govori o pojedinim biljkama kao što su paprat ili djetelina.⁶⁰

3.1.1. Tko su one – *Plaćivice, Zidarice i Uškarice*

U Brestu u Istri postoji vjerovanje da su *vile* dobre zidarice koje rade noću (do trećeg pjevanja pijevaca) noseći izdaleka kamenje u pregačama kako bi sazidale kule, dvorce, crkve...⁶¹ O istoj moći *vila* vjeruju i Kastavci što je vidljivo iz priče *Vili su zidale v Reke crekav, a va Pole renu*. Mramorne blokove *vile* su nosile na krilima, a kada bi se *Uškarice* zatekle iznad mora, a pijevci zapjevali, blokovi bi im padali u more i od njih su, prema narodnom vjerovanju, nastali otoci.⁶² I u Lisini na Učki vjeruju u postojanje *vila Uškarica* koje su pomagale (uz *malika*) pastirima u nevoljama i čuvali ih od *svaržića* (vražja stvorenja koja se kreću kao žabe, a glasaju kao jarići). Ivo Jardas spominje posebno *vile Zidarice* koje su po narodnom vjerovanju u jednoj noći sagradile crkvu sv. Vida te Divić grad u Puli⁶³ te se time razlikuje od vjerovanja u Brestu da su *Uškarice* ujedno i *Zidarice*.

Što se pak tiče *Plaćivica*, o njima se govori u Dobrinju na otoku Krku. Iz priče saznajemo da je riječ o ženama u bijelom koje hodaju u paru krećući se kao da lebde nad zemljom – četiri *vile* nose bijelu mrtvačku škrinju prekrivenu bijelom čipkom dok druge plaču „da vam srce pukne“.⁶⁴

⁶⁰ U crnogorskim prilogima Miloša M. Jovovića nalazimo sljedeće: *Za papradinu kaže se, da nema cvijet, već samo na Ivanjdan veče da procvati, a to poberu vile i drugi dusi nevidljivi. Ako se želi imati cvijet od papradi, valja da sjedne među njim na Ivanjdan veče pa svu noć da maha s jataganom crnijeh korica oko sebe. Tako se ne će moći vile i vještice približiti, te će dobiti nekoliko cvijetova, kojima, ako ih uza se drži, moći će znati i razumjeti govor svijetu živina i ptica.* („Iz Bara i barske okolice u primorskoj nahiji“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 101.) U Bosni i Hercegovini narod vjeruje da se peterolisna djetelina može naći jedino gdje vila pljune (jednom ili niti jednom u sto godina) i zato ju je teško naći. (Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 130.) Slično vjerovanje o *vilama* i djetelini zabilježio je Lovretić u Otoku. Tamo narod vjeruje da je djetelina s četiri lista vilovska trava koja je nastala kada je vrač podijelio *vile* i poslao ih na četiri strane. Čovjeku će se osvetiti ako djetelinu s četiri lista baci u vatru. (Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 116.)

⁶¹ Prema: Jakov Mikac, „Vjerovanja. (Brest u Istri)“, u: *ZbNŽO*, knj. 29., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1934., str. 196.

⁶² Prema: Ivo Jardas, „Kastavština. (Zmamorija)“, u: *ZbNŽO*; knj. 39., JAZU, Zagreb, 1957., str. 115.

⁶³ Prema: Ivo Jardas, „Ovčarstvo u Lisini na Učki“, u: *ZbNŽO*; knj. 40., JAZU, Zagreb, 1962., str. 219.

⁶⁴ Prema: Ive Jelenković, „Etnološki prilozi iz Dobrinja sa otoka Krka“, u: *ZbNŽO*; knj. 40., JAZU, Zagreb, 1962., str. 236.

3.1.2. Junak i *vila posestrima*

Vile se nerijetko povezuje s narodnim junacima, bilo da je riječ o pričama ili pak narodnim pjesmama. O zgodama junaka s ovim maštovitim bićama pripovijedali su i Stari Grci, Eskimi i crvenokožni Indijanci.⁶⁵ U Zaostrogu drže da svatko zna da su one bile pomoćnice Kraljevića Marka i drugih starih junaka.⁶⁶ To će vjerovanje biti vidljivo i u primjerima što slijede. Bukovčani vjeruju da se Kraljević Marko skriva u pećini već tri stotine godina te da ga dvori *vila* dok u Istri Stjepan Žiža bilježi priču o Kraljeviću Marku koji je načinio grančicama hlad dvjema zmijama koje su se pretvorile u dvije lijepe djevojke, odnosno *vile*, kojima on svira u mijeh, a one mu zauzvrat daruju jakost kako ga drugi pastiri ne bi tukli (bio je najslabiji među njima).

U Duvnu u Bosni Stojan Rubić bilježi pjesmu *Sa londže zelene* u kojoj se spominje *vila* i Tukulija ban:

*Istom bila podvikuje vila,
Bila vila iz Modrić planina,
A na ime Tukuliju bana (...).*

*Posestrimo, moja bila vilo,
Ne bojim se cara stambolskoga,
A ni s carom četiri vezira (...).*⁶⁷

Iako imamo vidljive motive koji su karakteristični i za ostale narodne pjesme, u ovoj pjesmi tajnovit je Tukulija ban. Da li je on junak ili odmetnik ne zna se točno. Alija Džogović u članku *Alija Đerzelez – mit ili stvarnost* navodi da ne postoji zapis o tome tko je on zapravo bio.⁶⁸

Nerijetko *vile* svoje junake upozoravaju na pogibelj ili opasnost koja će uslijediti što je vidljivo u sljedećim stihovima:

*Ali bila podvikuje vila,...
Pa dozivlje po Cetini maloj:*

*„Na noge se vitezovi mladi,
Eto na vas Atlagić Muje...”*⁶⁹

Vila se, osim junacima, odužuje za pomoć pastirima i prolaznicima. Slična istarskoj priči o *vili* i Kraljeviću Marku nalazi se u prvom broju *Zbornika*. Ona govori o usnuloj *vili* i pastiru koji nije tražio ljubav, nego da mu

⁶⁵ Prema: Jorge Luis Borges, nav. dj., str. 198.

⁶⁶ Stjepan Banović, „Vjerovanja. (Zaostrog u Dalmaciji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 23., JAZU, Zagreb, 1918., str., 196.

⁶⁷ Stojan Rubić, „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, u: *ZbNŽO*, knj. 23., JAZU, Zagreb, 1918., str., 232.

⁶⁸ Prema: Alija Džogović, „Alija Đerzelez – mit ili stvarnost“, u: *Almanah*, 37–38, Udruženje „Almanah“ Podgorica, Podgorica, 2007., str. 22.

⁶⁹ Jeronim Šetka, „Fra Andrija Kašić Miošić i narodna pjesma“, u: *ZbNŽO*, knj. 38., JAZU, Zagreb, 1954., str. 26.

podari snagu zato što je bio najslabiji među pastirima. U Bukovici postoji još jedna priča o pastiru koji je *vili* pomogao da otpetlja pletenicu što joj se zapetljala u grm, a ona ga je zauzvrat obdarila snagom – „(...) i *posta jak ka i Kraljević Marko*.“⁷⁰ U puntarskoj predaji *Tr roguja tr mrkulja* jedan djed vidio je *vilu* kako spava na suncu te ju je zaklonio jasenovom granom kao što je to učinio i Marko Kraljević zmijama. *Vila* ga je nagradila stadom ovaca koje je sam zaželio, ali je stada nestalo zato što se okrenuo prije nego li je došao kući.

3.1.3. Motiv „uviljenja“ i ženidbe s *vilama*

Samoborčani vjeruju u *vilovnaka* ili *kosmatog čoveka* kojega smatraju gospodarom *vila*.⁷¹ *No, ponekad se vilan*, kako ga nazivaju u Crnoj Gori, zna osvetiti *vilama* što je vidljivo u *Priči o bogumilima*.⁷²

Iako su u *Zborniku* zastupljena vjerovanja o gospodaru *vila*, uz njih se češće vežu mladići koji nakon određenog vremena postaju *vilenjacima*. *Vile* imaju moć kojom u vihoru mogu sebi odnijeti onoga koga žele imati, a najčešće se radi o otmici lijepih mladića s kojima mogu, a i ne moraju imati potomstvo (u Poljicama vjeruju da se rađaju samo *vile* dok muških potomaka nema⁷³). Od toga je proizašla kletva: „*Vile te odnije!*“⁷⁴ Onoga koga *vile* odnesu najčešće ga i povrate nakon određenog vremena. Nerijetko upravo oni postaju *vilenjaci*; *vile* ih nauče o moćima i ljekovitosti svih trava. Motiv otimanja, viline prevlasti nad mladićima ili pak zaljubljuivanja u *vilu* nalazimo često i u usmenoj poeziji što vidimo iz stihova jedne duvanjske pjesme:

*Sinoć majka bilu vilu kara:
„Bila vilo, grlo te bolilo!
Prođi mi se jedinoga sina,
Ne mami ga za goru na vodu,
Jer mi se je Ivo razbolio,*

*A ja nemam već jedina sina.“
Kad je vila majku razumila,
Ona liči čelebiju Ivu:
Za dan Ivo bolest pribolio,
Jer je bilu vilu obljudio.”⁷⁵*

⁷⁰ Vladimir Ardalić, „Vile i vještice“, knj. 22., str., 304.

⁷¹ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 138.

⁷² *Vilan vilama* nije htio otkriti o kojemu je biću riječ (dva čovjeka načinila su jedno tijelo s dvije glave kako ih *vile* ne bi ubile). Razlog tomu je to što su *vile* radile zlo protiv njegove volje te su ubijale ljude koji su zalazili u šumu. Motiv spomenutog dvoglavog bića ponovno će se javiti u priči *Ljubišnja*.

⁷³ Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 255.

⁷⁴ Mijo Biljan, „Snaga nekih trava“, u: *ZbNŽO*, knj. 12., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1907., str. 155.

⁷⁵ Stojan Rubić, „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, knj. 23., str., 239.

Ponekad ljudi sami pristaju na brak s *vilama*, npr. u priči *Smrt Lisačke vile* u kojoj Lisac *vili*, koja mu čuva stado u planini dok on obrađuje zemlju, obećava ženidbu. No, ova priča ne završava spomenutom ženidbom, već smrću *vile* koju je Lisac pod pritiskom seljaka noću mučki ubio radi moći koje posjeduje, što je učinio i ban Nesiren u priči *Vilina Ploča*.

U tužbalicama također često susrećemo *vile*, naročito u onima nastalim na području Crne Gore s obzirom da smo vidjeli da se uz njih uvijek vežu negativne konotacije. Stoga ih se stavlja u kontekst onih koji su sa sobom „odvele“/“uvilile“, npr. brata i djevera kojima su tužbalice najčešće i posvećene. Veliki broj takvih tužbalica bilježi Novica Šaulić ponajviše u durmitorskom kraju, npr. tužbalica 7. pod naslovom *Za bratom i djeverom* i u tužbalica 8. pod naslovom *Za bratom*:

7.
Šta je s tobom, brate, bilo?
Il' te vile uvilile,
Il' te ljudi izdadoše
*Pa ti pomoć ne dadoše?*⁷⁶

8.
Il' te vile uviliše
Ili džini salomiše,
Mlado srce opališe,
*Pa mi dođe pod ranama (...).*⁷⁷

3.1.4. Motiv krađe izvora viline moći

Čest motiv koji se javlja u pričama u kojima su *vile* glavni likovi je krađa viline moći, odnosno krađa pojedinog njezinog predmeta koji je izvor moći. Riječ je o motivu koji se javlja u različitim krajevima.

Priča zabilježena u Bukovici govori o čovjeku koji je *vili*, dok je spavala, skinuo krunu s glave te je ona, ostajući bez moći, postala sasvim obična djevojka koja se udala za njega. Muž je za vrijeme jedne svetkovine zatražio od nje da igra u kolu – vraća joj krunu, a ona bježi „pod oblake“. U priči *Vilina Pećina* (Crna Gora) mladić je *vili* ukrao krunu i oglašuje zato što je znao da bez njih ne može ponovno poletjeti. Poveo ju je kući, a izvore moći dobro sakrio tako da ih *vila* ne može naći. *Vila*, sada obična djevojka, rađa mladiću dva sina i kćer, a kada se ženio najstariji sin, zamole *vilu* da i ona zaigra – muž joj da ukradene predmete nesvjestan da će ona odletjeti i sa sobom povesti njihovu kćer.

Motiv otimanja izvora moći javlja se i u usmenoj poeziji. Kao primjer poslužiti će narodna pjesma iz Duvna u kojoj je Ivan *vili* uzeo krila i košulju:

⁷⁶ Novica Šaulić, „Tužbalice ponajviše iz Durmitorskog kraja“, u: *ZbNŽO*, knj. 42., JAZU, Zagreb, 1964., str. 452.

⁷⁷ Isto, str. 453.

*Vilu ljubi Zagorac Ivane,
Vilu ljubi devet godin dana.
Kad deseta nastala godina,
Progovara Zagorac Ivane:*

*„Oj bora ti, prebijela vilo,
Evo danas devet godin dana,
I deseta nastala godina,
Da se nisi nasmijala na me.“⁷⁸*

Ono što se dogodilo u prethodna dva primjera, dogodit će se i u spomenutoj narodnoj pjesmi – Ivan će se smilovati *vili* te joj vratiti krila i košulju, a ona će, čim ih dobije, poletjeti „nebu pod oblake“. Osim krađe spomenutih predmeta, u Kastavu i Lisini na Učki vjeruju da je moć skrivena u čipkastom rupcu uz koje se onda vezuju i priče o krađi. Upravo ti primjeri koji su zabilježeni na prostorima triju država svjedoče o preuzimanju motivima i prilagođavanju običajima i kraju koji ga je preuzeo.

3.2 *Vještice*

O *vješticama*, njihovu progonu i mučkom ubijanju napisane su brojne knjige. „Problem vještica“ kao uvaženom istraživačkom temom postao je 60-ih godina 20. st., a sam fenomen toga kulta Hugh Trevor-Roper vidi kao „posljedicu sustavne demonologije“ što ju je Crkva iskonstruirala na temelju europskih folklornih elemenata. Zoran Čiča navodi i starije autore koji su uzrok ovog fenomena tražili drugamo. Tako je Margaret Murray prvotno naglasak stavljala na tvrdnju da je vještičji kult ostatak pretkršćanskog kulta Dijane, a kasnije na dokazivanje povijesne sveprisutnosti Rogatog Boga, pri čemu u središtu štovanja vještičjeg kulta nije bio „kršćanski“ Sotona već starije božanstvo od kršćanske ideje Sotone.⁷⁹ No, kakav je pogled na spomenuto biće u narodnim pričama i vjerovanju zabilježeno u *Zborniku*?

Vještice su često okarakterizirane kao zle (stare) žene koje su rođene pod „zlom zvijezdom.“ Upravo spomenuto vjerovanje, uz vjerovanje da *vješticom* postaje žena koja je u djevojačkoj dobi bila *mora*, je najzastupljenije na cijelom prostoru o kojemu je ovdje riječ. Među ostalima, mogu se naći i zanimljiva obrazloženja njihova postanka, npr. Kotarani vjeruju da se *vješticom* ili *vještakom* postaje ako svećenik prilikom krštenja ili obreda ispusti koji dio⁸⁰ dok u Bosni i Hercegovini drže da su one kažnjene zbog neposluha zato što su htjele letjeti kada je bilo zabranjeno te se nisu htjele pokoriti i poniziti pred Bogom.⁸¹

⁷⁸ Stojan Rubić, „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, knj. 23., str., 234.

⁷⁹ Prema: Zoran Čiča, *Vilenica i vilenjak*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002., str. 21., 24.

⁸⁰ Prema: Mate Zorić, „Kotari. (Vjera u osobita bića. Vile)“, knj. 1., str. 231.

⁸¹ Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 151.

Zadaća *vještica* je da drugima čine zlo. Najčešće stvari koje čine su: pravljenje tuče⁸², bacanje uroka na one koji su im se zamjerili (mogu umrijeti, a i ne moraju), morenjenje stoke te napastovanje djece, a nerijetko imaju mogućnost premetanja u drugi oblik, npr. neku životinju. Za razliku od spomenutih osnovnih obilježja, od kraja do kraja mogu se naći i druga zanimljiva vjerovanja o tome kome i što vještice mogu učiniti pri čemu se može zamijetiti da je ponekad riječ o potpuno različitim vjerovanjima. U Vrgorcu vjeruju da *vještice* mogu nauditi mladićima, ali ne onima koju su prešli „Isukrstove godine“⁸³ gdje vidimo ponovno povezivanje kršćanske i mitološke tematike. U Crnoj Gori vjeruju da *vještice* djeci vade srce.⁸⁴ Motiv vađenja srca zastupljen je inače na širem području, ali se ne odnosi prvenstveno samo na djecu već na muškarce općenito.⁸⁵ Oko Koprivnice seljaci vjeruju da *coprnice* skupljaju trave te od njih prave lijekove i masti,⁸⁶ a u Praputniku da ako se *vukodlak* ili *vještica* pojave kao bijela životinja ne donose zlo (opasno je samo ako se pojave kao crna) te da jedna *vještica* molitvama liječi onoga na koga je čine bacila druga *vještica*.⁸⁷

Kako ih otkriti? U najviše krajeva govori se o pravljenju stolčića koji se mora postupno praviti od sv. Lucije pa do Badnjaka (između 13. i 25. prosinca). Taj stolčić nosi se na polnoćku, a kada se stane na njega moguće je otkriti tko je od prisutnih u crkvi *vještica*. Ponekad uz spomenuto vjerovanje u istom mjestu postoji i posve drugačije, npr. u Vrbovi (Slavonija) *vještice* koje kravama krađu mlijeko otkrivaju se na sljedeći način: *U to ime uzme zrelu tikvu, koja je čitava (dakle niti rezana niti dubena), no izdubiti, ne misiraču ili buču, bundevu, pa zabije u nju eksera i objesi je u dim, da se suši. Sada će se*

⁸² Ovo je vrlo čest motiv kada se govori o *vješticama*; javlja se u gotovo svim krajevima koji su obrađeni u *Zborniku*. U Praputniku vjeruju da imaju moć napraviti tuču u čaši vode te da se prozor ne smije otvarati zato što će u protivnom potući devet susjednih sela. (Prema: J. Bujanović, „Praputnik (Vjera u osobita bića. Vještice)“, u: *ZbNZO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 234.) Tjeraju ih pucanjem iz pušaka (punjenih uglavom solju ili blagoslovljenim prahom) u oblake te zvonjenjenjem zato što se *vještice* boje zvona (vjeruju i u hrvatskom primorju i u kajkavaca). U nekim mjestima ipak vjeruju da je jedino rješenje križ i molitva, npr. u Vrgorcu.

⁸³ Prema: Ivan Ujević, „Vještice: Vrhgorac (Vjera u osobita bića. Vile)“, u: *ZbNZO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 232.

⁸⁴ Prema: Miloš M. Jovović, nav. dj., str. 98.

⁸⁵ Motiv vađenja srca čest je u pričama iz Bukovice. Jedna od njih govori o mužu koji je shvatio da mu je žena *vještica* te da je htjela zetu izvaditi srce; uzeo joj je dijete, a nju utopio u rijeci govoreći joj: *Noćes si lovila srca, a sad ajde ribe!* (Vladimir Ardalić, „Vile i vještice. (Bukovica u Dalmaciji)“, knj. 22., str. 308.)

⁸⁶ Prema: Ivan Milčetić, „Otok Krk, i kajkavci. (Vjera u osobita bića. Vještice)“, 1896., str. 233.

⁸⁷ Prema: J. Bujanović, „Vještice. Praputnik. (Vjera u osobita bića. Vještice)“, knj. 1., u: *ZbNZO*, knj. 1., JAZU, 1896., Zagreb, str. 234.

u onoj ženi obustaviti voda, te će biti prisiljena, da moli za oprostjenje i da povrati kravi mlijeko.⁸⁸ Ovdje imamo i napomenu da se točno mora uraditi kako je rečeno zato što vraćanje u protivnom neće uspjeti. Da se nešto mora izvesti na način kako je rečeno ili da se nešto nikako ne smije, vidljivo je i u drugim primjerima u *Zborniku*. Što se tiču priloga pristiglih iz Crne Gore, oni govore o posve drugačijom otkrivanju *vještica*, npr. zabadanjem igle „glavatiće“ u prag crkve zato što ona koja je *vještica* ne može izaći kroz vrata sve dok se igla ne makne, a djeci ne može učiniti ništa našao ako im se podijeli pređa koja joj je ukradena.⁸⁹ U Bukovici vjeruju da se *vješticom* prestaje biti kad se ispovjedi kod svećenika⁹⁰ tako da nije uvijek nužno da ih se lovi, već se i one same ili na nečiji nagovor mogu osloboditi svoga prokletstva.

U nekim krajevima postoji vjerovanje i u *vještace*⁹¹, npr. u Poljicama. Za njega (*viščun* ili *viščak*) kažu: (...) *kazat će ti, šta se događa na daleku mistu, dokle oko ljudsko ne more doprit* (...).⁹² Također vjeruju da i oni mogu stvarati nevrijeme na moru kao što to čine *vještice*. Ivanišević donosi više priča i vjerovanja o njima kao što je npr. da idu ispred oblaka i bore se s onim s druge strane, a koja strana izgubi na toj će pasti tuča.⁹³ Spomenuta borbu dva *vještaca* može se povezati s dualističkim vjerovanjem personificirane borbe dobrog i zlog duha koji vuče korijene iz staroslavenskog dualističkog vjerovanja. O toj tematici u novije vrijeme piše Suzana Marjanić, samo što je riječ o postojanju *viščuna* u obliku crnog i bijelog vola⁹⁴ što u ovom slučaju nije navedeno. Oni se pod različitim nazivima spominju i u drugim krajevima, ali uglavnom nisu okarakterizirani.

3.2.1. Motiv *vještice* u pričama

Prije svega treba napomenuti da se pogled na *vještice* u pričama ponekad znatno razlikuje od spomenutih vjerovanja. U pričama one nisu prikazane kao tvorci tuče, ali lete na tamnom oblaku, skrivaju se i izlaze noću, uglavnom se nalaze u začaranim šumama, bunarima i sl. gdje zaustavljaju prolaznike,

⁸⁸ Prema: M. Kurjaković, „Vrbova u Slavoniji. (Vjera u osobita bića. Vještice)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, str. 235.

⁸⁹ Prema: Miloš M. Jovović, nav. dj., str. 99.

⁹⁰ Prema: Vladimir Arđalić, „Vile i vještice. (Bukovica u Dalmaciji)“, knj. 22., str. 307.

⁹¹ Neki autori smatraju da se ovim terminom, kao i drugim koji će biti spomenuti, označava jedno drugo biće – *vampir/vukodlak*.

⁹² Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 227.

⁹³ Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 229–230.

⁹⁴ Prema: Suzana Marjanić, „Vještičje psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)“, u: *Stud. ethno. Croat.*, vol. 17, Zagreb, 2005., str. 118.

nekad s namjerom da ih ubiju, nekad zadajući im zadatke čijim rješavanjem dobivaju slobodu, a ponekad i nagradu. Što se pak tiče postojanja *vještaca/coprnjaka* i sl. oni se javljaju i u pripovijetkama, ali kao vještici muževi.

U većini krajeva *vješticama* se pridaje moć letenja, uglavnom noću dok drugi spavaju, a bivaju otkrivene zbog sumnje nekog bližnjeg. *Vještice* se uglavnom sastaju na određenom mjestu za koje se zna da je njihovo okupljalište. Ponekad je to riječ o nekom geografskom lokalitetu u blizini mjesta u kojem postoji vjerovanje u njih, ali najčešće se okupljaju pod orahom za koje drže da je vještije drvo. Da bi mogle letjeti, *vještice* se mažu mašću, koja se uglavnom nalazi u posudi ispod ili oko ognjišta. To vjerovanje rašireno je na širem području, ali je samo u Samoboru zabilježeno kako se „coprnička mast“ pravi: – dobije se tako što *vještica* mora dobiti dijete s *vragom*, a zatim ga kuhati dok ne dobije mast.⁹⁵ Prije nego polete, *vještice* moraju izreći određene riječi istodobno udarajući štapićem po kaminu. Najčešće su „Ni o drvo, ni o kamen...“ nakon čega slijedi ime mjesta na kojem se moraju stvoriti. Ljiljana Marks u članku „*Ni o drvo, ni o kamen... „Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama*“ navodi niz formulaičnih primjera koji u najvećoj mjeri počinju na upravo spomenuti način. Autorica smatra da bez obzira koliko predaje o *vješticama* bile kristijanizirane, u dijelu gdje se prizivaju formule i opisuje let i dalje je sačuvan pretkršćanski, odnosno poganski dio.⁹⁶

Letenje i mazanje mašću nalazimo u različitim pričama, npr. u priči o djeveru koji se poput pet mladih žena namazao mašću i pojavio na otoku Mulatu, a vratio se u rodni grad na lađi obučen u svećenika (Kotari). U priči *Kraljeva kći vještica* kraljeva kći bi svaki dan poderala jedan par cipela te je uvijek iznova dobivala nove. Otac je tek uz pomoć starog vojnika uspio doznati njezinu tajnu – praveći se da spava, vojnik je spoznao da djevojka noću kamenom maže potplate cipela nakon čega odlijeće kroz dimnjak, što i on čini nastojeći je uloviti.

Vještice se javljaju i u pričama s motivom ubojstva vlastite djece, npr. u priči *Biberko* u kojoj je *vještica* ubila svojih devet kćeri umjesto pridošlih devet dječaka zato što ju jedan od njih (Biberko) nadmudrio. Sličan motiv ubojstva vlastitih kćeri zbog zamjene koju su načinili „budući zetovi“ nalazimo u priči pod br. 8 što ju je Papratović zabilježila u đakovačkoj okolini, samo što se ovdje radi o dvanaest sinova i dvanaest kćeri.⁹⁷

⁹⁵ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1, str. 123.

⁹⁶ Prema: Ljiljana Marks, „Ni o drvo, ni o kamen... «. Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama, u: *Mitski zbornik* (ur. Suzana Marjanić i Ines Prica), Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 111.

⁹⁷ Milena Papratović, Narodne pripovijetke iz okolice đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *ZbNŽO*, knj. 32, sv. 2, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.

Čest motiv koji se veže uz ovo biće je progonjena pastorka koja na kraju biva nagrađena za svoju službu, npr. priča iz đakovačke okolice (31.) Riječ je o djevojci koju je maćeha prognala u šumu gdje je služila *vještici*, a za nagradu je dobila sanduk zlata dok se maćehina kći polakomila i izabrala najveći sanduk u kojemu je bila zmija. Na temelju Vukova skupljanja i izdavanja narodnih pripovijedaka⁹⁸ može se uočiti povezanost spomenutog motiva u našim narodnim pričama sa srpskim narodnim pričama, naročito kada je riječ o pojedinim demonološkim bićima. U priči *Kako su radile onako su i prošle ala* se javlja u funkciji koju ima *vještica* u prethodnoj priči – protjerana pastorka ispunjava *aline* želje pri čemu je ona nagrađuje za trud, a pastorka izabire najlakši kovčeg pun dukata. Maćeha nakon toga šalje svoju kćer, ali ona izabire najteži sanduk u kojem su bile dvije zmijske koje su im ispile oči. Ovaj motiv maćehine i zlih kćeri preuzet je vjerojatno iz usmenih narodnih priča drugih zemalja kao što je čuvena njemačka bajka braće Grimm – *Pepeljuga*. S druge strane, osim progonjene djevojke javlja se i motiv mladića kojemu *vještica* zadaje zadatke koje je nemoguće ispuniti, a pritom mu nerijetko pomaže njezina kći koja se zaljubljuje u mladića te bježi s njim, npr. u priči pod br. 4 zabilježenoj u okolici Đakova u kojoj, bježeći pred ocem i majkom koji dolaze na tamnom oblaku, djevojka sebe i mladića pretvara u šumu, žito, vodu, patka...⁹⁹

Ponekad je *vile* i *vještice* teško dovesti u vezu zato što *vile* narod uglavnom smatra dobrim, a *vještice* zlim bićima. No, postoje vjerovanja i priče u kojima se ne može potvrditi rečeno; one se u njima javljaju i djeluju zajedno. U priči *Kuma vještica vile* su vještichine sluge koja otvaraju vrata dvorišta onome koji ulazi u vještichju kuću dok u priči *Kraljeva kći vještica vile i vještice* zajedno igraju. Posve je zanimljiva priča o nastanku prvog vrača gdje po dijete dolaze *vještice*, ali i *vilovnjak*: *Kada je ditetu bilo sedam godina, dođe po noći dvanaest vištica i jedan vilovnjak sa žutom bradom, ukradu to grozničavo dite i u svojim vilovskim kolima odvezu ga nebu pod oblake (...)*.¹⁰⁰ Međutim, one mu dadu vilinski štap da ih razdijeli na četiri strane svijeta, a zatim ga vraćaju kući kako bi ljude „liječio“ od muka što im zadaju *vile* i *vještice*. Sukladno tome ide i vjerovanje Otočana da *vile* i *vilenjake* ne smiju vidjeti ljudi zato što će u protivnom stradati; to je dozvoljeno samo vraču i vračari. No, da li su ta bića

⁹⁸ U *Zborniku* nemamo zabilježene pripovijetke iz Srbije pa je postojanje pojedinog motiva i njegovo povezivanje s našim krajevima vidljivo samo iz sakupljenih narodnih priča zabilježenih u drugim zbirkama. Na taj način moguće je dokazati povezanost pojedinih motiva i vezu među dvama prostorima i narodima.

⁹⁹ Milena Papratović, *Narodne pripovijetke iz okolice đakova s komentarima i poredbenim pregledom*, *ZbNŽO*, knj. 32, sv. 2, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.

¹⁰⁰ Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 121.

zajedno i stvorena? Isti smatraju da je *vještice* i *vilenjake* stvorio Bog nakon što su Adam i Eva slagali da imaju šestero djece umjesto dvanaestero pa im je Bog na to odgovorio: *Koliko vidljivi, toliko nevidljivi*.¹⁰¹ Spomenuto vjerovanje o njihovu zajedničkom stvaranju dovodi i do zaključka zašto ih se dovodi u vezu, kao i njihovo zajedničko pojavljivanje i djelovanje.

3.3. *Mora*

Najčešće vjerovanje je da je riječ o ženi iako ima krajeva u kojima se smatra da *mora* može biti oba spola. Ona noću mori ljude (mogu izdahnuti pod njenom težinom) ne birajući pri tome dob (u više krajeva prikazane su kao bića koja djeci sišu krv, mlijeko ili pak grizu pete). Zanimljivo je vjerovanje Kastavaca koji smatraju da *mora* „gnjete i siše stanovite ljude samo iz ljubavi”.¹⁰² U Gornjoj Voči (na hrvatsko-štajerskoj granici) vjeruju u *polegača*¹⁰³ koji opisom odgovara *mori* u većini hrvatskih krajeva. *More* u predajama najčešće bivaju prvo bačene u oganj, ali uspijevaju pobjeći kroz dimnjak ili prozor, što je vidljivo i u sljedećem primjeru: *Jedna je žena uhvatila moru na svom djetetu, pa ne premjestivši ruku (ako se ruke premjeste, mora će uteći), baci je u peć, da se speće. Ali mačka, t. j. mora pobjegne kroz prozor*.¹⁰⁴ Metamorfoza kakva se nalazi u ovoj kratkoj priči karakteristična je za *more*. One inače imaju mogućnost preobrazbe u neku drugu životinju, najčešće mačku i muhu što im omogućuje da se provuku kroz sitne otvore, npr. ključanicu.

More se često dovode u vezu s *vješticama* vjerujući da *mora* udajom postaje *vještica*. Stoga su načini otkrivanja i obrane protiv njih nerijetko slični. Najčešća obrana su križ i nož, ali treba biti oprezan s nožem zato što *mora* može biti član obitelji. Od ostalih obrana spominje se mazanje bijelim lukom, okretanje metle iza vrata i sl. Puk vjeruje da se *moru* može uhvatiti u crkvi na isti način kao i *vješticu*. Međutim, postoje i drugi načini otkrivanja, također vezani uz crkvu – *vještice* i *more* moguće je otkriti ako se predom opase crkva, a ispred praga zakopa žličica načinjena od bršljana, a može ih prepoznati i svećenik koji se za vrijeme mise okrene puku i reče: “molite braćo!”¹⁰⁵ Ako

¹⁰¹ Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 121–2.

¹⁰² Prema: Ivan Milčetić, „Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci. (Vjera u osobita bića. Mora i polegač)“, u: *ZbNZO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 236.

¹⁰³ Isto, str. 237.

¹⁰⁴ Ivan Milčetić, „Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci. (Vjera u osobita bića. Mora i polegač)“, knj. 1., str. 236.

¹⁰⁵ Prema: Ivan Milčetić, „Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci. (Vjera u osobita bića. Mora i polegač)“, knj. 1., str. 236.

se planirano otkrivanje ne uspije izvesti onako kako je planirano, one mogu pobjeći preko mora u ljupini od jajeta¹⁰⁶, ali nikako drugačije osim toga.¹⁰⁷

Crnogorci vjeruju da *mora* ne može učiniti veliko zlo, već da samo muči djecu i odrasle mladiće. Kao i narod u hrvatskim krajevima, i oni vjeruju da dolazi noću te da pritišće čovjeku grudi, ali način hvatanja more nešto je drugačiji – *mora* će ući u otvorenu bocu ako se okrene put one strane od kuda dolazi; boca će se odmah zatvoriti, a *mora* će ležati kao mrtva sve dok se boca ponovno ne otvori.¹⁰⁸

3.4. *Vukodlak*

Pieter Plas smatra da „demoniski mrtvac“ na zapadnojužnoslavenskom području odgovaraju kategoriji *vampira* koji se označava dvama terminima – *vampir* i *vukodlak*, navodeći pri tome da se u Hercegovini i Crnoj Gori *vampiri* zovu *vuk*.¹⁰⁹ Treba napomenuti da je u *Zborniku* najzastupljeniji termin *vukodlak*¹¹⁰ i njegove varijante; *vampir* se rijetko spominje dok se *vuk* uopće ne spominje. Bez obzira o kojemu je terminu riječ, o njima se na gotovo cijelom prostoru govori isto. Riječ je o negativnom biću koje napada čovjeka, i to najčešće noću. Ponekad ih se promatra kao pandan *morama* i *vješticama* koje predstavljaju zlobne žene, odnosno riječ je o opakim muškarcima. Predvečer izlaze iz grobova, a u njega se vraćaju prije nego li pjevci zapjevaju. Uglavnom je rašireno vjerovanje da ga je moguće ubiti glogovim kolcem ili kolcem načinjenim od crnog trna (takvu činu najčešće prisustvuje svećenik) ili rezanjem mrtvacu žile ispod koljena (tetine) kako se ne bi povukodlačio,

¹⁰⁶ Motiv vožnje na ljusci jajeta nalazimo i crnogorskim priložima. Narod vjeruje kako će se duh *vještice* voziti na njima ako ljuska jajeta ostane prepolovljena te je stoga nastoje smrviti u sitne komadiće. (Prema: Miloš M. Jovović, nav. dj., str. 99.)

¹⁰⁷ Prema: Ivan Milčetić, „Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci. (Vjera u osobita bića. Mora i polegač)“, knj. 1., str. 236.

¹⁰⁸ Prema: Miloš M. Jovović, nav. dj., str. 99.

¹⁰⁹ Prema: Pieter Plas, „Vukovi i smrt: tanatološko značenje vuka u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog područja“, u: *Narodna umjetnost*, 47/2, 2010., str. 82.

¹¹⁰ Nada Milošević-Đorđević smatra da su *vukodlak*, *vjedogonja*, *kodlak*, *tenac*, *vampiri*... isto biće. Prema njenom mišljenju *vukodlak* je uobičajan način za *vampira* koji se po svome nazivu prvotno zamišljao u vučjem obliku. (Prema: Nada Milošević-Đorđević, „Vampir“, „Vukodlak“, u: nav. dj., str. 262., 273.) Međutim, *vidogonja* ili *vjedogonja* se u Kotarima kaže za osobu koja znade prošle i buduće stvari, on liječi bolesnike za plaću, ali može navući zlo iz zavisti ili koristi. (Prema: M. Zorić, „Kotari u Dalmaciji. (Vjera u osobita bića. Vjedogonja)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.). Prema ovom Zorićevu zapisu vidi se da poistovjećivanje *vukodlaka* i *vjedogonje* nije moguće, osim ako se razmotri mišljenje da se za *vampira*, osim *vjedogonje*, koriste i termini *vještac* i *štrigun* (Prema: Pieter Plas, nav. dj., str. 83.) kojima bi spomenuti Zorićev opis više odgovarao uzimajući u obzir njihovu karakterizaciju u drugim krajevima.

odnosno kako ne bi mogao hodati svijetom (ovaj se postupak primjenjuje na one za koje narod vjeruje da su za života bili *vukodlaci*). Posve neobična obrana od *vukodlaka* zabilježena je na Pelješcu – ljudi u zidove dvorišta stavljaju komadiće stakla tako da *vukodlak* ne može preći preko zida.¹¹¹

O postanku *vukodlaka* postoje različita vjerovanja, nerijetko neobična i zanimljiva kao što je to vjerovanje iz Bosne i Hercegovine koje kaže da se čovjek može povukodlačiti tek nakon četrdeset dana; prije je moguće samo ako pređe iz jedne države u drugu ili pak vjerovanje da se pripadnik kršćanskog i turskog naroda može pretvoriti u *vukodlaka*, ali ne i pripadnik *‘rišćanskog*.¹¹² *Slično vjerovanje o povukodlačivanju samo pripadnika određene vjere zabilježio je Ardalić u Bukovici. Iz njegova zapisa vidljivo je da se povukodlačiti može samo katoličko stanovništvo, ali ne i pravoslavno.*¹¹³ *Već spomenuto povezivanje vještica i vukodlaka vidljivo je u Prigorju gdje narod drži da vukodlakom postaju ceprnjica i ceprnjak nakon smrti.*¹¹⁴ Vjerovanje da se *vukodlakom* može postati i dolaskom u dodir s krvi *vukodlaka* zastupljeno je u Osiku u Lici. Zbog toga se svećenici prilikom obreda ubijanja oblače u bikovu kožu.¹¹⁵ Posve drugačiji način postanka bića o kojemu je riječ zabilježen je u mjestu Kola (BiH) – *vukodlacima* mogu postati i muškarci i žene ako se pređe preko mrtvaca (naročito ako pređe mačka).¹¹⁶

U Kotarima se uvriježilo mišljenje kako je *vukodlak* zapravo *vrag* zato što mnogima uzrokuje neizlječive bolesti i smrt¹¹⁷ dok u Koprivnici vjeruju da je riječ o biću koje je pola čovjek pola vuk te da lovi i jede ljude¹¹⁸ što nemamo zabilježeno u niti jednom drugom kraju. Spomenuto vjerovanje u Kotarima o dovodenju veze između *vraga* i *vukodlaka* nije iznimka. U Poljicama postoji vjerovanje da Sotona iz groba uzima kožu s mrtvaca koju zatim napuše poput balona, odnese u crkvu i pokuša probušiti – ako se ne probuši taj postaje *vukodlak*.¹¹⁹

¹¹¹ Prema: Stjepan Banović, „Vukodlaci“, u: *ZbNŽO*, knj. 26., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1897., str. 347.

¹¹² Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 149.

¹¹³ Prema: Vladimir Ardalić, „Vukodlak. (Bukovica u Dalmaciji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 13., JAZU, Zagreb, 1908., str. 148.

¹¹⁴ Prema: Vatroslav Rožić, „Prigorje. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 13., JAZU, Zagreb, 1908., str. 98.

¹¹⁵ Prema: Ivan Krmpotić, „Vukodlak. (Osička općina u Lici)“, u: *ZbNŽO*, knj. 22., JAZU, Zagreb, 1917., str. 320.

¹¹⁶ Prema: Ivo Šajnović, „Kola. (Narodni život i običaji)“, knj. 3., str. 257.

¹¹⁷ Prema: Mate Zorić, „Kotari u Dalmaciji. (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik)“, knj. 1., str. 226.

¹¹⁸ Prema: Rudolf Horvat, „Koprivnica. (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 226.

¹¹⁹ Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 246.

U većini predaja zabilježeno je da *vukodlaka* svatko može vidjeti¹²⁰ te da oni proganjaju ljude dok ih netko ne ubije na već spomenuti način. Prema jednoj predaji *vukodlaci* ne proganjaju ljude vječno, već nakon godine dana od njihove smrti, odlaze u pakao iz kojega se ne vraćaju.¹²¹ Ovdje je vidljivo povezivanje kršćanske tematike (vjerovanja u zagrobni život) i pučkog praznovjerja vezanog uz spomenuto biće. Uvriježeno je često i mišljenje da „svako pleme“ ima jednog *kudlaka* koji nastoji nauditi ljudima, ali i jednog *krsnika* koja je njegova suprotnost te iste ljude nastoji obraniti.¹²² Boje njihova tijela također možemo povezati sa simbolikom bijele (*krsnik*) i crne (*kudlak*) boje i analogno tomu povezati ih s pojmovima *vrag* (nastoji nauditi čovjeku) i *anđeo* (nastoji zaštititi čovjeka).

Za ovo je biće, kao i za mnoga druga, karakteristična metamorfoza. Najčešće se govori o prijetvorbama u mješinu koja se valja po tlu i straši ljude, čovjeka ili pak u razne životinje (mačku, konja, vola, magarca...). U 14. priči iz okolice Đakova Milica se je udala za *vukodlaka*, a nakon što ju je ubio pretvorila se u ružu koju je šumar ubrao i odnio kući. Kada je šumar shvatio da se Milica noću pretvara u prekrasnu djevojku uzeo ju je za ženu (morao ju je zatvoriti u kulu kako ju *vukodlak* ne bi našao). Međutim, šumar sreće siromaha (*vukodlaka*) kojemu se potuži; *vukodlak* iskoristi priliku i uđe u kulu, napadne djevojku koja se zatim pretvori u golubicu. U ovoj priči imamo dvije linije metamorfoza: 1) muž – *vukodlak* – siromah – *vukodlak* i 2) djevojka – ruža – djevojka – golub.¹²³

3.4.1. Motiv *vukodlaka* u pričama

Često se u različitim krajevima susreću isti, ponekad i gotovo identični motivi kao što je to kod vjerovanja u „vampire trgovce“¹²⁴ i „vukodlake

¹²⁰ Zanimljiva je činjenica da se o spomenutom biću često piše, ali rijetko kad saznajemo podatke o njegovu fizičkom izgledu. Jedan od neobičnih opisa zabilježio je Filakovac u Retkovcima: *Kazuju, da e svaj po telu rundav ko pas, ima krvave oč i zube, a iz usta mu suklja plamen.* (Ivan Filakovac, nav. dj., str. 146.)

¹²¹ Prema: M. Kurjaković, nav. dj., str. 235.

¹²² Prema: Ivan Milčetić, „Krk i Kastav u Istri. (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 224.

¹²³ Milena Papratović, Narodne pripovijetke iz okolice đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *ZbNŽO*, knj. 32, sv. 2, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.

¹²⁴ U priči zabilježenoj u Neretvi „vampir trgovac“ se ukazao prijatelju te mu je rekao kako u grobu mora biti samo na veliki petak – prijatelj ga je ubio trnovim kolcem te uzeo njegov novac i trgovinu. Slično je i s pričom zabilježenom u Makarskoj u kojoj se također nalazi vjerovanje da u grobu moraju biti samo na veliki petak. Niti ovaj *vampir* nije nikome činio zlo, a na svojoj samrti, obraćajući se ljudima (slično kao i „vampir trgovac“), rekao je: „E, moji Makarani“ veli, „pogubite vi mene, kad ja nisam vas!“ (Stjepan Banović, „Vukodla-

mesare¹²⁵. Međutim, najčešći od svih je vjerovanje da žena može ostati trudna s *vukodlakom*, npr. priča o djetetu koje se rodilo crno kao ugljen i smrdjelo cijeli život (Kola, BiH)¹²⁶, o djetetu s velikim šiljatim crvenim zubima koje su seljani kasnije ubili i bacili u grob s pokojnikom (Otok)¹²⁷ ili pak dijete rođeno bez kostiju koje je nalikovalo na mijeh (glagoljski zbornik iz 17.st. – senjska biskupija).¹²⁸ Iako je motiv rađanja djeteta koje je žena dobila s *vukodlakom* proširen na većem prostoru, krajnji produkt, odnosno dijete u niti jednom od tih priča nije isto što zapravo svjedoči o prenošenju i mijenjanju pojedinih motiva usmenom predajom.

Drugi čest motiv o *vukodlaku* i udovici je dolazak *vukodlaka* po udovici, njezin bijeg s groblja te *vukodlakov* povratak u grob. U priči *Mjesečina sja, mrtav koŋa jâ...* noću iz groba izlazi mladić koji na bijelom konju odlazi po svoju ženu koja je ubrzo nakon udaje ostala udovica te ju odluči povesti sa sobom u grob. Međutim, žena ga nadmudri odugovlačeći svoj silazak dok pijevci ne zapjevaju; mladić se povlači u grob, a kasnije pored mrtvacu nalaze živu kokoš koju probadaju glogovim kolcem.¹²⁹ Sličan motiv zabilježen je i u Osiku, ali nije riječ o udovici, već o djevojci zaručnici koju je *obrstar* namamio k sebi kada je išla noću po vodu te ona odlazi s njim „na kraj svijeta“¹³⁰ dok je u Đakovu zabilježena priča o djevojci koja čeka dragoga da se vrati iz rata, a koji u konačnici dolazi po nju također na bijelom konju te ju odvodi na groblje. U ovoj priči, kao i u dosadašnjim, djevojka odlaže silazak u grob – vojniku je posljednje dala klupko konca koje je odmotavala dok ga je on namotavao u grobu te je na taj način uspjela pobjeći.¹³¹

ci“, knj. 26., sv. 2., str. 352.) U crnogorskoj priči *Vampirovići* nalazi se motiv koji se veže kod nas za *vukodlake*, a riječ je o muževu ustajanju noću iz groba. Svekar je pomogao ženi ubiti sina Ristu odsjecanjem glave (ženi je rekao da će ustajati dok mu netko ne odsiječe glavu). Iz sva tri spomenuta primjera, i naših i crnogorskih, umrla su rekli kada, odnosno što se mora učiniti kako se više ne bi digli iz groba.

¹²⁵ U Boki je zabilježena priča o dva brata. Jedan od braće umire, a drugi ga nakon četiri godine sreće u Carigradu u mesnici. Ne htjede se bratu javiti svjestan da se povukodlačio te vlasniku reče što mora učiniti kako bi ga ubio zato što će se u protivnom s vremenom ponovno preobratiti u biće nalik čovjeku (dobit će žile i kosti). U Vrgorskoj krajini zabilježen je sličan motiv. Riječ je o vojniku koji je u sarajevskoj mesnici prepoznao čovjeka koji je umro prije dvadeset godina te je vlasniku rekao što mu je činiti.

¹²⁶ Prema: Ivo Šajnović, „Kola. (Narodni život i običaji)“, knj. 3., str. 258.

¹²⁷ Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 123.

¹²⁸ Prema: Rudolf Strohal, „Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige“, knj. 15., str. 311.

¹²⁹ Prema: Ivo Šajnović, „Kola. (Narodni život i običaji)“, knj. 3., str. 258–9.

¹³⁰ Ivan Krmpotić, *Vukodlak*. (Osička općina u Lici), *ZbNŽO*, knj. 22, JAZU, Zagreb, 1917., str. 319–320.

¹³¹ Milena Papratović, Narodne pripovijetke iz okolice đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *ZbNŽO*, knj. 32, sv. 2, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.

3.5. *Krsnik*

Već je prije spomenuto kako su *krsnici* dobra bića koja se bore s *vukodlacima*. Na otoku Cresu *karsnike* također smatraju dobrim i prije i poslije smrti. Međutim, oni vjeruju da su to mrtvi ljudi koji su se rodili u tankoj mrežici od mlijeka koja podsjeća na košuljicu. Za života paze da ljudi ne idu u blizinu mjesta gdje se *kudlaci* i mrtvi *karsnici* bore, a nakon smrti, naročito u božićno vrijeme, i sami se bore s *vukodlacima* koji su zli poprimajući pri tome druge oblike: ovce, mačke, psa, vola i konja.¹³² Pretvaranje *krsnika* u bijelog psa koji se bori s crnim psom (*vukodlakom*) zabilježeno je u Kastavu.¹³³ Osim borbe s *vukodlacima*, Kastavci vjeruju i u borbu s *vješticama* – tuča neće poharati usjeve one godine kada *kresnik* svlada *vješticu*¹³⁴ što je *ujedno i potvrda vjerovanja u vještice* kao tvorce tuče i na ovom prostoru. Osim moći nad *vješticama* i *vukodlacima*, u Brestu vjeruju da imaju moć i nad *morama*.¹³⁵

O postanku *krsnika* govori se i u drugim krajevima. Iz priče zapisane u Praputniku saznajemo da se *kresnikom* postaje kada se navrší 21 godina ako je dijete rođeno u popovskom odijelu, pod kapicom ili samo u košulji. Drži ga se za zaštitnika koji, ako je rođen u popovskom odijelu, zna liječiti i blagoslivljati.¹³⁶ I u Brestu u Istri vjeruju u rađanje u bijeloj košuljici koja se mora ušiti djeci pod kožu ispod pazuha kako mu je *vještice* ne bi ukrale i rastrgale zato što će ostati bez moći.¹³⁷ Stjepan Žiža je u Istri zabilježio vjerovanje u *grišnjaka* koje kaže da se dijete može roditi u bijeloj košuljici, mreni ili s kapom na glavi. Potrebno je s njega skinuti mrenu te je zašiti ispod kože pod djetetovo pazuho ili ju sačuvati dok dijete ne poraste zato što će ga to čuvati od *štriga*. One na sastancima dogovaraju kojega će čovjeka zaklati i pojesti, a spasiti ga može samo *grišnjak* tako da ubije *vještice* ili da čuje koji su lijek odredile za onoga kojeg će napasti.¹³⁸

Krsnik ne smije izdati da je *krsnik*; u protivnom bi umro. Zaštićen je od zlih duhova koji mu ne mogu ništa zato što uza sebe ima nož s urezanim

¹³² Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 267.

¹³³ Prema: Ivo Jardas, „Kastavština. (Zmamorija)“, knj. 39., str. 105.

¹³⁴ Prema: Ivan Milčetić, „Krki i Kastav u Istri (Vjera u osobita bića. Vukodlak i kresnik)“, knj. 1., str. 225.

¹³⁵ Prema: Jakov Mikac, nav. dj., str. 195.

¹³⁶ Prema: J. Bujanović, „Praputnik. (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik), knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 226.

¹³⁷ Prema: Jakov Mikac, nav. dj., str. 195.

¹³⁸ Prema: Stjepan Žiža, „Grišnjak. (Iz Istre)“, u: *ZbNŽO*, knj. 18., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1913., str. 192.

Isusovim imenom.¹³⁹ Ovo je zapravo još jedan u nizu primjera koji govore o miješanju poganskog i kršćanskog jer kako vidimo, nekom mitološkom biću ne može našao učiniti drugo mitološko biće jer on posjeduje simbole kršćanstva.

Iz opisa ovog bića zamjećujemo često spominjanje bijele boje, bilo da se radi o boji košuljice ili boje životinje u koju se pretvara. Ljubinko Radenković pišući o boji kao obilježju mitoloških bića između ostaloga govori o boji košuljice kojom se otkriva demonska priroda određenog bića. Najprisutnije boje u karakterizaciji mitoloških bića su crna i bijela što ih s jedne strane povezuje i za onostrani svijet.¹⁴⁰ O borbi *vukodlaka* i *krsnika* kao bijelog i crnog psa, moguće je govoriti kao o personifikaciji, odnosno kao borbi dobra i zla. I dok se za druga bića vežu različite boje, uz njega se uvijek izričito veže bijela. Kao što možemo vidjeti iz priloženog, ovo se biće smatra najpozitivnijim među do sada spomenutim bićima. Njegova je uloga zaštita ljudi od zla, odnosno od *vještica*, *mora* i *vukodlaka*, a samo njegovo ime podsjeća na simbol kršćanstva – križ.

3.6. *Malić*

Postoje bića koja se u svojim karakteristikama ne razlikuju puno od kraja do kraja, ali ima i onih kod kojih je situacija drugačija, kao što je to s *malićem*. I dok su mu osnovna obilježja kapica (uglavnom crvena) i malen (patuljast) rast, drugi detalji se razlikuju od mjesta do mjesta. *Malić* se u Istri i Sloveniji spominje kao *Malik*, u srednjoj Dalmaciji poznat je kao *masmalić*, *macmolić*, *maličić*, *macić* i *mačić* dok ga u okolici Dubrovnika zovu *tintilin*.¹⁴¹

Milčetić govori kako je riječ o obijesnom dječaku s crvenom kapicom koji straši, ali ne nanosi štetu; zna se katkada s čovjekom porječkati, bacati kamenčiće čovjeku kraj glave, prestrašiti ga ako zaspi u polju ili šumi, ribarima zaplesti mreže, ali nikoga neće udariti. Onome tko ga dobro nahrani donosi novac, ali samim tim činom dušu prodaje *vragu* (ne može je više vratiti). Uspio je zapisati i priču o postanju *malića/malika* u Puntu na otoku Krku, a slične varijacije naći ćemo i u tekstovima drugih zapisivača¹⁴² – potrebno je

¹³⁹ Prema: Ivan Milčetić, „Krk i Kastav u Istri. (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik), knj. 1., str. 225.

¹⁴⁰ Prema: Ljubinko Radenković, „Boja kao obeležje mitoloških bića – slovenske paralele“, u: *Južnoslovenski filolog*, 64, Beograd, 2008., str. 338.

¹⁴¹ Tamara Gobo, Ivan Milčetić o hrvatskim demonološkim ili mitskim predajama, *Zbornik o Ivanu Milčetiću*, Zagreb, 2002., str.324.

¹⁴² *Macićem* ili *maciklićem* u Poljicima smatraju malo dijete što šeta po poljima, planinama i uz more. Sretan je za ribara, ali ga se dijelom ulova mora nahraniti. Nastaje iz jaja posve crne kokoši koje se nosi ispod lijevog pazuha pod sedrom uz more bez iti jedne progovorene

sedam godina hraniti crnog pijetla dok ne snese jaje koje zatim treba obaviti crnom svilom i nositi pod pazuhom devet mjeseci, a iz njega će se roditi *malik* s crvenom kapicom.¹⁴³ Ovdje vidimo suprotnu prijetvorbu od dosadašnjih – iz životinjskog oblika u čovjeka, odnosno iz jaja u čovjeka. U Vrbniku pak smatraju da može poprimiti oblik zeca, ali samo noću dok je danju dječak s crvenom kapicom.¹⁴⁴ *Malićem/masmalićem* na Cresu drže malog čovjeka obučenog u modrikaste hlače i s kapicom na glavi. Riječ je o biću dobre naravi koji se najčešće ukazuje samo kada ga čovjek pozove u pomoć, a boravi u zemlji gdje ima soli.¹⁴⁵ U Zaostrogu vjeruju u *matića*. Svojim izgledom podsjeća na dijete rođeno prije vremena, a viđa ga se po potocima i blizu jama. Liči na malo dijete, ima klobučić na glavi i štap u ruci. Ako mu čovjek uspije oteti te dvije stvari, može dobiti silno blago. Neki ga drže u kući ili on pak često dolazi k njima; oni ga hrane, a on njima donosi sreću.¹⁴⁶

3.7. *Div*

U predajama koje se nalaze u *Zborniku*, kada se govori o prvim ljudima, nerijetko se govori o ljudima ogromne visine i snage. Suprotno tomu mišljenju je ono iz Samobora – vjeruju da su prvi ljudi bili mali, a pošto su sv. Petar i Isus prigovorili Gospodinu da su mali, on je drugu generaciju stvorio gorostasima na što je sv. Petar opet prigovorio te je Bog stvorio današnje ljude.¹⁴⁷

U Poljicima se *divovi* spominju pod nazivom *điganti*: *Svaka ruka bila jin debela ka' najjačem čoviku noga u bedri, pleća široka, mogli prinašati kamenje, koje ne bi danas deset ljudi jaki' moglo krenit*.¹⁴⁸ Iz opisa vidimo da je riječ o *divovima* kakve nalazimo u bajkama međutim, glava koja bježi iz ruku i skače po gomilama nije uklopiva u „klasične“ priče o *divovima*. Ova ogromna bića bile su i žene: *Pripovida se, da su na glavi nosile one velike kolone (stupi)*

riječi dok u Docu vjeruju u pjevca i crno jaje što ga pjevac snese nakon devete godine, a nakon što se izleže služi gospodar. (Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 265.) Kod Bukovčana se razlikuje samo vrijeme nošenja, a gospodar kojemu služi uvijek će imati novaca. Međutim, oni vjeruju da *maljak/mačić* na kraju zadavi gospodara, ali mudar gospodar će to spriječiti davljenjem *mačića*. *Mačićem* ga zovu zato što neki vjeruju da se može pretvoriti u mačka pa i u mazgu. (Prema: Vladimir Ardalić, „Iz Bukovice u Dalmaciji“, knj. 17., sv. 1., str. 191–2.)

¹⁴³ Prema: Ivan Milčetić, „Malić. (Vjera osobita bića)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 228.

¹⁴⁴ Isto, str. 228.

¹⁴⁵ Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 271.

¹⁴⁶ Prema: Stjepan Banović, „Vjerovanja. (Zaostrog u Dalmaciji)“, knj. 23., str. 197–8.

¹⁴⁷ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 120–1.

¹⁴⁸ Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 223–4.

u crkvi sv. Duje u Splitu i još kudjelju prele putem noseći.¹⁴⁹ U Zaostrogu razlikuju *gigante* i *zvicere*. Dok se *gigantima* smatraju strašno veliki ljudi koji su živjeli u davna vremena, *ziceri* su također strašno veliki ljudi, ali imaju samo jedno veliko oko na čelu te jedu ljude.¹⁵⁰ Ovaj motiv jednookog diva ponovno podsjeća na poznati antički motiv kojeg je očito, s obzirom da ga se nalazi na više mjesta, narod na našim prostorima rado preuzimao.

Vjerovanje u *divove* rasprostranjeno je i na đakovačkom prostoru.¹⁵¹ Priča 27. govori o Cigi koji je nadmudrio *divove* pokazujući im svoju "snagu". Motiv jednookog diva nalazi se i u 29. priči iz Đakova koja svojom sličnošću jako podsjeća na epizodu iz *Odiseje* – boravak u Polifemovoj špilji. Nakon što je *jednooki div* pojeo svećenika, učenik je od raznja načinio zašiljeni štap te mu, dok je spavao, probao oko, a zatim zaklao ovcu, ogrnuo se njezinom mješinom, izašao iz špilje, gurnuo *diva* u rijeku te mu uzeo svu stoku. Kao dokaz raširenosti identična motiva na širem južnoslavenskom području svjedoči pripovijetka *Divljan* (Risan, Crna Gora) zabilježena u Vukovoj zbirci narodnih pripovijedaka.¹⁵² U pripovijetci *Carski sin* nalazi se opis čovjeka kojega car ne uspijeva uloviti sve dok nije napravio dva potoka kojima su tekli rakija i mlijeko (*div* ih popio). Riječ je o čovjeku koji je bio dvanaest stopa visok i šest stopa širok, a bojali su ga se svi u carstvu. Ovaj opis odgovara *divu*, ali nigdje to u tekstu nije izričito naglašeno. Zanimljiva je i anegdota što ju je zapisao Ante Šimčik o istjerivanju *džinova* iz Istambula – strah od fra Grge Martića.¹⁵³

3.8. Pasoglavac

Pasoglavac je još jedan od onih bića kojeg se na malom prostoru drugačije tumači. Ne može se reći da ipak nema određene povezanosti među njima – riječ je o varijacijama osnovnog obilježja toga bića s karakteristikama što se javljaju u nekom drugom kraju, a svima je zajedničko da ga smatraju zlim bićem. Najčešći motiv koji se provlači u vjerovanjima je pasja glava i oko nasred čela ili glave koji neodoljivo podsjeća na već spomenuti antički motiv. Većinu vjerovanja o kojima će ovdje biti riječi zabilježio je Dragutin Hirc.

U sv. Petru kod Ludbrega postoji priča (u vremenu vladavine Turaka na našim prostorima) o *pasjanu* koji je sasvim izgledao kao čovjek, ali je imao

¹⁴⁹ Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2, str. 224.

¹⁵⁰ Prema: Stjepan Banović, „Vjerovanja. (Zaostrog u Dalmaciji)“, knj. 23., str. 205.

¹⁵¹ Milena Papratović, Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *ZbNZO*, knj. 32, sv. 2, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.

¹⁵² Miroslav Pantić, Vuk Stefanović Karadžić i srpske narodne pripovetke, *Srpske narodne pripovetke*, Prosveta, Beograd, 1988.

¹⁵³ Ante Šimčik, Uz veliki zagrebački potres g. 1880., *ZbZNO*, knj. 29., sv. 1, JAZU, Zagreb, 1933., 238.

pseću glavu. Hvatao je ljude koji bi mu uglavnom pobjegli preko močvare, i to bacajući daske preko nje. U Zagorju (Veliko Trgovište) zovu ga *pesjak* i ima oko na sredini glave, ali je riječ o zlom čovjeku koji lovi i jede kršćane te od toga živi dok je u Slatiniku kod Broda na Savi zabilježeno vjerovanje u biće čije su karakteristike kombinacija dvaju prethodnih vjerovanja – glava je pasja, ima jedno oko i rep te jede kršćane. U Žumberku *pasoglavac* je opisan kao stvorenje čovjekove visine i čovječjeg tijela, glave kao u psa na kojoj ima jedno oko te hoda na četiri noge. Zanimljiva je konstatacija da on ne postoji kod nas zato što Rusija „udara topovima“ kako on ne bi mogao prema Zapadu. Nešto drugačije vjerovanje imamo u Strizivojnoj – riječ je o biću koje ima pasju glavu i konjske noge dok u Babinoj Gredi njime samo plaše djecu. U Gornjim Borcima (okolica Daruvara) vjeruju da se *pasoglavci* nalaze u mračnoj zemlji koju čuva vojska da ne prođu k nama već u Rusku carevinu. Čovjek se može spasiti jedino skrivanjem u konjsko đubrivo; u protivnom će ga *pasoglavac* naći.¹⁵⁴

Ličani vjeruju da *pasoglavac* ima jedno oko na vrh glave i kozje noge.¹⁵⁵ Priča koju donosi Ivan Krmpotić o bratu i sestri koje protjeruje mačeha i koji dolaze u kuću *babe pasoglavice* u nekim elementima (poput izgubljene djece, stare babe (vještice) koja ih nahrani s namjerom da ih pojede, peč, bijeg...) jako podsjeća na *Ivicu i Maricu* braće Grimm.

Postoji vjerovanje da dok su *soglati/psoglati* hodali svijetom da nisu dali mira onima koji počivaju pa su ih napadali i jeli. Pokojnici su svoj mir dobili kada su na grobove počeli postavljati stečke.¹⁵⁶ Ovo je jedino zabilježeno vjerovanje o *pasoglavcu* kao biću koji napada mrtva, a ne živa čovjeka.

Filakovac pak donosi jedan sasvim drugačiji pristup ovom biću. On više nije zvijer što jede ljude, bilo mrtve bilo žive, već je riječ o deformaciji djeteta prije samog rođenja te donosi primjer žene koja je rodila dijete nakazu (tijela pasjeg, svinječeg i telećeg) te ga je ugušila. Razlog je, kaže on, od božje volje (kada se majka, dok je noseća, kune članovima obitelji ili pak nekim tko je u rodu s djetetom koje nosi).¹⁵⁷

3.9. Vodeni čovjek/duh

Ovo biće nalazi se samo u nekim krajevima i uglavnom mu nije posvećeno puno prostora. U Samoboru (*vodeni čovek* ili *vodeni duh*) vjeruju

¹⁵⁴ Prema: Dragutin Hirc, „Pasoglavac. (Vjera u osobita bića)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 229.

¹⁵⁵ Prema: Ivan Krmpotić, „Pasoglavci“, u: *ZbNŽO*, knj. 11., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1906., str. 157.

¹⁵⁶ Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 142.

¹⁵⁷ Prema: Ivan Filakovac, nav. dj., str. 148.

da je riječ o čovjeku s dugom bradom koji živi u vodi, a na jezeru se suši za vrijeme mjesečine. Drže da napada ljude.¹⁵⁸ Motiv *vodenog duha* nalazi se i kod Tolstoja u priči *Seljak i vodeni duh*¹⁵⁹. Ona govori o seljaku kojemu je sjekira pala u vodu, a kojemu *duh* umjesto njegove nudi zlatnu i srebrnu, ali ih on ne prihvaća. *Duh* mu je dao sve tri sjekire na što se polakomio jedan drugi seljak i bacio svoju sjekiru u rijeku, ali mu *duh* nije vratio niti njegovu. Spomenuti motiv nalazi se i u crnogorskoj priči *Priča o bogumilima* gdje u jednom trenutku iz jezera iskače čovjek na bijelom konju te proklinje bogumile među kojima nastaje strahovit pokolj. U Šušnjevju Selu kod Čakovca ljudi pripovijedaju da se pojavljuje takav čovjek ljeti. Ako je ljeto kišno onda se pojavljuje *vodenjak*, a ako je sušno onda vide različite prikaze: *vukodlake*, *vragove/potarnjake*, *duše*, *više* i u sve to narod vjeruje: *Ki ne bi u to veroval, debelo bi mu se nasmijali*.¹⁶⁰

3.10. *Mogut*

Drago Chloupek bilježi vjerovanje u *moguta* koje se može čuti u tur-opoljskom kraju. Međutim, svjestan je da su ta vjerovanja nepotpuna, ponekad i pomiješana s drugim vjerovanjima. *Mogut* je, prema njegovu zapisu, ljudski stvor kojemu su, prema jednom vjerovanju, mati i otac ljudi dok prema drugom stoji da je *mogutov* otac *vrag*. *Moguta* majka nosi u utrobi sedam ili devet godina. Chloupek naglašava kako vjerovanje da majka može toliko nositi svoj plod nije osamljeno te da, iako nisu često zabilježena, postoje i u drugih naroda. Drugo vjerovanje u ovo biće je dosta drugačije. Riječ je o djetetu koje je rođeno od mrtve majke što je poznato mnogim narodima, od kojih su neki takvo dijete ubijali vjerujući da je vražje zato što je nemoguće da se od nečeg mrtvog rodi nešto živo. Takvo dijete treba odmah uhvatiti u vreću, krstiti ga, a njegova uloga će prvenstveno biti uloga seoskog zaštitnika. Neki ga povezuju i sa *zmajem* koji živi u jezeru ili pak da dolazi na crnom oblaku, a gdje udari repom, tu obara drveće i zgrade.¹⁶¹

3.11. *Svećenici*

Ponekad se ne može naći jasna granicu između dobra i zla, između svih tih bića koji su čas dobri, a čas loši. Ali što je s onima koji nemaju nikakve

¹⁵⁸ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 139.

¹⁵⁹ N. L. Tolstoj, *Narodske priče*, Beograd, 1921.

¹⁶⁰ Juraj Božičević, „Narodni život u Šušnjevju selu u Čakovcu“, u: *ZbNŽO*, knj. 11., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1906., str. 216.

¹⁶¹ Prema: Drago Chloupek, „Mogut“, u: *ZbNŽO*, knj. 37., JAZU, Zagreb, 1953., str. 241–8.

moći, a javi se vjerovanje da i oni mogu učiniti nažao onome tko mu se zamjeri? U Poljicama vjeruju da se ne valja zamjeriti *popu jer on zna izgovoriti nike molitve, pa čoviku se odma'h dogodi, odrveni se ruka, noga ili pobudali*.¹⁶² I Strohal navodi da u narodu postoji još i tada vjerovanje da *popovi* mogu praviti oluju i tuču zato što se oni „u dvanaestoj školi i uče tuču praviti“ te se je narod znao okomiti na susjedne svećenike uvjereni da su oni uzrok nevremena i štete na njihovim poljoprivrednim kulturama.¹⁶³ Potpuno isto vjerovanje, zabilježio je i Milan Lang u Samoboru.¹⁶⁴

Jagić govori o praznovjerju kako svećenik može izazvati tuču i jakoj raširenosti tog vjerovanja u Hrvata i Slovenaca, navodeći pri tome i vjerovanje da svećenik jedne župe šalje tuču na drugu župu kako bi ju osiromašio. On smatra da vjerovanje u „čaranje popova“ postoji još od prastarih vremena, a izrazito je bilo zastupljeno u srednjem vijeku diljem Europe. No, zašto je kod nas to bila tuča? Jagić navodi dvojak razlog – s jedne strane tuča je najosjetljivije pogađala interese naroda, a s druge strane što su svećenici na taj način dali povoda svojim zaklinjanjem u oblake.¹⁶⁵

3.12. *Pustolovica*

Miloš M. Jovović donosi običaje i vjerovanje iz Bara i okolice. Jedno takvo vjerovanje je u biće ženskog lika, dugih kosa i nogu kao u koze kojega se narod plaši. Zovu je *Pustolovica*, a prema vjerovanju javlja se samo u jesen i zimu te ima moć da čovjeka umota u platno i nestane s njim. Njzinu viku noću (2–3 puta godišnje) narod tumači kao rat. Jovović ipak vjeruje više „pametnim ljudima“ koji smatraju da je riječ o ptici prije nego li o nekom stvorenju. On čak kori taj prosti narod, kako ga on sam naziva: *Svi ovi istiniti dokazi, da je to ptica prosta, nijesu dovoljni, da uvjere narod prosti i oslobode od te prazne vjere, koju sebi uobražuje pod imenom pustolovice*.¹⁶⁶ Činjenica da je u istoj rečenici istim pridjevom okarakterizirao i pticu i čovjeka (prost), dodatno je naglasio svoje neslaganje s vjerovanjem puka.

¹⁶² Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 242.

¹⁶³ Rudolf Strohal, nav. dj., str. 141.

¹⁶⁴ Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, *ZbNŽO*, knj. 19., sv. 1., Zagreb, 1914., str. 128.

¹⁶⁵ Prema: Vatroslav Jagić, „Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i oglada*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 270., 279.

¹⁶⁶ Miloš M. Jovović, nav. dj., str. 98.

3.13. *Medivančiči i mačić*

Nevidinčiči/nevidimići su, kako narod vjeruje, nekrštena djeca koju može vidjeti samo onaj tko je rođen kasno. Ta „djeca“ su bijela poput labuda, „jako svekle i kak dečina glava velike klupke“, a igraju se po zemlji i zraku te plaču kao mala djeca.¹⁶⁷ O *medivančičima*, kako Rožić kaže, u Prigorju se najviše pripovijeda, a riječ je o maloj djeci koja su umrla nekrštena ili koje su majke zadavile i zakopale; čuju se noću kako zazivaju majku i oca. Međutim, kao što Miloš M. Jovović voli komentirati narodno vjerovanje, tako čini i Rožić tvrdeći da pametni ljudi govore da *medivančiča* nema, nego da se to mačke deru, ali danas služe da bi se s njima strašila djeca.¹⁶⁸

No, na prostoru Dalmacije naglasak nije stavljen na nekrštenu djecu kao što to vidimo iz prethodnih primjera, kao niti na množinu – ovdje je riječ o jednom djetetu. *Mačić* je, prema vjerovanju na Pagu, dijete koji nastaje od one djece što ih majke pobace. Dijete je maleno s crnim hlačama i kapicom, s mamuzama na nogama, voli jahati najviše na mladom magaretu, a kojega uzjaše taj uquine. Zbog toga se na njih stavljaju zapisi kako im *mačići* ne bi naudili dok se kod Bukovčana ždrebetu stavlja žlica oko vrata protiv uroka.¹⁶⁹

Za razliku od većine proučavatelja usmene književnosti koji spomenuta bića svrstavaju u demonološka, Dragić ih svrstava u bića eshatoloških predaja.

3.14. *Kuga i Kolera – dvije sestre*

Kugu i *Koleru* u Bosni i Hercegovini drže za dvije sestre od kojih uvijek barem jedna hara svijetom kao da rade po dogovoru. One su jedne od onih stvorenja za koje ljudi mole boga da nestanu: (...) *da Bog da se, Bog se smilovo, one same poharale i utamanile, a ne harale više i ne tamanile više kukavnog svijeta, kome je dosta ionako njegove muke i jada!*¹⁷⁰

Prije nego što *Kuga* usmrti ljude, djevojka ide selima i gradovima te ih poimenično proziva, a ako skupi dovoljno onih koji su se odazvali neće umrijeti samo oni već i mnogi drugi te se stoga ne valja odazivati. Smatraju ju najstrašljivijim stvorom zato što se boji vatre i pasa (sela obilazi noću kada vatra više ne gori, a psi spavaju). Ako koga putem uhvati, taj je mora nositi na leđima – prvo je lagana kao pero, a s vremenom postaje teška kao olovo.¹⁷¹

¹⁶⁷ Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., Zagreb, 1914. str. 128.

¹⁶⁸ Prema: Vatroslav Rožić, „Prigorje. (Narodni život i običaji)“, knj. 13., str. 99.

¹⁶⁹ Prema: Vladimir Ardalić, „Iz Bukovice u Dalmaciji“, u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1912., str. 191.

¹⁷⁰ Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 143.

¹⁷¹ Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 143.

O *Kugi* se u stupničkom kraju govori kao o mršavoj i visokoj ženi koja šeće gustim šumama. Zanimljivo je vjerovanje da radije zalazi u grad kad je gladna zato što, za razliku od sela, u gradu ima više „debelih ljudi“. Kao i za svako drugo biće i za ovo postoji vjerovanje kako nije nužno da će *Kuga* napadati stalno ljude i stoku. Potrebno je samo ispred vrata staviti posudicu s mlijekom kojeg će *Kuga* popiti, nakon čega više neće biti gladna te neće moriti ljude i stoku.¹⁷² U Otoku se pak govori nešto drugačije – riječ je ponovno o personifikaciji, ali njezin fizički izgled obilježen je deformacijama – ima tijelo kao i svaka žena, ali noge su joj kozje, a na rukama ima po četiri prsta, i to bez noktiju. Sa sobom nosi knjigu s popisom onih koje će usmrtniti, a oni kojih nema na popisu ne moraju se bojati¹⁷³ (inače se uz *Kugu* i *Koleru* vezuje knjiga, kao popis onih koje će „povesti“ sa sobom). U Retkovcima također vjeruju da je riječ o ženskom biću koje stanuje negdje daleko na Zemlji u svome carstvu, ali se od žene razlikuje samo po dva kozja papka na nogama. Prema ovom vjerovanju one imaju djecu, ali članovi obitelji međusobno ne komuniciraju. Štoviše, oni vjeruju da ih Bog šalje u svijet, i to uvijek jednu koja se neće vratiti. Ivan Filakovac bilježi priču o *Kugi* koju mu je ispričao njegov djed koji je, bježeći iz roblja za vrijeme Napoleona, završio u „Kuginom selu“.¹⁷⁴

Međutim, postoji i treće vjerovanje koje se posve razlikuje od prethodna dva. U Poljicima *Kugu* ne drže visokom i zgodnom djevojkom ili ženom, već „crnom strašnom ženetinom“ koja nosi srp u ruci, a gdje dođe ne bira, nego mori sve.¹⁷⁵ *Kugu* u Loboru zamišljaju kao šareno prase koje može ustrijeliti dobar lovac,¹⁷⁶ a u jednoj priči iz Kola u Bosni opisana je kao živo biće kojemu je gornji dio tijela čovječji, a donji kozji te se glasa kao koza. Ona svijet truje na način da ide od kuće do kuće i pljuje u brašno i posuđe.¹⁷⁷

Koleru u Otoku opisuju kao malu ženu koja izgleda kao svojevrsno strašilo ili čudovište od žene, daleko strašnije nego li je igdje opisana *Kuga*, želeći time vjerojatno ukazati na jednako tako strašan čin koji se dogodi njezinom pojavom: *Ima jedno oko u glavi i jedno uvo na glavi. U ustima ima dva zuba; jedan gori, a drugi doli. Zubi su poširoki. Lice joj je okruglasto, usta su duguljasta, a velika. Ima dva jezika. Nos joj je širok, a ima tri nozdrve. Iz nosa ide otrovna para.*¹⁷⁸

¹⁷² Prema: Stjepan Korenić, *Život, jezik i običaj Stupničana kraj Zagreba*, knj. 1., str. 144.

¹⁷³ Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 140.

¹⁷⁴ Prema: Ivan Filakovac, nav. dj., str. 146–7.

¹⁷⁵ Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2 str. 268.

¹⁷⁶ Prema: Josip Kotarski, nav. dj., str. 52.

¹⁷⁷ Prema: Ivo Šajnović, „Kuga. (Kola u Bosni)“, u: *ZbNŽO*, knj. 24., JAZU, Zagreb, 1919., str. 316–7.

¹⁷⁸ Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 140.

3.15. *Smrt*

Osim što se kuga i kolera javljaju u personificiranom ženskom liku, i smrt se javlja personificirana. Prikazana je kao žena blijede puti, visoka stasa i s kosom u ruci; uvijek plače i po tome se može otkriti u kojoj će kući biti mrtvac (Koprivnica).¹⁷⁹ U Loboru pak vjeruju da je smrt visoka i suha žena koja na plećima nosi kosu te obilazi ljude i mori ih.¹⁸⁰

Smrt se u personificiranom obliku javlja i u pričama, ali ne često. Uglavnom *Smrt* nađe osobu koja ju, ako želi živjeti, mora na leđima odnijeti do kuće ukućana kojeg će usmrtniti. U priči *Smrt* iz zagrebačke okolice, *Smrt* je u štaglju dočekala slugu birtaša koji ju je morao odnijeti na sebi u Varaždin. *Smrt* se, kao i *vještica*, javlja kao kuma kovačevu djetetu kojemu daje ime Smrtko. Smrtko je izigrao *Smrt*, *vraga* i *sedam vragova* koji su dolazili po njega. Svjestan da je došlo vrijeme da i on umre pošao je sam u nebo zato što više nitko nije dolazio po njega. No, niti raj niti pakao nisu ga htjeli prihvatiti – *vragovi* su se bojali da će ih iznova istući i protjerati iz pakla.

3.16. *Suđenice*

Suđenice, koje Schneeweis vezuje uz kult predaka, su tri sestre koje prilaze onoj kući u kojoj je dijete te mu određuju budućnost. Uglavnom uvijek, barem jedna od njih, a negdje i sve, djetetu zažele smrt, koja naravno nije prirodna, već se radi o nesrećama. Njihova funkcija u pričama je gotovu svugdje ista i od sudbine koju one proreku nije moguće pobjeći. Takav ishod nalazimo u priči br. 2 iz okolice Đakova gdje su *Suđenice* odredile sljedeće: *Najstarija* rekne: „*Neka odma umre!*“ – *Druga* rekne „*Neka živi, „ a treća: Neka živi i neka uživa bogatog Marka dobro!*“¹⁸¹ U ovoj priči Marko je za novac kupio dijete te je naredio da ga ubiju, međutim nisu ga poslušali – „*dijete*“ se kasnije vjenčalo s Markovom kćeri, a njega je pogubila vlastita straža. U priči pod br. 3 zabilježenoj na istom prostoru sve tri *suđenice* prorekle su smrt. Treća od njih zaželjela je da to bude u prvoj bračnoj noći, ali nakon svih svladanih prepreka, prvu bračnu noć mladić je zaspao, ali ga je žena spasila. Zanimljivo je da je u ovoj priči njegova žena jedna od sestara *Suđenica* koja je tim činom ubila svoje dvije sestre i majku.

¹⁷⁹ Prema: J. Bujanović, „Praputnik u Hrvatskoj. (Smrt)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 211.

¹⁸⁰ Prema: Josip Kotarski, „Lobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 23., str. 51.

¹⁸¹ Milena Papratović, „Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom“, u: *ZbNŽO*, knj. 32., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1940., str. 97.

3.17. *Mlada Nedilja*

Dok u Otoku vjeruju da je *Mlada Nedilja* bila žena koja nikome nije učinila zla¹⁸², u Retkovcima za *Nedjelju* kažu da je ona žensko biće „sjajno ko sunce sa zlatnom zvezdom na čelu“, a ukazivala se je lovcima za vrijeme mlade nedjelje. Mnogi od njih su nastradali jer nisu poštivali *Nedjelju* kao i oni koji su mladom nedjeljom krenuli nekom u osvetu.¹⁸³

Literatura

- Ardalić, Vladimir: „Narodne pripovijetke“ (Đevrske u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, JAZU, sv. 1., knj. 10., ur. dr. D. Boranić, Zagreb, 1905., str. 130–143.
- Ardalić, Vladimir: „Vukodlak.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 13., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1908., str. 148–154.
- Ardalić, Vladimir: „Iz Bukovice u Dalmaciji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, JAZU, sv. 1, knj. 17., ur. D. Boranić, Zagreb, 1912., str. 191–192.
- Ardalić, Vladimir: „Vile i vještice.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 22., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1917., str. 302–311.
- Ardalić, Vladimir: „Orko.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, JAZU., sv. 2., knj. 25, ur. D. Boranić, Zagreb, 1924., str. 383–384.
- Banović, Stjepan: „Vukodlaci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 26, ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1928., str. 347–357.
- Banović, Stjepan: „Vjerovanja.“ (Zaostrog u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* knj.23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 185–214.
- Banović, Stjepan: „O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 25 (1921–1924), sv. 1(1921.), ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1921., str. 57–104.
- Banović, Stjepan: „Prilozi za istraživanje hrvatskih ili srpskih narodnih pjesama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 25 (1921–1924), sv. 2(1924.), ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, str.193–254.

¹⁸² Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 141.

¹⁸³ Prema: Ivan Filakovac, nav. dj., str. 147.

- Bartulin, Andrija: „Cres.“ (Vjerovanja), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., ur. Ante Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 265–275.
- Biljan, Mijo: „Mrak“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 17., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 375.
- Biljan, Mijo: „Snaga nekih trava“ (Gospić), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 12., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1907., str. 154–156.
- Bogdan-Bijelić, Pavlina: „Rečenice i pitalice“ (Dubrovnik i okolina), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1933., str. 224–232.
- Boranić, Dragutin: „Vragovi i vještice“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 17., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 365–372.
- Borges, Jorge Luis: *Priručnik fantastične zoologije*, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- Bošković-Stulli, Maja: „Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 31–58.
- Bošković-Stulli, Maja: „O narodnim pripovijetkama“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 247–264.
- Bošković-Stulli, Maja – Zečević, Divna: *Usmena i pučka književnost*, Liber-Mladost, Zagreb, 1978.
- Bošković-Stulli, Maja: *Pjesme, priča, fantastika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za istraživanje folklor, Zagreb, 1991.
- Bošković-Stulli, Maja: „Tragom krsnika i benandantea“, u: *Od bugarštice do svakidašnjice*, Zagreb, 2005., str. 125–159.
- Bošković-Stulli, Maja: *Priča i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Botica, Stipe: „Vile u hrvatskoj mitologiji.“ *Radovi zavoda za slavensku mitologiju* Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sv. 25, 1990., str. 29–40.
- Božičević, Juraj: „Anđel na zemlji“ (Šušnjevo selo u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 25., sv. 1., ur. B. Dragutin, JAZU, Zagreb, 1921., str. 192.
- Božičević, Juraj: „Narodni život u Šušnjevu selu i Čakovcu“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 11., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1906., str. 80–107.
- Božičević, Juraj: „Postanak jedne priče o vragu“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić JAZU, Zagreb, 1918., str. 1–4.

- Bučar, Franjo: „Narodne pripovijetke“. (Iz okoline zagrebačke), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 247–268.
- Bučar, Franjo: „Priče o zmijama.“ (Zagrebačka okolina), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 20., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1915., str.305–307.
- Bujanović, J.: „Praputnik“ (Vjera u osobita bića. Vještice), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234.
- Bujanović, J.: „Praputnik.“ (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik), knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234.
- Bujanović, „J.:Praputnik u Hrvatskoj.“ (Smrt), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 211.
- Chloupek, Drago: „Mogut“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 37., uredili D. Boranić, M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1953., str. 241–250.
- Čiča, Zoran: *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002.
- Duić, A.: „Gorski kotar u Hrvatskoj.“ (Narodna vjerovanja s bajanjem), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str.286–288.
- Džogović, Alija: „Alija Đerzelez – mit ili stvarnost“, u: *Almanah*, 37–38, Udruženje „Almanah“ Podgorica, Podgorica, 2007., str. 19–38.
- Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (fakultetski udžbenik), Akademski godina 2007/08., Filozofski fakultet sveučilišta u Splitu, Split, 2006., www.ffst.hr.
- Đurić, Vojislav: „Usmena i pisana književnost srpskohrvatska“, u: *Traganje za duhom reči (izabrani ogledi)*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1990.
- Filakovac, Ivan: „Vjerovanja. (Retkovci u Slavoniji)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 10., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str. 144–149.
- Galinec, Franjo: „Književno porijeklo nekih hrvatskih narodnih pripovijedaka“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 32., sv.2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1940., str. 45–72.
- Gobo, Tamara: „Ivan Milčetić o hrvatskim demonološkim ili mitskim predajama“, u: *Zbornik o Ivanu Milčetiću*,Zagreb, 2002., str.319–327.
- Greenberg, Gary: *101 biblijski mit. Kako su stari pisci izmislili biblijsku povijest*, Škorpion, Zagreb, 2005.

- Hirc, Dragutin: „Pasoglavac.“ (Vjera u osobita bića)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 229.
- Hirc, Dragutin: „Što priča naš narod o nekim životinjama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 1–26.
- Horvat, Rudolf: „Koprivnica u Hrvatskoj.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 206–207.
- Horvat, Rudolf: „Vukodlak i krsnik. Koprivnica. (Vjera u osobita bića.)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 226.
- Horvat, Rudolf: „Vile: Koprivnica“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 231.
- Horvat, Rudolf: „Mora i polegač: Koprivnica“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 237..
- Ivanišević, Frano: „Poljica: Narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 10., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str. 11–111.
- Ivanišević, Frano: „Poljica. Narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 10., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str. 181–307.
- Jagić, Vatroslav: *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1867.
- Jagić, Vatroslav: „Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 265–283.
- Jakobson, Roman – Bogatirjov, Pjotr: „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 17–30.
- Jardas, Ivo: „Kastavština – građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 39., ur. M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1957., 416 str.
- Jardas, Ivo: „Ovčarstvo u Lisini na Učki“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 40., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1962., str. 213–220.
- Jelenković, Ive: „Etnološki prilozi iz Dobrinja sa otoka Krka“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 40., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1962., str. 221–240.

- Jerman, Olga: „Rabar Matijaš. (Petrijanec u Hrvatskoj)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 21., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1916., str. 140–142.
- Jovović, Luka – Jovović, Miloš: „Crnogorski prilozi“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 63–106.
- Jurić-Arambašić, Ante: „Kijevo – narodni život i tradicijska kultura“, u: *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 54., ur. A. Mohorovičić, M. Marković, HAZU, Zagreb, 2000., 491 str.
- Kasumović, Ivan: „Esopovska basna grčka i rimska u hrvatskom i srpskom narodnom pričanju“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 19., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1914., str. 1–34.
- Katičić, Radoslav: „Božanski boj“, u: *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika – Katedra čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Zagreb, 2008.
- Katičić, Radoslav: „Ljuta zvijer“, u: *Filologija*, 49, Zagreb, 2007., str. 79–135., dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/>, (pristupljeno 21.11.2012.)
- Kežić-Azinović, Anita, Dragić, Marko: „Demonološke predaje Hrvata u Ljubuškom“, *Hrecegovina*, 20, Mostar, 2006., str. 63–88.
- Kilibarda, Novak, Usmena književnost, u: *Istorija crnogorske književnosti*, knj. I., Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Korenić, Stjepan: „Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 119–151.
- Kotarski, Josip: „Lobor: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 11–63
- Krmpotić, Ivan: „Pasoglavci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 11., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1906., str. 157–158.
- Krmpotić, Ivan: „Vukodlak. (Osička općina u Lici)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 22., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1917., str. 319–320.
- Kuba, Ljudevit: „Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji: po stručnom svom putovanju iz godine iz g. 1890 i 1892.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 1–16 i 167–182.
- Kurjaković, M.: „Vještice: Vrbova u Slavoniji.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234–235.

- Lang, Milan: „Samobor. (Narodni život i običaji)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 18., ur. D. Boranić, sv. 2., JAZU, Zagreb, 1913., str. 1–138.
- Lang, Milan: „Samobor: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 19., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1914., str. 1–138.
- Liepopili, Ante: „Vukodlaci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 277–290.
- Lovretić, Josip: „Otok: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 26–54.
- Lovretić, Josip: „Otok: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 7., ur. T. Maretić i D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1902., str. 57–206.
- Lozica, Ivan: „Dva demona: orbo i mačić“, u: *Narodna umjetnost*, 32/2, Zagreb, 1995., str. 11–63.
- Lozica, Ivan: „Tko je Edmund Schneeweis i zašto nije preveden“, u: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str.
- Lukanec, Pero: „Poslovice i fraze (Virje u Podravini)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 31., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1938., str. 135–200.
- Marjanić, Suzana – Zaradija Kiš, Antonija: *Kulturni bestijarij*, Biblioteka Nova etnografija – Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007.
- Marjanić, Suzana: „Vještice psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)“, u: *Stud. ethnol. Croat.*, vol. 17, Zagreb, 2005., str. 111–169.
- Marks, Ljiljana: „«Ni o drvo, ni o kamen...». Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama“, u: *Mitski zbornik* (ur. Suzana Marjanić i Ines Prica), Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 101–113.
- Matičević, Ivica (ur.): *Hrvatske bajke i basne*, Alfa, Zagreb, 2001.
- Mikac, Jakov: „Vjerovanja. (Brest u Istri)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str. 195–200.
- Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Mrak i bučan: otok Krk“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.
- Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Mora i polegač. Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 235–237.

- Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik Krk i Kastav u Istri.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 224–226.
- Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Malić.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 228.
- Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Vještice. Otok Krk, i kajkavci.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 232–233.
- Milčetić, Ivan (ur.): „Pripomenak“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. VII–VIII.
- Smičiklas, Tadija: Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 207–211.
- Pantić, Miroslav: Vuk Stefanović Karadžić i srpske narodne pripovetke, u: *Srpske narodne pripovetke*, Prosveta, Beograd, 1988.
- Papratović, Milena, Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 32., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.
- Pavićević, M. Mićun: Crnogorske priče, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 28., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1932., str. 111–144.
- Pavićević, M. Mićun: Narodna poređenja. (Crna Gora i Dukadin), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 30., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1935., str. 233–238.
- Pavićević, M. Mićun: Etiološke priče iz Crne Gore, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 30., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1936., str. 145–180.
- Pešić, Radmila – Milošević-Đorđević, Nada: *Narodna književnost*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984.
- Petersdorff, von Egon: *Demoni, vještice, spiritisti: sve o postojanju i djelovanju mračnih sila*, preveo Vlado Vladić, Verbum, Split, 2001.
- Petrović, Tanja: „Vetrovi kao mitološka bića u predstavama južnih Slovena u istočnom delu Balkana“, u: *Studia mythologica slavica* VII, 2004., str. 143–154.
- Plas, Pieter: „Vukovi i smrt: tanatološko značenje vuka u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog područja“, u: *Narodna umjetnost*, 47/2, Zagreb, 2010., str. 77–95.
- Primorac, Jakša: „Arhivska građa odsjeka za etnologiju HAZU“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 55., ur. Maja Bošković-Stulli, HAZU, Zagreb, 2010., str. 9–37.

- Radenković, Ljubinko: „Boja kao obeležje mitoloških bića – slovenske paralele“, u: *Južnoslovenski filolog*, 64, Beograd, 2008., str. 337–346., dostupno na: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0350-185X/2008/0350-185X0864337R.pdf#search=„narodna kultura“> (pristupljeno 7.11.2012.)
- Radenković, Ljubinko: „Slovenska mitološka bića – predstave i poreklo“, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 73, Beograd, 2008., str. 315–323., dostupno na: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0352-5007/2008/0352-50070873315R.pdf> (pristupljeno 7.11.2012.)
- Radić, Antun: *Od Uredništva, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 2., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1897.
- Radić, Antun: *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 2., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1897., str. 1–88.
- Rožić, Vatroslav: „Prigorje: narodni život i običaji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* knj. 12., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1907., str. 49–134.
- Rubić, Stojan: *Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 232–246.
- Rubić, Stojan: „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 24., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1919., str. 308–315.
- Skarpa, Vicko Juraj: *Hrvatske narodne poslovice*, priredio Miroslav Vukmanić, Genesis, Zagreb, 2004.
- Schneeweis, Edmund: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Stojković, Marijan: „Čudo od kokota“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 28., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1931., str. 87–100.
- Strohal, Rudolf: „Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 15., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1910., str. 120–160.
- Šajnović, Ivo: „Kola: narodni život i običaji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 252–264.
- Šajnović, Ivo: „Kuga. Kola u Bosni“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 24., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1919., str. 316–319.
- Šaulić, Novica: „Tužbalice ponajviše iz Durmitorskog kraja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 42., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1964., str. 445–466.

- Šešo, Luka: „Problem istraživanja nadnaravnih bića u hrvatskoj etnologiji i folkloristici“, *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 115–125.
- Šetka, Jeronim: „Fra Andrija Kašić Miošić i narodna pjesma“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 38., urednici D. Boranić i M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1954., str. 5–74.
- Šimčik, Ante: „Uz veliki zagrebački potres g. 1880“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1933., str. 238.
- Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 16., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1911., str. 129–148.
- Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 151–170.
- Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 17., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 343–356.
- Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 18., sv. 1., ur. JAZU, Zagreb, 1913., str. 139–160.
- Strohal, Rudolf: „Žena gora od vraga.“ (Zapadna Hrvatska), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 26., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1928., str. 371–374.
- Šaulić, Anica: „Lik žene u narodnim poslovicama“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 45., ur. Lj. Babić, F. Čulinović, JAZU, Zagreb, 1971., str. 691–697.
- Štefanić, Vjekoslav: „Sujevjerje na Krku u XVI. i XVII. Vijeku“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str. 229–232.
- Šurmin, Đuro: *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb, 1898.
- Ujević, Ivan: „Orbo (orko).“ (Vjera u osobita bića), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 228–229.
- Ujević, Ivan: „Vještice. Vrhgorac“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 232.
- Vidačić, M.: „Zmija mladoženja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 21., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1916., str. 12–16.
- Vuletić Vukasović, Vid: „Narodne legende. (Konavli u Dalmaciji)“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str. 207–212.

- Zorić, Mate: „Smrt: Kotari u Dalmaciji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 204–206.
- Zorić, Mate: „Vjedogonja. Kotari u Dalmaciji.“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.
- Zovko, „Ivan:Hrvatsko u narodnoj uspomeni Hercegovaca“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 150–160.
- Zovko, Ivan: Vjerovanja iz Herceg-Bosne, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 6., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1901., str. 115–160.
- Žiža, Stjepan: „Grišnjak.“ (Iz Istre), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 18., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1913., str. 192.
- Žiža, Stjepan: „Zmije.“ (Zapadna Istra), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 26., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1926., str. 192.
- Žiža, Stjepan: „Poslovice i uzrečice iz Istre i sa kvarnerskih otoka“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 33., ur. D. Boranić i M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1949., str. 147–163,

Vanda BABIĆ & Danijela DANILOVIĆ

**DEMONOLOGICAL WRITINGS AND FORMS IN *THE
COLLECTION ON THE FOLK LIFE AND CUSTOMS
OF THE SOUTHERN SLAVS***

The paper is a synthesis of concepts related to demonological writings and forms within the *Collection on the Folk Life and Customs of the Southern Slavs* (1896-2010). Through an analytical approach to the above *Collection* (later just *Collection on the People's Life and Customs*) from 1896 to 2010, stories, beings and beliefs of a fantastic and demonological aspect are determined. Further methods of synthesis and classification are then used to classify them into categories that are generally determined on the basis of visual identity. A large number of demonological beings present in the *Collection* are known to most South Slavs, but not all of them. Some of the beliefs we find in the tales that have been created in South Slavic areas testify of an assumption of motifs related to the demonological beings, thus creating variants of certain tales, proverbs, etc. This is a proof of the acceptance of certain folklore elements within a specific community.

Key words: *demonological writings, stories, beliefs, literary analysis, Collection on the Folk Life and Customs of the Southern Slavs*

UDK 821.163.4.09-2

Pregledni rad

Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

jmudrovic@unizd.hr

DRAMSKO STVARALAŠTVO PERE BUDAKA

U bogatom opusu Pere Budaka moguće je prepoznati pjesnika, dramatičara i romanopisca. Dramsko stvaralaštvo je najzapaženije. Budak je dramatičar koji se izražava realističkim stilskim postupkom, autentičnim govorom junaka, a odlika mu je i dobro poznavanje scenske tehnike i poetičnost. Pokrivajući tematski sva područja života od ljubavi, mržnje, ljubomore, nasljedstva i želje za njim, utjecaja politike na ljude, problema ekonomske emigracije do psihičke analize junaka, od umjetnosti do suparništva... zavirio je u svaki kutak ljudskoga srca i osvojio čitatelje svojim jezikom i stilom pisanja. Drame se u radu analiziraju tematski, strukturno, jezično i stilski, uočava se dramski prostor, vrijeme i likovi, izdvajaju se pučki i komediografski elementi. Budak je poklonik dužih oblika drama i komedija, a likovi su mu dojmljivi i nezaboravni te predstavljaju os oko koje se vrti čitav pišćev dramski svijet. Stvarao ih je vodeći računa o kulturi, moralu i ideologiji društva i vremena u koje ih je smještao. Na taj je način dao galeriju likova koji su nezaobilazni pri predavljanju hrvatske dramske književnosti.

Ključne riječi: *Budak, drama, komedija, pučko kazalište, dramaturgija*

Pero Budak, jedan od najplodonosnijih i nauspješnijih hrvatskih pisaca dvadesetog stoljeća, rodio se 1917. godine u Trebinju. Ubrzo po njegovu rođenju obitelj mu se preselila u Nikšić, gdje je krenuo u prvi razred pučke škole i prvi se put u životu poslikao.¹ Nakon očeva umirovljenja sele se u roditeljski rodni kraj, u Lovinac, gdje Pero nastavlja daljnje školovanje. Zbog

¹ *To slikanje bijaše u tipičnoj nošnji; bos, u bijeloj košuljici, koja je od pranja postala crna, u kratkim šarenim hlačicama, koje su sezale do pod pazuhu i sa slamnatim šeširom, koji je imao samo obod. Kose, koje su postale od čestog češljanja, frčkave, jasno su se isticale na slici. Dok sam se slikao, morao sam se umiriti jer me je bilo strah slikara, koga sam držao vračarom velike moći.* („Autobiografija hrvatskih pisaca“, AGM, Zagreb, 1997.)

teškoga života još su nekoliko puta mijenjali boravište dok konačno nisu došli u Zagreb gdje je Budak živio i radio do smrti 2008. godine. U bogatom Budakovom opusu moguće je prepoznati pjesnika, dramatičara i romanopisca. Dramsko stvaralaštvo je najzapaženije što je i logično jer je Budakov život bio vezan uz teatar, ali i na području pjesništva i proze dao je ovaj umjetnik vrijedne i originalne stvari. Budak pjesnik je *i moderan i nemoderan, i strastven i blag, i Ličanin i građanin, i nacionalan i internacionalan, i prost i fin, i presmion i presustezljiv, i hrabar i bojažljiv, i bahat i sentimentaln, jednom riječju – čovjek*.² Brojne objavljene pjesme svjedoče o kontinuitetu pjesničkog stvaranja i bogatom pjesničkom opusu.³ Razumijevanju impozantnog opusa Pere Budaka pridonosi i pogled na njegovo prozno stvaralaštvo. U svojim se poznim godinama Budak uvrstio među romansijere i to među one najproduktivnije, jer je nakon prvog romana uslijedila cijela serija romana različite tematike.⁴ On je pisac koji je znao iznenaditi i nadmašiti očekivanja čitatelja na razne načine, bilo stvaranjem nekog izuzetnog lika, opisom specifične sredine, obradom zanimljive teme ili pretvaranjem vrsta iz dramskog roda u prozni oblik i obratno što je zahtjevan i neobičan zadatak, kojega je on uspješno obavljao. No, dramski tekstovi čine posebnu vrijednost njegova književnog opusa, a priskrbili su mu uočljivu europsku pa i svjetsku recepciju.⁵ Osim toga svojim je radom utjecao na oblikovanje hrvatskog dramskog

² Podaci pronađeni u pismima Bratoljuba Klaića od 4. i 13. XI. 1967. godine, koji su sačuvani u Budakovoj vlastitoj pismohrani.

³ Zbirke pjesama: *Lipe su procvale*, 1953., *Svilen konjic*, 1968., *Komarac Zuzuka*, 1968., *Kolo*, 1969., *Dosta je i čemu*, 1969., *Ignac klinac*, 1969., *Jajac jaje*, 1969., *Koza Zoza*, 1969., *Moreplovac Janko*, 1970., *Dječja kolica*, 1970., *Đačić oblačić*, 1970., *Sanci u bezdanci*, 1972., *Za svakoga*, 1972., *Visoko gore*, 1973., *Luda priča*, 1975., *Lovac Mile*, 1977., *Igrali se konji vrani*, 1978., *Neznana rijeka*, 1986., *Posljednji valcer*, 1987., *Kajkavije*, 1987., *Prag doma moga*, 1992., *Molitva*, 1993., *Moja domovina*, 1994., *Stare slave djedovino*, 1994., *Pjesničko četveroknjižje*, 2002.

⁴ Romani: *Karanova sofa*, 1990., *Sonata u d-molu*, 1994., *Atelje*, 1994., *I norija je meštija*, 1994., *Nailaze vode*, 1996., *Kobna mržnja*, 1997., *Uzvitlane strasti*, 1998., *Izluđeno selo*, 2000., *Mirisnica*, 2000., *Dokumentarac*, 2001., *Zabrđe*, 2002., *Nevrijeme*, 2005., *Tri romana: Hugo, Doktor Raif, Kočija*, 2005., *Močvara*, 2008., *Nasljednica* (u tisku), *Karanova sofa – 2. dio* (traži se izdavač).

⁵ Pero Budak je po broju izvedenih predstava i po broju lokacija na kojima su izvedene najpopularniji hrvatski dramski pisac. Neke njegove drame od svog nastanka pa do dana današnjeg žive punim životom na hrvatskim pozornicama, ali su izvedene i na pozornicama diljem svijeta. Prevođene su i izvođene i na stranim jezicima. Njegove najpopularnije komedije doživjele su i po nekoliko stotina izvedbi, npr. *Klupko* je od praizvedbe 1953. u Komediji do danas na toj pozornici nanizalo oko 300 izvedbi, kao malo koja domaća ili strana komedija, a prikazivala su ga i gotovo sva hrvatska profesionalna kazališta i nebrojene amaterske družine. Gotovo sva hrvatska kazališta igrala su *Mečavu* s rekordnim bro-

dijaloga pa ga se već i stoga s pravom treba smatrati jednim od najznačajnijih dramatičara u hrvatskoj književnosti. Nezaboravna galerija likova susreće se u njegovim dramskim ostvarenjima: *Mečava* 1954., *Klupko* 1955., *Na trnu i kamenu*, 1959., *Svjetionik*, 1960., *Tišina! Snimamo!*, 1961., *Proljeća bez ljeta*, 1963., *Zaboravljeni*, 1965., *Dlanom o dlan*, 1965., *Žedan izvor*, 1968., *Potez kistom*, 1969., *Nakot Balabana*, 1970., *Povratnik*, 1976., *Teštamenat*, 1976., *Slom*, 2000., *Kaj je, je!*, 2002.

Budak je kao dramatičar u *Leksikonu hrvatskih pisaca* predstavljen ovako: *Budakov dramski korpus najvećim se dijelom nastavlja na tradiciju hrvatskih dramskih tekstova s ruralnom, regionalnom ličkom tematikom (A. Starčević, P. Pecija Petrović, M. Ogrizović), odnosno na njezino naturalističko dramsko iskustvo. U njegovim komedijama često ima elemenata folklora, glavni nositelji radnje obično su ličke šaljivčine, a komično se ostvaruje vještima zapletima te jezičnim kontrastiranjem. Osim 'vesele igre' Povratnika, sve su komedije napisane ličkim dijalektom, dok su drame, izuzev Mečave, napisane književnim štokavskim jezikom. Iznimno plodan i uspješan u svim žanrovima, B. je u novijoj hrv. književnosti najznačajniji kao vrstan komediograf (Klupko, Tišina! Snimamo!). (Leksikon hrvatskih pisaca 2000: 114)* U *Hrvatskom biografskom leksikonu* idu korak dalje kad pišu: *Njegove komedije, vesele igre, lakrdije i pučka operna libreta s ličkom tematikom obilježava regionalna autentičnost, narativnost, oslobođeni komediografski izraz, jezični kontrasti, aktualizirana frazeologija te nerijetko nasljeđe P. Petrovića Pecije. Budak piše i dramske tekstove u kojima je problemsko, idejno ili stilsko polazište pretpostavljeno topografskom. Privlači ga ponašanje pojedinca u apsurdnim situacijama (Zaboravljeni), poetsko-simbolistički izraz protkan unutrašnjim monologom i retrospekcijama (Svjetionik) te stilizirani realizam, arhetipske opsesije i poetičnosti (Žedan izvor, Nakot Balabana). (Hrvatski biografski leksikon 2, Bj – C 1989: 424)*

O samom stvaralačkom postupku Budak je govorio u više navrata pa je opće poznata stvar da on dramu ne piše, već je napiše u jednom dahu i danu, a ako se prekine onda je nikada ni ne završi. Naglas izgovara svoje dijaloge i sluša kako će se likovi ponašati na daskama. Budak nikad nije dotjerivao svoj tekst, nije ga brusio, nije precrtavao, nije izbacivao i to mu je bila velika mana, koje je i sam bio svjestan⁶. Kroz cijelo dramsko stvaralaštvo protežu

jem repriza. Repertoarni pregled scenskih uprizorenja dramskih djela govori o Budakovoj kontinuiranoj prisutnosti na hrvatskim kazališnim pozornicama.

⁶ *Ne volim raditi na napisanom tekstu i radije bih napisao tri nove drame nego jednu prerađivao. Mislim da je to ipak moj veliki nedostatak jer trebalo bi svaku stvar poslije malo promozgati, razmišljati, dotjerati, ali ja to jednostavno ne mogu, ne mogu se više vra-*

se glavne niti vodio ovog pisca: narativnost, folklorna obilježja, sklonost za smiješno, ali i sveprisutan optimizam i duboki humanizam. Primjerice u *Mečavi* se susrećemo s direktnim crtanjem rasta humanih osobina pojedinih karaktera, u *Zaboravljenima* s naknadnim spoznavanjem pojedinih ličnosti o učinjenim nehumanim djelima, *Potez kistom* nam raskrinkava malograđansku mondanu blaziranost i blefiranje...

Mečava je ogledalo svih navedenih osobina. To Budakovo reprezentativno djelo puno je naturalističkih tonova (pripovijeda se o potrebi odlaska ljudi u prekooceanske zemlje i o problemima ljudi koji čekaju povratnike), nadovezuje se na nacionalno dramsko stvaranje sa seoskom tematikom, regionalno je obojeno, a poetski finale u kojem dolazi do prijelomnog obrata u Joli (glavnom liku povratniku iz Amerike) iskazuje upravo pobjedu optimizma i slavlje čovjeka i čovječnosti.

Slijedi Budakova najuzornija i nasustavnije organizirana komedija *Klupko*, koja za razliku od *Mečave*, iznosi drugi isječak ličkoga života u komičnoj formi. To je vedra komedija, puna pučkog humora, bogata originalnim izrazima i shvaćanjima. Događaj se koncentrira oko seoske krčme, gdje se već pomalo osjeća utjecaj grada. Bogatstvo jezičnih izraza i dosjetki, posebno Josinine zdravice, reflektiraju život Like na komičan način.

Na trnu i kamenu Budak označava kao „smijeh i suze u pet slika“ kojima predstavlja nekoliko lokalnih, ličkih obitelji, prikazuje njihov život, male svađe, surovost ambijenta, temperamenat, nadu i ljepotu karaktera. Djelo ima satiričnih elemenata, a tragični momenti se isprepleću s komičnim situacijama punim pučkog humora.

Svjetionikom se Budak maknuo od ličke sredine i ličkog govora pa je radnju smjestio na jedan otočić na kojem likovi govore standardnim književnim jezikom. Prikazan je svijet četvero osoba razjedinjenih preljubom, pokušajem silovanja, fizičkim obračunima i uzajamnim razočaranjima.

Komedijom *Tišina! Snimamo!* ponovno se Budak vraća u svoju ličku sredinu. Humor je prisutan i ovdje gdje je osnovna tema boravak jedne filmske ekipe u nekom ličkom selu i njezin utjecaj na trenutnu i prolaznu promjenu u životu seljaka.

Potom piše reportažnu dramu *Proljeća bez ljeta*, u kojoj na jednostavan način govori o podvizima, entuzijazmu i žrtvovanju mladih u doba okupacije i narodnooslobodilačke borbe.

titi u onu spontanu atmosferu u kojoj pišem. Mnogi likovi u meni žive prije nego počinjem s pisanjem i poslije lako izlaze iz mene i zato lako pišem, brzo. Dijalog me vodi iako najčešće ne znam što će biti u sljedećem činu i kako će uopće završiti komad. Postoji tu neka kontrola kod pisanja ali ona je emocionalna a ne racionalna. (Zdravec 1981: 8)

O grupi njemačkih vojnika što je četiri godine ostala zatočena i zaboravljena u nekom podzemnom prehrambenom opskrbnom skladištu Wehrmachta u Poljskoj piše u drami *Zaboravljeni*. Snažno i zbito dramski oblikuje ovu vrlo tešku i delikatnu temu. Pročitavši vijest u novinama pisac je bio toliko impresioniran da je odmah odlučio napisati dramu, a o svojim daljnjim spisateljskim namjerama piše: *Prije svega, ja sam, pišući ovu tužnu povijest četvorice fašističkih vojnika želio prikazati vojnike svih nasilničkih vojski – od Džingiskana do naših dana. Fizionomija je kod svih ista. Stavljene u ovakav položaj, mi ih ne možemo i ne smijemo gledati drugačije, nego kao ljude, izolirane od vremena u kom žive, sa uopćenjem svega onoga, što bi imali, da su pripadali Džingiskanu, Tamerlanu, Bajazitu ili kom drugom nasilniku. Mi ih moramo požaliti, što su postali takvima, jer ćemo samo tako moći osuditi inkarnaciju zla, koja se rodila u bolesnim glavama nasilnika i u uvjetima, koji su stvorili te nasilnike i omogućili im zločinačku rabotu. To ćemo upravo tako jače žigosati i teže osuđivati, kad vidimo, kakve su karikature i nakaze stvorili od ljudi. No učinjeno zlo djelo treba se ocijeniti objektivno i treba kazniti zločince. Moramo biti strogi upravo zbog želje za dobrim. Erich je sam spoznao svoj zločin, i svijestan je, da mora biti za nj kažnjen. Sasvim je svejedno, tko će izvršiti tu kaznu. Radi onog budućeg života i ljudskih odnosa, koji se nazrijevaju u budućnosti, on sam izvršava kaznu nad zlikovcem, koji je sprečavao taj razvoj. Prema tome razvoj njegova lika u drami vodi pravednom i logičnom završetku.* (Šoltić 1947: 15)

Vesela igra u dva dijela *Dlanom o dlan* sadržajno je istovjetna libretu *Pun pogodak*, kao i još neka djela (*Mećava*, *Klupko*, *Na trnu i kamenu*, *Povratnik*) obiluje stihovima koji se često javljaju i imaju znatan udjel u tekstu (→ poetska drama).

Poetičnost je prisutna i u *Žednom izvoru* i to u prizorima u kojima se pjevaju ili kazuju stihovi ili u dijalogu dvojice čobana na početku drame, ali i u elementarnoj opsesiji gazde Marka za sinom te u njegovoj strasti i nemoći, kao i u samozatajnom podmetanju vlastite žene drugom čovjeku.

Sličan problem susreće se i u *Nakotu Balabana*. Susrećemo se s nemoći da se ostvari očinstvo, ljubomorom i strašću, samozatajivanjem i vladavinom nagona, mržnjom i osvetom, ukletošću i ubojstvom...

„*Potez kistom* je uspjela drama snobovske mondene sredine. Razgolićuje slikara Paula i druge likove u njihovoj blaziranosti i blefiranju okoline. Mary Foire i Irene dobro su crtani ženski likovi, dok su kipar George i glumac Jean pomalo nepotpuni. Freddy je malograđanska mješavina s akademskom titulom. Realan utisak daju Lucijeta i pazikuća. Zaplet je odlično izveden. Drama je osuda blazirane mondeno-snobovske sredine i hohštapliranja s umjetnošću. Dešava se negdje u Francuskoj, a

može se primjeniti i na prilike u drugim zemljama. Možda bi dobro poslužila kao scenarij za film.“ (Šoltić 1947: 16)

Budak nije sklon preuzimanju tuđih tema. To radi svega jednom kada je pronašao izvor u humorističnoj prozi Valentina Katajeva *Noževi* za svoje djelo *Povratnik*, čija se radnja odvija u nekom primorskom gradiću u dva usporedna tematska toka od kojih jedan govori o povratniku iz Amerike, a drugi o ljubavi siromašnog ribara Paška i kćeri vlasnika vašarskog šatora Ljudmile. Branko Hećimović (Hećimović 1977: 22) ističe dvije posebnosti ove vesele igre. Prva je ta što je djelo pisano u stihovima i više nalikuje operetnom libretu nego komediografskom tekstu, a druga se posebnost ogleda u tome što je to prvo Budakovo komediografsko ostvarenje u kojem se on služi književnim jezikom.

Za predstavljanje drame *Teštamenat* najbolje će poslužiti razgovor s redateljem osječkog uprizorenja ove drame iz 2003. godine. Redatelj Robert Raponja oduševljen je duhovitim i neprevidivim situacijama koje je ponudio autor, ličkim govorom koji je osnovna maska svakog glumca, kao i toplim humorom kojim je djelo prožeto. Redatelj izjavljuje sljedeće: *Redateljsku koncepciju temeljim na bizarnoj priči o dovitljivom šaljivcu Ljudanu. On se proglasi mrtvim zbog ugovora s televizijom koja snima narodne običaje, a jedan od tih običaja su i karmine. Ljudan je htio pomoći TV redatelju da snimi što bolji dokumentarac te se proglasio mrtvim kako bi njegovi bližnji što lakše i bolje odigrali tugu za pokojnikom, ali uloga mrtvaca toliko mu se dopala da je poželio saznati što njegovi bližnji misle o njemu te nastavlja igrati započetu igru. TV redatelj, pak, ne mari toliko da emisija bude autentična, njega zanimaju efekti. Prisutnost TV ekipe i snimanje u ne baš veselim okolnostima stanovnicima malog, zabitog ličkog sela znači i izlazak iz anonimnosti...(...) Sve u svemu riječ je o jednoj 'velikoj igri' oko smrti, a sve u slavu života.* (Budak 2003: 18–19)

Drama *Slom* smještena je u godine drugog svjetskog rata i poraća i donosi sliku svijeta u obiteljskim i ljubavnim odnosima u ozračju onodobna Zagreba. „Minucioznim psiholološkim crtanjem i dramatskim naponom fatalne erotske veze između senzibilna umjetnika i pohotne i površne ženke, uz izvrsno detaljizirane dramatis personae iz njihova životnog kruga, Pero Budak stvorio je snažnu dramu na vječnu temu erosa i thanatosa, unutar tipično agramerskog, malogradanskog, tona i ugođaja.“ (Gašparović 2000: 1)

„Veselo spelavanje vu četiri čina“ *Kaj je, je!* napisao je Budak 2002. godine smjestivši radnju u Zagreb u prostorije sudnice pred oko 200 godina. To je komedija prštavog humora u kojoj se sudi jednoj djevojci pod optužbom da je vještica. Djelo uz slikovito karakteriziranje pojedinih likova donosi i bogatstvo kajkavskog jezika koje prosto zadivljuje.

Promatrajući dramsko stvaralaštvo Pere Budaka u kontekstu hrvatske povijesti književnosti vidljivo je da je on svojim dramskim djelima pronašao mjesto na ljestvici dramatičara i komediografa u pluralizmu „stilova i htijenja, koji je jedan od naizrazitijih značajki umjetničkog stvaranja ovog stoljeća (*dvadesetog*), i koji je (...) nakon prvih poratnih godina (*misli se na Drugi svjetski rat*) u kojima prevladava tematska i izražajna jednosmjernost, ponovno prisutan i u hrvatskoj književnosti, otežava i stavlja pod sumnju sve klasifikacije i sistematizacije koje se javljaju kao pokušaj da se sintetski sagleda suvremena nacionalna dramska književnost. Svijest o postojanju tog pluralizma kao i sumnja o održivosti različitih mogućih klasifikacija i sistematizacija, navode se selektivno tumačenje pojedinih pojava te interpretacijski pristup na osnovu karakteristika samih drama ili zajedničkih tematskih, idejnih ili dramaturških obilježja nekoliko dramskih tekstova a u odnosu na vlastitu dramsku nacionalnu tradiciju kao i bitna iskustva i strujanja u europskoj dramaturgiji.“ (Hećimović 1973: 10–11) Takav pristup uvažava niz okolnosti i specifičnosti i teži za uočavanjem onog što je dominantno, a ujedno omogućava i razmatranje prividno sporednih no često itekako značajnih osobina. Taj pluralizam vidljiv je i u samo poratno doba kad u dramskom stvaralaštvu prevladava tematika borbe ili malo kasnije kada se pokušavaju dramski uobličiti suvremena zbivanja i previranja. Tada se pojavljuju i djela koja govore o prošlosti oslanjajući se na tradicionalna iskustva dramskog stvaranja. Tri su takva djela najzapaženija: *Teške sjene* Mirjane Matić-Halle, *Mećava* Pere Budaka i *Karolina Riječka* Drage Gervaisa. Bitna razlika među njima je odnos prema prošlosti. „Dok Mirjana Matić-Halle i Pero Budak realistički oživljavaju sudbine ljudi i događaje s razmeđa devetnaestog i dvadesetog stoljeća odnosno iz međuratnih godina, te preko osude nekadašnjih društvenih i gospodarskih prilika uspostavljaju doticaj sa svojim vremenom, Drago Gervais se upušta, služeći se intelektualnom ironijom i aluzivnošću što ukida težinu vremen-
skih određenja, u riječku inačicu legendarne priče o lijepoj heroini koja se žrtvuje za spas i slobodu svojega grada. Posrijedi su očito dva jasno iskazana pristupa oživljavanju prošlosti koji će se tokom razvoja nacionalne dramske književnosti i dalje primjenjivati, iako se prvi od njih nikada više neće javiti u tako skladnoj sprezi s tradicionalnim osobinama dramskog stvaranja kakva je polučena u Budakovoj *Mećavi*, koja je nadživjela doba svog nastajanja i brojnih premijernih izvođenja te tečajem vremena i obnovljenim odlaženjem našeg življa na rad u inozemstvo stekla gotovo veću sadržajnu aktualnost nego što ju je imala u danima svoje praižvedbe.“ (Hećimović 1977: 7–8) Seoska tematika, regionalno locirana radnja i lokalno obojen govor karakteristike su suvremene hrvatske dramske književnosti. Pa se Budakovo stvaralaštvo može promatrati i na toj razini, a u odnosu na Slavka Kolara (*Svoga tela gospodar*),

Ivu Brešana (*Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja*), Dragu Gervaisa⁷ (*Dusi*), Ivana Kušana (*Svrha od slobode*)...

Da se Budak zalagao za pluralizam u književnosti vidljivo je, a da se zalagao i za pluralizam u glumištu, dakle, za nešto drugačije i različito od postojećeg, saznajemo iz činjenice da je zajedno sa Kostom Spaićem, Mladenom Škiljanom, Nelom Eržišnik, Miom Oremović, Vjerom Žagar, Dragom Krčom, Perom Kvrgićem, Svenom Lastom, Josipom Marottijem, Mladenom Šermentom, Dukom Tadićem i Brankom Gavellom kao glavnim autoritetom osnovao novo kazalište (Zagrebačko dramsko kazalište) nezadovoljan stanjem i radom u matičnom nacionalnom teatru, s kojim je osvajao novi prostor i oblikovao svoj identitet. Boris Senker je ustvrdio da poslijeratna hrvatska drama nastaje iz dijaloga koji se rodio na pozornici s koje su se sada smjela postaviti bar neka provokativnija pitanja i tako „uznemiriti“ javnost⁸ u kojem se afirmira individualizam (individuuum nasuprot kolektivu), a s njim i pluralizam. Znaci pluralizma, govori dalje Senker, su i izvođenje na pozornicu mit-skih junaka, povijesnih ličnosti, lociranje radnje u antičke palače, provincijske gostionice ili periferijska dvorišta, uporaba književnog jezika i dijalekta (Senker 2001: 24).

Što se događalo s komedijom? Većina hrvatske dramatike dvadesetog stoljeća bila je opterećena teškim pitanjima, sudbinskim dvojabama, na dramu se gledalo kao na književnu vrstu s pomoću koje se objašnjavaju moralna ili filozofska pitanja (otuđenost, egzistencijalizam, pobuna intelektualaca...). U takvom kulturnom ozračju komedija pedesetih godina nije imala gotovo nikakva poticaja pa je i „normalno“ da je donekle zaostajala u svemu iza ozbiljne dramatike, bila je zapostavljena, usprkos bogatoj tradiciji (spomenimo samo neke poznate komediografe – Marin Držić, Tituš Brezovački, Antun Nemčić, August Šenoa...). No, nekima je ozbiljnost i odgovornost teatra dosadila pa su počeli raditi na osnivanju zabavne pozornice (istaknuto mjesto pri tome pripada Fadilu Hadžiću i Peri Budaku). Osnovano je Zagrebačko gradsko kazalište Komedija, koje svoju veliku uspješnicu dobiva u komediji *Klupko* Pere Budaka. Kao ni većinu komediografa pedesetih godina ni Budaka nije zanimalo ismijavanje predstavnika političkog života nego se okrenuo

⁷ Budak, Kolar i Gervais su prvi poslijeratni hrvatski rekonstruktori erotske komedije, suprotstavili su štokavštini dijalektalni izraz, suvremenom gradskom prostoru tipične seoske ili malomještanske sredine...

⁸ *Prostor koji su totalitarni režimi prisvojili za sebe – oba puta u ime naroda, razumije se – te u njemu poldrug desetljeća držali svaki svoj monolog, ili nastojali spriječiti da na površinu izbiju potisnuti glasovi, glasovi ušutkanih i zanijekanih, taj se nadzirani prostor postupno preobrazio u mjesto dijaloga umjetnosti sučeljene politici i/ili ideologiji, ćudoređa, osjećaja i uma sučeljenih moći, hereze sučeljene dogmi, individuua sučeljena kolektivu i/ili instituciji.* (Senker 2001 : 23)

tradicionalnim komičnim temama i motivima: ljubavnim zapletima, vragolijama duhovitih spletkara, prepoznavanjima izgubljenih rođaka... Ogromnom uspjehu *Klupka* pridonio je i govor likova, govor kojim se i mi koristimo u svakodnevnom životu pa su nam likovi time odmah prisniji i simpatičniji, a i sentimentalniji kraj, koji je u publici budio nadu u mogućnost ostvarenja sreće koja pobjeđuje nesreću, pridonio je tomu da je ova komedija, bila i ostala, jedna od naših najizvođenijih komedija.

Da bi se dobila što cjelovitija slika Budaka dramatičara mogu se analizirati njegovi likovi, dramski prostor i dramsko vrijeme, prijenos drama u romaneskne oblike i obratno, izdvojiti pučki i komediografski elementi unutar dramskih ostvarenja ili se Budakov dramski rad može sagledati sa sadržajne, tematsko-idejne, strukturne i jezično-stilske strane.

Gotovo svi proučavatelji hrvatske dramske književnosti (Miroslav Šicel, Viktor Žmegač, Branko Hećimović, Nikola Batušić, Boris Senker...) predstavljaju Peru Budaka kao dramatičara koji se izražava realističkim stilskim postupkom, autentičnim govorom junaka, a ima i odliku dobrog poznavanja scenske tehnike. Ništa od ovoga ne začuđuje jer je Budak bio pobornik novog realizma, više od pola stoljeća bio je predan kazalištu (bio je glumac, redatelj, ravnatelj kazališta) stoga je i izvrstan poznavatelj svih zakona scene, a likove je birao iz onih sredina kojima je potpuno intelektualno i emocionalno ovladao. Kada se promotre sve drame vidljivo je da Lika, kao mjesto radnje, dominira. U šest drama Budak je smjestio radnju u Liku (*Mećavi*, *Klupku*, *Na trnu i kamenu*, *Tišini! Snimamo!*, *Dlanom o dlan*, *Teštamenatu*). Na taj je način Budak vratio svojevrstan dug djetinjstvu koje je zaslužno za to da su život ličkog seljaka, njegova tvrdokornost u nedaćama i spremnost da se našali u svim prilikama osnovna literarna preokupacija većine njegovih djela. Drama *Žedan izvor* jedno je od onih djela koje predstavlja udaljavanje od regionalnih motiva uopćavanjem i simboliziranjem, jer joj je tema općeljudska – uporna težnja za produženjem loze i imena. Stoga joj je i mjesto radnje neodređeno – jedno planinsko selo. U tom nizu su i drame *Potez kistom* i *Nakot Balabana*, s mjestima radnje u *nekom velikom gradu Evrope* (Budak 1969: 5) i *kod nas i svuda u svijetu* (Budak 1970: 5). U bilo kojem gradu žive umjetnici koji hohštapliraju s umjetnošću i koji zaslužuju osudu, a i posvuda se mogu pronaći primjeri okrutnog ponašanja sredine prema istaknutim pojedincima. Dva su djela smještena u primorski dio, *Svjetionik* i *Povratnik*. Pretpostavka je da se Budakovo dobro poznavanje ljudi, običaja i cjelokupnog podneblja primorskog kraja može obrazložiti njegovim višemjesečnim boravcima duži niz godina na tim područjima. Ni Bosna kao mjesto radnje drame *Proljeća bez ljeta* ne iznenađuje jer se prateći pišćev životni put saznaje i za njegov boravak u toj zemlji, a da bi napisao dramu s jednom vrlo teškom i delikatnom temom nije

bilo potrebno da odlazi u Poljsku, gdje je mjesto radnje *Zaboravljenih*, nego mu je to poljsko skladište samo poslužilo za prikaz ponašanja različitih pojedina u apsurdnim situacijama. Zagreb, grad u kojem je Budak proveo većinu svojega života, zastupljen je u dvije drame: *Slomu* i *Kaj je, je!*. Ova se djela po poznavanju načina života ljudi, običaja, jezika (posebno se to odnosi na dramu *Kaj je, je!* pisanu izvrsnom kajkavštinom)... mogu ravnopravno usporediti sa djelima s ličkom tematikom. Prvo djelo s ličkom tematikom, *Mećava*, nastalo je 1954. godine i odmah je polučilo uspjeh i privuklo veliku pažnju javnosti zahvaljujući dubokom ljudskom sadržaju, ljubavi prema zavičaju i za grube ljude koji su u suštini osjećajni i plemeniti. „*Mećava* je slika ljudi s krša, koji su nevini, otvoreni i iskreni kao djeca. Oni u svom jednostavnom pričanju i grubom oporom dijalektu daju opsežnu analizu kraja odakle su muškarci, nemajući posla u domovini, odlazili na rad u Ameriku. (...) *Mećava* nije samo jedna epoha iz nedavne prošlosti. Like, ona je naša prva poslijeratna drama iz seljačkog života. Stil djela je jednostavan, a sve je protkano dubokom humanošću, dok su dijalozi snažni kao čvrsti gorštački karakteri nosilaca radnje. Upravo artistska umjerenost u svemu – da ništa nije ni suviše ni premalo dano, te Budakovo odlično poznavanje scene i njezinih zakona čine ovo djelo velikim, tako da ono impresionira. Jednostavnost, iskrenost, vjera u sebe – u čovjeka – u ljude, bitne su oznake junaka djela, čija je sudbina ganutljiva do suza.“ (Budak 1954: 77–79)⁹ Budak je na jednostavan i topao ljudski način uspio prikazati psihologiju naših iseljenika i njihovih obitelji. To je životvorna i slikovita priča o međuratnoj ekonomskoj emigraciji, koja je temeljena na sukobima emotivnih stanja: ljubavi i mržnje, nada i razočaranja, straha i hrabrosti, pohlepe i siromaštva. No, ta emocionalnost potresa još više jer proizlazi iz potpuno dijametralnog odnosa gdje siromaštvo predloženo ambijentom punim oskudice (koliba, ognjište, palenta, vatra) stoji nasuprot ljubavi, sudbini, istini... velikim riječima do kojih se dolazi tijekom dramskog sukoba. Dramska je tehnika ove drame jednostavna, ostvarena po tradicionalnim metodama, lako razumljiva i psihološki motivirana. Premda znatan dio ekspozicije same drame u prvom činu predstavlja pričanje, koje više služi kao objašnjenje gle-

⁹ Sedamnaest godina nakon prve izvedbe nailazimo na ovakav tekst: „(...) kod njega (Budaka) je nekakav prirodni, praiskonski tok, krici patnje, sve je to sirovo, surovo i oskudno, urla od strasti i patnje i ponosa, i psuje, sve je tu zdravo, prirodno, naivno, a možda čudno onima koje je inficirao grad. Budak ne zna što je to pedantna upotreba riječi, on se ne služi civilizacijskim asocijacijama, njegov sirovi razgovor prelazi u dramski govor pod specifičnim pritiskom ličkim. U *Mećavi* navuče čovjek vučju kožu, a ispod nje ima mekano srce kao vosak. Perelja i Jole izdanci su ličke vrleti, sad gorske bujice koje se razbijaju, sad mirni potoci što rominjaju zelenom livadom. Jole podiže svoga novorođenog unučića uvis kao u nekom drevnom obredu, a u toj tišini vjetar zavija. I čuje se vuk. Ljudi u kazalištu plaču.“ (Vnuk 1971)

dateljima nego kao unutrašnja dramska nužnost, kraj prvog čina predstavlja ipak realnu kompoziciju ostalog zbivanja. „Možda će mnogi zamjeriti onom folklornom umetku – prelu – u trećem činu. On ima svojih atraktivnih pučkih boja, ali on inače služi u drami i kao sredstvo stvaranja napetosti na bazi kontrasta štimunga. I Budak je u tome uspio, i postigao je još nešto više. Uspio je da stvori dojam da poslije onog zbunjenog razlaska veselog društva za vrijeme dok se u sobi na sceni dešavaju tužne i uzbudljive stvari, da ona grupa gostiju koja je malo prije veselo pjevala i šalila se, uzbuđeno razgovara i nagađa o čudnim stvarima, koje se dešavaju u kući. A to je uspjeh kad u jednoj drami gledalac ima dojam da se iza scenarije, koju vidi, ne nalaze samo žice, papirne kulise i prašnja zavjesa, nego da se život koji se začeo na sceni, nastavlja i izvan nje. Sličan dojam se dobiva i u četvrtom činu, dojam da selo, možda već u tom času, uzbuđeno bruji o nečovječnom postupku Joletovom, i da su Toma i Jure samo dio tog javnog glasa, koji se ne čuje samo zato jer urla mećava, ali se ipak osjeća i preko scene i radnje sve do gledalaca. A to su sve najbolje indicije da je Budak psihološke niti svoje drame vodio jasno, po zakonima životne logike.“ (Šaula 1952) Neuklopljenost prela u *Mećavi*, koje predstavlja već malu sadržajnu digresiju i djeluje kao zastanak u radnji, nasuprot logično uklopljenih izreka, poslovice i zdravica, koje ne remete postojeći sklad i ritam, uočio je i Branko Hećimović (Hećimović 1977) usput ističući veliku važnost jezika u drami. Naime, Budak zajedno s Pecijom Petrovićem oblikuje regionalni lički govor za scenu, kojim će se oni odvojiti od ostalih pisaca zaokupljenih Likom i unutar hrvatske dramske književnosti stvoriti zaseban dijaloški izraz. Štoviše, Budak će svemu dodati još i individualnu notu opredjeljujući se za ličku varijantu štokavske ikavštine. Taj izvorni lički govor lovinačkog kraja posjeduje puno glasovnih, morfoloških, tvorbenih, ali i leksičkih posebnosti tog štokavskog narječja ikavskoga izgovora¹⁰.

¹⁰ “Glasovne posebnosti

Staroslavenski glas *jat* ostvaruje se kao *i*: *dite, dičačić, vitar, snig, svit, čovik, lip, lipo...*

Glas *h* gubi se ili zamjenjuje glasom *v*: *nji' (njih), gluv (gluh), muva (muha), prâ (prah), fala (hvala)...*

Glas *j* se gubi na početku ili u sredini riječi: *esam (jesam), edan (jedan)...*

U pojedinim riječima dodaje se glas *j* na početku riječi: *jope (opet)*.

Glas *o* zamjenjuje se glasom *u*: *un (on), unaj (onaj), unda (onda), lunac (lonac)...*

Pojedinim riječima dodaju se slogovi: *ovdika (ovdje), dolika (dolje), sadarce (sada), tudarce (tuda)...*

Na kraju riječi dolazi do sažimanja glasova: *kâ (kao)*.

Morfološke posebnosti

Glagolski pridjev radni ima oblike: *tije (htio), bije (bio), vidije (vidio), donije (donio)...*

Izniman uspjeh polučilo je i *Klupko*, po svim osobinama prirodni nastavak prethodne drame. Ovu komediju višestrukih zapleta Budak zapliće s pomoću nekoliko već dobro poznatih i iskušanih motiva: čuvanje tajne očinstva kćerke zamamne krčmarice Rože, neočekivani pokajnički povratak njezina bivšeg muža, tajni noćni ljubavni sastanci, idealizirani par mladih zaljubljenika... Urnebesni zaplet nastaje kada u selo dolazi mladić Radojko, za kojega svi misle da je prijatelj Rožina bivšeg muža, a koji dolazi isprobiti njezinu kćer. Tada lukava Roža režira pravu kazališnu predstavu punu komičnih zabuna, silnih intriga i nerazrješivih situacija. Naime, ona Josini i Antuši predlaže igru prerađivanja i podmetanja. Struktura ove komedije je izuzetno zanimljiva. To je najuzornija i najsustavnije organizirana Budakova komedija. Djelo je pisano brzo, ali se dobiva dojam kao da se na tekstu dugo radilo, odabiralo i pomno oblikovalo. Svaki je dijalog dobro promišljen, a svako je lice pravilno postavljeno. Premda je poneka scena iz prvog čina pomalo površna, odviše govorljiva i s malo akcije, ipak je cjelina živa i pokretna. Može se uočiti i višestruka povezanost ekspozicijskih scena prvog čina sa scenama iz drugog i trećeg čina. Razbludni odnos Mijata i Rože ima svoj pandan u svježoj ljubavi Jeke i Ilije. Josina u prvom činu spletkari, a na kraju drugog čina sam pada u klopku. Ženski su likovi jednako podijeljeni prema muškim, tako da je ravnoteža aktera podjednaka simetriji događaja. „Virtuozno je i to, što nakon prva dva čina, koji su lepršavi, šaljivi, lascivni i puni smijeha, slijedi umjereno ozbiljni treći čin. Zapleti su raspleteni do pojedinosti. Klupko je odmotao Jursan. On na svojim leđima donosi žalosnu sudbinu iseljeničke prošlosti i njegovo prisustvo ublažuje lakomislenost prva dva čina. S njim i oko njega svi ti ljudi postaju najednom dragi. Iz njih propjeva onaj srdačni slavenski duh, koji se među inim odlikuje i blagom čudi. Gledalac nehotice oprašta nevaljalstva. Zavoli te seljake, koje je još maloprije bio spreman osuditi smijehom. Sve je donijeto s mnogo mjere i sa malo sredstva.“ (Stary 1953) Kao i u *Mećavi* tako je i ovdje jezik Budakov bogat i sočan. Razgovori i dosjetke pojedinih lica, a posebno Josin govorni izričaj, zaslužuju pažnju, jer se iz njih vidi ne samo raskoš jezika nego i odnos našega čovjeka prema životu. Josine zdravice uz

Neutralni oblici riječi zamjenjuju se uvećanicama (augmentativima). Česta su augmentativna imena: *Lukeša (Luka)*, *Stipurina (Stipe)*, *Perelja (Pere)*...

Augmentativni oblici pojavljuju se u svakodnevnom rječniku: *vinčina (vino)*, *curetina (cura)*, *vučina (vuk)*...

Rječnik

U govoru se pojavljuju lokalizmi (*ćaća, man, jer(e), bilj(ac), crljenkapa, dota, kijati, ždrak...*), *turcizmi (pendžer, divaniti, kundure...)*, riječi preuzete iz talijanskog jezika u preinačenom obliku (*plovan, plovanija, zera...*), riječi preuzete iz njemačkog jezika u preinačenu obliku (*šifkarta, uncut...*).“ (Rosandić 1998 : 78–79)

životno iskustvo odlikuju se i lascivnošću, a nadasve optimizmom. Jedna od njegovih najdojmljivijih zdravica je ona iz drugog čina, u kojoj se ogledaju sve navedene karakteristike Budakova jezična izričaja¹¹. I ovdje je zastupljen autentični lički jezik, uglavnom svetročki idiom. „Taj je govor grub (voli augmentative), prodoran i apodiktičan; njegova je dikcija razvedena, duboko i sladostrasna. On teče u otvoreni prostor figurativno i kao nesmireni oblik živi u prostoru. A Budak ima ovdje dovoljno poređenja, metafora, prišivki, provincijalizama, rugalica, poslovica, kvalitetnih narodnih neologizama (a tih posljednjih je Lika prepuna), da mu stil bude ličan, lički, reprezentativan, da bude individualan.“ (Tomičić 1955)

Tematski zanimljivo je i djelo koje donosi satiričnu priču o karakterima, beskrupuloznim postupcima pojedinaca, jagmi za osiguranjem nasljedstva... Djelo nosi naslov *Na trnu i kamenu*. Ova komedija nije najbolje kompozicijski realizirana: ima otegnutu, stupnjevasto razvijanu ekspoziciju, ali je zato jezik zaslužio punu pažnju. Karakteristike jedre ličke ikavice mogu se ilustrirati na primjeru govora jednog od glavnih likova Ivande, seoskog mudrijaša. Budak je smišljeno locirao radnju u poslijeratne godine kad i u najzabačenije ličke kutke i zakutke ulazi novi društveno-politički duh i terminologija koja nerijetko nailazi na izvitoperenu primjenu te u Ivandinu izražavanju spojio talog starog i nanos novog doba oblikujući njegovu osobnu i osobenu frazeologiju koja se doživljava kao svjedočanstvo vremena i provokacija smijeha. Tako oblikovanu Ivandinu frazeologiju možda najbolje predočava njegov završni monolog koji sadržava narodnu mudrost, nazdravičarske običaje te konferencijski duh i rječnik¹². Sasvim je drugačiji odlomak u kojem se Budak

¹¹ *U zdravlje kume, i sva braća oko sideća, koji se očima gledamo a ustima ljubimo. Ljubili se, ne mrzili se, mnogo lita i godina. Iz ove čaše u zdravlje naše! Najprvo gosta, a nama što osta! Zdrav Rade! Ispod kuće ti dugi dolovi, po njima pasli rogati volovi. Čelice ti prikrivale sunce, vrane kože prikrivale strane, a jarčine brda i doline. Prid kućom ti marva rogata, a u kući dičica kurata! Bile ti se iljadile ovce, baci bisni izbucali doce. Zdrav si kumašine! Bog te očuva tisna klanca, mršava prasca, brkate cure i vratničke bure, usrani gaća i veliki daća, čorave planinke i poprdljiva gosta. Zdravo prijatelju! Ko nam je prijatelj, bože daj, da nam i ostane, a ko nije, bože ga okreni. Ko se ne bude tije okrenit, Bože mu daj lojene noge i voštanu glavu. Kad k vatri išâ rastopije se, kad na dvor, psi ga pojeli, a mi svi zdravi i veseli bili! Još ću ednu, ma slagati neću. Zdrav bije i brka se nanosije, lule napušije, konja najašije, žena nagazije, vina napije, mesa naije, kola naigra, pisme napiva, svita nagleda! Zdrav si, di čuje i di ne čuje! (Budak 1976 : 43)*

¹² *Ljudi, život je, što kažu, zapetljan i zamršen, i nigda ga, što kažu, do kraja raspetljat, poriktat i u red spravit. Edan čvor raspetljaš, a drugi se, što kažu, spetlja. Edno klupko, što kažu, odmotaš, drugo se namota. Edan, što kažu, gužvalj razmršiš, drugi se smrsi. Edan, što kažu, vez razvežeš, drugi se sveže. Život i nije, što kažu, drugo do veživanje, i što kažu, razveživanje. Samo, što kažu, edan čovik to nije sâm kadar učinit. Oće se tu, što kažu, da svi riktaju i poriktavaju i da svi, što*

duhovitošću i vještom igrom riječi i smisla približava narodnom stilu, što dokazuje da nije jednostran i da je kao i u svojoj poeziji sklon eksperimentiranju i stilističkim izletima, a polazište ovom tumačenju je Ivandina uzrečica „što kažu“, koja u jednom trenutku izaziva podsmijeh i porugu a odmah zatim i Ivandinu blagorječivu obranu¹³.

Budak je najšire otišao u jezičnom nijansiranju i kontrastiranju te u komici dijaloga u komediji *Tišina! Snimamo!* „dovodeći u zabito ličko selo internacionalnu filmsku ekipu u kojoj se uz talijanski i njemački govori i književnom štokavštinom te nekom dalmatinskom varijantom štokavske ikavštine i izvještačenom kajkavštinom. Posebni pak dodatak tom jezičnom, babilonskom koktelu predstavlja nakaradno izgovaranje stranih riječi (asnis-nest i asinsent namjesto asistent) te njihovo zamjenjivanje prema slušnosti (paragraf i paragrafija umjesto pornograf i pornografija).“ (Hećimović 1977: 19) Budak suočava patrijarhalni život ličkog sela s modernim (pomodnim) velegradskim životom, koji dolazi s filmskom ekipom, pri čemu se osjeća piščeva simpatija za tog priprostog ličkog čovjeka, kojemu se istodobno i dobrodušno podsmjehuje. Promatrajući kompozicijsku stranu vidljivo je da ovo nije u potpunosti kompaktna scenska tvorevina, već više djeluje kao neka vedra improvizacija sa satiričnom intonacijom. Od izuzetno uspješnog drugog i trećeg čina, koji su puni života i šala i u kojima se kreću brojni i raznovrsni ljudi, odudara manje zanimljiv prvi čin (svojevrсна ekspozicija), dok posljednji dio utjelovljen u beskrvne likove književnika i Melite djeluje gotovo nestvarno. No, cijelo djelo odiše vedrinom i smijehom duhovitih seljaka koji nas vode kroz niz komičnih i dinamičnih scena.

kažu, razvežuju i raspetljivaju. Nako kolektivno plenarski, i što kažu, ednoglasno! Zato ja nazdravljam, što kažu, kolektivu naše vamilije, koja je ovako, što kažu, lipo i drugarski sve raspetljala i, što kažu, sve spone povezala na ovom našem, što kažu, plenarskom sastanku, i kuverenciji. Živile drugarske kuverencije! Živili plenarski sastanci, kolektivi i sve organizacije! A vi, gospodo, drugovi i građani, koji tu, što kažu, sidite, i gledate i slušate ovu našu, što kažu, točku dnevnoga reda, primajte je, što kažu, ednoglasno, klamacijom, dugotrajnim ovancijama i, što kažu, gromkim plauzom. Živili! (Budak 1959: 97–98)

¹³ IVANDA: ... Kažu, što kažu, što kažu. A kažu, što kažu, da ne valja bit, što kažu, taka kaka si ti. Eto što kažu, ako 'š znat što kažu. Ljudi, što kažu, kažu uno što kažu. Al što kažu, kažu. I kažu, što kažu, da kažu. Tako j' to, što kažu, man, što kažu, što kažu to i kažu. I kažu, što kažu, nako kako kažu.

MANIŠA: Ajme, ajme, Ivanda! Čuste li ovaj divan? Zavrzlame, što kažu!

IVANDA: Što kažu, ja što kažem, što kažu, kažem. Al ima i', što kažu, koji kažu, a, što kažu, ne znaju što kažu. I kažu, što kažu, to što kažu tek da kažu, a što kažu, ništa i ne kažu, jer ti uni, što kažu, lažu... (Budak 1959 : 92–93)

Televizijski ljudi pojavljuju se i u komediji *Teštamenat*, u kojoj je također prisutan kontrast između patrijarhalne ličke sredine i nadolazećeg novog vremena i svjetonazora. Motiv nije nov u literaturi, ali je osmišljen vrlo duhovito. Televizijska ekipa želi snimiti između ostalih običaja i običaje prilikom smrti. Međutim, glavni lik Ljudan želi provesti testiranje karaktera svojih bližnjih glumeći mrtvacu za potrebe televizije, ali i poslije televizijskog snimanja. Komika se temelji na zabludi rođaka i Ljudanovim probavnim smetnjama. Naime, on mora s vremena na vrijeme ići u zahod. Pošto se uz mrtvacu puno jede i pije, Ludonja, koji je primjetio nešto neobično sa svojim „štricem“, ne vjeruje sam sebi. Kulminacija nastaje u trenutcima kada potpuno pijanog Jocu Kika miče s odra (gdje je ovaj legao dok je Ljudan bio na zahodu) i sama liježe na upražnjeno mjesto ne bi li sakrila varku. Usput se uvijek spominje tastament i nagađanje što je kome Ljudan ostavio. Ali kada nisu pogođena očekivanja izazvan je revolt pojedinaca prema pokojniku. No, slijedi veseli i vedri svršetak, kao i u ostalim Budakovim komediografskim ostvarenjima, na zadovoljstvo svih skupa – interpretira pojedinih uloga, čitatelja djela i gledatelja scenskog uprizorenja istog.

U djelu *Dlanom o dlan* Budak se koristi već dobro poznatim motivom u književnosti, motivom pisma s neočekivanom viješću. Druga posebnost djela je pisanje u stihovima, a treća je korištenje književnog jezika. Budak u komedijama namjerno nije koristio književni jezik sve s ciljem da se približi svakodnevnom jeziku gledatelja ili čitatelja i na taj način omogući pravo uživanje u svijet djela, a samim tim se postiže i efekt komičnog čiji je rezultat zdrav, nepatvoren i grohotan smijeh publike.

Takav smijeh izaziva i najnovija komedija *Kaj je, je!* u kojoj se susrećemo s izvornom kajkavštinom. Jurek, „spelavatel komendije“, na krasnom kajkavskom narječju najavljuje temu djela: „*Skor sem zabil i zamudil, / a tak sem se grdo trudil / da štoriju lepo začnem / i da prvi ja ju načnem, / a pozornica, tu pozadi, / kak se šika po navadi. / Onak ajnfah, glume kakti / improvizio i de fakti. / U ovom času, kak grom z neba, / vest je pukla u sred Zagreba. / Vest, da jošće tu pri name / mesta ima vešticami.*“ (Budak 2002: 55) Budak daje jeziku svojstvo karakterizacije likova pa pojedine likove određuje i načinom njihova izričaja, npr. neuklopljenost u sredinu i pokondirenost dva-ju došljaka Tolčanyja i Seigretza pisac ostvaruje njihovim nepravilnim govorom.¹⁴ Jedna od stilskih karakteristika ovoga djela je i sloboda u izražavanju.

¹⁴ O glavnoj temi – „coprnjištvu“ – Seigretz progovara ovako: (...) *Frojlaĳn Frntička su feštica. Virkliĳh feštica! Coprnica! Ja plemenita i bogata gospodin, pak se saljubim u methen ot purger! Je to meglih? Kak to moguće, kad ne bil sačaran od feštica? Unmeglih! Mene ona gledati tako (izbulji oči kao riba na suhom) i ja biti kaput. Kaput! Niš ne videl ot celi svet. Videl samo frojlaĳn Frntička und ih vil šeniti se. Šeniti se s puca od purger. Kakšna*

Naime, da bi okarakterizirao pojedine likove ili dočarao neku situaciju što uvjerljivije Budak se koristio sočnim vulgarnim izrazima kajkavskog narječja. Struktura djela je veoma zanimljiva. Svaki čin ima predigru, koja je ujedno i svršetak prethodnog čina. U tim se dijelovima komentira ono što se dogodilo i najavljuju se budući događaji. Autor je išao tako daleko da je ponudio dva svršetka, a redateljima i glumačkoj ekipi u „Svršetku spelavanja“ daje dozvolu da krata prozni tekst, da izbace stihovane međučinove i neke predgovore, a sve za potrebe scenskog izvođenja ovog djela.

Laskavu titulu najboljih drama sam Budak je dao četirima dramama od kojih su dvije već spominjane: *Mećava* i *Na trnu i kamenu*, a dvije treba tek spomenuti: *Svjetionik* i *Slom*.

Svjetionik je pisan standardnim književnim jezikom. Djelo je puno zanimljivosti između kojih je i odabir svjetioničarskog otočića za glavno mjesto radnje čime se naglašava dramatičnost prostora i situacije u kojoj se nalaze likovi. Naglašen je i udio prirode, posebice mora, elementarni lik snažnog muškarca postavljen je u središte radnje (lik dominantnog muškarca poznat je još iz *Mećave*), a vrlo je važan neodređeni lik Ribara, koji se jednom javlja kao kor ili pripovjedač a drugi put kao drugo ja jednog od četvero stvarnih lica. Budak je tim likom nastojao na moderan način riješiti probleme unutrašnjeg dijaloga i retrospekcije minulih događaja. Jedan od glavnih motiva, koji se spominje već u naslovu, zauzeo je dominantno mjesto u djelu već samim čestim spominjanjem, a i svojom simbolikom. Cijela priča je prožeta tim motivom, ali je njime i uokvirena. Dramu započinje i završava Ribar govoreći o svjetionicima i njihovoj ulozi u životima ljudi, doslovnoj kao putokaz na putu i prenesenoj kao putokaz u srcu i u životu¹⁵. Svakako da je važan mo-

mesaljansa! Ja biti nor! To feštica majn herc zeti. Bi ostal rob od nje da ni barber Svedrič imal trafe čudovite, dal mi piti uvarak od teg, i ja opet videl. Me spasil Svedrič! Al to ni vse. Majn frojnd, sin od grof Tausig, bil majn gast. On samo jedan krat videl Frntička i ... Ot jeden pogled! Ajn pogled i saljubil se! To ne može bit, ak ni Frntička feštica. Moja gost i ja smo ponudili našu ljubav gospodični i dobili košarice. Najpredi nas zaludi, a potem entferrnt, kak da smo mi purgeri a ne gosponi. Z nami se ne sme šale zbijati i od nas norce delati. To mora platiti! Pucera j joj ne bu škodil. (Budak 2002 : 51)

¹⁵ GLAS RIBARA – Putokaz brodovima! Prijatelj u nevolji! Spas u magli i mraku! Nada u oluji! – *Svjetionik!* Okružen morem i nebom. – *Svjetionik!* Svjetlo u mraku. Odgovor na upitne poglede moreplovaca u mračnoj noći. Zagrljen divljinom i ljepotom mora – malen – pedali život, jedan dah, ustreptao kucaj srca. – *Svjetionik!* (...)

RIBAR – Život ide, on ne stoji, i Karadin nastavlja svoju priču, a svjetionici i dalje plamte u noći, rukuju se i pozdravljaju brodove. Pozdrav svjetla ide kao plamena pjesma od sjevera do juga i od istoka do zapada. Tko smije prekinuti tu pjesmu učešljanu u valove mora? Nitko! Eto, sada ste i vi čuli tu pjesmu, i brodovi su je čuli i svjetioničari su je čuli i opet jednom osjetili njezinu čudesnu snagu i moć. I Luce i Mate su je osjetili i njihova su srca drugačije zakucala. Brodovi plove u noći i traže svijetlo svjetionika. Oni ne pitaju kako kucaju srca

tiv i erotika kroz koju se lica gotovo isključivo ispoljavaju i koja je postala pokretač svih akcija i scenske dramatičnosti. Dakle, zahvaljujući originalnim stvaralačkim postupcima, ova već vječna i puno puta iskorištavana tema ljubavnog četverokuta obrađena je na jedinstven i zanimljiv način. Tekst drame, raspoređen u uobičajene dijelove dramske strukture, prate retrospekcije, meditativna asociranja i komentari.

Motiv erotike prisutan je i u drami *Slom*, točnije motiv erotskog naboja, koji upravlja ponašanjem glavne junakinje što se reflektira na živote ostalih likova. Ovdje je sve obavijeno plaštom uglađenosti i finoće jer se radi o krugu umjetnika, poduzetnika... koji znaju prikriti animalne strasti koje vladaju čovjekom. Sva četiri čina drame povezuje, uz ostale elemente, svojevrsan lajt motiv – motiv stvaranja sonate u d-molu. Ta sonata predstavlja život svog tvorca, život ispunjen ljubavlju koja vodi ka samouništenju.

Sa svijetom umjetnosti i umjetnika suočeni smo i u četveročinskoj drami *Potez kistom*. Strasti, osjetljivosti, razočaranja, koristoljublje, povrijeđeno ženstvo... motivi su ove drame uz već poznati motiv iz *Svjetonika* – suparništva majke i kćeri. Radnja se odvija između dva pola. Na jednom se polu nalazi potreba umjetnika za društvenom i materijalnom afirmacijom, a na drugom je strast, ljubav, snaga puti. Kod Budaka se te dvije krajnosti stapaju u pucnju, koji okončava život glavnog nositelja radnje. Tim pucnjem Budak pokazuje svoju žestinu u osudi amoralnog ponašanja pojedinaca, koji unesrećuju druge svojim postupcima lišenim najosnovnijih moralnih kvaliteta. Uz snažnu i impresivnu radnju ističu se i dobro ocrtani likovi: najsloženiji lik je Paul, nedovoljno ekspresivan George, naivna i neiskusna Irena stoji nasuprot snažnoj i impresivnoj Mary, a iskrenost krase Luciettu... Tečni i energični dijalozi, uvjerljive situacije i psihološka ekspresivnost živih i punokrvnih aktera, te sama okosnica drame (*machiavelizam u suvremenijem i stoga crnjem ruhu* (Dobra 1955: 3)) doprinose zanimljivosti ovog dramskog djela.

Od teme ljubavi, strasti, poljubaca, zagrljaja Budak se udaljio u *Zaboravljenima*, u kojima određuje i preispituje smisao ponašanja pojedinaca u zatvorenom prostoru. Na osobito spretan način, na ograničenom prostoru, naznačava osnovne spletove radnje i predočava nam zanimljive likove: slijepo odanog vojničkoj disciplini Fritza, neočekivano preobraženog esesovca Ericha... Svi likovi govore književnim jezikom, a dolaze s različitih strana te se time naglašava univerzalnost tema načetih u skladištu u Poljskoj, gdje je smještena radnja.

svjetioničara ispod kupole svjetionika. Oni samo pitaju za svijetla. Za srca oni ne pitaju. Ipak, važno je kako kucaju njihova srca ispod kupole svjetionika! (Budak 1966 : 7, 52)

No, već je uočeno da se Budakovo dramsko stvaranje odlikuje i poetičnošću (znatan je udio pjesama u dramskim tekstovima, čak se neke tako napisane pjesme smatraju najboljim Budakovim poetskim ostvarenjima poput *Djevojačke kletve*), koja je najizrazitija u dvama dramskim ostvarenjima – *Žednom izvoru* i *Nakotu Balabana*. Obje drame su sadržajno vrlo razgranate i obiluju deskripcijama i digresijama. „Poetičnost, međutim, nije sadržana samo u prizorima u kojima se pjevaju ili kazuju stihovi, a takvih prizora ima dosta, ili prevladava osjećajni i potresni dojam, kao u dijalogu dvojice čobana o diplama i ovčici na početku *Žednog izvora*, nego se u toj istoj drami očituje i u elementarnoj opsesiji gazde Marka za sinom te u njegovoj strasti i nemoći kao i u samozatajnom podmetanju vlastite žene drugom čovjeku. Na temelju toga što se poetičnost u *Žednom izvoru* a i u *Nakotu Balabana* nerijetko ostvaruje i iskazuje zajedno s nemoći da se bude otac, ljubomorom i strašću, samozatajivanjem i vladavinom nagona, mržnjom i osvetom, ukletošću i ubojstvom, tragikom lica i mistikom, ali ne i samo na temelju toga, ove dvije drame uspoređivane su s dramatikom Federica Garcia Lorke.“ (Hećimović 1977: 24) Naravno, takvo je uspoređivanje samo djelomice opravdano. Navedeni motivi su zajednički, ali se različitost očituje u Budakovoj prostornoj i etničkoj neodređenosti za razliku od Lorke, koji je sav utonuo u svijet svoje Andaluzije.

Kompozicijski i strukturno gledano drama *Žedan izvor* ima deset slika, od kojih su prvih pet zapravo ekspozicija u kojoj prevladava naracija pa sve djeluje kao priča. Drugačije dramske motivacije donosi drugi dio pun akcije, koji je ujedno i ekspresivniji. „*Žedan izvor* je nova stranica u Budakovom djelu, daleko iznad svih njegovih dosadašnjih ostvarenja, od kojih je po dometu možemo usporediti jedino s *Mećavom*. Budaku u njoj prvi put uspijeva da piše dovoljno žive dijaloge i na književnom jeziku, da odričući se velikim dijelom atributa lokalnog kolorita sačuva čvrsto tlo pod nogama svojih junaka. A ti junaci, iako podsjećaju na one koje poznamo iz ranijih njegovih djela, gdje često dominira više ili manje uspješno oblikovan lik grube muške snage (Jole u *Mećavi*, Mate u *Svjetioniku*, Erich u *Zaboravljenima*), u *Žednom izvoru* dobivaju veću širinu i dramsku autentičnost. Iako je sam zaplet o imućnom seljaku koji u želji za sinom nemilosrdno uklanja svoje žene ‘nerotkinje’ prilično melodramatičan, autor ima dovoljno snage da izbjegne sentimentalnost i izgradi snažan konflikt između nasilja na koje ljude navodi želja za moći i prestižem i nesavladivog otpora ljubavi, sukob koji po svom značenju nadilazi samu fabulu. To je prva Budakova drama bez završnog pomirenja, prva koja si dozvoljava tragičan završetak, a ženski likovi Anke i Marije, bogatiji su od svih ženskih likova koje je ranije napisao.“ (Grgičević 1969: 9)

Snažne emocije vladaju i u drami *Nakot Balabana*, koje se ogledaju i izviru u punoj snazi u dijalozima punima strasti i osjećaja koji vladaju ljudima. Čak su i priča i opis u službi pozadine za zbivanja među bićima pomahnitim od emocija. Usprkos uopćavanju i odmicanju od vremenske i prostorne lokalizacije iz ovih dijaloga, iz imena likova (Ljuban, Jerkan...) vidljivo je da je opet riječ o dobro poznatoj patrijarhalnoj sredini, koja je već puno puta privukla Budakovu pažnju. On je u opisivanju ove sredine i patrijarhalnih odnosa u njoj iznimno uspješan.

Budak je kao kazališni čovjek upućen u sve tajne kazališta. Poznavao je sve modele u kazališnoj arhitekturi, scenografiji, rasvjeti... No, sva su mu dramska djela pisana za zatvorenu pozornicu pa su determinirana fizičkom realnošću zatvorene pozornice: njezinim oblikom, dimenzijama, odnosom spram gledališta, tehničkim mogućnostima njezina osvjetljavanja, opremanja i unutrašnje prostorne organizacije. Stvarni se kazališni prostor pokatkad nazire iz didaskalija koje govore o brznoj promjeni mjesta radnje, bez spuštanja zastora. Takvi su primjeri didaskalija u *Nakotu Balabana*¹⁶ i *Žednom izvoru*¹⁷. Budak piše svoja djela s namjerom da budu izvodljiva na pozornicama većine kazališta pri čemu sam često nudi detaljna scenografska rješenja, ali puno toga daje na volju redateljima i scenografima kao što je, recimo, slučaj sa *Svje-*

¹⁶ *Najbolje scenografsko rješenje je ono koje jednom univerzalnom slikom rješava svih jedanaest slika. Redatelj će, stavljajući glumce u pojedinim slikama i scenama na razna mjesta pozornice (lijevo, desno, sprijeda, straga, više, niže, ili pak na cijeli prostor pozornice u nekim scenama) postići isti efekt kao da se svaki put mijenjaju (donose ili iznose) veći elementi pojedinih slika. Ta univerzalna slika mora biti riješena u određenoj stilizaciji da bi mogla obuhvatiti svih jedanaest slika (ovčji tor, planinu, kućni trijem, ognjište vračare i dr.). Osvjetljavanjem pojedinih dijelova pozornice, ili pojedinih elemenata na pozornici, a u nekim prilikama i cijele pozornice, moguće je dočarati potpuno različite lokacije. Isto tako dovoljno je da neko lice na sceni prebaci torbu, pled ili ogrtač preko ramena, da uzme štap, košaricu ili neko oruđe u ruku, da stavi kapu ili rubac na glavu i tako naznači da je prošlo neko određeno vrijeme, da upravo odlazi ili dolazi i da se nova scena zbiva na drugom mjestu. To se može potcrtati još i stavljanjem (ili donošenjem ili odnošenjem) na pozornicu raznih predmeta (tronožac, biljac, koža, mješina, grablje, panj, sjekira, koš i dr.). Glavno je da sama promjena slike ne lomi kontinuitet igre i ne usporava ritam predstave. Kratak mrak i kratka muzika dovoljni su za povezivanje slika. Zastor samo nakon I. dijela i na kraju predstave. Prvi dio završava slikom iza koje se redatelju učini da je na tom mjestu najpogodnija pauza publici za predah. (Budak 1970: 5)*

¹⁷ *Scena prikazuje jedinstveni prostor na kom će se odigrati svih deset slika drame. Svjetlom i sitnim detaljima treba dočarati različite prostore: pašnjak, kuću, seoski trg i pretkuće. Prelaz iz slike u sliku mora ići brzo da se zadrži kontinuitet. Scenska muzika nije neophodna, ali može odigrati ulogu povezivanja slika i pridonijeti stvaranju ugođaja. Lica su današnja, te prema tome o nekim folklornim elementima kostima nema ni govora. Jedino ovdje-ondje može se radi šarolikosti pojaviti u rudimentima kakav sitan folklorni detalj. (Budak 1968: 6)*

tionikom. Naime, uz „redovna“ scenografska rješenja dana tijekom odvijanja drame u didaskalijama Budak nudi i alternativna rješenja u posebnom dodatku na kraju drame gdje, npr., zastorima daje važnu ulogu odvajanja prostora na sceni koji se onda lako mogu naizmjenice osvjetljivati. Budakove didaskalije su, uglavnom, ekonomičan opis opremljene kazališne pozornice na kojoj će se dekorom, rekvizitima i svjetlom stvoriti fikcionalni prostor. Pisac je prikazane dijelove dramske fabule smjestio većinom u zatvorene i poluotvorene prostore. Od četrdeset mjesta što se imaju prikazati u njegovim dramskim ostvarenjima, dvadeset i pet su zatvoreni prostori (kuhinje, sobe, predvorje, dvorana za ritmiku i ples, podzemno skladište, slikarski atelje, sudnice, hol obiteljske vile, uredska soba), trinaest je poluotvorenih prostora (pred gostionicom, pred kućom, mala terasa nad morem, pozornica i oko pozornice, trg pred gostionicom, trijem pred ovčjim torom, seoski trg), a samo su dva mjesta posve otvorena (na obali, pašnjak). Dramski prostor čine tri sloja: „stvarni pozorički prostor; dekorom, rekvizitima i svjetlom oblikovan prikazani prostor“ i „verbalno, auditivno i/ili vizualno predloženi prostor“ (Senker 1987: 89). U svakom su prikazanom prostoru sadržane brojne informacije o klasnoj i nacionalnoj pripadnosti ljudi što u njemu borave, o njihovim profesijama i navikama, o godišnjem dobu i dobu dana, a prostor nam daje i detaljne obavijesti o geografskoj i historijskoj situiranosti dramske radnje. Dakle, informacije se prenose svjetlom, glazbom, šumovima, dekorom... Primjerice umjetnički atelje dvojice mladih umjetnika u drami *Potez kistom* ispunjen ženskim aktovima i dominantnim krevetom za poziranje naglašava senzualnost i strast svojih vlasnika. Oni svoje putene osjećaje prenose na svoja umjetnička djela. Prostor dalje utječe na slobodnije seksualno ponašanje ljudi koji se u njemu nalaze. Opis prostora u djelu *Na trnu i kamenu* puno govori o svojim stanovnicima: *Soba u Daninoj kući. Uređena je po seljački uz neke dijelove pokućstva koji daju nazreti da se vlasnici ne osjećaju sasvim seljaci-ma, ali da nisu poprimili ni neki građanski ukus.* (Budak 1976: 69) Stanje nagovješteno didaskalijom nalazi potvrdu u daljnjem ponašanju likova koji žive u tom prostoru. Naime, Zeka i Dane svoj nepristanak na brak svoje kćeri Mandice i Lukice objašnjavaju riječima da je Lukica seljak, a Mandica nije seljanka *baš nako na posve jer da j' tila ić u školu, mogla j' bit što oće* (Budak 1976: 110–111). Na korespondenciju prostora i likova nailazimo još bezbroj puta. Primjerice prostor opisan u komediji *Tišina! Snimamo!:* *Ista slika kao prije, samo opet vidljiva kukuruzana i kokošinjac. Cvijeća nema, ili je uvelo. Pipe poderanih hlača šeće ispred kuće.* (Budak 1976: 191) preslika je propalih Pipinih iluzija o ostvarenju velike filmske karijere: uvelo je cvijeće, ali su „uveli“ i snovi. Opredmećen unutrašnji svijet likova iz *Svjetionika* predstavlja opis životnoga prostora. Opisujući svjetionik Mate opisuju svoje unutrašnje

emocionalno stanje: *MATE (hladno i mračno): (...) Trideset kamenitih stepenica i dvije staze od pedeset koračaja, to je moj prostor, to je moj krug, a meni je bila pretijesna čitava kugla zemaljska. Pretijesni su mi bili oceani. Ja sam zarobljen, zatvoren, svezan.* (Budak 1966: 23) U unutrašnjost likova Budak nas uvodi na fantastičan način pri čemu je uloga svjetla nemjerljiva. Naime, snop svjetla usmjeren je na onaj lik čiji nam se unutrašnji svijet prikazuje, npr. *iza zastora od tila u dubini pozornice pojavi se iz mraka samo lice Mate* (Budak 1966: 8), *iz mraka izroni Luce, vidi joj se samo lice* (Budak 1966: 10) ili *Svi pođu. Mate na vratima zastane. Ostane sam. Svjetlo se suzi samo na njega* (Budak 1966: 16), a potom slijede ispovijesti osvijetljenih likova. U suigri su i stvarna oluja na kraju drame i oluja osjećaja u dušama likova. Simbolično paljenje svjetionika, koje pokazuje pravi put brodovima, označava emocionalno smirenje junaka i početak njihovog životnog putovanja putem na kojem nisu moguća velika nasukavanja jer im je označena misao vodilja, u ovom slučaju ispravna i iskrena ljubav. U *Povratniku* nailazimo na opće veselje, koje je prikazano raspjevanošću i rasplesanošću likova. Ta razdraganost je potencirana prostorom u kojem se nalaze. Zar na vašaru ili u cirkusu možemo očekivati drugačiju atmosferu? Puno se puta susrećemo s prostorima u kojima su istaknuti podatci o povijesnom razdoblju ili podneblju. To su mjesta koja su zamišljena i scenski realizirana kao objektivacije duha neke epohe ili etnosa. Zatvoreni prostor, na primjer, prikazan u drami *Mećava* prožet je ličkim etničkim duhom: *Lička kuhinja. To je prostorija bez stropa jer se u njoj nalazi ognjište s kojeg dim ide po cijelom tavanu i suši meso. Ognjište je u desnom uglu, a seljačka polica u lijevom. Sprijeda u desnom uglu je okrugli niski stol (visok svega 45 cm) i oko stola tri tronošca za sjedenje. U lijevom uglu škrinja od tamnoga drveta. Još su prislonjene ljestve za penjanje na tavan. Nad ognjištem visi na lancu kotlić ispod koga gori vatra.* (Budak 1998: 15) Na kuhinju s ognjištem nailazimo još nekoliko puta u *Mećavi*, *Na trnu i kamenu, Žednom izvoru: Događa se početkom prosinca u Markovoj kući. – Oveća seljačka soba iz koje se izlazi u kuhinju s ognjištem, kao što imaju i sve ostale seoske kuće.* (Budak 1998: 45), *Scena prikazuje seljačku kuću s ognjištem.* (Budak 1976: 75), *Kod vračare. Iznad ognjišta vise razne trave svezane u snopiće, pocrnjele od dima.* (Budak 1968: 29). U svim primjerima istaknuto je žarište oko kojeg se organizira i prostor i kretanje ljudi u njemu. To je ognjište kao znak obiteljskog zajedništva. Vlasnici i stanari prikazanih prostora godinama su prihvaćali tradicionalne sustave vrijednosti na što upućuje nedostatak bilo kakvih individualnih oznaka. Jedini je izuzetak vračarino ognjište gdje razne biljke upućuju na sumnjivu i čudnu djelatnost svoje vlasnice. Etnički duh naglašavaju i predmeti koji se nalaze u sobama po ličkim kućama, a koji su tradicionalni za taj kraj: biljci, šarenice, škrinje...

Pri studioznu promatranju prostora možemo uočiti i prostore čija je osnovna funkcija okupljanje ljudi. Ti prostori omogućuju nenadane, neželjene ili slučajne susrete što će potaknuti, intenzivirati ili pak ublažiti dramsku napetost. Pri izboru dekoracije tih prostora Budak je vodio računa da oni ipak daju temeljne podatke o vlasnicima, povijesnom razdoblju ili podneblju. To najbolje ilustrira opis sobe u Markovoj kući koja je puna ličkog duha pomiješanog s gradskim ali i prekooceanskim, o čemu govore predmeti koji nisu tipični za taj kraj a koji nam daju informacije o životima svojih vlasnika¹⁸. Većina spomenutih prostora svojom funkcijom omogućava susrete i sučeljavanja dramskih aktera. Kuhinje s ognjištem, sobe, predvorje ili pak hol obiteljske vile mjesta su na kojima se članovi obitelji susreću s posjetiteljima. Međutim, Budak puno puta prikazana zbivanja smješta na mjesta koja već samom svojom funkcijom motiviraju skupljanje mnoštva ljudi. Takva su mjesta prostor pred gostionicom u *Klupku*, dvorana i pozornica u drami *Proljeća bez ljeta*, trg pred gostionicom u djelu *Dlanom o dlan*, seoski trg u *Nakotu Balabana*, sudnice u *Potezu kistom* i komediji *Kaj je, je!...* U opisanim prostorima dramska napetost proizlazi iz akcija dramskih likova motiviranih njihovim nakanama i iz dramatičnog supostojanja nekoliko osoba u istom prostoru. U drami *Zaboravljeni* susrećemo se s drugačijom situacijom. Tu je dramatičnost rezultat prisilnog boravka ljudi u zatvorenom prostoru. Šestero različitih ljudi, različitih po nacionalnosti, svjetonazoru, intelektualnom nivou, uspješnosti u životu, obiteljskom statusu... našli su se na istom prostoru. Naime, proveli su četiri godine zarobljeni u jednom podzemnom skladištu – bunkeru. Dramatičnost proizlazi iz same situacije u kojoj su se likovi našli, ali je potencirana njihovom različitošću. Sukobi su dosizali svoje vrhunce već na samom početku, a rezultirali su smrću neprilagodljivih junaka. No, prostor je utjecao na ljude, koji su se bitno promijenili nalazeći se trideset stopa ispod zemlje, ispod teške betonske armirane ploče od metar debljine u prosjeku koja priječi da do njih dopru bilo kakvi zvuci s vanjskoga svijeta. Maksov govor ilustrira te promjene i smirenje površnih, ali nadasve dramatičnih, sukoba nakon čega dominiraju sukobi unutar svakog pojedinačnog lika¹⁹. „U mimetičkom je kazalištu svako

¹⁸ *Strop od obijeljenih dasaka i dva kreveta pokrivena kićenim biljcima. Na zidu iznad kreveta šareni lički sag. Između prozora visi lovačka puška i pojas s patronama. Stol i stolice, te gradski ormar koji ne spada u ličku seljačku kuću jer se odjeća drži u škrinjama. Na ormaru putni kožni kovčeg, a na njemu i uz njega poslagane jabuke. U jednom uglu velika škrinja i dva velika kožnata kovčega, jedan na drugom. Na stropu visi petroplinka koja daje intenzivno svjetlo. Kad se vrata otvore, vidi se da je druga prostorija, tj. kuhinja, slabije rasvijetljena, premda na ognjištu plamsa oganj.* (Budak 1998: 45)

¹⁹ *MAKS Mi smo u ovu godinu dana otkad živimo u ovoj rupi, istresli sve naše misli pred sebe, iskrenuli se kao prazne vreće i sad se promatramo s druge strane koja je u životu uvijek nevidljiva. Ti (Erich) si mi se gadio kad sam te vidio ovdje. Ubio si Kurta... meni si izbio*

mjesto prikazano u pozoriškom prostoru zamišljeno i oblikovano kao dio neke veće prostorne cjeline, kao dio svijeta. Svaki ulazak u prikazani prostor, koji u predstavi fungira kao 'ovdje' dramskih likova (i 'uživljenih' glumaca i gledalaca), mora stoga biti koncipiran i izveden kao dolazak iz nekog manje-više precizno opisanog i imenovanog 'tamo', a jednako se može reći i o odlasku s prikazanog mjesta. To 'tamo' dramskih likova (glumaca i gledalaca) u kazališnoj se predstavi ne prikazuje, već se predočuje riječima, zvucima, svjetlom, iluzionističkom slikom i na druge načine. Što se pak odnosi spram prikazanog prostora tiče, predočena se mjesta mogu svrstati u dvije skupine. U prvoj su mjesta što s prikazanim prostorom tvore nedjeljivu, počesto i skladnu arhitektonsku ili prirodnu cjelinu; u drugoj udaljena mjesta koja su ponajčešće dio neke posebne prostorne strukture, oprečne prikazanom mjestu i njegovoj okolini.“ (Senker 1987: 67) Budak na nekoliko načina predočuje mjesta, što tvore nedjeljivu cjelinu s prikazanim prostorom. Vizualno je predočavanje naj-sretniji način prividnog širenja prikazanog zamišljenog prostora preko granica stvarnog pozoriškog prostora. Budak poseže za tim ponuđenim rješenjem i više puta zahtijeva da se kroz prozore ili vrata vidi i dio okoline prikazanog prostora. Npr. u *Potezu kistom* uvodna didaskalija glasi ovako: *Scena prikazuje slikarski atelje. U pozadini veliki prozor kroz koji dopire svjetlo i vide se krovovi kuća.* (Budak 1969: 7) Na takve primjere nailazimo i u *Mećavi: U pozadini mali prozorčić zatrpan izvana snijegom. Kad se otvore vrata, vidi se vani dio krova koji štiti prostor pred vratima.* (Budak 1998: 15); *Maša otvori vrata kroz koja zapuhne svjež zrak unoseći pahuljice i zadnje danje svjetlo. Snježnog zida između trupaca i krova pred vratima je nestalo i vidi se kako snijeg pada.* (Budak 1998: 25)... Iz navedenih didaskalija vidljiva je funkcija

zub. Bio si nadut i silovit. Mrzio sam te. Danas te više ne mrzim. Danas te želim. Želim te zato jer trpiš. Uzalud izigravaš i dalje cinika, uzalud i dalje igraš pasijans tim istrošenim kartama na kojima se više i ne vide figure. Sve je uzalud! Grobnica te je izmijenila. Mi nismo više živi ljudi. Mi smo mrtvac, mi smo zaboravljeni. Zaboravljeni! To je prava riječ. Jer i o mrtvacima netko vodi računa, a da o živima i ne govorim. Nas nije nitko osobno poznavao, ali o nama su vodili računa svagdje. I u Wilhelmstrasse, i u Moskvi, i u Washingtonu, i u Parizu. Svuda! Bili smo svaki od nas po jedan sitan kotačić u stroju kojim je upravljao jedan čovjek, ili nekolicina, ako hoćeš, u želji da ostvare svoje lude ciljeve. Svuda su računali s nama, kao sa snagom toga stroja, i svaki od nas bio je vagan, zbrajan i odbijan. Danas više nitko ne vodi o nama računa. Danas smo zaboravljeni! Zaboravili su nas u ovom skladištu duboko ispod zemlje.

PETER Zaboravljeni!

MAKS Da, zaboravljeni! I u toj jedinstvenoj situaciji mi smo kažnjenici s najtežom kaznom. Zato te više ne mrzim, jer kazna već djeluje na tebe i podgriza te iznutra. Postao si kao i mi. Sjeti se kako si malo prije riknuo iz čista mira. Viknuo si: 'Dosta!' isto kao i Fritz, kao i Peter, kao i ja. Postali smo svi jednaki. (Budak 1965: 27)

vanjskog svjetla da odredi doba dana i količinu proteklog vremena, da predoči izgled i mjesto svojega izvora – u ovom slučaju sunca – te na taj način sjedini prikazani i neprikazani prostor. Funkcija zvukova i glasova što dopiru iz neprikazanog prostora je istovjetna funkciji vanjskog svjetla. U Budakovim su djelima zvukovi i glasovi brojni. U već spomenutoj *Mećavi* čuje se vjetar i zavijanje vukova koji nam predočuju okrutnu zimu u ličkim šumama, zoru nam najavljuje pijetao te ujedno naglašava seoski ambijent dok „važarski štimung“ u *Povratniku* određuje šareni vrtuljak, kojega treba muzički dočarati ako se ne može vidjeti – zahtjevi su našega pisca. Zvučna i svjetlosna kulisa u *Svjektioniku* spaja sve navedeno: *U tami dvorane, prije dizanja zastora, čuje se fujuk vjetra, šum valova, zvuk brodskih sirena. Diže se glavni zastor. Pozornica je zastrta zavjesom od tila na kojoj je u bojama naslikano more, ili se projicira nemirna površina mora. Negdje iz gledališta naizmjenično se pali i gasi svjetlo svjestionika.* (Budak 1966: 7), a pucnjava u pozadini dočarava ratnu atmosferu u drami *Proljeća bez ljeta* („čuje se mitraljez“, „mitraljez sasvim blizu“, „pucnjava“...).

Među najzanimljivijim prostorima su i prostori na koje se može doći s dvije ili više strana, to su tzv. „prolazna“ mjesta, a glavna im je funkcija da omoguće neočekivane ili neželjene susrete razdvojenih ili sučeljenih likova. Primjer pronalazimo u *Tešamentu* gdje „nepoželjni“ i „suvišni“ dramski likovi ulaze u predvorje velike kuće i ometaju „mrtvaca“ koji se povremeno iskrada kroz druga vrata da bi zadovoljio svoje fiziološke potrebe. Prostor je Budak opisao ovako: *Kad se digne zavjesa, slika prikazuje, skromno ali dosta prostrano, predvorje velike seljačke ličke kuće starog tipa. Iz predvorja, stubište koje vodi na tavan, te dva ulaza za sobu i za kuhinju. Izvana se ulazi u predvorje kroz vrata koja su na zidu baš nasuprot gledališta.* (Budak 1976: 205) Velikom osvajaču žena Paulu, junaku iz drame *Potez kistom*, pomaže pri osvajanju i sprečavanju neželjenih susreta brojnih ljubavnica atelje s dva ulaza: *(Glavni i sporedni kroz čajnu kuhinju. I dva stubišta. Za stanare i goste sprijeda i za poslugu straga. Dva stubišta!* (Budak 1969: 17)). Bilo bi nadasve neugodno da se u istoj sobi susretnu majka i kći, ljubavnice istog čovjeka.

„Funkcionalni elementi prikazanog prostora nisu dostatni za predočenje prostora s kojim spajaju prikazano mjesto, pa se naznačeni a neprikazani dijelovi fikcionalne prostorne strukture moraju detaljnije odrediti s pomoću još nekog sredstva. Ponajčešće ih dramski likovi verbalno predočuju jedni drugima.“ (Senker 1987: 72) Takav primjer nalazimo u *Zaboravljenima* kada Maks opisuje svoju „malu kućicu s vrtićem punim cvijeća“. *To je bio pravi raj u proljeće.*, kaže Maks, *Obilje šarenila preljevalo se poput vodopada na suncu. A pod krovom su gukali golubovi. Ulica je bila tiha i pusta. Bez prometa. Želio sam da se taj mir nikada ne poremeti. Mir, tišina... Tišina, mir...* (Budak

1965: 24) Maks je dobio mir i tišinu, ali u nezadovoljavajućem okružju. Ovo je ujedno i postupak širenja dramskog prostora gdje se sučeljuju prikazani i predočeni prostor, a na taj način dolazimo i do druge skupine predočenih mjesta koja s prikazanim prostorom nisu vezana u nedjeljivu cjelinu, nego su odijeljena od njega i dio su neke druge sredine, najčešće dramski sučeljene prikazanom prostoru. Na sličan način sučeljuju se Lika i Amerika u *Mečavi*. Nasuprot zdravom i kršnom ličkom kraju stoje američki rudnici i tvornice u koje muški izdanci ličkoga kraja moraju otići zbog siromaštva, a neprestano teže povratku u prikazani svijet u kojem žive njihove obitelji i gdje se nalazi pravi smisao njihova života. „Opisi neprikazanih prostora koji se izgledom, sadržajem ili na drugi način bitno razlikuju od prikazanih mjesta (...) potenciraju dramatičnost boravaka dramskih likova u prikazanom (...) prostoru. (...) Likovi koji su kao povratnici, uljezi ili zatočenici prodrli u prikazani prostor, ili su u nj silom dovedeni, još intenzivnije nego inače čute da nisu u svojoj životnoj okolini, da pripadaju drugom i drugačijem svijetu. Istodobno, likovi koji pripadaju prikazanom svijetu shvaćaju da to nije jedini svijet, da njihov način života nije i jedini način. Zajedničko im je to što se u trenutku predočenja drugog i drugačijeg prostora svi ‘okreću’ spram njega, porede svoju stvarnu poziciju na prikazanom mjestu s mogućim položajem u predočenom prostoru te tako spoznaju i svoju poziciju u svekolikom fikcionalnom prostoru. Dramski sukob tada počesto dobiva značaj borbe jednog ili više aktera za očuvanje ili promjenu pozicije u fikcionalnom prostoru.“ (Senker 1987: 88) Mate, na primjer, želi otići sa svjetionika u široka svjetska prostranstva koja je obilazio kao mornar, a Marija ne dopušta Ivi da je odvuče od gradske vreve u mirnoću života pod svjetionikom; Pipe želi otići iz ličkog sela u Hollywood, a „zaboravljeni“ iz skladišta žele preći u „cvjetni vrt“...

Budak u dramskim tekstovima nije nijednom napisao koliko bi trebala trajati njihova uprizorenja niti u koje bi se doba dana trebale održavati predstave. No, iz dužine tekstova, njihove razdiobe na činove možemo zaključiti koliko je konkretnog vremena potrebno za izvođenje njihovog uprizorenja i s koliko je stanki pisac računao dok je pisao neko djelo. Poklonik je dužih oblika drama i komedija, koje je dijelio na činove, slike i dijelove. Od osamnaest dramskih djela, što drama što komedija, deset ih je podijeljeno na činove (na četiri čina njih sedam, na tri čina tri djela), četiri na slike (jedno na pet slika, drugo na jedanaest slika, treće na devet slika unutar dva dijela, četvrto na tri slike) i četiri na dijelove (četiri puta po dva dijela). Promatrajući djela nameće se zaključak da je ritam predstava kakvima je težio odraz njegova života i temperamenta. Živost, aktivnost, brzina glavni su postulati gotovo svih dramskih djela. Toj tezi govori u prilog samo jedno mjesto na kojem Budak spominje pauzu ili stanku – u *Žednom izvoru* je dopustio redatelju da sam odredi

mjesto za pauzu koja je potrebna publici za predah i kojom će podijeliti jedan-aest slika na dva dijela. Budakove didaskalije pridružuju se ovoj tezi jer svojim sadržajem sugeriraju munjevit brzinu promjene prikazanog prostora. Ponekad je dovoljno samo spuštanje i dizanje zastora između činova jer su prostori isti: u *Mećavi* između prvog i drugog čina, drugi i treći čin *Klupka* počinju riječima *Ista slika kao u prvom činu*. (Budak 1976: 29) i *Ista scena kao u dva pređašnja čina*. (Budak, 1976a, 52), isto se događa u *Tešamentu* i *Povratniku*. *Proljeća bez ljeta* zahtijevaju samo jednu promjenu scene i to između prvog i drugog čina. Promjene scene u *Zaboravljenima* su „zaboravljene“, a radnja vesele igre *Dlanom o dlan* odvija se uvijek na istom mjestu. Iz ateljea u kojem su čitatelji odnosno gledatelji *Poteza kistom* proveli tri čina sele se u sudnicu na samom kraju dok se u *Slomu* nalaze tijekom sva četiri čina u istom holu jedne vile. Samo su dva prostora opisana u komediji *Kaj je, je!*. Radnja nekih djela može se odvijati kontinuirano bez ikakvog prekida zahvaljujući nekim tehničkim pogodnostima, npr. svjetlu. Takva situacija je, primjerice, u drami *Nakot Balabana* gdje scena prikazuje jedinstveni prostor na kome će se odigrati svih deset slika drame. Svjetlom i sitnim detaljima treba dočarati različite prostore. Budak zahtijeva brzi prijelaz iz slike u sliku da bi se zadržao kontinuitet radnje. Pri svemu ovome poštiva jedinstva „vremena“ i „mjesta“. Unutar jednog čina, dijela ili slike prikazuje zbivanja koja pripadaju neprekinutoj sekvenci fikcionalnog vremena i koja se opet kvantitetom ne razlikuje od konkretnog vremena potrebnog za kazališnu izvedbu tog čina, dijela ili slike. Jednako tako poštiva i „jedinstvo mjesta“ pa zbivanja ne prenosi iz jednog prostora u drugi unutar jednog čina, dijela ili slike. Ova struktura narušava se jedino u *Svjetioniku* gdje se u radnju ubacuju epizode iz prošlosti (Budak 1966: 11) ili se unutar jednog dijela mijenja mjesto radnje što zahtijeva i promjenu scene radi dočaravanja određenih prostora, poprišta zbivanja. Da bi napisana djela djelovala što istinitije mnogi pisci, pa tako i Budak, posežu za oponašanjem prave stvarnosti bilo s aspekta prostora ili vremena. Naime, svi teže prikazati prostor kao dio neke veće prostorne cjeline, a sekvence prikazanog dramskog zbivanja kao sekvence povijesnog ili mitskog vremena. Pri postizanju te iluzije o stvarnosti prikazanog i predodčenog dramskog svijeta služe se raznim rješenjima koje nudi dramska umjetnost. Neka od njih su i točne naznake o dobu dana ili godine kada se zbiva određena radnja. Budak gotovo uvijek određuje vrijeme prikazanih i predodčenih zbivanja. Najdalje u prošlost odlazi u komediji *Kaj je, je!*, čije je zbivanje locirao „pred 200 godina“, u nešto bližu prošlost smješta radnje svojih sedam djela (od 1920. do 1951.) pri čemu nekad navodi i godišnja doba u kojim se valjaju odviti pojedini činovi, npr. u *Mećavi* zahtijeva da se 1. čin odvija u veljači, 2. u svibnju, 3. tijekom prosinca, a 4. koncem mjeseca

siječnja; ljeto i jesen su godišnja doba komedije *Tišina! Snimamo!*; u jesen se odvija radnja drame *Proljeća bez ljeta*, a pet puta nailazimo na oznaku „danas“ pa možemo govoriti da su to djela iz „suvremenog života“ (*Tešamenat, Povratnik, Svjetionik, Dlanom o dlan, Potez kistom*). Samo jednom Budak nije označio vrijeme zbivanja i to u *Žednom izvoru* premda se u djelu više puta nailazi na oznaku godišnjeg doba u kojem se odvija određeno zbivanje, npr. da je riječ o ljetu govori nam razgovor Marka i njegova čobana sa samog početka djela²⁰. Na jednom mjestu iščitavamo Budakovo zanimljivo rješenje vremena i mjesta radnje svoje drame (riječ je o *Nakotu Balabana*): *Događa se danas i jučer, možda i sutra. Kod nas i svuda u svijetu.* (Budak 1970: 5) Dakle, na jednostavan način radnja je proširena na prošlost, sadašnjost i budućnost, a ujedinjena je jedinstvenim mjestom – svuda. No, kada se dublje uđe u pisani tekst ovih djela nailazi se na još elemenata koji imaju službu označavanja vremena prikazanih zbivanja, povijesnog i cikličkog vremena promjena u prirodi, a riječ je o kazališnom potencijalu kojeg predstavlja glumčev govor, glazba i šum a koji se iščitava iz lingvističkoga semiološkog sustava samog teksta. Kostimi određuju spol, socijalni status i ukus lika, a materijalom i kromom radnju vremenski lociraju. Npr. kožuni, kaputi, rupci... odjevni su predmeti likova iz *Mećave* koji svojim materijalom lociraju radnju u zimsko doba, smokinzi muškaraca i večernja toaleta dama iz *Poteza kistom* određuju socijalni status i ukus likova, isto kao što haljina s dubokim dekolteom određuje mladu ženu iz drame *Slom*, koja misli da dubokim dekolteom *iskazuje svoju emancipiranost, slobodoumnost i suvremenost* (Budak 2000: 9), a ustvari naglašava svoju površnost, lakomislenost i bezosjećajnost. Sličnu ulogu ima i glazba koja je više-manje uvijek prisutna u rasponu od ličkih kola (*Mećava, Dlanom o dlan...*) i borbenih pjesama (*Proljeća bez ljeta*) pa do violinskih i klavirskih koncerata (*Slom*). Informaciju o godišnjem dobu ili dobu dana može nam prenijeti i neki element prikazanog prostora. Da se ne navode brojni elementi tipa ognjišta i vatre kao neobična ilustracija može poslužiti muha sa stranica komedije *Kaj je, je!* s kojom se obračunava pisar (Budak 2002: 94), a koja samim svojim postojanjem naglašava da je riječ o toplijem vremenu u kojem se odvija radnja, konkretnije u ovom slučaju riječ je o proljeću. Od

²⁰ MARKO: *A je li stado pilo dosta?*

I ČOBANIN: *Ta kako ne! Pa izvor Bistra još nije presušio. Još ne moramo vodu nositi.*

MARKO: *Suša je. Zemlja već puca. Uskoro će Bistra presušiti. A i drugi izvori. Trebat će u škrape po snijeg.*

I ČOBANIN: *I to ćemo, gazda, kad ustreba. U Vučjanki nigda snijega ne prestane. Eto, lanjsko ljeto, znalo nas se tamo skrasiti po trideset čobana, pa konop, pa u jamu. Znali smo ga izvući po stotine košara. Ovce su toliko žedale, da nisu mogle dočekati da se otopi, nego bi ga lizale kao sol.*

MARKO: *Žed je teška. Zato sam i pitao da li ste dovoljno napojili stado.* (Budak 1968: 12)

akustičkih znakova izbijanje sata označava doba dana (npr. otkucavanje ponoći u *Svjetioniku*), šumovi vjetra i kiše, cvrčanje cvrčka... doba godine, a već spomenuta glazba informira o povijesnom razdoblju uz to što stvara poseban ugođaj (slikovit primjer svega navedenog daju borbene pjesme iz drame *Proljeća bez ljeta*). No, likovi mogu i verbalno odrediti vrijeme radnje. Evo nekoliko takvih replika iz *Mećave*, *Klupka*, *Teštamenta* i *Poteza kistom*: *Eto, tekar je četiri sata* (Budak 1998: 20), *Dobar večer!* (Budak 1998: 59), *Jer ne spavaš? Po cilu noć mi se smucaš ispod pendžera ka vukodlak. Ajde, odlazi spavat! Laku noć!* (Budak 1976: 8), *Dobro jutro, strina Antuša! Što vi tako rano?* (Budak 1976: 53), *Skoro će ponoć.* (Budak 1976: 223), *Koliko je sati? PAUL (pogleda): Šest!* (Budak 1969: 47)... Ove nam riječi govore da dramski likovi osluškiju hod vremena i da žive s njim. Neke implicitne informacije o povijesnom razdoblju, dobu dana ili godišnjem dobu u relaciji između dramskih likova i vremenskih slojeva drame mogu biti izuzetno zanimljivi. Npr. noć je najčešće doba dana kada se odvijaju ljubavni prizori: Maša i Perelja predaju se ljubavi po noći, Roža i Mijat ljubuju pod mjesečinom kao i Jeka i Ilija, Lukica i Mandica su se razdijelili u prvi mrak... Ponekad priroda i duše junaka „dišu“ jednako, npr. u *Mećavi* kapi kiše i suze na Ivanovu licu (Budak 1998: 57) naglašavaju tugu koja je zadesila ovoga muškarca, noć je idealna za razdragano društvo u „prelu“ koje je zaokupljeno seksualnim aluzijama (Budak 1998: 50), ali je i dobar okvir za razvijanje dramatične priče u drami *Žedan izvor* – pakleni plan o djetetu skovao se noću (Budak 1968: 61), a katastrofalno je završio u požaru također noću (Budak 1968: 98).

Ponekad su i prostor i vrijeme u suigri. Naime, određeno vrijeme u kojem se odvija radnja omogućava promjenu prostora, ali ujedno označava i promjenu u životu ljudi koji se u njemu tada nalaze. Najzanimljivije je, recimo, vidjeti koja nam rješenja daje noć. Ona omogućava da se na najdojmljiviji način prikažu velike promjene u životu likova jednostavnim naglim osvjetljenjem prostora bilo paljenjem žarulja ili osvjetljavanjem iz nekog drugog izvora. Takvih promjena je mnogo, a najdojmljiviji su sljedeći: u komediji *Tišina! Snimamo!* paljenje električne žarulje pojačava sentimentalni ugođaj koji je zavladao u trenutku zbliženja Peje i Pipe na samom kraju djela; pobjedu života, ljubavi i opraštanja slavi paljenje svjetla na svjetioniku u istoimenoj drami dok svjetlost prouzročena vatrom koja obasjava cijeli prostor u drami *Žedan izvor* slavi pobjedu smrti i osvete zbog uništenih života; smrt i život u korelaciji su i u dramama *Potez kistom* i *Zaboravljeni* – u prvoj gašenje svjetla omogućuje ubojstvo glavnog lika, a u drugoj prodiranje svjetla u tamu skladišta u kojem su junaci drame boravili simbolično označava prodiranje svjetla u živote istih, tj. buđenje nade u život; gašenje električne žarulje i paljenje svijeće u komediji *Kaj je, je!* ne označava početak neke romantične atmosfere već blaga svjetlost

svijeće umanjuje sram nesretne djevojke, optužene vještice, koja je izvrnuta sramotnom i ponižavajućem pregledu tijela od strane pohotnih muškaraca, a naglašava pohotu i besramnost muškaraca koji su se počeli *znojiti i dahtati zamišljajući kako ona gola izgleda* (Budak 2002: 135). Ako promotrimo uopće odnos dana i noći u Budakovim dramama i komedijama vidjet ćemo da se šezdeset prizora odvija danju, a trideset i dva noću; što u postotcima iznosi 65 naprema 35 u korist dana. Usporedbe radi može se proviriti u Begovićev i Krležin dramski svijet. Kod Begovića su dan i noć podjednako zastupljeni, a Krleža je noć držao „pravim vremenom drame“ (u njegovom dramskom svijetu suvereno vlada noć).

Na određenom prostoru i u određenom vremenu kreću se i djeluju neki likovi, koji zaslužuju svekoliku pozornost. Oni ujedno predstavljaju i treću važnu komponentu dramskog stvaranja, koja je često predmet analize radi što bolje spoznaje svijeta djela. Likovi su kod Budaka dojmrljivi i nezaboravni te predstavljaju os oko koje se vrti čitav piščev dramski svijet. On ih je stvarao vodeći računa o kulturi, moralu, ideologiji... društva i vremena u koje ih je smještao. Na taj način dao je galeriju likova koji su nezaobilazni pri predstavljanju hrvatske dramske književnosti počevši od Jole, Josine, Ivande preko Pipe i Peje do Ljudana... U stvaralačkom aktu važnu ulogu ima i samo ime koje je nadjenuto dramskim akterima. Ono je prva determinanta dramskog lika. „Ono indicira spol i nacionalnu pripadnost, a pokatkad još i životnu dob, regionalnu i stalešku pripadnost. Već popis ‘lica’ na početku dramskog teksta podosta kazuje o njima i o fikcionalnom društvu kojeg su ta ‘lica’ članovi.“ (Senker 1987: 143) Da je riječ o Lici, primjerice, nije teško zaključiti kada se likovi zovu Jole, Manda, Marko, Ivan... (likovi iz *Mećave*) ili Mateša, Maka, Pilja, Dane, Luka, Kata, Mara... (likovi iz vesele igre *Dlanom o dlan*), a da je riječ o mjestu uz jadransku obalu govore imena iz *Svjetionika* Mate, Luce, Marija i Ive. Na anegdotu o imenima nailazimo u komediji *Tišina! Snimamo!* gdje Pipe raspravlja s članovima filmske ekipe Stivom i Šarlom o imenima²¹. Jurek,

²¹ STIV: *Ma nemoj mu Šarl, pripovidat po kajkavski, on te ne razumi dobro.*
 ŠARL: *A kaj misliš da bu tebe bolje razumel, kad mu po dalmatinski povedaš.*
 STIV: *Kako ne bi, gospe ti blažene! Pa Dalmatinci i Ličani su se navik dobro razumili. Je li tako, šjor Dane?*
 PIPE: *E li vi mene mislite?*
 STIV: *A da kog?*
 PIPE: *Ja nisam Dane, ja sam Pipe. Pilip!*
 STIV: *Oli nisi Dane!? A ja sam mislije da se svaki Ličan zove Dane oli Mane.*
 PIPE: *A vi se zovete posigurno il Mate il Vice?*
 STIV: *Ne!*
 PIPE: *A ja sam mislije da se svaki Dalmatinac zove jal Mate jal Vice.*
 STIV: *Ne, ne! Ja se zovem Stipe, al zovu me Stiv. To ti je više ka neko filmsko ime. Stipe ne*

Svedrić, Frntička... (likovi iz komedije *Kaj je, je!*) imena su koja obitavaju u mjestu gdje vlada kajkavsko narječje, a imena koja nose likovi iz drame *Zaboravljeni* (Hans, Fritz, Maks, Peter...) tipična su njemačka imena što se poklapa i s njihovom nacionalnom pripadnošću. Imena Paul, George, Mary, Irene, Margarita, Pierre, Betty... (likovi iz drame *Potez kistom*) odaju ljude koji pripadaju modernom kozmopolitskom velegradu... „Odsutnost osobnog imena negativan je postupak karakterizacije i gotovo redovito korespondira s dovođenjem u pitanje identiteta dramskog lika.“ (Senker 1987: 145) To su kod Budaka svi likovi koji su svedeni na jednu funkciju ili u fikcionalnom svijetu ne egzistiraju kao individuumi s identitetom. To su, na primjer, momci i djevojke na prelu u *Mećavi*, momci u *Khupku*, rođaci i maškare u *Teštamentu*, gosti i muzikaši u *Žednom izvoru*, dječak u *Potezu kistom*... Već u samom popisu likova započinje karakterizacija. Ponegdje uz odsutnost imena informacije donose njihove zamjene. Naime, Budak ne nadjeva nekim likovima imena nego se koristi njihovom profesijom, tjelesnim ili duševnim nedostatkom pa tako nailazimo na sljedeće oznake: Agent, Poštar, Obrtnik, Krčmar, Ribar, Prodavač, Seljak, Clown, Boksač, Balerina, Akrobata (*Povratnik*), Babica (*Mećava*), Pisar, Sudec, Župnik... (*Kaj je, je!*), Vračara, Čobanin, Svirač (*Žedan izvor*), Ludonja (*Teštamenat*), Budalina (*Nakot Balabana*), Krčmar (*Dlanom o dlan*)... Neki neimenovani likovi dalje u tekstu dobivaju imena pa iz diskursa drugih likova doznajemo da se Starina zove Straško (*Nakot Balabana*), a nekima je samo ime naznaka glavne crte temperamenta (npr. Divljan iz *Nakota Balabana*). Likovi se mogu odrediti i pomoću rodbinskih odnosa. S takvim se oblikom kod Budaka susrećemo samo jednom i to u djelu *Žedan izvor* gdje nailazimo na oznaku MAJKA. Dramski lik može se osvijetliti s autorova stajališta, stajališta drugog lika ili vlastitog stajališta. Autor lik izravno osvjetljuje samo u didaskalijama. Budak gotovo nikada ne prilazi ovom tipu osvjetljavanja likova. O takvom pristupu možemo govoriti samo u drami *Slom* gdje na samom početku, u popisu lica, nailazimo na neke značajke likova (etičke, socijalne, emocionalne)²². Drugi način karakterizacije je govor

bi mogli ovi strendžeri da izgovore, a ja ti radim sve u koprodukcijama. E, govorim po nešto talijanski, pa me tribaju. Znam se obrnut. Zato sam se prikrstije u Stiv. Vidiš, i drug Šarl zove se inače Drago. On ti govori nešto malo njemački. Mi smo ti učeni ljudi. Da nismo taki, ne bi nas dali u ekipu sa strancima. (Budak 1976: 140–141)

„Stranci“ su određeni već samim imenovanjem pa se nikako ne može roditi sumnja da nije riječ o Talijanima jer se zovu Giuseppe Mariconi, Đanina... dok su nas Šarl i Stiv mogli navesti na pogrešan zaključak.

²² BORIS, student filozofije i glazbene akademije, postojan i pouzdan, ali...; BECI, studentica (mijenja fakultete, opredjeljenja i raspoloženja i još ponešto); DR. ZLATKO FORETLIĆ, Becikin otac, bivši bankovni direktor (staložen i miran, osim...); GIZELA FORETLIĆ, njegova supruga (zanimanjem domaćica koja želi više no što ima i koja...) ... (Budak 2000: 2)

o sebi, autorefleksivni diskurs lika. Ovakav opis nije najpouzdaniji jer je subjektivan pa mora pronaći potvrdu u stajalištu autora ili nekog drugog lika. Na stranicama *Svjetionika* nailazimo relativno često na autorefleksivni diskurs lika. Na samom početku djela Mate nam se predstavlja kao veliki pustolov, obožavatelj pića i žena, ali nam spominje i svoju usamljenost (*Osjećam se kao na jedrenjaku, kojemu je posada pocrkala od zaraze, a orkani polomili jarbole i potrgali i otplavili jedra. Isto tako stoji moj Karadin usred mora nemoćan da se pomakne, a ja sam na njemu sam bez posade, bez veselja, pjesme, plesa i vina. Bez galame i bez tučnjave. Sam. Sasvim sam i napušten od svih.* (Budak 1966: 9)) te opravdava svoju agresivnost nesretnim životom (*Otkud ja znam, što je to ljubav, što je to otac? Moj je umro kad mi je bilo 5 godina, a majka u samom porodu. U tuđoj kući sam othranjen, a s deset godina sam išao u svijet. Na brod. Tukli su me za najmanji propust mokrim brodskim užetima. Kažnjavali na sve moguće načine. Zato sam poslije, kad sam odrastao, dočepao se snage, šakama vraćao svima i svakomu, i tko mi je bio kriv i tko nije.* (Budak 1966: 39)). Zaboravljeni nam nude niz pogleda u svoju dušu pričajući sami o sebi. Jedan od najzanimljivijih primjera dao je Erich objašnjavajući kako se pretvorio u čovjeka bez osjećaja uslijed brzog napredovanja u službi i obavljanja određenih dužnosti²³. Na stranicama drame *Potez kistom* upoznajemo zanimljive muškarce, velikog zavodnika Paula i samozatajnog Georgea. Oni nam i sami otkrivaju svoje misli i osjećaje, a upečatljiviji je Paul koji bez imalo sustezanja ili grižnje savjesti priznaje nekoliko puta da mu je stalo do novca i žena preko kojih može doći do materijalnih dobara. Takav licemjerni postupak prema pripadnicama slabijeg spola doveo ga je do tragičnog završetka. U drami *Slom* upoznajemo jednu „izvanrednu“ ženu, ženu koja se nalazi izvan svakog reda po svojim glupostima, koje otkriva u dosta čestim monolozima. Tako spoznajemo, npr., njezine „zanimljive“ stavove u vezi odnosa muškarac – žena gdje tvrdi da su žene mazo-histice i da uživaju u grubosti i sirovosti muškaraca, tj. da muškarac mora

²³ (...) *Kao dijete bio sam kao i sva ostala djeca: živ, nestašan i ponešto čak sjetan. Možda je to dolazilo otuda što mi je otac mnogo pio, i nisam imao one prave očinske brige, a majka je dosta od toga trpjela. No ne mogu se sjetiti da bih bio nevaljaliji od svojih kolega u školi. Onda je došlo to proketo odgajanje: Blut und Ehre. Mislio sam da je to nešto veliko, jer su nam svi tako govorili. Kad sam prvi put vidio kako tuku nekakva Židova, pobjegao sam da ne vide gdje plačem. Bilo me stid što sam takav mekušac. Onda su nas mobilizirali. Tako je to počelo. Rasli su činovi i plaća. Golicalo me je, primali su me svagdje s respektom, i što da vam pričam dalje ono što ste već sto puta čuli, ali tako je. S dužnosti na dužnost, i ono živinsko u meni, malo-pomalo naraslo je upravo tako veliko kao i ja sam i postao sam rob tog novog ja. Postao sam stvar bez osjećaja, bez časti, bez misli i samo gledao uvis gazeći kroz krv i suze. Kakve sam veze imao ja s čovjekom. Nikakve, osim sličnosti po svojoj odvratnoj njuški.* (Budak 1965 : 44)

imati obavezno sadističku karakternu crtu da bi bio zanimljiv ženama²⁴... Karakterizacija jednog dramskog lika sa stajališta drugog također je nepouzdana, jer sudove izriču likovi koji se nalaze u uzajamnim odnosima privlačenja ili odbijanja. Pouzdani su samo oni sudovi koje izriče neki nepristrani promatrač kao što je, npr., Ribar u *Svjetioniku*. Ipak, na ovaj način saznajemo puno o pojedinim ljudima i dobivamo objašnjenja za neke njihove postupke ili primamo informacije o njihovom izgledu, oblačenju, ukusu... Tako nam, npr., Mijat i Josina iz *Klupka* opisuju Rožin izgled i temperament pa jedan kaže da je uz nju lako poluditi jer je *bila ka skorup, a meka i topla ka vruć krumpir* (Budak 1976: 9), a drugi govori da je ona *žena s kojom bi i arhanđel Gabrijel zgrišije* (Budak 1976: 26) i da je skladna kao da ju je bog za sebe pravio (Budak 1976: 36). Za Lukicu (*Na trnu i kamenu*) saznajemo da je *stasit i naočit te dobar i prikladobar* i premda su ti sudovi izrečeni iz usta majke, oca i kume Lukičine pouzdani su. Pouzdani su, također, i sudovi o Ljudanu iz *Teštamenta* bilo da su izrečeni iz usta rođakinje, roda ili suseljana, a koji govore o njemu kao šaljivcu i cirkusantu. Od čobana iz *Žednog izvora*, kao nepristranih promatrača, doznajemo da su Markove supruge, pokojna i sadašnja, žene lijepe, snažne, jedre i zdrave koje bi rodile samo da ih dotakne ili pogleda pravo muško. U tome i jest bio Markov problem. Bio je pravo muško po izgledu, snazi i ponašanju, ali nije mogao imati djece. On je smatrao da mu to umanjuje muškost i bio je jako nesretan što je rezultiralo bijesom i agresivnošću koju nije mogao obuzdati. Iz usta zaljubljene žene saznajemo sve o ljepoti i šarmu umjetnika Paula (*Slom*), a iz usta prijatelja saznajemo da je riječ o koristoljubivom i površnom mladiću. Divljan, lik iz drame *Nakot Balabana*, osoba je o kojoj su izricali mišljenje drugi likovi više puta nego o

²⁴ Opravdavajući svoje preljube osjećajem usamljenosti Beci daje objašnjenje zašto stupa u brojne intimne ljubavne veze: (...) *Griješila sam, ali... Davao si (govori Borisu) mi novac, oblačio me po najnovijoj modi, okitio si me nakitom kao božićno drveće, slao si me na koncerte i kazališne premijere, u kavane, na izložbe, na primanja, na žureve, svakamo. Svakamo, a najčešće samu. Ti nisi imao vremena za mene! Jurio si za slavom i novcem. Volio si ga imati i trošiti. Ponajvećma na mene, priznajem, ali... ako sam kriva za sve što se dogodilo, kriv si i ti. Čak si ti veći krivac od mene! Ostavljajući me samu i nezaštićenu, a zaštićenu svime što novac može pružiti ženi, prepuštao si me napastima i opasnostima koje vrebaju na takove žene u ovom današnjem izopačenom i bludnom društvu. Na taj si me način direktno gurao muškarcima u naručaj. Ja ih, kao muškarce, ne želim. Nikada ih nisam ni željela. Ali ja sam takva da volim igru, a kad igra predaleko ode, ne znam pobjeći. Ne znam se povući. Ne mogu reći: Ne! Ne mogu! Nitko me tome nije naučio. Kad me netko pogleda, ja uzvraćam pogled. Kad me netko poziva, ja prihvaćam. Kad netko navaljuje, ja se ne branim. Ne shvaćam samu sebe. Zašto sam takva? Zašto ne umijem i ne mogu reći: ne? Zašto!? Ne znam. Tek, tako je. Takva sam! Ubij me ako hoćeš, ali me ostaviti ne smiješ. Ne možeš! Ja sam tvoja žena! (...)* (Budak 2000 : 25–26)

bilo kojem drugom liku u Budakovim dramskim ostvarenjima. Tako na samom početku saznajemo da je Divljan muško, divlji čovjek, ukoliko je uopće čovjek a ne zvijerka, da je najbrži na nožu, a po snazi mu ravna nema (Budak 1970: 8)... To su izricali ljubomorni muškarci ujedno se diveći i zavideći tom tajanstvenom mladiću. Nakon nekoliko desetaka stranica karakter Divljanov se malo pomalo otkriva pa saznajemo da je on osamljen i nesretan, da ga žene obožavaju, a muškarci ga se boje. *On je svoj!* (Budak 1970: 33), kaže Maša. Na kraju nam se otkriva njegovo srce blago i toplo te osvaja sve simpatije kao što je osvojio Dunju, koja o njemu izriče najljepše sudove: (...) *Svi su govorili o tebi da si divlji čovjek. Zle čudi i krvi. Đavolskih očiju. I šta ja znam šta sve ne. A ti, nježniji od bilo kojeg muškarca. I muškiji! (...) Dobar si, drag si i muško si. (...) Nikad boljeg muža ne bih našla. Ti si moj princ! Onaj iz priče. Onaj koji dolazi na bijelom konju po svoju princezu.* (Budak 1970: 48 i 79) Manje romantični su iskazi likova u *Zaboravljenima*. Erich se više puta ruga, ali i divi Fritzovoj tvrdoj ideologiji koja graniči s glupošću. Maks kritizira, ali i opravdava Erichovo ponašanje... Ovi se iskazi mogu smatrati pouzdanim jer su se svi postavili u uloge neutralnih promatrača bez obzira što fizički sudjeluju u svakoj sekundi života ljudi koje analiziraju. Diskurs o drugom ili trećem liku može imati značajke izravnog sučeljavanja dramskih aktera. U Budakovim dramskim djelima postoji čitav niz takvih primjera, a radi ilustracije poslužiti će primjer iz komedije *Kaj je, je!* gdje se sukobljuju Notar i Svedrič oko osvijetljavanja lika mlade djevojke Frntičke. Naime, Notar na Svedričove optužbe da je Frntička vještica odgovara: *Kaj pripovedaš bedastoče? Em je gospodična Frntička najbolša i najlepša puca v celomu varašu. Ni jedan siromah ni zabadav pokucal na njejna vrata. Ak niš drugoga, hleb kruha je dobil. Il pak hrgu kurušnjaka, ili falačec mesa, il krišku sira, il nekaj drobnisha od penez... Gladen od njenega praga ni odišel. I purgera je vsakoga posavetovala, če se našel v nevoli. V dobroti joj ni glihe! I sad bi vi, protivu nje tužbu zdigli! Kolajnu bi trebala dobiti i to z ruk samega našega presvetloga bana. Tak bi bilo da je pravice, a vi, tu... Stali ste mi ze tom tužbom na kurje oko. Svedrič, Svedrič, furt nekaj svedrate! Nomen est omen! Ote v svoju barebernicu i tam tirajte svoju meštiju i druge svedrajte, a mene i coprnice puščajte na miru.* (Budak 2002: 20) Od posrednih načina karakterizacije najupečatljiviji su verbalni diskurs lika, njegov tjelesni izraz (mimika, gesta, scensko kretanje), izgled lika (frizura, kostimi), pozorički prostor (rekviziti, dekor, svjetlo) i zvučni efekti (glazba, šum). Svi oni prenose informacije o karakteru lika, njegovim intelektualnim sposobnostima, etičkim načelima... Neki su više a neki manje ostvareni u Budakovim djelima, ali su svi načini posredne karakterizacije zastupljeni. Govorna karakterizacija je možda najuočljivija. Za razliku od drama koje su locirane u kozmopolitsko okruženje, gdje svi likovi govore

jednako pravilnim književnim jezikom (kao što je slučaj u sljedećim dramama: *Slom*, *Žedan izvor*, *Potez kistom*, *Zaboravljeni*, *Nakot Balabana*, *Proljeća bez ljeta*, *Svjetionik*), skupinu drama lociranih na ličko, dalmatinsko i zagrebačko podneblje (*Mećava*, *Klupko*, *Na trnu i kamenu*, *Tišina! Snimamo!*, *Teštamenat*, *Povratnik*, *Kaj je, je!*) karakterizira otvoren jezični sustav u kojemu gotovo svaki lik koristi svoj dijalekt i time se postiže uočljiva karakterizacija. Iz cjeline se izdvajaju samo poneki likovi koji ne pripadaju tom podneblju pa je i jasno da im se i govor razlikuje od većine, npr. govor Ciganke u *Nakotu Balabana* iskazan je u kratkim rečenicama i nepravilno izgovorenim riječima čime se naglašava njena tajnovitost i porijeklo iz neke daleke i nepoznate zemlje, a samim time i vjerovanje u njenu sposobnost proricanja je veće. Svojim pravilnim izgovorom riječi poredanih u pravilne rečenice izdvaja se i isusovac Magius, a time je naznačeno njegovo neslaganje i distanciranje od postupaka koje provode „kajkavci“. *Tišina! Snimamo!* je komedija koja nam donosi zanimljivu govornu karakterizaciju: netko govori po lički, netko po dalmatinski i kajkavski, netko talijanski, a netko se služi standardnim jezikom. Velika raznolikost, a sve u službi potenciranja raznih karakteristika svojih govornika. U *Klupku* nailazimo na jezični kontrast koji Budak polučuje suprotstavljajući književnu štokavštinu pridošlog trgovačkog putnika štokavskoj ikavštini ličkoga kraja. Pri iščitavanju ovih tekstova nailazi se na zanimljive pojedinačne primjere, npr. obilje psovki u vlastitu govoru Jole (*Mećava*) opravdava teškim životom i zlom sudbinom pa na taj način olakšava svojoj duši da nosi težak teret patničkog života. *Tišina! Snimamo!* donosi nam smiješne zgode vezane za govor, koje nam daju informacije o niskom stupnju obrazovanosti pojedinih govornika, npr. neki likovi nikako ne mogu svladati pojedine riječi.²⁵ Mimika, gesta i scensko kretanje također su važni aspekti tjelesnog izražavanja. Njima se pojačava, dopunjuje ili mijenja značenje izgo-

²⁵ ŠARL: (...) Dakle, zovite me, gospon asistent.

JURE: Kako to?

ŠARL: Gospon asistent!

JURE: Gospon asnisnet?

ŠARL: Asistent!

JURE: A – snis – nest! Teške li riči, krst joj ljubim! Gospon asistent! Esam li sad dobro izgovorije?

ŠARL: Tak nekak! Ni baš čisto točno.

JURE: Znači, da ste to vi! Taj A – sin – sent! Asin – sent!

ŠARL: Taj sam!

JURE: Čudna li imena! Odakle ste vi?

ŠARL: Iz Zagreba!

JURE: A ja mislije da ste iz Bosne.

ŠARL: Zakaj baš iz Bosne?

JURE: Pa kad ste Asin. Mislije sam da ste musliman. (Budak 1976: 145–146)

vorenih riječi. Budak rijetko detaljno opisuje geste, mimiku i kretanje lika. Uz neke upadljive likove kao što su Beci (*Slom*) i Budalina (*Nakot Balabana*), koji svojim gestama i scenskim kretanjem naglašavaju svoje karakterne osobine (konkretno je riječ o isticanju maznosti i požude preko čestog naslanjanja i milovanja muškaraca od strane Beci ili skakutanja, pljeskanja i trčanja Budalinog čime se naglašava njegov osiromašeni duh), likovi iz *Mećave* nositelji su svih aspekata tjelesnog izražavanja. Zastajkivanje, često plakanje, tihi hod i govor karakteristike su ponašanja tipične ličke žene, koja je stoljećima ugnjetavana od strane dominantnih mužjaka, koji viču, bjesne, brzo hodaju, naređuju... Tipični primjeri i nositelji navedenih oznaka su Manda i Jole. Daljnje informacije o spolu, životnoj dobi, rasnoj, nacionalnoj i povijesnoj pripadnosti lika, o njegovoj profesiji, društvenom položaju, imovinskom stanju i ukusu daju nam frizura, kostim i šminka. Budak je davao samo osnovne podatke o odjeći, obući i frizuri. Opanci i kožuni tipični su lički odjevni predmeti i neophodni su u djelima s ličkom tematikom. Nasuprot stoje neke situacije gdje Budak izričito zahtijeva otklanjanje bilo kakvih folklornih kostima (npr. u *Nakotu Balabana*). Bijeli ogrtač je radno odijelo Paulovo (*Potez kistom*), a zamjenjuje ga smoking kao oznaka imovinskog stanja, društvenog položaja i ukusa, koji je u skladu s večernjim haljinama dama s kojima se nastoji kretati u istom miljeu. Odijela su neophodna i za otmjeno društvo prikazano u drami *Slom*. Jedan od rijetkih primjera kada se spominje frizura je napomena o Mašinoj raspuštenoj kosi (u drugom činu *Mećave*), koja je znak „nedolična“ ponašanja jer se ona s takvom kosom vraćala s ljubavnih sastanaka s Pereljom. Glazba, ples i šumovi su, kako je već rečeno, važni u posrednoj karakterizaciji. Oni su česti u Budakovim dramskim djelima. U *Mećavi* se pjeva i pleše u trećem činu za vrijeme ličkog prela; u *Klupku* se na kraju pjeva i pleše, a Josina uvijek pomalo pjevucka; u *Tešamentu* se pjevaju pjesme tužbalice i naricaljke; na vašaru sve zveči od glazbe i pjesme (*Povratnik*); *Svjetionik* započinje Matinim sviranjem, a završava glazbom te pjevanjem i plesanjem svih likova; *Proljeća bez ljeta* odjekuju borbenim pjesmama; a radnja vesele igre *Dlanom o dlan* odvija se uz gotovo neprekidno pjevanje, sviranje i plesanje; diplo na početku i na kraju uokviruju tragičnu radnju drame *Žedan izvor*; glazba s radio-aparata u umjetničkom ateljeu ublažava tragične događaje u istom; klavirski i violinski koncerti predstavljaju glazbeni milje drame *Slom*. Budak češće poseže za glazbom i plesom da bi stvorio poseban povijesni, nacionalni i kulturni ugođaj nego da bi označio psihičko stanje lika. No, glazba uvijek djeluje na aktere kao i šumovi koji korespondiraju s osjećajima likova koji ih čuju, npr. zavijanje vjetrova uznemirava Jolu (*Mećava*) podsjećajući ga na nemile događaje te on poseže za pićem, a pjevanje koje slijedi samo je znak velike tjeskobe a ne sreće (Budak 1998: 15–16). U nekim

djelima evidentne su i akcije dramskih likova, koje su funkcionalne sa stajališta karakterizacije lika. Takvih ima dosta, a možda su najkarakterističnije akcije mladih djevojaka koje se suprotstavljaju dominantnim očevima i cijelom društvu, koje je sklono osuđivati sve i svakoga, a sve u obranu ljubavi i za ostvarenje sreće u braku s voljenim muškarcima. Te mlade djevojke svojom hrabrošću i snagom prosto zadivljuju. Kod Budaka taj niz djevojaka počinje s Mašom koja je branila svoju ljubav s Pereljom (*Mećava*), a potom se nižu Mandica (*Na trnu i kamenu*), Milica (*Dlanom o dlan*) i Dunja (*Nakot Balabana*) koja je najhrabrija u obrani svoje ljubavi za Divljana. Prizori gdje se ona suprotstavlja roditeljima su dirljivi (Budak 1970: 61–64). Budak je majstor ženskih likova. On reljefno crta junakinje svojih drama i komedija. Takve su Maša i Manda iz *Mećave*, Marija i Luce iz *Svjetionika*, Marija i Majka iz *Žednog izvora*, Dunja i Smiljka iz *Nakota Balabana*, Zeka i Kaćunka iz komedije *Na trnu i kamenu*, Peja iz *Tišina! Snimamo!* te čitava grupa ženskih likova iz *Khupka*: vedra, zdrava, punokrvna i sladostrasna Roža, Vranjica koja se očejala o školu pa se ne osjeća ni seljankom ni građankom, Anica i Jeka te neponovljiva Antuša. Naime, svi su likovi u Budakovim dramama, muškarci i žene, dovtljivi, dosjetljivi, zajedljivi, topli, široki, duševni... pa su gotovo svi izraziti karakteri, a oformljuju se uslijed brojnih sukoba kojima su izloženi tijekom odvijanja radnje pojedinog dramskog djela.

U hrvatskoj književnosti, koja ima bogatu tradiciju stvaranja pučkih djela²⁶, u poslijeratnom razdoblju posebno mjesto pripada Peri Budaku. Njegova djela, posebno *Khupko* i *Mećava*, predstavljaju obnovu pučkog djela, ali uz naslanjanje na tradicionalnu pučku dramatiku. Oba djela, kao i mnoga druga Budakova dramska djela, pisana su živopisnim jezikom ličkoga kraja u koji je radnja smještena. „Jezik je zasigurno najčešći kriterij pri prosuđivanju o tomu pripada li neki scenski tekst vrsti pučki komad ili ne. Kako je riječ o izrazito regionalno obojenom žanru, to autori u njemu u pravilu posežu za re-

²⁶ Pučko je kazalište ustanovilo velik broj scenskih djela s likovima iz puka, s dijalozima na lokalnom idiomu, s lokalnim mjestima radnje i s određenim političkim i didaktičkim ciljevima. Pučko je kazalište dalo svojim autorima da uvijek reagiraju na događaje u društvu (najčešće su u opoziciji prema društvu) i uspješnije su davali društvenu i socijalnu kritiku nego drame visokog stila koje imaju otežanu recepciju i koje su nedostupne širim masama. Tako da svako pučko djelo ima didaktičko-prosvjetiteljsku namjenu pomiješanu s rodoljubljem ili aktualnim političkim primislima. Pučki igrokaz je uveo (pogotovo 50-ih godina) u hrvatsku književnost i kazalište niz dotada zanemarivanih krajeva, dijalekata i karakteroloških oblića. Kroz život seljaka, uz bogatu uporabu folklornih elemenata, posebnosti dijalektalnih značajka pisci slikajući život naroda nastoje pisati poučna dramska djela za narod, približivši mu se onim najbitnijim – jezikom i izričajem. Kako je komična radnja izuzetno važna, pučko se djelo često poistovjećuje s komedijom. No, to je tipična vrsta u kojoj se tematiziraju isključivo običaji i mentaliteti nekoga određenoga naroda. Pučko djelo karakterizira izvornost građe (izvorne slike iz života).

gionalnim, lokalnim idiomom. (To, dakako, ne znači da je svaka drama u kojoj se pojavljuje lokalni jezik ujedno i pučki komad.) Repertoar jezičnih sredstava seže pritom od radikalnog oponašanja dijalekta na svim razinama jezika, preko umjerena odabira iz ukupnosti nekoga lokalnog narječja i kolokvijalnoga govora, pa sve do krajnje stilizirana koncepta dramskoga jezika u kojem se ono regionalno oslikava malim brojem karakterističnih jezičnih sredstava. Za koju će se jezičnu koncepciju pojedini autor odlučivati, ovisi uglavnom o aktualnim književnim konvencijama: literarna strujanja, koja se zalažu za radikalno mimetičko prikazivanje zbilje, primjerice naturalizam, težit će za što preciznijim registriranjem lokalnoga govora, strujanja pak kojima je to manje važno zadovoljit će se samo nekim njegovim važnim i prepoznatljivim značajkama.“ (Bobinac 2001: 214) Budak je pristaša preciznosti regionalnog govora. Na svim jezičnim razinama, od fonetske do sintaktičke, vrlo vjerno preslikava značajke pučkoga jezika. Frazeologija i leksik preuzeti su iz svakodnevnog govora ličkog seljaka. Štoviše, Budak tom govoru daje i svoju individualnu notu posve se opredjeljujući za ličku varijantu štokavske ikavštine.

Budakovi su likovi autentični, punokrvni, izvorni, uvjerljivi... npr. krčmarica Roža, raspuštenica i majka vanbračnog djeteta, nosati Josina, seoski spletkar i komedijaš, njegova žena Antuša, pričljiva ljubiteljica rakije, udovac Mijat, vjerojatni Aničin otac, koji pri svakom noćnom ulasku i jutarnjem izlasku kroz prozor Rožine sobe zapada u nevolju, dvorkinja Jeka, koja, nakon noći i noći probdjevenih u Ilijinu zagrljaju, hoda i govori u blaženom polusnu, Jursan, još jedan u nizu naših povratnika iz ekonomske emigracije... Govor tih likova osvaja simpatije glumaca, gledatelja i čitatelja, a dvije Josinine zdravice, Škoriću u drugom i Jursanu u trećem činu, mali su biseri folklornog govornog umijeća (Budak – Hadžić 1977: 125–126, 143–144). Zadovoljstvo pruža i sentimentalni treći čin *Klupka*, u kojem dolazi do susreta, prepoznavanja i priznavanja Jursana i Anice te Jursana i Rože, nakon čega, u duhu pučkog igrokaza, slijedi navještenje sretne budućnosti obnovljene obitelji popraćeno završnom pjesmom i kolom. Ljudima se daje vjera da jedan nepredviđeni događaj može za svagda izbrisati dvadesetak i više godina samoće, poniženja i muke. To je bilo jako važno za doba kada je nastala Budakova komedija (početak pedesetih godina). Budak, duboko u hrvatskom kopnu, oživljava jedan svijet, do stanovite mjere sirov i oskudan. Naime, tadašnja regionalna, geografska i ekonomska izdvojenost Like utjecala je na životno oblikovanje ličkog seljaka. Budak je pripadao tom vremenu kad se veliko zanimanje za selo, seljaka i seljački život tek rađalo i to pod utjecajem različitih europskih strujanja (naturalistički elementi). Osim naturalističkih tonova, prisutnih osobito u Jolinom pričanju o stradanjima u Americi te u prizoru kad se kao zvijer okomljuje na Perelju, u *Mećavi* su vidljivi i odjeci

tvorbe naturalističke drame, kao i već tradicionalnih shvaćanja o načelima vođenja i ustrojstva radnje. To se uočava u proračunanom najavljivanju i pripremanju pojedinih ključnih događaja, kao i u sklonosti za detaljiziranje, tipologizaciju i psihološku motivaciju. To je očito, primjerice, u dramskoj određenosti Jole. „On je sirov, snažan, tvrdoglav i naprasit čovjek koji zna što hoće i u ostvarivanju toga što hoće ne poznaje skrupula. Svojom egzistencijalnom vlastitošću nameće se okolini i istodobno se razlikuje od nje. Po takvim svojim značajkama i položaju on podsjeća na srodne likove Ogrizovića, Pecije Petrovića, Kosora... (...) Uz Jolu vezan je još jedan motiv koji svjedoči o Budakovoj ukotvljenosti u tradicionalnu motiviku hrvatske književnosti. To je motiv povratnika s rada u Americi koji je omiljen kako u dramskom tako i u proznom nacionalnom stvaranju.“ (Hećimović 1977: 12) Nošen svojim osjećajem za smiješno Budak oživljava u *Klupku* neusiljenu i vedru sredinu ličkog sela bez pretenzija da se dovine do komediografsko-kritičke sinteze društvenih ili osobnih deformacija i poroka, ali zato s mnogo razumijevanja za ličko stanovništvo i njegovo shvaćanje i doživljavanje čulnosti kojoj i sam pridaje iznimni udio u radnji i dijalogu. Naime, Budak *Klupko* zapliće pomoću nekoliko motiva: čuvanje i javno otkrivanje tajne tko je pravi otac kćerke krčmarice Rože, neočekivani pokajnički povratak njezina izgubljenog bivšeg muža, tajni ljubavnički noćni sastanci, idealizirani par mladih zaljubljenika, bračni dvoboj ljubomorne žene i muža Josine, šaljivdžije što je na kraju premlaćena žrtva središnje intrige podmetanja i prerušavanja. Unatoč erotiziranosti zbivanja i opasnosti od nedopuštenih odnosa, patrijarhalni se moral u svojoj osnovi ipak spašava. Spašava se i autoritet muškarca, koji povremeno biva ozbiljno ugrožen zahvaljujući ženskim spletkama. Ljubav je autora prema zavičaju i običajima vidljiva: *ŠKORIĆ: Lijepo pjevaju. Sviđa mi se ovdje mnogo. Osvojili su me ovi ljudi priprosti i otvoreni. Veseli i oštroumni... pa i sam kraj, tako je privlačan. Želio bih živjeti ovdje.* (Budak – Hadžić 1977: 129) Na svršetku djela dolazi do uspostavljanja patrijarhalnog reda, koji se neko vrijeme bio poremetio. Pjevaju se pjesme, plešu kola, a Josina drži svečani govor povratniku iz Amerike. Pobjeđuje naivni moral, pobjeđuje dobro nad zlim, pravda nad nepravdom. Suočeni smo sa zdravim seljačkim humorom i sa zdravom seljačkom seksualnošću (unatoč slobodnijem načinu izražavanja i ponašanja znaju se granice do kojih se može ići). Glazbeni umetci su jako bitni jer im je funkcija veličanje zajednice „malih ljudi“ pomoću prisnih, osjećajnih, ali i šaljivih te seksualnim aluzijama prožetih pjesama. Budak poseže i za poznatim ličkim pjesmama kao što su *Pivaj mi, pivaj, sokole*. I u *Mećavi* su u pojedine dramske prizore uključene prigodne narodne pjesme, koje otkrivaju narodni duh i običaje. One služe kao predah u razvijanju dramskih sukoba. U njima se izmjenjuju osmerci i deseterci, koji do-

nose izvorne motive iz zavičajne sredine. Osim toga scenski prostor dočarava tipično ličko selo, ličke kuće, lička ognjišta... početkom dvadesetog stoljeća: *Oveća seljačka soba iz koje se izlazi u kuhinju s ognjištem, kao što imaju i sve ostale seoske kuće. Niska, s malim prozorima. Strop od obijeljenih dasaka i dva kreveta pokrivena kićenim biljcima. Na zidu iznad kreveta šareni lički sag. (...) Na stropu visi petroplinka koja daje intenzivno svjetlo. Kad se vrata otvore, vidi se da je druga prostorija, tj. kuhinja slabije rasvijetljena, premda na ognjištu plamsa oganj.* (Budak 1998: 45) Sama imena likova svjedoče o velikoj autorovoj ukorijenjenosti za lički kraj. Uočljiva je Budakova ljubav prema Lici, ličkim poljima, ličkim ljudima, njihovom zdravom humoru, njihovoj dosjetljivoj blagoglagoljivosti, krasnim narodnim pjesmama, lijepim običajima (prela), dopadljivoj nošnji, zanimljivim sudbinama...

Vidljivo je, iz dosad rečenog, da se pučko djelo i komedija stavljaju gotovo uvijek pod znak jednakosti samo zbog toga jer je komična radnja izuzetno važna. Pučko djelo i komedija dijele istu sudbinu kroz povijest, sudbinu nepriznavanja umjetničkih vrijednosti. Uvijek su djelima koja su izazivala salve smijeha zanijekane umjetničke kvalitete. Takvu sudbinu nepriznanja (danas su se razmišljanja bitno promijenila) s ostalim komediografima dijeli i Pero Budak, o čijim se komedijama govorilo uglavnom kao o komedijama iz seljačkog ličkog života koje, doduše, mogu razdragati prostodušnog gledatelja. Uvijek se isticao njegov preteča Petar Petrović Pecija, a nije se sagledalo Budakovo komediografsko stvaranje u odnosu na višestoljetne komediografske stečevine i iskustvo²⁷. Naime, Budak u svojim „komediografskim tekstovima preuzima i koristi ono što je višestoljetnom primjenom, od antičke i renesansne komedije do njegova doba, postalo obrascem za komično i komediografsko“. (Hećimović 1977: 16) Njegove komedije su izrasle na erotskoj podlozi²⁸ (moguća je usporedba s Milanom Begovićem) i teže privlačenju pažnje, bilo gledatelja ili čitatelja, na određene trenutke čovjekova života, koji

²⁷ Pogledati tekstove u kojima autori pišu općenito o komediji i njezinu razvoju te o komediografima u hrvatskoj književnosti: Branko Hećimović, *Komedija – bez tradicije i s tradicijom*, *Književnik*, br. 22, godina III, sv. I, Zagreb, travanj 1961, 475–480; B. Hećimović, *Izvori komedije i komediografskog u Budakovim komedijama*, *Pogovor u: P. Budak, Klupko i druge komedije*, NZMH, Zagreb, 1976, 281–284.; Nikola Batušić, *Hrvatsko glumište*, Pero Budak: *Klupko*, *Republika*, br. 4, Zagreb, 1971.

²⁸ O erotskoj komediji piše Vida Flaker u zborniku *Dani hvarskog kazališta 1955–1975* (Književni krug, Split, 1984, 68–98) u tekstu objavljenom pod naslovom *Naslijeđeni modeli u hrvatskoj suvremenoj komediografiji*. Ona analizira djela prve trojice poslijeratnih hrvatskih rekonstruktora erotske komedije Drage Gervaisa, Pere Budaka i Slavka Kolara. Autorica ističe karakteristike erotske komedije: dijalektalni izraz nasuprot štokavštini društvene komedije, seoska ili malomještanska sredina nasuprot gradskoj...

su uvjetovani njegovim osobnim posebnostima, ali i sredinom iz koje poniče. Senzualnost motiva i iskrenost Budakovih junaka izvorna je i nepatvorena, a tu se i krije ona prava književna vrijednost Budakovih djela. Sam je Budak smatrao da komedije moraju biti pisane na nekom živom narodnom govoru, dijalektu ili žargonu. U protivnom one ni ne mogu izazvati pravi smijeh jer djeluju kao umjetna tvorevina (Zadravec 1955: 8–9). Bio je poklonik smijeha i vedroga života pa nije ni čudo što je stvorio tolika djela u kojima je slavio život, smijeh, veselje i ljubav. Budak pravim komedijama, koje udovoljavaju svim tradicionalnim normama, naziva samo *Klupko* i *Tišina! Snimamo!*. *Na trnu i kamenu* određuje kao *smijeh i suze u pet slika*, *Teštamenat* proglašava *lakrdijom*, *Povratnika* i *Dlanom o dlan* veselim igrama, a djelo *Kaj je, je!* označuje kao *veselo spelavanje vu četiri čina*. Ovim je određenjima iskazana povezanost s komediografskom klasikom. Nije slučajno što Budak komedijama naziva upravo *Klupko* i *Tišina! Snimamo!*, jer je po organiziranosti građe i bitnim razvojnim značajkama radnje *Klupko* tipična komedija zapleta, a *Tišina! Snimamo!* je svojim ustrojstvom i obilježjima bliska komediji naravi. Postoje preduvjeti da se to uspoređivanje s ustaljenim vrstama klasične komediografije protegne i na neka druga Budakova komediografska ostvarenja, pa da se tako u tekstu *Na trnu i kamenu* uoče značajke komedije situacije ali i komedije naravi. Kako su, međutim, sve te usporedbe samo uvjetne i kako se ne može govoriti o doslovnoj podudarnosti, uputnije je zadržati se isključivo na neprijepornoj činjenici da se Budak koristi širokim rasponom iskustvenih spoznaja i svojevrstnih obrazaca za ostvarivanje komičnih situacija, dijaloga i lica, koji svoje ishodište imaju u klasičnoj komediografiji ali su i do danas ostali nezaobilazni u komediografskoj stvaralačkoj praksi.“ (Hećimović 1977: 16–17) Već u njegovoj najuzornijoj i najsustavnije organiziranoj komediji *Klupko* dolazi do izražaja Budakova upućenost u tajne komičnog, ali se ističu i značajke osobnog komediografskog stvaranja. „Ostvareujući komično uvriježenim sredstvima i postupcima kao što su dinamika i automatizam zbivanja, karikiranje, paralelizmi i obrati, nevjerojatni zapleti i zamršeni odnosi lica, zamjena osoba, prerušavanje, fizička komika i dvosmislenost situacija, Budak ne zaboravlja ni na jezik kao nepresušni izvor komičnog te se smiono i poletno upušta u raznovrsne igre riječi koje najčešće proistječu iz trenutačnih situacija u kojima se lica nalaze ili pak ishode iz tipoloških karakteristika tih istih lica. Kao poticaj smijehu, poticaj kakvim se u hrvatskoj komediografiji služe brojni pisci od Držića pa sve do naših dana, Kušana i Brešana, Budak koristi i jezični kontrast koji polučuje suprotstavljajući književnu štokavštinu pridošlog trgovačkog putnika štokavskoj ikavštini ličkoga kraja.“ (Hećimović 1977: 17) U tom zavičajnom ličkom idiomu, u njegovim dijalozima, Budak njeguje pučki humor s brojnim seksualnim aluzijama. „Već prva scena, onako

kreпка, gustiozna u sladostrašću, koje kao da Mijat diše u Rožinom zraku, poput alkoholnih para u pecari, uvodi nas u potpuni medium ove farse. Mijat zaista i veli: *‘U! Kad te vidim u toj biloj košulji i pomirišem malo ždrak u sobi, sve mi žmarci po tilu podilaze, ka da sam sije u mravinjak.’* I on *‘silovit ka pivac’* traži nju *‘bilu ka skorup, a meku i toplu ka vruć krumpir’*. A tek dalje!“ (Tomičić 1955) U jednom trenutku Josina se hvali muškošću svoje nosine, usprkos Rožinoj primjedbi: *‘Ima i’ kažu, i s velikom nosinom, koji mnogo obećavaju, a kad gaće svlače u zemlju gledaju.* (Budak 1976: 36) Isti lik se seksualnim argumentom suprotstavlja predrasudi sredine prema vjerski mješanim brakovima, pa kad je u pitanju udaja katolkinje za pravoslavca, on kaže: *Što će joj učinit katolik, more i pravoslavac. Uno za čim cura ide, to je kod obojice isto.* (Budak 1976: 35) Na smijeh poziva i dvosmisleno izražavanje²⁹. Tako to ide do kraja do posljednjeg zastora. „Josina sa svojim panurgijskim krupnim planom glavna je potpora ove linije“ (Tomičić 1955), na kojoj se kasnije nalaze Ivanda iz teksta *Na trnu i kamenu*, Pipa iz *Tišina!* *Snimamo!* te Ljudan iz *Teštamenta*. Da nije divlja samo lička erotika dokazuje i djelo *Kaj je, je!* čija se radnja odvija u drugom dijelu Hrvatske, u Zagrebu. Dijalozi su puni erotskog naboja, čak je poljuljana granica lascivnosti. U područje sablažnjivog i bestidnog ulaze neki likovi svojim govorom ili svojim postupcima. Najslikovitiji prizor takvog ponašanja daju muškarci okupljeni u komisiju na čelu sa sucem, čija je zadaća pregledati tijelo nevine djevojke, uočiti neki znak na tijelu i time je proglasiti vješticom. Opis pregleda proteže se na nekoliko stranica punih erotskog naboja, putenosti, bestidnosti... U stvari, iz svake rečenice ovoga djela izvire erotski humor. Nasumice otvorene stranice i citirane primjerne rečenice to dokazuju: *NOTAR (čita SLIKAREVO pismo, koje opisuje nastanak popularne slike): Na plafonu atrijsa zrikal sem one tri device i v red jih spravil. (...) Rit, oliti zadnjicu, sem im od dreka osnažil, kajti su jeh muhe grdo zagadile bile. (...) Tretjoj devici sem luknju med nogami zakrpal. Nekimi pošćak je uprav na tom mestu tela jejnoga zvrtal zid.* (Budak 2002: 31); *KLAFRICKA (ljutito govori pisaru o mužu koji gleda sliku golih djevojaka): Bi ga ja heznula, da bi si zapamtil coprnicu i gole riti. Pod rebra bi ga jeknula da bi vse zvezde videl. I bi ga z kolenom med noge v jajca, pa nek si popevle.* (Budak 2002: 38)... U svojim komediografskim tekstovima nakon *Klupka* Budak teži usavršavanju jezika i komično postiže unutar samog dijaloga jezičnim kontrastiranjem kao i uporabom pogrešno

²⁹ *JOSINA: Nisi dobro spavala, kad zivaš ka riba na suvu. A?*

JEKA: Esam, striče, baš dobro, neg sam se prid zoru rano probudila pa više san nikako na me.

JOSINA: Morda nije moga na te, jer je već niko drugi... (Budak 1978: 14)

izgovaranih i shvaćenih riječi. Sam je Budak u jednom intervjuu, odgovarajući na pitanje o specifičnoj vrsti humora prisutnom u komedijama, odgovorio da su njegove komedije najčešće istovremeno komedije situacije i komedije karaktera, što potencira komičnost, kojoj pridonosi i humor koji izbija iz samog teksta dijaloga, djelomično po sadržaju rečenice a djelomično po porijeklu riječi (Popović 1977: 26). Najslikovitiji primjer daje Ivanda svojim govornim sposobnostima, npr. svoj završni monolog Ivanda počinje rečenicom: *...Ljudi, život je, što kažu, zapetljan i zamršen, i nigda ga, što kažu, do kraja raspetljat, poriklat i u red spravit.* (Budak 1976: 134) Budak namjerno pojačava komiku dijaloga naglašavajući pogrešno i nakaradno shvaćanje i izgovaranje pojedinih riječi i izraza. „Zanimljivo je, svakako, da su u većini Budakovih komedija najživlji i najduhovitiji dijalozi u kojima sudjeluju lički šaljičdžije i mudrijaši koji su nerijetko glavni nosioci radnje a koje autor redovito nastoji predočiti kao tipove.“ (Hećimović 1976: 287–288) Ti tipovi su već nekoliko puta spominjani u nizu: Josina – Ivanda – Pipa – Ljudan.

Vremenska je komponenta bitna za Budakovo komediografsko stvaralaštvo. Naime, Budak odmah nakon *Klupka* pomiče radnje svih ostalih komedija u sadašnjost, jer zna da je pravi izvor komike u suvremenosti i općepoznatosti. Suočava sadašnjost i vrijeme koje nadire da bi izazvao komičan efekt. Primjerice u komediji *Tišina! Snimamo!* suočava patrijarhalni život ličkog sela sa životom modernog ali udaljenog svijeta iz kojeg neprestano nadiru i pridolaze vjesnici novog načina života. „Pritom (...) Budak svoje simpatije veže uz ličkog čovjeka stopljenog uz zavičajno podneblje. Jednostrano shvaćanje Budakovih simpatija kao i njegovog podsmijeha odrođavanju od vlastite sredine, moglo bi, štoviše, navesti na pogrešno tumačenje autorovih intencija. Jer time npr. što ismijava Pipu, koji se toliko zanio svojim glumačkim radom na snimanju filma, da je i sam zaboravio tko je i što je, Budak se ne opredjeljuje za prethodni patrijarhalni život tog ostarjelog seljaka, već naprosto pretače u komično njegovo mehaničko prihvaćanje novog, služeći se drevnim iskustvom prema kojem se komično polučuje kad se dopre do spoznaje da ono što je prihvaćano kao da jest nešto nije zapravo ništa. Tim izrođavanjem Pipe kao i komičnim obratom u samom njemu, a on sam inače ne želi da prihvati rasplinjavanje svojih kratkotrajnih ali zanosnih iluzija, Budak se, međutim, ne ograničava isključivo na sudbinu tog ličkog seljaka nego u njegovoj sudbini oživljava karakteristike svog vremena i svojih suvremenika.“ (Hećimović 1976: 287–288) Ističe se još jedna osobina Budaka komediografa, a ta je da on u svojim licima gotovo uvijek uspjeva iskazati nešto njihovo osobno. Ujedno u pojedinim licima utjelovljuje osobine, mane i poroke koje su bliske mnogima pa su zato i smiješne. Ta individualizacija dolazi do izražaja npr. u djelu *Na trnu i kamenu* gdje prikazane seljake

karakteriziraju imovinska stanja ili mjesta življenja te ona nadoknađuje relativnu oskudnost zbivanja. Sretan kraj je još jedan element konstantno prisutan u svim Budakovim komedijama (i tu je očigledna povezanost s klasičnom komedijom kojoj je pravilo sretan završetak), od prvog *Klupka* do posljednje komedije *Kaj je, je!*.

Na kraju ove sadržajne, tematsko-idejne, strukturne i jezično-stilske analize te osvrta na Budakove likove, prostor i vrijeme kao i na pučke i komediografske elemente spoznaje se da se ključ popularnosti Budaka dramatičara krije upravo u raznolikosti, koja se otkriva pri promatranju njegovih dramskih ostvarenja. Pokrivajući tematski sva područja života od ljubavi, mržnje, ljubomore, nasljedstva i želje za njim, utjecaja politike na ljude, želje za potomstvom, stvaranja „kopiladi“ do sreće na lutriji, od problema ekonomske emigracije do psihičke analize junaka, od umjetnosti do „coprništva“, suparništva, rođenja i smrti... Budak je zavirio u svaki kutak ljudskoga srca i osvojivši čitatelje svojim jezikom i stilom pisanja koji je blizak svakodnevnom jeziku većine ljudi, šireći ideju optimizma koja vlada gotovo svim djelima, nudeći pregršt smijeha i životnog veselja postao njihov miljenik, a dramska su mu djela postala trajna svojina kazališnih repertoara kako hrvatskih tako i s drugih područja kazališne recepcije.

Literatura

- Arhivska i bibliotečna građa Zavoda za povijest hrvatske književnosti kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta
- *Autobiografija hrvatskih pisaca*, AGM, Zagreb, 1997.
- Batušić, Nikola: *Hrvatska drama 19. stoljeća*, Logos, Split, 1986.
- Batušić, Nikola: *Hrvatska kazališna kritika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- Batušić, Nikola: „Hrvatsko glumište. Pero Budak: ‘Klupko’“, Republika, br. 4, Zagreb, 1971.
- Batušić, Nikola: *Povijest hrvatskoga kazališta*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Batušić, Nikola: *Pučki igrokazi XIX. stoljeća*, PSHK 36, MH – Zora, Zagreb, 1973.
- Batušić, Nikola: „Tri knjige hrvatskih dramatičara“ (Pero Budak: „Klupko i druge komedije“, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1976.), Scena, br. 2, Novi Sad, 1977.
- Blažek, Pavle: „Pero Budak: ‘Žedan izvor’“, Glas Slavonije, Osijek, 22.XII.1968.

- Bobinac, Marijan: „Brešan, Ivo i tradicija hrvatskoga pučkog komada“, *Umjetnost riječi*, XXXVII, br. 3–4, Zagreb, srpanj – prosinac 1993.
- Bobinac, Marijan: *Puk na sceni. Studije o hrvatskom pučkom komadu*, Zagreb, 2001.
- Budak, Pero: *Mećava*, 1954.
- Budak, Pero: *Proljeća bez ljeta*, Zagreb, 1963.
- Budak, Pero: *Dlanom o dlan*, Zagreb, 1965.
- Budak, Pero: *Zaboravljeni*, Zagreb, 1965.
- Budak, Pero: *Svjetonik*, Zagreb, 1966.
- Budak, Pero: *Žedan izvor*, Zagreb, 1968.
- Budak, Pero: *Potez kistom*, Zagreb, 1969.
- Budak, Pero: *Nakot Balabana*, Zagreb, 1970.
- Budak, Pero: *Klupko i druge komedije*, NZMH, Zagreb, 1976.
- Budak, Pero: *Povratnik*, Zagreb, 1976.
- Budak, Pero – Hadžić, Fadil: *Izabrana djela*, PSHK, Zagreb, 1977.
- Budak, Pero: *Mećava*, Sysprint, Zagreb, 1998.
- Budak, Pero: *Slom*, Književna Rijeka, br. 6., god. V, Rijeka, 2000.
- Pero Budak, „Teštamenat“, HNK u Osijeku, TYPOART, Osijek, 2003.
- Budak, Pero: *Kaj je, je!*, Varaždinske Toplice, 2002.
- Čale-Feldman, Lada: „Slavonski folklor i pučki igrokaz: jedno moguće (metodološko) susretište“, u: „Krležini dani u Osijeku 1996.“, ur. Branko Hećimović i Boris Senker, Osijek–Zagreb, 1997.
- Dobra, Roko: „Potez kistom’ na sceni šibenskog kazališta“, *Šibenski list*, 9.III.1955.
- Fališevac, Dunja – Nemec, Krešimir – Novaković, Darko: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- Flaker, Vida: „Naslijeđeni modeli u hrvatskoj suvremenoj komediografiji“, u: „Dani hvarskog kazališta. Suvremena hrvatska drama i kazalište (1955–1975.)“, Split, 1984.
- Darko Gašparović, Proslov – „Drame“, Književna Rijeka, Rijeka, srpanj–listopad 2000., god. V., br. 6–9.
- Grgičević, Marija: „Pero Budak. Uz premijeru drame ‘Žedan izvor’ u Narodnom kazalištu Osijek“, *Kazalište*, 1969., siječanj–travanj, godina V, 1–2.
- Hećimović, Branko: „Komedijska – bez tradicije i s tradicijom (Pero Budak: *Tišina! Snimamo!*)“, *Književnik*, br. 22, Zagreb, 1961.
- Hećimović, Branko: „Antologija suvremene hrvatske drame“, *Vidik*, br. 16/17/18, Split, 1973.
- Branko Hećimović, „Uvod u suvremenu hrvatsku dramsku književnost ili u traženju bitnih osobina strujanja“, *Vidik*, god. XX., serija III., br. 16–17–18, listopad–studen–prosinac 1973.

- Hećimović, Branko: Predgovor u: Pero Budak – Fadil Hadžić, *Izabrana djela*, PSHK, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1977.
- „Hrvatska dramska književnost i kazalište u europskom kontekstu / Krležini dani u Osijeku“, priredili Nikola Batušić i Boris Senker, Zagreb, 1998.
- „Hrvatska komedija 20. stoljeća“, prir. Ana Lederer, Kazalište, (II)/ 2001.
- *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Bj–C, Jugoslavenski leksigrafski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1989.
- *Hrvatski leksikon (I. svezak, A–K)*, Naklada leksikon d.o.o., Zagreb, 1996.
- Kekez, Josip: „Usmenoknjiževni prilog oblikovanju poslijeratne hrvatske drame“, u: „Dani hvarskog kazališta. Suvremena hrvatska drama i kazalište (1955–1975.)“, Split, 1984.
- „Krležini dani u Osijeku 2002.“, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta – Zagreb, Zagreb, 2003.
- *Leksikon hrvatskih pisaca*, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- „Pometova družba. Komediografija od Nalješkovića i Držića do danas“, u: „Antologija hrvatskog humora“, knj. 3, Društvo hrvatskih humorista, Zagreb, 1973.
- *Repertoar hrvatskih kazališta 1, 2 i 3*, HAZU, AGM, Zagreb, 2002.
- Rosandić, Dragutin: Pogovor u: Pero Budak, *Mećava*, Sysprint, Zagreb, 1998.
- Senker, Boris: *Hrestomatija novije hrvatske drame*, I. dio (1895–1940.) i II. dio (1941–1995.), DISPUT, Zagreb, 2000.
- Senker, Boris: „Josip Freudenreich, tvorac pučkog kazališta“, 15 dana, 8/1997.
- Stary, Mladen: „O ‘Klupku’“, Narodni list, 13.II.1953.
- Šaula, Đorđe: „Jedno uspelo domaće dramsko djelo“, Studenski list, Zagreb, 15.III.1952.
- Šicel, Miroslav: *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Škreb, Zdenko – Stamać, Ante: *Uvod u književnost*, Globus, Zagreb, 1986.
- Šolčić, Julije: „Pero Budak kao dramatik“, Revija, 1947., br. 1.
- Tomičić, Zlatko: „Pero Budak: *Klupko*“, Narodni list, br. 3155, Zagreb, 1955.
- Vnuk, Živko: „‘Homo scaenicus’ i dramatičar Pero Budak“, Vjesnik, 22.II.1971.
- Zadavec, Darjan: Intervju sa Perom Budakom: „Smijeh je najveća blagodat“, Svijet, 1981.

Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ

PERO BUDAK'S DRAMA WORKS

Pero Budak's rich oeuvre reveals a poet, a playwright and a novelist. However, it is the drama work that is most prominent. Budak is a dramatist who expresses himself through a realistic style procedure, and the authentic speech of a hero, while he is characterized by familiarity with dramatic technique and poetic features. Covering all areas of life, through the themes of love, hatred, jealousy, inheritance and the desire for it, the impact of politics on the people, issues of economic emigration to the psychological analysis of characters, art to rivalry, etc, he looked into every corner of the human heart and won the readers with his language and writing style. The paper analyzes Budak's dramas on the level of theme, structure, language and style; time and characters, as well as popular and comedy elements are described. Budak is a fan of longer forms of drama and comedy, while his characters are memorable, presenting an axis around which the whole drama writer's world is turning. He created them taking into account the culture, morality and ideology of the society and time in which they were placed. In this way, he has provided the gallery of characters that are an essential element in presenting the Croatian drama literature.

Key words: *Budak, drama, comedy, people's theater, dramaturgy*

UDK 782.1:792.54.091]:159.922.8

Izvorni naučni rad

Michel VINCENT (Pariz)

Centre Alphonse Binet, Paris, France

ADOLESCENT IZ XVIII VEKA, MOCARTOV *DON ĐOVANI**

U libretu *Don Đovani*, čiji je autor Da Ponte i u muzici W. A. Mocarta, dat je veličanstveni prikaz edipalne drame. Posle pozorišnih dela (Sofoklovog i Šekspirovog), opera čini da za vreme adolescencije izbije kontradiktornost u osećanjima koja su isprepletana u detinjstvu. Pozivajući se na radove S. Frojda, Š. Ferencija, K. Abrahama i M. Klajn, autor iznosi novo tumačenje adolescencije koje artikuliše objektivne i narcistične odnose, život i smrt.

Ključne reči: *psihoanaliza, adolescencija, Mozart, Don Đovani*

Da li se adolescencija odista pojavljuje kao jedno od životnih doba tek počev od XIX veka? Da li je adolescencija na Istoku na kraju XX veka još uvek potpuno neprimetna? Prvu postavku podržava istoričar Filip Arijes (Philippe Ariès). U svojoj knjizi, *Porodica za vreme starog režima*, pozivajući se na tekstove i na ikonografiju, autours pokazuje da se savremena porodica javlja upravo u XVIII veku. No tek bi se u toku narednog, XIX veka, u zapadnim zemljama, javile industrijska revolucija i adolescencija. Razvoj obrazovanja, i socijalnih zakona koji štite pravo na rad, zasigurno je omogućio da se postepeno izdvoji uzrasna grupa između detinjstva i odraslog doba. Međutim, američki adolescentni psihijatar, Sol Nihtern (Nichtern) (1980), mogao je da sa jednog svog putovanja u Kinu iznese utisak da je tamo adolescencija i danas još uvek odsutna. Nećemo odbacivati zaključke ovih autora, premda izgleda da oni protivreče našim uverenjima koja se odnose na dvofazni razvoj čovekove seksualnosti. Ustvari, protivrečnost je samo pojavna, jer opservacije F. Arijesa i S. Nihterna skrivaju njihove metode rada, a i ono što te opservacije duguju tim metodima. Ipak, upravo ta pažnja za kadar opservacije nas navodi da poštujuemo njihove zaključke, mada ih smatramo nedovoljnim.

* Naslov originala: Un adolescent du XVIII siècle. Rad je s francuskoga preveo Žarko Martinović.

Psihoanalitički kadar lečenja mladih odraslih osoba vodio je Frojda do opisa prve topike koja mu se nametnula, počevši od proučavanja neurotičnih simptoma i snova. Otkriće nesvesnog i njegovog dinamičkog odnosa sa svesnim preko predsvesnog, ubrzo je bio dopunjen opisom uloge infantilne seksualnosti. Prepoznato je da se frojdovsko otkriće prevremenosti seksualnog razvoja neposredno nastavlja u adolescenciji. Na taj nastavak je ukazano u dve prilike. U *Tri ogleda o teoriji seksualnosti*, Frojd (1905d) poslednji od ovih ogleda posvećuje preobražajima puberteta. Sledeće godine, u članku o seksualnom poreklu neuroza, Frojd (1906a) precizira da simptomi odraslog ne proističu direktno iz seksualne infantilne organizacije. On dodaje da se veza između detinjstva i odraslog doba osigurava nekim fantazmom adolescencije. Prema Frojdu, relativno brojni radovi, koji su ipak retki u odnosu na druga poglavlja psihoanalize, precizirali su važnost koju treba priznati adolescenciji. To smo istakli sa A. Bruselom (Brousselle) i A. Žiboom (Gibeault, 1980), u radu koji se pominje i u časopisu *Adolescencija*.

Moj vlastiti rad me naveo da predložim jedan model koji objašnjava celinu preobražaja koji proishode iz libidinalnog razvoja u tom periodu. Ti preobražaji su naročito osetljivi kad se razmatraju s tačke gledanja objektnog odnosa (Vincent M., 2009). Edipalna organizacija poprima svu svoju delotvornost u adolescenciji. To se najpotpunije, mada i tada nepotpuno, ogleda u odricanju od edipalnih želja pod uticajem novog *nad-ja* / ideala *ja* (Vincent M., 2009). Na taj način se iz kliničkog iskustva odvajaju tri pozicije za adolescenciju: pubertetski kaos, središnji narcistički položaj i ponovno otkriće objekta. Danas primam svoje pacijente u jednoj zapadnoj zemlji koja je doživela industrijsku revoluciju u XIX veku. Bilo da je reč o muškarcu ili o ženi, i jedno i drugo su rođeni od nekog muškarca i od neke žene. Zbog te činjenice, svi dobro znaju šta znači dilema biti dete svoje majke, ili biti dete svog oca, pre izmirenja koje ih čini svojim, u nekoj dvostrukoj filijaciji. Istoričar i psihiatar, na trenutak, poremetili su ono u šta sam mogao verovati iz svog iskustva. Razumećete moju zahvalnost i moje divljenje muzičaru iz XVIII veka čija muzika daje neophodan polet da bi se, s one strane društvenih formi, potvrdila univerzalnost psihičke adolescencije. U jednom libretu koji je napisao Da Ponte, polazeći od jedne teme čije autorstvo pripada Tirsu de Molini s početka XVII veka, Mocart nam je sa *Don Đovanijem* (*Don Đovani*) darovao delo koje ilustruje kraj adolescencije. Izgleda mi da je Džozef Lozi (Joseph Losey) razumio njegov smisao kad je u svoj film uveo lik ćutljivog crnog sluga.

Genijalno delo je uvek pogodno za višestruka čitanja. Ne bi bilo moguće podsetiti se Don Đovanija, a da ne citiramo Pjer-Žan Žuvea (Pierre-Jean Jouve, 1968). Njegova analiza zadržava identitet svakog lika, a pridevi su jasno moralizatorski. Još od uvertire, Don Đovani je prikazan kao „grešnik bez greha“

naspram koga je Guverner¹ investiran kazneničkom misijom; Leporelo je *fakin (sluga)*, to jest, prema rečniku Litre (Littre), drvena ili slamnata lutka, prikladna za bacanje koplja; i figurativno: ništarija (nikogović), mešavina komičnog i niskosti. On je takođe i nosač, prostak, čovek čiji je posao da nosi teret; a figurativno, neotesan i grubijan. Don Đovani bi bio „primerak faki-na“ koji je postao blistav, provokator, ali ga paralizuje svest o grehu. Greh je jasno vezan za seksualnost, a P. J. Žuv (Jouve) ukazuje da prava priroda Don Đovanija nije u vezi sa ženama. Grubo posedovanje žena služi Don Đovaniju da se izbori protiv svoje ženskosti, a osveta poprima izgled milosrđa. U triju maski, P. J. Žuv [13] suprotstavlja slobodu koju utelovljuje trio, koji teži da „oslobodi dušu iz unutrašnjih okova“ u razorne slobode razvratnika. No svi će moći da sjedine svoje glasove da bi na početku poslednje scene prvog čina pevali: *Viva la liberta*².

Krik uplašene Cerline vodi do jedne scenske igre koja, u pravom smislu, od Leporela, slugu, pravi slugu od Don Đovanija. U isto vreme, maske otkrivaju svoju osvetničku osvetoljubivu akeju: *Sve se zna!* Opera se nastavlja, i kao da mera nije bila prevršena, vidimo, prema P. J. Žuvu, Don Đovanija koji se zabavlja time da ponizi Elviru obuzetu nostalgijom za Don Đovanijem: „mazohizam budi sadizam situacije“. Prerušavanje kome su pristupili Don Đovani i Leporelo vodi do ismijavanja sudskih izvršilaca koji hvataju lažnog Don Đovanija, Leporela, kojega P. J. Žuv svodi na „lirsku ejakulaciju“. Po Žuvu, osveta koju je obećao Otavio je smešna. A Don Đovani, grešnik, biće suočen s Guvernerom čiji su pozivi na pokajanje „poruke božanske volje“. „Stopa i skale što teku uporedo, poput vremena koje ubrzava prema smrti, udružuju se sa opasnom kaznenom olujom“, a zatim: „čim je dotakao Guvernera, Don Đovani je imao unutrašnje otkrivenje Smrti, a kroz smrt i pada u večiti greh“. Poslednja scena tada izgleda sporna. Ona je, štaviše, bila izostavljena kad je Gustav Maler (Gustave Mahler) dirigovao *Don Đovanija*. Pozivajući se na ovog prestižnog muzičara, P. J. Žuv privlači pažnju na stabilan završni ton D-dur koji je antiteza tragičnom tonu D-mol. P. J. Žuv zaključuje o slici Don Đovanija „... čudnovati leptir koji za sobom ostavlja sjajan trag radosti i suza“. Ova analiza sadrži nekoliko opservacija koje ću zadržati, premda ne delim ideološku stranu, koja se slaže s naslovom dela: *Kažnjeni razvratnik ili Don Đovani*.

Neki će prigovoriti da je mnogo Don Žuana videlo dana od njegovog rođenja u mašti Tirsa de Moline u XVII veku. To je tačno, i mi se tome pridružujemo s primerom verzije koju nam je dao Molijer. Mocart je od teme

¹ Naziv Guverner u ovom prevodu koristimo umesto zastarelog italijanskog naziva (Commendatore) koji se koristi u originalnom libretu a može prevesti sa Komtur. (prim. prev.)

² *Viva la liberta* (ital.) = živela sloboda (prim. prev.)

Don Žuana napravio sasvim drugu stvar. Njegov libretista, Da Ponte, sigurno je uložio sav svoj talenat u uobličavanje Don Đovanija. No upravo je muzičar od njega stvorio referentno delo. Žan-Viktor Okar (Jean-Victor Hocquard) (1970) to dobro zapaža u svom delu *Mocart (Mozart)*: „Libretista je morao da popusti pred zahtevima muzičara koji su mu, da bi sekundarnim likovima dodelili koturnu (tragičnu)³ veličinu, nametnuli kvartet (I čin, scena XII), trio maski (I, XIX) i sekstet (II, VII). Sekundarni likovi tako poprimaju sasvim različito mesto pred Don Đovanijem. Okar suprotstavlja scensku i unutrašnju radnju. Scenska radnja se razvija umnožavanjem žrtava: Guvernera, s jedne strane, i posebno, žena, Elvire, Ane i Cerline, a ove dve potonje prate Otavio i Mazeto. Cerlinin krik straha, na kraju prvog čina, obeležava tačku preloma scenske radnje. Posle prvih uspeha, to najavljuje kraj Don Đovanija. No grupa koja traži da se osveti Don Đovaniju upravo u drugom činu će se dočepati Leporela u lažnom Don Đovaniju. Figuri Guvernera će biti namenjeno da surva junaka u provaliju. Ako se tako često zaboravlja ono što sledi, snaga vizuelnog utiska nije jedini razlog za to. U tome treba prepoznati učinak neke unutrašnje radnje koja svoj vrhunac doseže u sekstetu (II, VII), i nastavlja se da bi dosegla izvesnu srećnu vedrinu, čija sreća ima osobine nekog zanosna pred svitanjem jednog novog dana. Tako, nasuprot P. J. Žuvu, J. V. Okar (1970, 1992) u Don Đovaniju vidi nešto drugo od okorelog grešnika, nešto različito od bezbožnog razvratnika; i u Guverneru nešto drugo od izvršioca pravde. Manje se radi o osveti nego o pristupu nekom novom stanju smirenosti i radosti. Možda i zato predstava treba da u finalu pruži svu svoju veličinu. P. J. Žuv ukazuje da je G. Maler zaustavio predstavu u trenutku iščezavanja Don Đovanija u paklu. Šarl Guno (Charles Gounod) (1882) nas uči da je takva bila tradicija od kraja XVIII veka do početka XX veka. Međutim, Guno pravilno kazuje, „Kad neki veliki muzičar piše neko delo, i kad se taj muzičar zove Mocart, najmanje što možemo učiniti da bismo mu odali počast jeste da pretpostavimo da je napisao to što je *htio* upravo kao *što* je napisao, i da ima snažnih indicija da ćemo kazati mnogo manje od njega kazujući drugačije od njega“. Takođe delimo i primedbu J. V. Okara: „Mocart ne sudi, niti poziva na sud. O moralu, nipošto. Samo nemilosrdna lucidnost, i neuporediva čistota“.

³ cothurnienne (fr.) – u figurativnom značenju tragičan ; pridev je izveden od naziva za visoke sandale (cothurnes) koje su nosili glumci tragičnih uloga u starogrčkim dramama. (prim. prev.)

Adolescent iz XVII veka

Podsećajući na Mocartov genije, Guno (1882), kaže da Mozart *vidi*, i da njegovo čitanje želi da komunicira ono što je Mocart vidio. No ovaj autor-kompozitor, kao svi muzikolozi, pridržavaće se manifestnog sadržaja ove zabavne drame (*dramma giocoso*⁴); svi se drže koherentnosti svake uloge i svih odnosa među raznim pojedincima. Oto (Otto) Rank (1922) ide još dalje, ali njegovo interesovanje za problematiku dvojnika orijentiše njegovo čitanje drugačije od mogeg. Sa njim ćemo zapaziti da je Don Đovani komponovan iste godine kad je Mocartu umro otac. Dodaćemo da je ta smrt usledila deset godina posle prvog putovanja koje je Mocart obavio bez svog oca, i bez svoje sestre. Jedino ga je majka pratila na to putovanje na kraju koga će ona umreti u Parizu. U međuvremenu, još od početka putovanja, snažna privlačnost koju je osetio prema Alojziji Veber (Aloysia Weber), mladoj pevačici, pomogla je Mocartu da ublaži bes prema svom ocu.

Isto tako, primetićemo noćnu dominantu ove drame: dve noći uokviruju jedan praznični dan. Predlažem da nas celina predstave asocira na san u kome bi razni likovi bili fantazmatične razrade različitih vidova istog subjekta. Neću ovde tražiti da koristim izobilnu dokumentaciju Žana (Jean) i Brižit (Brigitte) Masena (Massin) kako bih protumačio latentni sadržaj tog sna koji je tada pripisan Mocartu lično. Htio bih jednostavno da ilustrujem kako nam taj mladi čovek od 31 godinu genijalno pomaže da sagledamo šta je adolescencija, jedno tuce godina pošto je prošao kroz svoju vlastitu. Adolescencija Don Đovanija je mogla ostati zamaskirana režijom kojoj imponuje da uloge u predstavi poveriiskusnim glumcima. Ta potreba je dosta doprinela da se Don Đovani i Kazanova približe, sve do tačke preklapanja, i da se od njih načine modeli „ženskaroša“. To približavanje je podložno kritici. Ne samo zato što se ono odnosi na subjekte različite prirode: bilo kakvo da je interesovanje za istraživanje istorijskih korena ličnosti Don Đovanija, u suštini se radi o imaginarnoj ličnosti. Nasuprot tome, Kazanova je istorijska ličnost koja nam je ostavila značajne *Memoare*. Međutim, kao što otkriva Felisijen Marso (Félicien Marceau) (1985), ovde su prisutne dve suprotstavljene psihologije. Dodao bih, a to ću pokušati da i s vama podelim, da je Don Đovani čista konfiguracija adolescencije, dok je drugačiji sklop Kazanove, čovek čiji život ima zgusnutost jedne jedinstvene istorije. U filmskoj verziji Džozefa Lozija on se pojavljuje kao crni sluga za koga nam Mišel Tiri (Michel Turri) (1980) pokazuje da je to izum Franca (Frantz) Salijerija (Salieri). Zbog raznih okolno-

⁴ **Dramma giocoso** (italijanski) – *šaljiva drama*; naziv operskog žanra koji je bio čest sredinom XVIII vijeka. (prim. prev.)

sti, uloga koju je igrao Erik Ažani (Eric Adjani) omogućava da se bolje prepoznaju godine onoga kojega on tiho prati i kojega nadživljava: adolescenta u tom kritičnom periodu na kraju adolescencije koja će dovesti do razdoblja odraslog čoveka.

OPERA

Uvertira

Muzika nas uvodi u dramu. Uzlazne i silazne skale podsećaju na talase neke uznemirujuće oluje, a zatim se ton prebacuje u *allegro molto* čije zvučnosti, pod perom Ch. Gunoa (1882) postaju impresije „tempa mladosti“, „maznog šarma“, „siline“, i „gungule“, što takođe dopušta da ustrajavaju „ljupkost“ i „neočekivano“.

Prvi čin

Uvertira nagoveštava izgled likova Guvernera, a zatim i Don Đovanija. Podizanje zavese čini da se nađemo licem-u-lice s Leporelom. Slugom? Anri Baro (Henry Barraud) ga opaža kao nekog grubijana koji se ponekad pravi da je plemić. On se posebno žali na strah koji ga obuzima već od početka, posle svog monologa, kad se čuje šum nekog gonjenja. Upravo je to Don Đovani koga progoni Dona Ana. Pojavljuje se Guverner a njegov upad pojačava strah koji tera Leporela u bekstvo. No Leporelo mora da sačeka gospodara... od kojeg zavisi njegova egzistencija.

Orkestar ubrzanim ritmom podvlači dramu u koju smo uvučeni sa upadom Ane koja hoće da zadrži Don Đovanija: *Non sperar, se non m'uccidi ch'io ti lasci fuggir mai / Ne nadaj se da ću te, ako me ne ubiješ, ikada pustiti da odeš*. Manifestno, ona priziva upomoć, ali odista izgleda da je to manje zbog opasnosti, a više da bi videla onog koji joj izmiče. Ko je ona? Libreto odgovara da je ona verenica Don Otavija koga ćemo videti malo kasnije. Situacija nam ukazuje da je ona pod zaštitom Guvernera. Međutim, da li je ona zaista njegova ćerka? Da je Guverner njen otac, baš to će ona reći posle nekoliko trenutaka. No pre toga, ona čuje kako dolazi Guverner što će je navesti da napusti Don Đovanija i povuče se u kuću. Verovatno bi ona bila izložena prekorima svog zaštitnika, oca, ili prevedimo supruga, kome će u nastavku predstave zamjenjivati verenicu. U tekstu otkrivamo kako Don Đovani besni, što potvrđuju njegove prve reči: *Chi son io, tu non saprai / Ko sam ja, ti nikada nećeš znati*.

Nije dovoljno istaknuto da upravo Guverner, čim se pojavi, provocira Don Đovanija; *Lasciala, indigno ! Battiti meco / Pusti je, rđo!, Bori se sa mnom*. Violine i basovi nakratko čine da zasijaju mačevi pre no što Guverner padne smrtno ranjen. Veličanstvenim triom tri muškarca zatvoriće se „obojena

zavesa koja se lagano spušta, kao da je istrošena od krvi koja lipti iz rane“ (Ch. Gounod). Eto kako je Don Đovani postao ubica. No ako je Guverner izjavio da je izneveren, Don Đovani koji nije odolio optužbi za kukavičluk sada je pun smernog saosećanja.

II

Recital nam pokazuje kako Don Đovani, posle ubistva, a pre svog bekstva, traži Leporela. Pjer-Žan Žuv ima razloga da ovde podvuče da afektivni životi dva lika klize jedan u drugi. Ovo je pomalo surovo rečeno, ali se „sve dešava kao da je Leporelo neki neodgovorni, nekažnjivi element, ekskrementni posednik lika Don Đovanija“. Nije moguće bolje opisati ambivalenciju koja još vlada u psihologiji junaka.

III

Dona Ana se ponovo pojavljuje, u pratnji Don Otavija. Beda egzistencije doprinosi da sceni, a često i slušanju, dodeli karikaturalnu predstavu. Ovde, najviše od svih, cenim čitanja Ch. Gunoa koji se divi teskobi, patnji jednog i drugog; čak iako pojavno, svaki pati zato što voli, igra pomeranja oduzima Otaviju objekt koji je apsorbovan gubitkom trećeg. Anri Baro predlaže da ovaj duet nazovemo „duetom osвете“. Prihvatamo da je osećanje osвете prisutno i da se pripisuje paru koji će uskoro biti dopunjen upadom Elvire.

IV

Sledi brzi recital Don Đovanija i Leporela. Predlozi gospodara i sluge se suprotstavljaju u tekstu, ali ih muzika sjedinjuje. Jedna Leporelova replika dopušta da tu asociramo crnog slugu kojega je Dž. Lozi prikazao u filmu: *Non parlo più , non fiato, O padron mio / Ništa ne kažem, nijem sam, gospodaru moj*. Opomene ustupaju pred nagonom: *Mi pare sentir odor di femmina / Čini mi se da osećam miris žene*.

V

Evo Dona Elvire. Ona nije žena koju očekuju. Leporela je Don Đovani iskoristio da bi zaštitio svoje bekstvo od žene koja mu je strasno privržena, s ljubavlju, ali i s mržnjom jer joj voljeni i dalje izmiče. Megalomanska strategija iz kataloga će uspeti da privremeno neutralizuje Elviru. Dovoljno je da Don Đovani poveruje da je slobodan da krene putem koji mu je trasirao *l'odor di femmina*.⁵

⁵ *l'odor di femmina* (ital.) = miris žene. (prim. prev.)

VII-VIII-IX

U selu je proslava na kojoj upoznajemo jedan novi par, Cerlinu i Mazeta, koji su najbliže od svih da upoznaju sreću u braku. No evo Don Đovanija i Leporela (scena VIII). Ovog puta je tu suparnik, Mazeto, kojeg Leporelo mora da ukloni da bi se obrazovao slavni duet: *Là ci darem la mano / Tamo ćemo pomoći jedan drugom* (scena IX). Leporelo nije besprekorno izvršio svoju misiju, pa je Don Đovani morao da izvuče mač da bi uklonio Mazeta; ta slika ponovo povezuje ovu scenu tragičnog dvoboja u prvoj sceni. Mazetova arija *Ho capito / Shvatio sam*, s one strane pokornosti, najavljuje revoluciju, a narasli bes se manifestuje u njegovom obraćanju Cerlini : *Faccia il nostro cavaliere cavaliere ancora te / Neka te naš vitez zauzda*, to jest, neka ona bude „uzjahana“, tako opaža P. J. Žuv. Kakav kontrast sa senzualnim poletom dueta: *Andiam, andiam, mio bene, a ristorar le pene d'un innocente amor ! / Hajdemo, hajdemo srce moje da utešimo muke jedne nevine ljubavi*.

X-XI-XII-XIII-XIV

Don Đovani i Cerlina neće imati zadovoljstvo da stignu u mali dvorac jer se naglo pojavljuje Elvira, veoma ozlojeđena na raspojasanog Don Đovanija. Ona neprestano pokušava da ukloni Cerlinu. Stižu Otavio i Ana (sc. XI) koji hoće da naprave kvartet (sc. XII), sučeljavajući par sa dvojnikom Don Đovanija/Elvire. Ovde, u vezi s Elvirom, treba navesti da nju Don Đovani naziva *ragazza*⁶, to jest, ona koja još nije dorašla, što upotpunjuje moj predlog da sagledamo Don Đovanija kao mit o završetku adolescencije. No vratimo se na operu. Elvira izlazi, a kasnije i Don Đovani. Kritika prihvata da Ana, u toku kvarteta, prepozna svog zavodnika i ubicu svog oca. Povodom tog prepoznavanja, dodajmo značaj koji poprma nestanak Don Đovanija koji sada po drugi put beži od Ane. Rekao bih da je ponavljanje nestajanja veoma moćan znak u periodu korote u kojoj se Ana nalazi. Zapažamo, za razliku od Anrija Baroa, a u skladu sa Ch. Gunoom, da Otavio, daleko od toga da je glup, poseduje srce i ruku na koje može da se osloni bez bojazni, jer mu je njegova ljubav jemac pravde: *Ah, di scoprire il vero ogni mezzo si cerchi. Io sento in petto e di sposo e d'amico il dover che mi parla: disingannarla voglio, o vendicarla*⁷ /... kao suprug i prijatelj ... da bi je razuverio ili da bi je osvetio. Poznata su nam njegova osećanja prema Ani, a otkrivamo da ih takođe ima i prema Don Đovaniju. U kakvom svojstvu? Prijatelja? Da li je ovo prijateljstvo 'inhibicija', odnosno de-seksualizacija ljubavi, i koje ljubavi? Vratićemo se na to.

⁶ *Ragazza* (ital.) = devojka. (prim. prev.)

⁷ Italijanski : *Ah, za otkrivanje istine svako sredstvo se traži. U srcu supruga i prijatelja osećam dužnost koja mi govori: razuveriti je hoću, hoću da je osvetim* (prim. prev.)

XV

Don Đovani ponovo nalazi Leporela: *Oh Leporello mio!* Recital precizira duboki dosluh između dva lika. Ovde uočavamo jedan vid dvojnika, jer koliko se Leporelo žali, toliko se Don Đovani raspaljuje. Arija Don Đovanija koju Ch. Guno smatra kitnjastom, značajna je za proces vraćanja koji se po Pjer-Žan Žuvu vrši protiv demona. Više sam naklonjen senzibilnosti Anrija Baroa koji evocira dionizijevsku realnost.

XVI- XVII-XVIII -XIX-XX

Proslava se nastavlja u kući Don Đovanija, gde prisustvujemo sceni ljubomore koju Mazeto pravi Cerlini. Arija Cerline demantuje ono što reči kazuju: *Batti, batti o bel Masetto / Tuci, tuci, dragi Mazeto*. Izraz je zastupnički, umiljat. Pomirenost bezglasnog Mazeta, na koju nam sama muzika ukazuje, brzo će se izmeniti kad Don Đovani dođe sa fanfarama.

Finale prvog čina ovde počinje sa duetom Mazeta, koji je postao zloban zbog Don Đovanijevog dolaska, i Cerline koju podilaze trnci. Strah nije jedini uzrok tome, ali je jasno da je, dok ona od Don Đovanija krije svaku pomisao na zadovoljstva koja su jedno drugom obećali, Don Đovani brzo našao objekt svoje želje (sc. XVIII). Međutim, zadovoljenje se sukobljava sa preprekom koju pravi Mazeto, sakriven baš u zaklonu u kome je Don Đovani očekivao da nađe zadovoljstvo.

Pada noć, (sc. XIX), i u tonu D-mol koji je Guvernerov ton, trio maski kreće u traaganje za krivcem. Ova muzička referenca je bitna, više nego tekst, i mnogo više nego višestruke predstave podvrgnute rizicima izbora tumača čiji fizički izgled i glas nisu primereni situaciji. *Il passo è periglioso / Poduhvat je rizičan*, peva Ana, a taj odlomak kritika često loše tumači minimalizujući ulogu Otavija usred trija.

Nova promena ritma (sc. XX) obeležava povratak Don Đovanija koji organizuje proslavu u svojoj kući, a Leporelo mu aktivno pomaže. Da bi dočekao maske, upravo Leporelo izigrava velikog gospodina. No upravo Don Đovani lansira *Viva la liberta*, što svi zajedno preuzimaju kad se proslava proširi. Menuet je bio poveren malom orkestru na sceni kad se Mazetovo otkriće usprotivilo Don Đovanijevoj želji za Cerlinom. Sada, upravo veliki orkestar prihvata da izvrši to što će Cerlinin krik prekinuti. Cerlina zove upomoć. Orkestar i glasovi su „poput besnog mora“ (Ch. Gounod), Otavio, Ana i Elvira ubrzavaju, evocirajući sliku Tintoretovog Svetog Đorđa. Opera nudi novo tumačenje ove slike, različito od Sartrovog [18], a kompatibilno sa interpretacijom P. J. Žuva: Mlada devica je ogoljena da bi se zadržao stari poredak; uskoro ću se vratiti na konvergenciju delanja para Ana/Otavio, i delanja Elvire. Maske izlaze na videlo i sa Cerlinom i Mazetom one objavljuju da

sve znaju. Dobar kao uvek, Ch. Guno ovde čuje univerzalnu flagelaciju koja prethodi završnom periodu prvog čina, čina punog vrtloga strasti, koji Don Đovaniju ostavlja jedan zabranjeni trenutak, ali koji ne pušta ni da ga ometu, ni da ga pomute parovi Anna/Otavio, Cerlina/Mazeto kojima je pridružena Elvira. Zapazimo da je Elvira prva od maski koje je Don Đovani prepoznao jer mu je toliko bliska. Za još nekoliko trenutaka, Don Đovani može nastaviti da traži zadovoljenje svojih nezasitnih želja štiteći se od pretnji koje se nadvijaju nad njim i izlažući Leporela njima.

Drugi čin

Nismo iznenađeni što ponovo otkrivamo da su Don Đovani i Leporelo u žestokoj raspravi koja može dovesti do raskida: *No, no padrone*⁸, ali Don Đovani tako dobro suzdržava Leporela, da se njihovi glasovi sjedinjuju i pre no što novac zapečati njihov savez. Ponovo, ovaj duet podvlači koliko su dva lika ustvari samo jedan. Kako zadovoljiti jednog, a da od toga ne trpi drugi? Sad je Don Đovani zaljubljen u Elvirinu sobaricu, a najkraći put da je zavede jeste da razmeni odeću sa Leporelovom: socijalne konvencije ne moraju biti prepreka, *Non soffro opposizioni / Ne trpim protivljenje*.

II -III

Noć je tu, Elvira se pojavljuje na balkonu. Ona opeva svoju nostalgiju za Don Đovanijem. Prerušavanje se nastavlja, pošto je ovog puta Don Đovani pozajmio Elviri nežnost koja se izražava muzikom i čija nam scenska situacija osigurava „zloupotrebu poverenja“ (Ch. Guno). Pjer-Žan Žuv shvata da mazohizam jednog uzbuđuje sadizam drugog. Možemo da to razumemo posle regresije u koju su dospeli nakon prthodne scene sa Don Đovanijem i Leporelom, od kojih je jedan zaustavljen, a drugi ga zaustavlja. Posebno treba da zapazimo da će se tri glasa sliti u jedan, tako da će Don Đovani moći da smiri Leporela potvrđujući mu povodom Elvire: *Ako nećeš to, ona te neće prihvatiti*.

Elvira je sišla i Leporelo bi mogao da je zagrlji tako da u tome sagori, / *Ja sav od pepela*/, da Don Đovani, sa zvukom mača, simulakrumom još jednog ubistva, nije učinio da pobegnu i Elvira i lažni Don Đovani. Slobodan, Don Đovani tada peva prateći sebe na mandolini pod prozorima sobarice.

IV-V-VI

Sobarica će ostati nevidljiva. Mazeto i grupa naoružanih seljaka odlučili su da ubiju Don Đovanija koga vide kako se pojavljuje. Zaštićen

⁸ *No, no padrone* (ital.) — Ne, ne gospodaru (prim. prev.)

prerušavanjem, lažni Leporelo će se pretvarati da je krenuo u smeru lova na tog čoveka.

Kad ostane sam sa Mazetom, *Basta*⁹! Don Đovani ga razoružava i zadaje mu telesnu kaznu namenjenu onima čije su zločinačke namere dokazane, zatim se povlači.

Tada stiže Cerlina, koja briše svaki tragičan utisak, veoma nežno tešeći Mazeta, što dopušta sa se primeti izraz direktno erotskih gratifikacija: *Videćeš kako je dobar lek...lek iz prirode... ako hoćeš da znaš... oseti kako kuca.*

VII-VIII-IX-X-Xbis

U tami, Elviru spopada strah od Leporela koji je još uvek prerušen u Don Đovanija: *Ma che temi ? / Šta se plašiš?* On traži izlaz, i na tom mračnom i strašnom mestu, samo ga noć odvaja od Elvire; vrlo kratak recital uvodi sekretet koji se obrazuje uz svitu scenskih i muzičkih kontakta. Leporelo i Elvira ne ostaju dugo sami; Otavio i Ana nosili su luče koja je opazio Leporelo. I ovde me tumačenje (Mozart W.A., 1787), Stjuarta Baroua (Stuart Burrow) i Martine Arojo (Martina Arroyo) navodi da sledim Ch. Gunoa (1882) a ne Anrija Baroa (1972): Ljubav jednog para nije strast, već je duboka i sigurna.

Vrata koja bi trebalo da omoguće bekstvo Elviri i Leporelu, koja i dalje Don Đovanija pokriva ogrtačem, ustvari puštaju da kroz njih prođu Cerlina i Mazeto. Prepoznajući odeću i držanje, oni odmah pritvaraju lažnog Don Đovanija. Elvira traži milost. Drugi su nepopustljivi: *Neka umre!*

Leporelo se otkriva i preklinje: Smilujte se... Nisam onaj koga tražite. Pjer-Žan Žuv ovde stigmatizuje Leporelovu „lirsku ejakulaciju“. Sigurno, to je za sve gledaoce eksplozija: *Hiljade misli roje se u mojoj sirotoj glavi.*

Sad Otavio zna da je Don Đovani ubica, tačnije: *dubitar non possiam che Don Giovanni non sia l'empio uccisore... / ne možemo više sumnjati da Don Đovani nije bezbožni ubica...* Dvostruka negacija je često bila navođena protiv muževnosti Don Otavija, ali ona, po mom mišljenju, iskazuje osećanja prema Don Đovaniju. Osećanja nežne i dobronamerne ljubavi pomažu da bolje odmerimo muževnu odlučnost Otavijevog lika ako ne dopustimo da nas zavara način na koji se ona prikazuju: nevini verenik mlade devojkice čijeg oca je Don Đovani malopre ubio u dvoboju. Otaviova osećanja prema Don Đovaniju su onakva kakva bismo očekivali od oca prema svom sinu: ne, Don Đovani ne bi stvarno mogao biti ubica!

*Misera Elvira*¹⁰ je takođe odlučna da se osveti. U njenom srcu, protivrečna osećanja izazivaju uzdahe i muke: *Tradita e abbandonata, provo*

⁹ *Basta* (ital) = dosta (prim. prev.)

¹⁰ *Misera Elvira* (ital) = jadna Elvira. (prim. prev.)

ancor per lui pietà. Prevarena i, napuštена, još uvek osećam samilost prema njemu. Otavijeva arija, a zatim i Elvirina, ponekad se dovode u vezu sa željom da se ukaže na veliku virtuoznost nekih umetnika. Ta hipoteza zatamnjuje sliku koju nam je Mocart konačno poverio. Predlažem da nasuprot tome ostanemo verni tehnicima analize sna koja ukazuje kako su dragoceni znaci svih promena dodatih na inicijalni tekst. Nastavimo da slušamo Mocarta.

XI

Recital na klavsenu nalaže da ponovo otkrijemo Don Đovanija, a zatim i Leporela koji su upravo preskočili ogradu oko groblja. Pjer-Žan Žuv opisuje „grešnog čoveka“, na „mestu greha“, i još radosnog što je grešno stvorenje. Kakav je to greh? Don Đovani je počeo da beži od žene koju je zavaralo njegovo prerusavanje u Leporela. Ona bi ga obasula s tolikim milovanjem i poljupcima koji su zaprepastili Leporela, onoga kome su ta ispoljavanja bila namenjena: i vi mi tako ravnodušno pričate ovu priču? Izbija bes, ali šta ako je ova osoba bila moja dobra prijateljica? Poznat je Don Đovanijev sjajni odgovor: To bi bilo još bolje! Tako, ako se zadovoljimo najmanifestnijim vidom, greh je ravnodušnost s kojim je ova žena uhvaćena s drugim kome je privržena, ali treba dodati i ravnodušnost prema ženi lično i prema osećanjima koja ona gaji. Takav utisak se javlja kad se kao u ogledalu preokrene avantura Elvire sa Leporelom prerusenim u Don Đovanija. Voli li čovek samo sebe? Pjer-Žan Žuv dobro uočava da Leporelo i dalje utelovljuje Don Đovanijevu nepotpunost, ali uprkos svoje intuicije o dvojniku, on ostaje zarobljenik fikcije o dva različita lika.

Povodom i umesto ravnodušnosti, tromboni čine da rezonira orkestar koji donosi, za našu svest zagrobni, zloslutni glas Guvernora: Tvoj smeh će prestati pre zore. Nećemo se više rastajati od drame sve do poslednje scene koja će nas osloboditi od igre straha i ugovora.

XII

Upravo sa društvenim ugovorima će Anri Baro povezati Anin recital u kome ona odgovara na Otaviove pokušaje smirivanja: *Ma il padre, o Dio !... / Ali moj otac, oh Bože!*... Naprotiv, tumačenje na koje se pozivam omogućava da se „uoči“ da je muzika veličanstvena i da navodi na razumevanje ljubavi koja je još uvek tuđa Don Đovaniju.

XIII

Finale.

Večera je pripremljena u sali za gozbu. Don Đovani je sam; muzika je vesela i ustupa mesto dvojici kompozitora koji su Mocartovi savremenici,

Soleru i Sartiju, ali parodija na *Figarovu ženidbu* još više podvlači Leporelovo ruganje instituciji braka: *Questa poi la conosco pur troppo ! / Nažalost, ovu predobro poznajem!* Dok Don Đovani ima „varvarski apetit“, Leporelo još jednom ne može a da se ne naždere kao njegov gospodar.

No evo Elvire, koja usplahireno dotrči da bi preklinjala Don Đovanija da promeni život. Upravo u ritmu valcera, Don Đovani s ironijom odgovara na Elvirinu nežnost. Međutim, muzika će opet sjediniti dva lika, kako to zapaža Anri Baro: „Don Đovani će pevati o ženama i vinu na temu Elvirinog ulaza, dok će ona, sa svoje strane, pevati valcer“. Elvira nestaje, zatim se čuje njen krik užasa koji se udvaja s krikom Leporela kojeg je Don Đovani poslao da je prati. Užasnut, Leporelo najavljuje: *l'uomo bianco / beli čovek* i asocira nas na svoju stravu dok je Don Đovani, sâm, hrabar, čovek od kamena. Dok Don Đovani odbija da se pokaje, muzika ukazuje na nalet bure. U međuvremenu, on prihvata poziv statue koja mu uzima ruku u zalog. Grom pogađa Don Đovanija, i finalno „Ah!“ izbija na akordu D-mola koji donosi stišavanje kojim se završavala verzija iz Praga, gde je opera prvobitno izvedena. Ovde se često zaustavlja i sećanje onih koji su ipak mogli da prisustvuju celoj poslednjoj sceni koju je Mocart dodao 1788. za bečke predstave.

Poslednja scena

Leporelo radi na priči svih događaja kojima smo malopre prisustvovali. Tu svako govori o novom životu koji se otvara pred njim: za Leporela – neki bolji gospodar, Cerlina i Mazeto će se vratiti na večeru, Ana i Otavio će ostati verni u svojoj ljubavi. Svi se slažu da proslave kraj jednog jadnika.

Portret

Voli li čovek samo sebe? U drugom delu svog članka, Karl Abraham (1924) opisuje početak i razvoj objektna ljubavi. S razloga što svaka osoba investira u narcističnu ljubav svog spola, kod objekta sve može biti voljeno pre svog spola. On primećuje da se ova poslednja etapa ne doseže na nivou „falusne“ organizacije. Između infantilne genitalne etape i definitivne genitalne etape, period seksualne latencije priprema dete na pubertetske preobražaje koje je opisao Frojd. Ti preobražaji odgovaraju dugom periodu koji psihoanaliza mentalnih poremećaja omogućava da sagledamo na celoviti način sa gledišta libida. Po Frojdu postambivalentna objektna ljubav karakteriše se sposobnošću da se voli i da se radi. Da bismo se zadržali na novom genitalnom cilju, izbor objekta je bio pripreman još od detinjstva, a Mocartova opera omogućava da opserviramo portret jednog adolescenta.

Dvojnici

Leporelo se pojavljuje već od uvertire. On posotoji samo preko svog Gospodara koji mu služi kao ja i vezan je za nagone, za svet Onog čiji je on jedan preobražaj u kontaktu sa spoljnim svetom. Opera nam na mnogo načina ukazuje na vezu koja ga sjedinjuje s Don Đovanijem a kritika o tome svedoči s različitim senzibilitetom. Bilo bi dosadno da otkrivamo sve takve primere, pa ću podsetiti samo na važan deo koji pripada muzici u figuriranju veze između dva lika koja su suprotstavljena u dramatičnoj predstavi. Od uvertire do trenutka njegovog otkrića u prerušavanju koje mu je Don Đovani nametnuo, strah navodi da se pojavi kaos koji je posledica pritiska pubertetskih preobražaja. Zar ga strahoviti Pjer-Žan Žuv (1968) ne svodi na jednu dimenziju neke „lirske ejakulacije“? U pubertetu, seksualne aktivnosti su još uvek u suštini auto-erotske. Pojačanje tih aktivnosti je karakteristično za psihički pubertet. Erogene zone se uključuju kako bi osigurale regulaciju tenzija koje spopadaju adolescenta. Proždrljivost, interesovanje za novac su derivati reaktivacije oralne i analne komponente nagonskog razvoja, i razgradnje infantilne edipalne organizacije u njene pre-genitalne komponente. Adolescenciji je svojstveno da u ovom drugom dobu libidinalnog razvoja ponovo preuzme pre-genitalni erotizam koji će konvergirati ka genitalnoj zoni koja tako postaje erotični dvojnjak (Ferenczi S., 1924). Taj pokret ka nagonskoj konvergenciji doprinosi obrazovanju centralne narcistične pozicije adolescencije. Videćemo da parovi Anna/Otavio i Cerlina/Mazeto omogućavaju da se prikaže proces putem kojeg se libidinalno investiranje delimično povlači od infantilnih idealizovanih imaga kako bi ih potisnulo i zamenilo adolescentno Ja. U odnosu na kliniku, takođe predlažem da se označi ta pozicija, kao centralna depresivna pozicija. Toj poziciji, koja je upravo u središtu preobražaja adolescencije, prethodi pubertetski kaos, a posle nje sledi ponovno otkriće objekta. Između tih pozicija situiraju se kritične tačke u kojima se kriza adolescencije može prevesti u slike koje su obojene preobražajima koji vode od detinjstva (perioda latencije) do odraslog doba.

Elvira progoni Don Đovanija, za njega je vezuje strast – čas ljubav, čas mržnja. U njoj uočavam prikaz ženskog dela Don Đovanija. Povodom izbora objekta koji sledi narcistični tip, Frojd (Freud, 1914c) ukazuje da se može voleti ono što je samo sopstvo, ono što je bilo sopstvo, što bi neko htio da bude; i dodaje četvrti predlog: voleti osobu koja je bila dio sebe. Pokazaće se da megalomanska veština ne može trajno osloboditi Don Đovanija da bi mu dozvolila da otkrije novi objekt ljubavi. Već sam ukazao da se za Elviru kaže da je „ragazza“. Njen odnos sa Don Đovanijem pomaže u prikazu biseksualnosti junaka i precizira njegovo životno doba.

Parovi

Ana/Otavio. Ana je prvo povezana s Guvernerom koji je prikazan kao njen otac. Na početku prvog čina, izgleda da je jedini razlog za dolazak Guvernera bila njemu pripisana želja da zaustavi Don Đovanija. Od treće scene prvog čina, nju će uvek pratiti Otavio. Slika toga para se prikazuje na posebno dvosmislen način. Svi kritičari, i mnoge predstave, prave od njih jednu smešnu sliku koja se podudara sa zapažanjem koje adolescent ima o svojim roditeljima u trenutku adolescencije. Njihova aktuelna slika je neizbežno manje ili više udaljena od predstave infantilnih imagoa. Razočarenje koje nastaje zbog toga doprinosi povlačenju libida koji je dotle bio vezan za imaga, i do investiranja tog libida u Ja. To kretanje sekundarnog narcizma uz amfimijsnu¹¹ konvergenciju erotizma doprinosi obrazovanju središnje narcistične pozicije u adolescenciji. Homoseksualnost koja se pominje u vezi s Don Đovanijem treba da se precizira. To što se se pripisuje Otavijevom manjku muževnosti objašnjivo je ako se shvati da se uistinu radi o primarnom narcističnom investiranju sina od strane oca, investiranju koje strukturiše muški identitet. Oni koji kao Hoffman (Hoffmann) povezuju Anu s Don Đovanijem, rastavljajući par, stavljaju naglasak na koren homoseksualnosti koji je ovog puta izvor teskobe.

Cerlina/Mazeto obrazuju mladi par koji možemo suprotstaviti prethodnom. Predlažem da u njima prepoznamo oličenje roditelja iz detinjstva koje adolescent tretira s izvesnom trivijalnošću: zar bes što ga je Don Đovani odbacio ne kazuje Mazetu kakvu nameru ima Cerlina: *Faccia il nostro cavaliere cavaliere ancora te / Neka naš vitez i od tebe načini vitezicu*. Čak i izbor imena Mazeto ukazuje na dvosmislenost: reč *mazette*¹² prema rečniku Rober (Robert) znači kljuse, mekušac ili šeprtlja. Poverovali bismo da ovde prepoznamo sud kritike o Don Otaviju! Međutim, u Rečniku stoji da kad se reč *mazette*! koristi s uzvičnikom, ona izražava čuđenje i divljenje. Prema tome, proslava u selu predstavlja zadovoljenje neke infantilne edipalne želje koja ima libidinalne i agresivne komponente.

Čovek od kamena. U svom izveštaju sa 37. Kongresa psihanalitičara romanskih jezika, Žan Žilibert (Jean Gillibert) (1977) opisuje kako se, preko mita o Don Žuanu prikazuje jedan auto-erotski trenutak čovekove egzistencije. On tu podvlači funkciju statue da bi predstavio „zastrašujuće očinsko“. Žilibert piše: „... Mocartova muzika pripisana Don Žuanu prikazuje ga kao nedovršeni

¹¹ **Amfimijsan** = pridev od imenice amfimijsija, termina koji Šandor Ferenci (Sandor Ferenczi) koristi da bi opisao sjedinjavanje različitih nagona koji su investirani u neki objekt ako tada oni konstituišu jedan jedini nagon nastao spajanjem elemenata koji ga sačinjavaju (Sandor Ferenczi. *Thalassa*. Naprijed, Zagreb, 19..). Frojd koristi termin pomiješanost nagona.

¹² *Mazette* (franc.) izgovora se: mazet. (prim. prev.)

san... Don Žuan dovršava autonomiju svoje čiste, auto-erotske genitalnosti, u suštini da bi popunio falusni manjak svih žena“, i još dodaje „Statua bi bila okamenjeni dvojniki Don Žuana, uobličena predstava njegovog unutrašnjeg užasa koji ni neprestano uživanje ne može da konstituiše kao budni znak neke kastracije da bi se osvetila smrt; to je ujedno predstava Nad-ja, Ja i Ono, majke, oca i erekcije koja ih vezuje: ukratko, 'sfinga, otac u zavodničkoj falusnoj majci'“. Povezujući Mocartovog Don Đovanija s vremenom adolescencije u kojoj haos pubertetskih preobražaja prethodi ponovnom otkriću objekta, odista uviđam koliko statua izražava primarni mazohizam Don Žuana, njegovu želju za uništenjem. Tek s poslednjim preobražajima adolescencije moći će da se razvije postambivalentna ljubav. Taj cilj se dostiže preko kretanja narcističkih investiranja u smeru ideala ja, u isto vreme kad Nad-ja poprimi svoj najdovršeniji oblik. Taj rad sekundarnih identifikacija moraće da obnovi i rekonstituiše unutrašnje roditelje koji će, kako podvlači Džejms Gemil (James Gammil) (1978) biti „vraćeni u život i, pošto poprime pravo na svoj sopstveni nezavisni život i na novu kreativnost, jedan za drugim detetu (i odraslom u ponovnoj proradi depresivne pozicije), priznati pravo na nove odnose i identifikacije koje uveliko mogu da prevaziđu ono što su sâmi roditelji bili“.

Završna scena početne verzije Mocartovog Don Đovanija završava se, posle odbijanja junaka da se pokaje, adolescentnom krizom koja dovodi do nestajanja i Don Đovanija i statue. Poslednja scena dodata u Beču navodi nas da savladamo tu krizu kako bi dosegli odraslo doba u sigurno manje baroknim terminima od onih u *Figarovoj ženidbi* koja je prikazana godinu dana ranije, u terminima koji još nisu bili dovoljno mudri kao oni u *Čarobnoj fruli*, na koje će biti potrebno da se pričekaju još četiri godine.

Zaključak

Psihoanalitičkim lečenjem današnjih adolescenata nastavljamo rad S. Frojda i njegovih sledbenika. Godine adolescencije se umeću između odraslog doba i detinjstva. Kad naši pacijenti govore o svom 'detinjstvu' obično se pozivaju upravo na adolescenciju zato što taj period koji im izgleda tako daleko, nije prekriven infantilnom amnezijom. Ta amnezija je posledica prvog vremena edipalne organizacije i obrazovanja infantilnog Nad-ja. Ona je kod odraslog dobar pokazatelj njegove psihičke organizacije koja priprema strukturišući ulogu uviđanja razlike između polova koja je povezana s razlikom između generacija. Lečenje odraslih daje nam umanjenu perspektivu godina adolescencije. One bivaju pregažene aktivnim preobražajima kroz prerađivanje infantilne organizacije, sve do njenih ranih korena koje je opisala Melanija Klajn (Melanie Klein). Ti preobražaji su obavezni za ulogu

materinskih i očinskih objekata onakvih kakve su dobro rasvetlili radovi D. W. Vinikota (Winnicott). Povlastica francuske psihoanalize, naročito bogatog doprinosa Andre Grina (André Green), upravo je u tome da je privukla pažnju na rad negativnog koje od detinjstva, prvog vremena organizacije neuroza, pravi negativ njenog drugog vremena – adolescencije.

Literatura

- Abraham K. (1924).- Esquisse d'une histoire du développement de la libido basée sur la psychanalyse des troubles mentaux. in *Oeuvres Complètes*, II, Paris, Payot, 1966.
- Barraud Henry.- *Les cinq grands opéras*, Paris, Seuil, 1972. (Collection Musiques)
- Brousselle A., Gibeaul T A., Vincent M. « Revue de quelques travaux psychanalytiques sur l'adolescence », in *Rev. Franç. Psychanal.*, 1980,44, n° 3-4, 445-479.
- Camus Albert.- Le Don Juanisme, in *Le mythe de Sisyphe*, Paris, Gallimard, 1942. (dernière éd. 1999)
- Ferenczi S., (1924) *Thalassa, Essais sur la Theorie de la Génitalité*, Paris, Payot, 1966
- Freud S. (1905d).- Trois essais sur la théorie sexuelle, in *O.C. VI*, Paris, PUF, 2006.
- (1906a).- Mes vues sur le rôle de la sexualité dans l'étiologie des névroses, in *O.C. VI*, Paris, PUF, 2006.
- (1914c).- „Pour introduire le narcissisme“, in *O.C. XII*, Paris, PUF, 2005.
- Gammil James.- Les entraves d'Oedipe et de l'Oedipe, in *Oedipe et psychanalyse d'aujourd'hui*, Toulouse, Privat, 1978.
- Gillibert Jean.- Un mythe autour de l'auto-érotisme: Don Juan et la statue. Rapport au 37e Congrès des Psychanalystes de Langues Romanes, Paris, 1977, 1ère partie, chap. II, 34-50.
- Gounod Charles (1882).- *Le Don Juan de Mozart*, Librairie Séguier, Garatmont-Archambaud, Paris, 1986.
- Hocquard J.V.- (1970), *Mozart*. Collection Solfège, Paris, Seuil, (1992) Commentaire littéraire et musical, in *Mozart, Don Juan*, L'avant scène, n^o22
- Hoffmann E.T.A. (1808-1815).- Don Juan, in *Contes* éd. Albert Beguin, Paris, Gallimard, 1969.
- Jouve P.-J.- *Le Don Juan de Mozart*, Paris, Plon, 1968.
- Marceau F.- *Casanova ou l'Anti-Don Juan*, Paris, Gallimard, 1985.
- Massin J. et B.- *Mozart*, Paris, Fayard, 1970.

- Mozart W.A. (1787).- *Don Giovanni*, dirigé par Colin Davis, disque Philips 6707022.
- Nichten S. The Missing Adolescent, in *Adolescent Psychiatry, vol VIII*, Chicago, Univ of Chicago Press, 1980
- Rank O. (1922).- Le personnage de Don Juan, in *Don Juan et le Double*, Paris, P.B. Payot, 1973.
- Sartre J.-P.- Saint-Georges et le dragon, in *Situations IX*, Paris, Gallimard, 1972.
- Turri M.- Don Đovani, in *Filmographie, Loisirs et Culture*, n° 5, Paris, Fédération Loisirs et Cultures, 1980.
- Vincent M. (1982).- „Les transformations de la relation d’objet pendant l’adolescence“. *Rev.Fr. Psychan.*, XLVI, 6, 1982, 1171-1185.
- Vincent M. (1985).- „A propos de la disparition du complexe d’Oedipe“ in *Maladie d’Adolescence, travail clinique avec les adolescents et leurs parents*, Paris, Editions In Press, 2° tirage
- Vincent M. (1988).- „Trois positions pour l’adolescence.“ in *Adolescence*, 1988, 6, 1, 173-183.
- Vincent M. (2009), *Maladie d’Adolescence, travail clinique avec les adolescents et leurs parents*, Paris, Editions In Press, 2° tirage

Michel VINCENT

EIGHTEENTH-CENTURY ADOLESCENT, MOZART’S DON GIOVANNI

Da Ponte’s libretto *Don Giovanni* and W. A. Mozart’s music provide a magnificent view of Oedipal drama. After plays (by Sophocles and Shakespeare), opera causes the contradiction in the feelings that are entangled in childhood to break out in adolescence. Referring to the works of S. Freud, S. Ferenczi, K. Abraham and M. Klein, the author presents a new interpretation of adolescence that articulates narcissistic and objects relations, life and death.

Key words: *psychoanalysis, adolescence, Mozart, Don Giovanni*

UDK 821.111(73).09-1

Pregledni rad

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

alexmontenegro@t-com.me

**UMIJEĆE SINTETIZOVANJA ŽIVOTA I KNJIŽEVNOSTI:
KRITIČKI I TEORIJSKI POKUŠAJI RAZUMIJEVANJA
POETIKE SILVIJE PLAT ILI IZUČAVANJE TIŠINA
I KONTRADIKTORNOSTI TEKSTA (II)**

U radu naslovljenom „Umijeće sintetizovanja života i književnosti: kritički i teorijski pokušaji razumijevanja poetike Silvije Plat ili izučavanje tišina i kontradiktornosti teksta (II)“, mapiraću neke od kritičkih i teorijskih modela koji formiraju korpus o američkoj pjesnikinji Silviji Plat. U fokusu će biti reprezentativni modeli koji su iz pera kritičarki/kritičara, predstavnika feminističke teorije i kritike, ali i onih kojima ta orijentacija nije primarna (Alvarez, Bušner). U uvodnome dijelu rada podšetiću na osnovne postulate te teorije kroz jedan od inspirativnijih tekstova koji je o njoj objavljen. Kratko ću se osvrnuti i na uticaj koji je ova pjesnikinja izvršila na savremenu žensku poeziju u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama, i način na koji je svojom „odličnošću“ uticala na rad pjesnika svoga vremena uopšte.

Ključne riječi: *čitanje, tekst, interpretacija, poezija, feministička teorija i kritika, Silvija Plat*

„Dijalektička tenzija između bića i svijeta je lokacija značenja u kasnijoj poeziji Silvije Plat. Obilježene konfliktom između zastoja i pokreta, izolacije i angažmana, njene pjesme su o onome što stoji na putu mogućnosti ponovnog rođenja bića.“¹

Pamela Dž. Anas

¹ “The dialectic tension between self and world is the location of meaning in Sylvia Plath’s late poems. Characterized by a conflict between stasis and movement, isolation and engagement, these poems are largely about what stands in the way of the possibility of rebirth for the self.” *Critical Essays on Sylvia Plath*, Linda W. Martin, ed., G. K. Hall & CO., New York 1984, str. 130–131.

„U jednoj od pjesama iz kasnijeg perioda koju je nazvao 'On i ona', Jeys je upotrijebio frazu koju će mlada Plat upisati u svoj dnevnik – 'ja sam ja': ovu frazu je upotrijebio eksplicitno kako bi ispitao upravo ono što je kasnije ispitala ona: odnos između muškog autoriteta i ženskog identiteta ili, da budem konkretnija, između muške kreacije i ženske kreativnosti.“²

Sandra M. Gilbert

U drugom dijelu teksta o interpretacijskim tokovima koji prate poeziju S. Plat, podsećamo na teoriju čiji su ishodi značajno uticali na književnu reputaciju i cjelovitost kanona te pjesnikinje, a koja u svom fokusu ima pitanja autoriteta, identiteta, kreacije i kreativnosti. Na ovo podsećanje naveli su nas citati koji su feminističkom teorijom inspirisani i nameću se kao nastavak priče o književnoteorijskome pluralizmu koji je nagoviješten u prvome dijelu teksta. Podsećanje će biti kratko i inspirisano jednim tekstom koji je objavljen 1999, kad su se (poslije 'sudara sa poststrukturalističkim teorijama') izdefinisale tendencije u njenom daljem razvoju. R. Robins, autorka teksta, piše da feministička teorija razvija politiku čitanja i pretpostavlja da praksa čitanja može promijeniti način na koji doživljavamo svijet. U širem kontekstu ona proizilazi iz odnosa između riječi i svijeta, političnosti koja prožima taj odnos i zajedničkog fokusa, a to je žena (iako „Eva ima mnogo lica“ pa se ta pretpostavka može smatrati nekonkretnom). Autorka ukazuje i na različite faze u razvoju feminističke kritike čije su transformacije ostavile traga na interpretacijskim modelima koji su istraživani radi pisanja drugoga dijela ovoga teksta: a) razmatranje žene kao stvarateljke teksta i njegove čitateljke. To je faza u kojoj je iniciran zahtjev za revizijom književnog kanona i ukazano na strukturalne nejednakosti između autora i autorki, kroz analizu mogućnosti/nemogućnosti objavljivanja i kritičke recepcije njihovih tekstova, itd.; b) u drugoj fazi, tokom osamdesetih godina dvadesetog vijeka, pod uticajem lakanovske psihoanalize, lingvističke teorije i poststrukturalističkih promišljanja o jeziku i subjektivnosti, definisano je novo značenje riječi 'semiotički', i kao prostor za ženski jezik označena je disrupcija jezika, njegove tišine, elizije, elipse, ritmovi i zvukovi, a akademsko i poetsko pisanje spojeno je u *l'écriture*

² *Ibid.*, str. 206–207. “For in a late verse called 'He and She' Yeats had used just the phrase the young Plath used in her journal – 'I and I' – and used it explicitly to examine what I will argue she was herself exploring; the relationship between male authority and female identity, or, to be more specific, between male creation and female creativity.”

*feminine*³. Pomenuta preplitanja recidiva različitih disciplina u okviru te teorije i kritike idu u prilog riječima Dž. Vulfriza koji je, sumirajući stanje književnoteorijskoga korpusa na prijelazu u dvadeset i prvi vijek, naveo kako „jedan način čitanja nije dovoljan, heterogen je svijet, raznovrsni su njegovi narodi i kulture, raznovrsni su tekstovi (...) pomoću kojih govorimo sebi i drugima o sebi, i kroz koje nam drugi govore o razlikama u odnosu na nas, bilo iz vremena sadašnjeg, iz neke druge kulture, iz prošlosti“.⁴

Govoreći o svojim pjesmama i ‘obezbjeđujući način za razmišljanje o svom pisanju’, Plat je u razgovoru sa P. Orom navela kako njene pjesme nastaju iz neposrednih senzualnih i emocionalnih iskustava iako nikada nije bila naklonjena kricima koji dolaze iz srca samo: „Lično iskustvo veoma je važno ali ono, sasvim sigurno, ne treba da bude okrenuto sebi, narcisoidno, zaljubljeno u sopstveni odraz. Treba da bude *relevantno*, relevantno za važnije stvari, kao što su Hirošima, Dahau...“⁵ Književni kontekst svoga vremena okarakterisala je sintagmom „visoki formalizam“, a njegovu „urednost i besprijeekornost“ nazvala je zagušujućim“.⁶ Pominje i prodor američke tematike,⁷ „intenzivni prodor u veoma ozbiljno, veoma lično, emocionalno iskustvo koje je do tada bilo dijelom tabuizirano“.⁸ Bio je to pravac koji je inicirao Lovel zbirkom *Skice o životu*, dok su slojeve njegojoj kompleksnosti svojim poetikama davali Snodgras, Sekston, Beriman, Ginzberg... Iz daljih čitanja zaključujemo da je Plat inicirala mnoge tendencije savremenoga pjesništva, o čemu je pisala

³ To pomjeranje paradigmi u okviru feminističke kritike, u drugoj fazi razvoja, u svom izučavanju Platinog stvaralaštva najeksplicitnije je primjenila Žaklin Rouz.

⁴ “No one single manner of reading will do, so heterogenous is the world, so diverse are its peoples and cultures, so different are the texts, whether literary, cultural or symbolic by which we will tell ourselves and others about ourselves, and by which others speak to us about, and by which others speak to us about their differences from us, whether from the present, from some other culture, or from the past...” *Literary Theories: A Reader&Guide*, ed., Julian Wolfreys, New York University Press, New York 1999, str. XII.

⁵ Žaklin Rouz piše da je Plat kritikovana zbog načina na koji je svoju ličnu mitologiju preplitajala s istorijskim događajima, posebno fašizmom i holokaustom: ona je optužavana za trivijalizaciju istorije, grandizaciju sopstvenoga bića, za pretvaranje stvarnoga užasa u fantaziju, iskorištavanjem tog užasa kao metafore za otkrivanje i izražavanje sebe same.

⁶ Iz intervju s Plat, koji je u prijevodu na crnogorski jezik objavljen u časopisu *Ars*. Bibliografski podaci o navedenome izdanju mogu se naći u literaturi na kraju teksta.

⁷ Plat navodi da su u korpus pravca koji je s pravom nazvan ekstremizam, uključene pjesme o iskustvu u mentalnim institucijama, majčinstvu, „mračnom menstrualnom ludilu“ – pjesme formalne savršenosti i emocionalne i psihološke dubine. (Odlomak iz pomenutog intervju s Plat, objavljen u časopisu *Ars*)

⁸ *Ibid.*, str. 93–98.

L. Vagner-Martin koja je njenu zbirku sabranih pjesama nazvala panoramom odličnosti: od pjesama napisanih tokom pedesetih godina dvadesetog vijeka koje se strukturalno i tematski uklapaju u kontekst vremena i svjedočanstvo su o pjesničkoj prošlosti i naslijeđenoj vještini,⁹ do pjesama iz sljedeće decenije koje su pod uticajem subverzije i inovacije oglasile veličanstvene nove pravce u njenoj poeziji. Prema P. Čajldsu Plat je kardinalan primjer angažovane, posvećene pjesnikinje nove poezije i njeno direktno iskustvo patnje nerazmrsivo je povezano s fundamentalnim poslijeratnim pitanjima anonimnoga, mučenja i bola, odnosom između individualnoga i masovno proizvedenoga, posjedovanjem tijela i stvaranjem identiteta. On implicira da Platina poetika predstavlja odjek istorijskoga trenutka u kojem je živjela, ali i njegovo prevazilaženje, dok je M. But izolovao jedinstvenu upotrebu jezika koja je pomjerila konzervativizam u poeziji, i inicijaciju iskaza o najosnovnijim bolima i istinama bez samosvijesti ili ekvivokacije. Prema E. Stivenzon, sav gnijev, konfuzija, i sumnja koje je iskusila tokom pedesetih i šezdesetih godina, našli su svoje mjesto u Platinov poeziji. Kako su u pitanju bili ženski gnijev i sumnja, u njenim pjesmama imali su funkciju otkrivanja dijela opšte svjesnosti toga doba – onoga njenog dijela, zapravo, koji je u prošlosti bio potisnut.

Platin uticaj na generacije američkih pjesnika Vagner-Martin je klasifikovala u hronološkoj i tematskoj ravni,

- na *prvu deceniju* uticaja, kada je najviše čitana uz konfesionalne pjesnike, kao autorka *Ariela* isključivo;
- drugu fazu (*sedamdesete godine* dvadesetog vijeka), kada su u književnim časopisima brojni imitatori njenog djela počeli da objavljuju. Otvoreno su oponašali ritam njenih pjesama, način na koji ih je rimovala, kao i način na koji su strukturirane u cjelinu koja se okreće oko jedne metafore, ponekad i oko nekoliko njih;
- *tematski uticaj* (koji nas približava feminističkim interpretacijskim modelima, kroz teme kao što su konflikt između majki i kćerki; osećaj stabilnosti koji proizilazi iz poznavanja sopstvene prošlosti; potom metaforska refiguracija običnoga i domaćega; stapanje konkretnog i apstraktnog, kojim se želi naglasiti fluidnost slike i sećanja).

Uopšteno govoreći, promjena tematike i emocionalna komponenta poslijeratne poezije koju su pisale žene, razvile su se iz Platinov pokušaja da napiše poeziju koja prevazilazi konvencije muške književne tradicije (Čajlds). U

⁹ U jednome intervjuu, Adrien Rič navela je kako je formalizam bio dio strategije – poput azbestnih rukavica dozvoljavao joj je da rukuje materijalom koji golim rukama nije mogla dodirivati.

tome kontekstu, analizirajući razvoj ženske pjesničke tradicije, M. Kumin je navela da „posvjedočiti moramo o pojavi žena koje su u dvadesetom vijeku pisale poeziju u kojoj su se suočile sa pitanjem roda i društvenim ulogama. Nekada važeće viđenje pjesnika kao „maskulinog gospodara države koji nadzire dijeljenje univerzalnih duhovnih istina“ (Diane Middlebrook, *The World Into Words*), postalo je prevaziđeno, kao i raniji pojmovi o postojanju univerzalnih istina uopšte. Oslobođene silinom te kataklizme od sopstvenih klišetiziranih uloga boginja domaćeg života, žene su počele da pišu otvoreno iz sopstvenog iskustva. Prije nastanka Ženskog pokreta, podzemna rijeka već je počela da teče, noseći interesantan i raznovrsan teret, na kojem smo razaznali pjesme Bogan, Levertov, Rukeyser, Stivenson, Plat, Rič, i Sekston“.¹⁰

Prateći navode iz *Kembridžovog priručnika*, još konkretnije možemo definisati tu komponentu Platinog uticaja. Tako je K. Kaplan napisala da je zahvaljujući Plat ženama omogućeno da anatemišu i pišu; F. Edkok pominje Platinu tehničku darovitost zahvaljujući kojoj su emocije i iskustvo transformisani u književni tekst, ali njihov cilj nije samoiskaz; K. Bak napominje da su Platine feminističke sljedbenice preformulisale konfesionalni manir koji su im u naslijeđe ostavile Plat i Sekston, u kojem lično iskustvo žene postaje središnje u poeziji, ali samo ako mu je status privatnog i individualnog iskustva doveden u pitanje sredstvima feminističke političke perspektive; dok irska pjesnikinja I. Boland razmatra način na koji je Plat usmjerila druge pjesnikinje u transformativnu svijest o sebi, i u rekonstruisani osećaj sopstvenih kreativnih mogućnosti.

Pjesma „jake narativne tenzije“ koja je u oktobru 1962. godine napisana pod naslovom „Posjekotina“, zasnovana je na Platinoj „opsesiji metaforama čiji je očigledni cilj da događaj iz sfere domaćinstva zaodjene sablasnim

¹⁰ “We must first acknowledge the appearance in the twentieth century of women writing poetry that confronts the issues of gender, social role, and female life and lives viewed subjectively from the female perspective. The earlier world view of the poet as „the masculine chef of state in charge of dispensing universal spiritual truths” (Diane Middlebrook, *The World Into Words*) has eroded since World War II, as have earlier notions about the existence of universal truths themselves. Freed by that cataclysm from their clichéd roles as goddesses of hearth and bedroom, women began to write openly out of their own experience. Before there was a Women’s Movement, the underground river was already flowing, carrying such diverse cargoes as the poems of Bogan, Levertov, Rukeyser, Swenson, Plath, Rich, and Sexton.” Sexton, Anne, *The Complete Poems of Anne Sexton*, str. xxxiii, Houghton Mifflin Company, Boston New York, 1999.

humorom.¹¹ Ona predstavlja savršeno izraženu i kompleksnu reakciju govornice, mješavinu fascinacije i straha, koja lišava narcističke nježnosti prema sopstvenome tijelu i pojačava intenzitet percepcije koja se prenosi hirurški preciznom deskripcijom (Lavers). I kasnija feministička čitanja njene poezije (*Kembridžov priručnik za Silviju Plat*) u fokusu imaju trope ranjivosti, krvarenja i sakaćenja kao znakove internalizovanog nasilja o čemu, između ostaloga, čitamo u tekstu o jeziku tijela (E. Entvisl) u kojem su Platine pjesme povezane s mitovima o ženskosti iz pedesetih godina i geopolitičkim diskursima Hladnoga rata. Entvisl piše da iako pjesnikinja često modeluje svoj odnos prema pjesničkome jeziku kroz tjelesne metafore, status reproduktivnoga ženskog tijela kao književnog znaka jeste nestabilan i naglašava krizu u samoj ženskosti kao društvenom, duhovnom i književnoistorijskom konstrukt. U tome kontekstu dalja čitanja njenih pjesama potvrđuju da je sa pravom uvrštena u grupu pjesnikinja koje su zastupale feminističku ideologiju i koje su pisale slobodnije i ličnije, dok im A. Ostriker u *Kradljivicama jezika* pripisuje i sklonost ka mijenjanju sveprožimajuće upotrebe mita u stvaranju poezije. Njihovo djelovanje bi se na fonu Ostrikerine misli moglo nazvati 'revizionističkim' jer u pjesmama koje su napisale, stare priče modifikovane su novom spoznajom ženskog iskustva i podrazumijevaju reevaluaciju društvenih, političkih i filozofskih vrijednosti. Ostriker ukazuje i na stilske karakteristike tekstova koji su iz pera pjesnikinja koje su zastupale feminističku ideologiju. Ona ih naziva 'šarolikim i abrazivnim kolokvijalizmom' koji simultano modernizuje ono što je staro i redukuje verbalni sjaj koji smo naučeni da dovodimo u vezu s mitskim materijalom. Stihovi tih pjesnikinja skreću pažnju i na sljedeću činjenicu: nije u pitanju samo prilagođavanje mita, kako je to napisala Ostriker, već i odabir jezika koji prepoznamo kao karakteristiku velikog dijela savremene ženske poezije i koji nas navodi da postavimo pitanja: Šta je 'pristojno'? Šta je književno? O čemu bi jedna dama trebala da piše?

Svijest o rodu kao značajnom faktoru u stvaranju i recepciji djela S. Plat prisutan je i u kritičkim osvrtima koji su ranijih datuma. Tako je S. van Dajn napisala da su pedesete i šezdesete godine za tu pjesnikinju bile poput istorijskoga trenutka: u njenom dnevniku ostala su zacrtana dva cilja – da postane savršena majka i poznata pjesnikinja, uprkos kulturnim mitovima koji definišu ženski samoizraz kao najsavršenije ostvaren u domaćoj drami podizanja djeteta. U poeziji koju je nakon rođenja svoje dece napisala, Plat je, kako navodi Van Dajn, bilo potrebno da revidira centralnu metaforu koju su identifikovale feminističke kritičarke: da li su majčinstvo i pisanje kongruentni ili kontradiktorni? Da li je metafora analogna majčinstvu ili je ambivalentna odbrana

¹¹ *Ars*, str. 112–113.

protiv njega? U tome kontekstu majčinstvo za Plat nije stabilna, unifikovana ili transparentna kategorija, već ju je potrebno neprestano refigurirati.

U svojoj interpretaciji pjesama iz *Ariela*, Bušner implicira da su bile poput katarze za potisnuta osećanja. Na fonu takvoga promišljanja stvorena je savršena metafora za oslobođeno novo biće i za umjetnost koju ono mora da stvori. Bušner je naziva očajničkom, ali i uzbudljivom umjetnošću koja svoj pravi iskaz pronalazi u maskulinom nagonu za moći, dok Krol naslovnu pjesmu „Ariel“ definiše kao snažan dramski iskaz o iskustvu eklektičkog jedinstva¹². Za Van Dajn, Plat je u „Arielu“ veoma drska u usmjeravanju svoje poetike kroz strastvenu transsupstancijaciju ženskoga subjekta. Stvaralačka sloboda ističe se tako kroz figure koje su simbolički tjelesne i transgresivno seksualne. Za Alvareza u toj pjesmi najteže je odvojiti jedan elemenat od drugoga. I tema pjesme je problematična: jahačica je jedno s konjem, konj je jedno s brazdom, a rosa na brazdi je jedno s jahačicom. Iako je nominalno o jahanju konja, pjesma je na čudan način „nematerijalna“, kako je sama pjesnikinja jednom prilikom navela.

„Konačno, pjesma nije samo o pastuvu Arielu; ona je o trenutku kada zastoj u tami prestaje da bude statičan, kada je potencijalna žestina životinje 'puštena sa uzice'. Ona je o žestini jahačice. (...) ona je o oslobađanju moći, o traganju za korijenima i opipavanju porijekla sopstvene unutrašnje žestine.“¹³

U svojim čitanjima Platine poezije Ž. Rouz se fokusira na „Ženskog Lazara“ kao pjesmu u kojoj je transcendentni feminitet pjesnikinje najčešće lociran i u kojoj se aludira na porijeklo mita i rekapitulira ciklična shema umiranja i obnavljanja.

„Zahvaljujući ovoj pjesmi mi saznajemo što Elektra postaje kada se oslobodi uticaja oca i muža, kada spozna svoj identitet boginje koja se uzdiže kao oslobođeno vatreno biće (koje je protagonistkinja, osnova određenom broju pjesama koje su kasnije napisane). Predstavljena je u njoj dvostruka priroda muške figure, dva lica jednog božanstva: on je bog sunca, ali i bog mrtvih iz podzemnog svijeta.“¹⁴

Tako se u „Ženskom Lazaru“ utire put umirućoj boginji koja vaskrsava jer je „žena koja ima veliki i strašan dar da se ponovo rodi. Ona je feniks, razvratni duh, što god hoćete. Ona je i dobra, jednostavna, veoma dovitljiva

¹² *Ars*, str. 114–115. Godiva, razdvojene brazde, kuke i bobice, kotao jutra, direktno evociraju osećaj ekstatičke transcendencije. Ona navodi da ime konja (Ariel) jeste ključ za razumijevanje ove pjesme; ime, na način na koji ga Plat upotrebljava, sasvim je konkretna biblijska referenca kojom se aludira na vatreno žrtvovanje, purifikaciju i transcendenciju.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, str. 118–120.

žena.¹⁵ Feniks, slika ponovo rođenoga istinskog bića, posjeduje magičnu samodovoljnost matice i dok matica rađa svakog drugog člana svoje košnice, feniks se samogeneriše, zaključuje Rouz: „Kada napuni pet vjekova života, on gradi gnijezdo i umire. Mali feniks rađa se ponovo iz tijela svog oca i kada je dovoljno star, on podiže teško gnijezdo i odnosi grob svog oca, svoju kolijevku, dok ne dođe do grada sunca.“¹⁶

Iako kao sunčeva ptica feniks tradicionalno jeste muško, za Plat kao i za Lorensa, on ima karakteristike ženskoga bića. Poput matice „feniks u ovoj pjesmi proždire muškarce kao vazduh“¹⁷ i, prema Rouz, sestra je bijeloj Boginji ili muzi, majki svega živog, drevnoj snazi, stravi i pohoti, ženskome pauku ili matici čiji zagrljaj donosi smrt. U „Memoaru o Silviji Plat“ Alvarez pominje njenu neobičnu koncepciju odrasle osobe kao preživjele, imaginarne Jevrejke iz koncentracionoga logora uma i njeno vjerovanje u sudbinsku predodređenost prema kojoj ona mora da iskusi smrt jednom svake decenije. Smrt je obred inicijacije kroz koji će se kvalifikovati za život: „Sam bog zna kakvu joj je ranu, davno u djetinjstvu, nanijela očeva smrt. Ona je tu bol transformisala u uvjerenje da biti odrastao znači biti spreman na preživljavanje. Tako je smrt bila dug sa kojim se suočavala svake decenije...“¹⁸

Smrti ženskog Lazara korespondiraju sa ličnim krizama pjesnikinje.

„Možda je njena bliskost s datom tematikom doprinijela da pjesma bude tako direktna. Ali ono što je posebno fascinantno u vezi sa ovom pjesmom je objektivnost sa kojom se tretira materijal koji je ličan. Sama bliskost bola ovoj pjesmi daje opšte značenje; ona prenosi na sebe patnje svih modernih žrtava. Ona postaje zamišljena Jevrejka. Ovaj elemenat važan je u njenom radu iz dva razloga: prvo, oni kojima je tema patnja, imaju već postojeći moderan primjer pakla na zemlji u koncentracionim logorima. A ono što je važno nije fizičko mučenje – jer sadizam je opšteg karaktera i vječan – već moderan način na koji razne tehnike mogu biti iskorištene da se uništi ljudski identitet. To je mučenje u kome muško i žensko postaju izjednačeni sa objektima na pokretnoj traci i bez identiteta su. Ta anonimnost bola, u kojoj dostojanstvo nije moguće održati, jeste tema pjesama S. Plat.“¹⁹

Ta pjesma je „isprovocirana nekom vrstom čudnog terora, mirnog središta histerije, trijumfnoga naleta afirmativne projekcije koja dolazi s jasnom percepcijom očajanja od strane energičnog, kreativnog duha.“²⁰ Inte-

¹⁵ *Ars*, str. 118–120.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ars*, str. 118–120.

resantno je, što Rozental u svom čitanju potencira, da u njoj dolazi do postepenog otpuštanja stvaralačke energije, nakon samorugajućega iskaza, „uradila sam to opet.“ Početnim stihom, razrađuje se ljuljajući pokret, koji postaje sve žešći. Na kraju, nakon što je u dubine svoje duše potisnula čitavu porodičnu matricu, kanibalističku erotsku ljubav i društvo koje simbolički uništava uništavajući sebe, ona kreće u ponovno rođenje koje je formulirano kao prijetnja: u svom demonskom bijesu ona će ustati iz groba kao vještica koja 'jede muškarce,' zaključuje Rozental.

Kratki osvrt na interpretacijske tokove koji prate poeziju Plat, koristan je i u kontekstu razmatranja razvitka pristupa tekstu uopšte i, shodno pluralizmu koji mu je imanentan, uključivanju jezika drugih disciplina u književne studije, na način na koji je o tome pisao Dž. Vulfriz kada ga je označio kao sredstvo uspostavljanja ravnoteže, iznalaženja načina da se postave pitanja koja su smatrana neartikulisanim, i povraća u fokus tekstova koji su bili zapostavljeni. Takav teorijski pristup obezbijedio je uspostavljanje tačaka iz kojih su se različiti 'glasovi' mogli čuti, identiteti drugačiji od onih koji se implicitno podrazumjevaju u konvencionalnim pristupima književnim studijama.²¹ Iz navedenoga proizilazi da neminovno moramo prihvatiti stav Ž. Rouza koja je u uvodnome dijelu svoje knjige o Plat interpretaciju književnoga teksta opisala kao beskonačnu: ne postoji jedno mjesto u kojem ju je moguće zaustaviti, jer kada autor svoj tekst pošalje u 'prostor', on prestaje – osim u najmaterijalnijem smislu – da bude njegovo vlasništvo i ne može se kontrolisati i ograničiti gledištima jednog pojedinca, bez obzira koliko je blizak temi. Tako pomenuti osvrti predstavljaju potvrdu o raznolikosti književne interpretacije. Oni potvrđuju i činjenicu da na složenoj mapi američke poezije druge polovine dvadesetog vijeka, poezija Plat predstavlja „centar moći i svjetlosti“ čiji nezaobilazni odbljesak pronalazimo u pojedinim poetikama na način koji nas vraća Eliotu i „Tradiciji i individualnom talentu“, i riječima F. Edkoka koja piše da je Plat odgovorna za postojanje brojnih imitatora, i da bi bez njenog uticaja, britansko pjesništvo kasnog dvadesetog vijeka izgledalo drugačije. Taj zaključak nas podseća i na riječi K. M. Njutna koji je pišući o R. Bartu naveo kako je Bart bio kritičar koji nikada nije mirovao, kao u slučaju modernističkih umjetnika kakav je Pikaso, o čijem se djelu može govoriti kroz razne faze. O djelu S. Plat i radu njenih kritičara, takođe. Različite faze njenoga rada nastavljaju da budu uticajne, kao i teorijske postavke i metodološki

²¹ Pogledati u uvodnom tekstu Vulfrizove antologije.

postupci kritičara koji su o njoj pisali – smještajući je u kontekst američke poezije, kontekst njene epohe, i suočavajući se s najtežim zadatkom – njenim zahtjevnim pjesmama.

Literatura

- Annas, Pamela J., *A Disturbance in Mirrors: The Poetry of Sylvia Plath*, Westport, Connecticut: Greenwood Press 1988.
- *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, br. 1–2, 2009.
- *Ars*, časopis za književnost kulturu i društvena pitanja, br. 5–6, 2010.
- Bloom, Harold, ed., *Sylvia Plath: Comprehensive Research and Study Guide*, Chelsea House Publishing 2001.
- Bennett, Paula, *My life, a loaded gun: Dickinson, Plath, Rich, and Female Creativity*, Urbana: University of Illinois Press 1990.
- David Clippinger, “Marjorie Perloff Interview”,
- <http://www.argotistonline.co.uk/Perloff%20interview.htm>
- Eko, Umberto, *Granice tumačenja*, Paideia, Beograd 2001.
- Eko, Umberto, *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, Narodna knjiga Alfa, Beograd 2003.
- Gill, Jill, ed., *The Cambridge Companion to Sylvia Plath*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Juhasz, Suzanne, *Naked and Fiery Forms: Modern Poetry by Women: A New Tradition*, New York: Harper & Row 1976.
- Kroll, Judith, *Chapters in a Mythology: The Poetry of Sylvia Plath*, New York: Harper & Row 1976.
- Milosavljević, Petar, ur., *Teorijska misao o književnosti*, Svetovi, Novi Sad 1991.
- Ramakrishnan, E. V. *Crisis and Confession: Studies in the Poetry of Theodore Roethke, Robert Lowell and Sylvia Plath*, South Asia Books 1988.
- *Rečnik književnih termina*, „TERMIN Interpretacija“,
- <http://www.interpretacije.com/p/termin-interpretacija.html>
- Rose, Jacqueline, *The Haunting of Sylvia Plath*, Cambridge, MA: Harvard Univ. Press 1992.
- Sexton, Anne, *The Complete Poems of Anne Sexton*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York 1999.
- Džon Starok, „Rolan Bart“, <http://polja.eunet.rs/polja456/456-19.htm>
- *The Northon Anthology of Theory & Criticism*, second edition, ed. Vincent B. Leitch, W.W.NORTON & COMPANY, New York, London 2010.
- Van Dyne, Susan R. *Revising Life: Sylvia Plath's Ariel Poems*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.

- Wolfreys, Julian, ed., *Literary Theory: A Reader and Guide*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999.
- Wagner, Linda W. ed. *Critical Essays on Sylvia Plath*, London and New York: Routledge, Chapman and Hall 1984.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ

**THE ART OF SYNTHESIZING LIFE AND LITERATURE:
CRITICAL AND THEORETICAL ATTEMPTS AT UNDERSTANDING
SYLVIA PLATH'S POETICS OR LISTENING TO TEXTUAL
SILENCES AND CONTRADICTIONS (II)**

The paper entitled “The Art of Synthesizing Life and Literature: Critical and Theoretical Attempts at Understanding Sylvia Plath’s Poetics, or Listening to Textual Silences and Contradictions (II)”, aims to map the critical and theoretical models inspired by Sylvia Plath’s poetry. In interpreting the results, the author’s focus is on some of the most representative individual texts and books that have been published about Plath’s work over the span of thirty years, with a special emphasis on feminist theoretical and critical models. In the introductory part of the paper, the basic postulates of feminist literary theory and criticism are reintroduced, and a short overview of the work of American and British woman poets who have been influenced by Plath is presented.

Key words: *reading, text, interpretation, feminist literary theory and criticism, poetry, Sylvia Plath*

UDK 821.131.1.09-31 Kalvin I.

UDK 821.163.4.09-31 Horvat J.

Izvorni naučni rad

Ivana BULJUBAŠIĆ (Osijek)

Tina VARGA OSWALD (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

ivana.buljubasic@gmail.com

tvarga@ffos.hr

PARALELNA TUMAČENJA *NEVIDLJIVIH GRADOVA* ITALA CALVINA I *VILIKONA* JASNE HORVAT

Paralelna tumačenja dvaju postmodernističkih romana *Nevidljivih gradova* Itala Calvina i *Vilikona* Jasne Horvat potvrđuju nekoliko postmodernističkih odrednica unutar teorijskog okvira Briana McHalea. Osim ontološke strukture obaju romana, nastoji se prikazati narativna, tvorbena i kombinatorička struktura. Književni postupci koji doprinose njihovoj izgradnji su: intertekstualnost, autoreferencijalnost, toposi, mreža, lematizacija. Okosnicu oba romana čini zajednički intertekst koji nameće i zajedničke likove, ali različitu tematsko-motivsku kompoziciju. Autoreferencijalnost se u *Nevidljivim gradovima* iščitava najprije kroz metafore atlasa, šaha i odraza, dok u *Vilikonu* postoji autoreferencijalni okvir u čijem je fokusu rukopis samog romana te metafora mreže. U oba romana analiziraju se postmodernistički toposi poput zrcala, labirinta, mape, putovanja, leksikona, mreže, i dr. Iako se većina književnih postupaka podudara u oba romana, ključ za interpretaciju zabilježen u *Vilikonu* predstavlja novinu u odnosu na *Nevidljive gradove*.

Ključne riječi: *Italo Calvino, Jasna Horvat, postmodernizam, ontološko-narativna struktura, kombinatorička-tvorbena struktura.*

[...] tko smo mi, tko je svaki od nas ako ne kombinatorika iskustva, informacija, pročitanih knjiga, imaginacije? Svaki je život enciklopedija, knjižnica, inventar predmeta, uzorak stilova, gdje sve neprestano može biti iznova pomiješano i raspoređeno na sve moguće načine.

Italo Calvino, Američka predavanja

1. Uvod

Posljednjih se četrdesetak godina konstantno vode rasprave i piše o postmodernoj kulturi, dobu pluralizma te razvoja multikulturalnosti koji se iz domene kulture i načina življenja preslikavaju i na umjetničke produkcije. S obzirom na takav tranzicijski proces u umjetnosti dolazi do relativizacije pojma poetičkog jer dolazi do narušavanja granica između različitih umjetnosti, visoke umjetnosti i popularne kulture, ali i između umjetničkog i teorijskog (Šuvaković, 2005: 459). Budući da ne postoji jedna dominantna književna paradigma, i umjetnička uopće, u postmodernizmu dolazi do razvitka različitih književnih koncepcija i modela.

Nevidljivi gradovi (1972) Itala Calvina nastali u središnjem dijelu njegove kozmičke (stvaralačke) faze, između *Kozmikomika* (1965) i *T s nulom* (1967) i *Dvorca ukrižanih sudbina* (1973), najavljuju Calvinovo kombinatoričko razdoblje, u kojemu dvije tijesno povezane lingvističke grane semiotika i strukturalizam izravno zadiru u strukturu i organizaciju pripovijedanja (Peruško 1998: 146). Njima se unutar teorije književnosti nastoji objasniti međuovisnost elemenata u sinkronijskim presjecima, za razliku od dijakronijskog istraživanja odvojenih elemenata. Unutar takvog teorijskog okvira Calvinov se roman *Nevidljivi gradovi*¹ gradi oko likova Marka Pola² i Kublaj-kana te njihova dijaloga na temelju dokumentirane povijesti koju čini intertekst zapisan u Polovom putopisu *Milion*. Višestruko kodirana tekstualna mreža svoj produžetak dobiva u romanu *Vilikon* (2012) Jasne Horvat kroz intertekst kojeg predstavljaju Calvinovi *Nevidljivi gradovi* odnosno kroz

¹ Postavlja se pitanje jesu li *Nevidljivi gradovi* roman ili zbirka novela. Naime, u postmodernističkoj književnosti granice između žanrova postaju fluidne te dovode do odlučujuće igre jednog žanra protiv drugog (Hutcheon, 1988: 9). Ovakva problematična igra otvara pitanje žanrovske odrednice s obzirom da i sam Calvino kaže: „Okušao sam se i u još kraćim sastavcima, s još sažetijim pripovjednim razvojem, nešto između poučne basne i petit-poème-en-prose, i to u djelu *Città invisibili*, kao i u opisima u *Palomaru*“ (Calvino, 2002: 60). Tatjana Peruško (2000) o *Nevidljivim gradovima* piše kao o knjizi ili djelu, ne spominjući nikakve naznake žanrovske određenosti, dok Nino Raspudić u jednoj rečenici naznačuje da je riječ o gradovima iz mašte kojima Polo daje „statične i lirske opise u obliku kratkih fragmenata“ (Raspudić, 2006: 155), no ne razmatra o kojem se točno žanru radi. S obzirom na idealnu strukturu novele koju prema Solaru nalazimo u Boccacciovu *Dekameronu* (Solar, 2004: 330), *Nevidljivi se gradovi* mogu tumačiti i kao novele, odnosno crtice (budući da one imaju vrlo kratki oblik, lirske opise uz slikovite izraze) u ciklusu. *Nevidljivi gradovi* imaju okvir – dijalog Marka Pola i Kublaj-kana unutar kojega se javlja Markovo pripovijedanje fragmentarnih nizova o gradovima. Ta okvirna priča ima funkciju držanja na okupu nanzane crtice te mogućnost formalne organizacije djela, iako, navodi Peruško, takva tradicionalna pripovjedna struktura nije osobitost Calvinova opusa (Peruško, 2000: 283).

² Iako se u prijevodu *Nevidljivih gradova* pojavljuje oblik Marco, a ne Marko, u radu će se radi dosljednosti preuzeti kroatizirani oblik.

intertekstualnu referencu na Polov *Milion*. Odnos strukturalizma i semiotike potvrđuje se i u ranijim Horvatićinim romanima poput *Aza* (2009), *Bizarija* (2009) i *Aurona* (2011).

2. Pitanje ontološke dominante i narativnih postupaka

Određujući odnos modernizma i postmodernizma Brian McHale preuzima pojam *dominante* Romana Jakobsona kojim uspostavlja poredak važnosti ovih i onih tekstova. Po njegovom je razmatranju modernistička dominantna *epistemološka*, dok je postmodernistička *ontološka*. Pitanja koja se otvaraju u modernizmu s obzirom na epistemološku dominantu se pretežno odnose na interpretaciju svijeta oko nas: istine, privida, smisla i sličnog. Pitanja pak koja se odnose na postmodernizam s obzirom na ontološku dominantu usmjerena su na ontologiju teksta samoga ili ontologiju svijeta koji tekst projicira. To su pitanja poput sljedećih: Što je svijet? Kakvi svjetovi postoje? Kako su konstituirani i kako se razlikuju? Što se događa kada se različite vrste svjetova sučeljavaju ili kada su granice svjetova prekršene? Na koji način egzistira tekst i na koji način egzistira svijet (ili svjetovi) koji je projiciran? Kako je projicirani svijet strukturiran? (McHale 1987: 10).³ S obzirom na *ontološku dominantu* koja prevladava u postmodernizmu te pitanja koja ona nameće, najčešći postupak labavljenja i kršenja jasnih ontoloških granica jest kratki spoj (Lodge, 1988) koji omogućava umnažanje svjetova, odnosno stvaranje svjetova – mogućih i/li nemogućih – unutar postojećih. Propitujući fikcionalnost drugih svjetova i odvojenost svjetova od stvarnoga, McHale uvodi pojam *heterokozam* koji usko povezuje s ontološkom dominantom. Primjer koji navodi je pojavljivanje stvarnih povijesnih osobnosti u fikciji, no ne kao inkorporiranih, već kao „enklave ontološke razlike u inače ontološki homogenom fikcionaliziranom heterokozmu“ (McHale, 1987: 28). Nastavljajući se na pitanja fikcionalnosti svjetova, McHale također preuzima Foucaultov pojam *heterotopije* koji predstavlja pluralnost zbilje, odnosno mogućnost prostora u koji se smještaju mogući, nemoguće pa čak i međusobno isključujući svjetovi (isto: 43–44).

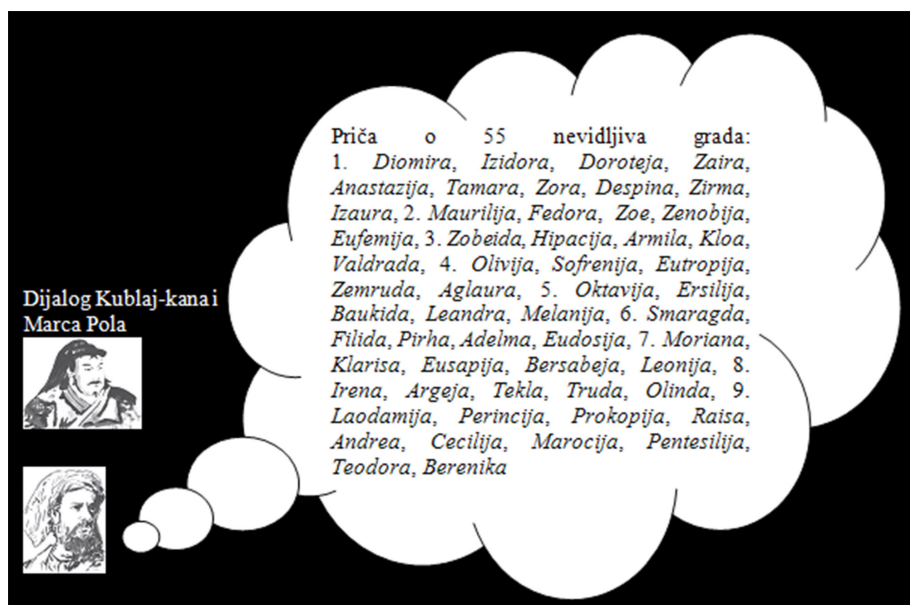
2.1. Ontološko-narativna struktura *Nevidljivih gradova* Itala Calvina

Nevidljivi gradovi predstavljaju pluralizam mogućih svjetova koji se ogledaju kroz pluralizam gradova koje u razgovoru Marko Polo dočarava Kublaj-kanu. Naime, riječ je o romanu u kojemu Marko Polo Kublaj-kanu

³ Sve parafraze iz studije B. McHalea s engleskog prevela I. B.

pripovijeda o svojim putovanjima kroz njegovo Carstvo. Pripovijedajući Kanu Marko ne zaboravlja da Kan vrlo dobro poznaje svoje Carstvo te pripovijedanje o gradovima Carstva začinjava mnogim gradovima koje Kan ne pozna. Riječ je o gradovima koji više ne postoje, gradovima iz budućnosti, izmišljenim i nevidljivim gradovima kojima Marko stvara novi atlas Carstva. Budući da u romanu dominira upravo problematiziranje ontološke dominante, valja shematski prikazati narativne postupke kojim se ona tvori i rasipa.

Schema 1. Ontološko-narativna struktura *Nevidljivih gradova*

Naratološki okvir *Nevidljivih gradova* čine pripovjedači i pripovijedanje u tekstu. Dva su pripovjedača zamijećena u romanu, svezajući pripovjedač koji donosi dijalog Kublaj-kanai Marka Pola te Marko Polo koji pripovijeda o pedeset i pet gradova. Takva narativna struktura omogućava otvaranje ontološke dominante. Njezino se kršenje strukture može tumačiti posebnom vrstom prostornosti – heterotopijom, zbog koje dolazi do stvaranja međusvjetoa, postmodernističke prakse koju McHale naziva *zona* (McHale, 1987: 44). On objašnjava kako je Kanovo Carstvo heterotopija, radikalno diskontinuirana i nedosljedna, koja suprotstavlja svjetove nespojivih struktura (isto: 44). Međuprostor, odnosno zona, može se (de)konstruirati književnim postupcima supostavljanja, interpolacije, preslojavanja i pogrešnog prepisivanja (isto: 45). U *Nevidljivim gradovima* ontološka se pitanja o svjetovima

otvaraju pomoću književnih postupaka supostavljanja, interpolacije i preslojavanjem. Prostor Kanova Carstva tako se (de)konstruira interpolacijom, odnosno umetanjem kojim je moguće da se unutar poznatog prostora Kanova Carstva nađu i gradovi za koje on prije nije čuo. Marko Polo pripovijedanjem umeće i dopisuje u njegov atlas njemu do sada nepoznate, ali i nevidljive gradove. Na interpolaciju se izravno dovezuje postupak preslojavanja jer na postojeće, ucrtane prostore Kanova atlasa Marko preslojava i ucrtava druge, imaginarne prostore, koji zajedno čine heterotropiju, spoj Kanovih i Markovih svjetova, a što dovodi do stvaranje zone.

Metafora atlasa koja se javlja u romanu prikazuje heterotopiju Kanova Carstva (Peruško, 2000: 60):

„Veliki kan posjeduje atlas čiji crteži prikazuju čitavu Zemljinu kuglu, kao i kontinent po kontinent, granice najdaljih kraljevina, putovanje brodova, obrise obala, planove najznamenitijih metropola i najbogatijih luka. [...] Atlas prikazuje i gradove za koje ni Marco ni geografi ne znaju postoje li i gdje se nalaze, no koji nisu mogli izostati među oblicima mogućih gradova...” (Calvino, 1998: 118)

Atlas u romanu, karakteristični topos postmodernističke književnosti⁴, predstavlja katalog prostora, i prostor Kanova Carstva i prostor Markovih gradova, zbir svih postojećih svjetova, prošlih, sadašnjih i budućih. Takav katalog postmodernistički je pokušaj popisivanja, spremanja i sistematiziranja iskustva, doživljaja, informacija. On predstavlja uređenje svijeta i njegovu kontrolu.⁵ S obzirom na takvu tvorbenu strukturu *Nevidljivih gradova* i kombinatoričko slaganje gradova po poglavljima, atlas se može čitati kao autometapoetički signal. On signalizira da i tekst pokušava katalogizirati zadane objekte s obzirom na neka pripisana obilježja, odnosno sistematizirati gradove po poglavljima s obzirom na njihovu tematiku. No, konačan je popis nemoguće napraviti, on se uvijek umnaža, širi i biva sve pluralnijim. Stoga su i čitanja i interpretacije teksta mnogostruke, a zaključci razgranati.

⁴ Douwe Fokkema nabraja neke topose, odnosno lekseme, koji su najčešće upotrebljavani i isticali u postmodernističkoj književnosti: zrcalo, labirint, mapa, putovanje, enciklopedija, reklama, televizija, fotografija, novine, mreža, rešetka, utvrda (usp. Raspudić, 2006: 138, 151). O važnosti tog leksema govori i naslov zbirke manifesta i programskih tekstova grupe Oulipo, kojoj se Calvino kao vanjski član pridružuje 1973, izdane 1981. *Atlas de littérature potentielle*. Zanimljivo je stoga što se u *Atlasu* nalazi i Calvinov tekst *Prose et anticombinatoire*.

⁵ Tatjana Peruško navodi kako Calvino ne odustaje od poimanja funkcije književnosti kao 'kritike svijeta' (Peruško, 2000: 275) pa je tako opravdano čitati *Nevidljive gradove* kao pokušaj uređenja svijeta i njegovo kontroliranje, osobito uzimajući u obzir tvorbenu strukturu romana.

Uz metaforu šaha koja će biti podrobnije objašnjena u poglavlju o tvorbenoj strukturi, u Calvinovim *Nevidljivim gradovima* pojavljuje se metafora odraza koja implicira zrcalo koje se pridružuje popisu postmodernističkih toposa, a predstavlja konačni simbol narcisoidne autoreferencijalnosti (Nemec, 1993: 122).⁶ S obzirom na to da se u narativnoj strukturi teksta zrcale svi prikazani svjetovi i sam tekst, logično je da takav postupak demistificira prirodu književnosti kao zrcaljenje realnosti i u fokus stavlja prirodu fikcionalnosti teksta. Razgovarajući s Markom o putovanjima Kan ga pita zašto se putovanja odvijaju uvijek u prošlosti i može li putovanjem pronaći svoju budućnost na što mu Marko odgovara: „‘Drugdje’ je odraz u negativu“ (Calvino, 1998: 27). Eksplicirajući da su njegova putovanja samo odrazi, Marko samosvjesno upućuje na fikcionalnost svojih svjetova. Negativ podrazumijeva postojanje pozitivna, odnosno odraza pa se takva binarnost može tumačiti kroz strukturalni dualitet u djelu (Peruško, 2000: 293). Budući da je negativ svojevrsan prototip objekta stvoren radi njegovih daljnjih reprodukcija, ‘drugdje’ – opisivani gradovi samo su reprodukcije prototipnog grada – Venecije (usp. Calvino, 1998: 74).

Pored ovih postupaka daljnje tumačenje romana valja opet povezati s pojmom heterotopije koji se odnosi na umnažanje svjetova. Kod umnažanja ne treba zaboraviti ni književni postupak kineskih kutija koje komplicira ontološki horizont (McHale, 1987: 112). Riječ je o postupku kojeg je nazvao Mario Vergas Llosa kod kojeg umeće u cjelinu dio, ali taj dio nije sa cjelinom u odnosu sličnosti već logičke veze – analogije, suprotnosti, interpretacije ili antiteze. Umnažanje svjetova nije samo na onoj razini koja je vidljiva u razlici prostora vidljivog Carstva i Markovih gradova već i na razini cijelog teksta u kojemu se gradovi umnažaju sve dok kombinatoričkim preslagivanjem ne dođu do posljednjeg, pedeset i petoga grada. Umnažaju se oni i međusobno jer svaki kao da je preslika onog prvog (usp. Peruško, 2000: 292), a svi su konačno moguće, imaginarne verzije Markove Venecije: „Da bih razlikovao osobine drugih gradova, moram krenuti od nekog početnog grada koji se onda podrazumijeva. Za mene je to Venecija.“ (Calvino, 1998: 74)⁷ Osim toga, preuzeti likovi Marka Pola i Kublaj-kana, inkorporirane povijesne osobnosti u fikcioniziranom heterokozmu također su primjer još jednog umnažanja u

⁶ Peruško ovu metaforu iščitava u opis grada Eudosije. Zaključuje da se tamo najizravnije opisuje odnos zbilje i njezina nacrt, a pri tome se metonimijski, odražava i geometrijska struktura djela (usp. Peruško, 2000: 296-297).

⁷ Raspudić se osvrće na razmatranje Paula Smethursta koji navodi da je Venecija reprezentativan prostor jer je smještena u laguni između neprijatelja i mora, prostor je koji se ne može odvojiti od ostalih prostora, ključno mjesto trgovačke razmjene kroz Sredozemlje i Orijent (Raspudić, 2006: 157).

smislu propitivanja fikcionalnosti svjetova. S obzirom na to da su *Nevidljivi gradovi* u intertekstualnoj interferenciji s putopisom Marka Pola *Milion*, potrebno je zapitati se je li Calvinov Marko Polo isti onaj Marko Polo iz 13. stoljeća. Hutcheon objašnjava kako je čitatelj postmodernističkih tekstova prisiljen priznati neminovnu tekstualnost znanja o prošlosti te kako se ono danas može spoznati samo putem tekstova (Hutcheon, 1988: 127–128).⁸ Calvinov Marko Polo u *Nevidljivim gradovima* stoga „i jest i nije povijesni Marko Polo.“ (isto: 128)

S obzirom na književne postupke supostavljanja, interpolacije te preslojavanja koji stvaraju zone, u *Nevidljivim gradovima* prepoznaju se intertekstualna, fantastična i povijesna (Peruško, 2000: 60). Intertekstualna i povijesna međusobno se isprepliću referirajući se na putopis *Milion* te preuzete likove Marka Pola i Kublaj-kana, dok se fantastična zona ističe kroz sukobljavanje realnog i mogućeg svijeta, paradoksalnog svijeta postojećih, izmišljenih, prošlih i budućih gradova. Konačno ti postupci dovode do ontološkog rasapa, Kan više nije siguran vjeruje li Marku, postoje li ti gradovi i ti svjetovi.

2. 2. Ontološko-narativna struktura *Vilikon* Jasne Horvat

Vilikon Jasne Horvat roman je koji se intertekstualno naslanja na Calvinove *Nevidljive gradove*. Priča se gradi oko likova istraživača i putnika Marka Pola i Kublaj-kana, mongolskoga vladara, koji Marku daje na zadatak ispričati priču koja će biti dovoljno intrigantna i nova. Marko dobiva 12 mjeseci da pridobije pažnju Velikoga Gospodara, a za uzvrat mu Kan obećava *zlatnu ploču* – propusnicu kojom se može vratiti u svoje Kraljevstvo Hrvatsko. Domišljati Marko, znajući da Veliki Gospodar ima sve što poželi i vidi, pripovijeda o nevidljivim ženama – vilama iz Kraljevstva Hrvatskog, upisujući svaku priču u *magični kvadrat broja 12*.

Ontološko-narativna struktura u Horvatičinu romanu *Vilikon* kompleksnija je negoli struktura Calvinovih *Nevidljivih gradova*. Ona je u *Vilikonu* uvjetovana ponajprije postupkom kratkog spoja (Lodge, 1988) kojim se stvara shematski prikazan autoreferencijalni okvir priče i time uvodi empirijski autor-pripovjedač, a čime se izravno otvara pitanje pripovijedanja⁹ i autorstva. Naime, riječ je o metapriči u kojoj pripovjedačica sama sebe imenuje u posljednjem poglavlju *Tri pripovjedača i tri životopisa*¹⁰, ali i u naslovima

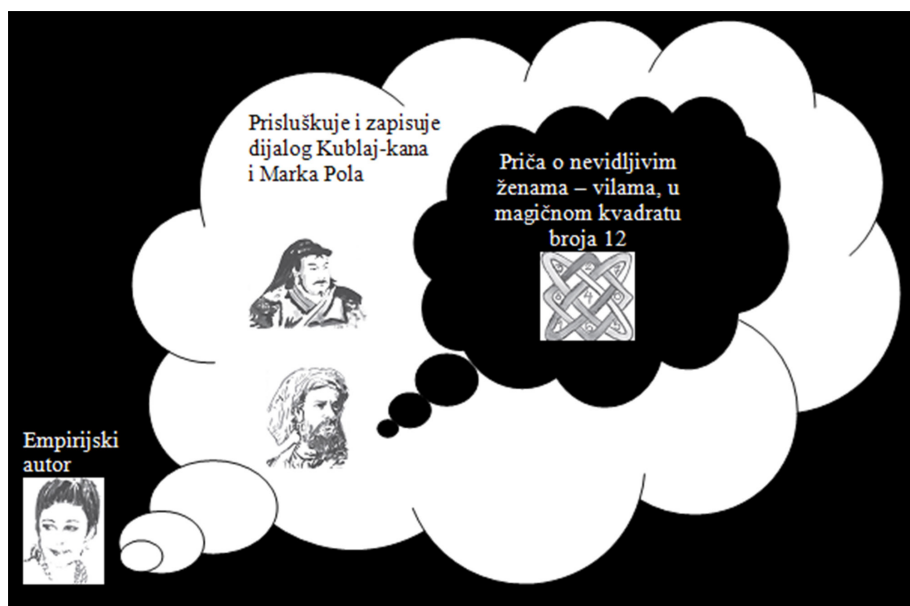
⁸ Sve parafraze iz studije L. Hutcheon s engleskog prevela I. B.

⁹ Adrijana Kos-Lajtmán anotaciju na koricama romana *Vilikon* završava upravo naznačujući alegorijsku razinu čitanja romana.

¹⁰ Iako je poglavlje naslovljeno *Tri pripovjedača i tri životopisa*, naratološka analiza pokazuje kako se u *Vilikonu* radi o dva pripovjedača, zapisivačici i prislušivačici Jasni Horvat,

ilustracija koje predstavljaju autoportrete, Jasnom Horvat, *zapisivačicom*, te potajno prisluškuje te zapisuje dijalog Marka Pola i Kublaj-kana¹¹ te Markova pripovijedanja o vilama. Dijalozi Marka i Kana vrlo su slični onima u Calvinovim *Nevidljivim gradovima*.

Schema 2. Ontološko-narativna struktura *Vilikona*¹²

odnosno empirijskom autoru, te Marku Polu koji pripovijeda leksikonsku razinu o nevidljivim ženama – vilama. Postupak prijelaza pripovjedačkih glasova vizualno je predodređen promjenom tipova slova, a Lodgeovom terminologijom iskazano, takva promjena tipografskoga slijeda predstavlja prekinuti slijed (usp. Lodge, 1988: 276). Isto razbijanje slijeda javlja se i u Calvinovim *Nevidljivim gradovima*. Kurzivom je u romanu ispisana narativna razina dijaloga Marka Pola i Kublaj-kana dok je razina Markova pripovijedanja o gradovima ispisana u normalu. Svjesno upotrebljavanje različitih tipografskih potencijala za različite narativne razine iskazivanje je autoreferencijalnosti teksta (usp. Nemeš, 1993: 120).

¹¹ Pavao Pavličić navodi kako je takav postupak osvrtnosti pisca na djelo na način da sebe predstavlja kao posrednika, onoga koji samo prenosi što je čuo, priređivača rukopisa, karakterističan za autoreferencijalne tekstove postmodernističke prirode (usp. Pavličić, 1993: 106). Tim postupkom autor svjesno sam sebe fikcionalizira dovodeći još jednom u žarište promatranja arbitarnost i fikcionalnost teksta.

¹² Ilustracije iz sheme preuzete su iz romana (str. 256., 260., 263.), a potpisuje ih sama autorka (usp. Horvat, 2012: 264).

U poglavlju *Zapisivati* pripovjedačica se otkriva Marku i Kublaju te ih izvještava o zapisanim razgovorima. U tom se dijelu pojavljuje i jedan tipično postmodernistički topos, a to je rukopis koji predstavlja sam tekst koji je pisan istodobno kad je razgovor slušan, a tekst čitan. U metapriči problematizira se ne samo zapostavljeno pripovijedanje i pisanje u novom dobu „sveopćeg prisluškivanja“ (Horvat, 2012: 242) već i proces uređivanja i izdavanja pa tako kako bi dokazala Marku Polu da ono što je ispričala nije san, pripovjedačica svojim androidom telefonira urednici romana Nives Tomašević koja potvrđuje iščitavanje posljednjeg poglavlja, poglavlja koje se istodobno piše i čita¹³. Pitanje autorstva i originalnosti teksta naznačeno je također u poglavlju *Zapisivati* u kojemu pripovjedačica pripovijeda:

„Razgovore sam im zapisivala od samoga početka i ovu šetnju iskoristila sam da o svojim zapisima izvijestim i samog Marka. [...] Zajedno smo prelistali *Vilikon* i Marko se u svakom susretu s *magičnim kvadratom broja dvanaest* ponovno prekrizio. Pokušavala sam ga uvjeriti da je *Vilikon* rezultat njegove priče i da nikako ne može biti proizvod novog, mojeg doba.“ (isto: 241–242) Tumačenje problema autorstva ulazi u narativnu strukturu pripovijedanja, odnosno današnje nemogućnosti i zaboravljanja pripovijedanja zbog čega i pripovjedačica samu sebe naziva zapisivačicom. S obzirom na moguće alegorijsko čitanje romana kao metanarativnog bitno je zamijetiti citatne pojave u romanu koje mogu biti pokazatelji pripovijedanja kakvo bi trebalo biti, kakvo je nekada bilo i na koje se treba ugledati. Takav je primjer intertekstualnosti *Tisuću i jedne noći*:

„Taj čuveni putnik istodobno će biti i *Šeherezada* i *Alf Layla* – arapski pisar iz 9. stoljeća koji je prvi zapisao Šeherezadinu priču. Pisari ne moraju biti tako uspješni kao što to moraju biti pripovjedači, no Marko Polo je putnik i zbog toga je uspješan u pripovijedanju... On nije jedan od onih putnika koji uzalud putuju jer od svojih putešestvija ne znaju isplesti priču“ (Horvat, 2012: 19–20) Zanimljivo je spominjanje upravo ciklusa *Tisuću i jedne noći* čiji je model vrlo sličan modelu i *Nevidljivih gradova* i *Vilikona*. Ključna su mjesta okvirne priče koje okupljaju fragmentarne nizove priča, u *Nevidljivim gradovima* o gradovima koji nose ženska imena, u *Vilikonu* o mitološkim ženama – vilama. No, u *Vilikonu* se otkrivaju još neke izravne reference koje bi se mogle čitati kao pogodni modeli za povratak pripovijedanju, primjerice, Jorge Luis Borges čijim epigraфом započinje roman, Orhan Pamuk čiji *Snijeg* pripovjedačica čita naglas, Samuel Taylor Coleridge čija pjesnička vizija muči i Pamuka i pripovjedačicu te konačno teorijsko razmišljanje i samog Calvina o *Nevi-*

¹³ Dio neodoljivo podsjeća na priču o procesu uređivanja i izdavanja knjiga u Calvinovom romanu *Ako jedne zimske noći neki putnik* ili metafiktionalne komentare o prijašnjim izdanjima rječnika u Pavićevom *Hazarskom rečniku*.

dljivim gradovima predočenom u *Američkim predavanjima*. Upravo se ova funkcija citatnosti poklapa s onom koju Dubravka Oraić Tolić naziva muzej-skom i arhivarskom, a odnosni se na prepisivanje tradicije kako se ona ne bi zaboravila ili uništila (Oraić Tolić, 1990: 210). Autoreferencijalnom okviru treba svakako pridodati paratekstualne dodatke romanu koji nikako ne smiju biti izostavljeni: bio(biblio)grafske podatke u poglavlju *Tri pripovjedača i tri životopisa* – koji donosi kratke crtice iz života citatnih likova Marka Pola i Kublaj-kanu te same autorice, a bitno je napomenuti i važnost popisa bibliografskih jedinica korištenih za ispisivanje usmeno-mitološkog diskursa o vilama, te *Kazalo pojmova o vilama* koji čitatelju olakšava vraćanje tekstu. Ti paratekstualni dodatci s obzirom na svoju funkciju mogu biti protumačeni i kao metapoetički signali koji održavaju napetost između fikcije i faksije, mitološkog i povijesnog.

Dakle, slično kao i *Nevidljivim gradovima*, u *Vilikonu* dolazi do stvaranja zona, i to ponajprije književnim postupcima supostavljanja i interpolacije. Supostavljanje u romanu podrazumijeva potpuni diskontinuitet vremena pa tako pripovjedačica (su)postoji istodobno s Marko Polom i Kublaj-kanom, dok je interpolacija vidljiva, primjerice, u dijalozima u kojima Marko Kanu prepričava legendu o preimenovanju Jelenskog polja u Grobničko na kojem su se sukobili Batu-kan, Kublajev prethodnik, i Bela IV. Taj primjer interpolacije najbolje prikazuje kako nastaje povijesna zona u romanu. Osim povijesne, koja je kao i ostale potvrđena navođenjem bibliografskih jedinica, prepoznaju se i intertekstualna, fantastična te mitološka zona. Intertekstualna zona cijeli je tekst jer on preispisuje stara hrvatska usmena pripovijedanja o vilama, ali u autoreferencijalnom okviru unosi i neke suvremene autore. Fantastična zona ponajprije se stvara u dijelovima u kojima se problematizira autorstvo rukopisa, odnosno kada pripovjedačica i Marko Polo razgovaraju, dok je mitološka zona najzastupljenija u narativnom leksikonu o vilinskom svijetu. Prikazani postupci i stvorene zone otvaraju ontološka pitanja te, slično kao i u *Nevidljivim gradovima*, Kan ne zna može li vjerovati svemu što Marko pripovijeda i postoji li svijet na kojemu vile zbilja obitavaju, dok Marko ne zna može li vjerovati pripovjedačici koja mu pokazuje rukopis kojeg je on sam pripovijedao.

3. Književne odrednice kombinatorike i tvorbeni struktura *Nevidljivih gradova i Vilikona*

Budući da *Nevidljivi gradovi* i *Vilikon* nude brojne mogućnosti čitanja, ponajprije zbog permutacijskih postupaka kojima se tekst kombinira, potrebno ih je ponajprije definirati kao hipertekstualne romane. Naime, hipertekst

podrazumijeva specifični tip teksta koji umjesto pravolinijskog čitanja nudi mogućnost mnogostrukog pristupa (Popović, 2010: 265). Dakle, riječ je o tekstovima koji su strukturirani prema nekom konceptu ili modelu, moguće i ključu koji u *Nevidljivim gradovima* izostaje, dok je u *Vilikonu* naglašen već na naslovnoj stranici, no i u paratekstualnim dodatcima (ilustracijama, tablicama i fusnotama). Takvi tekstovi stvaraju mrežu fragmenata, a Calvino ih u svojim *Američkim predavanjima* naziva „hiper-romanima“ (Calvino, 2002: 133), i pretpostavlja kako će takvi romani opstati u 21. stoljeću. S obzirom na mogućnosti hiperteksta koji nudi višestruko čitanje, čitanje prema izboru, permutiranje fragmenata, u daljnjem tekstu prikazat će se mogući koncepti, modeli ili ključevi za čitanje Calvinovih *Nevidljivih gradova* i Horvatičina *Vilikona*.

3. 1. Struktura i kombinatorika *Nevidljivih gradova*

Uz ontološko-narativnu strukturu *Nevidljivih gradova*, valja odrediti i analizirati kombinatoričke mogućnosti slaganja koje nude mnogostruka čitanja. Sam Calvino u *Američkim predavanjima* zaključuje:

„Le città invisibili ostaje knjiga u kojoj sam, vjerujem, najviše toga izrekao, i to stoga što sam u jednom jedinom simbolu [grada] mogao sažeti sva svoja razmišljanja, iskustva, pretpostavke; stoga što sam izgradio izbrušenu strukturu u kojoj svaki tekst stoji pored drugih u slijedu koji ne podrazumijeva dosljednost ili hijerarhiju, već mrežu unutar koje se mogu uočiti mnogostruki putovi i izvesti višestruki i razgranati zaključci“ (Calvino, 2002: 84).

Uzme li se u obzir već spomenutu tvrdnju da Calvino književnošću pokušava kritizirati svijet, stoga ga sažeti i usustaviti, nije čudno da to radi na način da preuzima neke obrasce koji potenciraju kombinatoričko slaganje, a u podlozi imaju matematičke nizove.¹⁴ Metafora šaha također je bitna za tvorbenu strukturu teksta budući da ona predstavlja književni postupak tvorbe djela (Peruško, 2000: 300). Ta metafora upozorava da djelo nije završen čin pisanja, već u njemu nužno sudjeluje čitatelj koji pravi poteze s obzirom na situaciju koju

¹⁴ Niti Raspudić (2006), niti Peruško (2000) ne nude nekakvo kombinatoričko čitanje tvorbenih struktura, iako navode kako ona jest kombinatorička. Štoviše, Peruško napominje kako se neće upuštati u crtanje dijagrama: „čija bi informativnost ionako bila sporna“ te pri tome navodi kako su prvo i posljednje poglavlje složene sheme (nadalje će još samo spomenuti i geometrijsku strogost kombinatoričkog modela), dok su ostala kraća jednostavni nizovi pet različitih kategorija gradova (abcde, bcdef) (Peruško, 2000: 290). Naime, upitno je koja je definicija kombinatorike prema kojoj shemu sa slovima izvodi Peruško te po čemu se ona razlikuje od permutacije znajući da su permutacije dijelom kombinatorike i da one postavljaju dodatni uvjet u prebrojavanju, a u Calvina je uvjet izričito naglašen – kategorizacija gradova.

u igri pisanja nudi autor. Također, sam Calvino objašnjava da je „književno djelo jedno [je] od tih sitnih djeličaka u kojima se postojeće kristalizira u neki oblik, zadobiva neki smisao, ali ne trajni, konačni smisao, ukočen u mineralnoj nepokretnosti, već živ poput organizma“ (Calvino, 2002: 82). Zbog toga se *Nevidljivi gradovi* mogu čitati i tumačiti na različite načine. Različiti su autori do sada ponudili različita čitanja *Nevidljivih gradova*, a sva tumačenja svode se na tvorbenu strukturu djela.

a) Glazbena partitura

Carolyn Springer tako ističe glazbeni kod koji je upisan u *Nevidljivim gradovima*, a tumači ga ponajprije kroz *Kazalo*, odnosno okvir roman, poglavlja i pripadajuće gradove na način da ih upisuje u notno crtovlje te stvara glazbenu partituru (Springer, 1985).

Schema 3. Grafički prikaz gradova i glazbena partitura (isto: 299)

Fig. A. Graphic

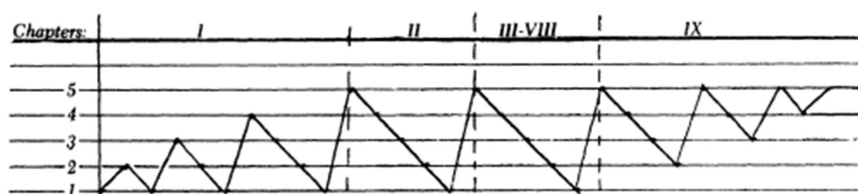
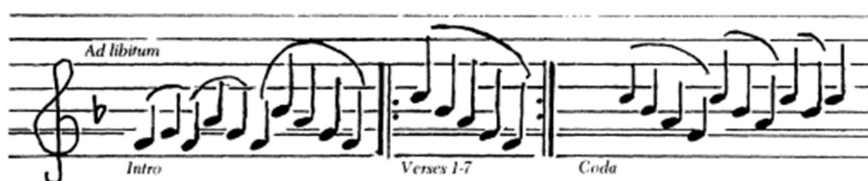

Fig. B. Musical notation

b) Sinusoida

Ruth Dunster nudi sljedeću formulu, svojevrsnu sinusoidu (iako ju tako nigdje ne naziva), *Nevidljivih gradova* te napominje kako je funkcija Calvinova teksta stvoriti zagonetku, prije nego ponuditi prijedlog, odnosno funkcija je osloboditi čitatelja i dati mu autonomiju čitanja kako bi sam odgovorio na zagonetku (Dunster, 2010).¹⁵

¹⁵ S obzirom na kombinatoriku moguće je pustiti čitatelja da sam izabire redoslijed čitanja, no

Shema 4. Red čitanja prema izvještajima gradova

Classification of Cities										
Chapter 1	M1									
	M2	D1								
	M3	D2	Si1							
	M4	D3	Si2	Th1						
Chapter 2	M5	D4	Si3	Th2	Tr1					
Chapter 3		D5	Si4	Th3	Tr2	E1				
Chapter 4			Si5	Th4	Tr3	E2	II1			
Chapter 5				Th5	Tr4	E3	II2	De1		
Chapter 6					Tr5	E4	II3	De2	Sk1	
Chapter 7						E5	II4	De3	Sk2	C1
Chapter 8							II5	De4	Sk3	C2
Chapter 9								De5	Sk4	C3
									Sk5	C4
										C5
										H5

Figure 5 - Reading order of City Reports. (© R. Dunster, 2010).

M = cities and memory
D = cities and desire
Si = cities and signs
Th = thin cities
Tr = trading cities
II = cities and names

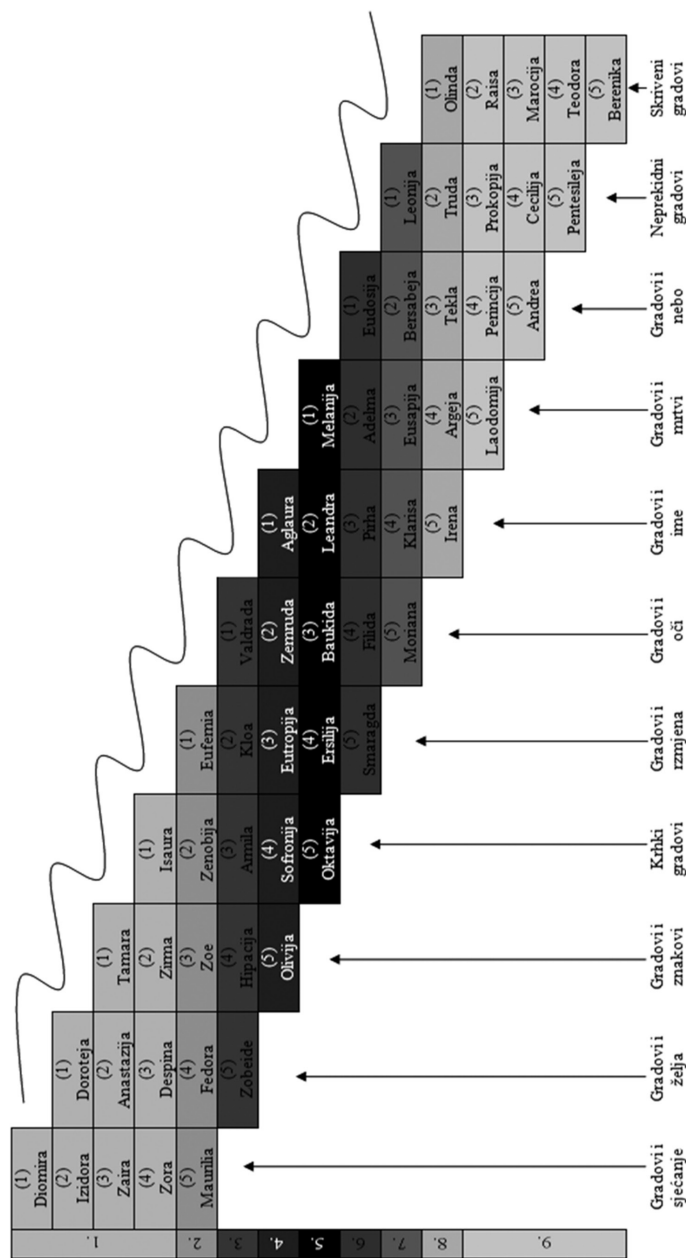
E = cities and eyes
De = cities and the dead
Sk = cities and the sky
C = continuous cities
H = hidden cities

Sljedeća shema (shema 5.) modificirana je i prilagođena shema preuzeta od Dunster, a pokazuje na koji se način stvara strukturna (kvazi)sinusoida na temelju koje se mogu izvesti još neka čitanja gradova.¹⁶ Sinusoida može predstavljati filigranski horizont grada u kojemu se oslikavaju moguće i nevidljive građevine, njegov obzor. Iz nje proizlazi shema 6. koja pokazuje samo jedan brijeg ponuđene sinusoida, odnosno jednu moguću građevinu u gradu u kojoj je upisan cijeli grad.

ne treba zaboraviti da Calvino u gradove ipak upisuje i jedan uvjet, a to su imenova poglavlja u koja su gradovi uklopljeni, to je njihova sistematizacija i katalogizacija s obzirom na neko obilježje.

¹⁶ Stručnu pomoć oko tumačenja i crtanja strukture *Gradova* te ostalih matematičkih računica u radu ponudila je Ana Buljubašić, studentica Odjela za matematiku Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

Shema 5. Strukturna sinusoida *Nevidljivih gradova*¹⁷

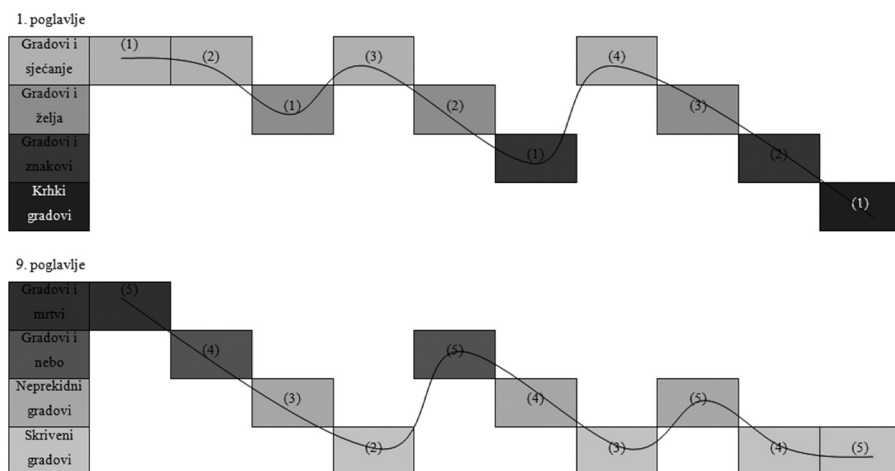
¹⁷ Prilagođeno prema: Dunster, 2010: 71.

Shema 6. Strukturni brijeg sinusoide *Nevidljivih gradova*

1.	(1) Diomira					
	(2) Izidora	(1) Doroteja				
	(3) Zaira	(2) Anastazija	(1) Tanara			
	(4) Zora	(3) Despina	(2) Zirma	(1) Isaura		
2.	(5) Maurilia	(4) Fedora	(3) Zoe	(2) Zenobija	(1) Eufemia	
3.	(5) Zobeide	(4) Hipacija	(3) Armila	(2) Kloa	(1) Valdrada	
4.	(5) Olivija	(4) Sofronija	(3) Europija	(2) Zenruda	(1) Aglaura	
5.	(5) Oktavija	(4) Erslija	(3) Bankida	(2) Leandra	(1) Melanija	
6.	(5) Smaragda	(4) Filida	(3) Pirha	(2) Adeima	(1) Eudosija	
7.	(5) Moriana	(4) Klarisa	(3) Eusapija	(2) Bersabeja	(1) Leonija	
8.	(5) Irena	(4) Argeja	(3) Tekla	(2) Truda	(1) Olinda	
9.	(5) Laodoniija	(4) Perinciija	(3) Prokopija	(2) Raisa		
	(5) Andrea	(4) Cecilija	(3) Marocija			
	(5) Pentestileja	(4) Teodora				
	(5) Berenika					

c) Obzor grada

Shema 7. također se naslanja na prethodna čitanja strukture *Gradova* kao obzora, a posebice je to istaknuto u prvom i posljednjem poglavlju u kojemu su izvještaji deset gradova. Za razliku od sinusoide koja se uvjetno može shvatiti kao obzor budući da prikazuje simetrijski jednake dijelove grada, ovakva shema je realnija i raznovrsnija, no usporede li se oba poglavlja, vidljivo je da su ona zapravo obrnuto simetrična.

Shema 7. Zrcalni obzor grada u *Nevidljivim gradovima*

d) Fibonaccijev niz

Shema 8. za razliku od prethodnih čitanja, koja se temelje na geometrijskim crtežima, nudi čitanje tvorbene strukture kroz ključ Fibonaccijeva niza. Iako on nije do kraja razrađen jer su *Gradovi* građeni simetrično, on slijedi obrazac 1-2-3 te u posljednjem poglavlju 3-2-1.¹⁸

Shema 8. Fibonaccijev niz u *Nevidljivim gradovima*: raspored od Diomire do Sofronije i od Adelme do Berenike

¹⁸ Na ovakvo čitanje potaknula je omotnica engleskog izdanja *Nevidljivih gradova* iz 1974. na kojoj je u fokusu puževa kućica koja čini spiralu. Njezine su proporcije zlatnoga reza, odnosno prate Fibonaccijev niz. (Usp. http://www.goodreads.com/book/show/42205.Invisible_Cities)

Gradovi						
Gradovi i oči	Gradovi i razmjena	Krhki gradovi	Gradovi i znakovi	Gradovi i želja	Gradovi i sjećanja	Linearni poredak gradova u tekstu
					(1)	1
					(2)	2
				(1)		3
					(3)	4
				(2)		5
			(1)			6
					(4)	7
				(3)		8
			(2)			9
		(1)				10
					(5)	11
				(4)		12
			(3)			13
		(2)				14
	(1)					15
				(5)		16
			(4)			17
		(3)				18
	(2)					19
(1)						20
			(5)			21
		(4)				22

Gradovi						
Gradovi i oči	Gradovi i ime	Gradovi i mrtvi	Gradovi i nebo	Neprekidni gradovi	Skriveni gradovi	Linearni poredak gradova u tekstu
		(2)				34
			(1)			35
(5)						36
	(4)					37
		(3)				38
			(2)			39
				(1)		40
	(5)					41
		(4)				42
			(3)			43
				(2)		44
					(1)	45
		(5)				46
			(4)			47
				(3)		48
					(2)	49
			(5)			50
				(4)		51
					(3)	52
				(5)		53
					(4)	54
					(5)	55

e) Kombinatorika niže razine

Karen Li (2002) nudi vrlo jednostavno objašnjenje matematike niže razine kombinirajući brojeve i slova. Naime, ona objašnjava da je struktura *Nevidljivih gradova* vrlo jednostavna: postoji jedanaest subjekata (skup gradova prema određenim obilježjima, odnosno poglavlja: gradovi i sjećanja, gradovi i želje, gradovi i znakovi, krhki gradovi, gradovi i razmjene, gradovi i oči, gradovi i ime, gradovi i mrtvi, gradovi i nebo, neprekidni gradovi, skriveni gradovi) koje obilježava slovima (A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K) od kojih svaki subjekt ima pet gradova (1, 2, 3, 4, 5) te se prema tome kombiniraju. Dakle, kombiniranje slova i brojeva daje sljedeće nizove (Li, 2002: 87):

1. poglavlje: A1, A2, B1, A3, B2, C1, A4, B3, C2, D1.
2. poglavlje: A5, B4, C3, D2, E1
3. poglavlje: B5, C4, D3, E2, F1
9. poglavlje: H5, I4, J3, K2, I5, J4, K3, J5, K4, K5.

U početnom i završnom poglavlju deset je gradova dijametralno raspoređeno. Unutrašnji pak raspored gradova slijedi niz do broja 5 u kategorizaciji te svako sljedeće poglavlje počinje upravo petim gradom u istom nizu. Prema tom modelu se iscrpljuju sve kombinacije brojeva i slova:

4. poglavlje: C5, D4, E3, F2, G1

5. poglavlje: D5, E4, F3, G2, H1

6. poglavlje: E5, F4, G3, H2, I1

7. poglavlje: F5, G4, H3, I2, J1

8. poglavlje: G5, H4, I3, J2, K1.

Matematički se može izračunati kolike su kombinacije čitanja Calvinovih *Gradova*, odnosno s obzirom na uvjet koji on daje, izračunavaju se njegove permutacije. Formula za izračunavanje načina čitanja romana je sljedeća:

$$11! \times 11 \times 5! = 5.26 \times 10^{10}$$

Kombinatoričko-tvorbena struktura Calvinovih *Nevidljivih gradova* prepuštena je beskonačnom tumačenju čitatelja, a u radu su prikazane i tumačene samo neke od njih. Iako, ne postoji univerzalan način čitanja *Nevidljivih gradova*, tj. on je proizvoljan za svakog čitatelja ponaosob, mreža fragmenata ipak nudi smisljena tumačenja. U *Vilikonu* se pak eksplicitno daje uputa za čitanje, ali tek u posljednjem poglavlju.

3. 2. Struktura i kombinatorika *Vilikona*

Dok se Calvinovi *Gradovi* mogu nazvati samo kombinatoričkim tekstom, tvorbena struktura *Vilikona* upućuje na konceptualni pristup usustavljiivanja teksta, ali s lematiziranim diskursom. Kos-Lajtman i Horvat objašnjavaju da prozna djela koja „koriste leksikografske tehnike sustavne fragmentarizacije teksta s obzirom na abecedni, kronološki ili neki drugi kriterij, uporabom leksikografskih termina, osobito onih koji se ekspliciraju u naslovima kao što su *rječnik* ili *enciklopedija* te karakterističnih leksikografskih tehnika kao što su definiranje, objašnjavanje, komentiranje, navođenje izvora i natukničko navođenje“ valja nazvati lemskom prozom (Kos-Lajtman, Horvat, 2012: 23). To su tekstovi koji spajaju književno i znanstveno. Konceptualna umjetnost, podrazumijeva ideju, misaoni plan, projekt i program umjetničke ili znanstvene discipline koji se može realizirati kao knjiga, tekst, dijagram, struktura dijagrama, fotografija i dr. (Šuvaković, 2005: 308). Prema tome umjetničko je djelo „smišljen i usmjeren projekt (koncept) realizacije predmeta, situacije, događaja, teksta“ (isto: 308). Takav pristup podrazumijeva teorijsko promišljanje, uređivanje i uklapanje teksta u zadani koncept/model.

Konceptualizacija teksta podrazumijeva konkretan koncept, model tvorbe strukture pa time i čitanja teksta,¹⁹ a u *Vilikonu* takav model predstavlja *magični kvadrat broja 12*. Model magičnog kvadrata Bagić naziva čarobnim kvadratom koji nudi palindromsku, pa i kombinatoričku, strukturu čitanja vodoravno i okomito, slijeva nadesno i zdesna nalijevo, ali i dijagonalno (Bagić, 2012: 222–223).²⁰ U kvadratu magičnog broja 12 suma je svih polja zbrojenih okomito, vodoravno i dijagonalno uvijek 12:

3	2	7	= 12
8	4	0	= 12
1	6	5	= 12
12=	12=	12=	=12

Takvim eksplicitnim uvođenjem reda u nered, autorica daje uputstvo za čitanje (usp. Horvat, 2012: 251), odnosno daje ključ čitanja koji izostaje u *Nevidljivim gradovima*. Vrlo je jasno zašto se pojavljuju uputstva za čitanje iz sljedećeg autometapoetičkog komentara:

¹⁹ Ostali Horvatićini romani *Az* (Naklada Ljevak, 2009), *Bizarij* (Naklada Ljevak, 2009) i *Auron* (Naklada Ljevak, 2011) također na poseban način modeliraju tekst s obzirom na obrasce. Roman je *Az* tako strukturiran da prati sustav glagoljičkih pismena, roman *Bizarij* strukturiran je s obzirom na gramatičke veznike i složene rečenice, dok je roman *Auron* strukturiran slijedeći obrazac Fibonaccijeva niza.

²⁰ Horvat u biobibliografskim podatcima posebno ističe zanimanje za magične kvadrate: „U slobodno vrijeme izučava magične kvadrate. U njima prepoznaje geometrijske i vrlo stare aritmetičke figure o čijim su zadivljujućim osobinama prvi govorili Kinezi. Tako se u njezinoj zbirci magičnih kvadrata nalazi i magični kvadrat *Lu shu* (prvi red: 6, 9, 2, drugi red: 3, 5, 7, treći red: 8, 1, 4) iz 4. st. pr. Krista, kvadrat izrazitih religijskih i mističnih značenja. Uz *Lu shu*, omiljeni kvadrat joj je kvadrat kojega je svećenik Moskopulo u 14. stoljeću predstavio kršćanima kao i *magični kvadrat* Albrechta Dürera s njegova bakroreza *Melankolija*, inspiriran manuskriptom *De Occulta Philosophia* Heinricha Corneliusa Agrippe.“ (Horvat, 2012: 264)

„Nepravедno je čitatelja ostaviti da traži i rekonstruira do pola pročitane priču. Ne želim zamišljati kraj – ni svoj, ni bilo čiji drugi. Početak i kraj dobivamo, a ono što je između njih stvaramo upravo zato da bismo izbjegli razmišljati o početku i kraju. Priču trebam! I uključenog pripovjedača. Nekoga o kome znam sve i ništa. Nekoga toliko velikog da mu svijet ne premašuje njegovu osobnu mjeru, a koji je ujedno još uvijek toliko čovjek da ipak stane u knjigu.“ (isto: 14)

Slično kao u *Nevidljivim gradovima* u kojima se pojavljuje metafora šaha, i u *Vilikonu* postoji metafora koja se može tumačiti kao autoreferencijalna s obzirom na tvorbenu strukturu teksta. To je metafora mreže koju Calvino usko povezuje s hiper-romanima. Model i metafora mreže ponajprije se očituju i potvrđuju u romanima koji „predočuju akumulativnu, modularnu, kombinatoričku strukturu“ (Calvino, 2002: 133), kakav je roman *Vilikon*. Metafora mreže pojavljuje se u autoreferencijalnom okviru romana nakon citata preuzetog upravo iz Calvinovih *Američkih predavanja* u kojima on zaključuje da su *Nevidljivi gradovi*, intertekst *Vilikona*, mreža unutar koje se nude višestruke veze i mnogobrojni zaključci:

„Mi smo pauci brojnih mreža. Neke od mreža čine ljudi. Niti tih mreža veze su koje nas povezuju, razvezuju i zavezuju. Neke su druge mreže putovanja, mjesta, stvari, kalendara i zbivanja. Jedna mreža ponekad sadrži dijelove ostalih mreža. Takve mreže susrećem u knjigama, na slikama i na fotografijama. Postanem li pauk takve mreže, svoju matičnu mrežu napuštam i gradim novu u kojoj prisluškujem. Niti te mreže čine dijelovi priče koja je prisluškivana tekстом ili slikom. Pripovjedač je samo posrednik i posve nevažan pauk mreže koja se izgrađuje pisanjem ili slikanjem o čvorištima – mjestima i likovima. Ponekad, nove mreže ne grade se čitanjem, slušanjem ili promatranjem nego pisanjem, slikanjem ili fotografiranjem. Tada se matična mreža u cijelosti ugrađuje u onu novu koja nastaje, a njezine niti trajno ulaze u nas, pauke pišce, i postaju dijelom naših sitnih, crnih tijela.“ (Horvat, 2012: 15)

No, stvar nije tako jednostavna ni kod Horvat bez obzira na uputu za čitanje i palindromsku strukturu magičnog kvadrata. Naime, u *Vilikonu* su poglavlja građena u skladu s poljima kvadrata, a lematizirane narativne jedinice koje predstavljaju obilježja vila proizlaze iz upisanih brojeva. Ukupnost navedenih književnih postupaka stvara narativni leksikon.²¹ Dok u *Nevidljivim gradovima* metafora atlasa predstavlja katalog gradova, pa slijedom toga i roman jest katalog gradova, u *Vilikonu* narativna lemska poglavlja predstavljaju katalog vila, njihova zajednička, opća obilježja te tipologizaciju

²¹ Jezičnim ludizmom autorica je istaknula da je riječ o narativnom leksikonu već u samom naslovu roman: *Vilikon* – vilinski leksikon.

vila i specifična obilježja pojedinog tipa vila. Tako će, primjerice, poglavlje *Polje 3: O prošlom dobu, vilinskim rađanjima i kako su vile dobile ime* biti ustrojena kao tri lemske jedinice – tri vilinska obilježja, o *Zlatnom dobu* kada su vile vladale svijetom, o vilinskim rađanjima i mogućnostima postajanja vila te o tome kako su vile dobile ime. Jedino polje koje ne sadrži lematSKU jedinicu je *Polje 0: O tome kad se vile ne pojavljuju* u kojemu je izostavljeno pripovijedanje Marka Pola o vilama, odnosno izostavljena je lemska obrada te polje donosi samo obilježje koje je u skladu s brojem 0 – vilinski izostanak.

Prema tumačenjima koje Horvatičin *Vilikon* nudi, a slijedom permutacija u kojima se uključuje ponajprije kombiniranje stupaca, redova i dijagonala, ali i međusobnih lematSKih jedinica po poljima, formula čitanja *Vilikona*, odnosno njegovog leksikonsko-vilinskog dijela je sljedeća:

$$16 \times 3! \times 2! \times 7! \times 8! \times 4! \times 1! \times 6! \times 5! = 8.0905 \times 10^{16}$$

Paratekstualni dodatak kazala *Kazalo pojmova o vilama* koje Kos-Lajtnan i Horvat nazivaju popratnom lematizacijom (Kos-Lajtnan i Horvat, 2012: 26–27) dodatno umnožava čitanja te uvodi čitanje po željenim pojmovima koje isključuje model magičnog kvadrata broja 12 i prema tome i kombiniranje njegovih polja.

4. Zaključak

Zaključna paralelna tumačenja Calvinovih *Nevidljivih gradova* i Horvatičina *Vilikona* prikazat će se u tablici navođenjem njihovih polazišnih i zajedničkih obilježja.

Tablica 1. Usporedba *Nevidljivih gradova* i *Vilikona*

<i>Nevidljivi gradovi</i>	<i>Vilikon</i>
Intertekst	
<i>Milion Marka Pola</i>	<i>Nevidljivi gradovi</i> Itala Calvina, <i>Milion Marka Pola</i>
Naratološki okvir	
Dijalog kao okvirna priča kojom se povezuju fragmenti o gradovima	Dijalog kao okvirna priča koja okuplja leksikonska tumačenja o vilama, no zapravo je i sama priča u priči
Tematsko-motivska katalogizacija	
Fragmenti o nevidljivim gradovima skupa predstavljaju katalog mogućega atlasa	Katalog vilinskih obilježja i tipologizacija vila kroz leksikonsku obradu
Topos mreže	
Mrežna naracija, mreža fragmenata gradova	Tekst kao mreža magičnog kvadrata, mrežna naracija
Kombinatorika	
Slaganja gradova u veće cjeline	Kombinatorika magičnog kvadrata broja 12
Mogućnosti tumačenja	
Mnogostruka čitanja bez ključa koje nudi mnoga tumačenja	Mnogostruka čitanja s ključem koji nudi model magičnog kvadrata
Autoreferencijalnost	
Metafore atlasa, šaha i odraza	Okvir koji problematizira rukopis teksta, uvođenje empirijskog autora, metafora mreže

Oba romana korespondiraju putem zajedničkog interteksta, s nadograđenom razlikom koja proizlazi iz postmodernističkog povijesnog odmaka i razvoja: dok je intertekst Calvinovih *Nevidljivih gradova* *Milion Marka Pola*, u *Vilikonu* se za primarni intertekst uzimaju Calvinovi *Nevidljivi gradovi* na kojeg se nadovezuje sekundarni *Milion Marka Pola*. Zbog istog interteksta oba romana imaju zajedničke citatne likove Marka Pola i Kublaj-kana čiji međusobni dijalozi otvaraju narativnu strukturu sličnim književnim postupcima, ali različitim tematsko-motivskim sadržajima. Njihov je fokus u *Nevi-*

dljivim gradovima usredotočen na gradove koje Kublaj-kan nikada nije vidio, dok su u *Vilikonu* u fokusu nevidljive žene – vile. Postmodernistički topos mreže vrlo je bitna sastavnica obaju romana koji kao hipertekstualni nude različite načine tumačenja. Riječ je o kombinatoričko-permutacijskim slaganjima i prebrojavanjima. Autoreferencijalnost se u *Nevidljivim gradovima* iščitava najprije kroz metafore atlasa, šaha i odraza, dok u *Vilikonu* postoji autoreferencijalni okvir u čijem je fokusu rukopis samog romana te metafora mreže.

Paralelna tumačenja dvaju romana potvrđuju obilježja postmodernizma s naglaskom na interakciju čitatelja i pisca i njihovu uporabu (inter)teksta, historiografije, mitologije, geografije, matematike i leksikologije te *Nevidljive gradove* Itala Calvina određuju kao kombinatorički itinerarij mogućih gradova, a *Vilikon* Jasne Horvat kao lemski dokumentarij mitoloških bića – vila.

Literatura

- Bagić, Krešimir 2012. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga
- Calvino, Italo 1998. *Nevidljivi gradovi*. Zagreb: Ceres
- Calvino, Italo 2002. *Američka predavanja: šest prijedloga za sljedeće tisućljeće*. Zagreb: Ceres
- Horvat, Jasna 2012. *Vilikon*. Zagreb: Naklada Ljevak
- Hutcheon, Linda 1988. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London/ New York: Routledge
- Kos-Lajtman, Andrijana; Horvat, Jasna 2012. *Paradigma lemske proze*. Approaches and Methods in Second and Foreign Language Teaching, Akbarov, Azamat; Cook, Vivian (ur.). Sarajevo: International Burch University, str. 21–30.
- Li, Karen 2002. *Programmed Design: The Systematic Method And The Form Of Pattern*. Symmetry: Art and Science, Vol. 2., No. 1–4 (2002), str 85–89.
- Lodge, David 1988. *Načini modernog pisanja: metafora, metonimija i tipologija moderne književnosti*. Zagreb: Globus/ Stvarnost
- Mathews, Harry; Brothie, Alastair (ur.) 2005. *Oulipo Compendium*. London/ Los Angeles: Atlas Press/ Make Now Press
- McHale, Brian 1987. *Postmodernist fiction*. London: Methuen
- Nemec, Krešimir 1993. *Autoreferencijalnost i romaneskna samosvijest*. Intertekstualnost & autoreferencijalnost, Oraić Tolić, Dubravka; Žmegač, Viktor (ur.). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 115–124.

- Oraić Tolić, Dubravka 1990. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske
- Pavličić, Pavao 1993. *Čemu služi autoreferencijalnost?* Intertekstualnost & autoreferencijalnost, Oraić Tolić, Dubravka; Žmegač, Viktor (ur.). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 105–114.
- Peruško, Tatjana 2000. *Roman u zrcalu: suvremena talijanska proza između samosvijesti i pripovijesti*. Zagreb: Naklada MD
- Popović, Tanja 2010. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art/Edicija
- Raspudić, Nino 2006. *Slaba misao – jaki pisci: postmoderna i talijanska književnost*. Zagreb: Naklada Jurčić
- Solar, Milivoj 2004. *Ideja i priča*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
- Springer, Carolyn 1985. *Textual Geography: The Role of the Reader in „Invisible Cities“*. Modern Language Studies, Vol. 15, No. 4, Fifteenth Anniversary Issue (Autumn, 1985), str. 289–299.
- Šuvaković, Miško 2005. *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Ghent: Horetzky Vlees & Beton
- Mrežni izvori
- Dunster, Ruth M. 2010. *The Abyss of Calvino's deconstructive writing: An apologetic for Non-foundational Theology*. Glasgow: University of Glasgow, (magistarski rad), <http://theses.gla.ac.uk/1961/> (23.12.2012., 00:09)
- http://www.goodreads.com/book/show/42205.Invisible_Cities (11.1.2013., 14:24)

Ivana BULJUBAŠIĆ & Tina VARGA OSWALD

**PARALLEL INTERPRETATIONS OF *INVISIBLE CITIES* BY
ITALO CALVINO AND *VILIKON* BY JASNA HORVAT**

Parallel interpretations of postmodernist novels, *Invisible Cities* by Italo Calvino and *Vilikon* by Jasna Horvat confirm several postmodernist determinants within Brian McHale's theoretical framework. Next to the ontological structure of both novels, the author seeks to show the narrative, formative and combinatorial structures. Literary procedures that contribute to their construction are: intertextuality, auto-reference, *topoi*, networks, and lemmatization. The backbone of both novels is a mutual intertext that implies mutual characters, but with a different theme and motif. Auto-reference in *Invisible Cities* is evident in the atlas metaphor, chess and reflection, whereas in *Vilikon* the

auto-referential framework is based on the manuscript of the novel and the network metaphor. Postmodern *topoi* like mirrors, labyrinths, maps, travels, lexicons, and networks are also analyzed. Although most literary procedures coincide in both novels, the key for interpreting in *Vilikon* is a novelty compared to *Invisible Cities*.

Keywords: *Italo Calvino, Jasna Horvat, postmodernism, ontological-narrative structure, combinatorial-formative structures.*

UDK 821.133.1.09-1

Izvorni naučni rad

Đurđa ŠINKO-DEPIERRIS (Zadar)

Franjo VRANČIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

ddepierre@unizd.hr

fvrancic@unizd.hr

TEMA KENTAURA I DUALNOSTI U PJESNIČKOM DJELU MAURICEA DE GUÉRINA

Hibridni lik Kentaura oduvijek je izazivao zanimanje književnika pa će mu se pokloniti znatna pozornost i u francuskom pjesništvu 19. stoljeća. Među francuskim pjesnicima koji su se nadahnuli tim mitološkim bićima posebno se ističe Maurice de Guérin (1810–1839.). Ona privlače njegovu pozornost zbog njihove izrazito dvojne prirode. Tu dualnost nalazimo kako u njegovom djelu *Reliquiae* (1961.) s naglaskom na kršćanstvo, tako i u poemama *Kentaur*, *Bakantica* i *Glauko* u kojima se susrećemo s pjesnikovim panteizmom. No, *Zelena bilježnica* nam pokazuje da je upravo Guérinova volja prikazati Boga i opjevati stvaranje Zemlje bila njegova glavna misao vodilja tijekom kratkotrajnog pjesničkog stvaralaštva. Maurice de Guérin odabire mitološke likove Kentaura i Bakanicu da bi kroz njih opjevao prirodu i svijet. Premda ga privlači odmetnički duh opata Lamennaisa čije su ideje suprotne stavovima službene Crkve, Guérin ipak ostaje vjeran Vatikanu i Crkvi u Francuza. Uz to, Guérinova poezija izmiče svakoj klasifikaciji jer nije ni posve katolička, ni potpuno poganska, ali ni savršeno romantičarska niti još simbolistička što joj na određeni način daje pečat izvornosti.

Ključne riječi: *grčka mitologija, kentaur, dualnost, katolicizam, panteizam, priroda*

Uvod

Svijet je Kentaura oduvijek izazivao veliko zanimanje helenista, filozofa i književnika, pa će se ovim hibridnim bićima pokloniti znatna pozornost i u francuskom pjesništvu 19. stoljeća. Među francuskim pjesnicima različitih

književnih pokreta – romantizma, parnasijanizma i simbolizma – koji su se nadahnuli mitološkim likovima Kentaura, ističu se Maurice de Guérin, Leconte de Lisle, José-Maria de Heredia, Alphonse Rabbe i Henri de Régnier. Svaki od tih pjesnika predočava ih na sebi jedinstveni način, ali kod svih postoje zajednički elementi u odnosu na ta mitološka bića zbog čega bismo tesalijske konjanike kao glavne likove poetskih tekstova spomenutih autora mogli prikazati u sintezi koja bi ih dosta vjerno definirala.

U svojoj *Enciklopediji simbola* Michel Cazenave donosi njihove osnovne osobine i dvosmisleni simboličku vrijednost koja im se dodijeljuje još od grčke antike:

Još od drevne Grčke simbolika ovih hibridnih bića s tijelom konja i ljudskim poprsjem je dvosmislena. Grčka mitologija nam govori o borbi Kentaura protiv Lapita, naroda s planina Tesalije u kojoj su ova čudovišta u pijanom stanju pokušala oteti njihove žene. Upravo zbog toga što njihov ljudski dio nije dovoljno snažan da obuzda njihovu životinjsku prirodu simbolika ih smatra utjelovljenjem animalnosti, divlje snage i nagona.

U srednjem vijeku predstavljaju suprotnost plemenitom vitezu koji, za razliku od Kentaura, uspijeva nadvladati svoje strasti, a uz to, osokoljeni svojom tjelesnom snagom, utjelovljenje su oholosti.

Međutim, antika poznaje Kentaure kojima su bile pridavane pozitivne osobine zahvaljujući upravo njihovoj dvojnoj prirodi. Oni se zbog svoje razboritosti smatraju izrazitim iznimkama svoga roda simbolički ga označavajući vrstom koju osim snage karakterizira i razum. Tako su Jason i Ahil za učitelja u svojoj mladosti imali mudrog kentaura Hirona koji ih je naučio kako upotrijebiti ljekovito bilje, ali i mnogim drugim iskustvima i spoznajama. Ovo dobrohotno biće je umrlo greškom pogodeno jednom Heraklovom otrovnom strelicom nakon čega je nastala priča da se najveći antički junak zatim popeo na nebo gdje utjelovljuje Strijelca, deveti znak horoskopa.¹

Kentauri su bili mitski narod polu-ljudi polu-konji. Njih grčka mitologija u svom početku ne poznaje, već se pripisuju Maloj Aziji koju su nastavali Sileni², stvorenja slična Kentaurima. Glava, ruke i poprsje su im kao u čovjeka, a ostatak tijela i noge (dva para) kao u konja, žive u šumama, a hrane se sirovim mesom. Skloni su opijanju te otimanju žena, pa se u simbolici smatra-

¹ Cazenave, Michel: *Encyclopedie des symboles*, Livres de Poche, Pariz, 1998., str. 19.

² Sileni su bili demoni prirode slični satirima od kojih se razlikuju po tome što imaju neke osobine konja (rep, šiljaste uši, kopita) za razliku od satira koji su poluljudska, polukozja bića. Po riječima Pauzanija, ime Silen se isto tako koristilo za Satira. *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Seghers, Pariz, 1962., str. 291.

ju kao personifikacije životinjskog, divlje snage i instinkta jer njihova ljudska komponenta nije sposobna obuzdati im životinjsku prirodu. Prvi je Kentaur bio sin kralja Iksiona i Nefele, božice oblaka, što znači da je po rođenju pripadao polu-božanstvima. U svom početku su to bila izrazito divlja i prema ljudima neprijateljski raspoložena stvorenja. No, s vremenom njihova početna surovost iščezava, te se pridružuju Silenima i Panu tvoreći s njima razuzdano društvo boga Dioniza³.

Temu Kentaura i dualnosti analizirat ćemo u poemi u prozi *Kentaur* francuskog pjesnika Mauricea de Guérina, pri tome se pozivajući nadasve na teoretsko djelo čuvenog francuskog heleniste Jean-Pierrea Vernanta⁴ (1914–2007.) *Mit i misao kod Grka*⁵ u kojoj nam autor definira dualnost kao

*(...) psihološku kategoriju koja pretpostavlja drukčiji misaoni pristup od našeg. Dvojnost je sasvim oprečna slici. Ona nije jedan običan predmet, ali nije ni proizvod razuma: niti oponašanje nekog stvarnog predmeta, niti neka obmana razuma, niti jedna kreacija misli. Dvojnost je subjektu vanjska stvarnost koja se svojom neobičnom naravi suprotstavlja poznatim predmetima iz svakodnevnog života, a istodobno djeluje na dvije suprotne razine.*⁶

U Vernantovim razmatranjima povijesne psihologije nalazimo i dualnost duše i tijela neophodnu za razumijevanje hibridnih likova grčko-rimske mitologije koji su bili izvor nadahnuća francuskim pjesnicima 19. stoljeća:

*S jedne strane, suprotstavljajući se tijelu i isključivši se iz njega, duša dobiva svoju objektivnost i vlastiti oblik postojanja. Otkrivanje nutrine ide u korak s afirmacijom psihološke dvojnosti. Duša se određuje kao suprotstavljanje tijelu; ona je u njemu prikovana kao u zatvoru, pokopana kao u grobu.*⁷

³ U *Rječniku simbola* J. Chevaliera i A. Gheerbranta Kentauri se prema legendi dijele na dvije velike obitelji: *Sinovi Iksiona i Nefele simboliziraju surovu, bezumnu i slijepu snagu; sinovi Filire i Krona, od kojih je najpoznatiji Hiron, predaju naprotiv dobroćudnu snagu u službi pravednih borbi. Kad je Hiron, zadobivši neizlječivu ranu na koljenu, poželio smrt, svoju je besmrtnost prepustio Prometeju.* Vidi: Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain: *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983., str. 253.

⁴ Znanstveno djelo mu je pod utjecajem psihologa Ignace Meyersona i heleniste Louis Gerneta, oba usko vezana za Marcela Maussa i Durkheimovu sociološku školu. Prvom duguje svoju orijentaciju k povijesnoj psihologiji, koja analizira psihološke funkcije (pamćenje, vrijeme, prostor), a od drugog, Louisa Gerneta, preuzima razmatranje grčkih legendi u njihovom odnosu sa životom *polis*a.

⁵ Vernant, Jena-Pierre: *Mythe et Pensée chez les Grecs, études de psychologie historique*, La Découverte, Pariz, 1996.

⁶ Isto, str. 330.

⁷ Isto, str. 369.

Tu definiciju dalje primjenjuje na antiku:

*U drevnoj Grčkoj mudraci su stavljali naglasak na dvojnost u čovjeku koja se shvaćala kako filozofskim, tako i vjerskim iskustvom: postoji ljudska duša različita od tijela, suprotstavljena tijelu i koja ga vodi kao što božanstvo upravlja prirodom. Duša ima jednu drugu dimenziju osim kozmičke, jedan način djelovanja i kretanja, misao, koja se razlikuje od kretanja materije.*⁸

1. Maurice de Guérin u ogledalu kritike

Osim malog broja prijatelja i obožavatelja nitko drugi u Francuskoj ne poznaje djelo Mauricea de Guérina⁹ na dan njegove smrti 19. srpnja 1839. Umro je prije svoje tridesete godine, nepoznat i neshvaćen, a samo svojoj obitelji i nekolicini svojih prijatelja duguje što ga je djelo nadživjelo. Francuska će javnost posmrtno otkriti po prvi put tek dio toga djela zahvaljujući članku spisateljice George Sand koja, 15. svibnja 1840. godine, čitateljima

⁸ Isto, str. 382.

⁹ Potomak plemićke, ali siromašne obitelji, Maurice de Guérin rodio se 4. kolovoza 1810. u dvorcu Le Cayla, nedaleko od Albija, na jugu Francuske, gdje je i umro. Danas je taj dvorac muzej koji posjeduje najbogatiju arhivsku građu o Guérinovu životu i djelu te o povijesti njegove obitelji. Djetinjstvo, ispunjeno sanjarenjem i dubokim osjećajima za prirodu, pjesnik provodi u rodnom kraju, dok ga katolički odgoj predodređuje za svećenički poziv. Školovanje započinje u malom sjemeništu u Toulouseu i nastavlja ga u katoličkoj školi Stanislas u Parizu gdje se upoznaje s Barbeyom d'Aurevillyjeom. Tada započinje i njegovo strastveno dopisivanje s vrlo pobožnom sestrom Eugénie, koje će trajati neprekidno sve do Mauriceove smrti. Godine 1831., vrativši se u obitelj za vrijeme praznika, neodlučan na svom životnom putu, osjeća potrebu za odmorom i povlači se u La Chênaie, u Bretagneu, među sljedbenicima opata Lamennaisa. Taj boravak obilježava u Guérinovu životu značajnu prekretnicu: rastrgan između katoličkog odgoja i romantičarskog zanosa koji ga vodi do panteističkog kulta prirode, njegov se pjesnički genij budi u dodiru s Bretagneom. Pošto je napustio La Chênaie, Maurice u toj pokrajini ostaje još nekoliko mjeseci kod prijatelja, potom odlazi u Pariz 1834., gdje se povremeno bavi novinarstvom i predaje u školi Stanislas. Tada dolazi do korijenite transformacije Guérinove ličnosti. Ponovno se susreće s dandyjem Barbeyom d'Aurevillyjom, i sam postaje mondeni, elegantni mladić, ležeran zaljubljenik. Pa ipak, u to doba piše svoje najbolje pjesme u prozi *Kentaura* i *Bakanticu*. Ali, nekoliko mjeseci nakon ženidbe (1838.) s lijepom kreolkom Caroline de Gervain, tuberkuloza, od koje je bolovao, naglo je uznapredovala. Sestra ga dovodi natrag u obiteljski dvorac Le Cayla, pjesnik se vraća katoličkoj vjeri i umire u krilu obitelji. Za života nije ništa objavio, no sestra Eugénie potpuno će se posvetiti sjećanju na njega, u čemu će joj pomoći Barbey d'Aurevilly, koji će objaviti Mauriceove *Reliquiae* 1861. god. Djelo koje nam je Guérin ostavio jedinstveno je u francuskoj književnosti: u njemu teško prepoznamo izvore i utjecaje. Nastalo iz pjesnikove unutrašnje drame koja je bila sukob, u njegovoj neprijeporno mističnoj naravi, između katoličkog moralnog naslijeđa i književnog genija koji je pak bio u oprečnosti s kršćanskim svjetonazorom.

časopisa *Revue des Deux Mondes* predstavlja poemu u prozi *Kentaur* (*Le Centaure*), zatim ulomak poeme u stihu *Glauko* (*Glaucus*), te nekoliko dijelova iz pisama pjesnikovu prijatelju Barbey d'Aurevillyju. U trenutku pisanja svoga članka, prve počasti odane pjesničkom umijeću Mauricea de Guérina, George Sand nije znala za postojanje *Intimnog dnevnika* (*Journal intime*), kao ni za druge poeme u prozi poput *Bakantice* (*La Bacchante*)¹⁰ koju će po prvi put objaviti 1861. godine njegov prijatelj F.-G.-S. Trébutien¹¹, s predgovorom Sainte-Beuvea, utemeljitelja francuske književne kritike.

Nakon što je pozvala čitatelje da *dva ili čak tri puta pročitaju* Kentaura *kako bi ocijenili njegovu ljepotu, novinu forme, koja nije gruba i divlja, već razumna s voljom za originalnost rečenice, slike, izraza i konture*¹², George Sand postavlja pitanje o izvorima i utjecajima na našeg pjesnika. Po njenom mišljenju Maurice de Guérin nije oponašao ni lyonskog mističnog filozofa i pjesnika Pierre-Simona Ballanchea (1776–1847)¹³ ni Andréa Chéniera i njegove *Pastirske pjesme*¹⁴ jer mu je namjera bila posve drukčija. Međutim, izvornost pjesničkog izričaja nije mu omogućila izbjeći poraz u svom pothvatu da prodre u tajne prirode:

*On [Guerin] želi znati, iznenaditi i shvatiti skriveno značenje božanskih znakova otisnutih na licu zemlje, no samo je zagrljio oblake i njegova se duša slomila u tom zagrljaju iznad ljudskih snaga.*¹⁵

¹⁰ Vrijednost je *Kentaura* i *Bakantice* nedvojbeno kao pjesme u prozi koje su inaugurirale novi poetski oblik kojeg će nešto kasnije Aloysius Bertrand sa svojim *Gašparom noćnikom* (*Gaspard de la nuit*, 1842), zatim Baudelaire sa *Spleenom Pariza*, pa i Mallarmé i Rimbaud, ako navedemo samo pjesnike XIX. st., savršeno ilustrirati. U *Bakantici* su poganizam i užitak, kadšto latentni kadšto razuzdani, dublji i nemirniji nego u *Kentauru*. Donosimo kronološkim redoslijedom prva izdanja Guérinovih djela: *Le Centaure* (1840); *Glaucus* (1840); *La Bacchante* (1861); *Reliquiae*, koje je objavio G.-S. Trébutien, s životopisom i ogledom Sainte-Beuvea (2 sveska, 1861); *Journal, lettres et poèmes*, koje je također objavio Trébutien, s životopisom i esejem iz pera Sainte-Beuvea (1862); *Le Crucifix* (1866); *Lettres à J. Barbey-d'Aurevilly*, predgovor: J. Barbey d'Aurevilly (1908); *Le Cahier vert, journal intime, 1832-1835* („Zelena bilježnica, intimni dnevnik“) objavljena s bilješkama Adolphe Van Bevera (1921); *Lettres d'adolescence*, s uvodom G. Chinarda (1929) i *Méditation sur la mort de Marie* (1945).

¹¹ Francuski prevoditelj i izdavač (1800–1870).

¹² Sand, George *Poètes et romanciers modernes de la France, XXXVIII. George de Guérin*, *Revue des Deux Mondes*, tome 22, 15. svibnja 1840., Paris, str. 573–574.

¹³ Autor *Elegija u prozi* (*Elégies en prose*, 1822).

¹⁴ *Les Bucoliques* su napisane 1784., ali su objavljene posmrtno (1819). Osumnjičen za djelovanje protiv Revolucije, pogubljen je na giljotini 1794.

¹⁵ Sand, George, *Poètes et romanciers modernes de la France, XXXVIII. George de Guérin*, *Revue des Deux Mondes*, str. 576.

Kao što možemo zaključiti iz članka pronicave romanospisateljice pitanje se izvora i utjecaja postavilo od prve objave Guérinovih poetskih tekstova. Ono će imati posljedice na tumačenje smisla poeme *Kentaur* jer će se pokušati dokazati da pjesnik, kao veliki ljubitelj prirode, nikada nije pre-stao biti istinski kršćanin, a drugi će ga zbog istih izvora smatrati poganskim pjesnikom. Međutim, evo što će o tome zabilježiti sam pjesnik 15. ožujka 1833. u svojoj dragocjenoj *Zelenoj bilježnici* (*Le Cahier vert*):

*Premalo živimo unutar, gotovo ne živimo unutar. Što je postalo to unutarne oko kojeg nam je dao Bog da neprekidno bdijemo nad našom dušom, da bude-mo svjedok tajanstvenih igara misli, neizrecivog kretanja života u nadstrešnici čovječanstva To je oko zatvoreno, spava, a mi širom otvaramo naše zemaljske oči, i ništa ne razumijemo o prirodi jer se ne služimo osjetilom koji bi nam je otkrio, odraženu u božanskom zrcalu duše. Ne postoji dodir između prirode i nas; razumijemo samo vanjske oblike, a nikako smisao intimnog jezika, lje-pote kao vječne i koja je dio Boga, sve stvari koje bi bile izrtane jasno i koje bi se ogledale u duši obdarenoj čudesnom ogledalnom sposobnošću. Oh ! taj dodir prirode i duše stvorio bi jedan neopisivi užitak, jednu izvrsnu ljubav Neba i Boga (...).*¹⁶

S druge pak strane, Bernard d'Harcourt¹⁷ sklon je podcjenjivanju he-lenizma kod Mauricea de Guérina i tvrdi da nadahnuće za njegove obje poeme u prozi – *Kentaur* i *Bakantica* – nije niti filozofsko niti umjetničko, ali ni skolastičko. One su po njegovu mišljenju djela osobnog nadahnuća i poka-zuju vrhunac pjesnikove evolucije na koju su utjecale srodne duše kao što su književnici Sainte-Beuve i Barbey d'Aurevilly. No, koje god gledište prihva-timo, posebnost Guérinove lirske proze je neosporna. Unatoč određenim trenutcima nesigurnosti i sumnje, Maurice de Guérin je bio svjestan originalnosti svojih poema u prozi. Pjesnikova se želja da ostane vjeran vlastitim vjerskim i književnim načelima očituje u jednom pismu upućenom svojoj obitelji da bi je ohrabrio glede njegove buduće djelatnosti, a napose poslije prekida svoga dojučerašnjega učitelja Lamennaisa¹⁸ s Crkvom:

¹⁶ *Maurice de Guérin, Oeuvres complètes*, Les Belles Lettres, Pariz, sv. I., 1947, str. 151.

¹⁷ Autor kritičkog izdanja sabranih djela Mauricea de Guérina: *Oeuvres complètes. Texte éta-bli et présenté par Bernard d'Harcourt*, nav. dj. Objavljeno u dva sveska, izdanje sadrži: *Poèmes. Poésies. Le Cahier vert. Méditation sur la mort de Marie* (sv. I); *Correspondance* (sv. II).

¹⁸ Rođen 1782. u Saint-Malou, Félicité Robert de Lamennais nakon tjeskobne mladosti pronalazi svoj put u katoličkoj vjeri i svećeničkom pozivu. Zaređen je 1816., a sljedeće godine objavljuje prvi svezak „Eseja o nezainteresiranosti po pitanju vjere“ (*Essai sur l'indifférence en matière de religion*) koji ga stavlja u prvi red branitelja kršćanske vjere

*Zahvalan sam Bogu što ne pripadam nijednoj školi. Više volim biti ništa, nego nečiji učenik bez vlastitog stava (...).*¹⁹

Premda ove riječi prikazuju Guérina sigurnoga u samoga sebe, one na najbolji način sažimaju njegova razmišljanja o književnosti. Unatoč svojim sklonostima prema romantizmu, pjesnik iz dvorca Le Cayla udaljava se od romantičnih književnika jer se nije prepoznavao u *mladom romantičaru koji se predaje imaginarnim patnjama*²⁰. Svi se njegovi biografi slažu s činjenicom da je autor *Kentaura* i *Bakantice* primio čvrsti katolički odgoj: obitelj ga šalje na školovanje u Toulouse u sjemenište *Esquile*, a tri godine poslije odlazi u Pariz u katoličku školu *Stanislas* gdje ostaje do 1829. godine kada se upisuje na studij prava. Povjeravajući svoje misli opatu Buquetu, ravnatelju *Stanislas*a, kaže da je vjerski osjećaj ušao veoma rano u njegov život:

*Otac mi je unio u srce vjerske osjećaje koji se nikada nisu izbrisali.*²¹

Naime, u vjerskom pogledu Guérina istodobno privlači odmetnički duh Lamennaisa²² koji mu je bio duhovni vođa cijelu jednu godinu (1832–1833.). Povučen na svoje imanje u Bretagni i okružen nekolicinom vjernih učenika, Lamennais propovijeda ideje koje se protive stavovima Crkve. Boravak Mauricea de Guérina u mjestu La Chênaie kod gospodina Félija, kako su Lamennaisa zvali učenici opčinjeni njegovim socijalnim kršćanstvom, učvrstio je vjerski osjećaj kod našeg pjesnika, koji će ipak ostati vjeran francuskoj katoličkoj Crkvi i Svetoj Stolicu. Boravak u Bretagni

uz Chateaubrianda. U politici je tada bio konzervativac, no poslije revolucije 1830. sa zanosom prihvaća liberalne ideje dajući epigraf „Bog i sloboda“ svom dnevniku *Budućnost* (*L'Avenir*). Vođen ljubavlju prema sirotinji, Lamennais napada društvene nepravde u ime evangeoskih načela, a zalaže se i za slobodu naroda. U početku je Lamennais bio poslušnik, ali prekida s Vatikanom objavivši 1834. godine *Riječi jednog vjernika* (*Paroles d'un croyant*) čiji se mistični socijalni nauk otvoreno udaljava od dogmi. Ekskomuniciran iz Crkve, Lamennais je doživio gorčinu samoće i napuštenosti, pa ga ništa nije moglo prisiliti da popusti. Bio je osuđen na godinu dana zatvora 1841. zbog jednog subverzivnog letka. Saborskim zastupnikom postaje 1848., ali odustaje od političkog života nakon 2. prosinca te umire 1854. Može se smatrati prethodnikom liberalnog i socijalnog katolicizma, kao i kršćanske demokracije.

¹⁹ Harcourt, Bernard d', „Lettre à sa soeur Marie“, 30. listopada 1835., *Oeuvres complètes*, Les Belles Lettres, sv. II, str. 234.

²⁰ Harcourt, Bernard d', „Lettre à sa soeur Eugénie“, 5. prosinca 1829., *Oeuvres Complètes*, sv. II., nav. dj., str. 29.

²¹ Harcourt, Bernard d', „Lettre à M. l'abbé Buquet“, *Oeuvres Complètes*, sv. II., str. 16.

²² *Lamennaisa se redovito prikazuje kao oholog svećenika koji je, nakon osude jedne od svojih omiljenih knjiga Riječi jednog vjernika, više volio napustiti Crkvu, nego se pokoriti crkvenoj disciplini.* Le Guillou, Louis, *Colloque de l'École normale supérieure de Saint-Cloud, Romantisme et politique 1815-1851*, Armand Colin, Paris, 1969, str. 212.

pojačao je želju kod Guérina za učenjem grčkog jezika kojega je samo *površno poznavao*²³, onoliko koliko su se grčki i latinski jezik učili u francuskim školama i sjemeništima u prvoj polovici 19. stoljeća. Uz to, svi su Lamennaisovi sljedbenici marljivo čitali antičke pisce. Dakle, kada Guérin počinje pisati svoju prvu poemu u prozi nadahnutu grčkom mitologijom, već je pročitao Homerovu *Ilijadu* i *Odiseju*, Heziodovu *Teogoniju*, Ovidijeve *Metamorfoze*, ali i Platona i Vergilija²⁴.

Što se *Kentaura* tiče, njegov se začetak možda nalazi u romanu Sainte-Beuvea *Slast (La Volupté)*²⁵ iz 1834. godine. Istina je da autor ovog djela nije nepoznat ni učenicima Lamennaisa s kojim je održavao prijateljske odnose, niti Mauriceu de Guérinu koji uredništvu *Katoličke Francuske (La France Catholique)* predaje jedan članak Hippolytea de la Morvonnaisa o tom romanu.

S Amauryem, protagonistom romana *Slast*, Guérin je posebice mogao osjetiti izražene sličnosti. Ovaj lik je, po mnogim mišljenjima koje potvrđuje i Sainte-Beuve, analitičar s lucidnošću nemirne duše koju je prouzrokovala njegova senzibilnost. Po riječima Bernarda d'Harcourta, Amaury je nesumnjivo podsjetio Guérina na njegov vlastiti život:

*Guérin u romanu Slast pronalazi ne samo priču o svom boravku u Bretagnei, nego i analizu svoga duševnog stanja koje je spoznao životnim iskustvom.*²⁶

To stanje duše, zajedničko Sainte-Beuveu i Guérinu, pod znakom je dvojnog života. Međutim, utjecaj Sainte-Beuvea tu ne prestaje. U ovom romanu postoji jedan ulomak koji se Bernardu d'Harcourtu čini ne samo da pokazuje neobične sličnosti s poemom *Kentaur*, već da može Guérinu sugerirati samu simboliku *Kentaura*, toga dvosmislenog lika koji izražava pohotne proturječnosti ljudske prirode.

Po našem mišljenju, poema *Kentaur* je nastala pod utjecajem antike, ali je svakako moguće da je Sainte-Beuveov roman, a posebice spomenuti ulomak, podsjetio našeg pjesnika na taj mitološki lik.

²³ „Lettre à Eugénie“, 18. prosinca 1832., *Oeuvres Complètes*, sv. II., str. 61.

²⁴ Za to razdoblje u francuskoj književnosti može se reći da se došlo do jedne nove faze u kojoj će umjetnost tražiti svoje nadahnuće istodobno u plastičnoj čistoći Grka i kršćanskoj duhovnosti.

²⁵ Sainte-Beuve, Charles-Augustin. *Volupté*, Garnier-Flammarion, Paris, 1969.

²⁶ Harcourt, Bernard d', *Maurice de Guérin et le Poème en prose*, Paris, Les Belles-Lettres, 1932, str. 97.

2. Guérinov osjećaj dualnosti

Tijekom svoga kratkog života Maurice de Guérin se kolebao između ushićenja i slabosti, spokojsva i tjeskobe, samopouzdanja i očaja što je za posljedicu velikim dijelom imalo nemirnu bojažljivu pjesnikovu dušu, element odveć dinamičan da ga ostavi na miru. Umnogostručavajući Guérinove patnje nemirni dio duše nije ništa drugo nego vlastita svijest. Rezultat te sklonosti duha analizi je želja za samopromatranjem koja će slomiti Guérinovo *Ja* u nekoliko dijelova. To je mučenje lutajući život koji čeka onoga koji kani stupiti u dodir sa svijetom. No, na tom putu ga vreba neuspjeh, pa je pjesnik protjeran u progonstvo i nikada neće imati sigurno obitavalište.

Ali, što činiti? Guérin se osjeća razoružan, nemoćan pred svijetom koji ga okružuje i jedino rješenje koje mu preostaje jest povlačenje u samoga sebe što će ga zaštititi od vanjskih opasnosti. Međutim, ta obećanja o vlastitoj izoliranosti neće biti ostvarena zbog pjesnikovog nemirnog karaktera. Iz tjeskobe koja uznemiruje spokoj njegove duše i iznemoglosti izazvane izoštrenom svijesti o samom sebi, Maurice de Guérin traži izlaz, odnosno mjesto gdje će se moći skloniti. To utočište je pronašao u svijetu sanjarenja gdje može živjeti, a da ne susreće prepreke koje naglašavaju njegovu krhkost. Biće koje se definira kao najslabashi i najsramežljivije među svim mogućim karakteristikama, osjeća se svemoćno tek u svijetu snova.

Da bi izgradio taj svijet, jedno ogromno nebo, jednu jesenju večer, Guérinu je dostatan samo pjev ptica u letu:

*Te melodije prodirahu u moje sanjarsko srce, a moji su snovi od mene činili kralja.*²⁷

Ono što Guérin traži od snova, kojima se s užitkom predaje još od djetinjstva, jest ublažavanje vlastite svijesti, smanjivanje snage analize koju posjeduje njegova duša kako bi se njezin uznemireni i zabrinuti element pokazivao prikrivenim te ga doveo do takvog mrtvila u kojem neće biti nikakvih misli.

To stanje polusna ne slabi pjesnika, već mu omogućava pobjeći od svijeta, *toga velikog rušitelja cijele nutarnje radosti, čitave plemenite energije i naivnog nadanja.*²⁸

Svjestan koegzistencije dviju različitih životnih struja u svom biću, Maurice de Guérin se osjeća sretno zbog podjele svog bića i zadovoljava životom

²⁷ Harcourt Bernard d', „Ma soeur Eugénie“, *Oeuvres Complètes*, nav. dj., t. I, str. 124.

²⁸ *Journal*, 14 octobre 1833, *Oeuvres Complètes*, nav. dj., t. I, str. 182.

između dva svijeta. Tako nasuprot osjećaju krhkosti Guérinova duša posjeduje jednu vrstu protuteže sadržanu u snazi sanjarenja. Ta je duša slomljena na dva različita dijela, jedan koji se širi, te drugi koji se sužava. Isti takav ritam života pokreće pjesnikov *Intimni dnevnik* (*Le Journal intime*), kao i njegovo dopisivanje koje u nekoliko navrata svjedoči o njegovu dvojnu životu. Jedan mu dio bića ostaje povezan sa svakodnevnom stvarnošću i redovnim zadaćama, dok drugi kreće prema Idealu i beskonačnosti. Upravo taj drugi dio Guérinove duše pokušava zahvatiti pjesništvo koje se javlja u svijetu.

Ta podijeljenost je najčešće bolna i izaziva tjeskobe. Međutim, to je bol koja gubi svoju snagu čim pjesnik postane svjestan da ga je njegova dualna priroda kadra spasiti od uništenja. Kada Guérin utvrdi krhkost svoga nutarnjeg života, smatra se sretnim zbog svoje dvojnosti:

*Srećom sam imao dva dijela u svojoj duši, samo sam do pola zaronio u zlo. Dok je jedna polovina mog bića gmizala po zemlji, druga je bila nedostupna bilo kakvoj nečistoći. Ponosna i spokojna, kap po kap je skupljala pjesništvo kojemu ću dugo biti izvor ako mi Bog ostavi vremena.*²⁹

Imamo dojam da nam pjesnik u navedenom ulomku najavljuje poemu *Kentaur*. Dualnost koju osjeća Guérin nije samo njegova, već je osobina svakog ljudskog stvorenja. Čovjeku neprestano brige zadaju njegove proturječnosti. To je tragična situacija bića na koju su svećenici malog sjemeništa u Toulouseu, kao i profesori škole *Stanislas*, upozoravali mladoga Mauricea. Osjećaj dvojnosti upravlja u neku ruku pjesnikovim preferencijama u umjetnosti. Čitatelju Guérinova djela jasno je da su najbolje poeme te introspektivne duše stavljene pod znak dualnog života. Pisci kojima se on divi upravo su oni koji su istaknuli tragičnu podjelu čovjeka. Stoga Guérin hvali djela Victora Hugoa koja su prožeta dualnošću i umijećem suprotnosti: *Ode i balade* (*Odes et Balades*), *Notre-Dame de Paris*, *Hernani*, *Jesenje lišće* (*Les Feuilles d'automne*), *Han d'Islande* i *Lucrèce Borgia*.

Guérinov izbor mita o Kentauru nije slučajan. Zapravo ovaj antički mit privukao je njegovu pozornost upravo zbog činjenice što prikazuje biće sastavljeno od dvije različite prirode. Taj polu-čovjek polu-konj ima dualan oblik života, polu-ljudsko i polu-božansko je biće. U svakodnevnoj stvarnosti Guérinov je prijatelj Barbey d'Aurevilly imao sreću spoznati puninu života ostvarivši jedinstvo blagosti i silovitosti. Guérinu je autor *Sotonskih novela* (*Diaboliques*) utjelovljenje Kentaura u modernim vremenima³⁰.

²⁹ *Journal*, 13 août 1832, *Oeuvres Complètes*, t. I, str. 145.

³⁰ Trébutien, s kojim se Guérin upoznao zahvaljujući Barbeyu, a koji će mu postati prijatelj i izdavač, tvrdi da je pisanje poeme *Kentaur* bilo potaknuto posjetom Muzeju antičke

3. Guérinov lik Kentaura

Glavni lik poeme u prozi *Kentaur* je Makarej, brat tih ljudi-konja koji su putovali ravnica Tesalije, a koje rimski pjesnik Ovidije naziva *dvostrukima*.³¹ Genijalni grčki izum u kojem koegzistira životinjska snaga, te inteligencija koja karakterizira čovjeka i po kojoj se razlikuje od životinje. Kentaur je sposoban razmišljati zahvaljujući gornjem dijelu svoga tijela. Međutim, druga polovica tijela, koja ima konjski oblik, to mu ne bi trebala dopustiti jer na grčkom jeziku riječ *αλογον* (konj) označava prije svega životinju lišenu inteligencije³².

Guérinova je poema dijalog između kentaura Makareja i čovjeka Melampusa³³ u kojemu zapravo čujemo samo jedan glas, glas Makareja³⁴. On, najstariji i najtužniji od sve svoje braće³⁵, prepričava svoj život Melampusu koji ga je došao pitati za savjet o tajnama svijeta. Makarejev govor, s tonom melankolične ozbiljnosti, postaje nadahnut i dinamičan kada Kentaur počne pričati o svojoj mladosti.

Kroz sliku dualne naravi ovoga čovjeka-konja cijeli je tekst podijeljen između radosti pripovijedanja o zanosu kojega je doživio u svojoj mladosti i tuge koju donosi starost. Rodivši se u jednom zatvorenom prostoru u koji je svjetlost jedva prodirala kroz jedini otvor u spilji, Makarej je proveo početak svog života kao i svoje djetinjstvo povučen i u bezgraničnom spokojstvu i tišini.

Uronjen u tmine, Kentaur je živio brinući se o svome odrastanju. Jednostavne kretnje bića i uvježbavanje svojih sposobnosti predstavljali su mu radosne trenutke. Taj život uz dobronaklonost božanstava nije bio odvojen od stvari koje su ga okruživale, već se miješao s njima. Ali, to Kenturovo spokojstvo nije dugo trajalo jer su njegova duga razdoblja ponekad bivala prekidana tajanstvenim nemirima koji bi ga obuzimao kada bi se njegova majka vraćala u spilju:

umjetnosti u kojem se nalazi obilje likova Kentaura i Bakantica. Ova se slučajnost zacijelo ne smije zanemariti u genezi dviju poema u prozi kao što je bilo važno čitanje Pauzanija (kojeg je komentirao Barbey) i poznavanje klasičnih pisaca: Homera, Hezioda, Euripida, Vergilija, Horacija... Guérin je također pročitao *Kentaura* Alphonsea Rabbea, objavljenog 1835., no ova pjesma u prozi nema nikakvih analogija s njegovom, pa niti s djelom Pierre-Simona Ballanchea, posebice njegovim *Orfejem*. Pa ipak, „sve su to samo puke pretpostavke“, smatra Marie-Catherine Huet-Brichard u svojoj knjizi *Maurice de Guérin*, Honoré Champion, Paris, 1998., str. 90–91.

³¹ Ovide, *Les Métamorphoses*, texte établi et traduit par Georges Lafaye, Les Belles-Lettres, Paris, 1928., II, str. 121.

³² U francuskoj književnosti riječ *kentaur* znači odličan konjanik koji tvori jedno sa svojim konjem.

³³ U grčkoj mitologiji, vrač i čarobnjak, prvi smrtnik kojemu je bilo dopušteno liječiti.

³⁴ Harcourt, Bernard de. *Maurice de Guérin et le Poème en Prose*, Les Belles-Lettres, 1932., str. 13.

³⁵ *Le Centaure, Oeuvres Complètes*, t. I, nav. dj., str. 5.

*Ponekad se moja majka vraćala okružena mirisom dolina ili blistava od vodâ koje je često posjećivala. A njezini povratci, bez priča o tim dolinama i rijekama, ali praćena njihovim ozračjem, uznemirivali su mi duh te sam vrludao sav uzrujan u svojim tminama.*³⁶

U ovim je rečenicama već najavljeno oduševljenje koje će Makarej osjećati kada otkrije prirodu po izlasku iz spilje ili pećine. Zasad opaža da spokoj nije jedini osjećaj koji u njemu postoji, a to je prvi nagovještaj njegovog kasnijeg dijeljenja. Spilja je, smatra M.-C. Huet-Brichard, povezana s dubinom, tminom, utočište je u koje se povlačimo kako bismo izbjegli svaki dodir s vanjskim svijetom. No, specifičnost je spilje upravo u tome što, premda je izolirana od vanjskog svijeta, ipak nije „hermetički zatvorena“³⁷.

4. Dinamika Kentaurova mladenaštva u prirodi

Tajnovitost vanjskih prostora odakle se njegova majka vraća jednom radosna, a drugi put tužna, u njemu rađa nemir, ali i svijest o vlastitoj snazi. S druge strane, osamljen i jednostavan život u spilji gomilao je u njemu osjećaje zatočeništva u tom ionako pustom obitavalištu.

Takav život želi promijeniti i proširiti ga na jedan veći prostor, njemu dotad nepoznat, prema kojemu se njegove ruke pružaju, a noge ga žele neodgodivo ponijeti. Tada će dotadašnja nepokretnost ustupiti mjesto živahnosti i pokretu, a mir uznemirenosti.

Počevši od tih trenutaka ispunjenih uznemirenošću, Makarej neće bježati od izmjenjivanja dviju različitih životnih struja, mirnog i dinamičnog života, pa će razdoblja spokoja često biti zamjenjena trenutcima divljih žestina. Stoga, kako se priča razvija, sve se više ističe dualnost koja karakterizira Kentaura.

Istinski zanos stiže s mladošću Makareja koji napušta spilju i otkriva svijet koji prethodno nije poznao. Taj je prostor oduševljavao ili rastuživao njegovu majku. Oslobođen od bilo kakve prisile, Kentaur se bezgraničnom žestinom počinje radovati svome otkriću. Njegove ga razuzdane trke nose od riječnih korita do vrhova planina:

Mladost je slična ozelenjenim šumama koje muče vjetrovi: poigrava se na sve strane bogatim darovima života i svagda neki duboki šum vlada u njenom lišću. Živeći prepušten rijekama, neprestano udišući Kibelu, bilo po dolinama

³⁶ Isto, str. 3-4.

³⁷ Huet-Brichard, M.-C., *Maurice de Guérin, imaginaire et écriture*, Lettres modernes, Pariz, 1993., str. 201.

*bilo po planinskim vrhovima, skakao sam posvuda poput slijepog i razular-enog života.*³⁸

Životinjska snaga, koju mu daje ushićenje, opija Makareja do te mjere da se smatra nadmoćnijim od okolne prirode. Tako se njegovu prijeziru prema čovjeku, *kentauru kojeg su oborili bogovi*³⁹ pridodaje osjećaj oholosti za koji se pobrinula iluzija o potpunoj slobodi:

*Samo ja, govorio sam sebi, imam slobodu kretanja i nosim po vlastitom htije-nju svoj život s jednog na drugi kraj ovih dolina. Sretniji sam od planinskih brzica koje se slijevaju s planina i kojima se nikad ne vraćaju. Tutnjava je mojih koraka ljepša od jadicovki šuma i buke valova. To je jeka lutajućeg kentaura koji sam sebi pokazuje put.*⁴⁰

Nemoguće je ograničiti njegovu žudnju, treba sve prijeći, sve doživjeti u tolikoj mjeri da svoj život svede na opijenost lutanjima. Kenatureve lude trke, u svojem neredu i silovitosti, izražavaju užitak kojim će izići iz samoga sebe kako bi se izgubio u onome što nije. Sve nas to podsjeća na Guérinova životna iskustva o kojima priča u *Zelenoj bilježnici* kada spominje „pogi-beljne pustolovine“⁴¹ svoje duše u skitnji.

No, onaj koji upravo doživljava zanos razuzdanim i divljim životom iznenada se zaustavlja. Jedan unutrašnji glas koji do tada nije postojao koči njegovu silovitu trku i pobjednički pohod. Ti nagli i privremeni zastoji pokazuju jedno drugo Kentaurovo *ja* koje će se očitovati u predvečerjima.

Da bismo bolje razumjeli dualnost njegova bića, pomaže nam Makarejev iznenadni prekid svoga brzog galopa. Bez ikakve postupnosti i usporavanja, naglo iz pokreta prelazi u nepomičnost:

*(...) moj je život, pri naglom prekidu silovitih trka koje sam izvodio u ovim do-linama, brujao u čitavim mojim prsima. Slušao sam ga kako trči kipeći od žara i kako kotrlja vatru koju je uzeo u gorljivo prijeđenom prostoru.*⁴²

Kao plod ljubavi Iksiona i božice Nefele, dvaju bića koja su u starogrčkoj mitologiji utjelovljivala dvije suprotne životne snage, silovitu tjelesnu snagu i snagu snova, Makrej je s očeve strane naslijedio vatrenost i zanos. Maj-

³⁸ *Le Centaure, Oeuvres Complètes*, t. I, nav. dj., str. 8.

³⁹ Isto, str. 6.

⁴⁰ Isto, str. 7.

⁴¹ Huet-Brichard, *Maurice de Guérin*, Honoré Champion, Paris, 1998., str. 103.

⁴² *Le Centaure, Oeuvres Complètes*, t. I, str. 7.

ka mu je, kao iluzorno stvorenje koje uopće nema oblik, nego se mijenja po volji vjetrova, ostavila snagu razuma koju će on u noćima uvijek osjećati. Nedvojbeno je da je Makarej ponosan na svoju dvojnu prirodu, da je ona izvor njegove radosti u trenucima kada okrene svoju čovječju glavu da vidi životinjsku polovicu svoga tijela:

*(...) i dok su moji uzdrmani bokovi posjedovali opijenost trkama, gore sam osjećao oholost i okrenuvši glavu, zaustavio sam se na kratko da promatram svoje uskipjele sapi.*⁴³

Međutim, postoje trenutci kada Guérinov Kentaur pokazuje osobitu ljubav za ljudski dio svoga tijela. Njegova opijenost silovitim trkama nestaje s tišinom i tromašću u korist duha koji posjeduje. Makarej ne rasipa više svoje snage u prirodi, već se predaje umnim sposobnostima koji su njim ponovno ovladali. Držeći odsad nadzor nad svojom životinjskom polovicom, Kentaur će se prepustiti ispitivanju i pasivnosti. Konačno je pronašao svoj sklad. U potpunom spokojstvu poput onoga kada se rodio, prisustvujemo preporodu Makareja stavljenog pod znak Kibe⁴⁴, velike majke bogova o kojoj ovisi život na Zemlji:

Polegnut na prag moga utočišta, bokova skrivenih u spilji, a glave pod nebom, pratio sam prizor sjena. Tada se čudni život, koji me je prožeo tijekom dana, odvajao od mene kap po kap, vraćajući se u spokojna njedra Kibe⁴⁵, kao što poslije vala, krhotine kiše, koja se vezala za lišće, padaju i vraćaju vodama.

Tako je životinja, koja je provodila svoje dane u razularenim trkama, postala promatrač noćnog prizora prirode. No, ta tišina i Kentaurova smirenost neće trajati duže od noći. Po izlasku sunca to će zatvaranje u sebe biti zamijenjeno ponovnim tumačenjem u prirodi. Makarejeve trke će se nastaviti i vaga će opet pretegnuti na stranu neobuzdanosti.

Cijeli Kentaurov život će biti samo naizmjeničnost tih njegovih dviju priroda. Jedan ulomak ove poeme u sebi sadrži metaforu Kentaurovog dualnog značenja. Životinjski se dio Makarejeva tijela nalazi u jednoj rijeci i komeša se, dok se njegovo ljudsko poprsje diže iz vode ispunjeno zadovoljstvom:

⁴³ Isto, str. 7–8.

⁴⁴ Maloazijska boginja koju su Grci i Rimljani štovali kao *veliku majku bogova*. U svojoj domovini smatrana je začetnicom svega na svijetu, prije svega bogova, ali i ljudi, životinja i raslinstva. Njezini štovatelji vjerovali su da o njoj ovisi život na zemlji, ali da vlada i podzemnim svijetom. Ime je dobila po gori Kibeli u Frigiji gdje se navodno rodila i gdje se najviše zadržavala. Njezino omiljeno društvo bili su lavovi, pantere i gorski demoni. Pema: Zamarovsky, V., *Junaci antičkih mitova*, nav. dj., str. 165.

⁴⁵ *Le Centaure, Oeuvres Complètes*, t. I, nav. dj., str. 8.

*Odmarao sam se često od svojih dana u koritu rijekâ. Jedna moja polovica, skrivena u vodi, komešala se kako bi isplivala na površinu, dok se moja druga mirna polovica dizala i dok sam dokone ruke držao iznad valova.*⁴⁶

Trebamo istaknuti da Maurice de Guérin izravno prelazi na opis svoga Kentaura. Karakterne crte ovog mitološkog bića koje se prikazuje kao prirodno u Guérinovoj poemi se ne spominju bez razloga jer Guérinova briga nije sastavljanje prikaza, niti uskrснуće grčke antike vraćanjem čitatelja u davna mitska vremena kao što je to slučaj vođe parnasovske škole Lecontea de Lislea u poemi *Hiron*⁴⁷ njegove zbirke *Antičke poeme* (*Les Poèmes antiques*) iz 1852. godine. Guérin je doista htio naglasiti dvojnu prirodu svoga junaka. Kentaur je zapravo simbol dvojnosti karakteristične za svakog čovjeka, a kako je dijelom čovjek, i svoje vlastite dualnosti. Isto tako, dok u *Albumu jednog pesimiste* (*Album d'un Pessimiste*) francuskog romantičara Alphonsea Rabbea životinjska narav dominira nad ljudskim dijelom čovjeka-konja, kod Guérina se događa sasvim suprotno.

Dodatni dokaz važnosti koju Maurice de Guérin pridaje ljudskoj prirodi Makareja je isticanje unutarnjih, odnosno karakternih osobina koje predočavaju riječi koje izgovara mudrac Hiron⁴⁸ po kojemu se Kentauri ne trebaju osjećati različiti od ljudi jer imaju sličnu sudbinu. Slični smrtnicima, polu-božanska i polu-životinjska bića, Kentauri se bezuspješno pokušavaju približiti što više božanstvu:

*A mi, Kentauri, koje je stvorio jedan smjeli smrtnik u krilu opijenosti sličnoj božici, što bismo mi očekivali od pomoći Jupitera koji je gromom ubio oca naše rase? Lešinar bogova vječno razdire utrobu stvoritelja koji je oblikovao prvog čovjeka. O Makarej! ljudi i Kentauri priznaju za autore svoje krvi kradljivce povlastice besmrtnikâ, a možda je sve što se pokreće izvan njih samih samo jedna ukradena stvar, lagana krhotina njihove prirode koja je odnesena daleko, kao sjeme koje leti svemoćnim dahom sudbine.*⁴⁹

⁴⁶ Isto, str. 6.

⁴⁷ Gothot-Mersch, Claudine. *Poèmes antiques*, Gallimard, 1994., str. 190.

⁴⁸ Kentaur, sin Krona i nimfe Filire, koji je živio na brdu Pelionu u Tesaliji. Apolon i Artemida su ga naučili brojnim naucima u kojima se isticao: medicini, glazbi, proricanju, itd. Hiron je poslije poučavao najpoznatije grčke junake, a napose Ahileja i Peleja. Heraklo je također bio njegov prijatelj. Na žalost, junak ga je nesretnim slučajem pogodio strijelom uronjenom u žuč Hidre tijekom borbe s Kentaurima. Pateći od te neizdržive boli, preklinjao je bogove da mu podare smrt premda je bio besmrtn. Zeus je uslišao njegove molitve te je poslije smrti postao konstelacija Strijelca. Prema: *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Seghers, Paris, 1962., str. 86.

⁴⁹ *Le Centaure, Oeuvres Complètes*, t. I, nav. dj., str. 10–11.

Međutim, tema dvojnog života koja je mučila pjesnika ne očituje se jedino u suživotu dviju različitih Kentaurovih priroda. Dualnost u ovoj poemi pruža i sama priroda:

*Rođen sam u spiljama ovih planina. Kao rijeka ove doline čije prvotne kapi teku iz neke stijene koja plače u dubokoj pećini, prvi trentuak moga života pao je u tmine jednog davnog boravka a da ne uznemiri tišinu.*⁵⁰

Čitav Kentaurov život podijeljen je između visina planina i plodnih nizina. Naime, s jedne strane, pred Makarejem se pružaju doline koje nude plodnost zemlje i života, dok su s druge strane, visine planina koje su mnogim božanstvima osiguravale mjesta odakle su vladala smrtnicima, ali su bivale i mjesta kazni ili smrti za druga polu-božanstva ili smrtnike. Takav je slučaj s Guérinovim Makarejem koji čeka smrt tamo gdje je ugledao svjetlo dana:

*Ja više ne napuštam ovaj vrh planine gdje me je starost zatočila*⁵¹, povjeri taj stari Kentaur Melampusu.

Kao mjesto svršetka života planina čeka junaka Herakla koji nakon brojnih podviga pronalazi smrt na gori Eti. Žrtva ljubomore svoje žene Dejanire koja je, vjerujući da će joj muž ostati vjeran, izlila na Heraklovu tuniku ljubavni napitak koji joj je dao kentaur Neso⁵² na samrti, a bio je načinjen od njegove krvi otrovane Heraklovom strijelom. Da bi okončao svoje muke, Heraklo se dao spaliti na lomači na vrhu Ete. Na ovu epizodu mita o Heraklu kojega će kao nagradu za njegova hrabra djela bog Zeus proglasiti besmrtnim i posjesti za stol bogova na Olimpu, podsjeća mudri kentaur Hiron u pretposljednem stavku Guérinove poeme:

Vidite li odavde goli vrh gore Ete? Alkid ju je ogolio da pripremi lomaču. O

⁵⁰ Isto, str. 3.

⁵¹ Isto, str. 5.

⁵² Za razliku od ostalih kentaure, Neso nije živio u gorama, nego pokraj rijeke Euene u Etoliji, preko koje je uz naplatu prenosio putnike. Posljednji mu je klijent bio Heraklo koji mu je povjerio svoju ženu Dejaniru da je prenese preko rijeke, kada se s njom s vjenčanja vraćao u svoj rodni grad Tirint. Kentauro se lijepa žena veoma svidjela pa ju je pokušao oteti. Heraklo je to na vrijeme opazio i ubio ga otrovnom strijelom. Na samrti Neso se ipak Heraklu osvetio: savjetovao je Dejaniri neka sakupi nešto njegove krvi i, ako je Heraklo ikad prestane voljeti, neka tom krvlju natrlja njegov plašt s unutrašnje strane pa će joj se njegova ljubav vratiti. No, Dejanira nije znala da je Nesova krv otrovana otrovom lernejske Hidre kojom je Heraklo natopio vrhove svojih strijela. Kada je nakon mnogo godina Dejanira poslušala kentaurov savjet (njezina ljubomora uostalom nije bila bezrazložna), uzrokovala je time Heraklu nepodnosive muke zbog kojih je odlučio dobrovoljno napustiti ovaj svijet. Sama je iz očaja počinila samoubojstvo. Prema: Zamarovsky, V., *Junaci antičkih mitova*, str. 209.

*Makarej! Polu-božanstva, djeca bogova, prostiru posmrtno ostatke lavova na lomače te izgaraju na vrhu planina! Otrovi zemlje zaraze krv koju su primili od besmrtnika!*⁵³

Najzad, planina je bila mjesto kazne jednog drugog kradljivca *privilegija besmrtnika*⁵⁴, Prometeja na kojega Hiron odmah aludira nakon što je spomenuo Heraklovu muku. Da bi se osvetio Prometeju koji je ponudio božansku vatru smrtnicima i time postao utemeljiteljem civilizacije, Zeus ga je kaznio naloživši bogu vatre Hefestu da ga priveže za stijenu na najvišem vrhu brda Kavkaza kamo bi svaki dan dolijetao orao i ključvao mu jetru koja bi se noću obnovila sve dok Heraklo nije strijelom ubio pticu. Prometej simbolizira pjesnikovu pobunu protiv sudbine koja ga hoće zgaziti.

U dolini, drugom polu privlačnosti za Guérinove likove, izvršava se vrenje života. Mjesto plodnosti i rasta dolina se razlikuje od planine i suprotstavlja joj se svojim mračnim i skrivenim čudima. Čak za dana kada sunce sja punim sjajem, jedan dio doline ostaje u mraku. Taj dio Zemlje je prekriven šumama u kojima žive božanstva skrivajući tu svoje tajnovitosti.

Glauko, zaštitnik mora, ribara i ronilaca, sin boga Posejdona se sjeća da mu je bog Pan otkrio jedan dio svoje tajne o dubini guste šume:

*A ti, božanstvo pastira za ta mjesta vezanih,
Pane, koji si mi u šumama odškrinuo svoje tajne.*⁵⁵

Isto tako, u *Bakantici*, koju možemo smatrati kao ženskom varijantom *Kentaura*, i drugi se smrtnici koje Pan odabire, dolaze uputiti u tajne umijeća sviranja frule:

*Poput mladih Arkađana koji silaze s bogom Panom u najtajnovitije šume da od njega nauče kako postaviti prste na divlje frule, i također da uhvate svojim duhom cviljenje trstike (...)*⁵⁶.

5. Susret Kentaura s čovjekom

Okružen vegetacijom kojoj pjesnik dodjeljuje veliko značenje, zatočenik čija se izrazita vitalnost oslobađa iz zemlje, Makarej udiše život svim svojim snagama kada galopira po dolinama. Čini nam se da se njegovo biće preobražava u prirodu koja ga okružuje, više nije svoj vlastiti gospodar,

⁵³ *Le Centaure*, str. 10.

⁵⁴ Isto, str. 6.

⁵⁵ *Glaucus, Oeuvres Complètes*, t. I, nav. dj., stihovi 51–52, str. 137.

⁵⁶ *La Bacchante, Oeuvres Complètes*, t. I, str. 15.

nego se potpuno pokorava životu na Zemlji u kojemu zanos obuzima njegovu dušu. I baš za vrijeme svojih neobuzdanih trka po dolinama koje Kentauri rijetko posjećuju, Makarej prvi put susreće nekoga tko mu se čini kao jedno nepotpuno biće: čovjeka.

Svjestan svoje snage i mogućnosti uživati u životu koji proistječe iz plodne doline, Kentaur može samo prezirati to tužno stvorenje. To biće, kažnjeno od bogova, čini se, ne može uživati u darovima prirode kao Makarej:

*Jednoga dana kad sam išao kroz dolinu u koju Kentauri rijetko zalaze, otkrio sam čovjeka koji je hodao duž rijeke na suprotnoj obali. To je bio prvi kojega sam vidio i stao sam ga prezirati. Eto, govorio sam sebi, to je jedva polovina moga bića! Njegovi su koraci kratki, a hod težak! Čini se da mu oči s tugom odmjeravaju prostor. Nedvojbeno je to Kentaur kojeg su oborili bogovi i natjerali da se tako vuče.*⁵⁷

Dovođenje ljudskog bića na početak općeg života pitanje je koje postavljaju svi likovi poeme *Kentaur*. Melampus je došao ispitati Makareja o tajnama svijeta. No, on se ne pokazuje sposobnim odgovoriti ovom smrtniku koji želi spoznati volju bogova. Po Makarejevu mišljenju ta je znanost nedostupna kako Kentaurima, tako i ljudima.

Tijekom svoje mladosti Makarej je također pokušavao prodrijeti u tajne svijeta. Ali, s tugom je ustvrdio da su svi ti pokušaji završili potpunim neuspjehom. Poznavanje bogova, što je zapravo poznavanje načela života, ostaje zauvijek nerazjašnjeno jer je to volja božanstava:

*O, Melampuse! Lutajući bogovi su položili svoju liru na kamenje, no nijedan ...nijedan je tu nije zaboravio. U vrijeme kada sam bdio u spiljama, ponekad sam povjerovao da ću iznenaditi snove uspavane Kibebe, te da će majka bogova izdana od snova, izgubiti nekoliko tajni; no samo sam prepoznao zvukove koji su se raspršili u povjetarcu noći ili neartikulirane riječi poput uzavrelosti rijeke.*⁵⁸

Prije nego što je konačno odustao od svoje potrage Makarej je otišao ispitati onoga koji utjelovljuje mudrosti, velikog Hirona. No, njegova zbunjenost se samo još više povećala jer taj prorok, iscjelitelj duše i tijela smrtnika poučava Makareja da je bilo kakvo istraživanje postanka svijeta i ljudi uzaludno:

⁵⁷ *Le Centaure*, str. 6.

⁵⁸ Isto, str. 9.

*Tražite li bogove, o Makarej! A odakle su potekli ljudi, životinje i načela općeg ognja? Ali stari Ocean, otac svih stvari, drži u sebi te tajne, a nimfe, koje ga okružuju, pjevajući tvore ispred njega jedan vječni kor da prekriju ono što bi mu moglo pobjeći s usana poluotvorenih snom*⁵⁹.

Vidimo da su govori dvaju Kentaura analogni, ali Hiron, mudriji od sve svoje braće, zna razlog zbog kojega će tajne svijeta uvijek biti ne-shvatljive dvojnomo biću kao i ljudskom stvorenju jer *oba imaju samo jedan dio božanskog duha*⁶⁰.

Uvodeći lik Hirona u svoju poemu u prozi Maurice de Guérin je želio proširiti mit, a da se ne udalji od tradicije. Iako Makarej i Hiron utjelovljuju dva različita entiteta, prvi zanos i žestinu, drugi mudrost bez iluzija, obojica su ipak upoznala iskustvo neuspješne potrage za načelom života. Sada je red na čovjeku da upozna razočarenje jer unatoč prividnom miru Makarejevih riječi, ovaj Kentaur nije mogao spriječiti da na Melampusa prenese svoju tjeskobu.

Pišući *Kentaura* Guérin je pisao svoju vlastitu priču. Kentaur Makarej, ostario i osamljen, prisjeća se za Melampusa svoje sretne mladosti, pijanstva svojih starih zajedništva s prirodom, potom mudrosti na koju treba pristati kada dođe trenutak da se pomiješa s njedrima prirode.

U poetskim tekstovima *Kentaura* i *Bakantice*, koji se, za doba kada su napisani, ne mogu svrstati ni u jednu pjesničku struju, Marie-Catherine Huet-Brichard nastoji otkriti novu izvornost putovi koje će možda voditi do Mallarméa i simbolističkih istraživanja. Po njenom mišljenju, u njima predmet kao takav ne postoji, jedino je važan odnos kojeg pjesnik održava sa samim sobom i poetskim stvaranjem, što daje mogućnost čitatelju uplesti se u jedan beskonačni imaginarni prostor⁶¹.

Bog i bogovi: dva su prizivanja koje je Maurice de Guérin osjetio. Ta dualnost se upisuje u njegove *Reliquiae*, objavljene posmrtno, 1861. godine, u kojima nalazimo kršćanina, i u objema poemama u prozi, *Kentauru* i *Bakantici*, kao i u poemu u stihu *Glauko*, u kojima je sadržan pjesnikov panteizam. No, *Zelena bilježnica* nam svjedoči da je upravo Guérinova volja prikazati Boga i opjevati njegovo stvaranje Zemlje, bila misao vodilja tijekom kratkog pjesnikovog stvaralaštva. Dominique de Millet s pravom govori o tajanstvenosti Guérinovog romantičnog katolicizma kada *odabire mitološke likove i posebne glasove (Kentaura, Bakanticu) da bi kroz njih opjevao prirodu i svijet*⁶². K tomu, mnogi književni kritičari drže da je *Guérin po strani ostavio*

⁵⁹ Isto, str. 10.

⁶⁰ Isto, str. 10-11.

⁶¹ Huet-Brichard, M.-C.: *Maurice de Guérin*, Paris, Honoré Champion, 1998.

⁶² Labouret, Guilhem (Université de Paris-Sorbonne), *Dieu et le poète: révélation divine et signe poétique chez les poètes néo-catholiques français*, publié sur *Fabula* le 26 janvier

vjeru budući da u njegovim poemama ne nalazimo izravno spominjanje Boga Isusa Krista. Ali, ta tvrdnja nema osnove pa se pitamo nije li Bog Staroga zavjeta Jahve, odnosno neopisivi, neizgovorivi?⁶³ Štoviše, Maurice de Guérin odabire poemu u prozi mitološke referencije te se oslanja na prirodu koja odražava veličinu Božjega djela, pa s pravom možemo reći da je Claudel nasljednik njegove poetike⁶⁴. Povrh toga, postoje i dva pola dvojnosti na razini pjesnikovog životnog iskustva: mladog sjemeništara zamjenit će mondeni, elegantni zaljubljenik, čest gost pariških salona.

Maurice de Guérin je dobro sjedinio ono što izgleda oprečno upravo u simbolici hibridnog bića kentaura, čovjeka-konja, putem kojeg metaforički progovara o samome sebi. A možda su najljepši stavci *Kentaura* upravo oni u kojima pjesnik iz dvorca Le Cayla opisuje s radošću mladost svoga mitološkog lika, u stanju zajedništva s nebeskim, vodenim i telurskim silama.

Zaključak

Od vjere u Boga do vjere u pjesničko stvaranje, Guérinov je put spasenje duše i / ili spasenje umjetnosti. U tome su pjesnikovi obožavatelji podijeljeni na one koji žele vidjeti u njemu samo katoličkog pjesnika i one koji u njemu više vole vidjeti panteističkog i profanog zaljubljenika u Prirodu. Za spasenje putem književnosti su oni koji su na strani velikog mu prijatelja Barbeya d'Aurevillyja, prije nego što će se ovaj vratiti katoličkoj vjeri, a za spasenje putem vjere su oni koji su na strani njegove obitelji. Razapet između ta dva stajališta, Guérin je izgleda oklijevao između pobožnih opominjanja svoje sestre Eugénie i nametljivih, nasrtljivih navođenja na „zlo“ koji su dolazili od dandyja d'Aurevillyja.

S naše pak strane, nastojali smo osvijetliti tajanstvenost jedne duše koja je u početku izgledala jednostavna, a koja je zapravo složena i bolna. Pritom smo ustvrdili da Guérinova poezija izmiče svakoj jednostavnoj klasifikaciji jer nije ni posve katolička ni potpuno poganska, ali ni savršeno romantičarska niti još simbolistička. I premda ne sliči na pitoreskne fantazije Aloysiusa Bertranda i njegovog *Gašpara noćnika*, kao niti na Baudelaireov pariški *spleen*, *Kentaur*, kao i *Bakantica* (vjerojatno napisani 1835. i 1836.) značajan su trenutak u francuskoj povijesti pjesme u prozi, miješajući mitološki imaginarij kojim se nadahnjuju, s romantičarskim razočarenjem. I baš u toj neodlučnosti i kolebanju leži posebnost i vrsnoća Guérinova pjesničkog djela, razapetog između katoličke vjere početnog romantizma (s Chateaubiandom) i kulta umjetnosti i ljepote koji će biti religija pjesnika parnasovaca.

2007., str. 12.

⁶³ Isto, str. 13.

⁶⁴ Isto, str. 14.

Literatura

- Albouy, Pierre: *Mythes et mythologies dans la littérature française*, Paris, A. Colin, 2012. Cazenave, Michel: *Encyclopedie des symboles*, Livres de Poche, Paris, 1998.
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain: *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983.
- Colloque de l'École Normale Supérieure de Saint-Cloud, *Romantisme et politique (1815–1851)*, Armand Colin, Paris, 1969.
- Decahors, Elie: *Maurice de Guérin. Essai de biographie psychologique*. Textes et documents inédits, Bloud et Gay, Paris, 1932. (doktorska disertacija)
- *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Collection, Seghers, Paris, 1962.
- Dumézil, Georges: *Le Problème des Centaures – Etude de mythologie comparée indoeuropéenne*, Annales du Musée Guimet, 1929.
- Harcourt, Bernard d': *Maurice de Guérin et le Poème en prose*, Paris, Les Belles-Lettres, 1932.
- Huet-Brichard, Marie-Catherine: *Maurice de Guérin, imaginaire et écriture*, Lettres modernes, Paris, 1993.
- Huet-Brichard, Marie-Catherine: *Maurice de Guérin*, Paris, Honoré Champion, 1998.
- Huet-Brichard, Marie-Catherine: *Maurice de Guérin, Oeuvres, Le Cahier vert, Pages sans titres, Poèmes, Lettres à Barbey d'Aurevilly*, Paris, Classique Garnier Poche, 2011.
- Gaulupeau, Serge; Moreau, Pierre: *Le Rôle de l'imagination chez Maurice de Guérin* (doktorska disertacija), Université de Paris, 1966.
- Gothot-Mersch, Claudine. *Poèmes antiques*, Gallimard, 1994.
- Guérin, Maurice de: *Oeuvres Complètes*, texte établi et présenté par Bertrand d'Harcourt, Paris, Les Belles-Lettres, 1947.
- Guérin, Maurice de: *Oeuvres complètes*, Classiques Garnier, 2012.
- Guérin, Maurice de : *Poésie*, préface de Marc Fumaroli, NRF, Poésie / Gallimard, 2001.
- Labouret, Guilhem: *Dieu et le poète: révélation divine et signe poétique chez les poètes néo-catholiques français*, publié sur Fabula le 26 janvier 2007.
- (www.fabula.org/colloques/documents443.php)
- *Œuvres choisies de Maurice et Eugénie de Guérin*, avec une introduction biographique et critique, des notes bibliographiques, par Ernest Gaubert, 1910.

- Ovide: *Les Métamorphoses*, texte établi et traduit par Georges Lafaye, Les Belles-Lettres, Paris, 1928.
- *Revue du Tarn* n° 121, printemps 2011, *Maurice de Guérin revisité*, skup u organizaciji udruge *Les amis des Guérin* (16–17–18. 07. 2010.) održan u pjesnikovu rodnu dvorcu Le Cayla, Andillac.
- Sainte-Beuve, Charles-Augustin: *Volupté*, éd. Garnier-Flammarion, 1969.
- Sand, George: *Poètes et romanciers modernes de la France, XXXVIII*, *Revue des Deux Mondes*, tome 22, Paris, 1840.
- Scharer-Nüssberger, Maya: *Maurice de Guérin, l'errance et la demeure*, José Corti, Paris, 1965.
- Vernant, Jean-Pierre: *Mythe et Pensée chez les Grecs, études de psychologie historique*, La Découverte, Paris, 1996.
- Zamarovsky, Vojtech: *Junaci antičkih mitova*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

Đurđa ŠINKO-DEPIERRIS & Frano VRANČIĆ

THE THEME OF THE CENTAUR AND DUALITY IN MAURICE DE GUÉRIN'S POETIC WORK

The hybrid character of the Centaur has always aroused interest of writers, including the French poets of the 19th century. Among the French poets who were inspired by the mythological creatures, Maurice de Guérin (1810-1839) is one of the most prominent ones. The Centaur attracted his attention because of its dual nature. This duality is reflected in *Reliquiae* (1961), with a focus on Christianity, and in *Le Centaure*, *La Bacchante* and *Glaucus* in which we encounter the poet's pantheism. However, *Le Cahier vert* shows us that Guérin's main guiding principle during the brief poetic creativity was to depict God and the creation of the world. The poet selects the mythological character of the Centaurus only to depict the nature and the world. Although attracted by a rebellious spirit of Abbot Lamennais whose ideas were contrary to the views of the official Church, Guérin remains faithful to the Vatican and the Church in France. In addition, Guérin's poetry eludes any classification as it is not entirely Catholic or entirely pagan, nor is it perfectly romantic or symbolist, which only makes it authentic.

Key words: *Greek mythology, the Centaur, duality, Catholicism, Pantheism, nature*

UDK 821.133.1.09-31

Izvorni naučni rad

Jovana SLIJEPČEVIĆ (Podgorica)

jovana.slijepcevic@gmail.com

TEKSTUALNI EGOTIZAM MARGERIT DIRAS

Ovaj rad bavi se tekstualnom analizom romanesknih ostvarenja Margerit Diras i nastoji da ispita spisateljicinu maniju bavljenja sobom – egotizam – na svim transtekstualnim nivoima. Na samom početku, autor daje kratak pregled teorije teksta, da bi potom posebnu pažnju posvetio izuzetno koherentnom stvaralaštvu Dirasove. Ono zapravo predstavlja skup međusobno povezanih tekstova koji, tek kada se zajedno posmatraju, ostvaruju svoju namjeru, i u kojima njen egotizam najviše dolazi do izražaja.

Ključne riječi: *Margerit Diras, egotizam, pisanje, tekst, transtekstualnost.*

1. Pojam teksta

Književni tekst možemo posmatrati kao mjesto susreta između autora i čitaoca, gdje prvi ne uspijeva sve da kaže, a drugi – sve da razumije. Imajući u vidu složenost i bogatstvo koje jedan takav tekst donosi sa sobom, logično je da se vremenom mijenjaju pristupi u njegovoj analizi i metode njegovog tumačenja. Što se teorija teksta tokom XX vijeka više razvijala, to je postajala očiglednija njegova autonomija. U svom eseju „Teorija teksta“ („Théorie du texte“), Rolan Bart (Roland Barthes) podjeća na povezanost teksta s crkvom, pravom, književnošću, zatim na njegovu epistemološku vrijednost, da bi potom od Julije Kristeve (Julia Kristeva) preuzeo definiciju u kojoj su implicitno prisutni svi osnovni koncepti teorije čiju problematiku obrađuje: „Tekst definišemo kao translingvistički uređaj koji ponovo uspostavlja red u jeziku, dovodeći u vezu komunikativnu riječ [...] sa različitim tipovima pređašnjih ili sinhronijskih iskaza“.¹ Već kroz tu definiciju primjećujemo da je tekst nosi-

¹ Roland Barthes, „Théorie du texte“ in: Encyclopaedia universalis: <http://www.universalis.fr/> („Nous définissons le texte comme un appareil translinguistique qui redistribue l'ordre de la langue, en mettant en relation une parole communicative [...] avec divers types d'énoncés antérieurs ou synchroniques“.) [13.03. 2013.] Ovaj citat, i svi naredni, dati su u prevodu autora rada, osim ukoliko nije naglašeno drugačije.

lac svoje sopstvene dinamike. Bart njega dalje izjednačava s produktivnošću; tekst može da dekonstruiše jezik komunikacije, zamisli i ekspresije, i da stvori jedan novi jezik. Njega ne treba miješati s djelom – ono jeste „završeni predmet”, koji zauzima fizičko mjesto, dok je tekst „metodološki prostor”. „[Prvi] se nalazi u ruci, a [drugi] u govoru”² – zaključuje Bart. Važno je napomenuti da tekstualna analiza ne posmatra priču kao jedan krajnji, zatvoreni produkt, već kao produkciju koja je u stanju svoje trenutne realizacije, i koju ograđuju drugi kodovi. Upravo u tom kontekstu razvija se koncept dijalozizma, a potom i intertekstualnosti.

Pojam *dijalogizam* prvi upotrebljava Mihail Bahtin (Михаил Михайлович Бахтин), vezujući ga za djelo Dostojevskog (Фёдор Михайлович Достоевский), koje smatra izrazito polifonijskim. Roman čuvenog ruskog pisca u sebi sadrži raznovrsne lingvističke, stilističke i kulturne elemente, a njegov specifičan predmet jeste čovjek koji govori o svom govoru. Inspirisana Bahtinovim radovima, Julija Kristeva uvodi pojam *intertekstualnost*, ograničavajući ga na književno polje. Koncept se prvi put pojavljuje 1968. godine u djelu *Opšta teorija (Théorie d'ensemble)* koju, pored Kristeve, postpisuju Fuko (Michel Foucault), Bart, Derida (Jacques Derrida), i Solers (Philippe Sollers), a zatim u njenom djelu *Semeiotike, potraga za jednom semanalizom (Séméiotikè, Recherche pour une sémanalyse)*. Naime, Kristeva smatra da svaki tekst predstavlja transformaciju nekog drugog, ili nekih drugih tekstova, i na taj način ona stavlja tačku na mit o čistoj kreaciji. Bartovo mišljenje se podudara s njenim – „svaki tekst jeste intertekst”³, budući da on u sebi sadrži prisustvo drugih tekstova, na različitim nivoima, u manje ili više prepoznatljivim oblicima. Napomenimo još da se Kristeva, kao i svi poststrukturalisti, okreće proučavanju nastanka struktura koje oblikuju tekst, a takođe razvija i svoju teoriju po kojoj svaki tekst ima dva nivoa tumačenja – vertikalni, koji glavni tekst povezuje sa onima koji ga uslovljavaju, i horizontalni, koji povezuje autora i čitaoca čije tekstualno iskustvo igra bitnu ulogu u tumačenju određenog teksta.

Žerar Ženet (Gérard Genette) nudi funkcionalniji pristup – on koncept intertekstualnosti zamjenjuje konceptom *transtekstualnosti* („sve ono što [tekst] stavlja u odnos, očevidan ili prikriven, sa drugim tekstovima”⁴), svrstavajući prvobitni koncept na isti nivo sa ostala četiri transtekstualna odnosa u koje se ubrajaju: paratekstualnost, hipertekstualnost, arhitekstualnost i metatekstualnost. U njegovoj teoriji, intertekstualnost se definiše kao odnos

² *Ibid.* („L'œuvre se tient dans la main, le texte dans le langage”).

³ *Ibid.* („Tout texte est un intertexte”).

⁴ Gérard Genette, *Palimpsestes*, Seuil, Paris, 1982, p. 7. („tout ce qui met [le texte] en relation, manifeste ou secrète, avec d'autres textes“.)

istovremenog prisustva između dva ili više tekstova; ona, dakle, predstavlja „reprizu“, bilo da je ona eksplicitna ili implicitna, i, u najužem smislu riječi, ona obuhvata tri oblika – citat, plagijat i aluziju. Teoretičari teksta, naročito Lisjen Delenbah (Lucien Dallenbach) i Žan Rikardu (Jean Ricardou), dalje razlikuju više tipova intertekstualnosti – *opštu (intertextualité générale)*, koja obuhvata intertekstualne odnose između tekstova različitih autora, i ograničenu (*intertextualité restreinte*), koja obuhvata intertekstualne odnose između tekstova istog autora i koja se u teoriji teksta naziva još i *intratekstualnost*. Književni likovi, scene, djelovi priče, rečenice koje se ponavljaju kao lajtmotivi – svi oni zajedno mogu stvoriti utisak jedinstva između tekstova koji pripadaju različitim djelima jednog istog pisca. Pored opšte i ograničene, postoji još jedan, takozvani *autarhijski tip intertekstualnosti (intertextualité autarcique)*, to jest *autotekstualnost* koja zapravo predstavlja sve moguće odnose koji jedan tekst uspostavlja sa samim sobom, prvenstveno kroz postupak *mise en abyme*.

Drugi nivo transtekstualnosti jeste *paratekstualnost* – ona predstavlja odnos koji tekst uspostavlja sa svim elementima koji se nalaze u njegovom okruženju i koji ga na taj način podržavaju. Tu prije svega mislimo na naslov, podnaslov, predgovor, pogovor i bilješke. Treći nivo jeste *hipertekstualnost* koju Ženet definiše kao odnos transformacije ili imitacije; na tome nivou razlikujemo glavni tekst (hipertekst) koji je vezan za predašnji tekst (hipotekst) koji on na određeni način podražava. Četvrti transtekstualni nivo jeste *arhitekstualnost*. Budući da svaki tekst ima svoj žanrovski arhitekst, ovaj nivo podrazumijeva skup opštih ili prelaznih kategorija – tipova diskursa, načina izražavanja, književnih rodova, itd. – koje svaki pojedinačni tekst otkriva. Posljednji tip jeste *metatekstualnost* koja obuhvata komentare koji određeni tekst povezuju s tekstom o kom on govori.

Razmatrajući složenu tekstualnu problematiku, Ljubomir Maširević u svom radu „Kultura intertekstualnosti“ podsjeća na tvrdnju teoretičara intertekstualnosti da „umjetnost imitira umjetnost“, što zapravo predstavlja kritiku realističkog kreda da „umjetnost podražava stvarnost“. Radikalizaciju njihove tvrdnje pronalazimo u čuvenoj izjavi Oskara Vajlda (Oscar Wilde) da „život imitira umjetnost“. „Svakodnevni život odvija se kroz tekstove i posredovan je njime“ – primjećuje Maširević, i zaključuje: „Pojam intertekstualnosti ne relativizuje samo granice između tekstova, već i između teksta i sveta u kome živimo. Danas saznajemo svet većinom putem njegove tekstualne reprezentacije“.⁵

⁵ Ljubomir Maširević, „Kultura intertekstualnosti“ in: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, broj 11–12, Beograd, 2007, str. 430.

2. Dirasovska transtekstualnost

Djelo Margerit Diras (Marguerite Duras) veoma je zanimljivo na nivou tekstualne analize, jer ono predstavlja prostor koji ima izrazito jaku dijalošku moć. Od knjige do knjige, određeni broj tema, motiva, dekora, likova i rečenica se ponavlja, stvarajući na taj način „poetiku istoga“ za koju se čini da naglašava materijalnu prirodu teksta; dovoljno je premjestiti djeliće iz jedne priče u drugu, i na taj način pokazati da tekst predstavlja strukturu koja se otvara u više pravaca. Mi ćemo ovdje pokazati koliko su nivoi koje je prvobitno definisao Ženet u stanju da iskažu tekstualni egotizam – maniju bavljenja sobom kroz tekst; tu, naravno, ne ubrajamo arhitekstualnost, imajući u vidu činjenicu da je ona neraskidivo povezana s postojanjem žanrovskog arhiteksta.

Opšta intertekstualnost rijetka je u romanima Dirasove, naročito u onima koji su nastali poslije *Ljubavnika* (*L'Amant*). Kada postoji, najčešće je u vezi s Biblijom i muzikom. Na biblijski tekst Dirasova se najviše poziva u *Ljetnjoj kiši* (*La pluie d'été*). Lajtmotiv te knjige postaje povik biblijskog propovednika *Eklisijasta* – „Sujeta nad sujetama, sve je sujeta“, što se zapravo odnosi na ljudski život koji nije oduhovljen istinskim smislom. U istom romanu Dirasova uspostavlja vezu sa savremenom francuskom muzikom, evocirajući dvije pjesme od Alena Sušona (Alain Souchon) – *Alo Mama Bobo* (*Allô Maman Bobo*) i *Na čistom izvoru* (*À la claire fontaine*); *Ljubavnik iz sjeverne Kine* (*L'Amant de la Chine du nord*) počinje zvukom valcera Johana Štrausa (Johann Strauss) i Franca Lehara (Ferenc Lehár), a u *Jan Andrei Štajneru* (*Yann Andréa Steiner*) je cijela jedna stranica inspirisana čuvenom Vilarovom (Hervé Vilard) pjesmom *Gotovo je sa Kaprijem* (*Capri c'est fini*), koju Dirasova prilagođava sebi, stvarajući sopstvenu varijaciju na postojeću temu. Pored aluzija na Bibliju i pojedine pjesme, čuvena je spisateljicina aluzija na Emili Dickinson (Emily Dickinson) koju pravi u svom romanu *Emili L.* (*Emily L.*); podudaranje u imenima se odmah zapaža, a kroz čitanje otkrivamo da je Dirasova naročito inspirisana jednom pjesmom te američke pjesnikinje – *Provlače se neki zraci* (*There's a certain slat of lights*). Emili L. piše upravo pjesmu o „svjetlosti koja se katkad javlja, u određenim popodnevim za vrijeme veoma hladnih i veoma mračnih zima”⁶. U tih nekoliko stihova nazire se cjelokupna filozofija života glavne junakinje.

Ograničena intertekstualnost, s druge strane, veoma je česta – Dirasova postiže da njeni tekstovi međusobno sarađuju. Iako se oni mogu čitati

⁶ Marguerite Duras, *Emily L.*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1987, p. 84. („[le poème] sur la lumière qu'il y a certaines fois, certains après-midi pendant les hivers très froids, très sombres”).

nezavisno jedan od drugoga, smisao je moguće dokučiti tek kada se pročitaju svi zajedno. Ključ za razumijevanje *Plavih očiju crne kose* (*Les yeux blesu cheveux noirs*) jeste *Prostitutka sa normandijske obale* (*La pute de la côte normande*). U najtanjoj knjizi Dirasove takođe pronalazimo teme koje će ona kasnije ponoviti u *Jan Andrei Štajneru* (destruktivna ljubav, strah, knjiga u nastajanju), kao i scene koje su u kasnije napisanom romanu gotovo identične. S obzirom na to da su odlomci ti koji se ponavljaju, a ne cjelokupna priča (kao što je to slučaj s *Ljubavnikom* kog spisateljica u više navrata ponovo ispisuje), kada su u pitanju tekstovi koji nastaju oko Jana, mi u njima ostajemo na nivou intratekstualnosti. Primjeri su mnogobrojni: aluzija na *Zanesenost Lole V. Štajn* (*Le ravissement de Lol V. Stein*) – prostor u kom se nalaze glavni junaci *Jan Andree Štajnera* preobražava se u S. Thalu, Lolin rodni grad, uz pojašnjenje da je to grad svake ljubavi. U istom romanu posredstvom letećeg zmaja Dirasova evocira *Ljubavnika iz sjeverne Kine*. Ona ne zaobilazi da spomene ni svoja ranija djela koja je Bart nazvao „jednostavnim i šarmantnim“ (*Brana na Pacifiku* – *Un barrage contre le Pacifique*, *Konjiči iz Tarkvinije* – *Les petits chevaux de Tarquinia*, *Mornar iz Gibraltara* – *Le marin de Gibraltar*), „ljubazno“ joj savjetovavši da se u svom pisanju vrati njihovom žanru. *Jan Andrea Štajner* takođe osvjetljava lik Teodore Kats o kojoj je spisateljica pisala u članku objavljenom 1979. godine u *Književnim novostima* (*Les Nouvelles Littéraires*), da bi ga potom opet objavila u svojoj knjizi *Outside* (*Outside*)⁷, kasnije nikada ne posvetivši pravi roman tome ženskom liku, jer, po spisateljicinin riječima, to bi bilo „PREVIŠE“. „Pisanje se zatvorilo sa njenim imenom. Samo njeno ime je bilo sve pisanje o njoj, Teodori Kats. Sve je bilo rečeno sa. Tim imenom“⁸.

U okviru ispitivanja intratekstualnih veza, nezaobilazna je i knjiga *To je sve*. U njoj Dirasova evocira svoj roman iz 1982. godine („Treba pisati o čovjeku *Bolesti smrti*“⁹), a kada potom sebi kao imperativ postavlja da treba „pisati o mršavosti, počev od mršavosti čovjeka“¹⁰, aluzija na junaka iz spomenutog romana ukršta se sa slikom Robera L. za koga u *Bolu* (*La douleur*) saznajemo da je, vrativši se iz rata, postao čovjek sveden na „otpadak“. Dirasova podjeća i na jevrejsko ime koje je dala svom mladom ljubavniku („Postajete lijepi. Gledam vas. Vi ste Jan Andrea Štajner“¹¹), kao i

⁷ Vidjeti: Marguerite Duras, „Théodora“ in *Outside*, P. O. L., Paris, 1984, pp. 293–295.

⁸ Marguerite Duras, *Yann Andréa Steiner*, Gallimard, Paris, 1992, p. 121. („L'écriture s'est fermée avec son nom. Son nom à lui seul c'était route l'écriture de Théodora Kats. Tout était dit avec. Son nom.“)

⁹ Marguerite Duras, *C'est tout*, P. O. L., Paris, 1995, p. 15. („Il faut parler de l'homme de *La Maladie de la Mort*“.)

¹⁰ *Ibid.*, p. 16. („Écrire sur la maigreur, à partir de la maigreur de l'homme“.)

¹¹ *Ibid.*, p. 46. („Vous devenez beau. Je vous regarde. Vous êtes Yann Andréa Steiner“.)

na ime svog kineskog ljubavnika koje za života čitalačkoj publici nije otkrila. Napomenimo još i da u pojedinim djelovima knjige, ona stvara atmosferu blisku onoj koju ima *Brana na Pacifiku*. („Kada pišem od istog sam ludila kao u životu. Pridružujem se gomili kamenja kada pišem. Kamenju Brane“.¹²)

„Novi Autobiograf ne zna gdje se nalazi niti kuda ide, i zbog toga počinje da piše“¹³ – pojašnjava francuski književni kritičar Rože-Mišel Alman (Roger-Michel Allemand). Dirasova nam potvrđuje da, bez obzira na neznanost puta, nikad nije kasno krenuti u potragu za sobom; za nju bismo mogli reći da ju je istinski započela u svojoj sedamdesetoj godini, kada je, poslije svih romana u kojima se skrivala iza likova o kojima je pisala, u svoje djelo konačno uvela prvo lice jednine, i time u njemu napravila novu podjelu uloga kojoj je ostala vjerna do svoje smrti. Iako su neki njeni romani iz poznog stvaralačkog perioda napisani u trećem licu jednine (*Ljetnja kiša*, *Ljubavnik iz sjeverne Kine*), prisustvo Dirasove živo je van glavnog teksta, to jest u predgovorima, bilješkama i pogovorima koji ga prate. Pojava toga „okolnog“ teksta, to jest parateksta, podsjeća nas na činjenicu da djelo nastaje u činu u kom ga spisateljica stvara; vezu između njih nikada ne možemo da prekinemo, a samim tim ni da izbjegnemo egotističku dramu čiji svjedoci postajemo.

Fenomen hipertekstualnosti uopšten je u djelu Dirasove i uglavnom se ispoljava u okviru jedne zatvorene cjeline kakvo je njeno djelo. Tako roman *Ljetnja kiša* funkcioniše kao hipertekst filmu *Djeca* (*Les Enfants*). U pogovoru toga romana spisateljica otkriva kako je nekoliko godina film za nju bio jedina moguća naracija priče, ali da je, često misleći na filmske likove koje je napustila, u jednom trenutku počela da piše o njima. Poznato je da je stvaralački potencijal Dirasove, pored književnosti, usmjeren i na film; samim tim nije čudno kada u njenom opusu nađemo na književnu i filmsku verziju jedne iste priče. Osvrnemo li se na prvu fazu njenog stvaralaštva, u *India Song*-u (*India Song*) i *Ženi sa Ganga* (*La femme du Gange*) prepoznaćemo filmske reprize *Vicekonzula* (*Le Vice-consul*).

Hipertekstualnost se najviše ispoljava kroz trilogiju koju sačinjavaju knjige *Brana na Pacifiku*, *Ljubavnik* i *Ljubavnik iz sjeverne Kine*. Tako je *Brana* hipertekst romana iz 1984. godine koji kao svoj hipertekst ima posljednji roman iz te trilogije.

¹² *Ibid.*, 24. („Quand j'écris je suis de la même folie que dans la vie. Je rejoins des masses de pierre quand j'écris. Les pierres du Barrage“.)

¹³ Preuzeto iz : Véronique Govet, *Le métissage chez Marguerite Duras et Hanif Kureishi : Réhabilitation du concept de différence*, Université Paris VIII, Saint-Denis, 2008, p. 16. („le Nouvel Autobiographe ne sait pas où il est et où il va, et c'est pour cela qu'il se met à écrire“.) Vidjeti na : <http://www.bibliotheque-numerique-paris8.fr/> [13.03.2013.]

Opsesivne teme autorke u sva tri romana ostaju iste; forma je ta u kojoj se ogledaju najveće promjene (od klasičnog romana do skripta za film) i koja pojedinim aspektima priče dozvoljava da se različito ispolje. Naravno, Dirasova vremenom mijenja mnoge detalje koji su u vezi s njenim djetinjstvom provedenim u Indokini (treba uzeti u obzir vrijeme kada su romani nastali – prije ili poslije smrti njene majke), a logično je da najviše razlika postoji između *Brane* i ostala dva romana. Dovoljno je baciti pogled na glavnu junakinju da bismo se u to uvjerali – u prvom romanu je to šesnaestogodišnja Suzana koja se u potpunosti potčinjava normama koje joj nameće porodica; u *Ljubavniku* i *Ljubavniku iz sjeverne Kine* glavna junakinja nema ime, ali je oba puta prikazana kao djevojčurak (od petnaest i po godina u prvom, i četrnaest i po godina u drugom romanu) koji nikako ne pristaje da radi ono što se od nje očekuje. U *Stvarnome životu* (*La Vie matérielle*), Dirasova otvoreno priznaje da u njenom životu postoje dvije djevojčice, to jest dvije mladalačke verzije nje same – ona iz *Brane* i ona iz *Ljubavnika*. Najveću transformaciju doživljava lik Kineza; izgleda da je vrijeme uticalo da njega Dirasova sve više idealizuje. U *Brani*, on je ružni g. Džo („Istina je, figura nije bila lijepa. Imao je uska ramena, kratke ruke [...] Kada je ustao, vidjelo se da je baš ružno građen“¹⁴), a u *Ljubavniku iz sjeverne Kine* autorka upućuje na razlike koje taj muški lik nosi sa sobom od prvog do drugog *Ljubavnika*, što je u suprotnosti sa načinom na koji tretira svoj mladalački lik: „Iz crne limuzine izašao je muškarac drugačiji od onoga iz knjige [*Ljubavnika*], jedan drugi Kinez iz Mandžurije. Malo se razlikuje od onoga iz knjige: snažniji je od njega, manje se plaši od njega, smjeliji je“.¹⁵ Suzanin predmet ljubavi u *Brani* nije g. Džo, već je to Džozef, njen stariji brat; ona njega poredi sa svim muškarcima koje upoznaje, ali nijedan ne odgovara idealu koji on predstavlja. U obje verzije *Ljubavnika*, predmet ljubavi mlade Dirasove jesu njen mali brat, Kinez i Elen Lagonel; paralele među njima su mnogobrojne – mali brat i Kinez su naročito slični po svojoj fizičkoj građi, a za Elen Lagonel bi se moglo reći da predstavlja njihovo ovaploćenje u ženskom obliku.

Dirasova je za svoga života *Branu* uvijek predstavljala kao djelo iz njenog opusa koje je najviše autobiografsko; do kraja nije predstavljala da izjavljuje da taj tekst ne pripada književnosti, već nečem što je suviše blizu proživljenom iskustvu. Pa ipak, vidjeli smo koliko ga je ona istovremeno is-

¹⁴ Marguerite Duras, *Un barrage contre le Pacifique*, Gallimard, Paris, 1950, pp. 42–43. („C’était vrai, la figure n’était pas belle. Les épaules étaient étroites, les bras courts ... Debout il était nettement mal foutu“.)

¹⁵ *Ibid.* („De la limousine noire est sorti un autre homme que celui du livre [*Amant*], un autre Chinois de la Mandchourie. Il est un peu différent de celui du livre : il est un peu plus robuste que lui, il a moins peur que lui, plus d’audace“.)

pravljala. Na hipertekstualnom nivou za nju sve postaje jedna velika igra koja joj omogućava da stvori upečatljivi mit o sebi.

Metatekstualnost je kod Dirasove veoma složen fenomen koji se ispoljava na više različitih načina. On, po teoriji teksta, može da ima dva osnovna oblika – unutrašnji (kada tekst komentariše sam sebe) i spoljašnji (kada tekst komentariše drugi tekst, pripadao on istom piscu ili ne), i oba pronalazimo u spisateljicinom djelu; opšte je poznato da je Dirasova veliki komentator svojih umjetničkih ostvarenja. Ona ima naviku da komentariše unutar samih romana, gdje nam kroz pripovijedanje naratora ili razmišljanja likova otkriva osnovne mehanizme svog pisanja, stvarajući na taj način izvjesni *mise en abyme* koji se poklapa sa onim što je Dalenbah definisao kao autotekstualnost. Primjećujemo da katkad među različitim transtekstualnim nivoima ne postoje jasno utvrđene granice. Tekstovi Dirasove su, dakle, sposobni da izgrade svoj sopstveni kritički komentar, i često se ne odnose samo na priču koju čitamo, već na spisateljicinu cjelokupnu koncepciju pisanja: „Ponekad, kada pričamo zajedno, to je isto tako teško kao da se umire. [...] To otkrivam sa ovom pričom koju imam sa vama: pisati, to znači takođe, nesumnjivo, brisati. Zamjenjivati“.¹⁶

Djela koja sadrže najviše autorkinih komentara o njenim ostalim djelima jesu *Stvarni život* i *Pisati (Écrire)*. Istovremeno, postoji cijeli jedan korpus radio-televizijskih razgovora u kojima Dirasova govori o sebi i svom umjetničkom stvaralaštvu.

U *Stvarnom životu* čitamo da je, pišući *Ljubavnika*, Dirasova imala osjećaj da „otkriva“ („Kako govoriti o tome, kako opisati to što sam poznavala i što je bila tamo u jednom kvazi tragičnom odbijanju da pređe u spis, kao da je to nemoguće“¹⁷). Na jednom mjestu ona komentariše reakciju pojedinih muškaraca na vezu između „male bjelkinje“ i „kineskog ljubavnika“ – za njih je bilo nemoguće da je prihvate, jedna takva veza im se doimala odbojnom. Pa ipak, spisateljica smatra da većinu taj par iz knjige „ispunjava neočekivanom željom koja dolazi s početka vremena, iz srži muškaraca“¹⁸, željom za incestom i za nasiljem.

¹⁶ *Emily L.*, p. 23. („Certaines fois, quand nous parlons ensemble, c’est aussi difficile que de mourir. [...] Je découvre ça avec cette histoire que j’ai avec vous : écrire, c’est ça aussi, sans doute, c’est effacer. Remplacer“.)

¹⁷ Marguerite Duras, *La Vie matérielle*, P. O. L., Paris, 1987, p. 31. („Comment parler de ça, comment décrire ce que je connaissais et qui était là dans un refus quasi tragique de passer à l’écrit, comme si c’était impossible“.)

¹⁸ *Ibid.*, p. 43. („[Le couple du livre] les remplit d’un désir inattendu qui arrive du fond des siècles, du fond des hommes“.)

Dirasova *Ljubavnika* poredi sa svojom knjigom *Bol* po istoj emociji koju obje nose u sebi: „Ona [emocija] odjekuje u tim knjigama“¹⁹. Spisateljica ne zaboravlja da spomene ni mnoge druge svoje romane: *Ljeto 80-e* (*L'Été 80*), *Vicekonzula*, *Plave oči crnu kosu* (*Les yeux blesu cheveux noirs*), *Branu na Pacifiku* – ovu posljednju smatra „nedodirljivom knjigom“ u kojoj je sve postalo sastavni dio prvobitne priče koja je nestala (usljed nužnih „prerušavanja“ i „zamjenjivanja određenih ličnih činilaca nekim drugim koji su manje izazivali znatiželju čitaoca“²⁰), da bi se potom opet pojavila u *Ljubavniku*. Dirasova čak ne zaboravlja da spomene ni svoj nezavršeni roman *Prevaren čovjek* (*L'homme menti*), koji je već evocirala u *Prostitutki sa normandijske obale*.

Čitanje *Stvarnoga života* nam pomaže da shvatimo kakav je spisateljicin stav o njenim sopstvenim romanima. Ona njih smatra veoma teškim za čitanje, naročito *Ljubavnika* i *Bolest smrti* (*La maladie de la mort*). U njihovom slučaju, „radi se o intimnom odnosu, između knjige i čitaoca. Žalimo se i plaćemo, zajedno“²¹.

U djelu *Pisati* se naročito spominju raniji romani Dirasove – *Vicekonzul*, na koga je spisateljica imala naviku da misli često, i *Aban Sabana David* (*Abahn Sabana David*), jedna od njenih najdražih knjiga. Nezaobilazna je i spomen *Lole V. Štajn*. „Malu luđakinju“ niko ne može da upozna, ni čitalac ni njen tvorac, a sve lijepo što je Lakan (Jacques Lacan) rekao o Loli, Dirasova nikada nije u potpunosti razumjela. „Bila sam preneražena Lakanom“²² – priznaje, citirajući njegovu rečenicu koja je za nju postala jedna vrsta principijelnog identiteta: „Ona ne smije da zna da piše to što piše“²³.

„Dirasovski metatekst se ne predstavlja kao jedno određeno znanje i tu, kao i drugdje, Dirasova dekonstruiše znanje, ne oklijevajući da iznese obavještenja koja su na ivici kontradiktornog“²⁴ – ističe Izabela Dona-Dosen (Isabelle Doneux-Dossaint) u svojoj studiji koja se bavi romanesknim dijalogom kod spisateljice, i zaključuje da se čitav metatekstualni fenomen kod nje odnosi na pisanje i sve poteškoće koje ono sa sobom nosi.

¹⁹ *Ibid.*, p. 89. („Elle [l'émotion] résonne dans ces livres-là“.)

²⁰ *Ibid.*, p. 88. („le remplacement de certains facteurs personnels par d'autres qui se prêtaient moins à la curiosité du lecteur“.)

²¹ *Ibid.*, pp. 119–120. („Il s'agit d'une relation privée, entre le livre et le lecteur. On se plaint et on pleure, ensemble“.)

²² Marguerite Duras, *Écrire*, Gallimard, Paris, 1993, p. 20. („J'étais abasourdie par Lacan“.)

²³ *Ibid.* („Elle ne doit pas savoir qu'elle écrit ce qu'elle écrit“.)

²⁴ Isabelle Doneux-Daussaint, *Le dialogue romanesque chez Marguerite Duras: un essai de pragmatique narrative*, Atelier national de reproduction des thèses, Lille, 2004, p. 72.

3. Filozofija pisanja kao krajnji metatekst

Dirasova u svim knjigama iz svoje posljednje spisateljske faze pokazuje svu svoju strast prema pisanju kome se manijakalno predaje, zatvarajući se u svoju „kulu od slonove kosti“ – upotrijebimo izraz naročito blizak pjesnicima XIX vijeka. Pisanju prethodi samoća; ona za spisateljicu znači „ili smrt ili knjigu“. Dirasova će uvijek izabrati ovo drugo, znajući da, koliko god pokušavala, nikada neće uspjeti da otkrije zbog čega ljudi pišu ili ne pišu, kao ni šta bi to što je napisano tačno trebalo da predstavlja („Mnogo sam govorila o napisanom. Ne znam šta je to“²⁵). Njeno pisanje se često otima kontroli („To daleko ide, pisanje... Sve dok se ne završi. Ponekad je to neizdrživo. Najednom sve dobija smisao u odnosu na napisano, to je da se poludi“²⁶) i čini da čovjek podivlja („Pridružujemo se divljaštvu od prije života. I uvijek ga prepoznamo, to je divljaštvo šuma, staro kao vrijeme“²⁷). Spisateljica nas uči da moramo biti jači od sebe da bismo pisanju uopšte pristupili, da moramo biti jači i od toga što pišemo. A kada u knjizi *To je sve* pisanje poredi sa plesom i muzikom, ona se približava Valerijevoj (Paul Valéry) ideji koja poeziju izjednačava sa tim aktivnostima – oni su slični po snazi koju posjeduju u trenutku svog „izvršenja“. Podsjetimo da je Valerijeva pjesma *Slavopjev stubovima* (*Cantique des colonnes*) istinska himna arhitekturi, muzici, plesu, poeziji i matematici, koji zajedno naš životni elan vode ka božanskoj perfekciji. Takođe, dirasovsko pisanje se predstavlja kao nešto što nikada nije završeno, što je opet u skladu s Valerijevim shvatanjem da jedna pjesma nikada ne može biti završena, već samo ostavljena. Dirasovu je lako uporediti i sa učiteljem ovog istaknutog francuskog pjesnika, Stefanom Mallarmeom (Stéphane Mallarmé), jer ona u svom pisanju često dotiče samu granicu, ispitujući domašaje onoga čemu se prepušta, i tako se približava tišini – „deverbalizovanom svijetu koji je jedini sposoban da bude povezan sa istinom bića“²⁸. Nije li to upravo ono što Mallarme radi u svojoj poeziji, a naročito u pjesmi *Bacanje kocke nikad neće ukinuti slučaj* (*Un coup de dés jamais n'abolira le hasard*)? Njih dvoje na sličan način pokušavaju da dopru do apsoluta. Ali, granicu koja postoji nije moguće preći, budući da nju nameće sama egzistencija čovjeka. Unutar te granice pisanje se često doima kao katarzičan čin, kao liječenje od

²⁵ *La Vie matérielle*, p. 37. („J'ai beaucoup parlé de l'écrit. Je ne sais pas ce que c'est“.)

²⁶ *Écrire*, p. 25. („Ça va loin, l'écriture... Jusqu'à en finir avec. C'est quelquefois intenable. Tout prend un sens tout à coup par rapport à l'écrit, c'est à devenir fou“.)

²⁷ *Ibid.*, p. 24. („On rejoint une sauvagerie d'avant la vie. Et on la reconnaît toujours, c'est celle des forêts, celle ancienne comme le temps“.)

²⁸ Danielle Bajomée, *Duras ou la douleur*, Editions Universitaires – Université de Boeck, Bruxelles, 1989, p. 66. („un monde déverbalisé seul susceptible d'avoir rapport à la vérité de l'être“.)

te iste egzistencije, to jest svih boljki koje ona izaziva u čovjeku; pa ipak, to nije slučaj sa pisanjem Dirasove. Kod nje su stvari obratno postavljene. Ona izgleda kao da je osuđena da vječito piše, nezavisno od bilo čega što bi na to moglo da utiče. Pisanje je samo po sebi, dakle, boljka bića, a ne lijek. A kako u njemu ona nastoji da barem pomjeri granicu riječi, tražeći iza nje smisao koji je nemoguće spoznati u ovozemaljskom, prinuđena je da se suoči sa vlastitom nemoći. Ona ujedno postaje svjesna i nemogućnosti da dočara svoju ličnu dramu. Njen poraz je logičan, i jedini mogući ishod.

Po riječima spisateljice, mjesto gdje nastaje pisanje jeste „crna soba“. Pridjev koji prati imenicu u sebi nosi jasnu simboliku – crno se povezuje sa mističnim sferama, ali i s umiranjem; napomenemo li da pisanje za Dirasovu, između ostalog, znači i „umrijeti za sebe“ („mourir à soi“), biće nam jasniji njen odabir riječi u gorepomenutoj sintagmi. Crno nije boja već odsustvo boje koje ona često koristi, ako ne izdvojeno, onda u kombinaciji sa plavom bojom (*Plave oči crna kosa*, „crna i plava“ muva iz eseja *Pisati*, „plave i crne“ vode koje teku u romanu *Emili L.*). O „crnoj sobi“ spisateljica piše u romanu *Jan Andrea Štajner*; upravo u njoj se govori o nezamislivim stvarima koje se potom bilježe: o ljetnjim događajima, o nepravdi, o djetetu i njegovoj vječnosti, koja zapravo predstavlja „vječnost malog brata preko smrti“²⁹, a o kojoj Dirasova govori u *Ljubavniku*. „Vječnost djeteta je, takođe, i vječnost „male bjelkinje“ kroz mnoge romane, a samim tim i spisateljicina sopstvena vječnost kroz književnost.

Na kraju, naglasimo da je kod Dirasove pisanje često paradoksalan čin u kom ona „stvara destrukciju“. Hamida Drisi (Hamida Drissi) nam daje pojašnjenje toga oksimorona: „Pisac uništava da bi se oslobodio suvišnog, da bi pročistio biće i učinio da u njemu preovlada samo suština“³⁰. Spisateljica, dakle, svjesno dekonstruiše, da bi potom mogla da rekonstruiše. Ona svoje djelo posmatra kao prostor za transformaciju koji biću dopušta prelaz iz jedne u drugu dimenziju. Pozitivna strana destrukcije je što ona olakšava pristup praznini koja, po orijentalnoj mudrosti, vodi u spokoj. Treba napomenuti da praznina („šunjata“) u budizmu nije isto što i ništavilo. „Prazna realnost“ za budiste jeste realnost u kojoj se pomjeraju granice, što će reći da stvari u toj realnosti treba posmatrati i shvatiti u relaciji sa onim što nisu, isto kao i sve suprotnosti (dobro i zlo, život i smrt) – tek tada je moguće vidjeti ih kao uzajamno zavisne. Ako je pisanje kod Dirasove okrenuto ka spoljašnjem, ono

²⁹ Margerit Diras, *Ljubavnik*, prevod – Muhamed Nežirović, Vijesti, Podgorica, 2003, str. 91. („l'éternité du petit frère à travers la mort“.)

³⁰ Hamida Drissi, *L'œuvre de Marguerite Duras ou l'expression d'un tragique moderne*, Université Paris-Est, Paris, 2008, p. 428. („L'écrivain détruit pour se débarrasser du superflu, pour purifier l'être et faire en sorte que ne subsiste de lui que l'essentiel“.)

jeste takvo samo da bi zašlo u unutrašnje; bilo da ono predstavlja nastojanje ka okretanju od sebe ili ka sebi, u centru se stalno nalazi jedno egotističko *ja* oko koga se sve okreće.

Vidjeli smo da dirasovska transtekstualnost, na kom god nivou da se javlja, objelodanjuje uvijek iste namjere – opsesivno vraćanje sebi. Kada spisateljica smješta svoj lik u sam vrh književnosti, ona zapravo daje jednu narcističku viziju sebe. Takođe, komentarišući pisanje kroz svoje tekstove, ona pribjegava krajnjem vidu metatekstualnosti iz koga se rađa njena sopsstvena filosofija. Moglo bi se pomisliti da je glavni predmet njenih knjiga samo pisanje. Pa ipak, ukoliko se piščevo *ja* izjednači sa pisanjem, kao što je to slučaj sa Dirasovom, onda postaje jasno da kod nje glavni predmet knjige može da bude samo ona sama.

Bibliografija

- BAJOMÉE, Danielle, *Duras ou la douleur*, Editions Uiversitaires – Université de Boeck, Bruxeles, 1989.
- BARTHES, Roland, „Théorie du texte“ in: *Encyclopaedia universalis*: <http://www.universalis.fr/>
- DONEUX-DAUSSAINT, Isabelle, *Le dialogue romanesque chez marguerite Duras: un essai de pragmatique narrative*, Atelier national de reproduction des thèses, Lille, 2004.
- DRISSI, Hamida, *L'œuvre de Marguerite Duras ou l'expression d'un tragique moderne*, Université Paris-Est, Paris, 2008.
- GENETTE, Gérard, *Palimpsestes*, Seuil, Paris, 1982.
- DIRAS, Margerit, *Ljubavnik*, prevod – Muhamed Nezirović, Vijesti, Podgorica, 2003.
- DURAS, Marguerite, *C'est tout*, P. O. L., Paris, 1995.
- DURAS, Marguerite, *Écrire*, Gallimard, Paris, 1993.
- DURAS, Marguerite, *Emily L.*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1987.
- DURAS, Marguerite, *La Vie matérielle*, P. O. L., Paris, 1987.
- DURAS, Marguerite, *Outside*, P. O. L., Paris, 1984.
- DURAS, Marguerite, *Un barrage contre le Pacifique*, Gallimard, Paris, 1950.
- DURAS, Marguerite, *Yann Andréa Steiner*, Gallimard, Paris, 1992.
- GOVET, Véronique, *Le métissage chez Marguerite Duras et Hanif Kureishi : Réhabilitation du concept de différence*, Université Paris VIII, Saint-Denis, 2008.
- MAŠIREVIĆ, Ljubomir, „Kultura intertekstualnosti“ in: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, broj 11–12, Beograd, 2007, str. 421–431.

Jovana SLIJEPČEVIĆ

TEXTUAL EGOTISM OF MARGUERITE DURAS

The author of this paper engages in textual analysis of Marguerite Duras's novelist creations and aims to explore the writer's mania of pursuing herself – egotism – at all transtextual levels. To start with, the author presents a short overview of textual theory, which is then followed by a special emphasis on Duras's extremely coherent literary creation. In fact, it can be viewed as a set of mutually related texts which achieve their intention only when observed as a whole, and which manifest her egotism in the most expressive way.

Key words: *Marguerite Duras, egotism, writing, text, transtextuality*

UDK 314.7(=1.497.16)(497.113)

Pregledni rad

Slobodan B. MEDOJEVIĆ (Vrbas)

slobodan.medojevic@gmail.com

ISTORIJSKI PREGLED NASELJAVANJA CRNOGORACA U VOJVODINI*

U ovome radu dat je istorijski pregled naseljavanja Crnogoraca u Vojvodini. Autor opisuje društvene i političke okolnosti koje su uslovile iseljavanje Crnogoraca u Vojvodinu, prateći taj proces od prvih, izolovanih pojava još od XVI vijeka, s posebnim osvrtom na dva organizovana talasa naseljavanja, onoga između dva svjetska rata i onoga u periodu 1945–1948. godine. U radu je predložen cijeli kompleks problema – od ekonomskih do demografskih – koji prati naznačeni fenomen. U završnome dijelu rada dat je osvrt na problem statusa crnogorskoga jezika i književnosti kod crnogorskih iseljenika u Vojvodini.

Ključne riječi: *Crnogorci, Vojvodina, migracija, crnogorski jezik, crnogorska književnost*

Opšte o migracijama Crnogoraca u Vojvodinu

Istorija crnogorskoga naroda, ali i drugih južnoslovenskih naroda, od srednjega vijeka do danas, prožeta je čestim migracionim pomjeranjima i seobama koje su nerijetko pratili ratni događaji.

Današnja Vojvodina pokazala se kao najprivlačniji teren za brojna naseljavanja. Tokom vjekova ostala je obećana zemlja na koju se dolazilo i sa koje se odlazilo. Mnogi su se narodi na njenom tlu zadržavali, dajući joj i danas prepoznatljivi multietnički karakter.

Na njen demografski i etnički sadržaj snažno su uticala, tokom XVIII vijeka, tri austrougarska rata i planska naseljavanja koja je vršila Austrijska Dvorska Komora. Tako su Bačku i Banat krajem XVIII vijeka masovnije naselili Njemci, Mađari, Slovaci i Rusini. Najmasovnije naseljavanje izvršio je car Josip II. Pored kolonista sa ševera, česta su bila naseljavanja s juga Balkana. Najviše srpskoga stanovništva doselilo je u Vojvodinu u vrijeme Prve i Druge

* Rad je dio projekta „Književno stvaralaštvo Crnogoraca u Vojvodini“.

seobe. Tokom XIX vijeka u Vojvodinu, naročito u Bačku i Banat, kolonizuju se uglavnom Mađari. Posljedica tih migracija je etnička slika Vojvodine koja je uz manje promjene opstala do kraja Drugog svjetskog rata, kada je trajno izmijenjena protjerivanjem gotovo cjelokupnoga njemačkog stanovništva i jednog manjeg broja Mađara – saradnika okupatora.

Crnogorci u Vojvodini pojavljuju se sporadično još od XVII vijeka. U tome periodu možemo govoriti samo o pojedinačnim naseljavanjima koja nijesu ostavila značajnijega istorijskog traga.

Prvi Crnogorac koga je istorija zabilježila kao vojvođanskog naseljenika bio je Sveti Stefan Štiljanović (14??–1543), knez (iz) Paštrovića koji se naselio u Sremu, đe je osnovao grad Morović i u kome je živio sve do prelaska u Šikloš u Mađarskoj.

Poslije njega, kao znamenite ličnosti javljaju se episkopi pravoslavne crkve: episkop patrijarh Arsenije III Crnojević, (Čarnojević) (1633–1706), porijeklom s Cetinja, vjerovatno od sporedne loze crnogorske vladalačke kuće Crnojevića; episkop Jeftimije Drobniak (16??–17??), porijeklom vjerovatno iz Dobnjaka i episkop Danilo Vlahović (1739–1822), koji je rođen u Čurugu kod Novog Sada, a čiji preci su doseljenici iz Crne Gore, vjerovatno iz Rovaca, odnosno današnje okoline Kolašina

Crnogorsko porijeklo dokazano ima i Branko Radičević (1824–1853) čuveni pjesnik, kao i vjerovatno Ostoja Mrkojević, čuveni slikar i ikonopisac koji je živio na prelasku XVII u XVIII vijek.

Za mnoge ugledne vojvodjane, tvdilo se da imaju crnogorsko porijeklo, ali ih ovdje nećemo navoditi jer namamo čvrste dokaze za takve tvrdnje.

Prošlovjekovnim anropološkim istraživanjima, uglavnom Banata, utvrđeno je crnogorsko porijeklo mnogih srpskih porodica, ali bez bližeg određenja o vremenu i razlogu naseljenja u Vojvodini. Slične rezultate dala su sporadična istraživanja Srema i dijela Bačke.

Najznačajniji događaji koji će značajno promijeniti etničku kartu Vojvodine bili su Prvi i Drugi svjetski rat, odnosno, agrarne reforme skopčane s kolonizacijom koje su sprovedene po njihovim završecima. Sprovedenjem agrarne reforme i kolonizacije 1919–1941, u Vojvodinu je naseljeno oko 1000 crnogorskih porodica. Prema našem istraživanju, najviše Crnogoraca je naseljeno u ševernu Bačku i ševeroistočni i južni Banat. U te dvije regije naseljano je preko 900 porodica u praktično podjednakom broju u obje regije, dok je u Srem naseljavanje je bilo znatno manje. Tamo je naseljeno svega 60 porodica. Manji broj Crnogoraca naseljen je u Vojvodinu s prostora Gornje Jablanice, Toplice i Petrovog Sela kod Kladova (radi se o broju do 10 porodica sa oko pedesetak članova). Sprovedenjem agrarne reforme i kolonizacije 1945–1948, u Vojvodinu je naseljeno oko 6700 crnogorskih porodica.

Prema našem istraživanju, najviše Crnogoraca naseljeno je u centralnu Bačku, u današnjim opštinama: Kula, Vrbas i Mali Idoš. Od tog broja iz Crne Gore je naseljeno nešto preko 6000 porodica, a sa crnogorskih etničkih prostora, odnosno naselja Kosova i Metohije, Makedonije, Gornje Jablanice, Toplice i Petrovog Sela kod Kladova oko 700 porodica.

Te dvije kolonizacije, iako su u znatnom procentu iz različitih razloga imale i reverzibilni karakter, uz konstantne pojedinačne migracije iz Crne Gore radi školovanja i zapošljenja, učinile su da je u Vojvodini popisano (1991. godine) blizu 45000 nacionalno izjašnjenih Crnogoraca!

Prva kolonizacija Crnogoraca u Vojvodinu (1919–1941)

Državna politika Crne Gore u odnosu na agrarno pitanje definisana je kroz projekat crnogorske Vlade u želji da se formalno-pravno definišu pošedovni odnosi u Crnoj Gori, naročito usljed teritorijalnoga proširenja poslije balkanskih ratova. Crnogorska Vlada donijela je 1914. godine Zakon o naseljavanju novooslobođenih predjela Crne Gore, koji je trebao da legalistički uredi agrarne odnose u državi i da ih konačno pravno definiše, kao i da uspostavi zakonske pretpostavke za kolonizaciju novooslobođenih prostora i tako omogućiti da se stvore uslovi za uspostavljanje agrarne „ravnoteža“ u državi.¹ Nažalost, Prvi svjetski rat i kasniji nestanak crnogorske države s političke karte svijeta, učinili su da navedeni Zakon nikada nije sproveden u praksi.

Za razliku od Vlade Kraljevine Crne Gore koja je bila u vrlo nepovoljnome političkom položaju, te se od početka rata iz objektivnih razloga nije više bavila agrarnom reformom i kolonizacijom, izbjegla Vlada Kraljevine Srbije donijela je još na Krfu, 17. februara 1917. godine, rješenje prema kojem se „u znak priznanja jugoslovenskim dobrovoljcima u borbi za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, garantuje svakom dobrovoljcu borcu pet hektara, a svakom neborcu po tri hektara oraće zemlje“.² Da se agrarna reforma nametnula kao aktuelno pitanje i da će definitivno i započeti njeno sprovođenje u Kraljevini SHS pokazao je već Proglas regenta Aleksandra Karađorđevića dvije godine kasnije, dakle od 6. januara 1919.³ Proglas je predstavljao valjanu osnovu za pravno regulisanje agrarne reforme u Kraljevini SHS. Pošto je završeno konstituisanje nove države na Balkanu, Vlada novo-

¹ Vidi: *Zakon o naseljavanju novooslobođenih predjela Crne Gore*, Državna štamparija Kraljevine Crne Gore, Cetinje 1914.

² Ovo je rešenje Ministar Vojni saopštio dobrovoljcima svojom objavom od 21. 02. 1917. godine.

³ *Službene novine KSHS*, br. 2, 1919.

uspostavljene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca unijela je pomenutu obavezu srpske Vlade prema dobrovoljcima u „Prethodne odredbe za sprovođenje agrarne reforme” od 25. februara 1919. godine. Prema Prethodnim odredbama (koje su praktično bile osnovni i najvažniji zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji), vršena je kolonizacija prvih desetak godina. Pored Prethodnih odredbi, kao bazičnoga zakonskog rješenja, agrarna reforma i kolonizacija u KSHS/KJ sprovedena je u nedostatku kvalitetnog sveobuhvatnog zakona uz pomoć vrlo različitih pravnih propisa: razne uredbe, naredbe, proglasi i sl. Nerijetko je dolazilo do proizvoljnih tumačenja propisa na terenu, kao i djelimičnoga sprovođenja u praksi. Takvo stanje u dvodecenijskom procesu agrarne reforme i kolonizacije rezultiralo je odugovlačenjem tih procesa i njihovim neefikasnim sprovođenjem, što je na kraju dovelo do polovičnoga uspjeha agrarne reforme i kolonizacije sprovedene u periodu 1919–1941. Zemljišni fond iz koga je vršeno dodjeljivanje zemlje kolonistima nastao je državnim prinudnim otkupom od veleposjednika, kao i eksporpcijom.

Kolonizacija Crnogoraca u Vojvodinu, odnosno Crnogoraca koji su stekli status dobrovoljaca, bila je nekoliko puta zakonski regulisana u periodu za više od dvije decenije –koliko je trajalo sprovođenje Agrarne reforme i kolonizacije u Kraljevini SHS/KJ. Prevladavajuće definisanje statusa dobrovoljca imalo je za cilj da se kroz status definišu dobrovoljačka prava od kojih je najvažnije pravo na dodjelu zemlje u procesu Agrarne reforme i kolonizacije. Tako je već u Uredbi o dobrovoljcima⁴ od 18. decembra 1919. godine definisano: „Dobrovoljcima zemljoradnicima razdeliće se radi naseljenja: i to borcima po 5 hektara, a neborcima po 3 hektara plodne zemlje tamo gdje se naseljavanje bude vršilo prema planu, koji će izraditi Ministarstvo za Agrarnu Reformu“. U Zakonu o dobrovoljcima iz 1928. godine,⁵ redefinisana su prava na dodjelu zemlje i ostale imovine dobrovoljcima, koja su proistekla iz Uredbe o dobrovoljcima i kasnijeg Zakona o dobrovoljcima iz 1921. godine. Tim su zakonom, osim dobrovoljaca kao nosilaca prava na dodjelu zemlje, obuhvaćeni i članovi porodice dobrovoljca, čija je brojnost mogla uticati na količinu dodijeljene zemlje. Za sprovođenje toga složenoga procesa važna je i Naredba broj 14.011 donešena od strane Ministra za agrarnu reformu, u kojoj je bilo konkretno formulisano rješenje koje je predviđalo kao pomoćnu mjeru „privremeno naseljavanje – kolonizaciju“, a koje je imalo za cilj da izjednači ili makar približi statute kolonista iz aktivnih i pasivnih krajeva zemlje. U Naredbi broj 14.011 još stoji: „Da se pored stalnog naseljavanja dobrovoljaca pristupi i vrši privremeno naseljavanje. Privremeno naseljavanje sastoji se iz

⁴ „Uredba o dobrovoljcima“, *Službene novine KSHS*, br. 1, 1920.

⁵ „Zakon o dobrovoljcima“, *Službene novine KSHS*, br. 221, 1928.

davanja zemlje za privremeno naseljenje i obrađivanje“.⁶ Prethodno Naredbi broj 14.011 donešeno je (samo pet dana ranije) Naređenje Ministra za agrarnu reformu o načinu podnošenja molbi za kolonizaciju, od 22.08.1920. Broj 13.254.⁷ u kome se kaže da je „svaki reflektant za naseljenje dužan da podnese molbu Ministarstvu za agrarnu reformu u kojoj mora tačno naznačiti adresu i gde želi da se naseli“. Tako spremljenu molbu „imaju naseljenici predati kod nadležne opštinske vlasti, koja će je najkraćim putem poslati Ministarstvu za agrarnu reformu, Istom onda, kad Ministarstvo tu molbu prouči i donese po njoj rješenje, molitelj će biti obavješten o tome, a eventualno i pozvan radi primanja zemlje“. Shodno navedenom, a u cilju definisanja prava kolonista kad je u pitanju transport – donešen je 09. 1922. godine Pravilnik za izvršenje Rješenja ministarstva za agrarnu reformu br. 35.680 „o kreditiranju vozarine“. U Članu 3. Navedeno je da „sva lica, dobrovoljci ili naseljenici, koji dobiju zemlju u Sjevernim Krajevima, imaju prava na besplatni prevoz cijelog inventara prilikom definitivnog preseljenja“. Po odobrenju naseljenja u Sjevernim krajevima, odnosno po pozitivnom rješavanju podnešene molbe, dobrovoljci i ostali kolonisti su prije putovanja u novi zavičaj slali u mjesto predviđeno za kolonizaciju izaslanika, odnosno povjerenika koji je trebao da otputuje željeznicom u buduću koloniju i da se lično uvjeri o mogućnostima za naseljavanje i da sve to provjeri i potvrdi kod nadležnih organa u opštinskom, srekom ili županijskom Agrarnom uredu. Sve ono što je obećano dobrovoljcima i(li) kolonistima najkraće se (u zavisnosti od perioda kolonizacije) sastojalo u slijedećem: „Za naseljavanje dobija svaka porodica najmanje 5 hektara zemlje. Ako porodica ima više članova, dobiva starješina: 5 ha, plus na svakog oženjenog člana u porodici još po 4 ha, na neoženjenog člana od 16–21. godine, još po 2 ha, a na neoženjenog člana iznad 21. godine po 3 ha obradive zemlje. Povrh svega toga može pojedina porodica, obzirom na kakvoću zemlje i na svoje porodične prilike, dobiti još 5 ha zemlje. Ako koja porodica doprijemi sa sobom najnužniji inventar za obradu zemlje (plug, kola i sprežnu stoku – što se nerijetko dešavalo), dobiva još 3 ha zemlje. Svi naseljenici oslobođeni su od svih državnih poreza, opštinskih, sreskih i oblasnih nameta i prireza kroz 3 godine“.⁸ Sve to su ovlašćeni izaslanici ili povjerenici provjeravali na terenu! Imajući navedeno u vidu, kolonistima je poslije izvještavanja ovlašćenog izaslanika ili povjerenika ostalo samo da kod svojih opštinskih, sreskih ili županijskih organa dobiju konačnu dozvolu za kolonizaciju u Sjeverne krajeve, odnosno u Vojvodinu i da pribave voznu kartu za odgovarajući

⁶ Josip Tučković, *Agrarna reforma (Uredbe, naredbe, raspisi)*, Zagreb, 1920, 255.

⁷ Isto.

⁸ Ljubomir St. Kosijer, *Naša iseljenička pitanja i problem emigracije sa nacionalnog gledišta: naša unutrašnja kolonizacija*, Beograd, 1926, 478–479.

prijevoz. U zavisnosti od mjesta boravka u Crnoj Gori, kolonisi su birali pravac trase kolonizacije koji je najčešće bio najbliži njihovom mjestu boravka. Polazna mjesta crnogorskih kolonista bile su željezničke stanice u: Nikšiću, Podbožuru, Petrovićima, Vilusima, Peći, Herceg Novom, Zeleniki, Priboju... U zavisnosti od vremenskih uslova i mjesta polaska, razlikovala se i putna trasa. Putovalo se vozovima čija je brzina uslovljavala da putovanje traje više dana, a vrijeme koje su kolonisti provodili u putovanju, između ostaloga, zavisilo je od uslova na željeznici.

Kolonizacija Vojvodine (kao dijela novouspostavljene Kraljevine SHS) stanovništvom iz dinarskih krajeva, od čega je bezmalo 1000 porodica bilo porijeklom iz Crne Gore, preplitala se s procesom formiranja novih naselja i tako činila kontinuirani istorijski proces u periodu 1919–1941. godine. Najintenzivniji tok, kad su Crnogorci u pitanju, imala je u periodu 1921–1933. godine, iako pokreti stanovništva u Vojvodini, izazvani kolonizacionim procesima, nijesu prestajali sve do početka Drugoga svetskog rata. Crnogorci su u većem broju porodica (više od 100 porodica po naselju) bili naseljeni u Bačkoj, u naselju Rata kod Bajmoka, i u Banatu u naselju Vojvoda Stepa kod Srpske Crnje.

Doseljeno stanovništvo je na samom početku kolonizacije živjelo na majurima i salašima vojvođanskih veleposjeda ili u zakupljenim kućama u starim naseljima. Prostorno oblikovanje novih naselja i kolonija uz stara naselja predstavljalo je dinamičan i kontinuiran istorijski proces, prekinut okupacijom Vojvodine 1941. godine, koji je tekao paralelno s razgradnjom i nestajanjem majura i raseljavanjem salaša. Gradnja kuća, javnih zgrada u novim naseljima i kolonijama, parcelisanje i zaokruživanje atara novih naselja, ekonomsko organizovanje doseljenika, obilježavanje tačaka novog prostornog identiteta unutar novih naseobina, identifikacija doseljeničkih zajednica, gradnja novoga lokalnog identiteta od spoja raznorodnih zavičajnih grupa, očuvanje nacionalnoga, kulturnoga i jezičkoga identiteta, modernizacija nov(onastal)ih naselja, pojava društvenoga i kulturnoga života u novim naseobinama jesu oni pojavi, zgusnuti istorijski procesi koji su se odigrali zbijeni na mikro-prostoru novih naseobina, označavajući na istorijskome prostoru Vojvodine svu znakovnost i složenost promjena koje je donio kraj Prvog svetskog rata.

Kako su kolonisti bili pretežno siromašni seljaci iz dinarskih predjela, navikli na ekstenzivno stočarstvo, a ne na intenzivnu zemljoradnju, problem njihove akomodacije javio se već prvih dana po dolasku u vojvođansku ravnicu. Vlasti su se zanosile idejom da će problem prilagođavanja riješiti asimilacijom kolonista s domicilnim stanovništvom. Ali ta predviđanja nijesu bila realna, koliko iz ipak prisutne nacionalne surevnjivosti, toliko i usljed agrarne prenaseljenosti, tako da i kada bi se čitav veleposjed razdijelio (a ne

samo djelimično), on ne bi mogao zadovoljiti sve agrarne interesente. Otuda se gotovo u svim naseljenim mjestima na koloniste gledalo kao na povlašćene uzurpatore („dodoše“). Kao kompromisno rješenje i izlaz iz konfliktnih situacija, tadašnje vlasti donijele su odluku o osnivanju novih naselja u koja se naseljavaju isključivo kolonisti.

Proces agrarne reforme i kolonizacije u međuratnome periodu u Vojvodini koji je trajao više od dvadeset godina, ni u jednom trenutku nije bio organizovan do nivoa koji je bio neophodan da bi se taj proces mogao nazvati funkcionalnim!

Između dva svjetska rata, Crnogorci u Vojvodini, naročito u Bačkoj, bili su masovno uključeni u stvaranje jakog ljevičarsko-komunističkog pokreta. Gotovo van svih proporcija s njihovim brojem, Crnogorci su činili okosnicu KPJ u Bačkoj, a naročito na subotičkom pravnom fakultetu, đe su kolonisti, njihovi potomci i studenti iz Crne Gore predstavljali nukleus toga poketa. Ono po čemu su još Crnogorci bili poznati je visoki nivo kulturne organizovanosti. I pored teškoga materijalnog stanja, Crnogorci su u naseljima u kojima su živjeli otvarali čitaonice, biblioteke, priređivali kulturne večeri, a oni aktivni u pozorištu bili su među najpoznatijim amaterskim pozorišnim društvima u Vojvodini. Ta mala crnogorska zajednica iznjedrila je priličan broj književnika i umjetnika raznih profila. Dakle, kultura, umjetnost i politika bile su najznačajnije znamenke crnogorskih kolonista u Vojvodini u međuratnom periodu!

Crnogorske porodice su tokom Drugoga svjetskog rata teško podnosile okupaciju. Bački Crnogorci masovno su internirani u Logore Barč i Šarvar u Mađarskoj ili su proćerani u zavičaj. Mnogi su u tim logorima tragično završili živote. Banatski Crnogorci su se masovno vratili u Crnu Goru, a neki su kao izbjeglice proveli vrijeme okupacije u Srbiji. Ista sudbina zadesila je i sremske Crnogorce. Generalna slika tih dešavanja dovela je do toga da je najmanje polovina od kolonizovanih crnogorskih porodica trajno napuštala Vojvodinu i nikada se u nju nije vratila. Oni koji su ostali i danas prkose asimilaciji, kvantitativno pojačani kolonizacijom koja je uslijedila poslije Drugog svjetskog rata.

Druga kolonizacija (1945–1948)

Uoči oslobođenja Vojvodine 1944. godine vojvodanski Njemci su prema naređenju svojih vojnih i civilnih vlasti napuštili svoje domove i imanja i povlačili se s njemačkom vojskom prema Austriji i Njemačkoj. Oni koji su uprkos svemu ostali, kasnije su proćerani ili su tragično završili živote u vojvodanskim poslijeratnim logorima. AVNOJ je još 21. Novembra 1944. godine donio odluku o prijelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine;

odluku o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. Prema toj odluci, u državnu svojinu prešla je sva imovina Njemačkoga Rajha i njegovih državljana na teritoriji Jugoslavije, kao i lica njemačke narodnosti izuzev imovine malobrojnih Njemaca koji su se borili na strani NOB-a. Takođe je oduzeta imovina ratnim zločincima i njihovim pomagačima. Novo državno rukovodstvo odlučilo je da nizom zakonskih mjera obezbijedi sprovođenje ekonomskih i socijalnih reformi među kojima je bila i Agrarna reforma i kolonizacija. U tome cilju, a radi veće efikasnosti, partijsko i državno rukovodstvo donijelo je odluku o sprovođenju kolonizacije još 24. aprila 1944. godine. Formiranjem privremene vlade DFJ, 9. marta 1945. godine, formirano je Ministarstvo za kolonizaciju na čelu sa ministrom Sretenom Vukosavljevićem,⁹ što je potvrdilo odluku Vlade od 24. aprila prethodne godine. Po donošenju Uredbe o Komisiji za naseljavanje boraca u Vojvodinu pri Ministarstvu kolonizacije, novoformirani Agrarni savjet je odmah donio Uredbu o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodinu.¹⁰ Za kolonizaciju koja je ubrzo uslijedila od značaja je bilo donošenje Zakona o postupanju s imovinom koju su sopstvenici morali napuštiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njihovih pomagača, od 24. maja 1945. godine. Prelazak privatne imovine u državnu svojinu regulisan je Zakonom o konfiskaciji od 9. 06. 1945. godine¹¹ kojim je regulisano prinudno oduzimanje bez naknade cjelokupne ili dijela imovine i privremeno o duzimanje imovine i stavljanje pod kontrolu državne uprave. Navedeni propisi su bili od velikoga značaja i poslužili su za lakše i pravilnije rješavanje pitanja agrarne reforme i kolonizacije. Na trećem zasijedanju AVNOJ-a, otvorenog 7. avgusta 1945. godine, donijete su zakonodavne reforme za rješanje agrarnoga problema i pitanja predstojeće kolonizacije. Krajem juna 1945. godine u Novome Sadu formirano je Povjereništvo Ministarstva kolonizacije koje je kasnije preimenovano u Glavnu komisiju za naseljavanje boraca u Vojvodini.¹² U takvim okolnostima i ubrzanim pripremama već je 23. avgusta 1945. godine Privremena narodna skupština DFJ izglasala Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

Zakon se sastojao od šest odredaba (Opšta odredba, Eksproprijacija zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije, Dodjeljivanje zemlje, Sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije i prijelaznih naređenja) i 37

⁹ Poznati sociolog i osnivač ruralne sociologije, a imao je iskustva u ovim poslovima sprovodeći kolonizaciju između dva rata na Kosovu i Metohiji.

¹⁰ *Službeni list DFJ*, br. 72, 21. septembar 1945, str. 722–723.

¹¹ *Službeni list DFJ*, br. 2, 1945.god.

¹² Nikola Nikolić, *Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodini 1945–1948*, Novi Sad, 1979.

članova.¹³ Članom 1. odredbe naglašeno je da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Takođe je predviđen i rok za naseljavanje, što je i ubrzalo proces kolonizacije, pa je članom 25 određeno gubljenje prava na zemlju. Zakonom su takođe sankcionisane, poništene, mjere i odluke donijete u vrijeme okupacije, donijete od strane okupacionih vlasti.¹⁴ Članom 29 Saveznog zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji propisano je da će agrarnu reformu sprovoditi zemaljsko ministarstvo poljoprivrede prema zemaljskim zakonima i uredbama koje su se donosile na osnovu ovog Zakona.¹⁵ Pored toga u izvođenju agrarne reforme učestvovala je državna poljoprivredna komisija, a radi izvršenja zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji osnovan je Agrarni savjet¹⁶ DFJ koji je imao najznačajniju ulogu u izvršenju toga obimnog posla, a koji je radio u saglasnosti s Privrednim savjetom. Dana 8. februara 1946. godine, Agrarni savjet pretvoren je u Komisiju za agrarnu reformu pri vladi DFJ. Navedenim zakonskim rješenjima, pravno je definisana agrarna reforma i kolonizacija, a na osnovu njih je i taj proces institucionalno konstituisan – što je zagarantovalo brzo i efikasno sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije.

Prije neposrednoga otpočinjanja kolonizacije trebalo je tačno odrediti reone, srezove i mjesta u kojima će biti naseljeni borci iz raznih krajeva Jugoslavije. Zato je 8. septembra 1945. godine Agrarni savjet donio Rješenje o mjestima u kojima će biti naseljeni borci –budući kolonisti sa svojim porodicama. U Bačkoj je bilo predviđeno da se naseli 7.000 crnogorskih porodica u srezovima: somborski, kulski i bačkotopolski.¹⁷ Sprovođenje (agrarne reforme i) kolonizacije povjereno je Glavnoj komisiji za naseljavanje boraca, koja je u svakoj republici FNRJ imala i Republičke Glavne komisije. Glavna komisija za naseljavanje boraca iz Crne Gore, uputila je propise i uputstva seoskim Narodnooslobodilačkim odborima (NOO), s predviđenim brojem porodica za kolonizaciju. U svakom selu NOO obrazovao je komisiju (odbor) za kolonizaciju. Taj odbor je donosio odluke koje će porodice biti kolonizovane. Odbor je od Glavne komisije u skladu sa republičkom kvotom dobio i određen broj lica (porodica) za kolonizaciju iz mjesta. Izbor porodica vršen je po imovinskom stanju i po broju članova. Prednost su imale porodice učesnika NOR-a, palih boraca i porodice koje su materijalno bile najugroženije. Po donošenju

¹³ *Zakon o Agrarnoj reformi i kolonizaciji i govor Moše Pijade*, 1945.

Službeni list DFJ, 28. avgust 1945, br. 64, str. 621–624.

Slobodna Vojvodina, 24. avgust 1945, str. 1.

Slobodan Nešović, *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, Beograd, 1948.

¹⁴ *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji i govor Moše Pijade*, 1945.

¹⁵ *Nav. djelo*, str.14.

¹⁶ *Službeni list DFJ*, 4. septembar 1945, br. 67, str. 657.

¹⁷ Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad, 1984, str. 324.

odluke o kolonizaciji porodice, Odbor bi od predložene porodice zahtijevao saglasnost, odnosno pristanak. Najveće interesovanje za kolonizaciju bilo je u pasivnijim krajevima, odakle je kasnije i kolonizovan najveći broj porodica. Kad bi Odbor dobio pristanak porodice, on bi taj zahtjev – njihovu odluku, podnosio Glavnoj komisiji. Savezno ministarstvo kolonizacije je preko Vlade Crne Gore uputilo formulare molbi za naseljavanje te je svako ko je ispunjavao uslove dobio Molbu preko svoga Mjesnog narodnog odbora. Rijetkim porodicama je molba bila odbijena, dok je nekima molbe rješavala naknadno Glavna komisija za naseljavanje boraca. Popunjene i ovjerene molbe od strane Mjesnih narodnih odbora, sa spiskom molilaca dostavljane su sreskim narodnim odborima, a ovi su ih dostavljali predstavništvu vlade. U Crnoj Gori je vladalo veliko interesovanje za kolonizaciju. Broj interesanata bio je veći od kvote od 7.000 porodica koju je Crnoj Gori odredio Agrarni savjet DFJ.

Za preseljenje stanovnika Crne Gore u Vojvodinu vršene su obimne pripreme. U sklopu tih priprema u Bačkoj, će se kasnije naseliti najveći broj stanovnika, po nalogu Pokrajinske komisije za naseljavanje boraca formirane su komisije iz redova domicilnoga stanovništva i predstavnika kolonista. Tako formirane komisije imale su ulogu da izvrše pripreme na terenu za doseljavanje kolonista. Što se tiče ostalih priprema, osim onih koje su vršene u mjestima odakle su kretali kolonisti, u mjestima koja su bila krajnja odredišta u Bačkoj, takođe su organizovani Odbori za kolonizaciju. Ti Odbori imali su velike probleme s očuvanjem njemačke imovine koja je čekala koloniste zbog pojava pljački i namjernog uništavanja nepokretnosti.

U cilju očuvanja i ravnopravne raspodjele pokućstva obrazovane su Uprave narodnih dobara u čije je magazine odnošeno pokućstvo (namještaj) kako bi se ravnomjerno raspodijelio, a ujedno i sačuvao od pljački. Na osnovu broja riješenih molbi i na osnovu broja napuštenih kuća i imanja, precizno su određena naselja za naseljavanje, pa je tako naseljenički reon Crne Gore obuhvatio naselja centralnoga dijela Bačke, tačnije njih 13, međusobno povezanih putnom mrežom. Po priči kolonista same pripreme za put bile su dosta neorganizovane jer do prvih železničkih stanica (sabirnih centara kolonista) znalo je da bude i više desetina kilometara, neđe čak i besputnih staza. Tamo će su uslovi bili nešto bolji i će je bilo kolskog puta, prevozilo se konjskim zapregama ili u najboljem slučaju kamionima. Poslije jednog takvog iscrpljujućeg početka, kolonisti nijesu mogli ni naslutiti kakav ih put golgote čeka. Održavala ih je kako kažu „velika volja za boljim životom“. Bilo je pojedinaca koji su prvi put kročili dalje od rodnog mjesta, a to su prvenstveno bila deca. U skladu s zakonskim propisima Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova

izdalo je Rješenje o dozvoli preseljenja kolonista u Vojvodinu¹⁸ još 17. marta 1945. godine. U cilju tačnoga izvođenja preseljavanja donijeto je posebno Uputstvo za preseljavanje kolonista. Zbog ratom oštećenih puteva, mostova i željezničkih pruga pribegavalo se da kolonisti putuju najkraćom mogućom trasom, međutim, situacija je bila i odviše ozbiljna i složena. Pojedine grupe putovale su duže od ostalih i pravila za putovanje nije bilo. Kolonizacija se svakog naselja ponaosob najčešće kretala u nekoliko većih grupa. Kolonisti su se ukrcavali u stočne vagone zatvorenog tipa – furgon i otvorene vagone. Te kompozicije vukla je parna lokomotiva zvana „Čiro“. Prilikom puta u svakoj stanici u kojoj bi stajalo, voz bi čekala drva za loženje u lokomotivi. Put je u proseku trajao više od nedelju dana, a bilo je slučajeva kad su zbog vanrednih uslova kolonisti putovali čak i više od 10, pa i do 15 dana. Priče kolonista o dolasku na stanice u mjesta u Vojvodini su manje ili više slične. Ponešto se razlikovalo u organizaciji od mjesta do mjesta. Međutim, preovladava to da je prvi utisak u većini slučajeva bio razočaravajući. Objašnjenja za takav utisak razlikuju se od osobe do osobe i zavise od toga kako je neko zamišljao sve ono što mu je ispričano i obećano u Crnoj Gori prije polaska. Prve koloniste su na stanici dočekali mještani koji su bili u Odboru za kolonizaciju, uglavnom članovi SKOJ-a i AFŽ-a. Odmah po dolasku, kolonisti su odvođeni u javna kupatila radi vršenja dezinfekcije zbog dugog i napornog puta u nehygijskim uslovima. Hrana je dodjeljivana besplatno. Postojale su prostorije, nešto kao narodna kuhinja, đe se čekalo u redu za hranu za svakog člana porodice. Što se tiče rješenja ishrane za koloniste, od samog početka i u narednih nekoliko godina kolonisti su dobijali pomoć u hrani tzv, UNRINE konzerve. Tako je i postignut sporazum s Glavnom komisijom za naseljavanje kolonista u Vojvodini da će Zadrudni savez Vojvodine putem svoje razgranate mreže tu vrstu robe izdavati kolonistima putem naloga. Nešto kasnije dodjeljivani su bonovi i trebovanja na osnovu kojih je izdavana hrana. Po dolasku, već od oktobra 1945. godine, kolonisti su kasnu jesen i početak zime provodili u branju kukuruza i ostale ljetine koja je ostala iza Njemaca. Takođe, domaće životinje koje su preostale bile su smještene po salašima, a potom dodjeljivane kolonistima. Od krupne stoke dodeljivane su krave i to po jedna krava na dvije ili tri porodice. Odmah po dolasku prvih kolonista, osnovana je Komisija za dodjelu kuća. Komisije su formirane tako da je iz svakog kraja Crne Gore bilo predstavnika u njoj. Poslije bi oni između sebe birali predsjednika. Radi što pravednije raspodjele, u Vojvodini je obrazovano više različitih komisija. Pored te za dodjelu kuća, postojala je Uprava narodnih dobara koja se brinula za dode-

¹⁸ Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Beograd, 1997, str. 120.

lu pokušstva; Komisija za dodjelu zemlje i okućnica... Čekalo se nekad, istina rijetko, i po nekoliko mjeseci dok komisija ne bi razmotrila i dodjelila kuću, tako da su za to vrijeme kolonisti bili u privremenome smještaju. Komisije su dodjeljivale kuće po određenim kriterijumima i zaslugama. Kuće koje su dobijali kolonisti bile su različitog kvaliteta. U zavisnosti od materijala bilo ih je zidanih cigljom i zidanih nabojem – „nabijače“. Po spoljnom izgledu lako se moglo ocijeniti koliko je bio bogat njen prethodni vlasnik. I po lokaciji i po kvalitetu, kuće su dodjeljivane po zaslugama. Što se tiče pokušstva za to je bila zadužena Uprava narodnih dobara koja je iz svojih magacina dodjeljivala svakom ravnopravno što je uspjela da spasi. Po dodjeli kuća pristupilo se diobi zemlje. Donošenjem Uredbe o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodini precizno je određeno kako će zemlja biti podijeljena: „Za naseljavanje će se svakoj porodici dodijeliti 8 k.j. obradive zemlje sa zgradom za stanovanje i pomoćnim poljoprivrednim zgradama s time, da se počev od petog člana porodice dodjeljuje još po pola k.j. na svakog člana i da ukupno dodijeljena površina zemljišta ne može biti veća od 12 k.j. Narodnim herojima, porodicama poginulih narodnih heroja, oficirima Jugoslovenske armije koji su po zanimanju zemljoradnici, kao i porodicama (kućnim zadrugama) koje broje više od 12 članova, dodjeljivaće se do 30% više zemlje nego što bi im pripalo po prednjem stavu. Uz velike gradove davaće se naseljenicima 4 – 6 k.j. zemlje podesne za intenzivnu privredu, prilagođenu bliskom gradskom tržištu (stav 2 čl. 19 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji). Prvijenstvo u dodjeljivanju ovakve zemlje imaju invalidi iz sadašnjeg i prošlog rata“.¹⁹ Članom 4 bilo je predviđeno da svaki naseljenik dobije okućnicu koja je mogla iznositi do ¼ dodijeljenog zemljišta, ali da ne bude ni manja od jednoga, a ni veća od 2 k.j. Okućnica se davala u neposrednoj blizini kuće i mogla se ograditi. Članom 10 naseljenik u narednih 20 godina od dana uknjiženja nije mogao otuđiti niti napustiti zemlju, u suprotnom zemlja bi mu bila oduzeta.²⁰

Tokom 1946. godine odlukom CK KPJ doneta je odluka o formiranju seljačkih radnih zadruga (SRZ), po kojoj su svi kolonisti morali unijeti svoju zemlju, pošto nemaju potrebne radne mašine ni zaprežnu stoku za samostalnu obradu zemlje. O pitanju osnivanja Seljačkih radnih zadruga za zajedničko obrađivanje zemlje, Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju pri vladi FNRJ na osnovu člana 3 Uredbe o organizaciji i nadležnosti komisije, 15. februara 1946. godine, izdala je Uputstva za osnivanje i poslovanje Seljačkih radnih zadruga, a Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva FNRJ na osnovu člana 23. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji izdalo je Uputstvo i Ugledna pravila

¹⁹ *Službeni list DFJ*, „Uredba o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodini“, br. 72, 21. septembar 1945, str. 722.

²⁰ Isto, str. 722–724.

za sve one koji žele da se udruže u zadruge. Član zadruge moglo je postati svako seljačko domaćinstvo i pojedinačno lice kome je poljoprivreda glavno zanimanje, a zadrugarom se smatrao i svaki član domaćinstva. Stupanje u zadrugu bilo je dobrovoljno, dok je prijem i članstvo potvrđivala skupština Zadruga. Primljeni član davao je pismenu izjavu kojom se obavezao da u zadrugi ostaje najmanje tri godine i da će se pridržavati pravila, poslovnika, skupštinskih odluka, odluka Upravnog odbora i da će učestvovati na skupštinama i skupovima. Članom 5 svako u Zadrugi imao je jednaka prava. Članstvo u Zadrugi prestajalo je istupanjem ili isključenjem. Isključivanje iz Zadruga vršila je Skupština većinom glasova. Kako bi se lakše obrađivala zemlja u sklopu zadruga organizovan je brigadno grupni sistem organizacije rada. Na čelu brigade bio je brigadir. U sklopu jedne zadruge moglo je biti do 10 brigada, a brigada je brojala 30–40 ljudi. Zemlju su obrađivali dvobraznim ralima i zapregama i rijetkim traktorima. U sastav zadruga davale su se životinje: krave i konji koji su korišćeni kao zajednička radna snaga. Radilo se po cijeli dan. Kao jedinica za mjeru nagrađivanja u zadrugi bio je „Trudodan“. Isplaćivan je dijelom u naturi (brašno, šećer, kukuruz, mlijeko), a dijelom u novcu, potom u „tačkicama“ i kartama za snabdijevanje građana (K–15, P D – karte...). Radi ilustracije, jedan prošećan radnik mogao je godišnje da ostvari 350–400 trudodana, a u stočarstvu i svinjogojstvu čak 400–500 trudodana. Za prebačenu normu u radu utvrđene su nagrade, a takođe i dopunske nagrade. U okviru seljačkih radnih zadruga, koje su kolinisti osnivali, svaka zadruga imala je svoju kulturnu sekciju, upravu, salu za konferencije i igranke. U Zadrugnim domovima organizovane su fiskulturne sekcije. Između sebe omladinci bi birali vođu sekcije koji je bio zadužen za osmišljavanje njezina rada. Obično su to bile: nogometna, rukometna, odbojkaška, boks i šah. Vođa sekcije bi zaduživao od organa vlasti u ime kulturnog društva zadruge dvije ili tri lopte, par rukavica za boks i nekoliko šahovskih tabli. Sve te fiskulturne sekcije bile su veoma posećene. Bilo je zamišljeno da se u okviru tih sekcija zadruge međusobno takmiče, što nije uspjelo da zaživi zbog prevelikih privrednih obaveza. Pored navedenih aktivnosti, održavana su prela i sijela, kao i folklorne priredbe različitoga sadržaja. Edukaciji kolonista u kulturnome životu takođe je pomagala štampa. Počev od 22. februara 1946. pa sve do 20. septembra 1946. godine *Slobodna Vojvodina* objavljivala je specijalni dodatak pod nazivom „Kolonista“. U njemu su izlazili redovni izvještaji iz kolonističkih mjesta i brojni savjeti, uglavnom poljoprivredni. Takođe, prvih godina izdavačka kuća „Zadružna knjiga“ štampala je dosta broširanih izdanja. Pojavio se i časopis „Vojvođanski zadrugar“ (izlazio od novembra 1945. do oktobra 1946. godine) u kome su bili redovni izvještaji iz zadruga i razna pravila...

Adaptacija u novoj životnoj sredini bila je veoma teška za pojedince. Neprilagođenost crnogorskih kolonista, poglavito brđana, životu u ravnici rezultirala je masovnim vraćanjem u zavičaj! To su uglavnom bili stariji ljudi, dok je kod mlađih situacija bila obrnuta. Sam proces akomodacije, odnosno adaptacije u novoj sredini, u odnosu na nove ljude, drugačiji etnički ambijent, život u naselju, zapravo nije se baš mogao podijeliti na stare i mlade. To je više bilo individualne prirode. Međutim, postojali su faktori, kao što su klimatski, biološki, ekološki, ekonomski, socijalni, zdravstveni i oni lične prirode, koje kolonisti nijesu mogli ili su ih veoma teško podnosili. Klima je takođe imala važan uticaj: velika vlažnost vazduha, nagli prelazi iz jednoga godišnjeg doba u drugo, imali su za posljedicu javljanje bolesti nazeba, kijavice, gripa, tuberkuloze i srčanih oboljenja, što u planinskim krajevima odakle je apsolutna većina kolonista nije bio slučaj.²¹

Poslije kolonizacija...

Period poslije 1948. godine kada je kolonizacija zvanično završena, obilježila su masovna vraćanja Crnogoraca u maticu. Smatra se da je na stotine porodica napuštilo dodijeljene posjede i vratilo se u zavičaj. Od svih vojvođanskih kolonista, najveći procenat povratnika imali su Crnogorci. Pouzdano se pretpostavlja da se skoro 10% crnogorskih porodica odlučilo na povratak.

Crnogorci koji su najvećim dijelom naseljeni u srednje-bačka naselja imali su pogodnost jer su to uglavnom bila velika naselja da se pored poljoprivrede bave i industrijom, koja je uglavnom bila vezana za poljoprivredu. Ta pogodnost je u prvim decenijama doprinela ostanku velikog broja kolonista u kolonističkim naseljima. Taj period obilježila je naglašena ambicioznost crnogorskih kolonista da školuju decu. Crnogorci su uglavnom decu upisivali u gimnazije i vojne škole, rjeđe na zanate i sl. Taj talas odlaska mladih na školovanje kasnije je uslovio migracije u veće gradske sredine: Novi Sad, Suboticu, Sombor itd., tako da danas u tim gradovima živi skoro trećina crnogorske zajednice u Vojvodini. Nukleus u tim gradovima prvobitno su činili Crnogorci kolonizovani između dva svjetska rata u prvoj kolonizaciji, a kasnije su im se pridružili ostali Crnogorci – kolonisti i potomci i kasniji migranti iz Crne Gore. Novi talas migracija u velike gradove iz manjih crnogorskih kolonija uslovlila je deindustrijalizacija crnogorskih kolonija i uopšte vojvođanskih manjih naselja, što je uslovlilo njihovo pretvaranje u sirovinske baze većih naselja sa sačuvanom industrijom. Taj udar na ekonomiju crnogorskih kolonija i danas uslovljava migracije u veće gradove.

²¹ Edit Petrović, *Etnički identitet crnogorskih kolonista*, doktorska disertacija, str. 14.

Važno je naglasiti da je, pored migracija crnogorskih kolonista kolonija-grad, postojao konstatntan talas istina varijabilnog intenziteta migracija iz Crne Gore radi školovanja i kasnije radi zapošljenja. Taj talas je do početka devedesetih godina XX vijeka u Vojvodinu doveo više hiljada Crnogoraca – migranata, što je u nacionalnome smislu za Crnogorce u Vojvodini bilo veoma značajno na planu konsolidacije svoje nacionalne zajednice.

Od jezika do crnogorske književnosti u Vojvodini

Kao što smo naveli, u Vojvodini je 1991. popisano oko 45000 Crnogoraca, što je bio respektabilan broj za jednu manjinsku zajednicu u Vojvodini. Pored njihove dominacije u velikome broju naselja, nikada im nije omogućeno da imaju nastavu na jeziku koji danas nosi ime crnogorski jer je sistemski odmah po kolonizaciji bilo riješeno da se svi kolonisti „jekavci i ijekavci prevedu na ekavicu“. Tome planu bilo je vrlo teško suprotstaviti se. Naspram njega bila je samo crnogorska porodica kao čuvar tradicije, običaja i jezika kao najvažnije identitetske znamenke. Prve generacije crnogorskih književnika čuvale su kroz svoja djela jezik matice. Kasnije generacije, u nemoći da se kvalitetno suprotstave, polako su gubile bitke protiv nametnutoga školskog sistema i planski sprovedene nacionalne, i naravno jezičke asimilacije, pa je tako iz generacije u generaciju broj crnogorskih književnika koji stvaraju na svome jeziku bivao sve manji!

Prve generacije crnogorskih književnika ako izuzmemo prvog među njima patrijarha Arsenija III Crnojevića, stasavale su u Vojvodini između dva svjetska rata. U Banatu, kao najpoznatiji: braća Vojvodići i u Bačkoj jedan broj crnogorskih književnika s Rate kod Bajmoka i iz drugih brojnih naselja utirali su put crnogorske književnosti u Vojvodini. Posmatrajući upravo te ljude, primjećujemo da se prije svega radi o ljudima koji su mahom visoko obrazovani, što je u to vrijeme (opšte nepismenosti) bila rijetka pojava. Teško je govoriti o proporcijama broja književnika u odnosu na ukupno stanovništvo, ali jedno je sigurno – da su crnogorci iz prve kolonizacije ostavili značajan trag u književnosti Vojvodine i istovremeno udarili temelje nacionalne književnosti u Vojvodini, odnosno dijaspori.

Kasnije generacije crnogorskih književnika činili su uglavnom crnogorski kolonisti i njihovi potomci kao i respektabilan broj crnogorskih migranata koji su u Vojvodinu migrirali poslije završetka kolonizacije. Struktura tih kasijih genaracija crnogorskih književnika vrlo je heterogena. Najveći broj njih je akademski obrazovan, a neki nose titule akademika raznih akademija i univerzitetskih profesora. Manji broj crnogorskih književnika ima srednje ili osnovno obrazovanje.

Danas, blizu sto godina od prve kolonizacije i šest i po decenija od druge, u Vojvodini literarno stvara 111 crnogorskih književnika! Da li je taj broj veliki ili mali, ili da li je u nekakvoj proporciji s brojem vojvođanskih Crnogoraca – najmanje je važno. Važno je da su oni, crnogorski književnici, integralni dio crnogorske kulture, odnosno književnosti i da predstavljaju crnogorsku književnost Vojvodine i dijaspore uopšte. Stepenn njihove afirmacije ukupno gledano je veoma veliki, a pojedinačno mnogi od njih su u godinama i književnoj zrelosti kad tek treba da „se pokažu“, a ovo sve upućuje na to da crnogorska književnost u Vojvodini živi i ima perspektivu.

Ovaj izuzetno značajni naučni projekat nesumnjivo je važan putokaz u pravcu afirmacije književnosti Crnogoraca Vojvodine i crnogorske književnosti uopšte i nezaobilazno polazište u budućem istraživanju savremene kulture Crnogoraca Vojvodine!

Literatura

- Gaćeša, Nikola L. – *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad, 1984. godine.
- Kosijer, Ljubomir St. – *Naša iseljenička pitanja i problem emigracije sa nacionalnog gledišta: naša unutrašnja kolonizacija*, Beograd, 1926.
- Lekić, Bogdan, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Beograd, 1997.
- Nešović, Slobodan. – *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, Beograd, 1948.
- Nikolić, Nikola. – *Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodini 1945–1948*, Novi Sad, 1979.
- Petrović, Edit. – *Etnički identitet crnogorskih kolonista*, doktorska disertacija.
- *Slobodna Vojvodina*, 24. avgust 1945, str. 1.
- *Službene novine KSHS*, „Uredba o dobrovoljcima“, br. 1, 1920.
- *Službene novine KSHS*, „Zakon o dobrovoljcima“, br. 221, 1928.
- *Službene novine KSHS*, br. 2, 1919.
- *Službeni list DFJ*, „Uredba o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodini“, br. 72, 21. septembar 1945.
- *Službeni list DFJ*, 28. avgust 1945, br. 64.
- *Službeni list DFJ*, 4. septembar 1945, br. 67.
- *Službeni list DFJ*, br. 2, 1945. god.
- *Službeni list DFJ*, br. 72, 21. septembar 1945.
- Tučković, Josip. – *Agrarna reforma (Uredbe, naredbe, raspisi)*, Zagreb, 1920.
- *Zakon o Agrarnoj reformi i kolonizaciji i govor Moše Pijade*, 1945.

- *Zakon o naseljavanju novooslobođenih predjela Crne Gore*, Državna štamparija Kraljevine Crne Gore, Cetinje 1914.

Slobodan B. MEDOJEVIĆ

THE HISTORICAL OVERVIEW OF THE SETTLEMENT OF MONTENEGRINS IN VOJVODINA

The paper brings a historical overview of the settlement of Montenegrins in Vojvodina. The author describes the social and political circumstances that brought the migration of Montenegrins to Vojvodina, analyzing the process since the first isolated migrations from the sixteenth century, with a special emphasis on two organized migration waves, one between the two World Wars and one in 1945-1948. The paper presents the entire complexity of the migrations issue - from economic to demographic. The concluding section deals with the problem of the status of the Montenegrin language and literature among the Montenegrins in Vojvodina.

Key words: *Montenegrins, Vojvodina, migrations, Montenegrin language, Montenegrin literature*

GRADA

UDK 821.163.4:929Ljumović R.

Preliminarno saopštenje

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

O MOTIVIMA ODLASKA RADOSAVA LJUMOVIĆA U ŠPANIJU

Tragajući za motivima odlaska crnogorskoga pjesnika i revolucionara Radosava Ljumovića u Španiju 1937. godine i priključenja internacionalnoj brigadi, autor ovoga priloga donosi dosad neobjavljivana svjedočanstva nekadašnje Ljumovićeve prijateljice Šane Kokanović-Vulović i bliskoga rođaka Vuksana Ljumovića te osvjetljava društveno-političke okolnosti koje su uslovile Ljumovićevu odluku. Rad sadrži obilje nepoznatih ili manje poznatih podataka iz života ovoga darovitog, ali rano stradalog crnogorskog pjesnika. Sumirajući prikupljena saznanja autor dolazi do zaključka da Ljumovićeva odluka da kao dobrovoljac pođe u Španiju i da se pridruži internacionalnoj brigadi nije bila podstaknuta prigovorima što sarađuje u Sokićevoj *Pravdi*, već da ga je na taj čin podstakla sumnja koja je širena među komunistima da je po opredjeljenju „trockista“. U dodatku je objavljena fotografija Radosava Ljumovića nastala neposredno pred odlazak u Španiju oktobra 1937. godine.

Ključne riječi: *Radosav Ljumović, poezija, Španski građanski rat, internacionalna brigada*

Izučavajući djelo Radosava Ljumovića, zanimalo me da li su sačuvane neke pjesme iz posljednjih godina njegova života pa sam u jednome razgovoru upitao Radovana Zogovića, novembra 1968, kako bih to mogao saznati. On odgovori da malo zna o Ljumovićevu životu, samo se šeća da je rečeno, pošto je došao glas o njegovoj pogibiji, da je imao „neku ženu u Beogradu s kojom je najviše bio zajedno i da su kod nje ostali njegovi rukopisi“, kao i da o Ljumoviću može znati neke detalje, o njegovu pjesničkome radu, lingvista Mihailo Stevanović jer su se jedno vrijeme družili. Poslije nekoliko dana Radovan mi kaza da je saznao, preko Julke Mešterović, adresu Šane Kokanović-Vulović, Vlahinje, rodnom iz Kučeva, koja je od 1935 bila đevojka Radosava Ljumovića. Pošao sam kod Šane, u ulicu sv. Save, uz najljepšu preporuku R. Zogovića, da mi ispriča šecanje na Ljumovića.

Gospođa Šana i njen muž, gospodin Milan Vulović, ljubazno su me primili. Njeno otmjeno lice pokazivalo je tugu i radost što priča o tim davnim danima i o čovjeku koga je voljela, ali ga njena ljubav nije mogla zadržati da ne ode na daleki i tuđi front¹, da se svrsta u internacionalnu brigadu. Šana je čvrsto definisala njegovu odluku: „On je otišao kao idealista da pogine u Španiji, a ne kao avanturista“.

Dok je Radosav Ibrov Ljumović radio kao blagajnik na Glavnoj pošti u Beogradu, dobio je zadatak od Komunističke partije da uzme sav novac koji se zatekao u kasi, i da avionom pobjegne u Rusiju. Taj zadatak nije izvršio jer je, u međuvremenu, uhapšen zato što je policija otkrila da je u svome samačkom stanu krio jednoga ilegalca. Sud u Beogradu, u procesu komunistima, osudio ga je, početkom 1930. godine, na jednu godinu zatvora. Šanino kazivanje poklapa se s podatkom iz tadašnje partijske štampe.² Pošto je pušten iz zatvora bio je progнан u svoje rodno selo Crnce, u Piperima. Kad je stekao pravo da može napuštit selo, došao je ponovo u Beograd, đe je pokušavao da nađe posao. Advokat Radoje Vukčević³ pomogao mu je da se zaposli kao novinar u Sokićevoj *Pravdi*, pa je sarađivao u rubrici „Pravda vas intervjuiše“. U tome listu je radio da bi od maloga honorara mogao živjeti. Iako nikad nije imao dovoljno para, kako priča Šana, majci je povremeno slao kafe i cukra. Sarađivao je i u *Ošišanom ježu*“; ti humoristički prilozi su mahom bili u obliku parodije na neku od narodnih priča ili basana. Redakciji toga humorističkog lista rukopise je predavao potpisane šifrom: „125“.

R. Ljumović je stanovao u Kosmajskome prolazu, u jednoj bijednoj dvorišnoj sobi. U oktobru 1937. godine, jednoga hladnog dana, predao je Šani ključ od sobe i rekao: „Ja odlazim. Prebaci stvari kod tebe i dadni ih sestriću Božanoviću“. Vlasnici stana je rekao da će biti odsutan mjesec dana. Na njegovu odluku Šana nije mogla uticati i ona ga je ispratila do beogradske željezničke stanice. Međutim, u Zagrebu je policija otkrila partijsku vezu preko koje su dobrovoljci odlazili da se priključe internacionalnim brigadama

¹ Traganje za motivima R. Ljumovića da ode u internacionalnu brigadu, da sudjeluje u španskome građanskom ratu, i to kao običan borac, ima opravdanja da bi se bolje rasvjetlile okolnosti u kojima je živio i donio takvu odluku. Kad je u pitanju crnogorska tradicija učestvovanja u ustancima drugih naroda, za to postoji niz primjera, kroz stoljeća: odredi Crnogoraca u vojnoj službi Mletačke Republike, učešće pojedinaca u grčkom ustanku, u redovima Filiki heterie (1821), u bugarskome oslobodilačkom ratu, na strani Etiopljana u etiopsko-italijanskome ratu (1896) itd. Neki od Crnogoraca postizali su u stranim armijama velike uspjehe, kao što je Matija Zmajević postao admiral ruske flote, ili Nikolaj Vatutin, general Crvene armije i načelnik štaba Ševerozapadnoga fronta u Drugome svjetskom ratu, i dr.

² *Proleter*, br. 12, maj 1930, 8.

³ Radoje Vukčević (1898–1980), pravnik i političar, poznati advokat; autor je knjige *Osnovi marksizma* (Beograd, 1927).

u Španiji, pa Ljumović tom prilikom nije uspio produžiti put, već se vratio poslije dva dana, u deset sati uveče. Tada je Šani javljeno da dođe u njegov stan, u Kosmajski prolaz. Tamo je zatekla nepoznatoga čovjeka i pomislila da joj je napravljena policiska zamka, pa je potrčala natrag kroz dvorište. Međutim, začula je Ljumovićev glas: „Mišo, Mišo!“, kako je on zvao. Rekao joj je da je gazdarica već izdala njegovu sobu pa je zato očekivao njen dolazak u drugoj prostoriji. Već kroz nedelju dana opet je otišao, preko Zagreba, zajedno sa Sinišom Timotijevićem i dr Petrovićem, ljekarom, Crnogorcem. Posljednjih dana pred odlazak stanovao je, neprijavljen, u Kolarčevoj 6, kod kuma Jova Jovanovića, takođe saradnika *Pravde*, koji je tokom Drugoga svjetskog rata strijeljan u Čupriji. „Sjećam se“, kaže Šana, „kad smo pošli na željezničku stanicu Ljumović, Jovanović i ja, bila je noć, hladno, a Kolarčeva ulica pusta. Kad je pošao nije imao para“. Pred odlazak u Španiju Ljumović se fotografisao. Ona je bila pripremila tu sliku i pružila mi je da je pogledam. Na moju molbu dopuštala je da je presnimim. Pošto je otputovao, Ljumovićeve lične stvari, među kojima su bili i njegovi rukopisi, Šana je poslala njegovoj porodici, u Crnu Goru, u selo Crnce.

U prvom pismu iz Španije javio je Šani da je stigao na front. Opisivao joj je svoj teški put, iz čega se vidi da je dio išao pješke: „24 sata sam proveo u Alpima. Čak sam i medvjede vidio“. Osamnaest njegovih pisama skrivala je kod Stanke Jovanović, u Zetskoj ulici (broja se ne šeća, samo zna da je bio parni). U jednome pismu Radosav je hvali: „Lijepo pišeš, Mišo, čitamo tvoja pisma uveče“, što znači da ih je čitao naglas drugovima, vjerovatno da bi im tako stvarao iluziju o povratku u miran život.

Jednog dana Šanu su pozvali u policiju đe je ispitivao Tiljak, policijski agent. Pitao je s kim se iz inostranstva dopisuje, a zatim je tražio da mu preda Ljumovićeva pisma. Pokušala je da ospori da se dopisuje s nekim čiji rad policija prati, ali joj je on pokazao nekoliko njegovih zaplijenjenih pisma koja su njoj bila upućena, rekavši: „I sliku si od Ljumovića tražila“. Tako je saznala da joj je uputio sliku s fronta, kako joj je bio obećao pri polasku. Agent Tiljak je pitao da mu opiše kako je Ljumović otišao iz zemlje i stigao u Španiju, kad nije imao pasoš. Sumnjičavo je posmatrao dok je ona tvrdila da ne zna na koji je način uspio otići iz zemlje. Tada je agent zloslutno rekao: „Bogami će poginuti tamo“. Puštio je Šanu da ide kući, ali je i dalje nadzirana. Izgubila je stalni posao i ostala da radi kao honorarni činovnik. Zatim joj je neki nepoznati agent ponudio da, za pet hiljada dinara, pocijepa njen dosije u policijskoj arhivi, ali je ona odbila tu ponudu. Poslije izvjesnoga vremena opet je posetio jedan agent i tražio od nje da mu preda pisma, a ona mu je odgovorila da ih više ne dobija. Nakon posete toga agenta pisma su rijetko stizala.

Jedno vrijeme dobijala ih je preko Nikole Kovačevića,⁴ koji je tada stanovao u Kolarčevoj 5. „Posljednje sam dobila u Diseldorfu. Pisao je da u vojnoj jedinici uređuje neke zidne novine“, prišeća se Šana.

Radosav je volio šah pa ga je Đorđe Andrejević-Kun⁵ nacrtao u Španiji kako se igra sa nekim Rusom. Jednom prilikom, poslije Drugoga svjetskog rata, Šana je zamjerila Kunu da je išao „na front u Španiju radi inspiracije, kao Neron“, a da je Radosav Ljumović poginuo kao obični vojnik jer komandi internacionalne brigade nije htio otkriti podatak da je rezervni oficir pa je zato bio u prvim borbenim redovima. Đ. Andrejević-Kun ispričao je Šani da je Radosav jednom protestovao u komandi bataljona, kada je primijetio da su, iza nekoga zida, za oficire pripremana za ručak jaja, a da su vojnici dobili samo krtolu, a zatim joj „objasnio“ da i nijesu mogli postupiti drukčije jer su imali samo 40 komada jaja, a vojnika je bilo mnogo više pa nije bilo moguće da ih podijele.

Sredinom aprila 1938. godine, Šana je na ulici srela Vasa Raičevića⁶ koji joj je kazao da je stiglo pismo iz Španije, u kome je objavljeno: „Danas je bila velika bitka. Između ostalih poginuo je i Radosav Ljumović“. Poginuo je od avionske bombe, četvrtoga aprila 1938. godine. Ta je vijest Šanu izuzetno pogodila. Nekoliko dana docnije, u auli Pravnoga fakulteta, Šani je prišao neki student Obradović i rekao: „Ljumović je želio da vi dobijete njegovo naliv-pero kojim vam je pisao, dodite sutra da vam ga predam“. I oni su se dogovorili da se nađu. Međutim, kada je za taj dogovor saznala Bosa Cvetić⁷ rekla joj je da se ne sastaje s Obradovićem jer je „sumnjiv čovjek“. Tako Šana nije ni videla Ljumovićevo naliv-pero.

Na moje pitanje da li posjeduje neku materijalnu uspomenu na njega, Šana je prišla vitrini i izvadila crveno obojenu figurinu: „Ova figurina predstavlja španskoga borca koji u desnoj ruci drži baskijsku zastavu. Kupila sam je zbog Radosava, u Parizu, na svjetskoj izložbi, 1937. godine. U zemlju sam je mogla unijeti zato što sam imala diplomatski pasoš“.

Gospođa Šana mi je kazala i podatak da je Radosav pomagao školovanje svoga rođaka Vuksana Ljumovića, tada studenta, sugerirajući mi da Vuksan

⁴ Nikola Kovačević (Nudo, 1890 – Herceg Novi, 1964), učitelj, revolucionar; član KP od 1920.

⁵ Đorđe Andrejević-Kun (Vroclav, Poljska, 1904 – Beograd, 1964), slikar; dobrovoljac u internacionalnoj brigadi u španskome građanskom ratu. Poslije povratka iz Španije izdao mapu drvoreza *Za slobodu*, koju je posvetio borbi španskog naroda protivu fašizma.

⁶ Vaso Raičević (Podgorica, 1903 – Zabjelo, 1942), pravnik, revolucionar, član KP od 1927. Osuđivan na robiju. Jedan od organizatora ustanka 1941. g.; ranjen u jednoj borbi pa je zarobljen; prijeki sud ga je osudio na smrt.

⁷ Bosa Cvetić, politička radnica; završila filozofski fakultet. Članica KP od 1935; radila je na izdavanju listova *Komunist* i *Žena danas*.

sam shvatio da je Radosav i pjesnik, reče da je prije dvije godine (1966), kad je bio na proslavi jubileja Biblioteke „Radosav Ljumović“ čuo tri književnika da govore pohvalno o njegovoj poeziji. Tom prilikom su i dramski umjetnici recitovali njegove stihove.⁹ Pri kraju razgovora, Vuksan mi dade adresu Radosav Ljumovića, koji živi u ulici Vojvode Mišića 31, Radosavljevog sinovaca koji „možda zna nešto više da vam ispriča“.

Šana me pozvala telefonom jer je željela da mi kaže još neke detalje. U međuvremenu je razgovarala sa ljekarom Grujom Petrovićem koji je bio u Španiji zajedno sa Radosavom Ljumovićem. Petrović je bio član redakcije za obradu knjige *Jugosloveni u Španiji* (Sarajevo, 1958) i zamjerio je Blažu Jovanoviću što je izostavio ime pjesnika i revolucionara Ljumovića iz spiska crnogorskih dobrovoljaca u internacionalnim brigadama. S Radosavom je u Španiji bio i Milan Četković, takođe ljekar. On o Radosavu, saopšti mi Šana, „zna najviše iz toga perioda, ali sada je šlogiran“.

Ljumovićevu zbirku pjesama *Sutonski odbljesci*, štampanu u Podgorici 1925. godine, pozajmio sam od Janka Đonovića i pokazao je Šani koja je nije imala. Dirljiv je bio taj njen susret, poslije nekoliko decenija, s knjigom čovjeka koji joj je veoma značio. Držala je knjigu na ispružnim dlanovima i dugo je gledala ne počínjući da je lista, u tišini je pribirala davne slike. Njen suprug Milan i ja smo ćutali. Onda je progovorila: „Da, to je ta knjiga“ i otvorila je blago kao da se plašila da je ne povrijedi. Zastajala je na nekim stranicama, vjerovatno se prišććajući pjesama koje joj je Radosav čitao. Tada mi je njen suprug Milan Vulović¹⁰, koji se i sam obradovao toj knjizi, rekao da će zbirku prekucati i za mene i za nju. Tako je i učinio: prekucao je dva puta, nije htio da indigom pravi kopije.

Članak koji sam tada napisao o životu R. Ljumovića i njegovoj poeziji ostao je šest godina u fascikli jer u crnogorskim redakcijama nijesu objavljivali moje tekstove. Jednom prilikom sam kazao Vojislavu Đuroviću, koji je bio urednik kulturne rubrike u listu *Četvrti jul*, da imam taj neobjavljeni tekst

⁹ Zanimljiva je ova ispovijest Vuksana Ljumovića o svome kasnom saznanju da je Radosav bio i talentovan pjesnik, što su već zapazili neki njegovi savremenici. Autoru ovih redova iskazao je Janko Đonović tadašnji svoj, i nekih svojih drugova, doživljaj Ljumovićeve poezije: da su, nakon što je Radosav objavio, 1925. godine, zbirku pjesama *Sutonski odbljesci*, na nju s uvažavanjem gledali mlađi crnogorski pjesnici.

¹⁰ Dok je Šana pripremala kafu, o nekim političarima koji su u prijelomnim trenucima sudjelovali u realizaciji tuđih planova u Crnoj Gori, iskustveno mi je govorio pravnik Milan Vulović, njen suprug. Njegov stric je bio Svetislav, književni kritičar. Porijeklom je Crnogorac. Pošto je radio u dvorskoj kancelariji kralja Aleksandra, bio je u mogućnosti da upozna naravi i ponašanje onih crnogorskih potuđenika koji su često pošećivali Dvor Karadorđevića.

i da mi se čini da tema odgovara karakteru lista. Složio se da mu ga uputim, ali sam malo docnije morao spriječiti da ga objavi.¹¹

Razmišljajući o svemu što sam saznao o Radosavu Ljumoviću, došao sam do zaključka da njegova odluka da kao dobrovoljac pođe u Španiju i da se pridruži internacionalnoj brigadi nije bila podstaknuta prigovorima što sarađuje u Sokićevoj *Pravdi*, već da ga je na taj čin podstakla sumnja koja je širena među komunistima da je po opredjeljenju „trockista“. Tada je u KP Jugoslavije kvalifikativ „trockista“ imao karakter najteže optužbe, na osnovu koje je vršeno i isključivanje iz partije. Možda je takva ocjena partijskoga rada R. Ljumovića bila izrok što je Blažo Jovanović izostavio njegovo ime iz spiska španskih boraca za monografiju koja je pripremana u Sarajevu.

Pošto je na vrhuncu života ranom pogibijom zaustavljen njegov pjesnički rad koji je inače prekidano surovim uslovima življenja, ilegalom, tamnovanjem i dr. – mi samo možemo naslućivati kako bi se i koliko ispoljila njegova darovitost. Sam je za sebe zapisao da je „pjesnik tuge i bolesnih snova“, iskazavši slutnju da će:

„Usnuti brzo zvijezda mog života...
U samoći
naprezaću posljednje moći
sam...“

I splet događaja je pokazao vidovitost pjesnikovu, da navedeni stihovi postanu posljednja stranica njegove biografije.

¹¹ Pred izlazak iz štampe pomenutiga lista, br. 651, 10. decembra 1974, telefonom mi je V. Đurović rekao da moj tekst izlazi potpisan samo inicijalima jer misli da mu objavljivanje moga imena može donijeti nepravilike. Na moje traženje da, ako već neće da me potpiše, ukloni cio tekst, bio je uporan da ga štampa s inicijalima jer nema čime popuniti prazni prostor. Ipak, na moje uporno insistiranje pristao je pa je na toj strani objavljena samo pjesma R. Ljumovića „Mjesec“, koju sam bio odabrao kao ilustraciju. Shvatio sam da je Đurović u međuvremenu saznao da je moje ime na indexu (u „Bijeloj knjizi“).

Danilo RADOJEVIĆ

ON RADOSAV LJUMOVIĆ'S MOTIVES TO DEPART TO SPAIN

Searching for motives for departure of Montenegrin poet and revolutionary Radosav Ljumović to Spain in 1937, and his joining the International Brigade, the author of this paper provides some of the unpublished testimonies of a former friend of Ljumović's, Šana Kokanović-Vulović, as well as the one by a close relative of his, Vuksan Ljumović, illuminating the socio-political circumstances that led to Ljumović's decision. The paper presents many unknown or less known facts about the life of the gifted Montenegrin poet. Summarizing the findings, the author comes to the conclusion that Ljumović's decision to go to Spain and join the International Brigade as a volunteer was not prompted by complaints on the account of his cooperation with Sokić's *Pravda*, but was the act caused by suspicions among the communists that he was committed to Trotsky. The paper also includes a photograph of Radosav Ljumović taken immediately before his departure to Spain in October 1937.

Key words: *Radosav Ljumović, poetry, Spanish Civil War, International Brigades*

Radosav Ljumović

UDK 811.163.4'373.21(497.16Ulcinj)

Preliminarno saopštenje

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ (Ulcinj)

Filozofski fakultet – Nikšić

h.maksut@t-com.me

NEKI TOPONIMI IZ ULCINJA I OKOLINE

Interesovanje za geografske nazive i za njihovo predstavljanje na kartama postoji još od davnina, ali je najveći uspon učinjen u tome tek nakon Drugoga svjetskog rata. Stvorena je i nova nauka za proučavanje geografskih naziva – toponimika, čije je mjesto, u sistemu nauka, određeno na dodiru lingvistike, geografije, istorije, etnografije i kartografije, jer njena saznanja zaista nalaze primjenu u navedenim oblastima, ali ima toga i obratno.

Ključne riječi: *oronimi, geomorfonimi, insulonimi, hidronimi*

Uvod

Topološka istraživanja bliska su geografiji i po pravilu su kompleksna. Topološka proučavanja podrazumijevaju kompleksna istraživanja topoloških jedinica. Na primjer, u okviru gradske cjeline topo-prostora Ulcinja, takve bi jedinice bile toponimi gradskih četvrti: Pinješ, Meterizi, Meraja, Nova Mahala (Qafë Lari), Totoši, Rana (Pristan) itd. U pitanju su manji ili specifični geografski prostori, odnosno topo-prostori.

Toponimija ili toponimika (od grčkih riječi *topo* – „mjesto“ i *onyma* – „ime“, tj. ime mjesta) proučava značenje i postanak geografskih naziva, različitih prirodnih i antropogenih objekata. Tom naukom bave se lingvisti, istoricari, geografi, etnografi i kartografi.

Topološka proučavanja karakteriše pristup u kojem se topo-prostor mora posmatrati kompleksno, na primjer, priroda, antropogeografija, istorija, jezičko porijeklo, arhitektura i slično. Topološka analiza realizuje se u okviru istorije, antropogeografije, kombinovano ili isključivo u okviru *toponomastike*.

Kompleksni pristup koji se metodološki koristi bliže u antropogeografiji opravdan je jer je iznikao u okviru te nauke. Topološka istraživanja

odvijaju se u kombinaciji antropogeografije, istorije, arheologije i etnologije, s osnovnim podacima o položaju i prirodnoj sredini koji se daju na početku topološkoga saopštenja.

Toponomastika je našla primjenu i u nekim ekonomsko-geografskim disciplinama, u prvome redu demogeografiji, tako da je došlo do formiranja anonimna (*bez imena*, bezimena ljudska bića), antroponima (lična imena), antropotonima (geografski nazivi koji su motivisani nekom osobinom ljudskoga bića ili njegovom anatomskom građom), egzotoponimi (spoljašnji geografski nazivi, tj. svi strani nazivi), endotoponimi (unutrašnji geografski nazivi, domaći nazivi), kao i etnonimi (imena naroda), zatim horonimi (nazivi država, zemalja i nazivi svih društveno-političkih tvorevina – republika, srezova, opština), idionimi (lična, vlastita imena), matronimi (prezimana izvedena od ženskog imena), patronimi (prezimana izvedena od muškog imena), pseudonimi (lažna imena, izmišljena imena ljudi), etnici, odnosno ktetici (imena stanovnika mjesta).

Oronimi

Oronimi su nosioci određenih obavještenja o prostoru. Njihovo tumačenje moguće je uz geografsko-ekonomske i etničko-jezičke situacije i osnove u istorijskome slijedu vremena i događaja.

Na brdsko-planinskom obodu Ulcinjskoga, Brinjskoga, Anamalsko-Vladimirskoga i Zogajskoga polja registrovano je nekoliko praistorijskih ilirskih naselja – *gradina*.

Dva zemljana tumula na lokalitetu Crveni Brijeg (Dushkakuqi) rekonoscirana su 1979. godine. Radi se o naselju „razvijenog bronzanog doba“ (između 1500. i 1200. p.n.e.) u seoskome naselju Zoganje (Zogaj), u Zogajskome, odnosno Ulcinjskome polju, na lokalitetu Ćeret (Qeret) – s ostacima kućnoga poda od nabijene i ispečene zemlje, koji ukazuju na ostatke primitivne kuće s fragmentima keramike i „oruđem od glačanog kamena“.¹ Naselje se nalazilo na obali Zogajskoga blata (Jezera). Ono je moglo biti *sojeničko*, što se da zaključiti i po tradicionalnome građenju „kalimera“ – ribarska sprava u obliku karića (četvorna mreža). Ta sprava sastoji se od dva kolca, po sredini unakrsno svezana i nakrivljena, za koje je pričvršćena mreža. U okviru te ribarske sprave postoji mala drvena kućica, kakve se i danas mogu videti na obali Bojane, pored kanala Port Milena i zalivu Milena (Đeran), na Velikoj (Štojskoj) ulcinjskoj plaži.

¹ Pavle Mijović, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije Bor*, knj. III–IV, Bor, 1984–1986, str. 63.

Jedinstven spomenik praistorijskoga slikarstva na ulcinjskoj obali, tj. ostaci crteža na okapinama, evidentiran je na Vezirovoj bradi kod Ulcinja.²

Prostor Ulcinja i njegove okoline bio je naseljen ilirskim etnosom koji je doživio rimsku okupaciju, odnosno djelimičnu kolonizaciju i romanizaciju. Takva situacija uslovljavala je nastanak i nestanak geografskih naziva.

Mendra (Menra, Kepi i Mendrës) – Na severozapadnoj obali ulcinjskoga primorja javlja se sistem kraljušti u njenome prednjem antiklinalnom dijelu, koji je u osnovi izgrađen od gornjokretacejskih plitkovodnih sprudnih krečnjaka i dolomita. Naziv Mendra nosi jedno nisko primorsko brdo i njegov rt. Mendra – nisko primorsko krečnjacko brdo (123 m), zauzima prostor između uvale Valdanos, niskih primorskih brda (antiklinala): Radoča, Mavrijana (388 m), Bijele Gore (Mali i Bardhë – 289 m), brežuljka Bašbuljuk (Bashbylyk – 164 m) i Jadranskoga mora. Nalazi se severozapadno od Ulcinja, ili jugoistočno od zaliva Valdanos, i u geografskome smislu predstavlja brežuljak, a istovremeno i rt. Taj oronim pominje Petar Skok³ kao *Menra madhe*, *Menra vogel* i Velika i Mala Mendra (Mandra). Prema Skoku, taj oronim je grčkoga porijekla. Prof. dr R. Ušaku naziv toga oronima izvodi iz riječi *Mentha piperata*; od latinske riječi *menta*, *mint* ili iz italijanske riječi *menta*, tj. taj oronim vodi porijeklo od vrste drveta, koje se na albanskome jeziku naziva *mendër*.⁴ Na italijanskome jeziku riječ *menta* znači „metvica“, a na albanskome riječ *mendërz*, *mendër* znači „biljka metvice“, „nana“ (*Mentaha piperita*), a na latinskome jeziku riječ *menta* (*mentha*) znaci „mendër“. Dakle, naziv oronima Mendra albanskoga je porijekla, od biljke metvice, nane koja se na albanskome jeziku naziva *mendër*.

Bašbuljuk (Bashbylyk) – brežuljak, odnosno niska primorska visoravan (164 m) i uvala između rta Maslinjak (Ullishta) i zaliva Liman, nedaleko od Ulcinja, prema severozapadu. Naime, Bašbuljuk se nalazi između brda Meterizi, Mendre, Jadranskoga mora, Bijele Gore (Mali i Bardhë) i Pinješa. Naime, Bašbuljuk predstavlja sastavni dio ulcinjske Maslinade (Oliveria, Olea europaea, Ullishta), tj. šumu maslina. Kultura maslina u Ulcinju, odnosno u njegovoj neposrednoj okolini, stara je nekoliko stoljeća. Pored maslina, na tome

² Rajko Vujičić, „Zidno slikarstvo u Boki Kotorskoj i neki aspekti njegove prezentacije“, *Boka*, 18, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1986, str. 52.

³ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU, II, 1971, str. 368.

⁴ Ruzhdi Ushaku, *Kërkime filologjike*, Prishtinë, 1981, str. 231; Ruzhdi Ushaku, *Uqini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikrotoponimeve*, Onomastika e Kosovës, Prishtinë, 1979, str. 16.

brežuljku, odn. visoravani nalazi se, između ostaloga, i žbunje, šiblje, šavarik, tj. makija. O porijeklu i značenju toga toponima Andrija Jovičević⁵ ističe da je naziv albanskoga porijekla, dok dr Ušaku smatra da je turskoga porijekla.⁶ Mi smo mišljenja da je mikrotoponim Bašbuljuk albanskoga porijekla. Naime, albanska riječ *bash* znači „dobar dio nečega“ ili „izabrani dio“, a albanska riječ *bylyk*, -u znači „masa“, „mnoštvo“, „skupina“. U ovome slučaju – mnoštvo ili skupina maslinovih stabala ili skupina žbunja, šiblja, šikare, grma, makije i sl. Riječ *bash* znači „i na tome mjestu“. Izvorni smisao toga naziva bio bi: *dobar dio mnoštva, skupine maslinovih stabala ili šiblja, tj. žbunja i makije (grma)*.

Pinješ (Pinjesh) – Jugoistočni dio obale ulcinjskoga primorja (obala grebena Pinješ) sastoji se od srednjomiocenskih krečnjaka čiji slojevi padaju prema moru na jugozapadu. Niski primorski brežuljak Pinješ (108 m) nalazi se između Jadranskoga mora, rta Đeran, Ulcinjskoga polja, Kodre i grada Ulcinja, odn. jugoistočno od njega. Porijeklo naziva toga oronima, A. Jovičević⁷ izvodi iz albanske riječi *pe* i *nješ*, što u prevodu znači „gaziti“ ili „brojiti konac“. Takvo mišljenje Jovičević je izveo na osnovu toga što na tome brežuljku raste jedna vrsta biljke – *sita* (*xunkth, zhugë*), iz koje su mještani nekada vadili konac. Prof. dr Ušaku⁸ iznosi mišljenje u vezi toga oronima i smatra da je u vezi s ilirskim antroponimom *Pinnes*, odn. imenom ilirskoga kralja – *Pini*. Mi smo mišljenja da oronim Pinješ vodi porijeklo od četinarskoga drveta – bora (*Pinus*). Naime, logično je, da je neki predstavnik četinarskih šuma mogao biti izabran za kultno, sveto drvo, kao što je bor (*Pinus*). Na italijanskome jeziku riječ *pina* znači „šišarka“; *pineta* – „borova šuma“ i riječ *pino* znači „bor“. Na latinskome jeziku riječ *pinetum* označava „bor“, odnosno borovu šumu; *pineus*, kao i riječ *pinus* znači „bor“. Četinarske šume obrazovane su uglavnom od drveća iz rodova *Pinus* (bor); *Picea* (smrča) itd. Tako se razlikuju, između ostalih, i bor munika (*Pinus Heldreichii*); bor molika (*Pinus peuce*), zatim pitomi bor (*Pinus pinea*), bijeli bor (*Pinus halepensis*) itd. U umjerenim geografskim širinama četinarske šume javljaju se u višim nadmorskim visinama, pa se može pretpostaviti da je Pinješ nekada u prošlosti bio pokriven borovima, a i sada su borovima pokrivene njegove južne padine. Prema tome, oronim Pinješ romanskoga je porijekla.

⁵ Andrija Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922, str. 66.

⁶ R. Ushaku, *Kërkime filologjike*, str. 231.

⁷ A. Jovičević, *nav. djelo*, str. 67.

⁸ R. Ushaku, *Kërkime filologjike*, str. 238; R. Ushaku, *Ulqini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikrotoponimeve*, str. 20.

Đeran (Gjeran) – Odnosi se prije svega na rt Đeran, hrid Đeran i prigradsko naselje Đeran. Naime, rt Đeran (Ponta e Gjeranave) predstavlja istureni dio jugoistočnoga dijela niskoga primorskog brežuljka Pinješ. Hrid Đeran (Guri i Gjeranave) nalazi se između rta Đeran, odnosno jugoistočnoga dijela Pinješa, zaliva Milena (Gjerana), Velike (Štojske) ulcinjske plaže i ušća Bojane, s najvećom nadmorskom visinom od 4 m. Sastoji se od tamnocrvenkastih stijena. Naziva se i Krš od Đerana (Guri i Gjeranave), od riječi *djer* što znači „meka vapnena zemlja“.⁹ Jugozapadno od hridi nalazi se plićina (1,5 m), a podalje je more duboko 17–19 m. Hrid Đeran udaljen je oko 2 nautičke milje od zaliva Milena prema jugoistoku, a 4 nautičke milje od ušća Bojane prema ševerozapadu. Rt Đeran predstavlja jugoistočni krak, odnosno vršak Pinješa, odn. nalazi se pored zaliva Milena i kanala Porto-Milena, ispred Velike (Štojske) plaže. Prigradsko naselje Đeran smješteno je na ševeroistočnoj padini Pinješa, pored kanala Port Milena i zaliva Milena. Pod rtom Đeran, po kojem je najprije dobila ime sadašnja luka Milena, postojalo je selo Gerana (Girano, Agirano). U dokumentu iz 1403. godine, govori se o šeći stabala za gradnju brodova „ad Agiranam“, iz čega slijedi da se kod sela Đeran nalazila velika šuma. Đustinijano (Giustiniano) u „Interario“ iz 1553. g. kaže „da se kod Ulcinja nalazi selo *Girano* prema podnevu, s izvorima svježe vode, gustom šumom, slatkovodnim jezerom (Zogajsko jezero) i dobrim pašnjacima“.¹⁰ Marijan Bolica Kotoranin u „Opisu Sandžakata Skadarskoga od godine 1614“ piše „da selo *Gerana* ima 70 kuća i 180 stanovnika“.¹¹ Iz toga se vidi da je na sadašnjem položaju luke, odnosno pored zaliva Milena i kanala Port Milena, ranije bilo života, koji se danas obnavlja širenjem prigradskoga naselja Đeran. Đeran (Gjerana) kao toponim pominje se u ovim varijantama: Agirana, Girano, Gerana, Guri Geranis, Girona, Oghiran. Na latinskome jeziku riječ *ager*, *-agri* znači „njava“, „oranica“, a takođe latinska riječ *agger*, *-eris* znači „brdo“, „planina“, „vrh“, „uzvišenje“ i slično. Na albanskome jeziku riječ *gerran*, *-e*, *-at* znači „mjesto koje je izdubljeno“, razriveno“, odn. „odronjavano od vode“.¹² Naime, pod *denudacijom* (od latinske riječi *denudo* – „otkriti“, „ogoliti“) u najširem smislu riječi podrazumjeva se prenošenje rastresitoga tla i ogolićavanje stjenovite podloge. Odnoseći rastresiti materijal kišnica u reljefu Zemljine površine stvara dublje ili pliće brazde

⁹ *Pomorska Enciklopedija*, 2, Zagreb, MCMLV, str. 609.

¹⁰ Dinko Franetović, „Postanak i razvitak luke 'Milena'“, *Naše more*, br. 4, Dubrovnik, 1957, str. 282.

¹¹ Isto.

¹² Maksut Hadžibrahimović, „Savremene tendencije odnosa geografije i toponomastike“, *Zbornik radova*, N XLII, Prirodno-matematički fakulteti Univerziteta u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, 1993, str. 162.

i žljebove koji se zavisno od svoje veličine nazivaju vododerine i jaruge. Dr Ušaku iznosi mišljenje da se toponim Đeran može povezivati s indoevropskom riječju *gir*, odnosno *guer* – „planina“, „šuma“.¹³ Na osnovu iznijetoga mišljenja i dokaznih činjenica, toponim Đeran (Gjerana) ilirsko-albanskoga je porijekla, a izvorni smisao toga naziva bio bi: planina (uzvišenje) odronjavano od vode.

Možura (Mazhuri, Mali Mazhurit, Mozhuri) – Ova antiklinala (primorska planina) veoma je izdužena i predstavlja strukturu asimetrične brahiantiklinale s osom pravca ZSZ-IJI. Njena osa ne poklapa se s grebenom brda, već leži nešto istočnije. Od sela Darze (Darzë) do Bojane, krečnjaci padaju ka JJI direktno ka ravnici pod recentne nanose, a da pri tome niđe nije otkriven fliš. I planina Možura (622 m) spada u niske planine u zaleđu ulcinjskoga primorja. Na ševeru je oivičena Mrkotskim i Goranskim poljem, odnosno rječicom Međuriječ, na zapadu se graniči s brdašcem Belveder, niskim planinama Radoč i Mavrijan; na jugu se graniči s Bijelom Gorom (Mali i Bardhë) i uzvišenjem Kodra; s istoka s Crvenim Brijegom (Dushkakuqi), Brinjskom Gorom (Mali i Brisë) i rječicom Brdheljom (Bërdhela). Ovaj oronim ima iliro-romansko-albansku osnovu. Na italijanskome jeziku riječ *montagna* znači „brdo“, „planina“; *montagnoso* – „brdovit“; *montanaro* – „brdski“, „planinski“; *monte* – „brdo“, „planina“; *monticello* – „brdašće“; *montuosita* – „brdovitost“ i riječ *montuoso* – „brdovit“. Na latinskome jeziku riječ *mons*, *montis* znači „planina“, „lanac planina, stijena, litica“. Na albanskome jeziku riječ *modhe*, *-a* označava „graor“ (biljka *Lathyrus aphaca*); *modhull*, *-a* – „graor“ (biljka *Lathyrus aphaca*); *mollez*, *-a* – „graor“; *mollok*, *-u* – „veliki kamen“. Na osnovu pomenutih riječi, oronim o kojemu je riječ vodi porijeklo od: *mons* (*montis*), *monte*, kao i od *modhull*, *-a* i *mollok*, *-u*. Dakle, izvorni smisao toga naziva bio bi: graorova planina ili planina graora.

Briska Gora (Mali i Brinjës, Mali i Brisë) – Brinjska ili Brivska Gora – kako je naznačena na nekim geografskim i topografskim kartama, predstavlja nisku planinu (164 m), koja se nalazi između Možure i Brdhelje (Bërdhela), Crvenoga Brijega (Dushkakuqi) na zapadu; Ulcinjskoga, Zogajskoga i Štojskoga polja na jugu; rijeke Bojane, Šaskoga jezera, Anamalskog polja na istoku; Šaskoga brda, Goranskoga polja i planine Vladimir (Suma – 486 m) na ševeru. Naziv toga oronima albanskog je porijekla i potiče od dviju albanskih riječi: *mal*, *-i* – „planina“, „brdo“, i *brinjë*, *-a* – „rebro“, „strane“, „krak“, u

¹³ R. Ushaku, *Ulqini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikrotoponimeve*, str. 19.

geografskome smislu znači „brdašce“ ili „uzbrdica“. Izvorni smisao toga naziva bio bi: strana ili krak planine (brdašca).

Bijela Gora (Mali i Bardh, Bishti i Malit) – Niska primorska planina (289 m) smještena između Mavrijana (Radoča), Mendre, Pinješa, Kodre (81 m) i Možure. Ta antiklinala po svojoj maloj dužini, a velikoj širini predstavlja oblik nepravilne bore. Ona dostiže najveću visinu 289–340 m severozapadno od Ulcinja. Odavde se njena osa naginje i u jugoistočnome i u severozapadnome pravcu. Iznad Ulcinja potpuno je prekrivena flišom. Nešto istočnije, kod Kodre, javlja se u flišnim tvorevinama, takav raspored padova da je jasno izražena jedna nova antiklinalna struktura. Nju smo nazvali antiklinalom Kodre. Antiklinala Bijele Gore sastavljena je isključivo od krečnjaka. Kao i prethodni, tako je i ovaj oronim u osnovi albanskoga porijekla. Naime, naziv *Mali i Bardh* ili *Mali i Brisë* je složenica. Nastao je od dvije riječi: *mal*, *-i* + *bardhë*. Riječ *mal* znači „planina“, a *bardhë* znači „bijeli“. Izvorni smisao toga naziva bio bi: bijela planina, a tako i izgleda s obzirom na to da se, kao što smo već naveli, uglavnom sastoji od krečnjaka.

Sumska planina, Mali Sums (Mali i Sumës) – U Anamalima, u neposrednoj blizini Vladimira (Katërkollë), odnosno između planina: Šingli (Shingli – 915 m), Prevoj Šimbri (Qafa Shimbri), Liponjak (Mali i Lipojës – 1228 m) i Šaskoga brda (*Mali i Shasit*), nalazi se niska, kontinentalna planina – Sumska planina (Mali i Sumës – 486 m). Taj oronim pominje Andrija Jovičević¹⁴ pod nazivom *Mali Sums*. Mišljenja sam da je taj oronim sastavljen od dvije riječi, i to: *mal* + *sumë*. Riječ *mal* na albanskome jeziku znači „planina“, dok na latinskome jeziku riječi: *summa*, *-ae* – „mjesto“, „najviši stupanj“, „glavna tačka“, *summe* – „na najvišem stepenu“, *summum*, *-i* – „vrh“, „uzvišenje“, „najviša tačka“, „vrhunac“, i od *summus*, *-a*, *-um* – „najviši“, *mons* – „najviša planina“, „tvrđava“, „kaljaja“, „bedem“. Znači, izvorni smisao toga oronima bio bi: najviša planina, što znači da je naziv toga oronima albansko-romanskoga porijekla. Mada, dr Ušaku¹⁵ misli da se naziv toga oronima može povezati i s antroponimom Suma. Ja sam, međutim, mišljenja da je najprihvatljivija varijanta prvoga iznijetog mišljenja, bazirajući se na dvije pomenute riječi: *mal* + *suma*. Svakako je antroponim Suma u tijesnoj vezi s tim oronimom, budući da se na toj planini nalazi jedna mala tvrđavica ili bedem, a s tim u vezi i antroponim Suma. Međutim, arheološka istraživanja bi mogla dati neke konkretne rezultate.

¹⁴ A. Jovičević, *nav. djelo*, str. 19.

¹⁵ R. Ushaku, *nav. djelo*, str. 23.

Suka – Nalazi kod samoga grada Ulcinja, odnosno jugoistočno od ulcinjskoga zaliva, na ulazu u „Borovu šumi“ („Pylli i Pishave“). U literaturi, kao npr. kod D. Franetovića,¹⁶ pominje se pod nazivom „Ratislava“. Mada se oronim Suka upotrebljava za još jedan lokalitet, tj. oronim – Sukae Gjekos u Ulcinju. P. Skok navodi riječ *cuka* kao naziv za uzvisine. Između ostaloga piše „da se u XV vijeku, ovdje (u Ulcinju) zove se jedno brdo *Zucba negra* 'crna cuka-glavica'“. „Danas“, piše Skok, „Arbanasi u Ulcinju zovu takođe jedno brdašće blizu knez Nikolina ljetnjikovca *Suka*).¹⁷ Na albanskome jeziku riječi: *suk/ë*, *-a* – humka, brežuljak, brdašće; *sukor/e*, *-ja* – brijeg, brežuljak; *sukal/e*, *-ja* – podnožje, podbrdašće. Dakle, porijeklo geografskoga naziva i značenja pomenutoga oronima Suka albanskoga je porijekla i znači brežuljak (brdašće).

Kodra – Nalazi se nedaleko od Ulcinja, između Ulcinjskoga polja, Crvenoga brijega (Dushkakuqi), Možure, Bijeke Gore, Pinješa i Ulcinja. Kodra svojim geografskim položajem zauzima prostor ševeroistočno od Ulcinja s najvećom kotom od 81 m. Isti naziv (Kodra) nosi i jedno prigradsko seosko naselje. Taj oronim u osnovi ima riječ *kodër*. Naime, albanska riječ *kod/ër*, *-ra* znači „brijeg“, „brdo“, ili *kodrec*, *-i* – „brdašće“, *kodrin/ë*, *-a* – „brežuljak“, *kodrinor/ë*, *-e* – „brežuljkast“, „brdovit“, *kodrisht/e*, *-ja* – „proplanak“, „brdo obraslo travom“. Dakle, oronim Kodra znači proplanak ili brdo.

Geomorfonimi

Bregvija – Ovaj morfonim predstavlja poseban lokalitet u zaleđu Velike (Štojske) ulcinjske plaže, pored puta koji vodi iz Velike plaže prema riječnom ostrvu Ada (Vada), tj. između seoskih naselja Donji i Gornji Štoj. Naime, Bregvija predstavlja sastavni dio Velike ulcinjske plaže. Sastoji se od dvije riječi: *breg*, *-u* – „obala“, „morska obala“ i *vijë* – „linija“, „obalna linija“, izvedenih od albanskih riječi. Izvorni smisao toga naziva bio bi – obalna linija.

Ćeret (Qeret) – Nalazi se u okviru seoskoga naselja Zogaj (Zogunj; Zoganje), neposredno oko Zogajskoga (Zoganjskoga) jezera (blata), blizu ulcinjske solane, tj. ševeroistočno od Ulcinja. Naziv toga lokaliteta razvio se od albanskih riječi: *qermi* – „ognjište“, „malo uzdignuto mjesto đe se loži“, „uzdignuta međa na njivi“, „uzdignuti dio na gornjoj strani oko bunarskoga otvora“, *qerse*, *-a* – „ugar“, „neobrađena zemlja“. Dakle, izvorni smisao toga naziva bio bi: neobrađena zemlja.

¹⁶ Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, str. 274 i 321.

¹⁷ Petar Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, 1934, str. 194.

Crveni Brijeg (Dushkakuqi) – Nalazi se u Ulcinjskome, odnosno Zogaj-skome polju, između seoskih naselja Pistula i Zoganje i rječice Brdele (Berdhela), severoistočno od Ulcinja. Najviša kota Crvenoga Brijega (Dushkakuqi) iznosi 75 m. Naziv toga lokaliteta potiče od albanskih riječi: *dushk*, -u (Quercus) – „dub“, „hrast“; „lišće“; „crveni hrast“ ili „dub“; *dushkajë*, -a – „hrastovik“; *dushkohet* – „prolistati“, „listati“ (drveće); *dushkonjat* – „ogrevno drvo“, „hrastovina za ogrjev“. Prema tome, izvorni smisao toga naziva bio bi: crveni hrast, a potiče od dvije albanske riječi: *dushk*, -u – „hrast“ i *kuq* (i), *kuqe* (ë) – „crven, crvena, crveno“.

Špatul (Shpatulla) – Nalazi se u Štojskome polju, a naziv potiče od albanskih riječi: *shpat*, -i – „kosa“, „strana“, „padina“, „obronak“, „šuma“, „les“; *shpatëz*, -a (*Gladiolus communis*) – „sabljičica“; (*Xiphias gladius*) – „sablja morska“; *shpatin/ë*, -a – „kosa“, „strana“, „padina“, „obronak“; *shpatull*, -a – „plećka“ (ili „strana padine“, „obronka“, „šuma“). Izvorni smisao toga naziva bio bi: strana padine.

Lugu (Lugu i Xhemiles, Lugu i Balës) – Nazivom *lugu* na ulcinjskome primorju, odnosno priobalnome pojasu predstavljaju se male doline. Naziv Lugu nastao je od albanskih riječi: *lug*, *gu*, *gje*, *gjet* – „mala udolina kroz koju teče voda“; *lugaj*, -e, -a, -at – „široka i duboka dolina“. Prema tome, nazivom lugu označavaju se udoline, uvale, doline i kotline.

Crnačko polje (Fusha e Arapve) – Ovaj morfonim odnosi se na jedan uži lokalitet na vrhu brda Pinješ (Mali Sallakut; Mali Pinjeshit) i u prevodu znači Crnačko polje. Naziv *Fusha e Arapve* nastao je od dvije albanske riječi: *fush/ë*, -a – „polje“, „ravnica“, ili riječ *fushin/ë*, -a – „poljana“, „polje“ i od riječi *arap*, -i, -e, -et – „crnac“; *arap/ë*, -ja – Arapkinja, Arabljanka, crnkinja; *arapesh/ë*, -a – Arabljanka, crnkinja.

Insulonimi

Ada (Vada) – Bojana je otoka Skadarskoga jezera. Ona teče meandarski, i pri ušću se račva u dva kraka, zagrađujući nisko rječno-morsko ostrvo – Ada (*Vada*). Rječna ostrva, ade, nastaju u donjim tokovima rijeka. Na mjestima gdje se iz bilo koga razloga smanji brzina vode (smanjenoga pada, povećanoga trenja, itd.), dolazi do taloženja sitnoga pijeska i mulja i stvaranja podvodnoga spruda. Na podvodnome sprudu zbog smanjene dubine i povećanoga trenja pojačano je taloženje materijala. Podvodni sprud postepeno izlazi na površinu vode i obrazuje ostrvo oko kojeg se rijeka račva, kao što je slučaj s rijekom Bojanom i ostrvom Ada.

Punta (Punta e Gjeranave, Punta e Nuradinit, Punta e Trashë) – Ova tri toponima nalaze se u jugoistočnoj priobalnoj zoni Ulcinjskoga primorja, od rta Mendra do rta Gjeran. Naziv *punta* ili *ponta* u ulcinjskome primorju označava „vršak“, „vrh“ i „rt“. Naziv *punta* romanskoga je porijekla. Naime, taj mikrotoponim ima svoj korijen od italijanskih riječi, kao što su: *ponte* – „most“, „paluba“, „skela“; *punta* – „rt“; *punto d approdo* – „pristanište“. (Rečnik italijansko – srpskohrvatski, srpskohrvatsko – italijanski, Obod, Cetinje, medicinska knjiga, Beograd – Zagreb, 1981).

Valdanos (Valdanosi, Valdanas) – Zaliv Valdanos nalazi se između rta Mavrijan i rta Mendra, ševerozapadno od Ulcinja, na rastojanju od 4 km. Iz ovog toponima moguće je izdvojiti dvije albanske riječi: *dit* (ili *det*) – „dan“ (ili „more“) i riječ *kishë* – „crkva“. Iz toga proizlazi da *Ditkisha* znači i Crkveni zaliv, odnosno Crkveni dan.¹⁸ Porijeklo i značenje toponima *Val de (di) Noce* ili *Val de Nois* ima sljedeće objašnjenje. Naime, iz toponima Valdanos mogu se izdvojiti dvije riječi: *val* i *noce*. Na italijanskome jeziku riječi: *vallata* znači „dolina“; *valle* – „dolina“, i riječ *noce* – „orah (stablo)“, „orah (plod)“. Izvorni smisao toga toponima znači: orahova uvala ili uvala oraha. Na latinskome jeziku *valles* (*vallis*) – „dolina“, „nagib“, „strmina“, „pad udoline“, „rupa“, „otvor“, „šupljina“. Iz prethodnoga proizlazi da je toponim Valdanos (*Val di Noce*) romanskoga porijekla, i znači dolina oraha, a prema nazivu *Ditkisha*, koji je albanskoga porijekla, predstavlja Crkveni zaliv ili Crkveni dan. (Rečnik italijansko – srpskohrvatski, srpskohrvatsko – italijanski, Obod, Cetinje, medicinska knjiga, Beograd – Zagreb, 1981).

Liman (Limani) – Ovaj toponim, odnosno mareonim predstavlja zaliv, a istovremeno i naselje zapadno od Ulcinja, tj. zapadno od Staroga grada (tvrđave). Naime, taj zaliv smješten je između rta Bajrak (*punta e Nuradinit*) i zaliva Bašbuljuk. Limani s geografskoga aspekta predstavljaju proširena i potopljena rječna ušća odvojena od mora pješčanim sprudovima, nastalim taloženjem materijala koji su donijele rijeke s kopna ili talasi otrgnuli od obale. Petar Skok za toponim Limani ili Gjiri i Limanit smatra da je turska riječ grčkoga porijekla.¹⁹ Na italijanskome jeziku riječ *lido* znači „obala“, „žalo“, a na albanskome jeziku riječ *liman*, *-i*, *-e*, *-et* znači „mali zaliv na obali mora“. Naime, usljed akumulacije rječnog materijala na proširenim ušćima rijeka mogu se stvoriti plitki mor-

¹⁸ Franetović riječ *Ditkiša* prevodi kao Crkveni zaliv i ističe da se tu (u zalivu Valdanos) nalaze ruševine jedne crkve, 5,5 m udaljene od obale. U nazivu Ditkiša postoje dvije riječi, i to *dit* (kako se može pretpostaviti, u pitanju je riječ *det* – more) i *kishë* – crkva, de se more uzima u užem smislu kao zaliv.

¹⁹ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU, II, 1971, str. 303

ski zalivi koji su stvoreni usljed laganog tonjenja obale. Takvi zalivi nazivaju se *limanima*, a obale će se takvi zalivi javljaju *limanskim obalama*. Limanske obale odlikuju se raznovrsnim akumulativnim pribrežnim oblicima i podložne su uravnjivanju. Pribrežni sprud ili litoralni kordon (*lido*), predstavlja bedem od nanosa više-manje lučnoga oblika ispred zatona, koji se gotovo uvijek naslanja ili vezuje za rtove na krajnjim tačkama zatona. Ako je zaton dovoljno dubok, onda se iza litoralnog kordona stvara laguna, izolovani dio zaliva.

Ojkonimi

Gornji i Donji Štoj (Shtoji) – Štoj se nalazi u Štojskome polju, i kao prigradsko-seosko naselje dijeli se na Gornji i Donji. Smješteni su u zaleđu Velike (Šojske) plaže, jugoistočno od Ulcinja. Naziv toga ojkonima potiče od albanske riječi *shton*, *-e*, *-a*, *-at* – „podzemni kanal“; „kolektor kišnice“. Porijeklo i značenje toga ojkonima može se objasniti s geografskoga aspekta, što je veoma prihvatljivo. Naime, pod uticajem gravitacije atmosferska voda ponire sve dublje u Zemljinu unutrašnjost. Međutim, kad dopre do nepropustljivoga sloja, zaustavlja se i postepeno ispunjava sve pore, pukotine i šupljine u rastresitom zemljištu koje leži iznad nepropustljive podloge obrazujući izdan. Donja granica izdani je stalna, nepromjenljiva. Nju obično čine nepropustljivi slojevi gline ili jedre kompaktne stijene. Gornja granica izdani se mijenja. Poslije većih kiša ona je blizu topografske površine. Takođe i kolebanje morskoga nivoa za vrijeme plime i oseke, utiče na kolebanje izdani u priobalnome pjeskovitom pojasu. Površina vode u izdanima ima izgled ublaženih formi reljefa, odnosno u ravnicama i udubljenjima nalazi se na manjoj dubini. Podzemna voda koja se kreće niz nagnutu nepropustljivu podlogu naziva se gravitaciona. Mjesta na kojima ona izbija na Zemljinu površinu zovu se izvori. Voda u bunarima je izdanska. Ako dno bunara leži na donjoj granici izdani onda on ne presušuje. Dr Ušaku smatra da sa ovaj toponim nadovezuje od albanske riječi *shtojë*, *-a* (te *shtuem*),²⁰ što u prevodu znači „povećati“, „množiti“, „dodati“, „pridodati“. **Fraskanjel** – seosko naselje koje se nalazi između Šaskoga jezera i rijeke Bojane, tj. u Fraskanjelskome polju. Naziv potiče od albanskih rijeci: *frashër*, *-i* (*Fraxinus*) – „jasen“; *frashk*, *-u* – „hlad“, „hladovina“, „svježina“; *frashnajë*, *-a* – „jasenovik“. Izvorni smisao toga ojkonima bio bi *jasenovik*.

²⁰ R. Ushaku, *Kërkime filologjike*, str. 241; R. Ushaku, *Uqlini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikrotoponimeve*, str. 19.

Pistula (Pistull) – Pistula predstavlja seosko naselje u Ulcinjskome polju. Smješteno je između seoskih naselja Zoganje (Zogaj) i Kolomza (Kullomce), odnosno na jugoistočnoj padini Možure u neposrednoj blizini Crvenoga Brijega (Dushkakuqi). Kod Šuflaja pominje se pod nazivom Pistula. Međutim, dr Ušaku²¹ ističe da se taj toponim ne može udaljiti od mišljenja koje daje P. Skok – od riječi *pistala*, *pistalina*, što znači „izvor“; „vlažno mjesto“, „močvara“. Mišljenja smo da porijeklo toga ojkona ima dvije varijante. Prema prvoj varijanti, porijeklo toga naziva može se opravdati na osnovu riječi *pistala*, a prema drugoj varijanti, potiče od albanske riječi *pishtër*. Naime, latinske riječ *pastura* znači „pašnjak“, a *puteus* – „izvor žive vode“. Na italijanskome jeziku riječ *pastura* znači „paša“, „pašnjak“. Rod *Pisum* L. – grašak predstavlja antički naziv te biljke. *Pisum*, nastao od latinske riječi *pinsere* – „ljuštiti“, jer se seme, zrno, oslobađa iz mahune ljuštenjem. Albanska riječ *pisht/ër*, *-ra* znači „sitnogorica“, „šuma s pašnjakom“; *pishnajë*, *-a* – „borik“, „borje“, „crnogorica“, „sitnogorica“.

Kolomza (Kullomca) – Seosko naselje koje se nalazi na podnožju Možure, tj. na njenoj južnoj padini. Naziv potiče od albanskih riječi: *kollum*, *-i* – „blato koje služi za pravljenje opeke i cigle“; *kollum/e*, *-ja*, *-e*, *-et* – „rupe u kojima se priprema blato za pravljenje opeke“. Ojkonim Kolomza (Kullomca) nastao je, dakle, na osnovu karakteristične morfologije toga kraškog prostora, a formiran je u okviru iliro-albanske jezičke i kulturne osnove. Prema tome, naziv dolazi od vrste blata, tj. od rupa u kojima se pripremalo blato za pravljenje opeke, odnosno naziv *kullomca* znači blato ili rupa.

Salč (Salči) – Seosko naselje Salč nalazi se na južnoj padini odnosno podnožju planine Možure (622 m), ševerno od Ulcinja. Naziv potiče od albanskih riječi: *salc/ë*, *-a* – „sok od paradajza“; *salep*, *-i* – „salep“, „topao zimski napitak“. Izvorni smisao toga naziva bio bi: sok od paradajza (topao zimski napitak – salep).

Ambula (Amulli) – Seosko naselje Ambula nalazi se pored jugoistočne obale Šaskoga jezera u Anamalskome (Amulskome) polju, tj. između pomenutoga jezera i rijeke Bojane. Naziv potiče od albanskih riječi: *am/ë*, *-a* – „izvor“, „česma“, „kladenac“, „matica“, „sredina rijeke“; i *mull* – „stajaja voda“, „barska voda“, *amulli*, *-a* – „zastajanje“, „tapkanje u mjestu“. Evo na čemu ja zasnivam svoju tezu da je naziv *Amull* formiran u okviru riječi *amull*. Naime, s geografskog gledišta može se objasniti porijeklo naziva toga ojkona. U

²¹ R. Ushaku, *Ulqini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikrotoponimeve*, str. 21.

širokoj rječnoj dolini, kojom rijeka Bojana teče i meandira, formiraju se mala rječna jezera (nazivaju se *kneta*, *kĕneta*), koja nastaju fluvijalnom ili rječnom erozijom. Naime, ta mala jezera nastaju presijecanjem meandara i imaju polukružan oblik. Nazivaju se mrtvaje ili starače, što znači mrtva voda ili stara rijeka. Te mrtvaje ili starače predstavljaju mala rječna jezera, a u ovome primjeru predstavljaju erozivna jezera. Drugu varijantu za objašnjavanje značenja i porijekla naziva ojkonima *Amull*, predstavljaju uslovi za obrazovanje močvara u širokoj rječnoj dolini Bojane, u kojima se rijeka izliva za vrijeme visokih vodostaja. Močvare, odnosno *kĕnete* na tome seoskom prostoru javljaju se u plitkim udubljenjima koja stalno ili povremeno ispunjava voda. One se odlikuju bujnom barskom vegetacijom (ševarom, rogozom, trskom, mahovinom, drvećem itd.). Niske močvare (*kĕnete*), kao što ih ima nekoliko na prostoru između Bojane i Šaskoga jezera, leže u rječnoj udolini i prostranoj ravnici Bojane. Hrane se podzemnim vodama koje su bogate mineralnim sastojcima. Prema tome, izvorni smisao toga naziva bio bi: stajaća, barska voda.

Hidronimi

Kroni i Zanave – Ovaj hidronim odnosi se na jedan izvor, odnosno česmu, a nalazi se na južnoj padini Mavrijana, odnosno u udolini Valdanos. Naziv Kroni i Zanave nastao je od dvije albanske riječi: *krua*, *-roi* + *zanuar*, *-i*, *-e*. Riječ *krua* znači „izvor“, „studenac“, a *zanuar* – „opčinjen“, „urečen“. Naime, pored riječi *zanuar*, postoje i druge albanske riječi kao što su: *zanoi* – „opčiniti“, „ureći“, „magijati“; *zanoi* – „opčiniti se“; *zan/ĕ*, *-a* – „gorska vila“, „gorska ljepotica“, „prigorka“ (u narodnim pjesmama). Izvorni smisao toga naziva bio bi: urečena česma (izvor), ili izvor gorske vile (ljepotice).

Pusi i Latinit – Ovaj mikrotoponim odnosi se na jedan bunar lociran ševerno od zaliva Liman, neposredno između Meteriza i Bašbuljuka. Naziv se sastoji se od dvije albanske riječi: *pus*, *-i* + *latin*, *-i*. Prva riječ znaši „bunar“, „okno“, a druga riječ – „latin“. Prema tome, izvorni smisao toga naziva bio bi: latinski bunar.

Pusi i Çinarit – I ovaj mikrotoponim nalazi se u neposrednoj blizini Ulcinja, odnosno odnosi se na jednu vrstu drveta, pored kojega se nalazi bunar. Inače, mikrotoponim je lociran takođe ševerno od zaliva Liman, između Meteriza i Bašbuljuka. I taj naziv sastoji se od dvije albanske riječi: *pus*, *-i* + *cinar*, *-i*, odnosno *rrap*, *-i*. Izvorni smisao toga naziva bio bi: platanov bunar. Naime, riječ *pus*, *-i* znači „bunar“, a druga riječ *çinar*; *-i*; *rrap*, *-i* znači „platan“. Platan je vrsta drveta, na latinskome jeziku naziva se *Platanus*.

Zaključak

Dio geografije koji proučava geografska imena i njihovo porijeklo naziva se toponimika (toponomastika). Tako je toponomastika našla primjenu u mnogobrojnim fizičko-geografskim, kao i u nekim ekonomsko-geografskim disciplinama, kao što su u prvome redu: geografija stanovništva, geografija naselja itd. U okviru fizičko-geografskih disciplina, toponomastika je našla posebnu primjenu u okviru: klimatologije, hidrologije, geomorfologije, geografije tla, fitogeografije i zoogeografije.

Geografija je uticala na postanak urbonima (geografski nazivi gradova), ojkonomi (nazivi samostalnih objekata i usamljenih seoskih domaćinstava), idiotoponomi (vlastiti geografski nazivi objekata i prostora), domusonimi (nazivi usamljenih seoskih domaćinstava i samostalnih objekata), domicilonimi (nazivi naselja). S tim u vezi, neke od ekonomsko-geografskih disciplina, kao što je antropogeografija koja se bavi proučavanjem geografske rasprostranjenosti ljudi, tj. geografijom stanovništva, bitno je uticala na postanak onimike i onomastike, tj. nauke o imenima ljudi i nauka o geografskim nazivima, koja se dijeli na antroponimiku i toponimiku.

U okvirima regionalne geografije došlo je do postanka i formiranja geomorfonima (nazivi zemljišnih oblika), makrotoponomi (nazivi velikih geografskih objekata i geografskih prostora), mezotoponomi (nazivi srednjih, po veličini, geografskih objekata i geografskih prostora), mikrotoponomi (nazivi malih geografskih objekata i geografskih prostora), regionimi (nazivi regija, predjela), toponimi (nazivi geografskih objekata i geografskih prostora).

Od fizičko-geografskih disciplina, kao što je geomorfologija, takođe dolazi do formiranja geomorfonima, kao i u okvirima regionalne geografije. Međutim, za geomorfologiju od posebnoga su značaja insulonimi (nazivi ostrva, hrida, grebena na moru, ada, sprudova i sl.) i oronimi (nazivi planina i njihovih djelova).

Toponomastika, pored toga što je našla široku primjenu u kvartarnoj geomorfologiji, naći će primjenu i u njenim pomoćnim geomorfološkim disciplinama, a posebno u morfografiji, morfologiji i u morfogenezi. Utvrđivanjem zakonitosti razvitka geomorfoloških procesa, klasifikacijom njihovih elementarnih oblika i tipova reljefa uopšte, može se sa sigurnošću utvrditi kako se dati reljef mijenjao u prošlosti, na kojem evolutivnom stupnju se danas nalazi.

Toponomastika je našla primjenu i u biogeografiji, tj. fitotoponimima i zootoponimima, kao i u geografiji zemljišta, tj. morfonimima ili oronimima odnosno morfotoponimima.

Literatura

- Ajeti, Idriz. – *Studije iz istorije albanskog jezika*, Posebna izdanja, knjiga 4, ANUK, Odjeljenje jezičkih i književnih nauka i umjetnosti, Pristina, 1982.
- Dinko Franetović, *nav. djelo*, str. 326.
- Franetović, Dinko. – „Postanak i razvitak luke 'Milena'“, *Naše more*, Dubrovnik, 1956.
- Franetović, Dinko. – *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.
- Hadžibrahimović, Maksut. – „Savremene tendencije odnosa geografije i toponomastike“, *Zbornik radova*, N XLII, Prirodno-matematički fakulteti Univerziteta u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd, 1993.
- Hadžibrahimović, Maksut. – *Toponimia e Ulqinit dhe rrethinës*, Ulqin, 2001.
- Jovičević, Andrija. – *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922.
- Mijović, Pavle. – *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije Bor*, knj. III–IV, Bor, 1984–1986.
- *Opšta Enciklopedija*, 1, JLZ, Zagreb, 1977.
- *Pomorska Enciklopedija*, 2, Zagreb, MCMLV.
- Skok, Petar. – *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, 1934.
- Skok, Petar. – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU, II, 1971.
- Ushaku, Ruzhdi. – *Kërkime filologjike*, Prishtinë, 1981.
- Ushaku, Ruzhdi. – *Ulqini dhe rrethina në dritën e disa makro e mikro-toponimeve*, Onomastika e Kosovës, Prishtinë, 1979.
- Vujičić, Rajko. – „Zidno slikarstvo u Boki Kotorskoj i neki aspekti njegove prezentacije“, *Boka*, 18, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1986.

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ

SOME TOPONYMS FROM ULCINJ AND ITS ENVIRONMENT

Toponymy is a scientific discipline which studies the names of geographical objects both natural and anthropogenic. Due to the fact that geographical names often outlive not only some objects but the ethnic group and language from which these terms derive, toponymy is of great significance to historical, historic – geographical, anthropographical, ethnographical, linguistic, archeological and other scientific research.

Key words: *oronyms, geomorfonyms, insulonyms, hydronyms.*

PORTRETI

UDK 821.161.1.09Lavrov P.

UDK 821.163.4.09Petrović Njegoš P. II

Pregledni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

P. A. LAVROV I NJEGOVA STUDIJA O NJEGOŠU

Ovaj prilog podsećanje je na poznatoga ruskog filologa s kraja XIX i početka XX vijeka akademika Petra Aleksejeviča Lavrova, s posebnim osvrtom na njegovu monografiju *Petar II Petrović Njegoš, vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*. Autor Lavrova smatra začetnikom njegošologije, ali i jednim od najznačajnijih tumača Njegoševa književnog djela. U radu je dat detaljan pregled Lavrovljeve monografije te ocjena da je riječ o najcitiranijoj knjizi nastaloj o najvećem crnogorskom pjesniku i misliocu. Lavrovljevu monografiju, po riječima autora priloga, citira i autoritativna Redakcija Njegoševih sabranih djela, a u naše vrijeme i njegošolog V. P. Nikčević. Iako se u nekim aspektima tekst ove knjige doživljava kao staromodan, on je značajan kao kulturni raritet i riznica naučnih vrijednosti. Savremena njegošologija obogaćena je djelima V. Pavićevića, P. Popovića, Mil. Đilasa, Spasića, Vojislava P. Nikčevića, Slobodana Tomovića i tolikih drugih, ali je Lavrov neprevaziđen i uvijek dobro došao pri ruci.

Ključne riječi: *Petar Aleksejevič Lavrov, Petar II Petrović Njegoš, istorija književnosti, njegošologija*

Petar Aleksejevič Lavrov rodonačelnik je enormno bogate literature o Petru II Petroviću Njegošu. On je, dakle, jedan od tvoraca njegošologije i spada u njezin vrh. Prije njega o Njegošu su, neko manje, neko više, pisali St. Vraz, Jov. Subotić, St. M. Ljubiša, V. M. G. Medaković i Svetislav Vulović, ali ih je Lavrov nadmašio ne samo voluminoznošću svoga djela, već i fundamentalnim istinama o Njegoševu djelu i naučnošću viđenja Njegoševe pojave u cjelini. Široj čitalačkoj publici, zbog nepristupačnosti teksta, bio je poznatiji ogled srpskoga kritičara 19. vijeka Svetislava Vulovića pod naslovom „Petar Petrović Njegoš, pesnik srpski“, objavljen u *Godišnjici Nikole Čupića* 1877. (EJ 8, 559), ali ga je Lavrov u naučnim krugovima zašenio i postao nezaobilazna literatura o Njegošu i njegovu djelu. Vulović je, inače, bio profesor južnoslovenskih književnosti na Velikoj školi u Beogradu, pa se i po struci i po pozivu morao baviti Njegošem i njegov ogled doživljava i nova izdanja, savremena. Taj ogled je Lavrovu bio poznat, a možda je i podsticajno djelovao da se posveti velikome pjesniku južnoslovenske literature. Prevazišao ga je, svim elementima književne kritike je iznad njega.

Kao i Vulović, i Petar Aleksejevič Lavrov bio je kvalifikovan da piše o Njegošu. Taj ruski slavist rođen je u Jaroslavlju 1856. i živio je do 1929. god. Umro je u Lenjingradu. Poslije završenih studija na Filološkome fakultetu u Moskvi 1887. godine bio je privatni docent Moskovskoga univerziteta, a zatim 1898. vanredni i 1900. redovni profesor Odeskoga univerziteta, a odatle prešao u Petrograd za redovnoga profesora. Bio je član Ruske akademije nauka i dopisni član (od 1906) Srpske kraljevske akademije. U profesorskoj karijeri Lavrov se bavio proučavanjem slovenskih jezika i književnosti (pretežno južnoslovenskim jez.), slovenske arheologije i paleografije. Sa saradnicima je dovršio *Rečnik bugarskog jezika*, a u njegovoj redakciji izašao je 1912. god. ruski prijevod *Pregleda srpske književnosti* Pavla Popovića. Napisao je opširnu biografiju P. J. Šafarika, a pisao je i o aneksiji Bosne i Hercegovine. „Njegova magistarska disertacija Petar Petrović Njegoš, vladika crnogorski, i njegova literarna djelatnost (Петръ II Петровичъ Нѣгошъ, Владыка черногорскій, и его литературня дѣятельность), Moskva, 1887. god., „rađena na osnovu građe Cetinjskog i Dubrovačkog arhiva, ima i danas znatnu naučnu vrednost“ (EJ, 5, 496). Koliko mi je poznato knjiga dosad nije prevedena na štokavske jezike, a na našem, crnogorskom jeziku ona se ovom prilikom pojavljuje prvi put.

Prolazi, dakle, sto dvadeset i peta godišnjica od pojave Lavrovljeve knjige o Njegošu, a ona se tek danas pojavljuje na crnogorskome jeziku. Taj fakat budi u nama mnoga pitanja o tome zašto je trebalo da prođe toliko vremena a da knjigu niko (od naših) ne prevede. Kad se studija pojavila, nije nicalo pitanje o njenoj naučnosti i sveobuhvatnosti građe kojom se bavi; me-

todologija primijenjena u njezinu koncipiranju bila je primjerena vremenu, njeni dometi su neosporni, a, eto, ipak prolazi vijek i četvrt da se ona tek sad pojavi kod nas.

Knjiga o kojoj teče riječ monografskoga je tipa. Njen autor se zaputio prostorom i vremenom da iznađe i predoči genealogiju Njegoševe loze, njegov životni put i genezu pjesnikova poetskog iskaza. U tehničkom smislu u knjizi se jasno uočavaju dva dijela, pri čemu je prvi dio posvećen istorijskome kontekstu, a drugi dio genezi Njegoševa pjesničkog iskaza i raspravljanju o autorstvu Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića*. Prostor posvećen takvome koncipiranju studije srazmjerno je ujednačen, pa se ne može govoriti o favorizovanju jedne građe na račun druge. Autor studije nije dao popis korišćene literature, kako se to praktikuje u sličnim poduhvatima, ali se izvori najčešće mogu videti iz fusnota, čime rukopis obiluje. Iako je njeošologija bila u povoju u vrijeme autorova bavljenja Njegošem – ipak je bilo izvora na raspolaganju, što smo već napomenuli u uvodnome dijelu ovoga teksta. Kako arhivska građa (pisma) nije bila proučena i sređena kad je Lavrov pisao studiju – mislimo da je nesređenost te građe mogla biti ograničavajući činilac i smetnja u donošenju zaključaka. Zahvaljujući današnjem stepenu nauke o Njegošu (*Celokupna dela*, Prosveta, Beograd 1951–1955), može se provjeriti sve što je Lavrov napisao o Njegošu i njegovu djelu. Najteža provjera ide s pismima, mada autor predočava i datum koji nose.

Uvodni dio (*Uvod*) ove studije razglobljen je kako slijedi: „Porijeklo teokratije u Crnoj Gori“, „Začeci odnosa Rusije i Crne Gore i njihov karakter za vrijeme prethodnika vladike Petra II“. Lavrov nema Đilasov zamah u predočavanju predaka vladike Rada. Napisao je da je Njegoš „posljednji crnogorski vladika i gospodar“. Prvo je tačno, drugo nije. Markirajući vladiku Danila kao odlučnoga vladara – autor se zadržava na njegovim prvim vezama s ruskim carem Petrom Velikim, na jačanju veza Crne Gore i Rusije, fiksira rusku novčanu pomoć Crnoj Gori i naglašava nastojanje crnogorskih vladika Vasilija i Petra I da se veze s Rusijom produbljuju. Nije propustio da napomene da je Rusija pristala da se Boka Kotorska 1814. ustupi Austriji.

Radi lakšega ovladavanja materijom koju tretira autor je pribjegao klasičnome metodu diobe građe na tzv. *glave*, što podrazumijeva raslojavanje građe po periodima, odnosno po tematici pjesničkih ostvarenja. Takvih poglavlja u prvome dijelu ima četiri, a u drugome dijelu ih je pet. Posebne cjeline u studiji jesu tzv. prilozi (kojih ima dva) i, ponovimo, rasprava o *Smrti Smail-age Čengića*. U jednome od priloga nalazi se istorijska dokumentacija, a drugi dio donosi dvadeset i jednu Njegoševu pjesmu, kojih nema u pančevačkome izdanju Njegoševih djela braće Jovanović.

Prvu glavu Lavrov je naslovio „Vaspitanje i prve godine upravljanja Petra II Crnom Gorom do njegova dolaska u Rusiju“. Da bi se čitalac lakše snalazio, autor je pribjegao predočavanju ključnih tačaka o tome što koja cjelina donosi. On naglašava da je vladika Petar I tek u trećem pokušaju, odabirom Radivoja za nasljednika, uspio da riješi pitanje nasljedstva. Preko Njegoševa djetinjstva i dječastva autor je olako prešao, izbjegavajući poznato romantičarstvo Ljubomira Nenadovića, posvećeno tome periodu Njegoševa života. Njegošev dolazak na Cetinje kod strica označio je pravu etapu u njegovu životu. Današnjem čitaocu Lavrovljeve studije izgleda poznato to što pisac predočava Jakova Ceka, monaha Misaila i savinskoga monaha Josipa Tropovića kao Njegoševe prve učitelje i vaspitače, ali kad je Lavrov pisao studiju, on je među prvima, ako ne i prvi *otkrivao* podatke i predočavao ih. Lavrov spominje i Radov susret sa Simom Milutinovićem. On fiksira i vrijeme Simovo provedeno na Cetinju.

Smrću Petra I započeo je potpuno nov način Radova života i susret s obavezama o kojima nije ni sanjao. Lavrov spominje dolazak Vukotića i Vučićevića u Crnu Goru, zatim intrigiranje u vezi s Radovim nasljeđivanjem Petra I i njegove prve korake na reformi unutrašnjega života Crne Gore: uspostavljanje senata, gvardije i perjanika, otvaranje škola, zavođenje poreza i sl. Fiksira i započetu Njegoševu saradnju kroz prepisku s Jeremijom Gagićem, ruskim konzulom u Dubrovniku. Valja napomenuti da autor svoja istraživanja temelji na arhivskoj građi.

Prikazujući kontakte Crne Gore s okruženjem za prvih godina Njegoševe vladavine, Lavrov spominje neuspjele napade Crnogoraca na tursku Podgoricu 1831. i 1832. godine, pružanje azila skadarskome veziru Mustafa-paši, zatim kontakte s Gagićem, Tatiščevim i Neseljrodom, spominje bune u Bosni i Hercegovini protiv Sultana, Njegoševu okrenutost prema tim bunama i sl. Naveo je i trodnevno Gagićevo boravljenje u Crnoj Gori i njegov izvještaj pretpostavljenima. Po autoru Gagić je stao na stranu Crnogoraca u vezi s podgoričkim pitanjem. Opširnim pozivima na dokumentaciju Lavrov potkrepljuje svoje zaključke. Ruski gospodar nije bio zadovoljan Njegoševom iskrenošću prema bunama u Bosni.

Drugú cjelinu studije o Njegošu Lavrov je naslovio „Od prvoga odlaska Vladike u Petrograd 1833. g. do njegova drugoga odlaska u Rusiju 1837. g.“. Taj dio studije raščlanjen je na osamnaest podšetnika i predstavlja logički zaokruženu cjelinu. Kako se zna, cilj Njegoševa puta u Rusiju bio je njegovo zavladičenje i Lavrov konstatuje da je Njegoš „bio prvi crnogorski vladika koji je posvećen u Rusiji“. Ruski gospodar prisustvovao je liturgiji u vrijeme Njegoševa rukopoloženja. Njegoš je tom prilikom uspostavio lične kontakte s nizom ličnosti iz ruskoga života. Lavrov spominje i poznatu anegdotu, koju

je lansirao Medaković, vezanu za gospodu Česmensku i njen novčani poklon Njegošu, zapravo Crnoj Gori. Taj put značio je za Njegoša mnogo, između ostalog učvrstio je njegovu poziciju među Crnogorcima. Veze Crne Gore i Rusije postale su čvršće. Uz otvaranje škola Lavrov ističe i formiranje štamparije na Cetinju i daje popis knjiga štampanih u njoj, između ostalih spomenute su i dvije Njegoševe knjige – *Pustinjak cetinjski* i *Lijek jarosti turske*, obje iz 1834. godine. Kako je znano, štamparija je „svoje postojanje okončala za vrijeme vladavine knjaza Danila 1852. g., kad su njena slova pretopljena u pušćana zrna“. Lavrov pominje i sukob Njegošev s Vukotićem i Vučićevićem i njihov odlazak iz Crne Gore. On naglašava i vremenski kontekst Njegoševe vladavine i njegova nastojanja da na granicama sačuva mir. Sukobi su nicali i na granici Crne Gore i Austrije, osobito oko manastirā Maine i Stanjevići. Navodi citat, po Medakoviću, koji je odaslao Petar I na ponude da naznačene manastire ustupi: „Ni pokriveni ledom krš nećemo prodati ni za kakva blaga, zato što je i taj krš obliven junačkom krvlju; zato što bi i sama spravedljiva priroda na takav nečuveni grijeh prolila suze tuge i pečala. I da zaspete taj goli krš zlatom, ni tada me nećete kupiti vašima parama. Ne treba meni nikakvo bogatstvo i blago ovoga svijeta, meni je vrijedna samo čest moja i mojega naroda, s kojom želim živjeti i umrijeti“. Njegoš je, kako se zna, bio popustljiviji od svojega strica i pristao da proda prvo Maine, a zatim i Stanjeviće.

U trećoj glavi Lavrov piše o razdoblju „Od vremena drugog Vladicina putovanja u Rusiju, 1837. g. do 1848. g.“. Shodno svojoj šemi tehničkoga uređenja studije, Lavrov je i ovu cjelinu razbio na dvadeset i četiri poteje-line, čvorišne tačke svoga izlaganja. Preobražaj života u Crnoj Gori zahtijevao je znatna materijalna sredstva, kojih Crna Gora nije imala. Zavedeni porez nije bio dovoljan za podmirivanje potreba modernizovane države. Turci su spaljivali, đe su stizali, i ušev i šenokose, pljačkali stoku i sl. Godine 1836. počeli su sukobi oko Grahova, kad se desio i poznati slučaj u kome su stradali Grahovljani, ali i devet Petrovića, među njima i Jovan, Joko, Vladicin najmlađi brat. Vladiku su uznemiravali i nemiri u Riječkoj i Crmničkoj nahiji. Zle godine uzimale su svoj danak. Poslije povratka iz Rusije zaključio je mir s Bosancima i Hercegovcima, čiji prijepis predočava. Mir, međutim, nije poštovan. Nov impuls miru s bosanskim pašama bio je Njegošev susret s Ali-pašom Rizvanbegovićem, održan septembra 1842. g. u Dubrovniku. Neprijateljstva sa skadarskim pašama kulminirala su turskim zauzimanjem Lesendra i Vranjine, ostrva u Skadarskome jezeru.

Bez obzira na to što je na putu do ruskoga cara bio zadržan, valjda pola godine, u Pskovu, Njegoš se iz Rusije vratio zadovoljan. Lavrov ne govori, ne piše, o razlozima iz kojih je bio zatočeništvom ignorisan od cara, ali se naslućuje da je to bilo zbog ogovaranja kod kuće. Iz Rusije je dobio i

novu finansijsku pomoć Crnoj Gori. Ali što za fajdu kad su ga na crnogorskim granicama očekivali stalni sukobi s pašama i zdesna i slijeva. Mir koji Njegoš postiže – na granicama niko ne poštuje. Potvrđuje se istina da je pravda na strani jačega. Dok iščitavam Lavrova i pratim Njegoševa pisma o toj problematici nameće mi se Homerova misao iz *Ilijade* kako „tvrde vjere među ljudma i lavima nema“ (MH, 449) i saživljujem se s Njegošem. Skadarski paša pribjegava i metodu podmićivanja Crnogoraca, uz uslov da se bune protiv Njegoša i njegove uprave. I Crmnica ga izdaje. Pomenuli smo, navrzle su se i zle godine. Njegoš piše Jeremiji Gagiću jula 1846, pa kaže: „U nas je ovu godinu suša; da je takve ne pamti sadašnji naraštaj; njive ni svoja šemena nijesu donijele: narod je cio bez žita: ovo je gore, nego kuga“. Gagić, po Lavrovu, saopštava da stanovništvo „Katunske nahije umire od gladi“. On saopštava i jeziv prizor u svome izvještaju: „Samo što sam se pojavio na pazaru, mjestu okupljanja Crnogoraca, bio sam okružen mnoštvom siromaha, koji su prosili hljeba i pitali me hoće li se Vladika brzo vratiti iz Rusije da ih spasi gladi koja im prijeti pogibijom“. Iz ovoga je perioda i boni nauk *Tijesno mi otvsjudu*. Ni 1848. g. Crnogorcima nije bila ništa rodnija od prethodnih. Avgusta 1848. Vladika piše Gagiću: „U nas je velika suša; već od 20. maja pa do danas gotovo nigde u Crnoj Gori nije palo kapi dažda. Glad prijeti ovome narodu“. Lavrov saopštava da je Njegoš pismom od 4. avgusta 1848. tražio od Gagića da se zauzme kod ruskoga dvora da opet posjeti Rusiju kako bi „predstavio potrebe ovoga gorskoga naroda“. Mi pismo te sadržine pod tim datumom nijesmo našli u Njegoševim „Pismima“ (III). Do toga putovanja nije došlo.

Lavrov spominje i Njegoševu prodaju Maina i Stanjevića Austriji i ne propušta da zbog toga kritikuje Njegoša. „Iako su ta Vladičina razmišljanja bila u izvjesnoj mjeri ispravna, mora se priznati da je na to pitanje daleko patriotskije gledao njegov prethodnik, Sv. Petar, koji nikom nije htio ustupiti ni parče crnogorske zemlje.“ On široko piše o razgraničenju Crne Gore i Austrije, osnivanju pomjesnih sudova za rješavanje pograničnih sporova, o Vladčinu odlasku u Beč 1844. g. i sl. Poziva se na Dučića i Medakovića pri ocjeni razgraničenja između Crne Gore i Austrije, smatrajući da je išlo „nauštrb Crne Gore“. Nemiri na granici s Austrijom stalno su se dešavali.

Četvrtu glavu „Od 1848. g. do Vladičine smrti 1851. g.“ Lavrov je razložio kako slijedi: Godina 1848. – Nemiri u Boki. – Obraćanje crnogorskoga vladike stanovništvu Boke. – Odnosi sa Srbijom. – Vladičini odnosi s Hrvatima. – Vladičina bolest. – Putovanje u Italiju. – Vladičina smrt i zavještanje. On naglašava da je Vladika htio da ostane lojalan po pitanju odnosa prema svojim sušedima u Boki. On citira Njegoševo „Objavlenije“ od 20. maja 1848, upućeno Bokeljima i Dubrovčanima, s pozivom na lojalnost Jelačiću, ali ne navodi i posebno obraćanje „Bokeljima“ od maja 1848, u kome Bokeljima i prijeti ako

ne budu lojalni Jelačiću. Navodi i pojavu nemira u Boki, imenujući posebno onu u grbaljskoj opštini. Predočava i Njegoševo pismo upućeno guvernaduru Dalmacije 17. novembra 1848. g. Njegoševu okrenutost Srbiji toga razdoblja Lavrov potkrepljuje Njegoševim pismom Aleksandru Karađorđeviću od 14. IV 1849. Lavrov u svojoj priči o naznačenome periodu spominje i Njegoševo pismo Jelačiću od 3. juna 1849. g., ali ne citira njegov pozdrav „Tvoj sobrat i najiskreniji prijatelj“. Rezimiraćemo ovo razdoblje Lavrovljevom ocjenom: „Ta pisma otkrivaju blagorodni način Vladičina razmišljanja, koji je uvijek ostao vjeran načelima narodnosti, bratstva, slobode i pravednosti.“

Ovo poglavlje Lavrov završava napomenom da je Njegoš ponovo htio da posjeti Rusiju i pri tome se poziva na Njegoševo pismo Neseljrodu. Do toga putovanja nije došlo, autor nalazi razlog u Njegoševoj bolesti. Pri kraju spominje i Njegošev odlazak u Italiju. Iz ove cjeline interesantan je Njegošev testament, sačinjen u Prčanju maja 1850, a prvi put štampan u cjelosti u *Šumadinki* za 1852. god.

II

Naše dosadašnje izlaganje bilo je zasnovano na prikazu društveno-istorijskih okolnosti Njegoševe vladavine. Tako je u Lavrovljevoj studiji o Njegošu. Prelaskom na fazu Njegoševe umjetničke djelatnosti Lavrov je prešao na prikaz Njegoševe literarne djelatnosti. Razvijen narodni osećaj za vlastitu samobitnost, potenciran crnogorskom epskom pjesmom i geografska skrajnutost (i drugi elementi) usloveli su da u Crnoj Gori bude razvijan osećaj za narodni jezik i narodnost u umjetničkome tekstu. Lavrov spominje pjesnike koji su početne svoje pjesme, zbog istorijskih okolnosti, pisali na stranome jeziku, na primjer Preradović. U Crnoj Gori prilike su bile specifične, pa se narodni jezik i sačuvao. U prikazu uticaja narodnoga elementa na Njegoševe početne pjesmotvore Lavrov citira Ljubomira Nenadovića i njegovo romantičarstvo o tome pitanju, pa zaključuje da su, u datim okolnostima, prvi Njegoševi redovi morali nastati kao podražavanje narodne pjesme. Lavrov podseća kako je Vuk Vrčević lansirao informaciju da je Njegoš ispjevao prvu pjesmu, deseteračkoga metra, satiričnog tona o nekim ceklinskim svatovima (ponede – čeklički – K. P.), koju je rado pjevao uz gusle. Druga je, navodno, bila Radova, takode deseteračka, pjesma o ratu ruske kraljice Jekatarine II s Turcima. Tome prvom periodu Lavrov pripisuje i pjesmu „Crmnici“, koja se nalazi (s napomenama) u naznačenim Njegoševim *Celokupnim delima*.

Drugi impuls u genezi Njegoševa pjesničkog zrenja Lavrov vidi u Njegoševu kontaktu sa Simom Milutinovićem. Simov dolazak u Crnu Goru Njegošu je, po Lavrovu, prijaio „da ne može više“. Koristeći Ljub. Nenadovića,

Lavrov podseća na poznatu anegdotu o „dvoboju“ između Njegoša i Sima. Fiksirajući 1830. kao prelomnu u Njegoševu životu – Lavrov saopštava da je Njegoš, za trenutak, zapostavio pjevanje, koje je u njemu oživjelo poslije prvoga njegoša putovanja u Rusiju. Po povratku izdaje prvu zbirku pjesama pod simboličnim naslovom *Pustinjak cetinjski* (1834). Pjesme te zbirke nastale su pod jakim utiscima putovanja u Rusiju. Po Lavrovu, „zato ne čudi što je većina pjesama u zbirci posvećena Rusiji“. Lavrov naglašava ode posvećene ruskome caru, a kao kontrast njima stoji oda turskome sultanu. Iz zbirke izdvaja dvije pjesme: „Zarobljen Crnogorac od vile“ i „Crnogorac k svemogućem Bogu“. Lavrov ne vrši stilsko-estetsku analizu pjesama, već se zadovoljava njihovim prepričavanjem. Za posljednju kaže da je pisana „pod opštim uticajem Deržavinove ode *Bog*“. Paralelom pojedinih stihova pokazuje koliko je Njegoš podražavao ruskoga pjesnika.

Iste godine izašla je i druga zbirka Njegoševih pjesama pod naslovom *Lijek jarosti turske*. Izdvajanjem pjesme „Nahije“, za ostale kaže da su „podražavanja narodnih pjesama“.

Pri svođenju prve faze Njegoševa pjesnikovanja pada u oči da je Lavrov visoko ocijenio uticaj Sima Milutinovića na mladoga Njegoša, a zapostavlja uticaj Petra I što ga je vršio na Njegoša u pjesničkome povelju. Vojislav P. Nikčević u disertaciji *Mladi Njegoš* pomjera granicu Milutinovićeve uticaja na Njegoša prema Petru I, ne negirajući, naravno, ni Milutinovićev uticaj. Mi mislimo da je Nikčević u pravu.

Iz prve faze Njegoševa pjesničkog rada jesu i dva rukopisa – *Glas kamenštaka* i *Svobodijada*. Lavrov *Glas kamenštaka* ne spominje, dok je za drugo djelo ustvrdio: „Godine 1835. poema je već bila završena“. Na tu godinu pozivaju se i priređivači Njegoševih djela, a o sudbini tih dvaju rukopisa oni ondje i pišu (knj. I, 293). Iz njihova pisanja vidi se da je *Svobodijadu* izdao Ljub. Nenadović u Zemunu 1854. god. Ako je ostalo poslije toga što nepoznato o *Svobodijadi* – riješio je, koju deceniju unazad, Niko S. Martinović. Nemam pri ruci taj izvor da bih zaključak potvrdio. Lavrovu je bilo poznato Nenadovićevo izdanje *Svobodijade* i njegov petrogradski rukopis. O tome priređivači (navedenih) Njegoševih cjelokupnih djela (knj. I, 299) kažu: „Između tekstova petrogradskog rukopisa i Nenadovićevo izdanje ima izvestan broj razlika; o njima možemo suditi samo na osnovu varijanata koje daje Lavrov u svom delu o Njegošu“, i dalje – „upoređivanjem tekstova Lavrov dolazi do zaključka da je petrogradski rukopis ispravniji od Nenadovićevo izdanje, iako između njih nema bitnih razlika“. Lavrov postavlja pitanje – je li rukopis s koga je Nenadović štampao *Svobodijadu* bio Vladičin original ili nečiji drugi i zaključuje: (...) „što nas dodatno utvrđuje u mišljenju da je kod njega bio original *Svobodijade* ili njen rukopisni pri-

mjerak“. Lavrov prepričava djelo, i tek tu i tamo spominje njegove vrline i nedostatke, koji se ogledaju u izvjesnoj izvještačenosti stila i retorike. On smatra da je poema pisana pod uticajem Mušickoga i Milutinovića. Kaže da se u *Svobodijadi* uticaj „neoklasicizma pokazao u još većoj punoći“, a svoju tvrdnju potkrepljuje navođenjem stihova djela. U zaključku o *Svobodijadi* kaže: „Po njoj možemo suditi i o Vladičinim nastojanjima da upotpuni svoje obrazovanje. Da bi mogao da je napiše, morao je upoznati istoriju Crne Gore. I zaista je u njoj ispričana istorija Crne Gore od vladike Danila do Petra I, pjesnikova prethodnika. Poznavao je i antičku mitologiju i drevnu istoriju.“ S pozivom na odgovarajući izvor Lavrov navodi što je Njegoš rekao Nenadoviću: „Pisao sam je u mlade dane, pa je nijesam uspio napisati kako bih htio, a sad nijesam zdrav i ne mogu da je ispravljam.“

Razdoblje poslije *Svobodijade* u Njegoševu pjesničkom iskazivanju Lavrov je označio Vladičinom poezijom iz četrdesetih godina 19. v., a taj period traje do i s pojavom epa *Luča mikrokozma* (1845). Iz toga razdoblja Lavrov apostrofira pjesmu s epigrafom „Ko si ti...“, zatim pjesmu „Oda suncu, spjevata noću bez mjeseca“, pjesmu o proljeću, „Misao“ i „one Vladičine pjesme kojima je dodirivao nježne strune srca“, pjesmu „Zarobljen Crnogorac od vile“ i sl. Pjesmu s navedenim epigrafom prepričava, a u zaključku kaže: „Ova nas pjesma uvjerava da se istinska pjesnička duša crnogorskoga pustinja odazivala na sve čovječanske strune.“ Lavrov prepričava i „Odu suncu...“, a za pjesmu „Zarobljen Crnogorac od vile“ kaže da počinje lijepom pjesničkom slikom. Za onu pjesmu o maju, Lavrov kaže da Njegoš „kao vjerni sin prirode, odaje počast oštećanju koje u nama izazivaju ljepote majke prirode“. S pozivom na Medakovića i M. Bana, Lavrov spominje i Njegoševe ljubavne pjesme, a s pozivom na jednoga Čeha navodi pjesmu „Noć skuplja vijeka“. U vezi s posljednjom pjesmom Lavrov kaže: „Neka mjesta u *Gorskome vijencu* (lik Fatime, snahe Milonjića) navode nas na pomisao da su se izgubljene Vladičine pjesme isticale visokom vrijednošću.“

Za pjesmu „Misao“ Lavrov kaže da „nas uvodi u krug pitanja i sumnji koje su u to vrijeme okupirale Vladičine misli“. Rekavši da pjesnika u pjesmi zanima „međusobni odnos duhovnog i čulnog načela“, nastavio je s prepričavanjem pjesme, ali kratko. Kao da je žurio prema epu *Luča mikrokozma*. U vezi s tim epom Lavrov konstatuje: „U stihovima koji služe kao uvod u poemu posvećenu Milutinoviću, nailazimo na izraz istoga raspoloženja kojim je prožeta upravo navedena pjesma „Misao“.“ Parafrazirajući uvodni dio poeme, Lavrov kaže: „Odmah za uvodom slijedi sama poema, čiji je sadržaj pozajmljen iz Miltonova *Izgubljenog raja*.“ On konstatuje da se ne zna kojim se prijevodom Njegoš služio, dopušta da je čitao neki prijevod na ruski ili čak francuski. Konstatuje da se poema sastoji od šest pjevanja, a potom nastavlja

da prepričava pjevanja. Izlažući, Lavrov je upućivao u fusnotama na paralelnost sa stihovima iz *Izgubljenoga raja*. Opšti je njegov zaključak da se „zaista i u tome Vladičinu djelu vidi iskra originalnoga pjesničkog talenta“. Lavrov nije dublje zalazio u svijet toga Njegoševa djela, pa je njegova analiza ostala na nivou osrednjosti. Nadmašio ga je naš V. Pavićević.

Treću glavu studije o pjesničkome opusu vladike Rada, Lavrov je započeo motom – stihovima iz *Šćepana Maloga*:

Natežite žice na guslama

Jošt ne znate što ste uradili

Dok čujete od vješta guslara,

što je nagovijestilo autorovo sučeljavanje s Njegoševim *Ogledalom srpskim* (1846), zbornikom narodnih pjesama. Lavrov piše o Njegoševim zaslugama za sakupljanje etnografskoga materijala, pomoći koju je u tome poslu ukazao Vuku Karadžiću i značaju *Srpskog ogledala* u nizu drugih zbornika narodne poezije. Lavrov citira Njegoša: „Naše narodne pjesme ne trebaju nikakva predgovora za svoju preporuku, jer sad hvaliti ih pred svijetom, to bi bilo povtoravati ono što su već davno o njima kazali mnogi i naši i slavjanski i drugih naroda, naučeni ljudi, koji su ih pravedno pohvalili i u zvijezde podigli, a neki i usporedili ih sa Omirovim i Osijanovim pjesmama.“

Ruski naučnik misli da su Njegoševo interesovanje za narodnu poeziju probudili pjesnikovi susreti s Vukom Karadžićem i Simom Milutinovićem. On citira Vukovu posvetu *Srpskih narodnih poslovice* (1836), čime potkrepljuje Vukovu zahvalnost Njegošu u vezi sa skupljanjem poslovice u Crnoj Gori. Prva Lavrovljeva ocjena *Ogledala srpskog* jeste da „Vladičin zbornik u potpunosti zadovoljava zahtjeve estetske kritike“. U prikazu toga zbornika donio je bogat materijal, koji je vjerovatno već iskorišćavan od strane proučavalaca Njegoša i osobito narodne poezije. Što je čije u tome zborniku, đe je što objavljeno i kakve su vrijednosti objavljenoga – sve se to vidi iz Lavrovljeve analize. On je pouzdan naučnik, pa umjesto našega zadržavanja na njegovim analizama skrećemo zainteresovanima pažnju na to što Lavrov nudi. U zaključku ćemo citirati Lavrova: „Izdavanjem toga zbornika Vladika je učinio veliku uslugu srpskoj književnosti. Crnogorske riječi koje su ušle u drugo izdanje rječnika Vuka Stefanića Karadžića u najvećem broju slučajeva uzete su iz *Ogledala srpskog*. Ne treba govoriti kakav bogat materijal te pjesme nude za izučavanje crnogorskoga načina života.“

I četvrtu glavu posvećenu Njegoševu djelu Lavrov je započeo motom – stihovima P. Preradovića:

„...U rodu na vječna vremena

Svježa će ti ostat uspomena

I svjež gorski vijenac ti na liesu.“

Ta cjelina Lavrovljeve knjige posvećena je *Gorskome vijencu* i *Šćepanu Malome*. U uvodnome dijelu naznačio je središnje tačke, o kojima u *glavi* raspravlja, a to su: „Posveta *Gorskoga vijenca* Karađorđu. – Siže djela. – Prevladavanje narodnih elemenata u njemu. – Vjernost prikazivanja načina života Crnogoraca. – Subjektivni element u *Gorskome vijencu*. – *Gorski vijenac* iz ugla forme. – Ocjene srpske kritike toga Vladičina djela. – *Šćepan Mali*. – Siže djela. – Prikaz sadržaja. – Odnos dvaju djela. – Vladičino putovanje u Italiju i posljednje njegove pjesme.“ U uvodnome dijelu autor naglašava da se Njegoš tim djelima, poslije zanosa religioznim osećanjima ispoljenim u *Luči*, okrenuo nacionalnim temama. Lavrov konstatuje da crnogorske istorijske teme Njegoša nikad nijesu napuštale, pri čemu podseća na završne stihove posvete *Luče*.

Lavrov konstatuje da je Njegoš u *Gorskome vijencu* prikazao „najvažniji događaj u novijoj crnogorskoj istoriji, čiji je glavni junak bio vladika Danilo Petrović Njegoš, prvi mitropolit iz porodice Njegoš“. Temu djela Lavrov dovodi u istorijski kontekst, kad je Crnoj Gori prijetila opasnost od islami-zacije. On saopštava da je pjesnik djelo posvetio Karađorđu, odnosno prahu oca Srbije. Sumnja u Medakovićevu tvrdnju da je Njegoš navodno u početku namjeravao da djelo posveti knjazu Milošu i podseća da se Njegoš još u *Pustinjaku cetinjskom* sa zanosom izražavao o Karađordevim podvizima. K tome ističe da je Njegoš 1839. god. kupio sablju koja je ostala poslije Karađorđa, a da je 1840. napisao pjesmu „Sablja besmrtnoga vožda Karađorđa“. Tu pjesmu i prepričava. Naznačivši de je Njegoš prvi put nazvao Karađorđa „ocem otačestva“, produžava k informaciji da „Godine 1845. uz zbornik *Ogledalo srpsko* bio je štampan i portret Karađorđa“. Lavrov prepričava uvodni dio „Posvete“ u kome se Karađorđe poredi sa slavnim ratnicima svojega doba. Oспорava i Medakovićevu tvrdnju da su mjesta u kojima su sada tačkice „sadržala pohvalu podviga kneza Miloša“. U fusnoti citira Ljubišu koji kaže: „Ja sam se starao da iznagjem one stihove Posvete prahu oca Srbije, što je prvome izdanju ukinula ugasna cenzura; ali uprkos svakog truda moga evo na žalost opet ona izlazi onako nedopunjena i osakaćena“. To pitanje Lavrov zaokružuje: „Da je posveta bila predviđena za kneza Miloša, bilo bi prirodnije videti njegovo ime na prvome mjestu“.

Prelazeći na tekst *Gorskoga vijenca*, Lavrov je, uglavnom, primijenio metodu prepričavanja sadržaja, primjenjivanu i u analizi prethodnih pjesama. Rijetko je istupao s komentarom ili širom estetskom analizom, pa u ovome dijelu nema novina i nepoznatih stvari na kojima bi se valjalo zadržavati. Tek poneđe, da bi izbjegao monotoniju, upadne u prepričavanje naznakom o čemu se radi, ali to nijesu pravi komentari. Palo nam je u oko da je stih „ko na brdo, ak’ i mǎlo stoji“ on parafrazirao u „ko makar malo stoji na brdu“ –

čime je riječ *malo* protumačio kao *prilošku* a ne kao *pridjevsku* odrednicu. I najtamnije mjesto *Gorskoga vijenca* (st. 2290–2293) ostavio je bez komentara, mada je mogao o njemu nešto kazati u okviru napomene da „pjesnika najviše zaprepašćuju transformacije koje se dešavaju na zemlji“. Donio je kompletnu „tužbalicu“ sestre Batrićeve, za koju kaže da ju je, zbog ljepote, Vuk unio u svoju knjigu *Život i običaji naroda srpskoga*. Ističući narodnost *Gorskoga vijenca*, Lavrov kaže da su „narodna vjerovanja, znamenja, poslovice i izreke našli ljubazan prijem“ u tome djelu. Pukim previdom (ili štamparskom greškom) rečeno je da se „posljednji javlja Vuk Mićunović“, umjesto Mandušić.

Lavrov nije posebno govorio o kolima u *Gorskome vijencu*, nije karakterisao likove poput Pavla Popovića, od ženskih likova izdvojio je Fatimu i snahu bana Milonjića. Još mnogo toga fali u njegovoj analizi *Gorskoga vijenca* što izlazi iz okvira ovoga teksta. Rekao je da je „razumljivo što visoke vrijednosti *Gorskoga vijenca* izazivaju samo pohvalne ocjene srpske kritike“. Od kritičara je spomenuo Ristića, Novakovića i Vulovića. Jedan od njih je rekao da je *Gorski vijenac* „veličanstvena nacionalna pjesma, koja u dramskoj formi pjeva“ o progonu neprijatelja iz Crne Gore. Temu djela „istragu poturica“ Lavrov ne stavlja među navodnike, što znači da se opredjeljuje za istoričnost događaja. On u zaključku saopštava: „Sloven koji pročita *Gorski vijenac* obraduje se zbog junaštva braće koji su slavno izašli iz borbe, bez obzira na sve teške uslove.“ I dalje: „I zaista, *Gorski vijenac* na svakoga čitaoca ostavlja jak utisak. Crnogorac na svakoj njegovoj stranici ili u majstorskim stihovima nailazi na predanje o slavnim podvizima svojih predaka (npr. boj na Čevu i sl.), ili živim bojama ovjekovječeni običaj domovine (npr. Badnje večer), ili divnu sliku crnogorske prirode (npr. opis Lovćena, obavijena oblacima, koji potresaju munje i gromovi), ili britku poslovicu i izreku sačuvanu onako kako se čuje iz usta naroda. Iz njega Crnogorci bolje od svega mogu da shvate duh svoje istorije, značaj Crne Gore u prošlosti i nade koje može očekivati od toga neprikosnovenog ognjišta srpske nezavisnosti u budućnosti.“

Po Lavrovu, pojava cara samozvanca, u ličnosti Šćepana Maloga, poslužila je Njegošu za siže djela pod naslovom *Šćepan Mali*. Zainteresovan za tu temu Njegoš se 1847. god. zaputio iz Beča u Mletke i onde u arhivu našao bogat materijal za temu koja ga je zaokupljala. Lavrov citira Njegoša što je o tome predmetu rekao u predgovoru djela. Pominjanje Mazepe u Njegoševu predgovoru navelo je Lavrova da u fusnoti kaže da je „vrlo vjerovatno da je Vladici bila poznata Bajronova poema *Mazepe*“. Za Lavrova je *Šćepan Mali* drama u kojoj se prvi čin dešava na Cetinju, drugi u logoru rumelijskoga vezira na Čevu, treći opet na Cetinju, četvrti na Cetinju, a peti čin u Skadru.

Lavrov saopštava da je samozvanac iskoristio lakomislenost Crnogoraca i njihovo vjerovanje da se među njima nalazi ruski car Petar III. Portret toga cara koji se nalazio u Mainama, a bio sličan došljaku, dodatni je razlog da Crnogorci prihvate Šćepana kao ruskoga cara. U prepričavanju sižea djela Lavrov izdvaja vladiku Savu i Teodosiju Mrkojevića kao protivnike vjerovanju o pojavi ruskoga cara, koji pokušavaju urazumiti glavare i narod, ali uzalud – ne uspijevaju. Šćepan koristi zbunjenost i nameće se kao vladar. U obraćanju Crnogorcima on se raduje što je utočištu junaka suđeno da postane i utočište careva. Upozorenja sa strane (pismo ruskoga poslanika u Carigradu) da se radi o prijevari ostaju bez efekta, ni pokušaji Save i Mrkojevića da ga ospore ne postižu cilj. Ni pojava kneza Dolgorukova, koga carica Jekaterina šalje da Crnogorce pozove na učešće u ratu s Turcima i da razotkrije samozvanca, ne postiže očekivane rezultate, osim što su Crnogorci bacili Šćepana u tamnicu, a potom ga oslobodili. Lavrov imenuje potkupljenoga Grka Konstantina Paljikardu kao izvršioca atentata na Šćepana.

Lavrov napominje da je na vatrene Crnogorce snažan osećaj da je među njima ruski car imao uticaja i potencira njihov razvijen osećaj gostoprimstva, koji im ne dozvoljava da ne pruže utočište i slabijoj osobi, a kamoli ne ruskom caru. „Nema ničega čudnog“, kaže Lavrov, „što je u tome slučaju narod dao mašti na volju i što na njega nije djelovalo nikakvo buđenje“ i pri tome citira poslovicu o babinu snu.

Po Lavrovu *Šćepan Mali* se „odlikuje vjernim prikazivanjem crnogorskoga načina života, patriotskim oduševljenjem (...) te izvanrednim izvođenjem pjesama kola u narodnome duhu“. On navodi refren „Crnogorac pob’jediti“ kojim se završavaju kola prvoga čina drame, čime potencira crnogorsko slobodarstvo. Lavrov je mišljenja da u djelu ima scena koje nemaju direktne veze s temom, pri čemu apostrofira pjesme. Po njemu „to suviše uvođenje lirskoga elementa šteti vrijednosti drame“. Što se tiče likova, oni su po Lavrovu slabo razvijeni. Subjektivne crte unesene u likove vladike Danila i igumana Stefana iz *Gorskoga vijenca* Lavrov vidi u *Šćepanu Malome* u liku Teodosije Mrkojevića.

Govoreći o *Šćepanu Malome* kao književnome djelu, Lavrov saopštava i ovo: „Za nas, Ruse, ova drama je naročito interesantna u tom smislu što su u njoj od svega bolje opisani društveni odnosi koji povezuju Rusiju i Crnu Goru. Sam uspjeh samozvanca objašnjava se očaranošću koje je kod svega stanovništva Balkanskoga poluostrva, a naročito Crne Gore, izazivalo ime ruskoga cara, moćnoga protivnika Osmanlija, sljedbenika Vizantije, pokrovitelja pravoslavlja.“ On dalje navodi što su o *Šćepanu Malome* kazivali Ristić, M. Ban, Ljub. Nenadović i sam Njegoš. Svi daju prednost *Gorskome vijencu*, uključujući i Njegoša. Jedino je ruski slavista Makušev visoko cijeo-

nio Njegoševu dramu *Šćepan Mali*. Čini se da se pritom rukovodio sadržajem drame. I Lavrov kaže da se nedostaci *Šćepana Malog* iskupljuju vrijednošću sadržaja.

Lavrov saopštava da je period od 1844. do 1848. godine „bio najblistaviji u Vladičinu poetskom stvaralaštvu“. Uz već spominjane pjesme „Misao“ i „Ko si ti“, spominje i: „Pozdrav rodu iz Beča“, zatim „Vladika P. P. Šturu“ i „Sprovod prahu S. Milutinovića“. U vezi s tim pjesmama zaključuje da su sve prožete patriotskim ošecanjima i velikim uvažavanjem prosvjećenja na načelima izvornosti. Prepričava „Pozdrav rodu“ i kaže da je Njegoš stajao „iznad ortografskih sporova“. Ne zaboravlja da je Njegoš uvijek bio daleko od uskih pogleda vjeroispovijesti i da je načelo narodnosti uvijek stavljao iznad načela vjeroispovijesti. Lavrov ističe: „Svoj sveslovenski patriotizam više no jednom izrazio u svojim pjesmama“ i u tome smislu prepričava njegovu pjesmu posvećenu Aleksandru Popovu, ruskome publicisti koji je 1842. god. bio u Crnoj Gori. Po Lavrovu političke okolnosti 1848. i 1849. g., vjerovatno, predstavljaju „razlog Njegoševa ćutanja“ u tome vremenu. Put u Italiju 1850. god. radi poboljšanja zdravlja oživio je Njegoša. O tome Lavrov kaže: „Da je Vladika imao sreće da poboljša svoje zdravlje, putovanje u Italiju, vjerovatno, ne bi ostalo bez uticaja na njegovo pjesničko stvaralaštvo. Ali, i pored bolesti, Vladika je iz toga vremena za sobom ostavio dvije pjesme: „Rim“ i „Pošeta Pompeji“. Prva slovi u navedenim Njegoševim djelima pod naslovom „Radi čovjek sve što radit može“, a druga pod naslovom „Polazak Pompeja“. O Njegoševim utiscima iz Italije Lavrov upućuje na pismo „učitelju u Trstu, Vladislavljeviću“, a mi dodajemo i pismo Vuku Karadžiću (1850), datiranom „Mletke, na Božić latinski“. Interesantna stvar – Lavrov iz ovoga perioda ne spominje Njegoševe pjesme „Kula Đurišića“ i „Čardak Aleksića“, izašle u Beču 1850. god. Uradio je to u vezi s drugim materijalom i na drugome mjestu.

Lavrov notira Njegoševu smrt u oktobru 1851. god. i u zaključku kaže: „Otišao je u grob u cvijetu svog pjesničkog talenta. Njegova pjesnički nastrojena duša izabrala je još za života ne manje poetsko mjesto za upokojenje smrtnih ostataka, i pri pogledu na njegov voljeni vrh Lovćena, toliko puta opjevanoga s posebnom ljubavlju i ošecanjem u njegovim djelima, mala, jedva primjetna oku kapela podseća putnika da s toga vrha okom koje voli Crnu Goru mazi duh najboljega od njenih sinova“. Nema što – Lavrov je s pijetetom sahranio Njegoša, o kome je napisao jednu od najčuvenijih monografija.

Posljednja glava Lavrovljeve studije o Njegošu ima naslov: „Može li se poema *Smrt Smail-age Čengića* ubrojiti u djela vladike Petra II Petrovića Njegoša?“ Kako se iz naslova vidi, ta glava odudara od dosadašnje analize Njegoševa života i književne aktivnosti i mi bismo je rado zaobišli da i u njoj nije u pitanju Njegoš. U početku saopštava godinu izlaska Mažuranićeva epa,

a potom, prelaskom na stvar, navodi i vrijeme kad se kao pitanje pojavila vijest o naznačenome predmetu. Vijest, naravno, vezuje za Ljub. Nenadovića i god. 1868–1869, kad se Nenadovićev podatak pojavio i u kojem časopisu. Lavrov iznosi i mali istorijat čitave stvari, a potom primjenom jedino ispravne metode – komparacijom – analizira problem, određujući se, naravno, prema njemu. Lavrov saopštava: „Najprije ćemo grupisati sve razloge zbog kojih, po našem mišljenju, nije moguće *Smrt Smail-age Čengića* uvrstiti u Vladičina djela, a zatim ćemo navesti dokaze u korist toga da u obradi sadržaja o pogibiji Smail-age koji je došao do nas imamo posla sa upravo Mažuranićevim djelom, a ne koga drugog.“

Lavrov prije drugoga ističe Njegošev realizam. Za Mažuranićev ep kaže da se u njemu nalazi „romantično i narodno, izvještačenost i jednostavnost, uzvišenost i neusiljenost“. Saopštava da je Mažuranić sadržaj obradio potpuno slobodno, pri čemu je crnogorskoga glavara Novicu preobratio u „poturicu“. Po Lavrovu „Vladika nikad sebi ne bi dozvolio takvo odstupanje od stvarnosti“. Ni završna scena nije napisana u Vladčinu duhu. Lavrov daje prigovor i na profil Mažuranićeva sveštenika i akt pričešća čete. Ističe da i odmaranje Mažuranićeve čete odudara od slike u crnogorskim narodnim pjesmama, te da Mažuranić često poseže za preuveličavanjem, a da je Njegoša od takvih krajnosti sačuvao umjetnički osećaj mjere i jednostavnost narodne poezije. Lavrov daje primjedbu Mažuranićevoj upotrebi poređenja, gomilanju glagola, ponavljanju upotrebe imenica i pridjeva, neadekvatnim epitetima i sl. Za jezik *Smrti Smail-age Čengića* kaže da je pun arhaizama i provincijalizama. Što se tiče metra u Mažuranićevu epu, Lavrov ističe neujednačenost i nejednakost. Poriče Markovićevu tvrdnju da Mažuranić mijenja metar iz estetskih razloga. U posezanju za Mažuranićevim pjesničkim jezikom Lavrov upućuje na Gundulića, u čijem je epu Mažuranić napisao dva pjevanja. Lavrov zaključuje: „Sva dosad navedena svojstva koja odlikuju *Smail-agu Čengića*: odstupanja od vjernoga prikazivanja crnogorskoga života, preuveličavanja u duhu romantizma, otmjenost stila, neorganizovanost stiha, arhaizmi u jeziku – sve to skupa ukazuje prije na Mažuranića kao na autora *Smail-age*“. On ukazuje i na sličnost stihova kod Mažuranića i Njegoša:

Npr. kod Mažuranića:
 „Boj se onog, ko je viko
 Bez golema mrijet jada“;

U Šćepanu Malom:

„Običaj je svagda crnogorski
Nit se plašit ni klonuti duhom,
U mukama najvećim pjevati,
Strašne rane prenosit bez suze.“

Ili

Kod Mažuranića:
„Vidi mu se mrijet mu se neće
A jest nešto što ga naprijed kreće.“

U *Gorskome vijencu*:

„Mrijet neće dok svijeta traje.“

Ili

Kod Mažuranića:

„Sramota je takvome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja.“

U *Gorskome vijencu*:

„Sramota je sivome sokolu
Ćerat dugo jato jarebica
Pa za sebe ne ulovit ništa.“ Itd.

U dodatku Lavrovljeve studije nalazi se i dvadeset jedna Njegoševa pjesma.

Svođeci pričanje o Lavrovu i njegovu djelu o Njegošu, imamo reći ovo: Vojislav P. Nikčević, u studiji *Mladi Njegoš* (str. 221–222) kaže: „Među proučavaoce koji su o poeziji mladog Njegoša prvi pisali na široj, naučnoj osnovi, svakako spada i P. A. Lavrov. Razmatrajući u drugom dijelu svoje monografije njegovu cjelokupnu književnu djelatnost u okviru pomenute teme obratio je posebnu pažnju i na stvaralaštvo mladog Njegoša. U stvari, u tom dijelu studije on je dao književno-istorijski presek pjesnikova razvoja od najranijih tvorevina pa sve do pojave glavnih djela. Poslije ukazivanja na uslove u kojima se razvijao talenat mladog Njegoša Lavrov fiksira uticaj usmene narodne poezije na njegovo pjevanje, pobliže – njegova najranija podražavanja narodne deseteračke poezije. Rezultate do kojih je došao temelji na primjerima pojedinih pjesama.“ I dalje: „Kad se uzme u obzir da je Lavrovljeva studija jedno od prvih studioznijih djela o Njegošu, kao i vrijeme u kojemu je nastala, odnosno nivo razvoja što ga je nauka o književnosti imala

krajem prošlog stoljeća, onda nedostaci u njoj, koji su najviše metodološke prirode, bivaju potpuno shvatljivi. Ovo tim prije ako se ima u vidu da su mnogi sudovi što ih je donio o Njegošu i njegovu književnom djelu i danas održivi.“

Kritika naglašava da je knjiga o kojoj ide riječ pisana na osnovu arhivske građe, naročito njen prvi dio. Istorijska dokumentacija sputava subjektivizam i proizvoljnost i daje pečat naučnosti tekstu koji autor piše. Ta dokumentacija nosi patinu izvornosti i trasira puteve intelektualne aktivnosti, onemogućava krivotvorstvo i potencira istinu. Naravno, i njeno korišćenje zahtijeva korektnost interpretacije i visok nivo intelektualnog poštenja, bez čega prave istine nema. Lavrov je koristio, prije svega, Njegošev *Ishodjaščij Žurnal* i svako od njegovih pisama (Njegoševih) može se uporediti sa, danas sredenom, Njegoševom prepiskom u okviru pjesnikovih sabranih djela. Kako se vidi, bila mu je na raspolaganju i arhiva (odgovarajuća) dubrovačkih knjiga. Zato njegovo djelo nije samo literarne prirode, već i naučno u mjeri koju građa zahtijeva.

Književna kritika naglašava da je Lavrovljeva studija o Njegošu, kad se pojavila, predstavljala pravo remek djelo, u svojoj vrsti. To i voluminoznošću i naučnim aspektom. Nije previše zalazio u filozofski aspekt *Luče mikrokozma*, niti je analizirao likove Njegoševih djela – što se može tumačiti strahom od opširnosti ili čuvanjem, da, u slučaju *Luče*, ne zađe u prostor koji mu ne odgovara. Iz bogatih fusnota njegove knjige vidi se da mu je bila poznata sva prethodna građa o Njegošu, kao i crnogorsko narodno pjesništvo. I u tome je jedna od vrijednosti njegove knjige. Nije zalazio ni u filozofski sloj Njegoševa djela, onako kako je to radio M. Đilas ili V. Pavićević.

Lavrovljeva studija o Njegošu je najcitiranija knjiga nastala o najvećem crnogorskom pjesniku i misliocu. Nju citira i autoritativna Redakcija (naznačenih) Njegoševih sabranih djela, a u naše vrijeme i njegošolog V. P. Nikčević. Iako se u nekim aspektima tekst ove knjige doživljava kao staromodan, on je značajan kao kulturni raritet i riznica naučnih vrijednosti. Savremena njegošologija obogaćena je djelima V. Pavićevića, P. Popovića, Mil. Đilasa, Spasića, Vojislava P. Nikčevića, Slobodana Tomovića i tolikih drugih, ali je Lavrov neprevaziđen i uvijek dobro došao pri ruci. Institutu za crnogorski jezik i književnost ova knjiga služi na čast.

P. A. LAVROV AND HIS STUDY OF NJEGOŠ

The paper aims to introduce the general public to the famous Russian philologist of the late nineteenth and early twentieth century, academician P. A. Lavrov, with a special emphasis on his monograph entitled *Petar II Petrović Njegoš, Vladika of Montenegro and His Literary Work*. The author of the paper views Lavrov as the founder of Njegošology, as well as one of the most important interpreters of Njegoš's literary work. The paper presents a detailed review of the Lavrov's monograph, which is often quoted by the authoritative Editorial of Njegoš's Collected Works, famous Njegošologist V. P. Nikčević and others. Although some aspects of the book are perceived as old-fashioned, it is an important cultural and scientific rarity. Modern Njegošology has in the meantime been enriched by the works of V. Pavićević, P. Popović, Mil. Đilas, Spasić, Vojislav P. Nikčević, Slobodan Tomović and many others, but Lavrov's work remains unsurpassed.

Key words: *Petr Alekseevich Lavrov, Petar II Petrović Njegoš, history of literature, Njegošology*

UDK 821.163.4.09:1 Petrović Njegoš P. II
Pregledni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

MILAN F. RAKOČEVIĆ KAO NJEGOŠOLOG

U ovome radu autor daje cjelovit osvrt na njegošološki rad jednoga od prvih crnogorskih njegošologa Milana F. Rakočevića. Posebnu pažnju posvećujući knjizi *Crnogorski prometej*, koja predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju odbranenu u Ljubljani 1940. godine, autor ovoga priloga primjećuje da je riječ o prvoj studiji jednoga crnogorskog autora o Njegošu kao misliocu koji je protkao svoja pjesnička djela filozofskim stavovima. Rakočević je smatrao da veličina umjetnosti najviše zavisi od njene bliskosti s filozofijom, pa je zato vidio da je njeno mjesto između filozofije i nauke. To je razlog zašto je u pomenutoj studiji tragao, kroz cjelokupno Njegoševo djelo, za pjesnikovim filozofskim pogledom i zaključio da njegov literarni iskaz ima „punopravnu filozofsku legitimaciju“. Prema izučavanju Rakočevića, kod Njegoša je dostizanje najviše *časti* jezgro etičkog kategorijalnog imperativa („viteška slava“), a borba za taj status odstranjuje pesimizam. Zato Njegoš uzdiže viteške podvige, nalazeći u tome smisao života. Taj smjer Njegoševe

misli Rakočević naziva filozofijom čojstva, pobijajući mišljenje B. Petronijevića da je Njegoš „imanentni predstavnik pesimizma u Šopenhauerovom smislu“. Korijene Njegoševe filozofije Rakočević vidi u filozofiji crnogorskog naroda („narodne duše“), pa je zato pošao tim putem, da osvijetli „filozofsko lice ‘crnogorskog pustinjaka’“.

Ključne riječi: *Milan F. Rakočević, Petar II Petrović Njegoš, njegošologija, filozofija, etika, čojstvo*

Knjiga *Crnogorski Prometej* Milana F. Rakočevića predstavlja prvu studiju jednoga crnogorskog autora o Njegošu kao misliocu koji je protkao svoja pjesnička djela filozofskim stavovima. Rakočević je smatrao da veličina umjetnosti najviše zavisi od njene bliskosti s filozofijom, pa je zato vidio da je njeno mjesto između filozofije i nauke. To je razlog zašto je u pomenutoj studiji tragao, kroz cjelokupno Njegoševo djelo, za pjesnikovim filozofskim pogledom i zaključio da njegov literarni iskaz ima „punopravnu filozofsku legitimaciju“. Do toga zaključka došao je i pri razmatranju literarne forme kojoj bi mogao pripadati *Gorski vijenac*, pa kaže da se u Njegošu, pri stvaralačkome procesu, borio pjesnik i filozof, te da je zato došlo do žrtvovanja čiste literarne forme.

Milan F. Rakočević rođen je 24. marta 1914. godine, u selu Krnja Jela, kod Šavnika. Gimnaziju je završio u Nikšiću (1934), a studije filozofije na Filozofskome fakultetu u Ljubljani, đe je i doktorirao s disertacijom *Njegoševa etika čojstva*.

Već dok je bio učenik završnih razreda gimnazije, a zatim kao student, pripadao je književnome pokretu „Nova književna Crna Gora“, i sarađivao u nikšićkoj *Slobodnoj misli* i časopisu *Valjci*, od 1932. godine. U tome časopisu objavljivao je prikaze na knjige koje je izdavao beogradski Nolit. Stav prema društvenoj funkciji književnosti ispoljio je u prikazu knjige *Razlazi* Vladimira Milića.¹ Za Milićevu knjigu kaže da je „važan prilog našoj mladoj socijalnoj lokalnoj literaturi“. O knjizi E. Luke *Torkvemada i španska inkvizicija*² on je zapisao da u istoriji hrišćanstva imaju dvije glavne faze: prva kad je ono progonojeno i druga kada ono progoni i čini zločine, tj. kada je inkvizicija djelovala pod devizom: „Bolje je da 100 pravih pogine nego jedan jeretik da umakne“. Iako je ta knjiga objavljena iste godine kada je počela strahovlada fašizma u Njemačkoj, Rakočević je već imao saznanja o tamošnjim zlodjelima pa je zapisao da inkvizicija nije potpuno uništena, već se u najnovije doba javila

¹ *Slobodna misao*, br. 27, 23. VII 1933, 4.

² Nolit, 1933.

kao „Hitlerov antisemitizam i antiliberalna akcija“, te da to „nije ništa drugo nego posljednji izdah inkvizicije“.³ Na događanja u tadašnjoj Njemačkoj odnosi se i roman *Jer oni znaju šta rade* E. Osvalda, o kome M. F. Rakočević kaže da je u maju 1933. godine spaljena ta knjiga u Berlinu, zajedno „sa ostalim mnogobrojnim najboljim djelima savremene njemačke književnosti“.⁴ I u prikazu romana E. Tolera, *Jedna mladost u Njemačkoj*, Rakočević osuđuje fašistički teror, pa kaže da je Tolerov roman slika o životu generacije koja je, „zahvaljujući crnom i sramnom bijesu hitlerizma, morala da napušta svoje zavičaje“.⁵

Od 1936. do 1941. godine, objavio je u beogradskome listu *Pravda*, kao stalni dopisnik, preko 70 priloga o pozorišnim, operskim i muzičkim predstavama, o radu naučnih institucija i drugim zbivanjima u kulturnome životu Ljubljane. U to vrijeme takođe je sarađivao u *Zeti*, *Slobodnoj misli* i *Našoj iskri*. Radeći na istraživanju doticaja i odnosa između Crnogoraca i Slovenaca, došao je do zanimljivih podataka o interesovanju istaknutih slovenačkih pojedinaca za crnogorski narod. U nikšićkoj *Slobodnoj misli* objavio je tekst *Crnogorci i Slovenci*, u kome je vršio upoređenja povijesnih puteva tih naroda, kulturnoga, etičkoga i drugoga karakterističnog nasljeđa, kao rezultata različitoga načina otpora osvajačima i njihovim asimilacionim metodama. On zaključuje da su Slovenci u toj borbi „postali realisti, možda i suviše materijalisti“, a Crnogorci su „ostali utopistički idealisti“. Za tu tvrdnju Rakočević nalazi uporište u bitnim karakteristikama literarnoga djela dvojice stvaralaca: Njegoš je „pjesnik crnogorskog duha i filozofije, Prešern slovenačkog“; za Njegoša kaže da je epik, a da je Prešern lirik, što govori o psihološkoj distinkciji, pa da je to i „najglavnija razlika između Crnogoraca i Slovenaca, iz koje rezultiraju sve ostale u ekonomskom i kulturnom životu oba naroda“.⁶ Tragajući za slovenačkim autorima koji su pisali o Crnoj Gori i Crnogorcima, našao je, u *Ljetopisu Matice slovenačke* za 1877. godinu, da je objavljeno više članaka o Crnogorcima, među kojima je i članak lingviste i etnologa Ivana Navratila. U tome članku Navratil je opisao zanimljive susrete i razgovore s knezom Danilom I Petrovićem Njegošem, u Beču, 1851. i 1852. godine, kao i svoje viđenje crnogorskog suverena „među sjajnom pratnjom“ austrijskoga cara, kad je knez Danilo bio došao da se zahvali za ukazanu pomoć u crnogorsko-turskome ratu. Navratil je pisao o Danilovom zakonodavnome i prosvjetnome radu.⁷ Posebno je zanimljiv, po dokumen-

³ *Valjci*, I, sv. 5–6, 1933, 267–268.

⁴ *Valjci*, I, 1, juni 1933, 60–61.

⁵ *Valjci*, 3, avg.-sept. 1933, 206.

⁶ *Slobodna misao*, br. 1, 6. I 1939, 8.

⁷ M. F. Rakočević: „Slovenci o knezu Danilu i njegovom Zakoniku“, *Slobodna misao*, br. 17, 5. V 1940, 3.

tarnosti, članak Rakočevića „Njegoš kod Slovenaca“, koji je objavio povodom stogodišnjice Njegoševe smrti.⁸

Milan F. Rakočević, filozof-etičar, zapazio je i pojave nekritičkog pisanja o Crnogorcima u dijelu tadašnje slovenačke štampe pa je, pod naslovom „Dvije, tri riječi o Crnogorcima“, reagirao na članak nekog Šavlia, koji se pojavio u listu *Slovenec*. Rakočević kaže da „nije rijedak slučaj da se o Crnogorcima i Crnoj Gori piše bez ikakvog objektivizma i bez najmanjeg poznavanja prilika pod kojima živi crnogorski narod“.⁹ Pored suprotstavljanja primjerima negativnog odnosa koji se zasniva na predrasudama i stereotipima, Rakočević je, u radnji „Njegoš kod Slovenaca“, donio dragocjene podatke o interesovanju i odnosu Slovenaca prema Njegošu, kao i prema crnogorskom narodu.¹⁰

Tokom studija filozofije na Univerzitetu u Ljubljani, M. F. Rakočević izučavao je djelo Njegoševo s filozofskog aspekta pa je, u aprilu 1937. godine, održao predavanje u organizaciji Filozofskoga društva na ljubljanskome Univerzitetu. To predavanje, čija je tema bila o cilju i suštini življenja po Njegošu, otvorio je prof. dr France Veber (1890–1975), slovenački filozof i psiholog, podvukavši u svome izlaganju vrijednost „narodne i umjetničke filozofije“. On je istakao da se „umjetnička filozofija“ temelji na „narodnoj“, te da tipičan primjer takvog narodnog filozofa „vidi u crnogorskom filozofu Njegošu“.¹¹ Može se pretpostaviti da je uticala i sugestija F. Vebera da se Rakočević opredijeli za izradu doktorske teze o filozofiji morala u Njegoševom pjesničkom djelu. Disertaciju, pod naslovom *Crnogorski Prometej – Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, štampao je u Ljubljani 1940. godine. Tokom rada na doktorskoj tezi, neke odlomke objavio je u „Slobodnoj misli“.¹² Inauguralna

⁸ *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951, 464–476.

⁹ *Jutro*, 19. IV 1937. – Rakočević dalje piše da „nije rijedak slučaj da i Ljubljančani sami još i danas imaju krive predstave o Crnogorcima“; za članak Šavlia kaže da je „zlonamjeran i tendenciozan“ jer je poznato „da su Crnogorci stoljećima imali svoju državu, svoje običaje, svoju etiku i svoje poglede na svijet“. Međutim, Rakočević odstupa od istoriskih fakata kada preuzima (propagandnu) obmanu iz imperijalnog vokabulara, da „Crnogorcima ujedinjenje (misli na 1918 – primj. DR) nije nabačeno silom ili kakvim diplomatskim koracima“, već da je to bila „želja crnogorskog naroda“. U članku toga Šavlia stoji da Crnogorci polovinu svoga života provode „uz kavu, rakiju i politiku, dok sve poslove obavljaju žene“. U ovoj karakterizaciji nije zametno prepoznati formulaciju koju je u „naučnoj“ odori oblikovao J. Cvijić. Na taj stav Rakočević je dao odgovor: „... ja sam rođeni Crnogorac, u svim crnogorskim selima ima toliko krčmi da se mogu na prste izbrojiti“, a „sama Škofja Loka i Kranj imaju više kavana nego pola Crne Gore“. Šavli je pisao o primitivnosti crnogorskog naroda koji ne želi da se kulturno podigne, a u istome članku govorio i o „poplavi crnogorske inteligencije koja grozi da doskoro dostigne brojno slovenačku“; u ovome iskazu Rakočević je prepoznao logičke kontradikcije.

¹⁰ Dr M. Rakočević: „Njegoš kod Slovenaca“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951, 464–476.

¹¹ „Predavanje o Njegošu g. M. Rakočevića“, *Pravda*, 2. maja 1937.

¹² M. F. Rakočević: „Filozofi u politici“, *Slobodna misao*, 1, 1936, 9; - „Filozofija i nauka“,

disertacija M. F. Rakočevića, pod naslovom *Njegoševa etika čojstva*, na osnovu referata univerzitetskih profesora dr France Vebera i dr Nika Županića (1876–1961), etnologa, primljena je na šednici Fakultetskoga vijeća Filozofskog fakulteta u Ljubljani, 21. januara 1941. godine.¹³

Od sredine 1942. do jeseni 1944. Godine, M. F. Rakočević, kao poštovalac Programa Crnogorske partije, bio je savjetnik u štabu Lovčenske brigade, kod generala Krsta Z. Popovića.¹⁴ U izjavi pred istražnim organom dao je podatke dr Novica Radović (27. dec. 1944), da je M. F. Rakočević, kao savjetnik u pomenutome štabu, prisustvovao svim razgovorima koji su bili političke prirode.¹⁵ Rakočevića su uputili general Krsto Z. Popović i dr N. Radović u Kolašin, na III zasijedanje ZAVNO-a, 13. jula 1944, radi pregovora o saradnji s partizanima, pa je tada i potpisao sporazum.¹⁶ U to vrijeme je nastao Rakočevićev sonetni vijenac, pod naslovom *Mojoj Gori Crnoj*, na čijem kraju je zapisao: „Sinjajevina 1944“. Rukopis toga djela otkrio je Nikola Racković, u arhivi Matice srpske u Novome Sadu, početkom marta 2000. godine, pa ga je dao, uz propratno objašnjenje, da prvi put bude objavljeno.¹⁷ Vjerovatno je Rakočević imao u vidu *Sonetni vijenac* F. Prešerna,¹⁸ koji se, preko imena Julije Primičove, obraćao Slovencima („Pjesnik tvoj nov Slovincu vijenac vije“), iako su u pjesnikovo vrijeme Slovenci bili podijeljeni u nekoliko smjerova, od običnih seljaka do onih koji su pomagali bečki apsolutizam. Suprotno od takvoga direktnog obraćanja narodu, Rakočević pjeva „majci Gori Crnoj“, s ciljem da preko dubokog iskaza domoljublja utiče na podijeljeni crnogorski narod: „I ja onda gorim čežnjom srca čista: / cijelog vijeka da ti sreća blista, / razigranim sjajem svitanja u maju“. Rakočević u sonetnome vijencu koristi stari oblik (panslavističke) agitacije: „sentimentalno“ poređenje da je Crna Gora „paunovo pero slovenskog krila“, a zatim (po uzoru na Njegoševu simboliku iz feudalnoga perioda) izražava nadu da mu

Slobodna misao, br. 13, 14, 19, 21 (1939).

¹³ Inauguralnu disertaciju *Njegoševa etika čojstva* M. F. Rakočević objavio je kao posebnu brošuru, u Ljubljani, 1941.

¹⁴ D. Radojević: „Milan Rakočević - savjetnik Krsta Zrnova Popovića“, u: Đeneral *Krsto Zrnov Popović. Ličnost - Djelo - Vrijeme*, zbornik radova sa naučnog skupa, u organizaciji DANU, 1. i 2. jula 2011, 595–601.

¹⁵ N. Adžić: „Milan Rakočević“, *Matica*, proljeće/ljeto 2010, 307.

¹⁶ D. Radojević, *op. cit.*, 596.

¹⁷ N. Racković, „Sonetni vijenac Milana F. Rakočevića“, *Bibliografski vjesnik*, god. XXIX, Cetinje, 2000. br. 2–3, 155–171. - Nama nije poznato da li je na Sinjajevini (vjerovatno u kući svojih roditelja) napisao samo skicu sonetnoga vijenca, kao što nemamo podatak kad je rukopis sonetnoga vijenca uputio redakciji *Letopisa Matice srpske*.

¹⁸ M. F. Rakočević je preveo na crnogorski jezik *Pjesme* F. Prešerna, koje je objavila Narodna knjiga na Cetinju, 1954. – Prevodio je i druge slovenačke autor (B. Kreft, I. Potrč, V. Albreht); pisao je o knjigama O. Župančiča, F. Levstika, I. Cankara, P. Voranca, A. Gradnika i dr.

domovina blista kao „Dušanova kruna“. On ispoljava najvišu brigu, nadu i odanost prema Crnoj Gori, jer iz istorijskog iskustva zna da joj je Usud rijetko dodjeljivao sreću, i to kratkotrajnu, da joj česte pogibije donose tamu i žalost („Lelek ranog groblja tvoje njive poji, / a potoci šume plačem udovica“). Nada mu se javlja samo kad se šeti „starijih junaka“, ali tada ističe i opomenu da je plahovita krv „dvostruka oštrica“, što je opasnost za opstanak. U tome vrtlogu osećanja javlja mu se misao da će se nekad udaljiti od Crne Gore, patnje i zla, i onda iskazuje zavještajnu želju: „Ja bih slatko zaspo u tvom zagrljaju / ko umorno čedo na majčine grudi, / il ko prognanik što tuđinom bludi / kad se opet nađe u svom zavičaju. / Makar zaboravljen u neznanom kraju, / moj pepeo mira u tvom krilu žudi“. Ovaj žarki, i pjesnički skladni, iskaz domoljublja, nastao je možda u rodnoj kući, u nekom beznadnom danu, dok je ratno zlo razaralo i cijepalo Crnu Goru.

Nekolika mjeseca pošto je napisao sonetni vijenac *Mojoj Gori Crnoj*, M. F. Rakočević je, zbog toga što je bio savjetnik u štabu Lovčenske brigade, izveden pred vojni sud Vojne oblasti Drugoga udarnog korpusa, na Cetinju. Na tome suđenju, koje je trajalo od 26. marta do 9. maja 1945, bio je, prema pisanju *Pobjede* (13. V 1945), osuđen na četiri godine zatvora. Međutim, u izvještaju Tanjuga, koji je donijela *Politika*, nema imena Milana F. Rakočevića među osuđenima jer je bio pomilovan.¹⁹ Pošto je završeno suđenje i pušten iz zatvora, Rakočević se vratio u Ljubljano, đe je predavao filozofiju u gimnaziji. Umro je 27. januara 1983. godine; sahranjen je na Žalama u Ljubljani.

Pojava Rakočevićeve knjige *Crnogorski Prometej* (izdanje piščevo, 1940) izazvala je značajan interes kritike pa je objavljeno više prikaza, među kojima ima i polemičkih. Navešću neke utiske i ocjene kritičara koje odlikavaju tadašnje stanje duha, nivo poznavanja Njegoševa pjesničkog djela i onovremene literature koja je mogla biti dostupna, a i političke, vjerske i druge podsticaje koji su u osnovi skretanja pažnje, pred rat i u toku 2. svjetskog rata, na pojavu studije *Crnogorski Prometej*.

Iste godine kad se pojavila studija, objavio je opširniji prikaz Stanko Perunović.²⁰ Taj kritičar misli da prve dvije glave Rakočevićeve studije

¹⁹ *Politika*, 12, V 1945, 4. – Pošto nijesam uspio naći sudsku presudu M. F. Rakočeviću, zamolio sam mr Jadranksu Selhanović da provjeri, pa je zaključila da u dokumentaciji Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, koja se čuva u Državnom arhivu na Cetinju i u Istorijskom institutu u Podgorici, nema dosijea Milana F. Rakočevića. Zahvalan sam gđici Selhanović na učinjenoj pomoći.

²⁰ S. Perunović, „Jedna knjiga o Njegoševoj filozofiji. Milan F. Rakočević: 'Crnogorski Prometej, pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije'“, Ljubljana 1940. *Srpski književni glasnik*, sv. 3, LXI, Beograd, 1940, str. 210–218. – Perunović je kraću verziju toga prikaza objavio u časopisu *Hrišćanska misao*, Beograd, 1940, s. 129–133. – S. Perunović

sadrže detalje o Njegošu koji su suvišni, pa da je autor tek trećom glavom („Apoteoza misli“) priješao na glavni zadatak svoje studije. Ta primjedba bila bi opravdanija da je studija štampana u crnogorskom ambijentu jer u tome slučaju autor ne bi morao unositi neke detalje iz Njegoševa života i crnogorske povijesti pjesnikova vremena. Perunović, u odnosu na neke druge autore prikaza, prihvata Rakočevićovo traženje uticaja na Njegoša u helenskoj literaturi, tj. upoređivanje Njegoševog stava o preegzistenciji ljudske duše s Platonovim učenjem. Takođe, različito od drugih kritičara, Perunović prihvata poređenje Njegoševa Boga, koji je „tvoriteljnom zanjat poezijom“, sa Stvoriteljem Kantovim, koji je uzrok svijeh stvari. S druge strane, Perunović je pokušao da ospori tvrdnju Rakočevića da je vladika Danilo (i Crnogorci njegova vremena) identifikovao narodnost s pripadnošću određenoj konfesiji. U zaključku Perunović ocjenjuje da je Rakočević, pri izradi studije *Crnogorski Prometej*, „postigao zavidan uspjeh u vezivanju Njegoševih filozofskih misli i ideja u jednu organsku cjelinu“, tako da se može reći da nije izostavio gotovo ni jedno pitanje iz obimne oblasti Njegoševe filozofske mudrosti, koje nije „ili dotakao ili stavio u pokret, pa iako nije možda uspio da svako stavi na svoje mjesto“. ²¹

U kritici Dragiše Cerovića na studiju *Crnogorski Prometej* stoji da je njen autor „dao potpuno novu i originalnu tvrdnju“ o Njegoševu shvatanju besmrtnosti duše. D. Cerović nalazi da je Rakočević osvijetlio i neka druga pitanja, kao što je upoređivanje Njegoša s Darwinom ²² i Šopenhauerom. Na kraju je u prikazu rečeno da je Rakočević u studiji objasnio „ogromne razlike između biblijskog izlaganja i *Luče* o stvaranju, prvom grijehu i drugim pitanjima“, te da je (studija) pisana prijedbno i „sa širokim argumentima – i novim pogledom“ na Njegoševu filozofiju. ²³ U podgoričkoj *Zeti* objavio je opširniji prikaz Milivoje Matović koji zaključuje da je Rakočević pošao od činjenice da se za umjetničku filozofiju, kojoj pripada Njegoševa, mora tražiti osnova u narodnome iskustvu, pa kaže da Rakočević prikazuje Njegoševu filozofiju „kao narodnu crnogorsku filozofiju“, a Njegoša kao filozofa koji je pronikao u duh i karakter svoga naroda. Tu filozofiju Rakočević je nazvao *filozofijom čojstva*, pa je M. Matović zaključio da je Rakočević: „...kao Crnogorac to mogao i osjetiti i naći kod Njegoša, pa je ova njegova studija i jedan dokaz

(Drenovštica, Nikšić, 1886 – Beograd, 1961), završio je Filozofski fakultet u Beogradu (1914); bavio se proučavanjem Njegoševa pjesničkog djela, o čemu je ostavio obimnu rukopisnu zaostavštinu koja se čuva u Muzeju na Cetinju. Iz njegovih rukopisa napravio je izbor Milorad Stojović, pod naslovom *Likovi i karakteri Gorskog vijenca* (Cetinje, 1968).

²¹ S. Perunović, *op. cit.*, 217.

²² Upoređivanje Njegoša i Darvina prvi je vršio Stevan Nedeljković, u listu *Javor*, Novi Sad, 1877.

²³ D. Cerović: „Milan F. Rakočević, *Crnogorski Prometej*. (Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije)“, *Slobodna misao*, 1940, br. 18, 3–4; br. 19, 3–4.

više da Crnu Goru, njen duh i njenu etiku, ne mogu da shvate i razumiju oni koji nijesu (ili se bar ne osjećaju) Crnogorci²⁴.

U slovenačkoj štampi objavio je prikaz dr. Anton Debeljak, kao i pjesmu za koju je bio inspirisan Rakočevićevom knjigom.²⁵ U crnogorskoj štampi o knjizi su pisali, osim pomenutih: Milivoja Matovića²⁶, Dragiše Cerovića²⁷, još i Luka Vukmanović²⁸ i Milan Vukićević²⁹.

Milan Vukićević³⁰ autor je prikaza „Najnovija knjiga o Njegošu“, u *Glasu Crnogorca*, koji je potpisao pseudonimom „W“. Na početku Vukićević piše da je Rakočević stavio sebi u zadatak, „služeći se samo donekle ranijim interpretacijama“, da pronade u Njegoševu djelu ono što raniji istraživači nijesu zapazili, pa je tako došao „do vrlo smjelih konstatacija, koje na nekim mjestima izgledaju po malo naivne“, ali ovu tvrdnju Vukićević nije dokumentovao primjerima iz studije, pa je ostalo nejasno na osnovu čega je taj sud donio. On zapaža da je Rakočević uložio veliki trud u sistematizovnje Njegoševe filozofije i da je „mnoga mjesta znalački objasnio, i to prvi od svih Njegoševih interpretatora (pjesmu *Misao*)“. Kad je u pitanju Rakočevićovo prikazivanje Njegoševe religioznosti, Vukićević misli da je „najsmjelije“ pisati o tome

²⁴ M. Matović: „*Crnogorski Prometej*. - Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, br. 30, Podgorica, 18. VIII 1940, 3. – U bilješci, koju je M. F. Rakočević datirao: „Ljubljana, decembra 1941“, stoji: „Njegoš je najviše nastradao što su o njemu pisali 'autoriteti' s uobičajenom srpskom površnošću i nehajem (Popović, Petronijević, Kovačević i td.)“.

²⁵ Dr. Anton Debeljak: „Ne složi se Bajram sa Božićem“, *Naša volja*, br. 6–7, Ljubljana, 1941, s. 11–12. – A. Debeljak (1887–1952), slovenački pjesnik, publicista i prevodilac; završio je studije romanistike u Parizu (1912), a doktorirao u Ljubljani (1923); kao pjesnik je pripadao ekspresionistima. Inspirisan Rakočevićevom studijom *Crnogorski Prometej*, pod istijem naslovom napisao je pjesmu u kojoj sažima svoj doživljaj Njegoševe poezije u vrijeme strahota koje je donio 2. svjetski rat: „(...) U dragocjeni si dijamant sazio. / tvoje je djelo - duše tvoje slika - / nama danas više no ikada dika, / sad kad je skoro sav svijet poludio. (...) / U grob si, Njegošu, legao prerano. / Ali i usred divljeg ratnog plesa / u misli si nam kao filozof i pjesnik“. (Prijevod M. F. Rakočevića).

²⁶ Milivoje Matović: „*Crnogorski Prometej*. Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, Podgorica, 18. avgusta 1940.

²⁷ Dragiša Cerović: „Milan F. Rakočević, *Crnogorski Prometej*“, *Slobodna misao*, Nikšić, 12. maja 1940.

²⁸ Luka Vukmanović: „Apologija Njegoševe religije“ *Glas Crnogorca*, br. 69, s. 2; br. 72, s. 3; br. 74, s. 4. - Vukmanović se javio i četvrti put: „Polemika oko Njegoševe religije“, *Glas Crnogorca*, II, br. 88, Cetinje, 31. januara 1943, s. 3.

²⁹ W (Milan Vukićević): „Najnovija knjiga o Njegošu“, *Glas Crnogorca*, br. 3, Cetinje, 28. II 1942, s. 7.

³⁰ *Ibid.* - Milan Vukićević (Cерово, Nikšić, 1897 – Cetinje, 1964), književnik; završio je Filozofski fakultet u Beogradu; bio je urednik za književnost u časopisu *Zapisi*. Objavio je knjigu *Pogled na razvitak srpskog romana* (1930).

poslije knjige Nikolaja Velimirovića³¹, iako je to „subjektivna studija“ pa ju je teško pobijati. Vukićević misli da je Rakočević učinio omašku kada je za Njegoševe stihove (izgovara ih Bog u *Luči*): „Ja sam sam po sebi bio / bit po sebi već ništa ne može“ – tražio uticaj Kanta, jer hrišćanska dogmatika sadrži tu istu formulaciju. Međutim, pri traganju za rasutim segmentima Njegoševe misli, logičan je put upoređivanje s filozofskim sistemima, pa i s Kantovim, prije nego svođenje na okvire hrišćanske dogmatike. Još je Volter zapisao da *Sveto pismo* ne treba miješati u filozofske rasprave jer su to „heterogene stvari“ koje nemaju među sobom veze. U ovome prikazu nalazimo prvi put iskazanu oštru primjedbu na Rakočevićevo naznačavanje u studiji (vjerovatnog) uzroka Njegoševa prijelaza, pri kraju završne pjesme u *Luči mikrokozma*, od platonovske ideje (koju je preuzeo Origen) o *preegzistenciji duše*,³² na biblijsku priču o Evi, Kainu i pojavi Spasitelja. Rakočević objašnjava da je Njegoš svoje religiozno ošćenje, iskazano u pjesničkoj formi, podešavao da ne bi izazavao osudu Rusije. To objašnjenje Vukićević negativno ocjenjuje, prenoseći svoj sud u moralnu sferu: da bi to bila „kleveta na Njegoša i njegov karakter“, a u želji da ocjenu osnaži, on svrstava Njegoša među najreligioznije ličnosti i da se nije ogriješio „ni o jednu dogmu pravoslavne crkve“. Vukićević je dao valjanu primjedbu da je autor studije *Crnogorski Prometej* trebao više da se oslanja na literaturu o Njegošu.

Deset mjeseci pošto je M. Vukićević objavio pomenuti prikaz, njegova teza o Njegoševoj religioznosti biće isključiva tema u polemičkim tekstovima Luke Vukmanovića, koje je ovaj autor o Rakočevićevoj studiji objavio u istome listu.³³

L. Vukmanović zastupa stavove Nikolaja Velimirovića,³⁴ za koga veli da je Njegoševu religioznost prikazao „nenadmašno“, pa izražava čuđenje kako se mogla pojaviti rasprava koja pitanje Njegoševe religije interpretira „sa dijametralno drugoga stanovišta“, kao što je učinio Rakočević u *Crnogorskom Prometeju*. Vukmanović počinje s negiranjem: da studija Rakočevićeva „nije

³¹ *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921; (prvo izd. 1911).

³² Njegoš je u *Luču mikrokozma* unio starohelenski mit o čovjekovoj duhovnoj preegzistenciji, koji se javlja kod pitagorejaca. Taj mit o (prvom) stvaranju duhovnog (bestjelesnog) čovjeka nalazi se i kod platoničara, Plotina i Origena i (u 3. st. n. e.), pa je zbog toga Origen osporavan u hrišćanskoj crkvi. Njegoš je u svojoj biblioteci imao tekstove u kojima je iskazana misao o preegzistenciji čovjekovoj pa je unio u *Luču*, đe koristi više sinonima za dušu (zrak, ideja, iskra, luča).

³³ Luka Vukmanović (Podgor, Crmnica, 1907 – Kamnik, Slovenija, 1944), teolog; završio je bogosloviju na Cetinju, a Teološki fakultet u Beogradu; doktorirao je na tezi *Materijalističko i hrišćansko shvatanje istorije* (objavljena u Skoplju, 1940). Odstupio je iz Crne Gore s četničkom grupacijom Pavla Đurišića.

³⁴ Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921.

pisana objektivno“, već s tendencijom da se u Njegoševu djelu utvrde elementi koji bi ga prikazali kao „skeptika ili konfesionalno indiferentnoga čovjeka“, jer, prema stavu Rakočevića, religija Njegoševa „nije hrišćanska“, već „prirodna i racionalna“, da glavne dogme hrišćanske religije za Njegoša „imaju dosta sumnjivu podlogu i dokaznu silu“. Navedenu „skepsu“ Vukmanović nalazi u Rakočevićевой interpretaciji Njegoševih shvatanja hrišćanske dogme o besmrtnosti duše, te ispoljenog zanemarivanja crkvenih obreda. Vukmanović nalazi da je Rakočević iznio tvrdnju da kod Njegoša nije postojala saglasnost između vladarske i mitropolitske dužnosti, a da je ispunjavao vjerske obrede samo zbog straha od Rusije. Pismo Njegoševo, kojim on odbija da dadne blagoslov za štampanje Karadžićeva prijevoda *Novog zavjeta*, o čemu piše Rakočević, Vukmanović dovodi u sumnju, misleći da toga pisma nema u zaostavštini Karadžića, već da je navođeno prema „pisanju Njegoševog sekretara Milakovića“. Međutim, to pismo, koje je Njegošev autograf, čuva se u Arhivu SANU.³⁵ Pošto taj podatak nije znao, Vukmanović kaže da je Rakočevićevo citiranje nevjerno.

Podatak koji navodi Rakočević, da je Njegoš odjednom rukopoložio 72 đakona, a drugi put 70 popova, L. Vukmanović pokušava osporiti „šećanjem“ Gavрила Dožića, da su mu kazivali neki popovi koje je Njegoš rukopoložio, da se tu radilo o proizvođenju za *čtece* učenika osnovne škole. Prema toj tvrdnji može se zaključiti da Vukmanoviću nije bilo poznato da je u četiri osnovne škole u Njegoševo vrijeme (u Dobrskome Selu, Cetinju, Brčelima i Ostrogu), koje su pohađala većinom deca „prvijen i glasitijen kuća“, bio mali broj učenika, pa Njegoš nije mogao toliki broj đakona i popova proizvoditi u *čtece*.

Vukmanović je učinio napor da dokaže da Njegoš nije bio indiferentan prema crkvenim obredima, pozivajući se na njegov odlazak u Rusiju da bi bio hirotonisan, ali ta činjenica govori o tome kako je postupao mladi Njegoš, koji je ispunjavao volju vladike Petra I, iskazanu u zavještaju. Iz pomenutoga čina (skupnoga, nekanonskoga) rukopolaganja ne može se izvoditi zaključak o Njegoševoj okrenutosti crkvi, a još manje u vremenu kad je on bio izgrađen u istaknutoga i usamljenoga mislioca, kad je dolazio do dubljih saznanja pa i razmišljao o valjanosti hrišćanskih dogma.

Njegoševo proglašenje Petra I svecem, Vukmanović tumači samo kao rezultat njegovih religioznih osećanja pa izostavlja primarnu motivaciju za taj čin: učvršćivanje autoriteta dinastije Petrović-Njegoš, da preko toga kulta osnaži vlastiti uticaj na crnogorski narod. Da bi zaobišao Rakočevićevu analizu oblika Njegoševе religioznosti, ispoljene u *Luči mikrokozma*, Vukmanović je pokušao da zakloni Rakočevićev stav da je Njegoš prihvatao učenje o

³⁵ P. P. Njegoš, *Pisma III*, 359–360; pismo je zavedeno pod br. 4307.

preegzistenciji duše, ali da je, zbog ruske cenzure, na kraju posljednjega pjevanja *Luče*, zadržao i biblijsko učenje. Vukmanović je uprostio pomenuto Rakočevićevo zaključivanje, svodeći ga na tvrdnju da je Njegoševa religioznost produkt njegova straha od Rusije. Međutim, u literaturi o Njegošu utvrđivani su detalji njegova odstupanja od Biblije. Kad je u pitanju odmjeravanje načina pjesničkoga ispoljavanja religioznosti, koji ne bi povrijedio pravoslavnu rusku Patrijaršiju i Dvor, mora se imati u vidu Njegošovo poznavanje karaktera ruske spoljne politike. Rakočević je to imao u vidu kad citira, u studiji *Crnogorski Prometej*, pismo Njegošovo koje je uputio Tatiščevu, ruskom poslaniku u Beču, u kome ga obavještava da je uzeo učitelja francuskoga jezika jer je to jezik koji se najšire koristi u svijetu. Njegoš ruskog diplomatu obavještava o planiranome dolasku pomenutoga učitelja u Crnu Goru, da se ne bi desilo da neko pojavu toga Francuza na Cetinju pokuša „prikazati sa pogrešne strane“. Njegošu je bio poznat tragični kraj nedužnog Franja Dolčia, sekretara Pera I, kome je sudio ruski konzul u Crnoj Gori Aleksej J. Mazurevski, pod optužbom da je francuski špijun. Iz takvoga ponašanja postaje jasniji cilj ruske diplomatije da spriječi prodor jakobinskoga duha u Crnu Goru, kako je zaključio B. Pavićević.³⁶ Njegoš se htio unaprijed osigurati od lažnih interpretacija i dojava ruskim vlastima, što znači da je u pitanju njegov diplomatski gest.

Vukmanović misli da nije tačna teza Rakočevića, da je u monolozima igumana Stefana pokazano nezadovoljstvo prema „istinama hrišćanske religije“; on odbacuje i tvrdnju Rakočevića da je kroz lik popa Mića Njegoš iskazao ironiju prema službenicima crkve, jer je, preko drugih likova koji takođe pripadaju crkvi, dao svoje najdublje misli. Međutim, Rakočević je Njegoševu ironiju, datu kroz lik popa Mića, vidio kao njegov odnos prema neukom dijelu klera.

Rakočevićevo mišljenje o Njegoševoj toleranciji prema drugim vjerama, L. Vukmanović je prihvatio, konstatujući da taj stav „možemo samo akceptirati“.

L. Vukmanović navodi jedan broj Njegoševih stihova za koje misli da reprezentuju pjesnikovu vjeru u besmrtnost duše, a da ih nije u svojoj studiji navodio M. F. Rakočević, pa zaključuje da je takvo prikazivanje Njegoševe religioznosti „subjektivno i tendenciozno“, jer, kako kaže, pjesnikova vjera u besmrtnost duše nije samo posljedica *nade* i *želje*. Njegoševu upitanost: da li je duša besmrtna, L. Vukmanović razumije kao pjesnikovu stilsku figuru, kao postavljanje antiteze. Vukmanović tvrdi da je Njegoš iz religije crpio optimizam, pa izražava čuđenje kako je Rakočević došao na misao da su kod Njegoša hrišćanske dogme „sumnjive vrijednosti“. U svome prikazu on se ograničio da

³⁶ B. Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knj. IV, Podgorica, 2004, 61.

analizira samo jedno od pitanja koja su obrađena u studiji *Crnogorski Prometej* – religioznost Njegoševu, jer smatra da je ostalo sporno, a da je njegova studija „u drugom pogledu vrlo uspjela“ i da se može smatrati „kao jedna dragocjena prinova o Njegošu“.

U posljednjem nastavku prikaza studije *Crnogorski Prometej*, L. Vukmanović veli da njen autor u jednom dijelu nalazi Njegoševu sumnju u boga, kao da je u vrijeme zrelosti toga pjesnika religija bila „skeptičkoga i panteističkoga karaktera“, te da je u studiji Rakočevića iskazan stav o Njegoševoj sumnji „u sve dogme hrišćanske religije“, pa da se njegova vjera u boga „ne može smatrati za religiju“ jer je bog predstavljen kao „centripetalna sila“, nasuprot Satani koji predstavlja centrifugalnu silu. Takav stav ocjenjuje kao „najgrublju panteističku“ predstavu boga.

Nekim mjestima u studiji L. Vukmanović nije posvetio nužnu pažnju u svome polemičkom prikazu. Na primjer, Rakočević misli da pričestivanje učesnika ustanka bez prijetodne pripreme, koje čini iguman Stefan u *Gorskom vijencu*, pokazuje njegovu ravnodušnost prema tome hrišćanskom obredu. Međutim, iguman je na taj način ispoljio stav da su se oni koji su sudjelovali u ustanku, tim činom oslobodili od grijehova pa se mogu pričestiti bez obreda ispovijesti. Na taj način Njegoš naglašava moralni i vjerski značaj ustanka.

Na tri objavljena nastavka³⁷ pomenute kritike, uslijedio je Rakočevićev odgovor, pod naslovom: „Lakše, pope, kud si namjerio!“³⁸ Na kraju teksta stavio je napomenu da sljedi nastavak. Pošto drugi dio odgovora nije izašao za mjesec dana, jer je autor studije bio uvjeren da je dalja polemika izlišna, L. Vukmanović je izgubio strpljenje da dalje čeka, pa je 31. januara 1943. godine objavio i četvrti nastavak³⁹ kritike, uz sljedeće obrazloženje: „Kako ni do sada nije izašao iz štampe obećani nastavak članka g. d-ra Milana Rakočevića, iako je do sada prošlo više od 30 dana (što je vrlo čudno i za pisca svakako nepohvalno), to ja neću više čekati nego ću sada radi čitalačke publike odgovoriti na štampani dio članka“. Da bi posljednji odgovor Vukmanovića bio jasniji, potrebno je da navedemo glavna mjesta iz teksta M. Rakočevića, koji je napisao da tendencija članaka „Apologija Njegoševе religije“ L. Vukmanovića, nije „da ispravi moje tobožnje pogriješke, nego da od genijalnog vladike napravi osrednjeg popića, izgleda nešto onako kakav je Njegošev pop Mićo. Ne znam da li su se vladicine sjeni uznemirile na ovu strahovitu blasfemiju, ali sam siguran da bi prije odobrile moje pogriješke (u knjizi o Njegošu) nego Vukmanovićevu apologiju“. Rakočević kaže da je Vukmanovićev ton pisanja „na mnogim mjestima priješao u banalnost i žonglersko-trivijalni metod izvrtanja činjenica“, pa

³⁷ *Glas Crnogorca*, br. 69. 72 i 74 (1942)

³⁸ *Glas Crnogorca*, br. 80, Cetinje, 26. XII 1942, s. 3.

³⁹ *Glas Crnogorca*, br. 88 (1943).

se dvoumio da li da odgovara. On odbača Vukmanovićevu ocjenu da je knjiga *Crnogorski Prometej* pisana tendenciozno i subjektivno jer su u objavljenim prikazima drugi kritičari primijetili „izvjesne nedostatke“ pošto je radena daleko od crnogorskih arhiva, ali da su prikazivači istaknuli autorovu objektivnost i napor da se razjasni Njegoševa „filozofska veličina“. On napominje dalje da mu je pri pisanju studije bila jedina namjera da pokaže Njegošev „svjetski nazor onakav kakav je u stvari“, pa u cjelini odbacuje Vukmanovićevu apologiju Njegoševе religije jer mu nije padalo na pamet da tvrdi da Njegoš nije bio religiozan. U ocjeni Njegoševе religioznosti Rakočević kaže da se oslanjao na Nenadovićev iskaz o Njegoševoj višoj pobožnosti, dodajući da Njegoš nije bio bezbožnik, „već sasvim obrnuto: da je bio i te kako religiozan“; ponovio je i stav o tome koji se nalazi u njegovoj knjizi,⁴⁰ a naveo je i kraći odlomak, kao kategorički rezime o Njegoševoj religioznosti.⁴¹

Raspravu sa L. Vukmanovićem zaključio je Rakočević konstatacijom, da su se „sukobila dva načela: vjersko i filozofsko. Njih je teško složiti“. On ističe uvjerenje da je Njegoš „u privatnom i u kulturnom životu i radu bio više filozof i pjesnik, nego vladika i pop!“ Da bi o tome promijenio stav, on kaže da „treba jačih i stvarnijih dokaza nego što ih imaju g. dr Vukmanović i gospodin 'W' u jednom od ranijih brojeva ovog lista“.⁴²

U literaturi o Njegošu češće je isticano da je on u *Luči mikrokozma* „bio filozof“, ali da je zemaljske tokove poetski „oživio kao svemirske bitke i zbivanja“.⁴³ Poznato je da, nasuprot onim autorima koji Njegoša pominju kao

⁴⁰ *Crnogorski Prometej*, s. 97.

⁴¹ *Op. cit.*, s. 107.

⁴² M. F. Rakočević: „S tom li sabljom ideš u hajduke“, Glas Crnogorca, II, br. 95, 24. feb., 1943, s. 3.

⁴³ M. Popović: „Luča mikrokozma“, *Književnost*, br. 9, Beograd, 1960, 222. – Tu Popovićevu tezu preuzeo je Dušan Nedeljković, u predgovoru *Njegoš filozof u 'Luči mikrokozma'*, biblioteka *Luča*, 2, Titograd, 1963. – Kad se pojavio Nedeljkovićev predgovor, Milan F. Rakočević je zapisao u svoju bilježnicu: „Vrlo originalno i ambiciozno tumačenje *Luče*, kao utopističko socijalne teorije budućeg društva, koja isključuje svaki misticizam i dualizam, ostaje, na žalost na nivou mitingaške propagande, isuviše nategnuta i naučno nepotkrijepljena manipulacija Njegoševim tekstom. Iako je ranijim njegošolozima, od Nikolaja, Šmausa do Isidore i Pavićevića, prebacivao da su Njegoševе misli podređivali svojim intencijama, on je to učinio još smjelije i neodgovornije, što dovodi do naučne neozbiljnosti. Kao da nikad nije čuo o carstvu nebeskom, koje su popovi preko očenaša ubijali u glave već osnovnoškolske dečice, kao vrhovnom idealu, koji ljudi mogu dostići tek poslije smrti, – Nedeljković to 'carstvo' tumači kao originalnu Njegoševu utopističku humanističku teoriju, ranga Mora, Kampanele i td. A kad mora priznati da Njegoš koristi biblijske izraze i pojmove, pokušava to opravdati upotrebom narodu, odnosno narodnim masama, razumljiva jezika. Da bi to koliko-toliko 'dokazao', konstruira tvrdnju da je Njegoš, do konačne verzije *Luče*, ostalim svojim pjesmama koncipirao još dvije *Luče* (...). Smatra da *Luča* ima i crnogorski politički karakter. Čak i predjele – 'bregove' u raju hoće objasniti crnogorskim

filozofa, neki komentatori njegove pjesničke vizije o borbi suprotnosti i stvaranju oblika iz haosa, o tome šta je uzročnik čovjekove sudbine, ne uzimaju kao filozofsku literaturu jer smatraju da misaone vizije (iskazane u stihu) ne tvore filozofski sistem. Međutim, Njegoš, koji je pjesničkim sredstvima htio da otkrije uzroke i početke postojanja, pripada dijelu rijetkih stvaralaca u svjetskoj literaturi koga je nužno tretirati i na način kako se raspravlja o filozofima. O tome je posebno pisao Nikola Racković, koji je postavio pitanje: zašto Njegoš nije unesen u enciklopedijska izdanja kao filozof jer je o njemu, kao filozofu, objavljeno više studija, i da je na taj način utvrđeno da Njegoš ima svoje mjesto u istoriji filozofske misli. Kao primjer Racković navodi podatak da je u ruskoj *Filozofskoj enciklopediji*⁴⁴ pomenut Njegoš „uz kratku oznaku“ njegove filozofske misli, a da u priručnim publikacijama te vrste, koje su štampane u bivšoj Jugoslaviji, nema odrednice *Njegoš*. Racković misli da je to posljedica shvatanja da u malobrojnim narodima, među koje spada i crnogorski, „ne može biti govora o filozofskome nasljeđu“. Suprotno takvom negativnom odnosu, N. Racković tvrdi da je Njegoš filozof – „i to posebnog značenja“, koga je iz domena filozofije najviše interesovala etička problematika, a da za „apstraktna filozofska umovanja nije imao sklonosti“ jer je rješenje čovjekovih problema tražio na Zemlji.⁴⁵

Njegoša su kao državnika prisiljavala konkretna zbivanja da bude stalno pred egzistencijalnim problemima svoga naroda, odakle su najčešće izlazila tematska opredjeljenja za literarni iskaz. Iz takvoga misaonog procesa nastala je i tema o otporu metodama osvajača, koja je sadržana u *Gorskom vijencu*. Opravdanje te borbe dato je preko umovanja igumana Stefana, koji se od crnogorskoga povijesnog momenta uzdiže do vizije prikaza kosmičkih zbivanja. Uzroke stalnih zemaljskih sukoba on vidi u pojavama tirana, kao što su Cezar i Aleksandar koji su se, radi nesreće ljudske, bogotvorili. U obimnoj literaturi o Njegošu, *Luča mikrokozma* je izazivala manji interes kod jednog dijela kritičara jer u tome religiozno-filozofskom spjevu nijesu videli tematsko-sadržajnu i ideološku zbilju koja bi tangirala aktuelna (politička) zbivanja. Prvo objavljivanje toga spjeva pratila je izvjesna tajnovitost, o čemu svjedoči

brdima, a Satanu, Adama, Razeca itd. sa Omer-pašom, Markišom Plamencem, Todorom Mušikinim, i td. A ta je pobuna izbila tek 1846/47, dok je *Luča* napisana 1845. Dakle, za nauku i istinsku nješkoologiju suviše neozbiljno“. - O Nedeljkovićevu Predgovoru vidi: Radoje Radojević, „*Luča mikrokozma*“ u tumačenju Dušana Nedeljkovića“, *Savremenik*, br. 8–9, Beograd, 1965, 227–232.

⁴⁴ Tom 5, Moskva, 1970, s. 593. – Milan V. Bogdanović, „Vratimo Njegoša literaturi“, *Srpski književni glasnik*, XVI, 1925, 577–579, suprotno konstatuje: da je nasvojilo tretiranje Njegoša izvan literature, da ga „nacionalni ideolozi“ predstavljaju kao *proroka*, da se teolozi i filozofi spore da ga prisvoje; neki u njegovoj poeziji vide prijetihodnika Darvinova. Za Njegoševu proslavu, 1925. godine, Bogdanović kaže da je pretvorena u političku manifestaciju.

⁴⁵ Nikola Racković: „Njegoš i filozofija“, *Bibliografski vjesnik*, 1–3, Cetinje, 1999, 119–120.

prepiska između Njegoša i Sarajlije koji se brinuo o štampanju; zanimljivo je da do sada nije nađen Njegošev autograf *Luče*.⁴⁶

Studija M. F. Rakočevića podijeljena je na devet glava,⁴⁷ kroz koje je postupno tragao za Njegoševim filozofskim iskrama i naslućivanjima rješenja zagonetke beskonačnoga. Njegoš, ispunjen sumnjom u saznavnu moć mnogih koji su pokušavali da otkriju tajne postojanja, bio je u jednom trenutku došao na misao da to može postići samo pjesnik. Rakočević je bio sebi postavio zadatak da istraži dokle je dopirala Njegoševa pjesnička opservacija, koliko je njegova misao bila u skladu s nekim od filozofskih sistema.

On zapaža dva (suprotna) stava u *Luči*: pokušaj Njegoševa odgovora o postanku svijeta i čovjeka, nezavisno od hrišćanskoga učenja, a u posljednjem pjevanju – vraćanje biblijskoj legendi o Evi, Kainu i prvome grijehu. Razlog za Njegoševo odstupanje od prve koncepcije, Rakočević vidi u pjesnikovom obziru prema „popovskoj“ Rusiji. Pri sagledavanju razvoja Njegoševe filozofske misli, Rakočević stavlja na prvo mjesto pjesmu „Misao“, koja je napisana 1844. godine; u njoj se može prepoznati začetak pjesnikove sumnje u hrišćanske dogme i traganja za odgovorima na primarna pitanja o čovjeku i svijetu; ova pjesma uzdiže Njegoša do filozofa-pjesnika. U literaturi je konstatovano da je Njegošu bio, jednim dijelom, uzor Miltonov *Izgubljeni raj*, ali je isto tako poznato da je postojalo trideset starijih djela na tu temu, koja su „eventualno mogla doći u ruke Miltonu i poslužiti mu kao obrazac“, ali sve to nije imalo nikakva dejstva na stav o originalnosti i značaju pjesnika *Izgubljenog raja*.⁴⁸

Prema izučavanju Rakočevića, kod Njegoša je dostizanje najviše *časti* jezgro etičkoga kategorijalnog imperativa („viteška slava“), a borba za taj status odstranjuje pesimizam. Zato Njegoš uzdiže viteške podvige,⁴⁹ nalazeći u tome smisao života. Taj smjer Njegoševe misli Rakočević naziva filozofijom čojstva, pobijajući mišljenje B. Petronijevića da je Njegoš „imanentni predstavnik pesimizma u Šopenhauerovom smislu“.⁵⁰ Korijene Njegoševe filozofije Rakočević vidi u filozofiji crnogorskog naroda („narodne duše“), pa je zato pošao tim putem, da osvijetli „filozofsko lice 'crnogorskog pustinjaka'“.

⁴⁶ Rukopis je Njegoš uputio, 6. jula 1845, Simi Milutinoviću Sarajliji u Beograd; u propratnome pismu Njegoš kaže da mu šalje „malo djelce *Luču mikrokozma*, mnomo sastavljenju (...). Ovijem te djelcem utruđujem i molim da mi ga daš napečatati u tamošnju divnu pečatnju, da mi izvoliš korektorom istoga biti“.

⁴⁷ Pristup, Njegoš-velikomučenik, Apoteoza misli, U okrilju metafizike, Pozornica života i život u njoj, Tajna čojku čovjek je najviša, Njegošev etički i kategorički imperativ, Nadlični cilj života, Zaključak.

⁴⁸ D. Stojanović: *Milton i Njegoš*, Beograd, 1940, 104.

⁴⁹ A. Strindberg je zapisao da viteštvo nije „probitačno za opstanak vrste“.

⁵⁰ Dr B. Petronijević: *Filozofija u Gorskom vijencu i Luči mikrokozma*, Beograd, 1924.

Literatura

- „Predavanje o Njegošu g. M. Rakočevića“, *Pravda*, 2. maja 1937.
- Adžić, N. – „Milan Rakočević“, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.
- Cerović, D. – „Milan F. Rakočević, *Crnogorski Prometej*. (Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije)“, *Slobodna misao*, 1940, br. 18, 3–4; br. 19.
- Debeljak, Anton. – „Ne složi se Bajram sa Božićem“, *Naša volja*, br. 6–7, Ljubljana, 1941.
- *Glas Crnogorca*, br. 69. 72 i 74 (1942).
- *Glas Crnogorca*, br. 80, Cetinje, 26. XII 1942.
- *Glas Crnogorca*, br. 88 (1943).
- Matović, M. – „*Crnogorski Prometej*. – Rasprava o Njegoševoj filozofiji od Milana Rakočevića“, *Zeta*, br. 30, Podgorica, 18. VIII 1940.
- P. P. Njegoš – *Pisma III*, 359–360; pismo br. 4307.
- Pavićević, B. – *Istorija Crne Gore*, knj. IV, Podgorica, 2004.
- Petronijević, B. – *Filozofija u Gorskom vijencu i Luči mikrokozma*, Beograd, 1924.
- Popović, M. – „Luča mikrokozma“, *Književnost*, br. 9, Beograd, 1960.
- Racković, N. – „Sonetni vijenac Milana F. Rakočevića“, *Bibliografski vjesnik*, god. XXIX, Cetinje, 2000. br. 2–3.
- Racković, Nikola. – „Njegoš i filozofija“, *Bibliografski vjesnik*, 1–3, Cetinje, 1999.
- Radojević, D. – „Milan Rakočević – savjetnik Krsta Zrnova Popovića“, u: *General Krsto Zrnov Popović. Ličnost – Djelo – Vrijeme*, zbornik radova sa naučnog skupa, u organizaciji DANU, 1. i 2. jula 2011.
- Rakočević, M. F. – „Crnogorski Prometej, pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije“, Ljubljana 1940.
- Rakočević, M. F. – „Filozofi u politici“, *Slobodna misao*, 1, 1936, 9; – „Filozofija i nauka“, *Slobodna misao*, br. 13, 14, 19, 21 (1939).
- Rakočević, M. F. – „Njegoš kod Slovenaca“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951.
- Rakočević, M. F. – „S tom li sabljom ideš u hajduke“, *Glas Crnogorca*, II, br. 95, 24. feb., 1943.
- Rakočević, M. F. – „Slovenci o knezu Danilu i njegovom Zakoniku“, *Slobodna misao*, br. 17, 5. V 1940.
- *Slobodna misao*, br. 1, 6. I 1939.
- *Slobodna misao*, br. 27, 23. VII 1933.
- Stojanović, D. – *Milton i Njegoš*, Beograd, 1940.
- *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1951.
- *Valjci*, 3, avg.-sept. 1933.
- *Valjci*, I, 1, juni 1933.

- *Valjci*, I, sv. 5–6, 1933.
- Velimirović, Nikolaj. – *Religija Njegoševa*, Beograd, 1921.
- Vukićević, Milan (W) – „Najnovija knjiga o Njegošu“, *Glas Crnogorca*, br. 3, Cetinje, 28. II 1942.
- Vukmanović, Luka. – „Apologija Njegoševe religije“ *Glas Crnogorca*, br. 69, s. 2; br. 72.
- Vukmanović, Luka. – „Polemika oko Njegoševe religije“, *Glas Crnogorca*, II, br. 88, Cetinje, 31. januara 1943.

Danilo RADOJEVIĆ

MILAN F. RAKOČEVIĆ'S INTERPRETATION OF NJEGOŠ'S ETHICAL-PHILOSOPHICAL THOUGHT

In this paper the author provides a comprehensive review of the Njegošological work carried out by one of the first Montenegrin researchers of Njegoš, Milan F. Rakočević. Paying special attention to the book entitled *The Montenegrin Prometheus*, which presents a revised doctoral dissertation defended in Ljubljana in 1940, the author of the paper notes that the subject study was the first Montenegrin-authored study of Njegoš as a philosopher who weaved his poems with philosophical views. Rakočević believed that the greatness of art depended on its affinity with the philosophy, and that is why he placed it between philosophy and science. Moreover, this is why he was searching through the entire Njegoš's work, including the poet's philosophical views, to conclude that his expression had a “full-fledged philosophical legitimacy”. According to Rakočević, Njegoš viewed *honor* as the core ethical categorical imperative (“knightly glory”), and the struggle for this status eliminated pessimism. This is why Njegoš praises knightly feats, finding the meaning of life in them. In this sense, Rakočević challenges B. Petronijević's view of Njegoš as a “representative of Schopenhauer's pessimism”.

Key words: *Milan F. Rakočević, Petar II Petrović Njegoš, Njegošology, philosophy, ethics*

UDK 811.163.4(091) (497.16)

UDK 811.163.4:929Stevanović M.

Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@icjk.me

DOPRINOS MIHAILA STEVANOVIĆA MONTENEGRISTICI

Autor ovoga priloga povodom 110. godine od rođenja Mihaila Stevanovića nastoji dati kratak osvrt na njegov doprinos montenegristici. Riječ je o jednome od prvih proučavalaca crnogorskih govora, dugogodišnjemu univerzitetskome profesoru i proučavaocu Njegoševa jezika. Pored toga Stevanović je bio jedan od najaktivnijih lingvista (na prostoru bivše SFRJ) u izradi *Pravopisa srpskohrvatskoga jezika* i u ostalim poslovima na standardizaciji srpskohrvatskoga jezika, no to neće biti predmet ovoga osvrta.

Ključne riječi: *Mihailo Stevanović, crnogorski govori, njegošologija, montenegristica*

Po mnogo čemu paradoksalna i neobična, Crna Gora je karakteristična i po tome da se rad na proučavanju njezina jezika i njezinih govora zaustavio i gotovo ugasio baš onda kad su se stekli uslovi za njegovo napredovanje. Gotovo da se sva naša današnja saznanja o crnogorskom jeziku, osobito o govorima crnogorskim, baziraju na onome što je urađeno prije osnivanja crnogorskih naučnih institucija. S obzirom na današnje naše kadrovske potencijale, bilo bi nezamislivo da se neko upušta u proučavanje kakve šire govorne oblasti, a još nezamislivije da takvim proučavanjem da valjane ili iole upotrebljive rezultate, osobito onakve kakve su dali Danilo Vušović¹ i Mihailo Stevanović – prvi školovani crnogorski dijalektolozi.

Mihailo Stevanović rođen je u Brdu Stijenskom, u Piperima, 3. aprila 1903. godine. Osnovnu školu završio je u Piperima, u Manastiru Čelija piper-ska, a gimnaziju u Podgorici, Nikšiću i Peći – đe je i maturirao 1923. godine.²

¹ Videti: Adnan Čirgić, „Doprinos Danila Vušovića montenegristici“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 487–496.

² Biografske podatke o Mihailu Stevanoviću preuzeli smo iz knjige Draga Čupića *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000. U toj knjizi od 170 strana jedino je vrijedna selektivna bibliografija Mihaila Stevanovića, koja i nije rad Draga Čupića već je preuzeta iz *Južnoslovenskoga filologa* (knj. XLVII, Beograd, 1991), a sačinila ju je Dragana Mršević-Radović. Ta je knjiga primjer kako i vrijednost velikih stvaralaca ostaje pritajena kad o njoj pišu ljudi uskih vidika. Drago Čupić, crnogorski dijalektolog koji je iz Instituta za srpski jezik u Beogradu negirao crnogorski jezik, pa čak i kompaktnost crnogorskih govora, cijelu je knjigu o Mihailu Stevanoviću napisao kako bi prikazao ne Stevanovića kao naučnika (što bi se iz naslova moglo očekivati), već Stevanovića kao Srbina, srpskoga rodoljuba i sl. Nesporno je da je Stevanović bio opterećen tradicionalističkom zabudom, koju je Vuk Karadžić utemeljio a drugi razrađivali, o Crnogorcima kao Srbima. To se vidi na više mjesta u njegovu radu. No Čupiću je i to malo bilo, pa je obezbijedio sebi „legalan“ metod da Stevanoviću u usta umetne izjave poput ove: „Dvije trećine, ili više, bilo je za ujedinjenje (1918. – prim. A. Č.), kaže profesor. 'Zapravo, ja prosto ne znam nikoga ko tada nije bio za ujedinjenje', naglašava.“ (str. 15). Nemoguće je, naravno, da Stevanoviću makar u Piperima nijesu bili poznati protivnici ujedinjenja jer ih osobito među Piperima nije bilo malo. No Čupiću su takve izjave, publikovane po smrti staroga profesora, bile potrebne kao potvrda za sopstvene ideološke težnje i stavove. Stoga on više ističe Stevanovićevo protivljenje tome da i Crnogorci budu zastupljeni kao ravnopravan narod na Novosadskom dogovoru („jer se pod Srbima podrazumevaju i Crnogorci“) no njegov rad na *Pravopisu srpskohrvatskoga jezika* koji je iz toga dogovora proistekao. A evo i metoda kojim je Čupić obezbijedio „legalitet“ za svoje postupke: „Sjećanja nadolaze, iako profesor ne voli da priča o sebi. Ne dozvoljava da razgovor snimamo na magnetofonsku traku (istakao A. Č.). – Pišite – kaže – ako već hoćete da pišete, kako vi nadete za shodno. Nije moje da vam se u to mešam. Čovek je onakav kakvim ga ocenjuju drugi, a ne onakav kakav sâm misli da je...“ (str. 12). Tako je Čupić bez dokaza s magnetofonske trake odlučio da nam prikaže Stevanovića ne onakvim kakav nam se on sâm svojim naučnim radom predstavio no onakvim kakvim bi Čupić htio da ga prikaže. Izgleda da mu nivo Stevanovićeve srpstva nije bio dovoljan.

Iste godine upisao se na Odsek za književnost Filozofskoga fakulteta u Beogradu, ali će se ubrzo – na nagovor Aleksandra Belića³ – prebaciti na Odsek za jezik.⁴

„Po diplomiranju na jezičkoj grupi (grupa za srpskohrvatski jezik i književnost) beogradskog Filozofskog fakulteta (juna 1927) Stevanović je, po savjetu Belića, tražio i dobio stipendiju poljske vlade i septembra 1927, opet po Belićevoj sugestiji, otišao u Krakov, ali se tu malo zadržao, jer se zbog bolesti vratio poslije nepuna tri mjeseca.“⁵ Nakon toga radio je u prištinskoj gimnaziji, odakle prelazi za upravnika biblioteke Filozofskoga fakulteta u Skoplju (poslije Branka Miletića, koji će kasnije monografijom *Crmnčki govor* dati značajan doprinos izučavanju crnogorskih govora), koji je tada bio dio Univerziteta u Beogradu. Ni na tome se mjestu nije dugo zadržao jer nije imao položen profesorski ispit, pa prelazi u skopsku gimnaziju, a odatle u gimnaziju u Bitolju, pa u Peć. Za vrijeme provedeno u Peći dobio je „depešu od Belićevog asistenta Radomira Aleksića koji mi kaže da treba da dođem u Beograd radi dogovora s Belićem oko moje doktorske disertacije. Belić je tada bio rektor Univerziteta. Kao što sam rekao, još 1931. godine sam mu bio predao moju raspravu o istočnocrnogorskom dijalektu kao pismeni rad za profesorski ispit. Pođem u Beograd, i pri susretu, Belić mi kaže da je pročitao moj rad i kaže da može biti kvalitetan za doktorsku disertaciju, te me poziva da ga kao takav branim. (...) Tezu sam branio u martu 1934. godine (...) kod Belića, Kuljbakina i Henrika Barića.“⁶ Tako je „poslije pet premještaja za šest godina službe“ Mihailo Stevanović započeo svoju univerzitetsku karijeru u Skoplju, u kojemu će ostati do početka II svjetskoga rata.

„Juna 1945. godine postavljen sam za docenta na Filozofskom fakultetu (danas Filološkom) u Beogradu, za koje zvanje sam bio izabran još 1938, a potvrđeno mi je to zvanje 1939.“⁷ Od tada pa do kraja života Stevanović će i životom i radom biti vezan za Beograd i srpske naučne institucije – Filološki fakultet, Srpsku akademiju nauka i umetnosti i Institut za srpskohrvatski jezik

³ U to vrijeme, pored Stevanovića, kod Belića su studirali poznati kasniji crnogorski jezikoslovci: Danilo Vušović, Gojko Ružičić, Radomir Aleksić, Radosav Bošković, Jovan Vuković.

⁴ Na Belićev nagovor prijavio se Mihailo Stevanović da obradi govor svoga kraja. „Prihvatio sam sugestiju i moj rad o govoru Pipera dobio je jednu od visokih svetosavskih nagrada. (...) Od te nagrade kupio sam 'prvo gospodsko odelo'. Posle toga povisili su mi stipendiju sa 600 na 1.000 dinara.“ (Drago Čupić, n. d., str. 17) Nažalost, koliko nam je poznato, taj rad nikad nije publikovan. Sigurno je kasnije inkorporiran ili korišćen u Stevanovićevoj doktorskoj disertaciji *Istočnocrnogorski dijalekat*, o kojoj će kasnije biti riječi.

⁵ Isto, str. 21.

⁶ Isto, str. 26–27.

⁷ Isto, str. 30.

SANU. Kao nastavljajući filološke dogme koju je uspostavio Vuk Karadžić, a zatim utvrdio Aleksandar Belić, Stevanović je jezik u Crnoj Gori smatrao srpskim i bio je protivnik priznanja ne samo zasebne crnogorske varijante unutar nekadašnjega službenog srpskohrvatskog jezika, već i protivnik izdvajanja Crne Gore i Crnogoraca, odnosno Titograda (Podgorice) kao crnogorskog kulturnog centra – ravnopravno s drugim republikama, narodima i glavnim gradovima – u okviru Zaključaka s tzv. Novosadskoga dogovora, čiji je on bio jedan od najaktivnijih sprovedilaca. Godine 1958. postao je dopisni, a 1963. i redovni član SANU. Bio je šef Katedre za južnoslovenske jezike i opštu lingvistiku Filološkog fakulteta u Beogradu (1953–1973) te prodekan i dekan toga fakulteta. Bio je predsjednik Odbora SANU za izradu Rečnika srpskohrvatskoga književnog i narodnog jezika, a od 1960. do 1973. i direktor Instituta za srpskohrvatski jezik SANU. Skoro deceniju i po (1960–1974) bio je glavni urednik poznatih lingvističkih časopisa *Južnoslovenski filolog*, *Srpski dijalektološki zbornik* i *Naš jezik*. Pored članstva u srpskim institucijama Stevanović je bio član Jugoslovenskoga nacionalnog komiteta slavista i Komisije Međunarodnoga komiteta slavista za proučavanje gramatičke strukture slovenskih jezika.⁸ Nositelj je Ordena rada s crvenom zastavom (1960), Ordena zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom (1964) i dobitnik Sedmojulske nagrade (1973). Serbokroatistiku je, pored rada na *Pravopisu srpskohrvatskoga jezika*, najviše zadužio izuzetno opsežnom dvotomnom normativnom gramatikom *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistemi i književnojezička norma* (I tom, Beograd, 1975; II tom, Beograd, 1979). Iako je danas baštine samo Srbi, ta je gramatika dio i crnogorskoga nasljeđa – i po tome što joj je autor bio Crnogorac (bez obzira na njegovo jezičko i nacionalno izjašnjavanje) i po tome što je za korpus koristio jezik reprezentativnih crnogorskih pisaca, dakle crnogorski jezik. Mihailo Stevanović umro je u Beogradu 14. januara 1991. godine. O značaju njegova života i rada održan je naučni skup *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, 16–17. maja 2002, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, u Podgorici.⁹

Iako je „savremeni srpskohrvatski jezik“ bio glavna oblast Stevanovićeva bavljenja, on je svojim radom zadužio i Crnu Goru i jezikoslovnju montenegrinistiku. Pored toga što je u svoju pomenutu opsežnu gramatiku srpskohrvatskoga jezika unosio i jezik crnogorskih pisaca, on se Crnom Gorom bavio i u posebnim radovima i studijama, koje su i predmet ovoga osvrta. To su

⁸ Videti: Živojin Stanojčić, „Homage Mihailu Stevanoviću“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 11 – 15.

⁹ Videti: Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002.

prije svega tri dijalektološke studije: *Istočnocrnogorski dijalekat*,¹⁰ *Sistem akcentuacije u piperskom govoru*¹¹ i *Glavne dijalekatske crte vasojevičkog govora*.¹² Mimo tih dijalektoloških radova on se crnogorskom problematikom bavio i u okviru njegošologije, osobito u dvijema monografijama *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*¹³ i *O jeziku Gorskog vijenca*¹⁴ te u priređivanju sabranih djela Njegoševih (povodom 150. godišnjice rođenja), izradi *Rečnika uz celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*¹⁵ (s R. Boškovićem) takođe povodom 150. godišnjice Njegoševa rođenja i izradi dvotomnoga *Rečnika Njegoševa jezika*¹⁶ (u saradnji s M. Vujanić, M. Odavić i M. Tešić). Ipak neobično je koliko je Mihailo Stevanović, jedan od vodećih lingvista na teritoriji bivše SFRJ, bio neobaviješten o književno-jezičkom razvoju svoje postojbine Crne Gore, o čemu najbolje svjedoči obimni predgovor prvome tomu njegove već pomenute gramatike *Srpskohrvatski jezik*, đe su mjesto našli i neki marginalni srpski pisci, đe su prilično podrobno prikazane srpske, hrvatske, pa i bošnjačke, kulturne, književne i jezičke prilike, a o takvim prilikama u Crnoj Gori nije rekao gotovo ni jedne jedine riječi.

Najveći doprinos montenegristici Mihailo Stevanović dao je svojom dijalektološkom monografijom *Istočnocrnogorski dijalekat*, koja je, kako je rečeno, predstavljala njegov doktorski rad odbranjen pred komisijom koju su činili ondašnji renomirani lingvisti A. Belić, S. Kuljbakin i H. Barić. Iako početnički, taj rad, prilično negativno ocijenjen od ondašnjih autoriteta, od neprocjenjiva je značaja za montenegristiku jer se u njemu donosi obilje dijalektološkoga materijala do tada nauci nepoznatoga, a skupljenoga na vrlo prostranome terenu. To je i kao glavnu vrijednost toga Stevanovićeva rada istakao i Henrik Barić u svome izrazito negativnom osvrtu: „Vrednost disertacije g. Stevanovića je u novom i obilatom dijalektološkom materijalu, skupljenom u velikoj dijalekatskoj oblasti, koja do sada nije bila dovoljno ispitana. Do sada

¹⁰ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 1–129.

¹¹ Mihailo Stevanović, „Sistem akcentuacije u piperskom govoru“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. X, Beograd, 1940, str. 69–184.

¹² Mihailo Stevanović, „Glavne dijalekatske crte vasojevičkog govora“, *Zadužbina Luke Čelovića Trebinjca*, Beograd, 1933/34, str. 188–191.

¹³ Mihailo Stevanović, *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. CDXCIII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 27, Beograd, 1976.

¹⁴ Mihailo Stevanović, *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. DC, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 41, Beograd, 1990.

¹⁵ Mihailo Stevanović & Radosav Bošković, *Rečnik uz celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, Obod – Cetinje & Prosveta – Beograd, 1954.

¹⁶ Mihailo Stevanović i saradnici, *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knj. prva (A – O), knj. druga (P – Š), SANU – CANU – Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska književna zadruka, Beograd, 1983.

su za proučavanje crnogorskih dijalekata bili glavni izvori dela M. Rešetara. U svojim radovima (...) Rešetar je obuhvatio građu, u glavnom, zapadno od Zete i Morače. Materijal skupljen u disertaciji g. Mih. Stevanovića odnosi se na govore istočnog dela Crne Gore. I to je glavni razlog, što je ovaj rad g. Stevanovića primljen kao doktorska disertacija, naročito stoga što je u njemu, pored velike akcenatske građe, dat prvi put veći morfološki i sintaktični materijal crnogorskih govora.¹⁷ Iako neka Stevanovićeva tumačenja pojedinih jezičkih pojava, naročito kad su u pitanju dijahronijska ili komparativna tumačenja, Barić naziva „neverovatno zaprepašujućim“,¹⁸ za nas je danas najbitnija činjenica da je građa, koju je on u toj disertaciji publikovao, gotovo u potpunosti vjerodostojna i tačna. Najveća je šteta u tome što Stevanović nije davao precizne lokacije za primjere koje je navodio, već ih je vezao za šire oblasti, osim u rijetkim slučajevima kad se radilo o kakvim diferencijalnim crtama.

Od Barićeva je osvrta mnogo suptilniji i primjereniji Belićev, u kojemu su pored zamjerki istaknute i pozitivne strane Stevanovićeva rada, a iz kojega se već naslućuje Belićeva naklonost prema njemu, koja će kasnije više doći do izražaja. Belić ističe Stevanovićev poduhvat u pogledu širine područja koje je obradio i količine građe koju je publikovao i kaže da se on nije „zadovoljio samo da obuhvati veliku građu; on je hteo – naročito u fonetici – i sve da objasni. Samo za to Stevanoviću njegovi dijalekti nisu mogli davati uvek dovoljno povoda, a njegovo poznavanje naučne literature i njegovo mlado iskustvo nisu mu za to davali uvek ni dovoljno mogućnosti. Od njega se uostalom to nije tražilo. On je imao, prvo, dobro da opiše svoju građu i, drugo, da dâ ona objašnjenja i utvrdi ona pravila koja su isticala iz njegove građe. Ali on je preko toga daleko prešao. Zato je izložio, ja mislim, bez ikakve potrebe, svoje delo mnogobrojnim i opravdanim zamerkama.“¹⁹ No ako se zna da je literatura o crnogorskim govorima u vrijeme nastanka pomenute Stevanovićeve

¹⁷ H. Barić, „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159–160. Neobična pojava Barićeva negativnoga osvrta na rad koji je pred njim odbranjen kao doktorat izgleda da je bila izazvana Stevanovićevim oglušenjem o primjedbe koje su mu članovi Komisije dali pri odbrani. Tako bi se barem moglo zaključiti iz ove Barićeve rečenice: „Zaustaviću se na izvesnim lingvističkim pitanjima u koja je pisac ušao, i koja je pored svih učinjenih napomena ostavio i u štampanoj disertaciji (istakao A. Č.), u onoj obradi, koja je dala povoda teškim zamerkama.“ (Isto, str. 160)

¹⁸ Isto, str. 162.

¹⁹ Aleksandar Belić, „Mihailo Stevanović: *Istočnocrnogorski dijalekat*“, *Izabrana dela Aleksandra Belića. O dijalektima*, tom X, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000, str. 353–354.

disertacije jedva iznosila desetak jedinica, od kojih su dvije najznačajnije bile Rešetarove studije na njemačkome jeziku, nije potrebno posebno naglašavati kakav je bio njen značaj. Prije njega Danilo Vušović obradio je bio zapadne crnogorske govore u monografiji *Dialekt Istočne Hercegovine*,²⁰ koja je prva monografija o crnogorskim govorima uopšte.²¹

Budući da su osobine „istočnocrnogorskoga dijalekta“ bile u to vrijeme uglavnom nepoznanica za nauku, Stevanović se odlučio za njihov opis. Već u Uvodu ističe: „Neka se Rešetareva dela uzmu kao sasvim pouzdana i ukoliko se odnose na ove govore, po svemu se jasno vidi da je on imao materijal samo iz krajeva zapadno od reka Zete i Morače, a teritorija odavde na istok ostala je do danas gotovo sasvim nepoznata. Toga radi ja sam, na osnovu materijala koji sam u toku duže vremena prikupljao, pokušao da dam pregled govora istočnoga dela Crne Gore. (...) Teritoriju na kojoj sam skupljao dijalekatski materijal za proučavanje jezičkih osobina najzgodnije je bilo nazvati istočnom Crnom Gorom, jer leži uz istočnu granicu bivše kraljevine Crne Gore, pre njenog proširenja iz 1913. god. Ova dotadnja politička međa je i prirodna granica koja krajeve od nje deli od ostalih oblasti na istoku; ide od Skadarskog Jezera ispred Humskog Blata, današnjom granicom prema Arbaniji, Prokletijama i rugovskim planinama, pa dalje prema severoistoku. Tako prirodne granice prema ostalim krajevima Crne Gore nema.“²² Dakle, iako je imao tek nešto više od 20 godina,²³ Mihailo Stevanović je već tada želio da upotpuni prilično nejasnu sliku o crnogorskim govorima. Rešetar je bio već donekle opisao bokeške i katunske govore, Vušović govore zapadne Crne Gore (iako to Stevanović nigde ne ističe), a govori „istočnocrnogorskoga dijalekta“ za ondašnju nauku bili su nepoznanica. Tako je već u ranoj mladosti pokazao da zna razdvojiti bitno od nebitnoga i posvetiti se poslovima koji su neophodni za nauku i kulturu. O veličini toga njegova mladalačkoga poduhvata najbolje govori podatak da je on svojom monografijom obuhvatio Zetu s Podgoricom i

²⁰ Danilo Vušović, „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

²¹ Videti o tome više u: Adnan Ćirgić, „Doprinos Danila Vušovića montenegristici“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 487–496.

²² Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 1–2.

²³ Materijal za ovaj rad Stevanović je skupljao, prema sopstvenome kazivanju, u ljeto 1926, 1927. i 1928. godine. A naredne dvije godine ponovo je obilazio teren radi dopune materijala i provjere podataka. Povoljna okolnost bila je u tome što je kao rođeni Piper lako mogao skupiti materijal za piperski govor (a taj govor, kako je naprijed već rečeno, bio je obradio kako bi se prijavio na konkurs za svetosavsku nagradu), a u Vrbici, u Kučima, bila mi je ućevina.

Lješkopolje, Pipere, Kuće, Bratonožice i Vasojeviće, a uzgred je davao pokoju napomenu i o susjednim govorima. Sâm je naveo oblasti koje je obišao radi svojih dijalektoloških ispitivanja: „Podgoricu, Momišice, Lješkopolje, Dajbabe, Srpsku, Mahalu, Šabanoviće,²⁴ Golubovce, Goričane, Berislavce i Mataguže (u oblasti moje zetskopolj. grane), Spuž, Rogame, Potpeće, Stijenu, Crnce, Kopilje, Radeću, Petroviće, Bliznu, Seoca, Rijeku, Mrke (u oblasti piperske grane), Doljane, Vrbicu, Medun, Koće, Zatrijebač, Uble, Bioče, Orahovo, Monče, Klopot, Pelev Brijeg, Vjetrnik, Brskut (u oblasti kučkobrat. grane), Jablan, Lijevu Rijeku, Verušu, Jabuku, Mateševo, Bukovu Poljanu, Bare, Kralje, Konjuhe, Đuliće, Cecune, Andrijevicu, Slatinu, Polimlje, Veliku, Plav, Gusinje, Vojnoselo, Martinoviće, Brezovicu, Trešnjevo, Trepču, Vinicku, Buče, Donju Ržanicu, Berane, Lužac, Petnjik, Budimlje, Policu i Gornja Sela (u oblasti vasojev. grane).“²⁵

Iz prethodnoga citata vidi se da je Stevanović govore tzv. istočnocrnogorskoga dijalekta podijelio u 4 grupe, odnosno u četiri govorne grane: zetsko-podgoričku,²⁶ pipersku, kučko-bratonožičku i vasojevičku. Nažalost u obradi svojega „dijalekta“ on nije davao karakteristiku za svaku govornu granu ponaosob već sumarni pregled, a pojedine diferencijalne osobine izdvajao je kao tipične za određenu oblast ili govornu granu. Taj nedostatak ubikacije najveći je nedostatak u vezi s građom koju je donio. Pored toga i onoga što su istakli u svojim recenzijama A. Belić i H. Barić vrijedi spomenuti i još neke neodržive izvanlingvističke stavove Stevanovićeve kojima pokušava objasniti jezičke pojave. Takve su recimo ove: „Crna Gora je dugo vremena bila izolovana od ostalih krajeva srpskih i ono stanovništva što se tamo steklo iza propasti srpskih zemalja nije imalo prilike da se meša sa stanovništvom drugih oblasti naših.“²⁷ ili: „Govor naših Zečana (...) jednak je sa govorom skadarskih Srba i onih što žive u srpskim selima iznad Skadra. Uostalom, ni po mentalitetu ni po ma kojoj etničkoj osobini ne postoji

²⁴ Autor ovoga priloga nije mogao utvrditi da li je riječ o Stevanovićevoj grešci ili je u pitanju iščezli zetski toponim. U radu „Zetska ravnica, njen geografski položaj“ (*Glas Crnogoraca*, br. 22, 1. 6. 1902, str. 2) Petar Majić (u vezi s Kućama Rakića) pominje *Šabanovića most* na Cijevni „nedaleko od mosta na Ržanici“. Možda je to u vezi s tim lokalitetom.

²⁵ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 5.

²⁶ Vrijedi ovde spomenuti da je on tada, iako odveć mlad i prilično neupućen u dijalektološku problematiku, uočio ono što su zanemarivali gotovo svi dijalektolozi poslije njega, a to je neodgovarajući naziv *zetski govori* pod kojim se podrazumijevaju „svi govori crnogorski, ali pošto je on (onaj koji se odnosi na zetskopolj. govornu granu – prim. A. Č.) jedino tačan, ja ga zato i uzimam“. (Isto, str. 3)

²⁷ Isto, str. 2. Riječ je naravno o istorijski nepotvrđenome mitu koji je preko *Gorskoga vijenca* ušao u narod, a koji je Stevanović ovde nekritički usvojio.

razlike među Srbima s jedne i s druge strane Humskog Blata.²⁸ Zahvaljujući pogrešnim ideološkim i istorijskim postavkama, on je neke pojave tumačio navodnim doseljavanjem stanovništva s Kosova u Crnu Goru pred najezdom Osmanlija, a da nije uvidio da su uzroci tih pojava (poput umekšavanja *l – lj*) i na Kosovu i u crnogorskim govorima bili isti – blizina albanske jezičke granice i tursko prisustvo u tim krajevima. No uprkos tome Stevanović je došao i do vrlo značajnih zaključaka koje treba reafirmisati u vrijeme nastojanja da crnogorski jezik stekne ravnopravan status u porodici štokavskih standardnih jezika. Takav je recimo onaj da „u novije vreme priliva (stanovništva – prim. A. Č.) u Crnu Goru nije bilo nikakvog i crnogorski su govori živeli zasebnim životom, te ne znaju za mnoge osobine koje su se u najnovijoj eposi razvitka pojavile u našem jeziku“.²⁹ Ili, na primjer, objašnjavajući zašto nije označavao mjesta u kojima je bilježio primjere, on kaže kako su razlike među crnogorskim govorima u odnosu na njihovu međusobnu ujednačenost tako minorne da bi se svi ti govori mogli tretirati kao jedna cjelina.³⁰

Značajan dio monografije o „istočnocrnogorskome dijalektu“ zauzima odjeljak o poluglasnicima i alternantima *jata*. Naročito su vrijedna zapažanja o jatu, posebice danas, u vrijeme uspostavljanja crnogorskoga jezičkog standarda. „Prema onome kako celo pitanje (zamjene jata – prim. A. Č.) stoji u govorima istočnocrnogorskim zbog njegove jednostavnosti mnogo ga je zgodnije bilo iz njih uzeti za osnovicu književnoga jezika nego iz drugih dijalekata.“³¹ Kad se stanje u „istočnocrnogorskome dijalektu“ uporedi sa stanjem u „dijalektu Istočne Hercegovine“ Danila Vušovića, vidi se da ono gotovo u potpunosti odgovara normi koju je uspostavljao Vuk Karadžić. Izuzetak čini uglavnom samo nedosljedno sprovedena jotacija u toj normi. Da su današnji ekavski oblici tipa *prenos*, *prelaz* i sl. proizvod planskih uticaja i izmjena u jeziku, potvrđuje Stevanović u svojoj monografiji. Iako ne odbacuje mogućnost da je do pojave takvih ekavizama došlo, između ostaloga, analoškim putem jer su u pitanju imenice deverbativnoga porijekla, pa se tako osobina mnogobrojnije kategorije prenosila na malobrojniju, ipak naglašava da „primećuje se da je kod starijeg naraštaja, koji ne opšti s knjigom i manje

²⁸ Isto, str. 10. I ovde je riječ o poznatoj neutemeljenoj karadžićevsko-njegoševskoj identifikaciji pravoslavaca i štokavaca sa Srbima, na kojoj se nije potrebno zadržavati.

²⁹ Isto, str. 2–3.

³⁰ Isto, str. 5. Građom koju je publikovao Stevanović je u potpunosti potvrdio taj svoj stav, koji je ujedno i potvrda teze Vojislava P. Nikčevića o *koine* sloju crnogorskih govora. Naravno, takav stav nije odgovarao serbistici, pa ga recimo Drago Ćupić, zagovornik teze o nepostojanju crnogorskih govora kao cjeline, nije čak ni spomenuo u ovde citiranoj knjizi o životu i djelu Mihaila Stevanovića (iako u njoj ima i posebno poglavlje o dijalektološkim istraživanjima M. Stevanovića).

³¹ Isto, str. 21.

ima prilike da dolazi u dodir s pretstavnicima ekavskog izgovora, kod svih imenica bez razlike običniji dvosložni prefiks, a po tome bi se reklo da je davno utvrđeno pravilo dugo *ě=ije*, nešto ranije bilo u onim krajevima i idealno primenljivo.³² Takvo stanje potvrđuje brojnim primjerima: *prijelaz, prijestup, prijekor, prijeklad, prijedlog, prijegled, prijesad, prijenos, prijepek, prijepis, priješek, prijetop, priječer, prijevljes, prijevoz, prijegon, prijekop, prijelom, prijeboj*. U pridjevima nastalim od glagola prefiks je *pre-*: *prekrojen, prenešen, prevežen, preveden*, dok je u pridjeva izvedenih od imenica prefiks *prije-*: *prijestupan, prijekoran, besprijekoran*.³³

Ovaj osvrt svakako nije prilika da se ukaže na sve novine o crnogorskim govorima koje je Stevanović publikovao u monografiji o kojoj je riječ. Uostalom, on se osobinama crnogorskih govora posredno bavio i u monografiji o govoru Đakovice i u prikazima dijalektoloških studija svojih kolega i asistenata.³⁴ Biće dovoljno reći da je najveći broj osobina koje je opisao bio dotad u nepoznat ili nepotvrđen za tako široko područje. Pojava reduplikacije zamjenica, poremećen odnos upotrebe prijedloga uz instrumental socijativ i instrumental oruđnik, dosljednost jekavske jotacije, upotreba glasova *ś* i *ž* na cijelome terenu i frekventnost upotrebe glasa *z* (*dz*) te brojne druge i fonološke i morfonološke i morfološke i sintaksičke karakteristike bile su u većoj ili manjoj mjeri otkriće za ondašnju dijalektologiju.³⁵ Šteta je zato što nikad nije objavio najavljenju studiju o akcenatskome stanju u govorima svoga „istočnocrnogorskoga“ dijalekta, koja je – kako se to iz Beličeve recenzije vidi – bila završena još kad mu je doktorat objavljen.³⁶ Već je rečeno da je najveći značaj monografije u izvornosti i ispravnosti građe koju je publikovao, premda se pri akcentovanju primjera (a svi su mu primjeri akcentovani) isuviše povodio za piperskim akcentom bez obzira na to što je često riječ o mnogo široj oblasti od piperske. No na nekim mjestima kao da je Stevanović htio da po svaku cijenu opovrgne ranija mišljenja o već poznatim pojavama. Takvi su svakako njegovi stavovi o govoru podgoričkih muslimana, de polemiše

³² Isto, str. 23.

³³ Isto, str. 22.

³⁴ Videti: Drago Ćupić, „Govori Crne Gore u proučavanju Mihaila Stevanovića“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 125–132.

³⁵ O Stevanoviću kao dijalektologu pisao je i Drago Ćupić u pomenutome zborniku (videti: Drago Ćupić, „Govori Crne Gore u proučavanju Mihaila Stevanovića“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 125–132), no bez dublje analize stvarnih Stevanovićevih zasluga za crnogorsku dijalektologiju.

³⁶ U citiranoj Beličevnoj recenziji kaže se: „Očekujemo i iscrpnu akcentuaciju ovog govora koju smo u rukopisu imali prilike da vidimo“. – Aleksandar Belić, „Mihailo Stevanović: *Istočnocrnogorski dijalekat*“, *Izabrana dela Aleksandra Belića. O dijalektima*, tom X, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000, str. 364.

s Milanom Rešetarom osporavajući oblike koje je Rešetar zabilježio.³⁷ Bez obzira na jednu noviju, neuspjelu i prije svega ideološki motivisanu odbranu Stevanovića,³⁸ savremena istraživanja pokazala su da je Stevanovićeve polemike s Rešetarom u vezi s podgoričkim ikavizmom neutemeljena, kao i da uzrok toga ikavizma nije nekakvo namjerno izdvajanje od ostalih i povodenje za govorom bosanskih muslimana već autohtona fonološka pojava koja je dovela do procesa *ije > i*.³⁹ Uostalom, tu je neutemeljenost naslutio već Belić u citiranoj recenziji.

Umjesto najavljene monografije o akcentu „istočnocrnogorskoga dijalekta“⁴⁰ Stevanović je objavio samo opsežnu studiju o akcenatskome sistemu piperskoga govora.⁴¹ Bez namjere da ukazujemo na pojedinosti Stevanovićeve opisa, bitno je istaći da se u tome radu ne daje samo analiza piperskoga akcenta, već se može štošta saznati i o akcentu okolnih krajeva, prije svega onih koji su obuhvaćeni monografijom *Istočnocrnogorski dijalekat*, jer se autor često koristio uporednom metodom (osobito kad su u pitanju govori uz pipersku granicu, koji su više ili manje uticali na piperske akcente). Ukazujući na to da se piperski govor od ostalih crnogorskih govora razlikuje najviše po akcentu, Stevanović kaže: „Piperski govor, izuzetno po akcentu

³⁷ Videti: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, 105–140. i Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 25–26.

³⁸ Videti: Mihailo Šćepanović, „Naučnoistraživački pristup u dijalektološkim radovima Mihaila Stevanovića – pitanje metoda i terminološke aparature“, *Zbornik radova Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 207–212.

³⁹ Videti: Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, str. 60–73.

⁴⁰ Pojavom dviju zasebnih Rešetarovih knjiga o štokavskome dijalektu i akcentima štokavskoga dijalekta ustalila se „česta praksa da se akcentuacija i 'ostale' pojave izlažu u dve posebne monografije. Nema teorijskih razloga koji bi iziskivali taj postupak, ali nema ni takvih koji bi odlučno govorili protiv njega. Pravi motivi leže u oblasti tehničkih okolnosti. Iscrpna studija o nekom govoru obuhvata po pravilu više stotina strana i obično nije jednostavno naći odjednom sredstva za štampanje takvog rada, niti su sveske periodičnih publikacija uvek dovoljno obimne da bi se u njih mogla smestiti tolika monografija. U takvim slučajevima opis akcentuacije je onaj deo sadržine koji se najlakše može izdvojiti kao posebna celina.“ – Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Zbornik Crnogorski govori*, CANU, Titograd, 1984, str. 34–35. Ako se zna da je Stevanovićev opis akcenata piperskoga govora čekao dvije godine na objavljivanje u *Srpskom dijalektološkom zborniku* (prihvaćen je 1938. godine, a objavljen 1940), onda je možda razlog izostanka cjelokupnoga akcenatskoga opisa upravo u onome o čemu piše Ivić. A ako se morao opredijeliti za jedan dio, onda je lako zaključiti zašto je odabrao piperski – ne samo što mu je pripadao, no i zato što se piperski govor upravo po akcentu odlikuje od ostalih govora crnogorskih.

⁴¹ Mihailo Stevanović, „Sistem akcentuacije u piperskom govoru“, *Srpski dijalektološki zbornik*, X, Beograd, 1940, str. 69–184.

svome, dosta se razlikuje od njemu srodnih a perifernih govora crnogorskih, u koje prodiru osobine akcenta drugih dijalekata našeg jezika.⁴² Nema u toj Stevanovićevoj studiji uopštene priče o prirodi akcenta niti zadržavanja na opštijim pojavama. On govori samo o odlikama piperskoga akcenta u pojedinim kategorijama riječi – u odnosu na okolne crnogorske govore, u odnosu na tzv. stariju novoštokavsku akcentuaciju i u odnosu na Karadžićev i Daničićev akcenat. „Sudeći i po akcentu i po kvantitetu može se reći da se piperski govor, sa možda još kojim od govora crnogorskih, već skoro 3-4 veka razvija u zasebnom pravcu i nezavisno od novijih dijalekata srpskohrvatskih. Dok su govori dva velika, piperskom srodna i neposredno ili posredno susedna plemena, Bjelopavlića i Vasojevića bili pod uticajem novijih govora, te ne znaju za uzlazne akcente i mnoge novoobrazovane dužine, – piperski govor nije zahvatila nijedna od ovih važnih osobina.“⁴³ Nakon te uopštene napomene on prelazi na analizu i opis konkretnih akcenatskih osobina – po vrstama riječi, čime opis oslobađa nebitnih detalja.⁴⁴

Još kao gimnazijski profesor, pred odbranu doktorata, Stevanović je objavio *Glavne dijalekatske crte vasojevičkog govora*.⁴⁵ Taj je rad nastao na osnovu njegova dvonedeljnoga boravka u vasojevičkome kraju. Obišao je „Gusinje i Plav sa susednim selima Brezovicom i Vojnoselom (ostala sela u toj okolini nisu za mene u ovom pogledu predstavljala nikakav interes, jer su naseljena pretežno muslimanskim življem, a ovo je tek od pre koju deceniju počelo da upotrebljava i naš jezik pored arbanaškog, kojim se i danas radije služi), Veliku, Ulotinu, Seoce, Sućesku, Andrijevicu, Cecune, Konjuhe, Božiće, Kralje, Prisoje, Slatinu, Trešnjevo i Trepču u andrijevičkom i – Viničku, Buče, Donju Ržanicu, Berane, Lubnicu, Budimlje, Petnjik, Rovca i Policu u beranskom srezu.“⁴⁶ Ističući zatvorenost navedenoga prostora visokim planinama prema svim stranama, osim prema Sandžaku, Stevanović kaže da ta zatvorenost ipak nije uslovila velike razlike vasojevičkih govora od ostalih crnogorskih govora niti je otvorenost prema Sandžaku imala većega uticaja na govore jer su Vasojevići „do poslednjih ratova“ bili upućeni samo na Crnu Goru. Uzrok uklapanja vasojevičkih govora u opštecrgorsku jezičku sliku

⁴² Isto, str. 70.

⁴³ Isto, str. 71.

⁴⁴ U novije vrijeme rečena Stevanovićeva studija poslužila je za komparativnu analizu – današnje stanje akcenatskoga sistema Pipera u odnosu na Stevanovićev opis. Videti: Miodrag Jovanović, „Sistem akcentuacije u govoru Pipera – od Stevanovićevog opisa do savremenog stanja“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 133–146.

⁴⁵ Mihailo Stevanović, „Glavne dijalekatske crte vasojevičkog govora“, *Zadužbina Luke Čelovića Trebinjca*, Beograd, 1933/34, str. 188–191

⁴⁶ Isto, str. 188.

on prije svega vidi u porijeklu stanovništva. „To stanovništvo ovde nije starije od dvesta i nekoliko desetina godina, a došlo je ovamo s juga i zapada, preko Komova i Trešnjevika.“⁴⁷ Stevanović je naveo 12 glavnijih osobina koje vasojevičke govore vežu s ostalim govorima „istočnocrnogorskoga dijalekta“: specifičan izgovor nekadašnjega poluglasnika, jekavska jotacija, *j* umjesto finalnih *đ* i *ć*, nepoznavanje glasa *h*, *ote* umjesto *hoće* u 3. l. mn. prezenta, kraći oblik infinitiva, genitiv mn. umjesto lokativa mn. uz prijedlog *po*, oblici *mene*, *tebe*, *sebe* u dativu, oblici *ni* i *vi* te *ne* i *ve* umjesto *nam* i *vam* – *nas* i *vas*, padežne specifičnosti, starija akcentuacija. Pojavu dugouzlaznoga akcenta navodi kao osnovnu opštu crtu po kojoj se vasojevički govori izdvajaju od ostalih istočnocrnogorskih govora, ali tu pojavu ne tumači kao autohtonu na vasojevičkome prostoru (što je i logično), već kao prenesenu iz onih crnogorskih krajeva u kojima se taj akcenat ranije bio razvio. Specifičnosti unutar vasojevičkih govora najviše se tiču govora plavsko-gusinjske oblasti. No ni te specifičnosti nijesu diferencijalne u odnosu na sve ostale crnogorske govore. Riječ je prije svega o neutralizaciji razlike između *l* i *lj* i nazalnost poluglasnika u krajnjem otvorenom slogu riječi. No „obe te osobine karakterišu govor crnogorskog plemena Kuća, odakle, skoro i bez razlike vere, celo ovdašnje stanovništvo vodi svoje poreklo.“⁴⁸ Koliko je uticaj srpskih govora (iz Sandžaka) bio zanemarljiv u spontanome razvoju vasojevičkih govora, toliko je on u Stevanovićevo vrijeme već počeo bio uzimati maha, prije svega putem školstva. „Posljednjih godina, kad je sav svet, kao nigde drugo, povrveo u školu, da svaka kuća ima po jednog i po nekoliko intelektualaca knjiga i škola igraju ovde ogromnu ulogu i jezik naglo menja svoju fizionomiju. Imao sam prilike da na mnogim mestima kod sedamdesetogodišnjih staraca čujem ekavizme, koji su, naravno, kao i mnogo drugih pojava, knjiški i veštački, pa otuda za dijalektologiju beznačajni.“⁴⁹ Navedeno Stevanovićevo uzgredno tumačenje pojave ekavskih oblika, beznačajnih u njegovo vrijeme, danas je od posebna značaja za našu dijalektologiju jer se njime mogu opovrći neka savremena tumačenja ekavskih oblika kao autohtonih u Crnoj Gori.

Ne manje važan doprinos montenegristici od onoga o kojemu je dosad bilo riječi Stevanović je dao u oblasti njegošologije. Istina, i u toj je oblasti on, kao i u dijalektološkim studijama, prije svega serbokroatist koji je platio danak tradicionalističkome shvatanju da je kompletno crnogorsko nasljeđe dio srpskoga korpusa. No izvan toga njemu se ni u njegošologiji nema što zamjeriti. Naprotiv. Ne samo što je primjere iz Njegoševa jezika uveliko koristio za potkrepljivanje pravila datih u svojoj već pominjanoj dvotomnoj

⁴⁷ Isto, str. 188.

⁴⁸ Isto, str. 190.

⁴⁹ Isto, str. 191.

gramatici srpskohrvatskoga jezika i u školskim gramatikama, već se Njegošem bavio i u posebnim radovima i studijama, među kojima se, kako je već rečeno, izdvajaju dvije monografskoga karaktera *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*⁵⁰ i *O jeziku Gorskog vijenca*.⁵¹ Stogodišnjica Njegoševe smrti bila je glavni povod za Stevanovićevu ozbiljnije bavljenje Njegoševim jezikom. Tada je bio angažovan na pripremi cjelokupnih djela njegovih „u saradnji sa četvoricom svojih kolega (Radovanom Lalićem, Radosavom Boškovićem, Vidom Latkovićem i Nikolom Banaševićem – prim. A. Č.), stručnjaka za književnost i jezik, u kome društvu je bilo veliko zadovoljstvo raditi, jer su svi podjednako, reklo bi se, za taj posao bili izuzetno zainteresovani.“⁵² U okviru toga Stevanović je s Nikolom Banaševićem priredio *Svobodijadu* i *Glas kamenštaka*, a s Radovanom Lalićem *Lažnoga cara Šćepana Malog*, *Pjesme*, *Luču mikrokozma*, *Prozu* i *Prijeводе*.⁵³ Tri godine nakon proslave izašao je njegov i Boškovićev rječnik uz Njegoševa cjelokupna djela.⁵⁴ Međutim, kako sam Stevanović kasnije priznaje, taj je rječnik bio vrlo ograničene vrijednosti jer je građa za nj bila nebrižljivo prikupljena.⁵⁵ To je i bio glavni motiv da sa saradnicima krene u izradu potpunoga (dvotomnoga) rječnika Njegoševa jezika, đe je on bio ne samo autor no i urednik, a koji je objavljen gotovo 30 godina nakon onoga s Boškovićem.⁵⁶ I, kako sam kaže, rad na tome rječniku zahtijevao je dvije-tri godine potpune posvećenosti Njegoševoj leksici, a nakon toga se – prirodno – još bolje upoznao s Njegoševim jezikom uopšte. Radi potpunije upućenosti u osobine Njegoševa jezika, a u nedostatku literature onoga vremena, obilazio je i Njeguše.⁵⁷ Naravno, taj dvotomni rječnik neuporedivo je vredniji od onoga iz 1954. godine, koji je bio neka vrsta pojašnjenja uz cjelokupna djela Njegoševa. Glavne manjkavosti njegove ogledaju se opet u tome što je pri tumačenju Njegoševe

⁵⁰ Mihailo Stevanović, *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. CDXCIII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 27, Beograd, 1976.

⁵¹ Mihailo Stevanović, *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. DC, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 41, Beograd, 1990.

⁵² Isto, str. 4.

⁵³ Drago Čupić, „Prvorazredni nješkoolog“, In: *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000, str. 112.

⁵⁴ Mihailo Stevanović & Radosav Bošković, *Rečnik uz celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, Obod – Cetinje & Prosveta – Beograd, 1954.

⁵⁵ Mihailo Stevanović, *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. DC, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 41, Beograd, 1990, str. 5.

⁵⁶ Mihailo Stevanović i saradnici, *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knj. prva (A – O), knj. druga (P – Š), SANU – CANU – Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.

⁵⁷ Videti: Mihailo Stevanović, *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. DC, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 41, Beograd, 1990, str. 3–5.

leksike Stevanović faktički polazio od zablude da je Njegoš dijalektalni srpski pisac, pa su se u *Rečniku* našle i one riječi kojima ni za prosečnu crnogorsku čitalačku publiku, na primjer, nijesu potrebna objašnjenja, ili koje u Crnoj Gori ni onoga ni sadašnjega vremena nemaju alternativu (objašnjavane su čak i riječi poput *ded*, *de*, *devojka* i sl.). Nije manji nedostatak ni u selektivnome pristupu ekscerpiranja leksike iz Njegoševih pisama. Naime, Stevanović se nije odlučio da objasni leksiku iz svih onda poznatih Njegoševih pisama, već samo iz izbora koji je objavila *Prosveta*. Opravdanje za to našao je u činjenici da Njegoš nije autor svih tih pisama. No bilo bi mnogo bolje da su u taj rječnik ušle samo riječi iz onih pisama za koja se sa sigurnošću može utvrditi da su pisana Njegoševom rukom. Ni uzimanje leksike iz *Ogledala srpskoga*, iako i sam u predgovoru *Rečnika* naglašava da je poznato da je sasvim neznatan dio tih pjesama plod Njegoševa autorstva, nema opravdanja – bez obzira na to što se Stevanović poziva na činjenicu da je Njegoš bio redaktor koji je dao konačan oblik *Ogledalu*. Neobičan je i postupak akcentuacije Njegoševe leksike za koju Stevanović nije mogao naći nikakvu potvrdu jer su sve riječi akcentovane u skladu s pravilima standardne akcentuacije. No, bez obzira na sve navedene manjkavosti, izrada tako obimnoga rječnika pisca koji se oslanjao ne samo na crnogorski koine i njeguško-cetinjske specifičnosti, no i pisca koji nije bježao od svakovrsnih uticaja – od crkvenoslovenskih do turskih, – svakako da predstavlja poduhvat. Ako bi se danas, u svijetlu novih saznanja iz oblasti njegošologije i bez tradicionalističkih opterećenja u filologiji, prišlo izradi potpunoga rječnika Njegoševa jezika, Stevanovićev bi *Rečnik* bio nezaobilazno pomagalo u tome poslu. On je bio izuzetno dobro upućen u osobine Njegoševa jezika i osobine crnogorskih govora, a imao je i bogato leksikografsko iskustvo kojim se nijedan jezikoslovac našega vremena ne može pohvaliti.⁵⁸

Višedecenijsko bavljenje Njegošem, ozbiljnije započeto povodom jubilarne 100-godišnjice smrti, kulminiralo je dvijema pomenutim monografijama. Obje su nastale u poodmaklim godinama Stevanovićevim i predstavljaju svojevrstan pregled dotadašnje filološke njegošologije, a nerijetko i arbitražu u nemalome broju nerazjašnjenih pitanja i komentara. Stevanović objašnjava „respektujući mišljenja svojih prethodnika i svih komentatora, ali rijetko izostane autorski komentar ili sumnja. Uspio je pretresti sve komentare i sve one koji su na bilo koji način i bilo kojim povodom govorili o istom stihu. I rijetko je ko prošao tako što je njegovo mišljenje prihvaćeno u cjelosti i tako uključeno u Stevanovićev sistem razmišljanja. Svakome je rečeno za ono što je naučno neosnovano i neprihvatljivo. (...) Gotovo svaki

⁵⁸ Videti: Milorad Dešić, „Mihailo Stevanović kao leksikograf“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 267–273.

put se daje vlastito rešenje, a ono se teško ili nikako ne može ni u detalju osporiti.⁵⁹ Stevanovićovo bavljenje njegologijom zavređuje posebnu studiju. Tim dijelom njegova doprinosa montenegristici, osim citiranoga teksta Draga Čupića, bavili su se Branislav Ostojić⁶⁰ i Radmilo Marojević,⁶¹ koji na konkretnim primjerima pokazuje metodologiju rada Mihaila Stevanovića i njegove zaključke upoređuje sa zaključcima prethodnika.

Cilj ovoga rada nije bio da se da svestrani osvrt na doprinos montenegristici Mihaila Stevanovića, nesumnjivo najznačajnijega i najplodnijega serbo-kroatiste kojega je dala SFRJ. U njegovo vrijeme Crna Gora nije imala svojih naučnih institucija. Radio je i živio izvan domovine, ali se njome posredno ili neposredno cijeloga života bavio. Formalno Mihailo Stevanović nije bio montenegrinac, ali je svojim studijama i monografijama iz oblasti crnogorske dijalektologije i njegologije trajno zadužio montenegristik. Nijedan današnji dijalektolog ne može pristupiti opisu crnogorskih govora bez poziva na njegovu studiju *Istočnocrnogorski dijalekat*; nijedan leksikograf ne može pristupiti obradi Njegoševе leksike bez korišćenja njegova *Rečnika Njegoševa jezika*; nijedan njegolog ne može raditi komentare i objašnjenja *Gorskoga vijenca* bez korišćenja njegovih dviju monografija na tu temu.

Citirana literatura

- Barić, H.: „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159–160.
- Belić, Aleksandar: „Mihailo Stevanović: *Istočnocrnogorski dijalekat*“, *Izabrana dela Aleksandra Belića. O dijalektima*, tom X, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.
- Čirgić, Adnan: „Doprinos Danila Vušovića montenegristici“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 487–496.
- Čirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007.

⁵⁹ Branislav Ostojić, „Njegošovo djelo u jezičkim i leksičko-semantičkim tumačenjima Mihaila Stevanovića“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 65.

⁶⁰ Isto, str. 59–69.

⁶¹ Radmilo Marojević, „Mihailo Stevanović kao njegolog“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 153–173.

- Ćupić, Drago: „Govori Crne Gore u proučavanju Mihaila Stevanovića“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 125–132.
- Ćupić, Drago: *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000.
- Dešić, Milorad: „Mihailo Stevanović kao leksikograf“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 267–273.
- Ivić, Pavle: „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, Zbornik *Crnogorski govori*, CANU, Titograd, 1984.
- Jovanović, Miodrag: „Sistem akcentuacije u govoru Pipera – od Stevanovićevog opisa do savremenog stanja“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 133–146.
- Majić, Petar: „Zetska ravnica, njen geografski položaj“, *Glas Crnogorca*, br. 22, 1. 6. 1902, str. 2.
- Marojević, Radmilo: „Mihailo Stevanović kao njegošolog“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 153–173.
- Mršević–Radović, Dragana: „Bibliografija profesora Mihaila Stevanovića“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XLVII, Beograd, 1991, str. 5–28.
- Ostojić, Branislav: „Njegoševo djelo u jezičkim i leksičko-semantičkim tumačenjima Mihaila Stevanovića“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odjeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002, str. 59–69.
- Rešetar, Milan: *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.
- Stanojčić, Živojin: „Hommage Mihailu Stevanoviću“, Zbornik radova *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 11–15.
- Stevanović, Mihailo & Bošković, Radosav: *Rečnik uz celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, Obod – Cetinje & Prosveta – Beograd, 1954.
- Stevanović, Mihailo i saradnici: *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knj. prva (A – O), knj. druga (P – Š), SANU – CANU – Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- Stevanović, Mihailo: „Glavne dijalekatske crte vasojevičkog govora“, *Zadužbina Luke Ćelovića Trebinjca*, Beograd, 1933/34, str. 188–191.
- Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 1–129.

- Stevanović, Mihailo: „Sistem akcentuacije u piperskom govoru“, *Srpski dijalektološki zbornik*, X, Beograd, 1940, str. 69–184.
- Stevanović, Mihailo: *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. CDXCIII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 27, Beograd, 1976.
- Stevanović, Mihailo: *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Posebna izdanja, knj. DC, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 41, Beograd, 1990.
- Šćepanović, Mihailo: „Naučnoistraživački pristup u dijalektološkim radovima Mihaila Stevanovića – pitanje metoda i terminološke aparature“, *Zbornik radova Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Podgorica, 2002, str. 207–212.
- Vušović, Danilo: „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.
- *Zbornik radova Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića*, CANU, Naučni skupovi, knj. 59, Odeljenje umjetnosti, knj. 21, Podgorica, 2002.

Adnan ČIRGIĆ

MIHAILO STEVANOVIĆ'S CONTRIBUTION TO MONTENEGRISTICS

On the occasion of 110 years since the birth of Mihailo Stevanović, the author of this paper provides a brief overview of his contribution to Montenegristics. Stevanović was one of the first researchers of the Montenegrin speech patterns, and a renowned university professor, studying, inter alia, Njegoš's language. In addition, Stevanović was one of the most active linguists (in ex-Yugoslavia) with regard to the preparation of the *Orthography of the Serbo-Croatian Language* as well as the other tasks within the process of standardization of the Serbo-Croatian language, which, however, remains beyond the scope of this paper.

Key words: *Mihailo Stevanović, Montenegrin speech patterns, Njegošology, Montenegristics*

UDK 821.163.4.09(497.16)

UDK 821.163.3.09Radičeski N.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

aleksandar.radoman@icjk.me

CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST U INTERPRETACIJI NAUMA RADIČESKOGA

U ovome prilogu dat je osvrt na doprinos makedonskoga historičara književnosti Nauma Radičeskoga književnoj montenegristici. Radičeski se crnogorskim književnim temama i odnosima crnogorske i makedonske književnosti bavi već pune tri decenije i tim je problemima posvetio brojne studije, oglede i osvrte objedinjene knjigom *Analitički refleksii* 2007. godine. Autor priloga ukazuje na raspon interesovanja Radičeskoga koji se kreće od klasika crnogorske književnosti XIX vijeka, Petra II Petrovića i Marka Miljanova Popovića, do savremenih pisaca, poput Sretena Perovića i Mirka Rakočevića. Po širini interesovanja i tema kojima se bavio, Naumu Radičeskome pripada posebno mjesto u krugu inostranih montenegrista.

Ključne riječi: Naume Radičeski, montenegristica, istorija književnosti, komparatistika, recepcija

Crnogorska književnost oduvijek je privlačila pažnju inostranih filologa i kritičara. Bilo da je riječ o autorima koji su se bavili problemima usmene književnosti, poput Vuka Stefanovića Karadžića ili B. N. Putilova, onima brojnijima koji su pažnju posvećivali Petru II Petroviću Njegošu, poput P. A. Lavrova, Milana Rešetara, Alojza Šmausa, Edvarda Goja, Mišela Obena, Jovana Deretića ili Vladimira Osolnika, bilo, pak, autorima koji prate recentne tokove savremene crnogorske literature, kao što su u novije vrijeme Jakov Sabljčić, Davor Beganović ili Saša Ćirić, rezultati njihova istraživanja pribraja se dragocjenome nasljeđu književne montenegristike. Ipak, većina njih pokazivala je naučno interesovanje za ograničen broj fenomena vezanih za crnogorsku književnost, mahom za poetiku jednog pisca ili književnoistorijske specifičnosti jednog perioda i literarnoga modusa. Rijetki su oni koji su se posvetili izučavanju širega korpusa crnogorske književnosti, odnosno svoje

istraživanje usmjerili na veći broj autora i književnih fenomena koji pripadaju razuđenome i bogatome fondu crnogorske književnosti. Posebno mjesto u tome društvu probranih pripada makedonskome književnom historičaru Nau-mu Radičeskome.

Naume Radičeski rođen je 1953. godine u Dabovu (Mešešta) kod Ohrida. Osnovnu školu završio je 1968. u Dabovu, a srednju 1972. u Ohridu. Na Filološkome fakultetu u Skoplju 1975. godine završio je studije Istorije jugoslovenske književnosti, a na Filozofskome fakultetu u Skoplju paralelno je studirao Istoriju umjetnosti s arheologijom. Na Filološkome fakultetu *Blaže Koneski* u Skoplju, na kome radi skoro tri decenije, magistrirao je (1981) i doktorirao (1990), a sad je redovni profesor Savremenih južnoslovenskih književnosti. Umjetnička, kritičarska i naučnoistraživačka aktivnost Radičeskoga je raznovrsna: poezija, književna i likovna kritika, književna istorija, esejistika itd. Njegova pojedina pjesnička djela, kritičko-esejistički tekstovi i članci iz nauke o književnosti prevedeni su i na druge jezike. Sam on prevodi s drugih južnoslovenskih jezika. Osim makedonske književnosti u prošlosti i u savremenosti, njegova naučna preokupacija su osobito zajedničke teme iz južnoslovenskoga književnog konteksta kao što su makedonske teme u drugim južnoslovenskim književnostima, rad Makedonaca koji su u prošlosti stvarali književna djela na drugim južnoslovenskim jezicima i dr. Učestvovao je u uređivanju novina i časopisa kao što su *Literturen zbor*, *Stožer* i dr. Sastavljač je nekoliko izbora iz makedonske književnosti, kakav je *Dvaneset vekovi makedonska književnost* (1997). Autor je poetskih knjiga: *Postoenja i motivi* (1975), *Svetol tažen vik* (1984), *Kontrasti* (1992), *Preobraženje čovekovo* (2001) i *Astralni proekcii* (2008, 2012), kao i knjige kritičko-esejističke i naučnoistraživačke proze: *Kritički interpretacii na mladata makedonska literatura* (1983), *Relacii i kontinuitet* (1996), *Metamorfosi* (1999), *Vreme bez zbor* (2000), *Patišta i krstopati niz južnoslovenskite kniževnosti* (2004), *Literaturna raskrsnica* (2006), *Analitički refleksii* (2007), *Literaturnite pogledi na Dimitar Mitrev* (2009), *Pred alfa i pred delta* (2011) i *Slovenska alka* (2012).¹

Crnogorskim književnim temama Radičeski se bavi gotovo već pune tri decenije, publikujući studije, oglede i osvrte u kojima se pozabavio različitim aspektima literature, od analiza poetike i motivike pojedinih značajnih pisaca, preko komparatističkih makedonsko-crnogorskih paralela, sve do pitanja recepcije crnogorske i makedonske književnosti. Ti su radovi

¹ Bio-bibliografski podaci preuzeti iz: „Био-библиографска белешка“, u knjizi: Науме Радически, *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Скопје, 2007, str. 142.

sakupljeni u knjizi *Analitički refleksii* 2007. godine, ali je njih nekoliko publikovano i nakon izlaska te knjige. Zanimanja Radićeskoga za crnogorsku književnu problematiku okvirno se mogu podijeliti u tri cjeline. Prva cjelina sadrži devet kraćih književnoistorijskih studija o nekoliko značajnih pojava crnogorske književnosti, od osvrta na pojedine segmente djela Petra II Petrovića Njegoša, Mihaila Lalića, Dušana Kostića, Aleksandra Ivanovića i Čeda Vukovića do analitičkoga uvida u djelo pisca mlađe generacije, Mirka Rakočevića. Drugoj cjelini pripadaju prilozi o Makedoniji i makedonskim motivima u djelima crnogorskih pisaca Mihaila Lalića, Radovana Zogovića, Dušana Kostića, Čamila Sijarića, Radivoja Lole Đukića i Sretena Perovića. Treću cjelinu čine prilozi raznorodne sadržine i profilacije, mahom prikazi i osvrti na djela, bilo umjetničkoga bilo književnokritičkoga sadržaja, kojima je zajednička poveznica makedonsko-crnogorski kulturni kontekst i odnosi. Ako se svojim makedonističkim angažmanom Radićeski, po riječima Metoda Manova, nametnuo „kao jedan od uspješnijih hroničara i ocjenjivača savremene makedonske književnosti“², njegov rad iz oblasti književne montenegrizike obilježava raznolikost interesovanja i rafinirani analitički postupak kojim savremenome recipijentu nudi nove, suptilne uvide u osobeni svijet književnoumjetničkoga teksta.

OsobenomjestoukorpusumontenegrističkihradovaNaumaRadićeskoga pripada studijama o velikome crnogorskom pjesniku i najznačajnijem predstavniku južnoslovenskoga romantizma, Petru II Petroviću Njegošu. Radovima u kojima propituje različite aspekte Njegoševa stvaralaštva, odnosno uticaj i recepciju njegova djela, „Istorijski nivo i horizonti *Gorskoga vijenca*“, „Andrić, Njegoš i 'bogumilska' Bosna“ i „Njegoševske inspiracije Radovana Zogovića“, Radićeski je dao značajan doprinos njegologiji.

Polazeći od premise da *Gorski vijenac* predstavlja ne samo kreativnu sintezu Njegoševa individualnog stvaralačkoga i misaonoga iskustva, već i sintezu cjelokupne crnogorske kulturne tradicije do sredine XIX vijeka, te da je riječ o – po formi dramskome, a po suštini misaonome spjevu, Radićeski u studiji „Istorijski nivo i horizonti *Gorskoga vijenca*“ uočava i analizira različite istorijske nivoe sadržane u *Gorskome vijencu*. Prvi sloj koji uočava jeste nivo opjevanoga istorijskog događaja, sporne autentičnosti, drugi sloj je nivo aktuelnoga pjesnikova vremena, potom slijedi njima paralelan opšti, univerzalni nivo, čija je manifestacija narodni kolektiv, te četvrti, nadistorijski nivo, nadnivo, koji se stapa s Njegoševim beskrajnim istorijskim i vremen-skim, koliko i kosmološkim horizontima. Svoju instruktivnu studiju Radićeski zaključuje riječima: „Filozofu s kosmološkim predispozicijama, pjesniku s

² Методи Манев, „Помеѓу сонот и јавето“, *Современост*, br. 1–3, Skopje, 2000, str. 141.

predispozicijama za jedan epski zahvat, ali ne epičaru u pravome smislu riječi, pjesniku koji zna da će samo lirskim elementima udahnuti pravi život svojim junacima, dramska forma i radnja pokazali su se kao pretijesni za pothvat i ideju da se istorija sažme u jednu zamišljenu scenu i da se ta istorijska scena fiziozofski osmisli, promisli i misaono prozre. Odstupajući od forme, Njegoš je stvorio djelo koje je u svemu veličanstveno, veličanstveno i po odstupanju, i po objedinjavanju formi. No, odstupanje koje se odnosi na formu vjerovatno je samo rezultat autorovih složenih odstupanja od uobičajenoga umjetničkog načina predstavljanja kreativne veze umjetnosti s prošlošću i sa savremenošću, s istorijom, s vremenom.³

U radu „Andrić, Njegoš i 'bogumilska' Bosna“ Radićeski osvjetljava poziciju Iva Andrića, kao kreativnoga analitičara čovjeka, prostora i vijeka, života i istorije, i njegove *velike sinteze* koja je sinonim za spajanje, ali i sučeljavanje Istoka i Zapada, potom ga komparirajući s pandanom i prethodnikom iz XIX vijeka – Petrom II Petrovićem Njegošem. Radićeski primjećuje da je Andrić neizbježno upućen na analitički dijalog s Njegošem, te da je on za njega trajna i latentno moćna preokupacija, podsećajući na riječi Pavla Zorića da su Njegoš i Andrić postali saputnici. Ukazujući na Bosnu kao Andrićev opsesivni hronotop, topos obilježen trajnom istorijskom traumom, Radićeski primjećuje da se Andrićeva filozofija istorije ipak ne može svesti samo na promišljanja o Bosni i njenome istorijskome usudu, već se mora postaviti u širi kulturološki i civilizacijski, južnoslovenski i balkanski kontekst. S tim u vezi Radićeski skreće pažnju na misaonu okupaciju mladoga Andrića Crnom Gorom i Njegošem kao emanacijom otpora i slobodarstva. Radićeski analizira prisustvo predosmanlijskih, bogumilskih slojeva kako u Andrićevim neumjetničkim spisima, pismima i disertaciji, tako i njihovo nagoviješteno, prigušeno i još uvijek nedovoljno ispitano prisustvo u njegovoj umjetničkoj prozi. Vraćajući se temi odnosa Njegoša i Andrića on suptilno analizira sve sličnosti i razlike zajedničke ideje jugoslovenstva koje proishode iz njihova književnoga djela, ali i političkoga djelovanja, akcentujući u literaturi podrobnije ispitane tragove bogumilskoga, odnosno neomanihejskoga nasljeđa u Njegoševu djelu. Nakon što je preciznom analizom ukazao na bogumilske, odnosno krstjanske elemente bosanske tradicije koja je morala ostaviti traga i na Andrića, te toga pisca, njegove ideje i filozofiju istorije sučelio s velikim prethodnikom, Njegošem, Radićeski u zaključku rada konstatuje: „Moramo, na kraju, kazati da u njegovoj (Andrićevoj – A. R.) *velikoj sintezi* prepozna-

³ Науме Радически, *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Скопје, 2007, стр. 14. Сви citati i naslovi tekstova Nauma Radićeskoga ovde su dati u prijevodu Marine Markoske.

jemo komponentu njegova ličnog iskustva i njegove ličnosti koja je produkt, derivat i nosilac reliktnih znakova i ideja, ali i jednu važnu komponentu utkanu na najtajanstveniji način, a to je čutljiva, tajanstvena mudronosna tradicija predosmanlijske, ako ne bogumilske, tada krstjanske Bosne.“

Studija „Njegoševske inspiracije Radovana Zogovića“ posvećena je najbuntovnijem crnogorskom pjesničkomu glasu XX vijeka, Radovanu Zogoviću, s posebnim osvrtom na pjesničku, filozofsku i etičku dimenziju njegova djela upoređenu s poetskim djelom Petra II Petrovića Njegoša. Radićeski se ne zadržava samo na notiranju motivskih paralela i srodnosti između dva pjesnika, nego teži da proдре u imanentnost, u prirodu i specifičnosti Zogovićeva prkosnog poetskoga govora, koji će kasnije sve više biti usmjeren na kontemplaciju i misaonost. U toj studiji ponuđen je cjelovit pregled pjesničkoga razvoja Radovana Zogovića, od početne, socijalno-revolucionarne faze, pa sve do posljednjih pjesničkih ostvarenja, kao i prešek Zogovićeva pripovjednog i kritičko-esejističkog opusa, te uočeno prisustvo Njegoša u raznim pojavnim vidovima, s više ili manje intenziteta, češće u ulozi pandana ili antipoda nego imitatora, u svim fazama Zogovićeva pjevanja i mišljenja. Svoju iscrpnu i analitički izvanredno potkrijepljenu studiju Radićeski zaključuje riječima: „Formiran koliko na narodnoj poeziji toliko i na Njegoševu *Gorskome vijencu*, kao i Njegoš, i Zogović uvijek ima ulogu ne samo kritičara, nego i savjesti svoga vremena, pa čak i ulogu prepoznatljivoga i izvanredno oštrog kritičkog duha toga vremena. Naravno, gledano spolja, sa strane. Gledano iznutra, pak, gledano iz neke suptilnije odabrane posmatračko-analitičke pozicije u samome njegovu djelu, morali bismo da primijetimo da otkrivanje pjesnikova primarnog duševnog stanja, jedan mogući psihogram, određuje Zogovića iz jedne neuporedivo teže i nesprovodljive pozicije čovjeka koji boluje protivrječnosti velikoga vijeka. Odatle i skoro bezrezervno prihvatanje stava da se u poeziji Crnogoraca može biti rangiran odmah poslije Njegoša, đe ga je analitički pozicionirao njegov sunarodnik i savremenik Radonja Vešović, još prije četiri decenije.“⁴

U književnokritičkom i književnoistorijskome opusu Nauma Radićeskoga najzastupljeniji crnogorski pisac XX vijeka svakako je Dušan Kostić. Njegovu pjesničkomu opusu Radićeski je posvetio nekoliko kraćih studija i prikaza nastalih u rasponu od dvadesetak godina, „Vrijeme u poeziji Dušana Kostića“, „Meditransko-lovcenska sinteza u poeziji Dušana Kostića“, „Dušan Kostić i Makedonija“ i „Pjesnik Mediterana“. Već je prva opsežnija od tih studija, „Vrijeme u poeziji Dušana Kostića“, nastala 1988.

⁴ Науме Радически, „Његошевските инспирации на Радован Зоговиќ“, *Njegoševi dani 3. Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2011, str. 111.

godine, ponudila sveobuhvatnu sliku Kostićevih tematsko-motivskih preokupacija i poetičkih specifičnosti. Polazeći od širega plana ukupnoga pjesnikova opusa, Radičeski se u toj studiji fokusira na pojedinačni problem – status vremena, osobito u Kostićevu poetskome krugu s motivima iz prošlosti, u kojemu Radičeski detektuje jedan individualni, lirski, ali i filozofski dijalog s vremenom. Suptilne analize Kostićeve poezije, Radičeski usmjerava na propitivanje i odgonetanje filozofsko-egzistencijalističkih aspekata njegova stvaralaštva, prateći Kostićev pristup fenomenu vremena u različitim etapama njegova pjesničkoga sazrijevanja, posvećujući posebnu pažnju Kostićevu okretanju Njegošu i njegoševskim inspiracijama njegove poezije. Svoju iscrpnu analizu vremena u poeziji Dušana Kostića Radičeski zaključuje opaskom da je pjesnikova preokupacija vremenom ipak ispunjena poetskom vizijom čovjeka i dodaje da „u poeziji Dušana Kostića čovjek nije van vremena, već je u njemu, vrijeme nije van čovjeka nego je njegov možda najsušastveniji element.“⁵ Ako je u središtu pažnje u prvoj studiji o Kostiću bio fenomen vremena, u drugoj opširnijoj studiji, nastaloj dvadeset godina kasnije, „Mediterransko-lovcenska sinteza u poeziji Dušana Kostića“, Radičeski će svoj analitički nerv usmjeriti na fenomen prostora, ili još preciznije mediteransko-lovcenski, odnosno crnogorski hronotop u poeziji Dušana Kostića, primjećujući kako je njegovo prisustvo dominantno u završnim fazama Kostićeva poetskoga opusa, dok je u ranoj fazi, đe dominiraju revolucionarne i ratne teme, bilo potisnuto aktuelnošću borbene motivike i topografije. Jadransko-crnogorska ili lovcensko-mediteranska sinteza, po riječima Radičeskoga, opsesivni je, najširi i značenjski najdublji pjesnički hronotop u zreloj, već oformljenoj fazi Kostićeva stvaralaštva. Radičeski posebnu pažnju posvećuje prisustvu Njegoša, Lovćena i od njega nerazlučive Boke kao središnjih toposa šire shvaćenoga crnogorskog hronotopa u Kostićevoj poeziji. Zanimljiva je svakako njegova opaska, odnosno pitanje da li je pjesnik imao u vidu da je Boka za Mediteran ono što i Mediteran za svijet!? U zaključnome dijelu rada, s pozivom na Radomira Ivanovića, Radičeski primjećuje da „višedecenijsku i izvanredno široku lirsku paletu Dušana Kostića, a prije svega njegov značajni stvaralački razvoj i napredak možemo analitički kreativnije, ali i mnogo konsekvantnije slijediti kao jedan *produbljeni dijalog s prirodom i posebno s ljudskom prirodom*.“⁶ U studiji „Dušan Kostić i Makedonija“ podnaslovljenoj „Marginalije uz poetsko i putopisno stvaralaštvo Dušana Kostića“ Radičeski

⁵ Науме Радически, *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Скопје, 2007, стр. 23.

⁶ Науме Радически, „Медитеранско-ловченската синтеза во поезијата на Душан Костиќ“, *Нjegoševi dani. Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2009, стр. 254.

se fokusira na jednu od čestih tema njegova književnokritičkoga angažmana – prisustvo Makedonije u književnostima drugih južnoslovenskih naroda. Taj njegov rad, iako nastao ranije, svojevrsni je apendiks studijama o kojima je već bilo riječi, a u njemu se Radičeski pored naslovom definisanoga aspekta analize poetskoga opusa Kostićeva, pozabavio i njegovom obimnom putopisnom prozom. Kao pasionirani istraživač crnogorsko-makedonskih književnih i kulturnih veza Radičeski pažljivo analizira sve motive vezane za Makedoniju, kao i mjesto makedonskih tema i inspiracija u Kostićevu književnome djelu u cjelini. On primjećuje da je u Kostićevu putopisnome stvaralaštvu, zahvaljujući tome što je kao reporter *Borbe* i *Politike* često boravio u tim krajevima, Makedonija značajno prisutna, te pažljivo prati sve asocijativne nizove koji sadrže makedonske inspiracije u njegovu stvaralaštvu. Sagledavši naslovom naznačeni fenomen iz ugla cjeline Kostićeva djela, Radičeski zaključuje kako „putopisne teme i poetska inspiracija Makedonijom u književnome djelu Dušana Kostića svjedoče o njegovoj zaokupljenosti jugom i predstavljaju autentični dio njegova pjesničkog dijaloga s prirodom.“⁷ Iako pisan kao prikaz na makedonsko izdanje izbora iz Kostićeve poezije, i osvrt „Mediterranski pjesnik“ iz 1986. godine sadrži niz zanimljivih i preciznih zapažanja o poetici Dušana Kostića. Zapravo se taj prikaz, indikativnoga naziva, u hronologiji zanimanja Nauma Radičeskoga za Kostićevo stvaralaštvo, može smatrati inicijalnim osvrtom u kojem su već zacrtane osnovne koordinate budućih, opsežnih istraživanja poetskih horizonata Dušana Kostića.

Jednome od najznačajnijih crnogorskih pisaca XX vijeka, Mihailu Laliću, i njegovu djelu Radičeski je posvetio dvije studije, „Đavo u halucinacijama Lada Tajovića“ i „Makedonske teme u djelu Mihaila Lalića“. U radu „Đavo u halucinacijama Lada Tajovića“ Radičeski se usresređuje „na višedimenzionalni problem prisustva đavola, na đavola koji je iskušenje i opsesija, koji je nemoguće mogući sagovornik i dvojnik, tj. ličnost u ličnosti glavnoga protagoniste *Lelejske gore*.“ Takvim određenjem Lalićev đavo, kao čovjekovo dvojstvo ili dvojstvo u čovjeku, bitno se razlikuje od tipiziranoga lika koji dugujemo judeohrišćanskoj tradiciji, a kakav je poznat u književnosti kod, recimo, Milтона, Njegoša ili Getea. Radičeski s pravom uviđa da je pojava đavola, u formi halucinacija Lada Tajovića, u *Lelejskoj gori* tijesno povezane sa stanjem čovjekove otuđenosti, odnosno odaljenosti od kolektiva u ratnim prilikama. No, Radičeski svoju pronicljivu analizu usmjerava i na druge dimenzije Lalićeve poetike, ukazujući, između ostaloga, na funkciju prostora, koji mu služi ne samo za filozofska promišljanja kojima je sklon,

⁷ Науме Радически, *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Скопје, 2007, стр. 98.

već prije svega „za psihološka profiliranja, pa za psihološka stanja i najзад, за usmjerenje ђовјековог активитета“. Како је присуство ђавола у Лалићеву роману вишезначно и многоструко, па самим тиме захтијева шири херменеутички увид, Радићески се усредсређује на једну од у роману присутних еманација ђавола, ону у халуцинацијама главнога јунака и наратора Лада Тајовића. Не занемарујући и друге могуће аспекте и значења ђавола у Лалићеву дјелу, Радићески просуђује: „несвјесно свјесно sukoblјavanje Лада Тајовића с интенијама његова двојства, које су оформљене у лику ђавола могло би се, на крају крајева, тумачити и као борба с dualističkim силама у природи, у свијету, али и као борба с оном страном природе која је природена ђовјекову бићу.“⁸ У опсежној студији „Makedonske teme у дјелу Милаила Лалића“ Радићески маниром акрибичнога истраживача и тумача претреса cjelokupni, zamašan literarni opus Милаила Лалића, детектујући и minuciozno analizirajući све форме makedonskih tema у њему којима коријене налази у Лалићеву boravku i logorovanju у Solunu те његову учеšću у partizanskome pokretu у Egejskoj Makedoniji за vrijeme Drugoga svjetskog rata и његовим putovanjima кроз Makedoniju након rata. С друге стране, Радићески полazi од становишта да је Lalić као одличан познавалац историје crnogorskoga, али и povijesti drugih južnoslovenskih naroda, у своја дјела pretežno историјске tematike паралелно с народним duhom и народном tradicijom unosio и народну varijantu историје, brojne poluисторијске, polulegendarne elemente који се односе на kontakte makedonskoga и crnogorskoga naroda у prošlosti. То своје polazište Naume Radićeski, не propuštajući да најpriје prikaže опште smjernice Lalićeve poetike, илустрије relativno velikim brojem primjera које navodi hronološki из тематски и жанровски, од romaneskne до putopisne proze, različitih дјела Милаила Лалића. Sumirajući rezultate истраживања тога segmenta Lalićeva дјела Radićeski zaključuje: „да су у velikome književnom opusu Милаила Лалића našla mjesto не само dešavanja на području Makedonije, nego и да су registrovani brojni kulturni и други kontakti između dva naroda у bližoj и daljoj prošlosti. Тако је у Лалићеву дјелу vjerno naslikana историјска sudbina Makedonije и makedonskoga naroda, sudbina makedonskoga ђовјека.“⁹

Pisan у formi prikaza makedonskoga izdanja poezije Lesa Ivanovića, tekst „Slike и bol Aleksandra Ivanovića“ zapravo је nadahnuti esej у čast тога najosobnijega crnogorskog lirika XX vijeka. Radićeski podseća на то да је riječ о autoru који nije у dovoljnoj mjeri zastupljen у književnoj kritici те

⁸ Науме Радически, „Ѓаволот од халуцинациите на Ладо Тајовић“, *Његошеви дани* 2, Филозофски факултет, Никшић, 2010, стр. 183–184.

⁹ Науме Радически, *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Скопје, 2007, стр. 79.

skicira njegov poetski profil primjedbom da Ivanović „plijeni i kao čovjek razapet između životnih stradanja i stremljenja ka kreativnome, umjetničkom izražavanju, kao pjesnik koji je, istina, stvorio veoma mali poetski opus, ali opus koji po svojoj originalnosti i po svojim kvalifikativima zauzima posebno mjesto i predstavlja značajan doprinos u obogaćenju poetske riječi Crnogoraca.“¹⁰ Radićeski se priklanja shvatanju da je Ivanović rodonačelnik intimne lirike u crnogorskoj književnosti, ali se ne zadovoljava suhom definicijom, već suptilnim analizama glavnih smjernica Ivanovićeve poetike traga za osobinama toga autentičnog pjesničkog glasa, nudeći cijeli niz pronicljivih uvida poput onoga da Ivanović sliku ne stvara, već je kao pjesnik ošetljive, melanholične, ali i temperamentne prirode, s puno saosećanja za obespravljene, prenosi iz svijeta stvarnosti.

Osvrt na romaneskno ostvarenje Čeda Vukovića Radićeski započinje in medias res: „Zgusnuto, više lirsko-metaforičko i dramski intenzivno nego narativno tkanje romana *Mrtvo Duboko* (1958) čini ga sve do danas, ako ne bezrezervno najznačajnijim, onda svakako najpoetskijim i vjerovatno najprivlačnijim djelom pisca Čeda Vukovića.“ Radićeski izdvaja poseban aspekt Vukovićeva djela, onaj etički, imenujući ga čovječnošću, i promatrajući ga u kontekstu crnogorske tradicionalne kulture i književnoga nasljeđa. Analiza toga aspekta neodvojiva je od ukazivanja na bitne formalne, poetičke odrednice djela, pa Radićeski uspjelo sagledava tu složenu strukturu napominjući da se na fonu epske uzvišenosti u tome Vukovićevu djelu harmonično prožimaju lirska zgusnutost i suptilnost s dramskim intenzitetom, koji su u funkciji izdizanja humanističkih i etičkih vrijednosti. Vukovićevo pripovjedno majstorstvo Radićeski ilustruje analizom pripovjedačkih postupaka kojima se postiže autentičnost prikazivanja i samoiskazivanja likova, čime se Vukovićev roman definiše kao roman likova, no i djelo otvoreno za drugačija tumačenja i žanrovska određenja. Analizirajući odnose između dvoje glavnih protagonista, Vukmana i Savne, Radićeski lakonski proniče u magistralne slojeve Vukovićeve proze osvjetljavajući kako pripovjedno umijeće Vukovićevo, tako i filozofske, u prvome redu etičke dimenzije romana. No, njegova se precizna analiza ne zadržava samo na ključnim protagonistima romana, nego obuhvata i sporedne likove, možda nedovoljno definisane, ali, zapravo, u funkciji motivacije romana, posebno izdvajajući lik starca Daosava, za koga veli da je nosilac uloge etičkoga korektiva svih dešavanja i svih učesnika u romanu, koji slično mudrim starcima u drugim književnim djelima predstavlja emanaciju samoga duha čovječnosti. Na kraju svoje analize Naume Radićeski zaključuje: „Pomoću višeznačnosti naslovne sintagme *Mrtvo Duboko*, koja se

¹⁰ Науме Радически, исто, стр. 31.

čitaocu nudi najprije kao oznaka za neko mjesto, kao toponim, Č. Vuković nas ovim romanom, zapravo uvodi u složeni egzisterijum čovjeka, vremena i prostora, kojim je višestruko prožeto cijelo stvaralaštvo ovoga autora. U ovome romanu čovjek je neraskidivo povezan i s vremenom i s prostorom, tako da je *Mrtvo Duboko*, u stvari, jedan čudesan homohronotop koji je neobično zgusnut u jednu poetsku metaforu morbidnosti i tajanstvenosti. I dok su vrijeme i prostor u tome trojstvu poznate i konstantne kategorije, čovjek je onaj koji ih promišlja i osmišljava, isto kao i sebe. Čovjek u toj gustoj i suptilno prefinjenoj zataji – koja je i pored svih pretpostavki tragičnosti i morbidnosti, ispunjena jednim poetskim, jednim lirskim fluidom – zaista čovjekuje.“¹¹

Ogled „Ispred i iza bedema Mirka Rakočevića“ u montenegrističkome opusu Nauma Radičeskoga specifičan je samim tim što se nakon značajnoga broja studija i eseja o kanonskim, etabliranim piscima crnogorske književnosti, u njemu autor posvetio analizi romana koji pripada tekućoj, savremenoj literaturi, literaturi koja još nije pretrpjela strogi sud književne istorije. Sveobuhvatnost lapidarne analize Nauma Radičeskoga, koju on skromno naziva meditacijom nad osnovnim značenjima bedema, i vrijednost sudova koje izriče, međutim, na najbolji način potvrđuju da autor nije pogriješio posežući za baš tim savremenim tekstom i više od toga – nesumnjivo doprinose spoznaji da već danas, bez neophodne vremenske distance, o Rakočevićevu romanu možemo govoriti kao o klasičnome djelu crnogorske književnosti. Radičeski u uvodnome dijelu osvrta ističe spontanost pripovijedanja u romanu, ukazujući na njegov podjednak dug koliko tradiciji toliko i modernim romanesknim traganjima. Analitički nepodatan i uporediv s djelima slične filozofsko-meditativne profilacije, prije svih romanima Meše Selimovića i Ćamila Sijarića, Rakočevićev *Bedem* je, po mišljenju Nauma Radičeskoga, „romaneskna bajka na čijoj se podlozi nalazi i oseća mitološka osnova i mitotvoračka kreativna svijest.“ Radičeski primjećuje da Rakočevićev romaneskni prvijenac ima elemente i poetskoga i psihološkoga romana, no i štiva otvorenoga za nova čitanja i tumačenja. Analitički osvrt na Rakočevićev roman Radičeski zaključuje riječima: „Već svojim prvim romanom Mirko Rakočević zauzeo je mjesto među istaknutim autorima sa širim romanesknim iskustvom. Ako ne apsolutnim inovacijama, onda umijećem u primjeni ispitanih i potvrđenih iskustava, što se vidi iz kreativnoga odnosa prema prošlosti i iz primijenjenoga romanesknog postupka.“¹²

Drugome bloku radova Nauma Radičeskoga o crnogorskoj književnosti pripadaju prilozi u kojima se bavio prisustvom Makedonije i makedonskih

¹¹ Науме Радически, isto, str. 29.

¹² Науме Радически, isto, str. 39.

tema u djelima crnogorskih pisaca. Pored studija o Makedoniji i makedonskim temama kod Mihaila Lalića i Dušana Kostića, o kojima je već bilo riječi, Radićeski je sličnim metodološkim postupkom uzeo u razmatranje i djela Radovana Zogovića, Čamila Sijarića, Radivoja Lole Đukića i Sretena Perovića. Kao i u studijama o Laliću i Kostiću, ni u tim radovima Radićeski ne propušta da dā širu, cjelovitiju skicu pisca i njegova djela, fokusirajući se potom na onaj naslovom definisani aspekt analize, bilo da sagledava ukupni književni rad, kao u slučaju Zogovića, Đukića i Perovića bilo da se usredsređuje na pojedine aspekte odnosno žanrovske cjeline, kao što postupa ispitujući samo putopisnu zaostavštinu Čamila Sijarića. U svim tim radovima, kao uostalom i u ukupnome svom književnokritičkome angažmanu, Radićeski pokazuje postojanu akribiju i suptilno umijeće pronicanja u najfinije slojeve književnoumjetničkoga teksta te nesumnjivu istraživačku strast u traganju za uticajima i doticajima različitih, no po mnogo čemu sličnih kultura i literatura. Pišući o Zogovićevim makedonskim inspiracijama, Radićeski skreće pažnju na jedan biografski detalj, odnosno na Zogovićevo školovanje i revolucionarno djelovanje u Makedoniji. U tim Zogovićevim biografskim relacijama Radićeski traži i pronalazi uticaj makedonskoga radničkog pokreta na njegovu poeziju, ali i na motive prisutne u njegovu ukupnome djelu, notirajući te motive kako u Zogovićevoj poeziji, tako i u tekstovima umjetničke proze i publicističkim napisima, te posebnu pažnju posvećujući odnosu Zogovića i Koste Racina. Biografska veza s Makedonijom presudni je razlog prisustva makedonskih tema i u djelu Čamila Sijarića i Radivoja Lole Đukića, pa Radićeski u posebnim tekstovima pronalazi i analizira te teme u Sijarićevoj putopisnoj prozi i Đukićevu raznorodnome opusu. Za Sijarića lucidno primjećuje: „Kao i u pripovjednoj i romanesknoj prozi, tako i u putopisnim tekstovima, Čamil Sijarić nastoji da naslika jednu prošlost, odnosno jednu sadašnjost koja za kratko vrijeme postaje zaboravljena prošlost, kako bi je, prije nego se to dogodi, sačuvao i među radovima svojega rukopisa.“¹³ S posebnim pijetetom Radićeski piše o Radivoju Loli Đukiću, ističući humane i istinoljubive dimenzije njegove ličnosti, posebno u vezi s tragedijom makedonske dece, izbjeglica iz Egejske Makedonije, te pronalazeći duboke veze s Makedonijom i makedonskom problematikom, kako u njegovu dokumentarističkome režiserskom angažmanu, dnevničkim zabilješkama, umjetničkoj prozi, tako i u likovnome izrazu i neobimnome poetskom opusu. Studija „*Makedonija ekumena* Sretena Perovića, oda makedonskome i crnogorskome nacionalnom i državnome identitetu“ ostvarena je kao sveobuhvatan uvid u poetski, prevodilački i publicistički angažman toga značajnog crnogorskoga pjesnika, prevodioca i agilnoga neimara crnogorsko-

¹³ Науме Радически, isto, str. 86–87.

-makedonskih književnih približavanja. Kao borac za očuvanje i afirmisanje crnogorske nacionalne kulture, Sreten Perović i u analitičkoj optici Nauma Radićeskoga figurira kao autor čiji je društveni angažman nerazlučiv od njegova književnoga djela, ali čija literatura ipak nije opterećena preteškim balastom ideologizacije, već osobena i imanentno književnoumjetnički oblikovana pojava. Radićeski, stoga, ovako definiše Perovićevu poetiku: „Svoje kreativno inovativno tumačenje crnogorske istorije, još više crnogorskoga pjevanja, a ponajviše crnogorskoga bića, Perović trajno kreativno pretače u svoj poetski govor, ali ne na očekivanome dominantno epskome nivou, nego na značajnome lirsko-refleksivnom nivou, što u kontekstu crnogorskoga nacionalnog pjesništva sriječemo i u iskustvu drugih pjesnika, na primjer R. Ratkovića i A. Ivanovića. Cijela Perovićeva poezija otkriva nam se, zapravo, kao jedna *lirska zamišljenost nad životom*.“ Skicirajući ukupnu pojavu Perovića pjesnika, prevodioca i publiciste, Radićeski se u ovome ogledu ipak analitički usredsređuje na onaj dio njegova poetskoga opusa koji je tematsko-motivski usmjeren na makedonsku problematiku i inspiracije, s posebnim minucioznim analitičkim osvrtom na pjesmu *Makedonija ekumena* kojom se Perović, po riječima Radićeskoga, otkriva kao visoko ostvareni afirmator i apologeta nacionalnoga i državnoga opstojanja makedonskoga naroda. Nema sumnje da je u tome pogledu među crnogorskim piscima, pa i onima o kojima je pisao Radićeski, Perović zavrijedio zaista počasno mjesto. Da interesovanje za Perovićevu poeziju Radićeski nije iscrpio tom svojom obuhvatnom analitičkom studijom pokazuje i njegov najnoviji osvrt na dvojezično, makedonsko-crnogorsko, izdanje antologijskoga izbora Perovićeve poezije *Južna harfa*.

Trećoj cjelini montenegrističkih radova Nauma Radićeskoga pripada korpus prikaza i osvrta na raznorodne teme, mahom inspirisanih makedonsko-crnogorskim književnim sponama. Bilo da je riječ o prijevodu zbornika makedonske usmene književnosti braće Miladinovih na crnogorski jezik, prijevodu na makedonski Marka Miljanova Popovića, Dušana Kostića i Sretena Perovića, bilo da prikazuje esejističke i književnokritičke knjige Radomira Ivanovića i Milorada Blečića ili, pak, trotomnu *Istoriju crnogorske književnosti* Novaka Kilibarde, Radoslava Rotkovića i Milorada Nikčevića, Naume Radićeski u svim tim tekstovima demonstrira pristup pasioniranoga istraživača i velikoga znalca književnih i književnokritičkih fenomena, stil suptilnoga tumača literature i posebno prometejsku strast za povezivanje dviju bliskih kultura i tradicija, makedonske i crnogorske. Neki od tih osvrta, poput onoga o makedonskome prijevodu djela Marka Miljanova, prevazilaze žanrovski definisane dimenzije prikaza i ostvareni su kao cjeloviti ogledi, sinteze o piscu i njegovu djelu, enciklopedijski zgusnute informativnosti i eruditske širine, tako karakteristične za naučnoknjiževni opus ovoga autora.

U cjelini osmotrena montenegristička djelatnost Nauma Radičeskoga pokazuje nam se kao bogata, analitički utemeljena i raznorodna, u rasponu od interesovanja za klasike crnogorske književnosti XIX i XX vijeka, Petra II Petrovića, Marka Miljanova Popovića, Mihaila Lalića, Radovana Zogovića ili Dušana Kostića, do analiza savremenih pisaca, poput Sretena Perovića i nešto mlađega Mirka Rakočevića. Gotovo da bi se bez ikakvih ograda, samo uz promjenu odrednice nacionalne književnosti, u ocjeni montenegrističkoga rada Nauma Radičeskoga mogao citirati sud koji je o njegovu makedonističkomu radu izrekla Violeta Piruze-Tasevska: „Stvaralački autorov pohod na makedonsku književnost karakteriše rafinirani senzibilitet originalne pjesničke individualnosti, angažovanost i argumentovanost kao dio književnokritičke svijesti i savjesti. Takvim fundusom nudi bogato nadahnutu svojstvenu kreativnu valorizaciju, ali i analitički preciznu, pročišćenu i studioznu sintezu pravih vrijednosti iz korpusa mlade makedonske književnosti.“¹⁴ Po širini interesovanja i tema kojima se bavio, ali isto tako i po ostvarenim analitičkim uvidima, kao i po doprinosu proučavanju i afirmaciji crnogorske književnosti, Naumu Radičeskome pripada posebno a kad je riječ o savremenim autorima i vodeće mjesto u krugu inostranih književnih montenegrista.

Bibliografija

- Манев, Методи: „Помеѓу сонот и јавето“, *Современост*, br. 1–3, Skoplje, 2000.
- Пирузе Тасевска, Виолета: „Студиозни и вдахновени интерпретации“, *Современост*, br. 9, Skoplje, 1984
- Радически, Науме: *Аналитички рефлексии. Врз маргините на македонско-црногорските литературни заемности*, Здружение на македонско-црногорското приателство во Република Македонија, Skoplje, 2007.
- Радически, Науме: „Медитеранско-ловќенската синтеза во поезијата на Душан Костиќ“, *Njegoševi dani. Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2009.
- Радически, Науме: „Ѓаволот од халуцинациите на Ладо Тајовиќ“, *Njegoševi dani 2*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2010.
- Радически, Науме: „Његошевските инспирации на Радован Зоговиќ“, *Njegoševi dani 3. Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2011.

¹⁴ Виолета Пирузе Тасевска, „Студиозни и вдахновени интерпретации“, *Современост*, br. 9, Skoplje, 1984, str. 96–97.

Aleksandar RADOMAN

**NAUME RADIČESKI'S INTERPRETATION OF THE
MONTENEGRIN LITERATURE**

In this paper, the author provides an overview of the contribution of Macedonian literary historian Naume Radičeski to literary Montenegristics. Radičeski has dealt with Montenegrin literary themes and the relations between Montenegrin and Macedonian literature for the past three decades, addressing the issue through numerous studies, essays and reviews gathered in *Analytical Reflections* from 2007. The author points to Radičeski's field of interest which ranges from the classics of Montenegrin literature of the nineteenth century, such as Petar II Petrović and Marko Miljanov Popović, to contemporary writers, such as Sreten Perović and Mirko Rakočević. In terms of the range of interests and topics that he dealt with, Naume Radičeski occupies a special place among foreign Montenegrists.

Key words: Naume *Radičeski*, *Montenegristics*, *history of literature*, *comparatistics*, *reception*

UDK 811.163.4:929Peco A.

Pregledni rad

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Institut za crnogorski jezik i književnost

sanja.orlandic@icjk.me

DOPRINOS ASIMA PECA MONTENEGRISTICI

Asim Peco

Autor ovoga priloga daje kratak osvrt na doprinos proučavanju crnogorskih govora poznatoga lingviste Asima Peca (1927–2011). Riječ je o veoma značajnome naučniku koji se bavio temama iz različitih jezičkih oblasti, a naročito će ostati upamćen po rezultatima koje je ostvario u dijalektologiji i akcentologiji.

Ključne riječi: *Asim Peco, crnogorski govori, dijalektologija*

Asim Peco rođen je 24. maja 1927. godine u Ortiješu kod Mostara. Osnovnu školu završio je u Buni, srednju u Mostaru, a Višu pedagošku školu u Sarajevu. Studiranje je nastavio na Filozofskome (kasnije Filološkome) fakultetu u Beogradu i 1952. godine diplomirao na grupi za južnoslovenske jezike i opštu lingvistiku. Godine 1957. postavljen je za asistenta na pomenu-toj katedri, a naredne godine odbranio je doktorsku disertaciju *Govor istočne Hercegovine*. Od oktobra 1957. do jula 1960. bio je lektor za srpskohrvatski jezik na Univerzitetu u Strazburu, a 1967/1968. proveo je na Univezitetu u Lenjingradu. Učestvovao je na brojnim naučnim skupovima u zemlji i

inostranstvu, a držao je predavanja u Moskvi, Kijevu, Pragu, Sofiji, Beču, Berlinu, Parizu, Bolonji, Firenci itd. Redovni profesor Filološkoga fakulteta u Beogradu, u oblasti istorije srpskohrvatskoga jezika i dijalektologije, postao je 1972. godine. Sve do odlaska u penziju, 1992. godine, predavao je Akcentologiju, Dijalektologiju i Eksperimentalnu fonetiku. Predavao je i na Filozofskome fakultetu u Nikšiću, Filozofskome fakultetu u Nišu, Filološkome fakultetu u Prištini, ali i na Defektološkome fakultetu i Akademiji muzičkih umetnosti u Beogradu. Bio je odgovorni urednik časopisa *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* (Sarajevo, od 1975. do 1996) i član uredništva časopisa: *Južnoslovenski filolog*, *Srpski dijalektološki zbornik*, *Naš jezik* i *Polono-Slavica*. Bio je šef katedre za južnoslovenske jezike na Filološkome fakultetu u Beogradu, sekretar i potpredsednik Društva za srpskohrvatski jezik Srbije, predsednik Savjeta seminara za strane slaviste i član rukovodstva Međunarodnoga slavističkog centra. Dobitnik je nagrada „14. februar“ (Mostar, 1986), „Veselin Masleša“ (Sarajevo, 1986) i „Vukove nagrade“ (Beograd, 1990). Bio je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Preminuo je u Beogradu, 7. decembra 2011. godine. Pored činjenice da je bio veoma značajan naučnik, Peco će ostati upamćen i kao posvećen profesor i dobar čovjek.¹

Da je riječ o veoma plodnome naučniku, svjedoči i Pecova bibliografija, koja broji 578 jedinica.² Iako se Peco u svojim knjigama i radovima uspješno bavio temama iz različitih jezičkih oblasti (akcentologije, fonetike, leksikologije, ortografije), najzapaženije rezultate ostvario je u oblasti dijalektologije. Pored govora istočne Hercegovine, na kojemu je doktorirao, opisao je i govor centralne Hercegovine, govore zapadne Hercegovine, ikavskošćakavske govore zapadne Bosne, ikavskošćakavske govore zapadne Hercegovine, a na zavičajni, mostarski, govor posebno se osvrnuo u radu „Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline“.³ Ostavio je i niz drugih radova iz dijalektologije, no mi ćemo se u ovome radu osvrnuti na one koji se tiču crnogorskih govora.

Koliko je Crna Gora dijalektološki interesantna, svjedoče i ove Pecove riječi: „Govorna slika koju nam nudi područje SR Crne Gore više je nego šarolika. Od najarhaičnijih do najprogresivnijih govora ima u tim granicama. Za našu dijalektologiju to je veliko blago. I nije nimalo čudno

¹ Hasnija Murtagić-Tuna, „In memoriam akademik Asim Peco (1927–2011): Zapis o profesoru i čovjeku“, *Pismo*, IX/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2011.

² Bibliografiju Asima Peca (do 2006) priredila je Dina Abazović, a objavljena je u šestoj knjizi *Izabranih djela Asima Peca*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007, 339–385.

³ *Hercegovina*, br. 10, 1998, 85–94.

što je ta zona pružila, do sada, nekoliko izvrsnih dijalektoloških studija. Istorija je htjela da se na tom tlu susretnu i različiti uticaji sa strane. Tako nam danas crnogorska mikrotoponimija nudi obilje građe bez koje se teško kretati i kroz istoriju našega jezika; istorija je, opet, htjela da je ovo područje u nedavnoj našoj prošlosti bilo, na jednoj strani, slobodarski bastion, a na drugoj strani pod tuđinskom vlašću. Sve je to našlo odraza i u jeziku. A jezik je, to je odveć znano, vjerna slika svih zbivanja u društvu. Jezik registruje i ono što ni savjesni hronolozi ne zabilježe; jezik registruje i ono što istorija ne uspijeva da zabilježi. Uzmimo samo jedan primjer. Pođimo, u mislima, od Skadarskog jezera do Nikšićke župe. Kakvo govorno šarenilo nam nude krajevi kuda vodi ova naša zamišljena staza. Ništa manje šarenila nećemo sresti ni na stazi od Kotora do Šavnika ili Bijelog Polja. To jezičko šarenilo nudi i sliku istorije tih krajeva. U fonetici, u morfologiji, u rječniku tih krajeva odslikava se njihova prošlost.⁴

Kad su u pitanju crnogorski govori, Peco je veliku pažnju posvetio ševerozapadnocrnogorskoj govornoj zoni. Kao što je poznato, tradicionalistička srpska lingvistika isticala je da su „od svih štokavskih govora oni u Crnoj Gori najjače izdiferencirani“⁵ i „strogo“ ih podijelila na istočnohercegovačke i zetsko-južnosandžačke, odn. zetsko-gornjopolimske, zetsko-sjeničke i sl. Međutim, opisujući govor istočne Hercegovine, Asim Peco se osvrnuo na susjedne govore – na govor Pive i Drobnjaka, koji je opisao Jovan Vuković,⁶ i na govor Nikšića i okoline, koji je opisao Danilo Vušović u studiji *Dijalekt Istočne Hercegovine*.⁷ Na samome početku svoga dijalektološkog rada primijetio je brojne osobine koje razdvajaju govor istočne Hercegovine od susjednih govora koji se nalaze u granicama Crne Gore, a toj tematici vraćaće se i kasnije. Imajući u vidu da je Vušović ispitivani govor nazvao dijalektom istočne Hercegovine, Peco predlaže, nakon utvrđenih razlika, da se stvari nazovu pravim imenom te „da bi onaj govor koji je opisao Vušović trebalo nazvati: govor stare istočne Hercegovine ili još bolje: govor Nikšićke župe, za razliku od stvarnog govora istočne Hercegovine“.⁸

⁴ A. Peco, „Crnogorski govori i naš jezički standard sa posebnim osvrtom na akcenatsku komponentu“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knj. 7, CANU, Titograd, 1987, str. 39.

⁵ P. Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govori*, Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 31.

⁶ J. Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, XVII, Beograd, 1940.

⁷ D. Vušović, „Dijalekt Istočne Hercegovine“, *SDZb*, X, Beograd, 1927.

⁸ A. Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007, str. 34.

Godine 1977. objavio je rad „Jedan prelazni govor“⁹ u kojemu se detaljnije osvrnuo na ševerozapadne crnogorske govore. U uvodnome dijelu toga rada, pozivajući se na literaturu, Peco pokušava da definiše kriterijume prema kojima se neki govor može smatrati prelaznim i zaključuje da se „prelaznim može nazvati onaj govor u kojem se ukrštaju krajnji izdanci pojedinih izoglosa koje su relevantne za susjedne govore, a čiji broj i gustina nikako ne dostižu broj i gustinu tih osobina u govorima koji su matični za navedene izoglose“.¹⁰ Navodeći osobine zetskih i klasičnih istočnohercegovačkih govora, Peco kaže da bi se granica rasprostiranja izoglosa klasičnih istočnohercegovačkih govora na istok mogla vezivati za republičku granicu prema Crnoj Gori. Zatim podseća da se republičke granice ne moraju poklapati s govornim granicama, i napominje *da to vrijedi i za ovaj govor*. A potom opet ističe: „ali je istina i to da najveći broj istočnohercegovačkih izoglosa ide uz tu granicu... ima dosta izoglosa koje su karakteristične za istočnije ijekavske govore, one u granicama SR Crne Gore, za koje ne znaju govori istočne Hercegovine“.¹¹ Stiče se utisak kao da se ustručavao da povuče crtu između govora o kojima govori, vjerovatno ne želeći da direktno pobije tradicionalističke stavove i podjele kojih su se pridržavali tadašnji vodeći srpski lingvisti, koji nijesu videli ili nijesu željeli da vide te razlike.¹² S druge strane, Peco ipak nije zažmurio pred tim razlikama i zbog toga im je posvetio pažnju, kako sam kaže, „ali ne kao govorima koji čine integralnu cjelinu sa istočnohercegovačkim govorom nego kao o govorima prelaznog karaktera (...)“.¹³

Koliko je bio precizan u nauci, ali i hrabar, govori i činjenica da se ipak nije ustručavao da govore u Crnoj Gori nazove crnogorskim, što je bio rijedak slučaj u tradicionalističkoj dijalektologiji koja je crnogorske govore utapala u nazive „istočnohercegovački“ i „zetsko-južnosandžački“, odn. „zetsko-sjenički“, „zetsko-gornjopolimski“, pa i „zetsko-lovcenski“. Naime, da bi pojasnio izoglose o kojima govori, Peco je govore u Crnoj Gori nazvao „ševerozapadnocrnogorskim“ i „istočnocrnogorskim“,¹⁴ iako se u većini radova i on služio tradicionalističkim nazivima. U radu o kojemu je

⁹ A. Peco, „Jedan prelazni govor“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 43, sveska 1–2, Filološki fakultet, Beograd, 1977.

¹⁰ Isto, str. 215.

¹¹ Isto, str. 219.

¹² Vjerovatno iz istoga razloga Peco bira termine 'stvarni' i 'klasični' istočnohercegovački govori, kako bi ih odvojio od onih crnogorskih govora koji su u to vrijeme takođe smatrani istočnohercegovačkima, iako je i njemu bilo jasno da ti govori ne mogu biti ni 'nestvarni', niti 'manje klasični' istočnohercegovački, već da pripadaju crnogorskim govorima.

¹³ Isto.

¹⁴ Poznato je da je i Mihailo Stevanović koristio sintagmu istočnocrnogorski govori, no kasnije je od nje odustao.

riječ Peco je napravio i tabelarni prikaz govornih osobina, iz kojega se vidi da istočniji predjeli severozapadnocrnogorske zone imaju više zajedničkih osobina s istočnocrnogorskim govorima, ali i da oni zapadniji poznaju osobine istočnocrnogorskih govora (npr. nerazlikovanje akuzativa i lokativa pri označavanju mjesta i pravca: 'Bio u Nikšić', koje se javlja u govoru Pive i Drobnjaka, govoru Nikšića i Rudina, uskočkome govoru, ali ne i u govoru istočne Hercegovine; dativ i lokativ jednine zamjenica 1. i 2. lica u crnogorskim govorima glase: *mene, tebe*, što je u istočnoj Hercegovini rijetko). Iz tabele su vidljivi i obratni slučajevi, npr. glas *h* koji je Peco zabilježio u istočnoj Hercegovini, nije osobina severozapadnocrnogorskih govora.

U knjizi *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, koja je objavljena nakon rada o prelaznim govorima, Peco je izdvojio severozapadnocrnogorske govore kao poseban govorni tip. Ponovio je stavove iznijete u pomenutom radu i opravdao njihovo izdvajanje: „Navedeni primeri svedoče da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora“.¹⁵ Taj apsolutno utemeljeni sud Asima Peca tradicionalistička dijalektologija i filologija uporno zaobilazi.

Iako se Peco potrudio da objasni razlike između severozapadnocrnogorskih govora i istočnohercegovačkih, njegov rad o prelaznim govorima prošao je nezapaženo. Moguće da je to bio razlog za preštampanje rada nakon četiri godine i za dodatne ilustracije. Naime, 1981. objavio je rad „Prilog proučavanju prelaznih govora“.¹⁶ Tekst je identičan onome iz 1977. godine. Novinu predstavljaju dijalektološke karte, njih 25, na kojima je Peco precizno označio izoglose o kojima je govorio u radu. No, ni taj rad nije prošao zapaženije od prethodnoga.

I pored toga što je u pomenutim radovima Peco došao do zaključka da severozapadni crnogorski govori predstavljaju poseban govorni tip, on ih i dalje svrstava u 'ijekavske govore hercegovačkog tipa van granica Hercegovine', pozivajući se na četvoročlani akcenatski i na sedmočlani padežni sistem. No na tome mu ne treba zamjeriti. U vremenu u kojem je stvarao ipak je za crnogorske govore uradio dosta – usudio se da predoči pravo stanje u tim govorima i da odredi žarište pojedinih pojava, a drugim istraživačima ostavio je da preispitaju tradicionalističke podjele dijalekata u Crnoj Gori. To je i uradio Adnan Čirgić u radu „Klasifikacija crnogorskih govora“, u kojemu je, nakon iscrpnoga predočavanja pojava u crnogorskim govorima, došao do zaključka da se „ne može samo na osnovu četvoroakcenatskoga sistema neki

¹⁵ A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 75.

¹⁶ A. Peco, „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981.

govor proglasiti hercegovačkim ako se zna da u njemu nema najbitnijih osobina hercegovačkih govora“, te da se „za ševerozapadne crnogorske govore određenje *istočnohercegovački* mora konačno napuštit“.¹⁷

U opsežnoj bibliografiji Asima Peca našlo se još kraćih osvrtu na crnogorske govore. U nekoliko navrata osvrnuo se i na jezik Vuka Karadžića, ističući činjenicu koja se nerijetko zaboravlja – da su „osobine zapadnijih crnogorskih govora, i u Vukovom jeziku, i u našem standardu, kamen temeljac čitave naše gramatike“.¹⁸ I u tome radu, napravio je distinkciju između ševerozapadnih crnogorskih i hercegovačkih govora, navodeći da je Karadžićev ijekavizam bliži pivsko-drobnjačkome ijekavizmu nego ijekavizmu bilo koga govornog tipa u Hercegovini. Isto važi i za Karadžićev akcenat koji je najbliži akcenatskome stanju u Drobnjaku.

Bez obzira na vrijeme u kojemu je radio i na tadašnji zvanični srpsko-hrvatski jezik koji je smatrao svojim, Peco nije bio isključiv u stavovima poput brojnih lingvista njegova vremena. Poznajući dobro jezičke prilike na prostoru bivše Jugoslavije, bilo mu je jasno da „naša jezička norma nije jedinstvena. Ona takva nije nikada bila, niti je, s obzirom na razuđenost naše jezičke teritorije, mogla biti takva. Otuda pojava varijanata (ili – kako se sve te osobine ne zovu) nije plod nečije mašte ili nečijeg ćeifa. To je naša stvarnost. Drugo je pitanje da li mi moramo insistirati na čistoti varijanata (...)“.¹⁹ Iako Peco nije insistirao na 'čistoti varijanata', smatrao je da „jezik treba pustiti da se slobodno razvija. Pustiti mu da teče kao neukročena rijeka, da slobodno pravi sebi korito, a u svome toku on će naći najbolji put za razvitak (...) Svak ima pravo da svoj jezik nazove onako kako misli da je najbolje. Nauka o jeziku ovdje će dati presudnu riječ. Naš narod kaže: 'Vrijeme je najbolji sudija'. Neka i ovdje vrijeme presudi“.²⁰

Crna Gora dala je veliki broj izuzetno vrijednih dijalektologa koji su za sobom ostavili nezaobilazne studije o crnogorskim govorima. No malo je koji od njih smogao hrabrosti koliko Asim Peco da prikaže da su crnogorski govori – crnogorski. I nije samo po toj smjelosti zaslužio da se svrsta među one koji su zadužili montenegristik. Zaslužio je to, prije svega, zbog toga što je takve svoje stavove argumentovano iznio. Zato su tradicionalisti i odlučili da ih prečute.

¹⁷ A. Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora“ u knjizi: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 88.

¹⁸ A. Peco, „Govori Crne Gore u Vukovoj reformi“, *Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora*, CANU, Titograd, 1987, str. 10.

¹⁹ A. Peco, „Crnogorski govori i naš jezički standard sa posebnim osvrtom na akcenatsku komponentu“, str. 38.

²⁰ „Ijekavica ima sva prava kao i ekavica“ – intervju s Asimom Pecom, *Nikšićke novine*, 25. novembar 1999, str. 20–22.

Literatura

- „Ijekavica ima sva prava kao i ekavica“ – intervju s Asimom Pecom, *Nikšićke novine*, 25. novembar 1999, str. 20–22.
- Abazović, Dina. – Bibliografija Asima Peca (do 2006), *Izabrana djela Asima Peca*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007, 339–385.
- Čirgić, A. – „Klasifikacija crnogorskih govora“ u knjizi: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.
- Ivić, P. – „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govori*, Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984.
- Murtagić-Tuna, Hasnija. – „In memoriam akademik Asim Peco (1927–2011): Zapis o profesoru i čovjeku“, *Pismo*, IX/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2011.
- Peco, A. – „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981.
- Peco, A. – „Crnogorski govori i naš jezički standard sa posebnim osvrtom na akcenatsku komponentu“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knj. 7, CANU, Titograd, 1987.
- Peco, A. – „Govori Crne Gore u Vukovoj reformi“, *Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora*, CANU, Titograd, 1987.
- Peco, A. – „Jedan prelazni govor“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 43, sveska 1–2, Filološki fakultet, Beograd, 1977.
- Peco, A. – *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007.
- Peco, A. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

Sanja ORLANDIĆ

ASIM PECO'S CONTRIBUTION TO MONTENEGRISTICS

The author of this paper provides a brief overview of the contribution that Asim Peco (1927–2011) gave to the study of Montenegrin speech patterns. Peco was a very significant scholar who dealt with various language issues, but will mostly be remembered by the results he achieved in dialectology and accentology.

Key words: *Asim Peco, Montenegrin speech patterns, dialectology*

PRIKAZI

UDK 821.163.4(091)(497.16)

Stručni rad

Науме РАДИЧЕСКИ (Скопје)

Филолошки факултет „Блаже Конески“

naume.radiceski@yahoo.com

РЕАФИРМАЦИЈА И РЕВАЛОРИЗАЦИЈА СО ВИСОКИ НАЦИОНАЛНИ ВРЕДНОСТИ

(*Istorija crnogorske književnosti I–III*,

Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012. god.)

Неодамна појавениот монументален проект *Историја на црногорската книжевност*, од една страна се открива како посебна можност за натамошна и повисока квалитативна афирмација на црногорската книжевност, а од друга како финално дорекување и ревалоризација на црногорската наука за книжевноста. Предвидливи веќе со самото партиципирање во овој проект на вистински резултатни и претходно потврдени партиципиенти во црногорската наука како што се Новак Килибарда, Радослав Ротковиќ и Милорад Никчевиќ, тоа е проект во којшто се остварени вредности не само од научен, туку и од национален карактер. *Историја(та) на црногорската книжевност* ја потврдува и досега несомнената и забележлива позиција на црногорската книжевност во контекстот на јужнословенското и на словенското книжевно заедништво.

Клучни зборови: *црногорска книжевност, Црногорци, усна книжевност, уметничка книжевност*

1.

Националните книжевни истории с` повеќе се колективни и повеќетомни проекти. Од многу причини – кои овде ниту би ги претставувале ниту би ги набројувале. За нивно промислување, пак, сега не може да стане ниту збор. Така и неодамна објавените три книги од/за *Историја(та) на црногорската книжевност*,¹ особено видени како целина, но независно од тоа што таа целина с` уште не е довршена,

¹ *Istorija crnogorske književnosti I–III*, Institut za crnogorski jezik i književnost, uredinci: Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman, Podgorica, 2012.

најнесомнено, претставуваат најобемен зафат на црногорската книжевна наука до денес. Во сета своја широчина и со сите свои вредности и перспективи, навистина, тој проект ќе се осветли дури по неговото довршување, но основите се поставени и еден голем дел од работата е веќе завршен. Досега објавените три тома претставуваат висока реафирмација и ревалоризација како на црногорската усмена книжевност, така и на развојот на писменоста и особено на црногорската уметничка книжевност од најстари времиња па до 1918 година.

Проектот кој вистински соодветствува на именувањето **Историја на црногорската книжевност**, се открива најпрво како аналитичко препрочитување и особено како синтеза на досегашните и навистина респектабилни но не само книжевно-историски, туку и поспецијални проучувања и резултати остварени како во рамките на црногорската, така и на книжевната наука пошироко. Во „списокот“ на претходно завршената работа, имено, не влегуваат само досегашните книжевноисториски резултати од видот на книгата на Трифун Ѓукиќ *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* (1951), пишувана уште во меѓувоениот период или како студијата на Радослав Ротковиќ *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.* (1979). Во овој проект се резултатно и многустрано инкорпорирани уште еден завиден корпус не само монтенегристички, туку и југославистички студии не само од филолошка, туку и од историографска, па и од поширока научна провениенција, вклучително и ред монографски објави за посебни прашања или автори од црногорскиот национален книжевен пантеон. Не може, меѓутоа, уште овде да не се дорече дека партиципиентите во овој колективен проект, како Новак Килибарда и Радослав Ротковиќ, така и Милорад Никчевиќ, максимално внесувајќи се и вградувајќи се во него, во контекстот на своите истории изнесуваат и ставаат уште и безброј нови, најмногу нивни и затоа досега пошироко непознати или воопшто непознати дополнувања, сознанија, аналитички доуточнувања и синтези на/за вистински долгорочниот, опширен, а не ретко и извонредно сложен црногорски книжевен мозаик во подалечното и во поблиското минато.

2.

Според логиката на нештата, првата книга од Историјата на црногорската книжевност е посветена на усната книжевност.² Нејзин

² Novak KILIBARDA, *Usmena književnost (Istorija crnogorske književnosti, Knjiga I)*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

автор е денес веројатно најрепрезентативниот црногорски фолклорист д-р Новак Килибарда. Наспроти камерноста на неговиот труд, уште при првопрочитот не може да не се дојде до сознание дека станува збор за една максимално згусната финализација и синтеза на неговите полувековни преокупации како со усната книжевност *en bloc* и не помалку токму со усната книжевност на Црногорците. Таквата згуснатост, ако не дури и самиот стил на Килибарда откриваат дека својата книга тој ја пишува со чувство и со мерка што се својствени не само за извонредно упатен зналец во фолклористиката, туку за фолклорист кој аналитички се впушта во природата и во тековите на процесот, па дури и на пошироката амбиенталност во кои настанува усното книжевно творештво, во којашто смисла, всушност, тој се имаше претставено и со неговите претходни студии. Од тоа резултираат и го потврдуваат како неговата константна јасност, така и тактичноста и одмереноста во кажувањето. Во стилот не само на најдобрите познавачи, туку со можностите на најсуптилните наслушнувачи на настанувачкото и на пресоздавачкото пулсирање на усната поезија и проза, затоа, место вовед, најпрво густо а прецизно и јасно, накратко проговорува, т.е. ги изнесува своите ставови за **името** и за **настанувањето** на усната книжевност. Не може да се превиди, нели, тие кореспондираат со далеку пошироките научни сознанија. Колку што респектабилно усвојува некои од поранешните достигнувања во монтенегристичката фолклористика, како и резултатни сознанија од надворешни проучувачи на црногорското усно творештво, толку понатаму Килибарда с' повеќе се посветува, односно се презентира преку сопствените аналитички читања на црногорската усна книжевност. Тоа, пак, го открива веќе самата структура на неговата извонредно аналитичка и не помалку хомогена студија, која забележливо се разликува од работата на други, како поранешни, така и современи фолклористи.

Доколку веќе спомнатото поглавје *За името и за настанувањето на усната книжевност* го читаме најмногу низ неговата репрезентационо-воведничарска функционалност, дотолку понедвосмислено застануваме врз сознанието дека своите поспецијални задачи Н. Килибарда ќе ги реализира низ четирите следни поглавја од книгата. Во нив тој постепено ги распределува и ги презентира сопствените аналитички проекции низ кои го остварува комплетниот мозаик на еден консеквентен пристап не толку кон вредностите колку кон специфичностите на црногорската усна книжевност. Секогаш водејќи сметка, се разбира, не колку усното книжевно творештво знае, туку колку не знае за тесно национални граници. И не само што и тие поглавја исто така се карактеризираат со исклучителна јасност и густина, која ги одликува врвните модерни

теоретичари на книжевноста, а во овој случај ја потврдуваат најмногу и пред с' високата аналитичка зрелост на авторот, туку што својот аналитички инструментариум тој го создава и го активира според националните и според развојните посебности на усното книжевно творештво на Црногорците.

Тоа е забележливо веќе во следното поглавје (*Текот на црногорската усна книжевност*), каде што Килибарда се занимава со тешко дофатливите процеси на настанување и со најраните развојни текови на црногорската усна книжевност. Во студијата на Килибарда тоа се постигнува низ еден извонредно внимателен аналитички пристап кон не помалку тешко дофатливите трансформации на усното творештво, можно детектирани преку преобразбата на предхристијанските во христијански симболи, односно форми и норми – на пеење, пред с', но и на раскажување, зошто да не. Овде резултатно доаѓаат до израз индивидуалните можности на Килибарда за компаративни аналитички промислувања и искуства што се остварени и во други научни дисциплини. Пристапувајќи им на народните пеачи, особено на Старецот Милија, на пример, или на Тешан Подруговиќ, исто така, чија творечка природа и практика ја доуточнува преку свидетелствата и преку научните сознанија на Вук, како и на усните книжевни творци воопшто, тој ги дооткрива колку нивната творечка спонтаност, толку и нивните творечки можности за длабочинско проникнување во душевниот свет на од нив опеаните, пардон, на од нив (пре)создадените јунаци. Задржувајќи се врз и навистина специфичните и не секогаш лесно „дофатливи“ врски меѓу пишуваната и усната книжевност, детектирајќи ги вредностите и позициите и на Старецот Милија и на Његош, кој со „*Горски венец*“ го довршува процесот на создавачите на усната книжевност, Килибарда кој, навистина, и трага по и доаѓа до сознанија и за првонастанувањето на некои творби од усната книжевност, го респектира и нејзиниот наднационален карактер, па како вистински респектабилен толкувач на усната книжевност, излегува од националните рамки и, високо вреднувајќи ја усната книжевност, заклучува дека: *книжевната генијалност не прашува за писменост, ниту значењето на книжевното дело се одмерува со неговиот физички обем. Неписмениот Хомер не само што ја започна европската книжевност што се чита од книгите, туку и трајно остана на нејзиниот уметнички врв.*³

Откако ги соопштува своите генерални аналитички позиции и сознанија, како фолклорист чиешто основни интенции во научната работа се редовно поврзани со специфичностите на усниот книжевен корпус на

³ Ibidem, 58.

неговиот народ, следното, најобемно и проблемски најразвиено поглавје на неговата студија, Н. Килибарда го посветува на *Историскиот мозаик на Црна Гора како тематика на нејзината усмена книжевност*. Поточно, во прашање е една вистински егзактна детекција на многустраните релации меѓу фолклорот и историјата во широко зафатената временска рамка. Во него, пак, дури во осум потпоглавја текстуално ги определува своите аналитички можности и резултатни сознанија за релациите меѓу усното творештво и историските случувања кај Црногорците. Токму затоа, водејќи се исклучиво од материјалот на теренот, т.е. од егзактни показатели, а не малку и од логиката, во црногорското усно творештво Килибарда **не** наоѓа траги од историските собитија ниту од дукљанскиот, ниту од зетскиот период, но воопшто не се исчудува зошто во колективната свест на Црногорците останале елементи од предхристијанските времиња, па дури и од *предселидбениот паганизам покриен со христијанска наметка*,⁴ а не и од овие историски периоди, бидејќи тоа се векови на внатрешни, на меѓусебни сплетки, судири и делби на црногорскиот народносен простор. Исто така добро како што знае зошто и *косовскиот пораз ни периферно не ја допрел колективната свест на тогашните Црногорци*.⁵ Настрана од ова, зад извонредно интересниот *Летопис Попа Дукљанина*, за чиешто настанување смета дека е иницирано од повисоките црковни и аристократски кругови, суптилните аналитички сензори на Килибарда само насетуваат инспиративно влијание врз народниот пеач или раскажувач.

Вистински потврдена врска со и инспирација на народниот пеач од историските актери и случувања Килибарда ќе детектира дури во врска со династијата на Црнојевиќи, посебно со нејзиниот неславен крај. Сосема јасно, извонредна потврда на тоа е од Старецот Милија веројатно пре/до/ создадената песна *Женидба Максима Црнојевиќа*, која пее за Станиша, потурчениот син на Иван Црнојевиќ, кој како Скендер-бег владееше со Црна Гора од престолната позиција на неговиот татко. Не толку пошироко колку подлабоко прочитано, тоа биле случувања и состојби кои остануваат во колективната меморија и кои го предизвикуваат народниот пеач. Потоа, пак, повторно еден долг, двоветковен, молк(?) на народниот пеач. Тоа се XVI и XVII век. Но не и молк на проучувачот кој прецизно ги детектира причините поради кои не се огласува народниот пеач.

Вистинските услови за развој на црногорската усна книжевност, особено на специфичната десетеречка јуначка поезија, Н. Килибарда ги

⁴ Ibidem, 71.

⁵ Ibidem, 72.

поврзува со новонастанатите состојби во нахиска Црна Гора на почетокот од XVIII век, односно веќе со доаѓањето на владичкиот трон на Цетиње на Данило Петровиќ од Његуши. Водејќи сметка за односот на народниот пеач кон актуелните случувања, тој аналитички го проникнува карактерот на црногорската колективна свест во тоа време и нејзиниот одраз во усното епско творештво, но и едното и другото го „чита“ паралелно со потезите на врвната владеечка позиција на владиката. Колку аналитичен, не помалку и критичен, затоа, како антологиски епски бисер од ова време Килибарда ја изделува песната *Смрт Никџа од Ровина*.

Во овој контекст, меѓутоа, Н. Килибарда како аналитичар е преокупиран не само со историските, туку и со ред други посебности што се диктирани од условите на/во другите црногорски, па и на некои од на нив соседните егзистенцијални територии. Неговиот аналитички инструментариум задлабочено ги наслушнува, ги изделува и секогаш поразлично ги „чита“ општествено-политичките, просторните или, подобро речено, етнографско-културните, но и психосоцијалните различности што се специфични за деловите од Црна Гора што се надвор од нејзиното обединувачко општествено-политичко и национално јадро што го сочинуваат четирите нахии (Катунската, Риечката, Црмничката и Лешанската), со Цетиње како нивни не само теократски, туку и сеобединувачки центар. Своето внимание, затоа, истражувачот го свртува многу пошироко од просторот на нахиска Црна Гора и посебно е преокупиран со условите за настанување, а уште повеќе со процесите на трансформација и преобразба на црногорската десетеречка епика, набљудувана не само во дијакхронија, туку и во синхронија. Така, на пример, кога станува збор за аналитичкиот зафат со епската песна во брдскиот дел на Црна Гора, односно со просторите на седумте „брда“, кај седумте брдски црногорски племиња, тоа понашироко се развива преку примерот со трансформацијата на песните што се однесуваат на Петар Бошковиќ, јунакот на Белопавлиќи.

Навлегувајќи во природата, би рекол во душата на усната народна песна, извонредно широк аналитички однос Килибарда покажува најпрво кон пошироките општествено-политички, социјално-економски, но и етнографски околности, а дури потоа се посветува на предусловите за настанување на самите песни. Веројатно никако поинаку и не можел така живо и пластично да ги толкува ни песните за морачките ускоци, а особено не песните за јунаците од редот на црногорските муслимани, чии високи уметнички вредности, особено во доменот на љубовната лирика, ги смета за забележителен придонес во црногорската култура. Уште поинаков, пак, е неговиот аналитички однос кон усното поетско

творештво во приморските краишта на Црна Гора, особено кон песните од Бока Которска. Со оглед на поинаквите услови во кои егзистирала и се развивала усната книжевност, во бокешките градови се развивале главно лирските поетски жанри, со исклучок на вистински позабележливо епски предиспонираниот и од повеќе аспекти извонредно интересниот Пераст, чие усно поетско наследство Килибарда го разгледува преку песните од познатите *Пераштански ракописи*. Посебно е аналитички преокупиран со прашањето за настанувањето на бокешките, поконкретно на пераштанските бугарштици и за нивното подоцнежено слевање во морето на црногорската десетеречка епика. Суптилно аналитичен кон бокешките историски и културни посебности, посебно ја толкува природата на усното творештво во овие краишта, а ги насетува и можностите за развој на лириката и на наративното творештво.

Задлабоченото и со националните граници несопрено толкување на усното книжевно творештво, го водат Н. Килибарда кон/до долго продолжените услови за создавање на јуначката епика во Санџак. Дури и наспроти фактот што не само на тоа географско подрачје, туку и на тој аналитички терен не станува збор толку многу за негови сопствени, туку за истражувања и сознанија на некои негови претходници или современици. Килибарда, освен тоа, посебно внимание покажува и посебен аналитички инструментариум применува кога станува збор за граничните краишта на Црна Гора кон/со Санџак, Босна и особено кон Херцеговина, т.е. за усното книжевно творештво на оние племиња кои кон црногорската држава се официјално приклучени дури по Берлинскиот конгрес во 1878 година.

Впечатливо е што и на овие „терени“ како аналитичар тој се задржува и соодветно го толкува пред с` односот на народниот пеач кон разновидните дејства и јунаштва на опеаните јунаци. Килибарда, всушност, развива и аналитички чита најпрво една широка геополитичка, етнографска, па најпосле фолклористичка мапа. Ставајќи, понатаму, акцент врз епската народна песна, затоа, тој и навистина не само што ја промислува, туку и егзактно ја потврдува поврзаноста, ако не дури и слеаноста на илјадагодишниот историски мозаик на Црна Гора со и во нејзиното усно книжевно творештво.

Во/со преостанатите две поглавја, Н. Килибарда го дооформува својот колку камерен, не помалку и длабоко аналитички прочит на усното книжевно творештво на црногорскиот народ. Поточно, се дорекува, и тоа не само како вистински теоретичар на усната книжевност, туку и како уште повистински задлабочен и суптилен нејзин толкувач и зналец. Во првото од овие поглавја е поместена неговата расправа за *формите на усната*

црногорска книжевност. Наоѓајќи се и на порано сериозно расчистуван аналитички терен, респектабилно се однесува кон претходните и мошне значајни сознанија од други фолклористи, особено и пред с` фолклористи како неизместливиот и за него секогаш примерен и насочувачки Вук Караџиќ, но и како неповторливите Видо Латковиќ или Владан Недиќ. Така на пример, афирмативен став зазема по прашањето за поделбата на лирските народни песни која е иницирана од Латковиќ, но доследно применета од Недиќ. Посебно, пак, кога станува збор за жанровската поделба на усното книжевно творештво, на чиешто жанровско богатство се задржува далеку повеќе, ја респектира поделбата што ја применува Латковиќ. Килибарда, меѓутоа, иако формите и жанровоста, можеби поради многуте ако не идентични, тогаш барем мошне слични појави во усното книжевно творештво на повеќе земји и народи, не се неговиот најинтересен аналитички терен, знае да биде и извонредно прецизен и со **свој** став токму за некои жанровски специфичности на црногорската усна книжевност. Најпрво тоа се отстапки од и несогласувања не само со општата или вообичаена поделба на усното поетско творештво, туку несогласувања и со некои од претходните, особено со Вуковите делења по циклуси. Повеќе од тоа, во духот на целокупното негово аналитичко читање на усната црногорска книжевност, сега веќе вистински следејќи го извонредниот В. Недиќ, понатаму тој со навистина изострено чувство ги дооткрива не само времињата и околностите на настанувањето, туку и метричките специфичности и поврзаност, односно произлез на десетеречката од со народното оро и во постаро и во поново време примерената осмеречка усна песна кај Црногорците.

Наспроти аксиоматичното сознание дека усната проза, која е од поинаква природа, во рамките на црногорската национална култура е во сенката на поезијата, впечатливо е што на односните аналитички позиции, односно во поглавјето што е на неа посветено, на неговиот секогаш згуснат и јасен стил, Килибарда зборува особено за различностите веќе при нејзиното запишување. За него е во врска со ова вистински парадигматична веќе Вуковата улога на досоздавач или пресоздавач на народната приказна. Ставајќи акцент врз Вук како *надарен устен книжевеник*,⁶ смислата на неговата креативна ангажираност ја открива во настојувањето преку *пишуваната форма на усната приказна книжевно да се изрази дораскажаната прозна усменост*.⁷ Најмногу и пред с`, како што смета Килибарда, поради тоа што *секоја негова интервенција врз*

⁶ Ibidem, 188.

⁷ Ibidem, 189.

текстот на приказната можела да се случи на нејзиниот природен пат низ просторот и низ времето.⁸ Тоа е, имено, токму она што го нема кај безбројните поствуковски запишувачи на усната црногорска проза, со исклучок на Марко Миљанов Поповиќ, кој за Килибарда е устен раскажувач на патријархално-јуначки анегдоти кој текстовите ги запишал од самиот себе.⁹ За него Миљанов е уште и единствениот вистински устен раскажувач во црногорската книжевност,¹⁰ а неговите *Примери чојства и јунаштва* ги смета за врв во црногорската усмена проза. Не можеме да не забележаме дека Килибарда мошне проникливо и пластично го толкува за него извонредно интересниот процес на претворањето на книжевната усменост во книжевна пишуваност и преку рецептивниот однос кон приказната, односно низ различниот однос на слушателот и на читателот.

И повторно и слободно би рекле камерниот не толку книжевноисториски колку вистински аналитички проект на Килибарда за усната книжевност на Црногорците завршува со поглавјето *Народско или имитативно пјесништво у Црној Гори*. Аналитички, ако не по малку и протејски, во него тој не само што завршно се дорекува најпрво и пред с' во врска со посебностите на црногорската усна книжевност, туку што се посветува на едно претходно незафатено прашање, односно на еден мошне обемен и специфичен вид творештво, настаната меѓу усната и пишуваната книжевност и ги нема вистинските вредности ниту на усната ниту на пишуваната книжевност. Во прашање е имитативната, т.е. пишуваната книжевност која настојува во с' максимално да наликува на усната.¹¹ Во првиот дел од неговата завршница, посветена на стрмоглавувањето на црногорската десетеречка епика, Килибарда ја проследува и коментира црногорската имитативна поезија, која започнува со Петар I Петровиќ Његош и со неговите песни за црногорските победи (кај Мартиниќи и кај Крусе) од крајот на XVIII век, а продолжува со изборот на Петар II Петровиќ Његош *Огледало српско* (1846), но и со неговите од идеолошко-практични побуди пишувани песни *Кула Ђуришића* и *Чардак Алексића* (1847). На нив се надоврзува мошне обемената збирка десетеречки јуначки песни *Јуначки споменик* (1862) од великиот војвода Мирко Петровиќ, а десетеречки и осмеречки епски поетски творби, од истите побуди како и Његош, подоцна ќе пишува и кнезот, кон крајот веќе и крал Никола. Покрај творците од династијата

⁸ Ibidem, 193.

⁹ Ibidem, 197.

¹⁰ Ibidem, 195.

¹¹ Ibidem, 213.

Петровиќ, во втората половина на XIX и во раните децении од XX век имитативна десетеречка поезија ќе создаваат еден цел хор од имитатори, започнувајќи од на Петровиќи мошне блискиот Ѓуко Средановиќ, па Саво Мартиновиќ и с` до Новица Шаулиќ и Андрија Лубуриќ во првата половина од XX век.

Некогаш за, а почесто против некои поранешни сфаќања во науката по ова прашање, Килибарда сосема недвосмислено стои на позицијата дека појавата на објавени книги со десетеречка јуначка епска поезија значи и крај на нејзината автентична усменост. Не пропушта, меѓутоа, по извонредно аналитичките и логични објаснувања во врска со Вуковите во подоцнежните периоди од неговата актива направени отстапки во полза на имитативната поезија, понатаму да изнесува и пошироки аргументации и за натамошното, с` до наше време, *жилаво опстојување на имитативната поезија во Црна Гора*. Резимирајќи ги своите строго егзегетички погледи кон извонредно обемната продукција на неавтентична епска поезија настанувана во текот на два века, своите доследно поставени и не помалку доследно отстојувани аналитички позиции кон/за десетеречкиот епски супститут, пардон, многу повеќе сурогат, ги потврдува преку примерите со некои од подоцнежните, поствуковски собирачи на црногорската усмена поезија. Особено е во таа смисла интересен примерот со аналитичкиот пристап кон вистинските позиции и вредности на некои гуслари, како Радован Бекировиќ, на пример, дејствен во добар дел од XX век. Изострениот набљудувачко--аналитички нерв на Килибарда, меѓутоа, не е ниту без сенс за, ниту без прецизност во детектирањето на автентичните можности, но и на поведувањето во создавањето на песната според објавуваните примери, што го откриваат гусларот Бекировиќ. Не испуштајќи ја од видокругот на своето аналитичко внимание ниту натамошната, без малку сегашна егзистенција на усната поезија во Црна Гора, Килибарда синтетизира и аналитички се дорекува во врска и со некои од следбениците на Бекировиќ. Посебно го посочува Божо Ѓурановиќ со негувањето на гусларската традиција до најново време.

Наспроти ваквата ситуација во Црна Гора, автентично создавање на класична усмена епика во поново време Килибарда аргументирано респектира и научно верификува, потврдува меѓу муслиманското население во Босна и Санџак и тоа преку одличниот пример со Авдо Меѓедовиќ и неговиот спев *Женидба Смаилагиќ Мехи*. За него заинтересираната водечка светска фолклористика, меѓу кои и Милман Пери и Алберт Б. Лорд од Харвардскиот универзитет, всушност, токму преку него ги детектираа и последните рефлексии на автентичната книжевна усменост.

*

Не може да не се дорече, всушност да не се нагласи дека Н. Килибарда е проучувач кој длабочински го промислува усното книжевно творештво. Излегувајќи од, односно надраснувајќи го некогашното хердеровско-гримовско сфаќање на усното творештво исклучиво како колективен продукт, особено внимание тој секогаш му посветува на народниот пеач како индивидуален создавач, пресоздавач или досоздавач. За Килибарда, имено, усмената песна не постои само преку нејзината варијанта што е запишана. Аналитичар каков што е тој не може а често да не се прашува како таа се пеела пред/до запишувањето, односно што и како кажувала во времето кога е првично настаната. Со сето погоре речено, односно многу повеќе со она што останува недоречено, *Усмена(та) книжевност* на Новак Килибарда како прв дел од *Историја(та) на црногорската книжевност*, претставува една извонредно лапидарна, па сепак повеќе од оптимално опфатна и, што е особено важно, не само продлабочено аналитички напишана студија за усната книжевност на Црногорците. Повеќе од тоа, тоа е уште и еден вид неисториографска историја на Црна Гора и особено на црногорскиот народ, односно една извонредно продлабочена и многукажувачка етнопсихолошка студија.

3.

Повеќедецениска аналитичко-истражувачка дејност е синтетизирана и во вториот том од Историјата, посветен на *црногорската книжевност од почетокот на писменоста до 1852 година*.¹² И тоа не само на индивидуално, туку не помалку и на колективно рамниште. До толку повеќе што во оваа книга се хармонично вкомпонирани научни сознанија за еден цел милениум од генеолошкиот и од културниот развој на Црногорците. Воопшто не изненадува што како најпогодна замена за прерано починатиот Воислав П. Никчевиќ, иницијаторот на овој проект, за работата врз овој дел од Историјата е ангажиран не само широко филолошки, туку и најшироко, енциклопедиски, подготвениот и, и во овие области од монтенегристиката извонредно резултатниот Радослав Ротковиќ. Веќе неколку децении односно веќе половина век, следејќи ги сознанијата до кои се доаѓа и во други национални истражувачки

¹² Radoslav ROTKOVIĆ, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852. (Istorija crnogorske književnosti, Knjiga II)*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

центри, тој ги проучува потеклото, развојот и креативната резултатност на Црногорците с' од времето на словенските преселби па до новиот век.

Со оглед на многувековието кое аналитички се опредметува во втората книга од Историјата, слободно можеме да речеме дека е во прашање еден не само хронолошки, туку и повеќестрано осмислен национален културолошки времеплов. Особено кога е во прашање првото поглавје од книгата (*Средниот век*), кое е посветено на раните векови од/по доселувањето на предците на денешните Црногорци во нивната нова татковина. Компонирајќи го мозаикот на една, сосема разбирливо, повеќе културолошка отколку вистинска книжевна панорама, која и во својата основа и по својата природа, најмногу е хронологија на писменоста на просторот на Црна Гора во средниот век, својот преглед Ротковиќ го започнува со една синтетизирана реминисценција кон/од неговите поранешни проучувања на преселбите на Словените, односно со населувањето на предците на современите Црногорци во новата татковина. По населувачката увертира, интензивно поткрепувана со интересни компаративни сознанија од областа на јазикот, поконкретно и пошироко се задржува врз *развојот на писменоста и на културата во кралството на Воиславлевиќи(те)* (XI-XII век).¹³ Откако спушта сонда најпрво во логично и по аналогии претпоставениот најран, глаголски, период од развојот на писменоста, понатаму се задржува врз писмената традиција настанувана на словенски јазик и на кирилично писмо, при што значејќи и на широко филолошко рамниште расправа за Мариинското и за Мирославлеовото евангелие од крајот на XII век, а потоа и врз писменоста остварувана на латински јазик. Од неа ги изделува и подетално ги разгледува најраните книжевни творби, како што се *Андреацевата повелба* (X-XI век), па *Лекционар(от)* и *понтификал(от)* на Которската бискупија од крајот на XI или од почетокот на XII век, за временско одредување тешко податните *Легенда за мачениците од Луштица* и претпоставениот барски развоен период на *Чудата на св. Никола*.

Посебно и најмногу, сосема очекувано, на крајот од овој дел, во оваа материја научно извонредно широко упатениот Ротковиќ се задржува врз на словенски јазик настанатото *Кралство на Словените*, од самиот автор потоа преведено на латински и сочувано во преписи како *Regnum Sclavorum*. Тоа е текст кој е, барем кај нас, најмногу познат, со или без право, под популарниот назив како *Летопис на попот од Дукља*. Иако упатено расправа и за народносниот и за територијалниот исход на овој автор, како и за ред други нешта, и за Ротковиќ овде најинтересен е

¹³ Ibidem, 35-57.

претпоследниот дел од *Летописот*, т.е. *Легендата за Владимир и Косара*. Тој ја поддржува, инаку, и тезата дека барскиот, односно дукљанскиот поп овој дел од неговиот летопис го пишува врз основа на претходно книжевно дело за Владимир и Косара, кое му го припишува на логички претпоставениот и сосема можен претходен сведетел и наратор од Краина, местото, т.е. црквата каде што почивале моштите на блажениот Владимир пред да бидат пренесени во Елбасан. Како овој, така и претходните заклучоци Ротковиќ ги соопштува врз/по мошне логичките размислувања, заклучоци и дигресији кон други(те) културни и книжевни средини и кон народното творештво. Оваа целина од својата *Историја*, односно културното милје на дукљанскиот период од историјата на црногорската книжевност го дооформува, односно го дополнува со деталите што ги прават неколкуте епитафи од надгробни плочи кои биле вградени во сидовите на некогашната црква Св. Ѓорѓи во Бар.

Во рамките на двете натамошни целини од првото поглавје, понатаму Ротковиќ го следи развојот на писмената култура во Црна Гора низ скоро неколкувековниот период, во кој со оваа земја владее најпрво српската династија на Немањики (1190-1356), а потоа следи пократкиот период на обновената црногорска држава (Зета) и домашната династија Балшиќи (1356-1421). Поради сосема очекуваното заостанување на книжевниот развој, затоа, сега главно го проследува црногорското ракописно наследство за коешто може да се рече дека претставува скоро исклучиво преводна литература. Позабележливо аналитичко внимание се свртува кон на црногорска почва настанатите преписи на словенски ракописи, односно на словенски ракописи со црногорски дијалектни карактеристики, како *Вукановото*, поточно *Стефановото евангелие*, *Иловичката крмчија* и *Дивошеовото евангелие*. Во нешто поширокиот контекст на првата од овие целини авторот разгледува во Неманиќкиот период на црногорското подрачје настанати кирилски и латински натписи, завештанија, договори и слични во уметничка смисла скоро сосема безвредни и за книжевноста барем директно не многу значајни документи. Ништо интересно за книжевноста нема ниту во повелбите издавани од средновековните владетели, ниту пак во, за чудо, единствениот од тоа време регистриран кириличен запис во стихувана форма. За Ротковиќ, меѓутоа, повеќе внимание и интерес побудува во тоа време настануваната богата, но многу малку сочувана богомилска литература. Меѓу она што е сочувано за него е забележлива преработката на беседата на Презвитер Козма против богомилите, направена од презвитерот Василие наречен Драгољ и поместена во неговиот зборник. Самиот зборник, инаку, многу поинтересен е со обемот на другите, главно апокрифни, мудри и забавни содржини.

Бидејќи не се многу подобри околностите ниту за време на црногорската династија Балшиќи, внимателниот аналитичко-проследувачки и анимационен нерв на Ротковиќ ќе ја регистрира пред с` развиената препишувачка активност во скрипториите и во манастирите по островите и на бреговите на Скадарското Езеро. Така е и ќе може, потоа, да го сврти вниманието и кон преведувањето на во православниот свет пошироко познатите еретички, но и за црквата познати и барем условно прифатливи и прифаќани апокрифни текстови. За нас е сега, пак, тоа особено важно за насетување и на извонредните аналитички можности на Ротковиќ како читач на автентичните состојби и на мошне суптилните односи и проникнувања меѓу православното христијанство и дуалистичките учења – и тоа не само во тогашна Црна Гора, туку и во соседните земји, особено во дуалистичко-гностицистичката насока најдалеку исчекорената Босна. Заинтересиран како за повелбите издавани од Мрњавчевиќи, уште повеќе за повелбите издавани од Балшиќи, внимателниот и прониклив проучувач кај овие вториве посебно го истакнува навлегувањето на народниот јазик, па дури и извесни литературни, т.е. уметнички елементи. Мозаикот на средновековното културно милје на истекување и на просторот на Црна Гора, во овој негов не толку книжевноисториски колку мултидисциплинарен паноптикум, Ротковиќ го дополнува со освртот уште кон неколку нецрногорски пишувани споменици на црногорскиот простор, како Никоновиот *Горички зборник* и *Властаревата синтагма*. Но, и тие, како и претходните сознанија, се и тоа како интересни за дооформувањето на сликата за пошироките состојби во тогашна Црна Гора, па и за дооформувањето на колективното психосоцијално битие на Црногорците. Со сето тоа, движејќи се пошироко дури и од поприлично растегливите рамки на книжевните состојби и особено на книжевноста, ако не повеќе на писменоста што настанува, Ротковиќ се остварува како истражувач и уште повеќе како аналитичар со извонредно широки, разновидни, т.е. повеќедисциплинарни и исполнети културноисториски хоризонти.

Вистински простор и уште повистинска реализација на тој план ќе има дури во следните поглавја од книгата на Ротковиќ. Компонирајќи го веќе оној дел од црногорската книжевна, но и културна историја кој најцелосно и најприродно се сместува во рамките на епохата на хуманизмот и на ренесансата, тој е преокупиран првенствено со културните состојби, но и со книжевните резултати пред с` во приморските краишта на Црна Гора. Без да се ограничи на тоа, паралелно ги детектира и целисходно ги поврзува овие културно извонредно напреднати краишта со многу понезавидните услови во внатрешноста на земјата. И воопшто не е

случајно што поособено внимание во овој контекст им посветува на Котор, Пераст и Будва, кои, во таа смисла не само што се најнапреднати меѓу градовите од црногорското приморје, туку се во редот на најразвиените градови на Јадранот воопшто. Наспроти извонредно обемниот а значаен фактографски корпус кој никако не може да се запостави, еден аналитичар од типот на Ротковиќ никако не пропушта да ги открие како условите за таквата културна прогресија на овие градови, така и нивните уште посуптилни струења и поврзаност со другите делови на земјата, особено со Цетиње како нов центар на државната (ре)организација, па со Подгорица итн. Не случајно, високиот културен развој на приморските градови, а особено на Котор овде се проследува преку многувековното негување на книгата, преку библиотеките, од кои, и покрај многуте пожари и рушења, останале вредни примероци. Вистинскиот акцент е ставен врз Котор во најраните децении на печатарството и врз богатството од инкунабули што ги поседува. Котораните, имено, ќе бидат и најраните црногорски печатари, но не на свој терен, туку во Венеција, а дури потоа таа дејност ја подземаат Црноевиќи, на Обод или на Цетиње, сеедно, како и подгоричаните. Во овој контекст Ротковиќ посебно се задржува врз Андрија Палташиќ како најпознат которанин печатар во Венеција, но и врз Никола Маињанин како највисоко остварен автор од Котор во XV век, прв претставник на јужнословенските народи кој печател свое книжевно дело. Не помало внимание им посветува и на Црноевиќи како печатари. Без можности од расчистување на дилемата дали приматот тука му припаѓа на Иван или на Ѓурѓе Црноевиќ, на Ротковиќ нема да му останат незабележани ниту *зачетоците на динамичната, плавна проза на која не ~ недостасуваат зборови за да се изрази сето она што го чувствува човекот.*¹⁴ Овие вредности ги открива веќе во повелбата на Иван Црноевиќ, а за креативните можности на Ѓурѓе се искажува преку прочитот на тестаментот што ~ го остава на сопругата. Како вистински книжевен историчар, се разбира, ја портретира комплетната личност на Ѓурѓе не само како владетел, туку и како печатар и автор – претпоставувајќи го, со тоа, и веројатното негово образование, секако, во Котор, но според неговата солидна упатеност во повеќе научни дисциплини, веројатно уште и во некоја висока школа во Италија.

Највисоко остварените книжевни вредности во ренесансниот период на црногорската книжевност Р. Ротковиќ ги препознава и ги толкува кај тројца знаменити которани од XVI век, тројца неопетраркисти кои создаваат на латински, а еден од нив како на латински, така веќе и

¹⁴ Ibidem, 181.

на италијански јазик. Тоа се Ѓорѓе Бизанти, Људевит Пасковиќ и Иван Бона-Боларис, на коишто и порано им има посветувано пошироко научно внимание. Започнува со, односно се задржува најпрво врз Бизанти, особено врз неговата позиција како прв неопетраркист кај Црногорците, ако не и на нешто поширокиот простор. Многу повеќе преокупиран, меѓутоа, со Пасковиќ, започнувајќи од/со неговата извонредно широка популарност, позиционираност, бидејќи бил дури и плагиран во поширокиот свет, не само што го информира современиот читател за личноста на поетот од Котор што беше опседнат со крупните воени судири меѓу Османлиите и европските земји во XVI век, туку го воведува во инспиративната широчина и во подлабоките специфичности на неговата на латински и на италијански јазик создавана поезија. Ротковиќ сосема добро ги детектира дури и посуптилните разлики кај поетот кога се остварува на латински, од оние творби што ги создава на италијански. Не помалку успешно ги совладува непознатиците и во врска со необичниот и с' уште толку малку познат Болирис. Него го реafirмира веројатно најмногу преку неговата инспиративна поврзаност со родниот Котор, но и со поширокиот простор. Анализирајќи ги како индивидуалните поетски вредности на овие тројца которски латинисти, така и пошироките специфичности и околности во XVI век на поширокиот, на книжевен план доминантно латинизиран европски културен простор, со претставувањето на овие тројца автори, но не толку одделно колку како дел од целокупниот книжевноисториски и културолошки мозаик на кој му се посветува, Ротковиќ дава извонредно значаен прилог во с' посуптилното прецизирање на црногорската книжевна мапа за време на нејзините постари развојни периоди.

Ако не толку историографските, тогаш пошироките филолошки и најшироки културолошки димензии се вредносна препознатливост и на следното поглавје од книгата на Р. Ротковиќ, односно на вториот том од *Историјата на црногорската книжевност*. Тоа поглавје е посветено на барокот и на просветителството во црногорската книжевност (XVII и XVIII век) и веднаш се подразбира дека авторот е преокупиран со еден далеку понапреднат – колку поширок толку и побогат книжевен процес. Тоа е резултирано како од с' позабележливото навлегување во литературна употреба, покрај неспорната доминантност на латинскиот и на италијанскиот, сега и на народниот јазик, така и од побројното и поразновидно учество во литературниот процес на поголем број партиципиенти и тоа од различен социјален и професионален исход. Сето тоа се одразува уште и на планот на широката жанровска разновидност на она што се создава. Безмалку како и во претходното поглавје, затоа, Ротковиќ и сега реализира извонредно широк, мозаичен

пристап кон епохата на барокот и на просветителството. Тоа е мозаик на кој доминира или барем се поаѓа не само од жанровската разновидност, туку и од пошироките културни околности во кои се остваруваат книжевните процеси. Нивното место на/во тој повеќе културолошки отколку ограничено книжевен мозаик, затоа, си го добиваат особено општата, колективната настроеност кон создавање сатирични и друг вид стихови во врска со актуелните животни состојби. Особено кога станува збор за приморскиот дел на земјата. На авторот, меѓутоа, никако не му недостасува изострен слух и за врските на приморјето со континенталната заднина. Оттука, никако не се прескокнуваат ниту спевовите од видот на оние што се испеани за блажената Озана, особено како потврда на врските на приморјето со заднината. Ротковиќ, меѓутоа, ги анимира појавите и творечките посебности и на поедини стихотворци, особено од видот на авторитетниот црковен великодостојник и културен деец Андрија Змаевиќ или како пригодничарскиот поет, но одличен и најплоден стихотворец Живо Болица-Коколиќ. И уште ред други и секогаш со мноштво детали за нив и за нивните творечки пројави, но редовно и со посуптилни оценки за нивните книжевни вредности. Поглавјето за барокот и за просветителството веднаш, дури и асоцијативно, ни открива нешто повеќе од еден двоветоковен културолошки развој, ни открива, всушност, една вистинска гама од предуслови и посебности, но не и преголем број повисоко реализирани книжевни творци (и дела). Па сепак, тоа е еден барем за книжевните историчари интересен творечки персонаж што се заокружува со личноста и со делото на Петар I Петровиќ Његош.

Добрата половина од ова поглавје, ако не и нешто повеќе од тоа, сепак, е посветена на шестмина највисоко остварени репрезенти на книжевноста во Црна Гора во XVII, а особено во XVIII и с` до раните децении на XIX век. Овој камерен избор започнува со во Италија високо реализираниот драмски автор, поет, аналит и историограф, будванецот Христифор Крсто Ивановиќ, а завршува со на креативен план повеќе потенцијално најавениот отколку поцелосно остварен Петар I Петровиќ Његош. Низ своите студии за овие избрани автори, кои се, поскоро би рекле, адаптирани отколку вкомпонирани во рамките на овој маркантен книжевноисториски проект, Ротковиќ аналитички ги презентира камерните појави и високите вредности на барокот во Црна Гора и тоа, сосема разбирливо, скоро исклучиво во приморјето. Користејќи ги и незаобичајните претходни повеќе истражувачки отколку аналитички постигнувања, меѓу кои и сопствените, книжевноисториската синтеза што ја создава, пресоздава или досоздава сега, донесува опширно, детализирано и преку документарен материјал остварено егзегетичко читање на извонредно плодни и не малку

интересни автори од барокниот XVIII век. Покрај погоре спомнатиот Ивановиќ, кој е егзегетички проследен не само преку неговите *Песни* од 1675 година, туку и преку петте негови драми и различни состави, но и преку неговите за време на животот необјавени *Будвански анали*, тука е уште и неодминливиот Иван Антун Ненадиќ, како и извонредно динамичниот автор и колку контроверзен авантурист, многу повеќе интересен како *патриот и слободен мислител*¹⁵ Стефан Зановиќ. Никако не и без монографски интенции, како во пристапот кон нив, така уште и кон еден друг претставник на извонредно интересните Зановиќи, за Будва и за мајчиниот јазик најмногу приврзаниот, лирски предиспониран и со народното поетско творештво многу сроден Мирослав Зановиќ. Ротковиќ ги презентира не само релевантните книжевноисториски и фактографски претпоставки и вредности, туку нашироко и егзегетички ги разгледува и нивните посуптилни креативни и јазични специфичности. Посебно внимание, пак, му посветува на прашањето колку се делата на овие автори автентични, а во која мера се преводи или преработки на други, домашни или италијански автори, постапка којашто е сосема вообичаена во епохата на барокот. За Ротковиќ соодветната книжевноисториска методологија е соодветно применлива и во пристапот кон повеќе интересниот како хроничар на Будва од првата половина на XIX век, отколку како автентичен поет и драматург Антун Којовиќ.

Со оглед на не преголемиот број од позабележливо реализирани книжевни творци и дела во нешто повеќе од две вековната временска отсечка, камерната персонална димензија на овој дел од неговата *Историја*, Ротковиќ ја заокружува со најелементарните поединости не само за времето и за личноста, туку и за навистина скромните поетски прилози на Петар I Петровиќ Његош. Претставувањето на Петар I следи по поголем број претставници кои произлегуваат од приморските краишта, па затоа функционира како дорекување и како заокружување на фрагментарните претходни маргиналии за културните и за книжевните пројави во континенталниот дел на Црна Гора. Детектирајќи ја пред с` поврзаноста на песните на Петар I со значајни моменти од слободарското минато и со актуелните слободарски и борбени случувања кон крајот на XVIII век, на неговите песни Ротковиќ им пристапува најпрво како на *информативно средство за случувањата*.¹⁶ Но, бидејќи книжевната историја за него не е само историја на високо остварените автори и дела, туку и вистински културолошки мозаик, овде тој посебно се занимава

¹⁵ Ibidem, 390.

¹⁶ Ibidem, 436.

со автентичноста на песните што му се припишуваат на Петар I, со интервенциите врз нив од страна на други лица и со нивната сродност со народната песна. Како аналитичар, пак, овде финансира со детектирањето на оние карактеристики што го издигнуваат Петар I над народната поезија и го ставаат во редот на индивидуално остварените поети. Освен тоа, Ротковиќ овде никако не го заборава Петар I ниту како говорник, т.е. како автор на говорнички текст, но и како автор на историографска проза. До толку повеќе што, во неговата *Кратка историја Црне Горе*, очекувано, за Ротковиќ се поособено интересни зачетоците на црногорската раскажувачка проза. Творечките и говорните можности на Петар I, пак, ги открива и, на едно уште повисоко рамниште, потенцијално, ги анимира преку неговите посланици.

Колку и да е во прашање едно камерно репрезентирање и синтеза на претходните вложувања и резултати на Р. Ротковиќ, со новите сознанија, а уште повеќе низ аналитичкото совладување на најголемиот временски простор од културното, а во тие рамки особено од книжевното минато на црногорскиот народ, слеано во една не само обемна, туку и комплексна книжевноисториска композиција, се добива впечаток дека, кога е во прашање неговата книга, најмногу станува збор за труд со национални и со енциклопедиски димензии и вредности. Никако не н` зачудува, затоа, ниту отстапката што, на крајот, односно четвртото и последно поглавје, кое му го посветува на Петар II Петровиќ Његош, претставува една поширока подготовка, едно ново и веќе барем во некои нешта поразлично аналитичко читање на Његоша и една вистинска пролегомена за некоја широко фундирана монографска студија за него. Таа, пак, веќе во оваа форма може да се чита токму како една камерна монографија. Истата настанува, секако, на фонот на посебната позиција и чувство дека, по многуте и одлични студии за Његоша како од домашни така и од блиски, па и од подалечни истражувачи, првпат се создава прилог за него кој е дел од првата целосно и во с` црногорска историја на црногорската книжевност.

Следејќи ги интенциите од претходните делови на неговиот и навистина габаритен прилог кон црногорската национално-културна и книжевна историја, и овде, барем во просторна смисла, затоа, Р. Ротковиќ забележливо внимание посветува најпрво на предусловите и на околностите во кои се формира Његош и како поет и како мислител, па и како државник, а потоа и на неговите позиции во историскиот, во национално-културниот, а со сето тоа и во книжевноисторискиот развој на Црна Гора. Следејќи го, понатаму, неговиот прогресивен развој с` до вистинскиот поетски подвиг, проследувајќи ја како неговата лектира,

така и учењето јазици, Ротковиќ, всушност, и самиот се подготвува за сопствениот аналитички пристап не само кон високите уметнички вредности на Његошевото книжевно дело, туку и кон неговиот индивидуален етос, но и кон неговото време, секако, но погледнато од различни позиции. Сосема е јасно дека, како и секој сериозен научен работник, поинаку веројатно не можел ниту да постапи ниту да отстапи. Но, с` уште не се зафаќа со главниот предмет на неговата аналитичка експертиза, туку прави уште цел ред натамошни истражувачки сондажи и претподготовки. Тие натамошни истражувања и претподготовки започнуваат со европските откривања на Црна Гора и на личноста на нејзиниот владетел, а завршуваат со најсуптилно детектираните предуслови за формирањето на Његош како поет и како мислител и посебно за формирањето на неговото сесловенско чувство. Во рамките на тој колку широк не помалку и сложен подготвителен аналитички терен низ колку богатиот не помалку и комплексен национално-културен мозаик на Црна Гора од Његошево време, затоа, вниманието на Ротковиќ застанува и пред значењето на Цетињскиот манастир како национално светилиште. Далеку посуптилно, пак, колку со аргументи, не помалку и аналитички ќе ги проникне почетоците на великосрпската идеја, кои уште пред *Начертанието* на Гарашанин од 1844 година, на Црногорците им ги трасираа Сима Милутиновиќ и Вук Караџиќ. Сето тоа за да може не само да го детектира, туку и да го разјасни оформувањето на Његошевото сфаќање за народот и за племето, па за прифаќањето на косовскиот мит, односно за пресудното влијание што го извршил и на овој план врз него Сима Милутиновиќ Сарајлија.

По сето ова, навистина, се чини дека на Ротковиќ не му останува многу простор за пристап кон самото книжевно дело на Његоша. Но сосема доволно за да соопшти некои сознанија што се резултат на неговите егзегетички и минуциозни аналитички читања. Впечатливо е, затоа, што пристапот кон книжевното дело на големиот Црногорец тој не само што го започнува со сугестивната констатација дека *Његоша го создаде целиот претходен развој на црногорската книжевност*,¹⁷ туку што, поинаку од вообичаената практика на книжевните историчари, најпрво свртува внимание не само кон најраните творечки пројави на идниот поетски великан, туку не малку и кон неговите творби што не влегуваат во редот на неговите генијални проекти. Ротковиќ со тоа уште еднаш потврдува дека создава широка, панорамска, мозаична книжевно-историска и национално-културна студија. Секогаш располагајќи не

¹⁷ Ibidem, 485.

само со помалку актуелни, па сепак извонредно важни информации за настанувањето и за објавувањето како на *Пусињак цетињски*, така и на *Глас каменштака*, преименуван како *Свободијада*, па за изборот пополнет главно со песни од народното творештво *Огледало српско* и уште ред други секундарни творечки проекти, посебно внимание посветува токму на творечкиот однос со нив и во нив кон националните актуелности и кон државните потреби. Поаѓајќи, пак, од некои несоборливи, а досега во науката незабележувани аргументи кои ги пружа самото Његошево дело, Ротковиќ и тука знае мошне суптилно да проникнува во самите творечки и уметнички специфичности и вредности што го следат нивното создавање.

Од претходно нагласените интенции Ротковиќ не отстапува ни кога стигнува до пристапот кон Његошевите комплексни и највисоко остварени поетски проекти *Луча микрокозма*, *Лажни цар Шќепан Мали* и *Горски вијенац*. Така, на пример, детектирајќи ред невозможно можни нелогичности во *Лажни цар Шќепан Мали*, тој доаѓа до едно и навистина смело сознание дека, ако „*Лажни цар Шќепан Мали*“ се игнорира како драма, а се сфати како збирка песни предизвикани од инсценираните случувања, тогаш тоа е книга која може да застане покрај „*Луча*“ и „*Горски венец*“, ¹⁸ односно дека се работи за патриотска поема, горда поезија на народната сепоќа и величина, на лукавството и на мудроста, на јунаштвото и на дипломатијата. ¹⁹ На позицијата на вконтинуирањето на *Горски венец* во нужно ограничениот простор на една книжевна историја, пак, ги потврдува веќе претходно во науката сосема потврдените сознанија за литературниот карактер на главниот инспиративен поттик во делото – истребувањето на исламизираниите Црногорци при крајот на XVII или на почетокот на XVIII век, сејдно. Ротковиќ, меѓутоа, и навистина очекувано, прв свртува внимание кон многу дополнителни и досега непубликувани детали во прилог на тоа ова „случување“ е без историска подлога. Освен тоа, покажува изострен слух за во основа мирољубивиот карактер на Данило, како доминантен протагонист и како гласноговорник на авторот на *Горски венец*, што го потврдува со документирани негови потези од државничката актива. Ротковиќ сето ова во неговиот прилог го дорекува со потврдувањето колку е *Венецот* одраз на самите случувања и состојби од Његошево време, односно колку зад владиката Данило стои самиот Његош.

¹⁸ Ibidem, 501.

¹⁹ Ibidem, 504.

Наспроти вообичаената практика книжевните истории да се компонираат како синтези на дотогашните истражувања и аналитички дострели, во поглавјето за Његоша Ротковиќ најавува и некои нови, подетални читања на Његоша. Тој изнесува мноштво досега незабележувани детали кои можат да влезат во мозаикот на идни проучувања и монографски синтези. Покрај навестените поразлични сфаќања од досега познатите во врска со *Луча микрокосма*, на пример, никако не останувајќи му аналитички должен ниту на овој еп, тој е особено впечатлив со детектирањето на погрешните досегашни свртувања кон него како кон *лач на макрокосмосот*, а не како кон *лач на микрокосмосот*.²⁰ Забележливо кратки или привидно разлеани поради повлечените паралели кон други Његошеви дела, Ротковиќевите сознанија за *Луча*, веројатно се меѓу најинтересните и највредните во неговиот пристап кон Његоша. И највредни и најинтересни се особено поради тоа што, во споредба со другите Његошеви дела, низ така краткото свртување кон овој еп се враќа кон, односно што почнува од некои мошне рани сознанија дека *Луча* е изнедрена од и создадена врз сопственото битие, врз сопствениот животен опит на големиот поет.²¹ По/со ова, затоа, никако не н` изненадува ни Ротковиќевото навестување за едно натамошно поинакво аналитичко читање на имињата и на другите Његошеви дела. Како синтеза, да не речам како круна на сето тоа, тој, имено, во својот, ќе речеме, само крокиран, аналитички потход кон Његоша смета дека нив ги поврзува единствената творечка идеја, дека *во сите ... дела (Његош) ја прикажува „борбата непрекината и дека сите тие се варијанта на единственото дело*.²² *Горски венец*, имено, за Ротковиќ е *венец* за *сите вредности што се наталожиле во текот на „борба(та) непрекината“*.²³

Поглавјето за Његоша, најпосле, има и заклучок, што во претходните поглавја Ротковиќ не го практикува. Во него, пак, можат да се забележат уште неколку завршни „отстапки“, но отстапки како дорекувања, дорекувања кои се основа ако не за сосема нови толкувања на Његоша, тогаш за дополнувања и коригирања на досегашните. Сите овие елементи, не само последниве, се разбира, туку и некои претходни условни, ако не и намерни празнини, се во прилог на можноста да се дојде до заклучок дека сондажата и претподготовките се тука, а веројатната монографска студија за Његоша во посебна книга, до којашто Ротковиќ е толку многу блиску, можеме веќе и да ја очекуваме.

²⁰ Ibidem, 493.

²¹ Ibidem, 493-496.

²² Ibidem, 513.

²³ Ibidem, 515.

4.

Пристапувајќи кон првата *Историја на црногорската книжевност* колку еп бос, толку и во појавноста и во природата на нејзините доминантни составки, воопшто не сме изненадени од ангажирањето токму на проф. д-р Милорад Никчевиќ како автор на третиот том.²⁴ Тој е посветен на црногорската книжевност во втората половина на XIX и во раниот XX век, односно од заминувањето на Петар II Петровиќ Његош од животната и од книжевната сцена, па до привременото згаснување на црногорската државна самостојност. Тој ангажман и таа чест произлегува од резултатите на неговите бројни претходни студии и книги, посветени најмногу токму на овој период од развојот на црногорската книжевност. Мислам, секако и пред сè, на неговата компаративна студија за Стефан Митров Љубиша и за Његош, како и на уште поширокиот зафат со/во студијата *Црногорска приповијетка измеѓу традиције и современости*. Искуствата и резултатите од нив се вкомпонирани и во оваа капитална книжевноисториска синтеза. Со оглед на ограничениот карактер на нашево соопштение, се разбира, не би ги набројувале. Уште помалку би се впуштале кон прецизно наведување ниту на оние од Никчевиќ респектирани и соодветно усвојувани сознанија и резултатите до кои дошле и други проучувачи на одделни прашања или во врска со одделни црногорски книжевни појави, автори и дела реализирани во спомнатата временска рамка. Не можеме, меѓутоа, а веднаш да не констатираме дека шесте постњегошевски црногорски книжевни децении, за кои можеме да речеме дека не многу резултатно каскаат не зад/по Његошевите највисоки дострели, туку зад/по неговите „школски“ поетски искуства од младоста, Никчевиќ сега ги расветлува, односно ги преоткрива или дооткрива и ги вкомпонира во една пространа и во таквата своја пространост, целост и хомогеност претходно не сосема доволно истражувана, не пак финализирана, ако не по малку дури и запоставувана национална книжевно-историска панорама.

Соочувајќи се, најпрво со неизбежните периодизациски тешкотии и дилеми, неизбежни кога се во прашање скоро сите јужнословенски книжевности, Милорад Никчевиќ, имено, никако не бил несвесен не толку за широчината колку за комплексноста на зафатот. Сложеноста на неговата работна задача произлегува најпрво од фактот што, наспроти многуте показатели за автентичноста на сопствениот опстој

²⁴ Milorad NIKČEVIĆ, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918. (Istorija crnogorske književnosti, Knjiga III)*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

и настанување, кон црногорската книжевност, што се однесува барем до надворешниот свет, за долго време почесто се пристапувало низ призмата на општиот развоен и типолошки контекст што го сочинуваат книжевноста од јужнословенското книжевно заедништво и посебно книжевноста од ареалот на денес веќе надживеаните сфаќања и мерки за/на границите и природата на српскохрватскиот или хрватскосрпскиот јазик. И се разбира, најмногу и пред с` поради условно заедничкиот развој, односно поради повеќестраната сродност и блискост со нив. Наспроти тоа, можностите за егзактно рекогносцирање не само на појавите, туку и на вредностите, но никако не и без можностите за аналитички пристап кон нив, го водат Никчевиќ најпрво кон детектирање, а понатаму и кон реконструкција на развојните процеси во црногорската книжевност во зацртаната временска рамка. Веројатно најмногу поради тоа, својот капитален проект, посветен не на една, туку на неколку, навистина вредносно не највпечатливи, но неизбежни алки од развојот на црногорската книжевност, тој го втемелува врз појдовната и аксиоматична поставка дека оваа јужнословенска национална книжевност во тие шест децении помина низ три препознатливи и уште повеќе неодминливи стилски раздобја: романтизмот, реализмот и модерната, чии вредности, како и во некои други книжевности, се манифестираат, најблаго речено, истовремено и паралелно.

Никчевиќ со тоа, и не само за себе, веќе го решил првото и главно прашање за еден книжевен историчар, односно веќе ја премостил првата и најтешка препрека во создавањето на една книжевна историја – периодизацијата. Но, ниту ги прескокнал – ниту ги заборавил ниту претходните периодизациски шеми и решенија, ниту пак некои не многу среќни развојни специфичности, на кои, како и македонската, не е сосема имуна ниту црногорската книжевност. Настојувајќи и поприлично успевајќи да ги набљудува трите стилски раздобја не толку во нивната посебност, колку како една целина, проникнувајќи ги нив аналитички – како во дијахронија, така и во синхронија, притоа тој детектира и цели серии од целини во целината. Без таквите периодизациски допрецизирања Никчевиќ веројатно не ќе успеел целосно да ги совлада ни дијахрониските ни синхрониските димензии на проектот, ниту пак да ја постигне и да ја сочува хармоничноста на целокупниот истражувачко-аналитички зафат. Дотолку повеќе што се однесува на една долготрајна, но не и без некои развојно дисхармонични струења книжевна епоха и со, во име на вистината, нели, не многу на број, барем со оглед на досегашните и пошироко познати сознанија, се разбира, некои безрезервно потврдени високи индивидуални естетски вредности.

Сосема очекувано, придржувајќи се кон сопствената периодизациска композиција, првата од осумте целини од кои е компонирана третата книга од *Историјата*, претставува општ пристап кон единственоста и неделивоста на епохата на романтизмот, на реализмот и на модерната во црногорската книжевност. На повеќе како дијахрониски, уште повеќе синхрониски рамништа, М. Никчевиќ во него ги разгледува општествено-политичките, економските, просветните и другите предуслови и контекстуални рамки во кои пулсира и се создава црногорската книжевност во тие шест децении. Двете следни, слободно би се рекло носечки поглавја од овој корпус се посветени на развојот на поезијата и на прозата во тие временски рамки. И во првиот и во вториот случај, тактичниот и кон сеопфатност насочен историчар на книжевноста го чувствува и го изразува како пулсот на епохата, така и развојно-настанувачкиот ритам на одделни книжевни појави и вредности. Веројатно затоа, дури и при еден само лежерен прочит на неговата книга, покрај приопштувањето и покрај вкомпонирањето во една книжевна историја што претендира да не испушти ниту една појава, на еден и навистина и голем и, виден од стилско-естетски аспект, сложен творечки персонаж, не може а да не се детектира уште и една вистинска гама од вреднувачки позиции и од аналитички сознанија, секогаш условени од и прилагодени кон спецификите и кон естетските вредности на аналитички третираните појави, автори и дела. Тоа е високо одличје за еден денешен книжевен историчар, но кон веќе реченото не можеме а да не додадеме уште и дека авторот на оваа книга своите можности ги потврдува и низ посебните идејно-естетски и други финеси преку кои аналитички им се пристапува на секоја од појавите (на авторите и на делата). И не само што нашироко и исцрпно ги детектира како нивните предуслови и предиспозиции, така и нивните мотивско-тематски зафати и идејни хоризонти, туку секогаш има активирано сензори за „прочит“ најмногу и пред с' на нивните естетски специфичности и вредности, за коишто се искажува без скрупули, секогаш непосредно и секогаш директно.

Имајќи ја предвид, пак, и национално-културната сложеност на црногорскиот етнички простор, едно посебно поглавје понатаму Никчевиќ ~ посветува на книжевноста во Бока Которска и во регионот на Пљевле. Тоа се региони кои не само во претходните временски периоди, туку и во со аналитичкиот прочит зафатената временска рамка и живееле и се развивале во поинакви околности од оние во аналитички поконкретно третираниот презент доминантни државни и национално-културни региони со Цетиње и со Никшиќ како главни книжевно-културни центри. Од нешто поинакви причини, пак, посебно

поглавје е посветено и на драмата, која во црногорската книжевност во овој период изодува посебнифичен, па дури и навистина понезавиден развој од поезијата и од раскажувачката проза. Но тоа е простор кој, во рамките на неговата книга, Никчевиќ му го отстапува на Александар Радоман, кој пак, истражувачката сонда во својот прилог ја спушта до, односно започнува од антиката. Следејќи го развојот на драмата (а со тоа скоро безусловно и на театарот) на подрачјето на Црна Гора од најстари времиња, во својот егзегетички прецизен преглед Радоман доаѓа до романтичарската драма во црногорската книжевност, создавана во XIX и с' до раниот XX век. Ништо чудно, во добра мера, на планот на драмата, тоа не е незабележливо и во другите, па дури и во навистина посреќно развиваните јужнословенски книжевности во тоа време.

Покажувајќи автентичен книжевноисториски слух уште и за некои други посебности на планот на типологијата во црногорскиот книжевен развој, во посебна целина, во посебно поглавје, М. Никчевиќ ги претставува патописната и мемоарската книжевност. Низ посебно поглавје, исто така, го дооформува својот проект кога се во прашање уште и книжевната критика и науката за книжевноста. Во тие рамки тој одделува соодветен простор и внимание за сите релевантни претставници на односните книжевни жанри, како и на книжевната критика и наука. Осмата и последна глава од оваа капитална книга е резервирана за европскиот книжевен контекст. На оваа позиција, како завршна, Никчевиќ го разгледува корпусот на преведената поетска и раскажувачка продукција од европските книжевности. Сосема логично, претпоставениот двенасочен активитет на рецепцијата и тоа како е влијателен врз книжевниот развој.

*

И навистина очекувано, ова се само појдовните, најпрво и пред с' набљудувачко габаритните, а потоа и подецидно аналитичките и повеќе би рекле, книжевноисториските позиции отколку потези на М. Никчевиќ врз пространата црногорска книжевна мапа во односната временска опфатка. И затоа, треба ли воопшто и да се напоменува, не пак и да се преповторува дека во рамките на истите понатаму редовно се прави уште и подетална периодизациска распределба, која, поштедувајќи се од многузборието, не би ја репрезентирале. Многу поважно е што, по клучната периодизациска разрешница, во овој проект редовно се нудат уште и подетални аналитички читања и препрочитувања на еден вистински голем број во нивното време и навистина нашироко познати и

соодветно верификувани персонални појави и вредности на црногорската и навистина минуциозна национална книжевна топографија. Во научните кругови, па и пошироко, и не од денес, тие се идентификуваат најпрво и најрезултатно пред с` со имињата на Стефан Митров Љубиша, Марко Миљанов Поповиќ и Никола I Петровиќ Његош. Иако прилозите на Никчевиќ за нив не се организирани како посебни поглавја, што, при некое поинакво структурирање на извонредно обемната материја можел и да го направи, на нив посветените прилози се изделуваат како според обемноста и широчината во пристапот, така и според длабочината во аналитичкото проникнување на нивното дело. Како извонредно значајни појави и вредности, аналитичките целини за овие тројца автори претставуваат не само најопсежни, туку посебно впечатливи страници од поглавјето за поезијата, кога станува збор за Никола I Петровиќ Његош, односно од поглавјето за прозата кога се во прашање Стефан Митров Љубиша и Марко Миљанов. Повеќе од тоа, на аналитички план Никчевиќ извонредно многу инвестира во нивната поширока контекстуализација на планот на црногорската книжевна историја en bloc. Така на пример, забележливо е на тој план резултатен при детектирањето на релациите меѓу Стефан Митров Љубиша како автор во чиј хронотоп црногорските, условно именувани, континентални вредности се надополнети, плодотворно облагородени или синтетизирани со медитеранските. Односно, оние типично горски, херојско-динарски за Његош специфични компоненти – забележливи како на планот на јазикот, така и преку творечките идеи, кај него односно во неговиот етички кодекс и, пошироко, во неговиот филозофски систем, се преобразуваат во најпрепознатливи вредности на Црногорецот и на црногорството.

Земајќи предвид во црногорската книжевна нарка и претходно завршени работи, М. Никчевиќ посебно финансира и резултира на планот на аналитичките споредби меѓу Драшко од Његошевиот *Горски венец*, од една и Љубишините Кањош Мацедоновиќ и Вук Дојчевиќ и тоа, свртувајќи се особено кон сличностите и кон разликите во нивниот однос кон или на нивните реакции во однос на виденото во Венеција. Во таа смисла, Никчевиќ, и тоа пак врз основа пред с` на претходни аналитички сознанија (особено на Ново Вуковиќ, но и на други проучувачи), прави разлика и меѓу психофизичките појави и активитетот на Кањош и на Вук Дојчевиќ.

За разлика од Љубиша, пак, на книжевноисториското пано на Никчевиќ Марко Миљанов е позициониран, а веднаш и портретиран веќе на самиот почеток. И тоа – извонредно лапидарно – како една *несекојдневна појава и во црногорската историја и во црногорската*

книжевност.²⁵ Како за Никчевиќ што било, меѓутоа, така и за нас е сега сосема јасно дека книжевниот историчар кон овој автор – кон Марко Миљанов – мора да заземе поинаков однос отколку кон Стефан Митров Љубиша. Тоа е пред с` поради поинаквата индивидуална, не пак творечка природа на Марко Миљанов, но и поради специфичната позиција и во националната книжевност и како книжевник воопшто. Па дури и сосема настрана да се остави неговото задоцнето описменување и започнување со творечка работа, не пак поради тоа што и книжевната наука доцни со неговата презентација и проучување.

Овде, пак, никако не може да не се детектира доследно и уште пред скоро четири децении вистински верификуваната, а потврдена и од страна на Бранко Бањевиќ вредност на Марко Миљанов како поет. И тоа врз основа само на малиот број сочувани негови песни. И претходно, веќе во *Преглед(от)* на Р. Ротковиќ, и сега Миљанов, имено, и дефинитивно се потврдува како *поет на самотијата, на искреноста и на мисловноста*.²⁶ Никчевиќ уште и забележува, т.е. надополнува дека Миљанов ја *лиризира, (дека) мисловно и етички рационално ја интонира дескриптивната монотоност на епската народна поезија*,²⁷ а сето тоа го афирмира како нова вредност на планот на црногорското поетско творештво при крајот на XIX век. Што се однесува, пак, до квантитативно позабележливото прозно творештво на Миљанов, Никчевиќ поаѓа од сознанието дека со своите *творечки нишки тоа е многу длабоко поврзано со усната книжевност*.²⁸ Користејќи ги успешните претходни аналитички резултати како на Ж. Ѓуровиќ, така и на М. Стојовиќ, Р. Радоевиќ и Бр. Бањевиќ, нив тој резултатно ги дорекува по линијата на односот на Миљанов кон народната наративна традиција. Никчевиќ ќе го детектира уште и преку неговото (на Миљанов) внесување една колку нова, толку и индивидуална боја – квалификативи поради кои се *одделува од усното народно творештво и станува оригинален творец*.²⁹ (Аналитички интересно, а можеби продуктивно би било ова да се спореди со сознанијата на Килибарда од првата книга на *Историјата*.) Врз основа на претходните сознанија Никчевиќ вистински поентира со констатацијата дека *во контекстот на црногорската книжевност на романтизмот и на реализмот (Миљанов) создаде такво книжевно дело во кое успешно ги обедини елементите на творечките постапки*

²⁵ Ibidem, 289.

²⁶ Ibidem, 294.

²⁷ Ibidem, 295.

²⁸ Ibidem, 296.

²⁹ Ibidem, 297.

од романтичарското раздобје, па до првите фиданки на црногорската реалистичка книжевност,³⁰ односно дека станува збор за творец кој и во содржински и во естетски поглед се развива во значаен писател од таа епоха на црногорската книжевност.³¹

Не помалку маркантно и не помалку интересно аналитичко внимание, како синтеза и на претходните достигнувања во науката, се разбира, М. Никчевиќ му посветува и на Никола I Петровиќ Његош. И тоа веќе претходно, во првото потпоглавје од поглавјето за поезијата – *Поезијата во епско народно руво*. Со тоа, пак, што ред натамошни поети ќе оквалификува како негови епигони, значи дека тој е индиректно присутен, па дури и индиректно аналитички третиран и во второто потпоглавје за поезијата – *Поетската експанзија на крајот од XIX и во муграта на XX век*. Со еден збор, на Никола Петровиќ му е посветена централната позиција и најобемното внимание меѓу еден броен и долготрајно дејствителен поетски оркестар од околу триесетина во овој преглед регистрирани и портретски претставени партиципиенти.

Вистински и недвосмислено поуспешен како владетел отколку како книжевник, Никола Петровиќ импресионира со неговата ревносна посветеност на книжевноста, со неговата плодност, како и со завидната жанровска разновидност на неговиот книжевен опус. Нема кому да не му биде јасно дека некои негови опсесии и идеи во поезијата дури и подиректно произлегуваат од неговите мегаломански државнички стремежи и цели, што беше својствено и за неговите поетски претходници од/во кругот на династијата. Тој, затоа, не помалку и се оддаде не само на големосрпската, туку и на словенската, па и на балканската обединувачка идеја. Сето тоа на сметка на незначителниот, ако не и на сосема непостоечкиот вистински поетски развој.

Критичен во своите оценки, затоа, М. Никчевиќ ја забележува пред с` и токму незначителната поетска развојност на Никола Петровиќ, но и стилската конзервативност, конвенционалност и заробеност во веќе застарените поетски модели и идеи. Оддавајќи се на пошироката национална ориентација, тоа го прави на сопствена штета – и како владетел и како поет. На сметка на својот поетски развој и на вистинските творечки резултати и анахрон во однос на во пошироката средина актуелните модели на пеење, тргнувајќи исклучиво од патриотската должност, но и од позицијата на суверен, тој се троши во создавањето ангажирана, но и строго апликативна поезија. Токму затоа, Никчевиќ и

³⁰ Ibidem, 301.

³¹ Ibidem.

смета дека таквата поделеност, да не речам распнатост меѓу позивот на вистинскиот патриотски поет и книжевник кој треба да му служи на народот и на татковината, од една и на пригодничарот стихотворец, „програмски“ практичар и идеолошки поет, од друга страна, (кај Никола Петровиќ) резултирало и со високи естетски, содржински осцилации на неговата поезија и со невоедначеноста на неговите бројни патриотски, љубовни и пригодни песни.³²

Никчевиќ, инаку, понашироко го разгледува целокупниот книжевен опус на Никола Петровиќ и тоа според неговите уште пред повеќе од четири децении објавени целокупни дела. И во случајот со другите автори, но се чини овде најдоследно, како книжевен историчар *par excellence*, Никчевиќ најмногу држи до претходните аналитички сознанија за овој поет, особено до резултатните сознанија до кои дошле истражувачи како Бр. Бањевиќ, Р. Ротковиќ и други. Прифаќајќи го повеќе како историска и како книжевноисториска отколку како уметничка вредност, кога се во прашање пред с` неговите (на Никола Петровиќ) песни, Никчевиќ ги презентира најпрво веќе од поодамна изречените критички судови пред с` за нивниот пригоднички карактер. Тој не може, меѓутоа, а да не ги регистрира и вистински повисоките поетски дострели на Никола Петровиќ во/со неговите нешто подоцнежни и рефлексивно облагородени *Искрички за човекот*. Никчевиќ во нив констатира *поетски инспиративни жаришта*, кои барем донекаде се одраз на подлабоките емотивни состојби на Никола, обоени со поетската и со политичката опсесија на поетот и се битна составка на поетовото зрело доживување и сфаќање на неговиот патриотизам.³³

Дооформувајќи го својот аналитички портрет за поетот Никола I, M. Никчевиќ никако не ги прескокнува ниту вредностите на неговиот поетски јазик, а особено не неговата леснотија во/со осмерецот, што кореспондира со *едноставноста и со јасноста на неговите чувства и мисли*.³⁴ Од Никчевиќевото детектирање на другите афирмативни вредности кај овој поет не може да не се изделат уште и пејзажната, а особено социјалната компонента, како иновативна појава во црногорската поезија од/во доцниот XIX век, со која Никола Петровиќ е предвесник на некои поети кои на овој план ќе се реализираат во периодот меѓу двете светски војни. Повеќе од тоа, и вреднувајќи го овој поет колку според вредносните мерки на времето кога се реализираа овие негови творби, а уште повеќе преку можностите за превреднување

³² Ibidem, 157.

³³ Ibidem, 160.

³⁴ Ibidem, 161.

што му ги овозможува временската дистанца, но не без соодветен респектабилен однос и пристап и кон претходните аналитичари, особено кон респектабилно „искористениот“ Саво Вукмановиќ, како *позначен поет* Никчевиќ го открива и во оние стихови кои попримаат химничен тон и национално ја одразуваат неговата возвишена поетска визија и политичка илузија.³⁵ Тоа се вредности со коишто Петровиќ се приближи не само кон најшироките рецепиентни кругови во Црна Гора, туку се прослави и пошироко во словенскиот свет. Песните во кои ги детектира овие вредности Никчевиќ ги става респектативно на/пред повеќето далеку поопсежни епско-лирски творби на авторот, па дури и над некои од неговите во романтичарски дух испеани опсежни спевови, особено оние што се посветени на поедини црногорски племенски заедници. Кога се во прашање тие пообемни поетски остварувања на и навистина плодниот Никола Петровиќ, повисоки поетски вредности Никчевиќ може да детектира уште и во историско-политичкиот спев во драмска и дијалоска форма *Пјесник и вила*.

Сосема очекувано внимание на Никола Петровиќ овде му е посветено и како на драмски автор, на кој план тој е ако не и највистински успешен, тогаш барем најпопуларен, во неговото време, се разбира. Вниманието на Никчевиќ е скоро целосно свртено кон во времето на кнезот неговата исклучително популарна *Балканска царица*, драма во три чина тематски втемелена врз историските случувања на дворецот на Црнојевиќ во XV век. Колку информативно исцрпен во поглед на некогаш толку многу популарниот драмски текст на Никола Петровиќ како во Црна Гора, така и многу пошироко во светот, Никчевиќ најпрво изнесува кратко резиме на драмското дејство, а потоа ги изнесува релевантните судови за ова дело изнесувани од негови познавачи и авторитети како што се Саво Вукмановиќ и Трифун Ѓукиќ. Додавајќи кон нивните авторитетни проценки на добрите и на слабите страни на обемниот драмски „проект“, веројатно уште покритички и порелевантни сознанија и од современи проучувачи, како Н. Килибарда и Бр. Бањевиќ, на Никчевиќ, едноставно, не му останало ни место ни потреба и за некој поопсежен негов аналитички придонес. Извесни свои сознанија, покрај оние на другите проучувачи, изнесува уште кога станува збор за одвај пред неколку години за првпат објавениот роман (*Десна*) на Никола Петровиќ, кој вредносно не ги достигнува ни неговите драмски прилози. Недостатокот или излишноста барем од овој завршен исказ Никчевиќ го надоместува со тоа што како завршница пренесува еден подолг исказ од извонредно прецизниот

³⁵ Ibidem, 163.

аналитичар Радое Радоевиќ, кој сосема недвосмислено и аргументирано ги соопштува вредностите и безвредносните на книжевното дело на Никола Петровиќ, вклучително со неговото неповолно влијание врз и онака забавениот развој на црногорската книжевност во неговото време.

*

Гледано, пак, пошироко, воопшто не е неважно што М. Никчевиќ не го става на втор план, слободно би рекле, ниту оној недоброив творечки персонаж во и навистина долгиот период од историјата како на секоја, така и на црногорската книжевност. На црногорската книжевна мапа свое вистинско место за Никчевиќ, затоа, имаат и поетите како што е веќе од Ј. Скерлиќ респектираниот, а во црногорската книжевност „придојден“ Јован Сундечиќ, но и поетите како Миќун Павиќевиќ, Јован Липовац, Филип Ковачевиќ и уште цел ред други – с` до појавата на песната *Борба са шакалом* (1913), како прв знак на заживувањето на една несомнена модернизација, независно дали зад псевдонимот Сл. Гор. стои поетот Борислав Миниќ, како што мисли самиот Никчевиќ, или поетот Миќун Павиќевиќ, според мислењето на други проучувачи. Она, пак, што не можеме а да не го спомнеме е тоа што за сите појави и вредности колку што ги респектира дотогашните резултати на книжевната наука, Никчевиќ не помалку редовно има и нови и свои сознанија и вредносни позиции. Дури и од многу далеку, пак, не може да остане незабележано дека на фонот на и во ова време поетски, особено епски предиспонираната Црна Гора, Никчевиќ многу повеќе е преокупиран со прозата. Поглавјето за прозата не само што му е квантитативно и персонално побогато, туку е и жанровски поразгрането и повеќе детализирано. Но, тоа никако не н` изненадува премногу со оглед на неговото претходно истражувачко и аналитичко, научно, и тоа повеќедецениско инвестирање во проучувањето на кратката проза во црногорската книжевност од втората половина на XIX и од раните децении на XX век. И токму затоа, покрај Љубиша и Марко Миљанов, на планот на раскажувачката проза, со уште поголем усет за стилскожанровската различност, Никчевиќ открива, презентира и вреднува еден цел недоброј автори – с` од раниот Сундечиќ па до појавата на модернистичко-авангардистичките импулси и стремежи кај автори како Душан Ѓукиќ и Никола Шкеровиќ.

И затоа, сега дури, преку овој капитален проект на проф. д-р М. Никчевиќ, не само за нас, туку и за од нас далеку поупатени монтенегристи и јужнослависти, поцелосно се открива црногорското книжевно богатство создадено во постњегошевските времиња во Црна

Гора. Синтеза од стариот, но с` уште неизбежен позитивизам (кој за оваа епоха воопшто и с` уште не може да биде неприменлив), од една и со мноштво елементи од егзегетиката што е специфична за модерните и актуелни проучувања на книжевноста, книжевноисторискиот пристап на Никчевиќ е не само задлабочено аналитичен, туку и редовно прецизен, недвосмислено јасен и концизен. Тоа се атрибути кои ја прават неговата книжевна историја читлива и приемлива за реципиенти со мошне различна интелектуална основа и можности. На тоа, пак, не може а да не се додаде уште и енциклопедиската широчина, како и фактографската прецизност и исцрпност со кои се одликува неговата книга.

5.

Во очекување на наредните резултати од овој проект, кои ќе ги претстават извонредно високите и богати резултати на црногорските книжевни творци до крајот на XX век и до денес, можеме да заклучиме дека трите веќе реализирани негови целини: како извонредната фолклористичка синтеза на Килибарда, исто така и капиталниот преглед на црногорското книжевно и културно многувековие од древноста до високиот дострел на Његош, што го реализира Ротковиќ, а на исто рамниште и повеќестрано остварената синтеза на Никчевиќ за црногорската книжевност во постњегошевскиот период, претставуваат високо остварен резултат на црногорската книжевна наука. Високите вредности на овој капитален проект, меѓутоа, биле колку гарантирани, уште повеќе се потврдени веќе со самото ангажирање на само што спомнатите денес актуелни и неодминливи монтенегристи. Со сето тоа, иако недовршена, оваа повеќетомна Историја многустрано ја истакнува и ја потврдува рамноправната позиција на црногорската книжевност како во контекстот на јужнословенското, така и во словенското книжевно заедништво. Затоа, може сега и да им се честита не само на авторите што го вложија својот труд и своето знаење во овој проект, туку и на оние што го замислија, што го иницираа – како визија и како план; исто така и на оние што се вложија во неговата реализација, во неговото објавување. Но, значи, ни без изразување на еден не само личен, туку и колективен, македонски, восхит од вака солидно исполнетата колку научна не помалку и национална обврска од страна на колегите од Црна Гора.

REAFFIRMATION AND REVALORISATION OF GREAT NATIONAL VALUE

The recent monumental project *History of the Montenegrin Literature* on the one hand reveals itself as a separate opportunity for further and greater qualitative affirmation of Montenegrin literature, and on the other as a climax and revalorisation of Montenegrin literary science. The sole participation of true achievers and already established participants in Montenegrin science, such as Novak Kilibarda, Radoslav Rotković and Milorad Nikčević hints at not only a scientific, but also a national value of the project. Moreover, the *History of the Montenegrin Literature* strengthens the so far unquestionable and noticeable position of Montenegrin literature within the South Slavic and Slavic literary unity.

Keywords: *Montenegrin literature, Montenegrins, oral literature, artistic literature*

UDK 821.163.4(091)(497.16)

UDK 821.163.4.09Kilibarda N.

Stručni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

UDIO NOVAKA KILIBARDE U KONCIPIRANJU *ISTORIJE CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI*

U ovome prilogu dat je osvrt na prvu knjigu *Istorije crnogorske književnosti*, naslovljenu *Usmena književnost*, čiji je autor ugledni univerzitetski profesor Novak Kilibarda. Autor priloga osvjetljava Kilibardin metodološki pristup te primjećuje kako je materija koju Kilibarda tretira širokog raspona. Kilibarda je obuhvatio vrijeme od prethrišćanskih dana doslovno do savremenosti i prostor od prapostojbine današnje Crne Gore do njezinih sadašnjih granica. Ogroman duhovno-prostorni raspon predmetne materije mogao je uzrokovati nesnalaženje i proizvoljnost, ali naučno-istraživački kompas autora te monografije sigurno je doveo brod u luku spasenja, đe čeka korisnike. U materiji o kojoj govorimo nema zastranjivanja i lutanja, sve je zasnovano na dijalektičkoj povezanosti, često i na pozivima na autoritete od posla koji se obavlja.

Ključne riječi: *Novak Kilibarda, crnogorska književnost, istorija književnosti, usmena književnost, folkloristika*

Prošla, 2012. godina, obogatila je crnogorsku kulturu pojavom *Istorije crnogorske književnosti* u tri toma, od kojih prvi tom pripada Novaku Kilibardi. Taj tom označen je kao „Usmena književnost“, što u uobičajenoj terminologiji znači narodna književnost. Prikazu toga dijela *Istorije crnogorske književnosti* posvećujemo ovaj tekst.

Na samom početku želim da parafraziram učenoga Jerneja Kopitara: Dobro došla, prva *Istorijo crnogorske književnosti*, i još jednom dobro došla! Izražavam time, naravno, svoje ushićenje pojavom naznačenoga literarnog djela i ujedno pozdravljam objelodanjivanje tako kapitalnoga djela cjelokupne crnogorske kulture. Ponovimo – to je prva pojava takve knjige u istoriji crnogorskoga štamparstva i crnogorske književnosti uopšte. Prvi autor, prvog dijela djela o kojemu je riječ, Novak Kilibarda, univerzitetski je profesor, teoretičar, pripovjedač i romansijer, komentator *Ogledala srpskog*, polemičar

i naučni radnik s titulom doktora književnih nauka, pa je s takvom reputacijom bio bogomdan za posao koji je nametala jedna publikacija kakva je istorija jedne književnosti. On je, dokle dopire naše saznanje, proučavalac usmene književnosti bez premca kod nas, a i šire na jugoslovenskim prostorima, a njegova eruditnost uveliko je došla do izražaja na poslu o kome ide riječ. Svoje proučavanje usmene književnosti i zaključke u vezi s njome temelji na tekovinama Vuka Karadžića s pozivanjem na Vida Latkovića, Sima Milutinovića, Vladana Nedića, Radosava Medenicu, Rovinskoga, Vuka Vrševića itd. i nema sumnje – na autoritete u oblasti koju proučava. Pada, međutim, u oči da niđe ne spominje Toma Maretića i njegovo djelo *Naša narodna epika*, zatim Kravcova, T. Čubelića, kao ni Radovana Zogovića. I Vatroslav Jagić je uzgred spomenut. Pozivi na primjer na Maretića i Zogovića proširili bi tematsko-motivsku osnovu materije koja se proučava.

Poduhvate ove vrste obično prati *napomena* uredništva, urednika ili samoga autora, poslije čega slijedi ono što se najavljuje. U našem slučaju *napomenu* potpisuju urednici Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman. Oni saopštavaju i mali istorijat u vezi s pisanjem *Istorije crnogorske književnosti*. Tkivo svoga dijela naznačene knjige otvara Kilibarda poglavljem „O nazivu i postanku usmene književnosti“, a iza toga poglavlja su druga poglavlja: „Tok crnogorske usmene književnosti“, „Istorijski mozaik Crne Gore kao tematika njezine usmene književnosti“, „Oblici crnogorske usmene književnosti“, „Narodno ili imitativno pjesništvo u Crnoj Gori“. Rezime, sumarum, korišćena literatura, indeks imena i bibliografski podaci o autoru – predstavljaju one djelove koji upotpunjuju fiziozonomiju knjige o kojoj ide riječ.

Kako se vidi iz samoga naslova – prvo poglavlje te knjige ima dva potpoglavlja: a) *naslov* i b) *postanak*. Kilibarda saopštava da je za narodnu književnost adekvatniji termin *usmena* nego *narodna* i to obrazlaže. Priklanja se mišljenju da je usmena književnost produkt pojedinih stvaralaca, a ne kolektivnoga duha odgovarajućeg etnosa kako je tvrdila herderovsko-grimovska književna škola. Daroviti stvaraoci su poetski uobličavali narodni duh, a kolektiv – masa je samo pratilja onoga što pojedini stvaraoci iskazuju. Kilibarda konstatuje da se u nauci o narodnoj književnosti sve do pojave srpskoga teoretičara Vladana Nedića (1920–1975) više isticao kolektivni narodni duh kao faktor u nastajanju narodne pjesme, a manje se pažnje posvećivalo darovitim pojedincima kao kreatorima te pjesme. I tek je Nedić ustoličio mišljenje o primatu darovitih pojedinaca u procesu nastanka određene tvorevine s atributom *narodni*. Teoretičari su ili zaboravljali ili zapostavljali Hegelovo mišljenje o odnosu pojedinaca i kolektiva u procesu nastajanja umjetničkog djela, a stari Hegel u djelu *Estetika* (III, 453) kaže sljedeće: „Pa ipak epski spev kao prava umetnička tvorevina može da potiče samo od *jednog* poje-

dinca. Ma kako naime se u jednom epu opevaju stvari koje se tiču celokupne nacije, ipak narod kao celina ne peva, već to čine samo pojedinci. Doduše, duh jednog doba, jedne nacije jeste onaj supstancijalni uzrok koji dejstvuje, ali on istupa u stvarnost u formi umetničkog dela tek kada se sažme u individualni duh jednog pjesnika koji poslije toga ističe u svijesti i izlaže taj opšti duh i njegovu sadržinu kao svoje vlastito shvatanje i svoje vlastito delo. Jer pevanje je duhovno stvaranje, a duh egzistira samo u obliku pojedinačne realne svesti i samosvesti“. Načelo jedinstva umjetničke epske cjeline i jednoga čovjeka Hegel pokazuje na primjeru Homerovih spjevova, đe, između ostalog kaže i sljedeće: „Mišljenje po kome Homerovi spevovi nemaju jedinstva, i da kao takvi predstavljaju proste spojeve različitih rapsodija koje su ispevane u sličnom tonu, to mišljenje predstavlja varvarsko antiumentničko shvatanje“. A u pogledu nicanja narodne pjesme u odnosu na događaj o kome pjeva, Hegel kaže: „Homer i pesme koje nose njegovo ime javljaju se stolicima posle trojanskog rata koji se smatra za jednu realnu činjenicu isto onako kao što je sam Homer za mene jedna istorijska ličnost“ (*Estetika*, III, 450). Mi navodimo Hegela da bismo potkrepljivali stavove Novaka Kilibarde saopštene u knjizi o kojoj se ovđe piše, a o koncepciji svoje knjige on kaže: „Ova knjiga, *Istorija crnogorske književnosti*, *Usmena književnost*, ide tragom Vladana Nedića s tom razlikom što se u njoj dosljedno upotrebljavaju termini: *usmena književnost*, *usmeni pjesnik*, *usmeni pjesnik – pjevač* i *usmeni pripovjedač*“.

U pogledu postanka narodne, odnosno usmene književnosti Kilibarda je na nivou ustaljenoga mišljenja da je ljudska potreba da se izrazi stara koliko i ljudski rod. Nastala je iz praktične potrebe, na primjer, pračovjeka da izrazi svoje ošecanje ako mu je lov bio uspješan ili manje uspješan, odnosno ono ošecanje koje je rezultiralo iz neuspjeha u lovu. Ritual kojim je praćena borba za egzistenciju uslovljavao je nicanje raznih vrsta umjetnosti, pa je iz faze sinkretizma nicala posebno ne samo pjesma, već i muzika, likovni izraz itd. Ostvareni književni iskaz, kako kaže Kilibarda, „kad bi bio od kolektiva prihvaćen prenosio se od usta do usta“ i tako se čuvalo ono što je nastajalo – javili su se prenosiooci u liku: rapsoda, aeda, trubaruda, truvera, slijepih pjevača, guslara itd. Pjesma s koljena na koljeno sačuvala se do zapisivača, a zapisivači su je konačno sačuvali od zaborava.

Drugo poglavlje svoje *Istorije* Novak Kilibarda je razbio na dva potpoglavlja: *prethrišćanski period* i *hrišćansko vrijeme*. Širok pojam prethrišćanstva seže u vremena neznaboštva, paganstva, politeizma, i hrišćanstvo je neka vrsta crkvene niti u duhovnom razvoju i predaka prostora koji su prethodili današnjem življu Crne Gore. Kilibarda pretpostavlja da su „na seobu opredijeljeni Sloveni imali svoj usmenoknjiževni izraz s kojim su krenuli na put u pravcu Balkana“. Iz prethrišćanskog perioda Kilibarda

predočava pjesmu o Bijelome Vidu, koju je zapisao Vuk Karadžić, potom i pjesme *Moma i vila* i *Sunčeva sestra i paša tiranin*. Pjesmu *Moma i vila* Kilibarda kvalifikuje kao ljubavnu, a u pjesmi *Sunčeva sestra i paša tiranin* amalgam je istorije i paganizma. On upućuje na Vukovo lajpciško izdanje (1823) narodnih pjesama, u kome prva knjiga donosi tzv. *Pjesme osobito mitologičke*. Za pjesme perioda o kome ide riječ školski udžbenici ustalili su naziv *mitološke pjesme*, termin koji se nalazi i kod Vuka. Prema Kilibardi, u pjesmi o sunčevoj sestri i paši tiraninu sačuvan je „duh praslovenskoga paganizma, a crnogorska istorija“ je tu suštinu zaogrnila svojim plaštom. On informiše da se u Vukovoj prvoj knjizi naznačenoga izdanja nalazi zapažen broj pjesama iz Crne Gore, a najviše ih je iz Boke Kotorske. Smješu paganstva i hrišćanstva, odjek paganizma, Kilibarda nalazi i u odgovarajućim scenama *Gorskoga vijenca*.

U potpoglavlju „Hrišćansko vrijeme“ Kilibarda na primjeru Starca Milije persistentno naglašava funkciju kreativnoga pojedinca, izrasloga iz kolektivnog duha, u procesu nastajanja epske strukture, kao i vrijeme koje je prethodilo izrastanju umjetničke tvorevine. Prema mišljenju Novaka Kilibarde ono što je Vuk Karadžić, koga citira, kazivao za Starca Miliju tipično je za tok nastajanja varijanti jednoga pjesničkog djela i njegova dospijeca do zapisivača tvorevine. On navodi, na primjer, Vukovu izjavu da je „još iz djetinjstva kojekako znao i slušao od mlogih ljudi“ pjesmu *Ženidba Maksima Crnojevića*, kao i pjesmu o Banoviću Strahinji, a da se odlučio za zapisivanje pjesme tek kad ju je čuo u varijanti Starca Milije. Kilibarda konstatuje: „Navedeni Vukov tekst o Starcu Miliji sve kazuje, do najsitnijih pojedinosti, o književnoj usmenosti Crne Gore u klasičnome periodu njezina trajanja“. On tvrdi da je Vuk stvaraocima i pojedincima usmenoga književnog teksta ukazivao posebnu pažnju. U oduševljenju Starcem Milijom Kilibarda zapisuje i ovo: „U istoriji crnogorske književnosti – u zapisima koji nude usmenu i u pisanim djelima od *Ljetopisa Popa Dukljanina* pa nadalje, niko se nije domogao umjetničkog vrha Starca Milije“. U riječi o Starcu Miliji – Kilibarda ga vezuje za Rovca (dijelom se oslanjajući na Vuka), čak spominje i bratstvo iz kojega Milija potiče. Nevoljko, ali moram napomenuti da bratstvo (str. 53) za koje Kilibarda vezuje Miliju nije rovačko, već tipično moračko, a Stevan Popović u knjizi „Rovca i Rovčani“ vezuje Starca Miliju za drugo rovačko bratstvo. U krajnjem slučaju nije važno je li Milija Rovčanin ili Moračanin, važno je da je po Vuku „od Kolašina“. Ko će utvrditi ko je koga (i đe) sijao po rovačko-moračkim vrletima! U sklopu svojih virtuoznih analiza, i u potpoglavlju o kome je riječ, Kilibarda spominje epove *Ilijadu* i *Odiseju*, po ustaljenome redu, kao Homerove, a Maretić – Ivšić u *Ilijadi* (17) kažu: „Ti stihovi se nalaze u *Odiseji* – iz njih se ne može zaključivati da su *Ilijada* i *Odi-*

seja od istog pjesnika“. Inače, razumljiva je Novakova rasrđenost da Kolašin nema ulicu koja bi nosila ime Starca Milije. Ali, nema ni one koja bi nosila ime Milovana Đilasa ili Mihaila Lalića!

Novakove analize usmenosti i kretanja realizovane pjesme, u potpoglavlju o kojem je riječ, su, kao obično, bogate. On se zadržava na mogućnosti autentičnosti narodne poezije, na tome može li se geometrijski obilježavati crnogorska usmenost, spominje nepristranost pjevanja Starca Milije i angažovanost *Gorskog vijenca*, spominje uslužnu funkciju usmene književnosti u razvitku pisane literature u Crnoj Gori, piše o odnosu nastanka i motiva narodne pjesma i vremena zapisivanja pjesme i sl. Jedan dio svojih kazivanja formuliše ovako: „Usmena književnost Crne Gore geometrijski je neodvojiva od usmeno-književne baštine koja je ostvarena na štokavskim jezičkim prostorima“, ali „ostaje kao jedini mogući način određivanja crnogorske pripadnosti zapisanih tekstova usmene književnosti, porijeklo datoga teksta koje se iskazalo u trenutku unošenja toga teksta u bilježnicu njegova zapisivača“.

Treće poglavlje svoje *Istorije Kilibarda* je razbio na potpoglavlja: *Dukljansko-zetski period, Specifičnost crnogorskoga XVI i XVII vijeka, Nahijska Crna Gora, Sedmore brda, Morački uskoci, Crnogorska plemena s hercegovačkim predznakom, Muslimanska naselja na crnogorskim prostorima, Boka Kotorska*. Kako se vidi – to potpoglavlje je najobimnije u ovoj knjizi. Započeo ga je konstatacijom da mnogovjekovnu istoriju Crne Gore „usmena književnost nije u kontinuitetu odslikala“. Dotičući se *Ljetopisa Popa Dukljanina* (12. vijek) Kilibarda saopštava da usmena književnost „proviruje iz Ljetopisa“ te da legenda o Vladimiru i Kosari „mora da je izrasla iz usmene legende“. Pa ipak, prema Kilibardi, na osnovu *Ljetopisa Popa Dukljanina* ne mogu se donositi „zaključci o obimu i karakteristikama crnogorske usmene književnosti dukljanskog perioda“. Kilibarda saopštava da najstariji zapisi usmenih književnih tekstova s prostora današnje Crne Gore potiču iz Boke Kotorske i vezuje ih za Julija Balovića i Nikolu Mazarovića, Peraštane – XVII i XVIII vijek. Njemu nije nepoznato ni zapisivanje bugarštice o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu i rukovet drugih pjesama što ih je zapisao Petar Hektorović s Hvara (1487–1572) po pričanju ribara, Paskoja i Nikole, u spjevu *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Hektorović je tim zapisima postao prvi zapisivač narodnih umotvorina među Jugoslovenima.

Davši se na istoriju, posmatrajući stvari u vremenskom kontinuitetu – Kilibarda saopštava da period srednjega vijeka, oličen u hagiografsko-bibliografskoj literaturi nije ostavio značajne dokaze o stanju usmenosti na prostoru države Nemanjića. Ni krupni događaji hrišćanske Crne Gore nijesu ostavili traga u usmenoj književnosti Crne Gore. Kilibarda iz toga perioda apostrofira

pjesme *Ženidba Dušanova* i *Uroš i Mrnjavčevići*, u kojima nema društvene stvarnosti, budući da je prva „apoteza posvećena violentnom čobaninu Milošu Vojinoviću“, a glavno lice druge pjesme je Marko Kraljević. Zašto je to tako – Kilibarda i istražuje. On saopštava niz događaja koje je oćutala usmena književnost Zećana, da bi zaključio: „A ništa od dvovjekovne nemanjičke vladavine Zetom nije, u svijesti Zećana, odnosno Crnogoraca, obezbijedilo svoj kutak“. Po njemu ni Kosovski boj nije imao odjeka u kolektivnoj svijesti tadašnjih Crnogoraca, a u srpskoj epici najljepše pjesme o tome događaju nijesu one koje slikaju sam događaj, već one koje pjevaju o porodičnim događajima poslije boja, kakve su *Smrt majke Jugovića* i *Kosovka djevojka*.

Ni period Balšića nije ostavio povoljnu tematiku za njeno poetsko uobličavanje. Kilibarda je nekoliko puta ponovio konstataciju o nesrašćivanju, nesaživljavanju narodne mase s događajima iz perioda Balšića, u stilu „... a ne dotiče se ni njezine svijesti kao tematika za usmenu književnu obradu“, ili – „imao je sve tematske stavke za epsku pjesmu i usmenu priču, ali to je ostalo mimo narodnoga interesovanja“, ili – „a sve te, i druge, borbe ostajale su po strani od narodnoga interesovanja“ i sl. Tek je tragični kraj dinastije Crnojevića „pružio tematiku usmenoj književnosti Crne Gore, pa će se najkrupnije ostvarenje te književnosti, *Ženidba Maksima Crnojevića* poslužiti tom tematikom“. Po mišljenju Novaka Kilibarde tek će dolazak Ivanova sina kao Skender-bega u Crnu Goru i pojava islama označiti prelomni događaj u Crnoj Gori, čime će i narodna pjesma dobiti tematsku osnovu za poetsko uobličanje istorijskih procesa. Međutim, crnogorski XVI i XVII v., zbog svoje specifičnosti, oćutali su novonastalu društvenu stvarnost, pa narodnome pjesniku – kazivaču nijesu pružili priliku da pjesmom zaodene stvarnost. Kilibarda citira Njegošev predgovor *Ogledalu srpskom*, u kome Njegoš kaže: „Od 1510. do 1702. godine od svih crnogorskih bojevah koji su se u ove gotovo dvije stotine godina događali nikakve pjesme nemamo koja bi od tih bojevah nama što opjevala“, što čini s namjerom da potvrdi svoje saznanje i nepostojanje crnogorskih narodnih pjesama naznačenoga perioda. Kilibarda konstatuje da u socijalnom pogledu islam nije pogoršao položaj seljaka – čobanina, niti je on prvi prevjerio. S pozivom na Stanišu Ivanova sina i Njegošev stih „Bijesna se bratstva isturčila“, Kilibarda zaključuje da je islam importovan u Crnu Goru preko vrha društvene elite, te da seljaku – sebru nije pogoršavao ekonomsko stanje. U tome pogledu on navodi pjesmu *Starina Novak i knez Bogoslav*, crnogorskoga pjesnika-pjevača Tešana Podrugovića. Neproduktivnost XVI i XVII v. u pogledu narastanja narodnoga pjesništva Kilibarda vidi u nekompaktnosti Crnogoraca za vrijeme bitki i ratova vođenih u tome periodu. Po njemu sudbina Baja Pivljanina, na Vrtijelci 1685, produbila je krizu plemensko-bratstveničkih odnosa u Crnoj Gori, budući da su u tome

boju neki Crnogorci bili za Mletke, a neki za Turke. Nejedinstvo Crnogoraca on pokazuje i na primjeru *Gorskoga vijenca*. Prema Kilibardi, „društveno stanje Crne Gore pod turskom vlašću nije davalo nikakvu tematsku inicijativu usmenoj književnosti da se njime bavi“. On misli da je Njegoš u *Gorski vijenac* unio tri legende „bez istorijske statike“ i ucijepio ih u kolektivnu svijest Crnogoraca: podvig Miloša Obilića na Kosovu 1389. god., tzv. istragu poturica „pri svršetku XVII vijeka“ i sudbinu Baja Pivljanina na Vrtijeljci 1685. god.

Pravi zamah crnogorskom epskom desetercu pružio je tek kraj XVII i početak XVIII v. To je vrijeme četvoronahijske Crne Gore i ustoličenja Danila Petrovića na čelu crnogorskoga tzv. vladikata. I pomaljanje veza s pravoslavnom Rusijom imalo je uticaja na formiranje kohezije svijesti među Crnogorcima. Objedinjavanje svjetovne i crkvene vlasti u ličnosti vladika i Petrovića, s intermeom vladavine Šćepana Malog (1767–1773), za navedenih dvjesto godina obezbjeđivalo je optimalne uslove za narastanje epskog deseterca i usmenosti uopšte u Crnoj Gori. Novonastala situacija, kao i slom turskih želja za penetracijom u Evropu pogodovali su buđenju sedmoro brda i onih plemena prema Hercegovini i njihovo okretanje glave Cetinjskoj mitropoliji, a to znači nicali su želje za jedinstvom i centralnom vlašću. Takvih želja nije bilo u dukljanskome, zetskome i postnemanjićkome periodu. Jedinstveni otpor turskom okupatoru postao je glavna ideja junačko-guslarskoj epici Crnogoraca, a rat, borba za slobodu – mjerilo vrijednosti crnogorskoga čovjeka. Prema Kilibardi, strah od narastanja crnogorstva osobito je naslućivao skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija, zato je i preduzimao pohode protiv nahijske Crne Gore. Nastalo vrijeme, čiji refleks nalazimo u stihovima *Šćepana Maloga* – natežite žice na guslama: „jošt ne znate što ste uradili / dok čujete od vješta guslara“, odnosno *Gorskoga vijenca* – „i naše su utirali suze / vješti zvuci divnijih gusalah“ uslovilo je moralno profilisanje Crnogoraca, a anti-turski borbeni entuzijazam postao je pokretačka snaga svakoga Crnogorca. Prema Kilibardi – pjesma je pratila borbu neprestanu, zato je u crnogorskim pjesmama, i po Vuku, više istorije no poezije. Kilibarda misli da je stara epska tematika, kojom se bavio Starac Milija s društvom, oslobođena jednosmjernosti, pružala pjesniku-pjevaču više mogućnosti za slikanje drame u čovjeku, pri čemu navodi kompleksnost Marka Kraljevića ili slučaj Staniše Derviša iz pjesme o Banoviću. Prema Kilibardi, crnogorska epika nije pratila moralne devijacije Crnogoraca, niti pojave nejedinstva (kojeg je i dalje bilo), niti uskakanje pojedinaca u turske tabore. On zaključuje: „Samo junački podvizi Crnogoraca, bilo u pljenidbi, bilo odbrani, skretali su na se pažnju usmenoga guslarskog pjesnika, a psihološki zamršaji i moralne dileme u postupcima Crnogoraca koji skreću sa zvanične trase vladarske politike, nijesu prerastali u temu koju prihvata usmena deseteračka pjesma Crnogorska“.

U svojim nadmoćnim analizama crnogorske istorije i epike, Kilibarda zaključuje da je najčešća tema te epike četovanje, koje je ponekad imalo i socijalnu motivaciju, pa su Crnogorci, uz odbranu slobode i nezavisnosti, četovali da bi došli do plijena u stoci, oružju, novcu i životnim namirnicima. U toj epici četovanje je prihvaćeno kao junačko zanimanje, pa, pljačka turske imovine „poprima atribuciju časnoga, rodoljubivoga i hristoljubivoga ponašanja“. On smatra da su crnogorske pljenidve imale širok dijapazon, pa su se okretale ne samo prema turskome carstvu, već i prema Dubrovačkoj ili Mletačkoj Republici. Strast pljačke nadrastala je vjerske i političke okvire, pa je pljačka prerastala u širu pojavu. U tim pljačkama pojedinci su prerastali u istinske četobaše, cijenjene i poštovane. Jedno poglavlje svojih analiza, Kilibarda završava kako slijedi: „S bogatstvom tematike koju je novo crnogorsko istorijsko vrijeme, što počinje 1711. godine, podastrlo usmenoj epici ne može se mjeriti nijedna crnogorska istorijska epoha od doseljenja Slovena na prostore rimskoga Prevalisa pa nadalje“. Od toga doba crnogorska deseteračko-guslarska poezija prihvata ratno-slobodarsku tematiku Crne Gore i o njoj pjeva. Kilibarda vrhom deseteračkog epskog pjesništva smatra pjesmu *Smrt Nikca od Rovaca*, koja može stati „u antologijski red crnogorskih epsko-deseteračkih pjesama koje reprezentuju tekstovi Starca Milije“. (Uzgred: Milovan Đilas vrhom crnogorskog epskog pjesništva smatra pjesmu o Vuku Lopušini, motivski vezanu za sami kraj 18. vijeka. Kaže da je njene verzije slušao kao dijete od mjesnih guslara, a da je, kao moćnik, poslije rata, putovao na Žabljak, ne bi li od tamošnjih guslara čuo pjesmu o Vuku.)

Oslobodilačka borba nahijske Crne Gore imala je vidne reperkusije na etničko buđenje crnogorskih sedmoro Brda i jačanje borbenog potencijala u njima. Kilibarda se u pjesmama s toga područja zadržava na onim koje pjevaju o Petru Boškoviću, bjelopavličkome prvaku. Pjesnik-pjevač je u liku toga junaka dao profil junaka-podanika (kakav je bio Marko Kraljević) i njegovu metamorfozu u junaka koji „zadobi slavu i poštenje“. Okretanje Brda nahijskej Crnoj Gori značilo je dalju borbu za narodno oslobođenje i tematsko razrastanje crnogorske epske pjesme. Za primjer širenja slobodarskog duha u crnogorskim Brdima Kilibarda uzima moračke uskoke.

U informaciji o moračkim uskocima Kilibarda ističe da se oni razlikuju od klasičnih uskoka kakvi su bili senjski, kotarski ili bokeški, budući da su, između ostalog, formirali i naseobinu, toponim, Uskoci, pogranični prostor s Gornjom Moračom. Kao istorijski fenomen, morački uskoci podarili su crnogorskoj epici bogat materijal. Iz Ljevišta, uskočkoga gnijezda, morački uskoci su vršili osvete, manifestovali pljenidbeno-ratničku psihologiju, uskakali u turske naseobine i plijenili šta su stizali. Kilibarda saopštava da je pjesme o moračkim hajducima objavio i Vuk Karadžić. U dosluhu s Ce-

tinjem i Drobnjacima ubili su gatačkoga muteselima Smail-agu Čengića, na Mljetičku 1840. god. Od uskočkih pjesama Kilibarda navodi: *Boj na Morači, Smrt Smail-age Čengića, Pop Lješević i Matija Jušković, Junaštvo i smrt Vuka Lopušine, Klorinda srpska*, a od junaka tih pjesama spominje: Mališu Vučića, kneza Raška, popa Lješevića, Matiju Juškovića, Novicu Cerovića, Šuja Karadžića, uskoka Mirka Aleksića itd. Po Novakovoj ocjeni epske pjesme o moračkim uskocima ne udaljuju se od istorije.

Kao Sedmoro Brda i crnogorska plemena s predznakom hercegovačkim (Grahovo, Banjani, Drobnjaci, Piva, Golija, Rudine i Otupne Rudine) dala su bogat materijal crnogorskome usmenom pjesništvu. Kilibarda ta plemena posmatra u prostorno-vremenskome kontekstu „s obzirom na njihovu blizinu Nikšiću i Gacku, kao i s obzirom na njihovo upiranje očiju prema Cetinju. Po njegovoj ocjeni Grahovo je „ponudilo više tematike usmenoj pjesmi nego bilo koje drugo crnogorsko pleme koje je do Berlinskog kongresa imalo hercegovačku odrednicu“. Od pjesama s toga područja on posebno spominje *Prvi udarac turski na Grahovo*. Dotiče se i poznatoga događaja na Grahovu 1836. g. Kilibarda kaže da pjesma *Perović Batrić* pjevača Đura Martinovića, vjerno odslikava stanje plemena Banjana. Pjesma se nalazi u četvrtoj knjizi Vukove zbirke. Za prostor Golije Kilibarda vezuje pjesnika-pjevača Tešana Podrugovića i njegovo poetsko uobličenje Marka Kraljevića. Za ilustraciju odnosa crnogorskih plemena s plemenima crnogorskim s hercegovačkim predznakom Kilibarda navodi pjesmu *Pop Crnogorac i Vuk Koprivica*. Odnos Drobnjaka i Crne Gore ilustruje pogibijom Smaila Čengića, koju su priredili zajedno sa moračkim uskocima.

Prema Kilibardi, i nikšićke Rudine, zahvaljujući svome geografskom položaju, osigurali su mjesto u crnogorskoj guslarskoj epici, kao i Golija sa svojim klancem Dugom krvavom. Oputne Rudine privukle su na sebe pažnju u doba kada je prava guslarska pjesma bila na izdisaju. Uz spomenutu pjesmu o Batriću Peroviću, Kilibarda navodi i Njegoševu pjesmu *Osveta Batrića Perovića iz Ogledala srpskog*.

Novak Kilibarda je vrstan poznavalac usmenosti s prostora današnje Crne Gore. Kao takav on u svojim zamasima nije zaboravio udio muslimanskoga narodnog pjesništva sveukupnosti crnogorske usmenosti, pa ga je visoko i ocijenio. Krajiške turske varoši – tvrđave, poput Nikšića, Spuža, Kolašina produkovali su jednu vrstu epike, dok su varoši poput Pljevalja, Podgorice i dr., odmaknute od krajiške granice, produkovali lirsku pjesmu, tzv. sevdalinke. U epskim pjesmama ima motiva iz borbe za pasišta na prostoru Krnova i Lukavice, a u drugom dijelu prisutan je motiv tzv. turski uskoci, prebjezi u turski tabor. U novoj sredini primali su islam ili bi ostajali u svojoj vjeri a bili Turcima na usluzi. Poslije oprosta grijeha (neki) bi se vraćali ma-

tici, a neki bi ostali tamo đe su došli. Takve likove, prema Kilibardi, reprezentuju Pejo Nikčević, Osman kapetan, Drago i Tomo, Toman Mitrović, Jakšar Babić, Sefer Piper, Panto od Tupana. Kilibarda navodi i pjesme u kojima se ti likovi javljaju. (Pojavu konvertita, derbendžija i martoloza, od crnogorskoga življa, bilježi i Mihailo Lalić. On ima i pripovjetku *Osveta martoloza*.) Kilibarda se zadržava i na epici Sandžaka, a sevdalinke vezuje za turske kasabe. Od sevdalinki spominje onu o *Moćevčiću kao malom Carigradu* i *Sejdefu majka buđaše*. Kilibarda visoko ocjenjuje doprinos muslimanske narodne poezije crnogorskoj narodnoj poeziji. Homera južnoslovenske epike Kilibarda vidi u ličnosti Bjelopoljca Avda Međedovića, čije gensko porijeklo veže za Rovca.

Specifičnost života u Boki Kotorskoj i Crnogorskome primorju nije omela te prostore da daju svoj doprinos usmenoj književnosti Crne Gore. Kao takvo i to je područje našlo mjesta u književnoj *Istoriji* Novaka Kilibarde. On naglašava da je tematika s toga prostora prikladnija bila za lirsku obradu nego za epsko-junačke pjesme koje su proslavljale istorijske događaje. Ističući Perast kao najoprtije mjesto u Boki protiv neprijatelja, Kilibarda saopštava da Peraštanski rukopisi iz XVII i XVIII v. donose i prve narodne umotvorine s toga područja. On kaže da se u tim rukopisima nalaze bugarštice i navodi bugaršticu *Peraštani osvetiše Sokolovu smrt*, a zatim i druge koje su postepeno prihvatale aktuelnu tematiku. Spominje i onu o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu, za koju kaže da je rodonačelnica jugoslovenskih bugarštica. Uz bugarštice *Peraštanski rukopisi* Balovića i Mazarevića donose i počasnice, epske pjesme, kao i lirsko-baladične pjesme. S osloncem na Vatroslava Jagića, Kilibarda utvrđuje i put bugarštice do Boke. Njih su postepeno nasvajale deseteračke narodne pjesme. Po mišljenju Novaka Kilibarde, Boka nije ostala po strani od pjesničkoga bogatstva Crne Gore, a „lirskim doprinosom i proznim kazivanjem najedрила je književnouslymenu ostvarenost Crne Gore“. Prema Kilibardi, Vukovi putevi u Crnu Goru išli su preko Boke Kotorske i spominje Vuka Popovića i Vuka Vrčevića, Bokelje, kao Karadžićeve saradnike s toga područja. On zapaža da se u dvijema Karadžićevima knjigama nalazi „oko dvjesto pedeset tekstova iz Boke Kotorske“ a da među njima prednjače risanske počasnice i paštrovske tužbalice. Čudi se da Vuk Karadžić nije posvetio pažnju tužbalicama s prostora nahijske Crne Gore. Kilibarda potanko razmatra pitanje zašto na bokeškim prostorima nije bilo potrebnih uslova „za epsko tumačenje prošlosti“. Zaokružuje s primjerom S. M. Ljubiše i njegove proze. Svodeći priču o doprinosu bokeljskoga prostora usmenoj književnosti Crne Gore, Kilibarda kaže da „u tome doprinosu primorska usmena lirika ima elitno mjesto“.

Shodno ustaljenoj teorijskoj šemi, Novak Kilibarda razvrstava crnogorsku usmenost na rodove i vrste. Tako je generalna dioba *poezija* i *proza*. Na

stihovane forme on primjenjuje, uglavnom, šemu koju je dao Vuk Karadžić, pa se pjesme dijele na *lirske*, *epske* i *epsko-lirske*. On u podjelu crnogorske pjesme unosi nijansnu novinu, pa kaže da te pjesme treba podijeliti na *lirske* i *epske*. To iz razloga što je naziv *epsko-lirski* neprecizan. U lirskim pjesmama šema je sljedeća: *Obredne i običajne*, *Pjesme o radu i uz rad*, *Vjerske pjesme*, *Ljubavne pjesme* i *Porodične pjesme*. Po toj šemi *Obrednih i običajnih* pjesama ima četrnaest podvrsta, a od njih su u Crnoj Gori trajale samo *tužbalice*, *svatovske pjesme*, *počasnice* i *spasovske pjesme*. Po stihovima, crnogorske usmene epske pjesme dijele se na *bugarštice*, *deseteračke* i *osmeračke*. Kako se zna, na deseteračke narodne pjesme Vuk je primijenio šemu „pjesme junačke najstarije“, „pjesme junačke srednjih vremena“ i „pjesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu“. Tu diobu Kilibarda smatra nepreciznom, i navodi razloge. Ne daje primjedbu razvrstavanju epsko-deseteračkih pjesama na načelnu podjelu *neistorijske* i *istorijske* pjesme, ali daje primjedbu ustaljenoj diobi pjesama na cikluse. Po Kilibardi „crnogorsku usmenu epiku najprikladnije je dijeliti na dva njezina repertoara – *prvi* i *drugi*. Slijedi i objašnjenje takve podjele.

Crnogorske *osmeračke epske pjesme*, prema zapažanju Novaka Kilibarde, „pjevale su se uglavnom u kolu“, a najstarije crnogorske osmeračke pjesme se u navedenim *Peraštanskim rukopisima* iz XVIII v. Bliskost osmeračke metrike crnogorskom sluhu, Kilibarda ilustruje navođenjem Njegoševe *Svobodijade*. Pjesme te metrike i danas se pjevaju u crnogorskim kolima. Taj metar prihvatio je u svojim pjesmama i crnogorski Kralj Nikola.

Kad je prešao na prozne oblike usmenoga stvaralaštva, Kilibarda se zaputio stazama interpretacije Vukova iskustva koje je dobilo epilog u zbirci *Srpske narodne pripovijetke* od 1853. godine. Osobito se zadržao na relaciji kazivač – zapisivač. U tome Vukovu zborniku je zapažen broj tekstova iz Crne Gore. Prema Kilibardi, Vuk je neponovljivo jedinstven i kao sakupljač usmenih pripovijedaka, a od zapisivača crnogorskoga proznog nasljeđa napravio je pozamašan spisak. On ističe Marka Miljanova kao jedino crnogorskog usmenog kazivača i ujedno zapisivača usmene proze Crne Gore.

Vukova podjela narodnih pripovijedaka na *muške* i *ženske*, a muških na *duge* i *kratke* Kilibardi se ne sviđa. On se radije opredjeljuje za Latkovićevu podjelu toga usmenog stvaralaštva i navodi: basne, bajke, legende, novele, šaljive priče, ratničko-patrijarhalnu anegdotu, poslovice, poslovice pitalice i zagonetke. Analitički se zadržava na svakoj od tih vrsta i saopštava njihove antologijske izbore.

U dvama posljednjim potpoglavljima posljednjeg poglavlja svoje *Istorije*, Novak Kilibarda razmatra pitanje sunovrata crnogorske deseteračke epike i trajanja imitativnog pjesništva u Crnoj Gori. Prema njemu, na

crnogorskim literarnim poljima formirala se pisana književnost – pjesništvo koje je maksimalno nastojalo „da u svemu nalikuje na usmenu poeziju“. To pjesništvo Kilibarda naziva *narodskom poezijom* ili *imitativnom poezijom*. Najpoznatiji pjesnik – imitator narodnog pjesništva je A. Kačić – Miošić, a on je svoje nastavljače osobito imao u Crnoj Gori. Od pjesnika koji su pjevali *na narodnu*, dakle onih koji su imitirali narodnu pjesmu, Kilibarda spominje, prije drugih, Petra I i vojvodu Mirka Petrovića. I kod Njegoša ima imitativne pjesme. Usahljivanje klasičnoga perioda crnogorske usmene deseteračke pjesme, započeto naznačenim pjesnicima, nastavljeno je u postnjegoševskome periodu i Kilibarda spominje Đuka Sredakovića kao predvodnika zamašne grupe imitatora. Kilibarda navodi njihova imena. Žilavo trajanje imitativnoga crnogorskog pjesništva, prema Kilibardi, produžilo se između dva rata, a zvuke gusala Crnogorci rado slušaju i danas. Za predstavnike novijega *narodskog* ili *imitativnog* crnogorskog pjesništva Kilibarda je uzeo Radovana Bećirovića, pjesnika-pjevača iz Bijele kod Šavnika i Boža Đuranovića, Golijanina. Bećirović je između dva rata bio „najčitaniji, najguslaniji i najslušaniji u Crnoj Gori“. To pjesništvo, *narodsko* ili *imitativno*, otpočelo je „atrofiju nepatvorene usmene poezije Crne Gore“.

Materija koju Novak Kilibarda tretira u svome dijelu *Istorije crnogorske književnosti* širokog je raspona. On je zakrilio vrijeme od prethrišćanskih dana doslovno do savremenosti i prostor od prapostojbine današnje Crne Gore do njezinih sadašnjih granica. Ogroman duhovno-prostorni raspon predmetne materije mogao je uzrokovati nesnalaženje i proizvoljnosti, ali naučno-istraživački kompas autora te monografije sigurno je doveo brod u luku spašenja, đe čeka korisnike. U materiji o kojoj govorimo nema zastranjivanja i lutanja, sve je zasnovano na dijalektičkoj povezanosti, često i na pozivima na autoritete od posla koji se obavlja. Stil i jezik, po običaju, predstavljaju posebne vrijednosti ove knjige. Stil ovoga autora je intelektualan i jasan, a jezik proishodi iz prirode materije o kojoj se piše. Kilibardina neprikosnovenost u otkrivanju istina manifestuje se i u građenju glagolskih imenica i formiranju složenih glagola što jeziku daje posebnu draž. Reklo bi se da u njegovu jeziku ima arhaizama i tudica, ali kad se on zaputi sentom i zemanom pa kaže *demirli* – *pendžer*, *đul bašta*, *ašik momče* i sl. onda to jeziku dođe kao začim i mirođija. Tako je Novak Kilibarda neprevaziđen i u sferi pjesničkoga jezika kojim se služi. Njegova *Istorija crnogorske književnosti* (dio koji mu pripada) djeluje kao prvijenac – novorođenče i zato je željena. Aferim!

Krsto PIŽURICA

**NOVAK KILIBARDA'S ROLE IN CONCEIVING
*THE HISTORY OF MONTENEGRIN LITERATURE***

The paper presents a review of the first book of the History of Montenegrin Literature, entitled *Oral Literature*, which was written by a renowned university Professor Novak Kilibarda. The author of the paper sheds light on Kilibarda's methodological approach and notices the wide range of the field that Kilibarda treats. In his work, Kilibarda managed to encompass the time period from pre-Christian to contemporary days, and an area from the ancient homeland of Montenegro to its current borders. The huge spiritual and spatial range of the subject matter could have caused disorientation and arbitrariness, but the scientific compass of the monograph's author has safely brought the ship to the port of salvation, where it awaits for its passengers. In the above subject matter there is no wandering, everything is based on a dialectical relationship.

Key words: *Novak Kilibarda, Montenegrin literature, history of literature, oral literature*

UDK 821.163.4.085(497.16)

Stručni rad

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore; Univerzitet Donja Gorica

nelasavkovic@hotmail.com

PRVO DJELO O CRNOGORSKOME GOVORNIŠTVU

(akademik Radovan Radonjić: *Crnogorska retorika*,

DANU – Pobjeda, 2011, Podgorica)

Akademik Radovan Radonjić, utemeljivač retorike u Crnoj Gori, objavio je prvo djelo posvećeno crnogorskome govorništvu. U studiji se karakteriše crnogorsko bešedništvo, utvrđuje se koji su faktori uticali na razvoj crnogorske retorike, analizira se kako je pozicionirana retorika na ljestvici duhovnih vrijednosti koje su formirale crnogorsku etičku i slobodarsku svijest i upoređuju se dometi crnogorske s evropskom i svjetskom retorikom.

Ključne riječi: *Radovan Radonjić, crnogorska retorika, crnogorsko govornništvo, crnogorska kultura*

Milenijumska tradicija naše Crne Gore potvrđuje teoriju da najduže opstaju oni narodi koji imaju razvijenu duhovnost, a ne vojsku i ekonomiju. Sve te umne tvorevine čovječanstva sadržane su u retorici. Ta nauka je svoj prvi udžbenik dobila kod Grka još u V vijeku p.n.e. i stoljećima bila neizostavan predmet u obrazovanju, od osnovne škole do kraja studija. Sad, širom svijeta, postoje fakulteti retorike ili komunikologije, a najintenzivnije se proučava na katedrama u SAD. Od danas, ta drevna nauka obogaćena je novim djelom koje se naziva *Crnogorska retorika*. Utemeljivač crnogorske retorike je akademik Radovan Radonjić. Zahvaljujući njegovim naporima retorika je 1999. godine uvedena na Univerzitet Crne Gore, a 2005. postala je obavezni predmet. Prvi profesor oratorstva, Radovan Radonjić, opravdao je Kvintilijanovo uvjerenje da se svi učitelji poštuju, a da se učitelji retorike i poštuju i vole! Radonjić je, takođe, autor literature kroz koju se studenti upoznaju s govorništvom, a sve je, evo krunisao izuzetnim djelom *Crnogorska retorika*.

Što ova knjiga otkriva o nama? To da crnogorska retorika pojedinim svojim segmentima doseže vrhove svjetskoga govornništva. U studiji Radonjić polazi od čuvenoga Njegoševa iskaza da u Crnoj Gori „ako nije mjesta za

življenje, a ono je mjesta za pričanje“ i dokazuje da je to pričanje autentično, umno, odvažno, „da je Crnu Goru kao malu zemlju moglo održati uporno, snažno i odlučno stvaralaštvo“, da je kultura, kojoj retorika pripada, utemeljila crnogorsku individualnost. Već u prvim našim knjigama očitava se svijest o značaju lijepe riječi. Radonjić podseća da je Vladimir općinio Kosaru ne samo izgledom i statusom, već i time što je bio „pun znanja i slatkog govora“, kako stoji u *Ljetopisu*. I razni posetioци pisali su o našoj komunikaciji. Baš kao što su izvanjci bili zadivljeni crnogorskim junaštvom, i prepoznavali u njemu podvige Homerovih junaka, tako su zastajali i pred britkim, uvjerljivim, lijepim crnogorskim bešedama. I upravo su te vertikale – hrabrost i rječitost – bile zajedničke grčkoj i crnogorskoj duhovnosti. Prof. Radonjić u tome smislu navodi brojne primjere, podsetimo se nekih: veoma obrazovani i iskusni njemački putopisac Johan Kol stigao je u Montenegro s predrasudom da je „ona grotlo jednog velikog vulkana koji povremeno izbacuje lavu i naokolo sve pretvara u ruševine“. Otišao je sa spoznajom da se „junaštvo starih Grka i Crnogoraca odlikuje gotovo istim crtama... Međutim, da bi bili uvažavani, piše Kol, „crnogorski junaci moraju da budu isto tako vješti u baratanju jezikom...“ Još jedan učeni stranac, Francuz Viala de Somier ostavio je zapis o govorničkoj vještini Crnogoraca. „Oni su rođeni govornici. Treba ih čuti kad raspravljaju o politici i u situaciji kada je u pitanju njihov ugled, ili kada treba da razrade neki vojni pohod. To su muževni, smjeli, žustri i puni zanosa govornici“ – zaključuje De Somier.

Da bi se detaljno analizirala retorika nužno je utvrditi koje su to društvene i političke okolnosti uticale na njen razvoj i kakav je bio psihološko-etički sklop naroda koji je sa posebnom pažnjom njegovao riječ. Zavaraćemo se, upozorava autor, ako u traganju zastanemo kod podataka da je Crna Gora dobila prvu školu 1834, da su neki senatori bili nepismeni i u XIX vijeku, a kaluđeri toga doba nijesu čuli za Tukidida i Herodota. To su, smatra Radonjić, više dokazi o povijesnim neprilikama nego o nivou kulture. Tačno je da je bilo mnogo razaranja, da su nestali gradovi, vjerska zdanja, spomenici, biblioteke, arhivi, umjetnička djela, ali i ono što je sačuvano pomaže nam da shvatimo prošlost, da su Vojislavljevići i ostale dinastije morale imati iskustva u političkome, diplomatskome i vojnome govorništvu, da su držane religiozne propovijedi, praktikovalo se sudsko bešedništvo, da je u plemenskoj demokratiji carovala slobodna riječ. Plemenski govornik, kaže autor, nije obrazovan, ali je „mudar i vispren... Ponekad je sklon i takvim umovanjima u kojima se, kao na primjer kod Sule Radova, suptilno prepliću maestralno iznijansirani elementi psihološkog, etičkog i političkog, pojačani još i osećajem odgovornosti prema potomstvu, u smislu da mu se u nasljeđu mogu ostaviti samo one riječi iza kojih stoje djela“. U razvoju crnogorskoga

govorništa u posljednja dva vijeka, Radonjić prepoznaje sedam ciklusa. Prvu fazu obilježila su djelovanja mitropolita i guvernadura, koji su imali različite poglede na unutrašnje uređenje zemlje i spoljnopolitičku orijentaciju. Oni su nam ostavili, po riječima autora, „najljepše i najatraktivnije retoričke diskurse svoga doba, i to ne samo u Crnoj Gori“. Drugi ciklus u crnogorskoj retorici odnosi se na veći dio XIX i prvih nekoliko godina XX vijeka, a prepoznatljiv je po Petru II Petroviću Njegošu, čije su poetske vizije prelivene i na politički program, zatim po knjazu Danilu, čija retorika, tvrdi Radonjić, doprinosi međunarodnome priznanju Crne Gore, i najzad pojava kralja Nikole koji znatno utiče na formiranje retorike svoga perioda. I crnogorska pripovjedačka proza okreće se novome pravcu, realizmu, i približava se evropskim kulturnim modelima. Karakteristična je pojava godišnjaka, listova i časopisa. Nova retorika u službi je jačanja ideje o crnogorskom kulturno-duhovnome i etničkome identitetu. Radonjić je predstavlja sljedećim primjerom: u „Glasu Crnogorca“ od 20. Januara 1884. Jovan Pavlović piše: „Crnoj Gori je životno načelo Crnogorstvo. Bez toga, Crna Gora ne bi mogla živjeti, tj. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to, ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale one iste stijene i krši, možda još zaodnuta šumom i zelenilom, ona bi se mogla još proširiti, u njoj bi moglo biti više naroda, bogatijeg i prosvetljenijeg, ali to ne bi bila više Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva“. Treći ciklus obuhvata vrijeme od 1905, odnosno od donošenja prvoga crnogorskog Ustava, pa do 1918. i nasilnog prisajedinjenja Srbiji. Tada se javljaju političke grupe, i opozicija dobija pravo da legalno djeluje. Etapa parlamentarizma prirodno pogoduje jačanju retorike, jer se primjenjuje vještina ubjeđivanja, debatovanja, pregovaranja. Kako se tokom te faze vode i tri rata – Prvi i Drugi balkanski i Prvi svjetski, javljaju se primjeri vojničkoga bešedništva. Nove društvene okolnosti: Crna Gora kao kraljevina, uticaj građanskih struja, ostaci plemenske svijesti, pojava inelektualaca, crnogorsko pitanje i anticrnogorska propaganda, usloveli su, kaže Radonjić, da se „(...) čitava Crna Gora pretvara u svojevrstu školu retorike (...) kada crnogorski govornici postaju akteri sa do tada neslućenim i kasnije nikad neponovljenim faktičkim uticajem na povijesna zbivanja“. Četvrti ciklus odgovara vremenu između dva svjetska rata. Nakon Podgoričke skupštine sve je usmjereno ka zatiranju crnogorskoga identiteta, a nasilje je pratila i odgovarajuća ideološka indoktrinacija. U istome periodu, javlja se i komunistička ideja koja ima svoju retoriku, sve je više sudskih procesa protiv raznih pobunjenika, a u umjetnosti javlja se tzv. socijalna književnost ili crnogorska moderna, čiji su reprezenti, između ostalih, pisci Đonović, Banjević, Ratković, Zogović, Lopičić i mnogi drugi. Peta faza vezana je za Drugi svjetski rat i prepoznatljivu retoriku, a nalazimo je u sljedećem primjeru: „Dok god budete čuli na Ljubinom grobu

pucnje iz naših pušaka, Njemci neće proći. A kada toga ne bude, znajte da na njemu nema živih proletera“. Šesti ciklus je period socijalističke izgradnje. Crna Gora dobija sistem visokoškolskoga obrazovanja, organizuje se naučno-istraživački rad, ali jezik koji to prati je otuđen, ima krute forme, opterećen je partijskom terminologijom. Sedmi ciklus počinje prevratima krajem 1988. i traje do 2010. Ono što je stajalo na početku te faze pročišćeno je kroz snažne demokratske procese, osnivaju se fakulteti, univerziteti, nezavisno društvo književnika, Matica crnogorska, DANU, nevladine organizacije, obnavlja se Crnogorska pravoslavna crkva, otvaraju radio i tv stanice, narod na referendumu bira svoju državu, kulturu i jezik.

Nakon takve sistematizacije, autor će primjenom kriterijuma dobroga govorništva konstatovati značaj i svojstva crnogorske retorike. Ako je govor lijep, dopadljiv i uzbudljiv, to još uvijek nije dovoljno da bude dobar. On mora da bude logično zasnovan, argumentovan, tematski zanimljiv i da se ličnost koja ga iznosi, koja nas u nešto uvjerava (jer retorika je umijeće uvjeravanja), odlikuje određenim svojstvima. Kada duhovno, moralno i fizički upečatljiv bešednik odluči da se obrati auditorijumu, njegov govor će biti uspješan ako je: osmišljen, svrsishodan, prikladan, pravilan, izražajan, kratak, tačan i jasan. Crnogorac se ponaša u skladu sa zakonitostima retorike da, prije nego počne da govori zna ko je on sam, što će, kome će, zašto će i koliko dugo će govoriti. Zato Crnogorci uvijek govore osmišljeno, kad su, po riječima autora, sigurni u smisao toga čina, i kao Ciceron, vjeruju da je govorništvo najljepši zadatak mudrosti i veličanstveni dokaz odvažnosti. Zato naša izreka „ti mene vojvodo, ja tebe serdare...“ ne može da zašeni osnovni princip crnogorske retorike: „i u gori istinu zbori“, izričit je prof. Radonjić. Govor se od ostalih oblika verbalne komunikacije razlikuje i po tome što mu je svrha unaprijed određena. Crnogorsko govorništvo uvijek ima za cilj da razvija kult slobode, pravde i viteštva, da izražava odanost precima i ljubav prema porodici i otadžbini, tako da ga nijesu kvarile nejasnoće i kolebanja. Pogrešno postavljanje cilja govora plaćalo se veoma skupo u Crnoj Gori, podseća autor.

Da bi govor bio uspješan nužno je da proističe iz najdublje uvjerenja, da se govori iz srca, ali tako da emocija ostane uravnotežena s razumom. Prikladnost je takođe karakteristika dobroga govora. Nije lako ispuniti taj zahtjev, naglašava autor, ali ipak crnogorske govore krasi prikladnost. To znači da je povodu i prilici prilagođen stil – koji može biti jednostavan, kitnjast, uzvišen, patetičan, zatim da se može govoriti opširno, veselo, mirno, dakle nije važno samo što reći već i kako reći. Radonjić je ustanovio da u crnogorskim govorima nema besmislenosti, nejasnoće, protivurječnosti; Crnogorci vole kitnjast jezik, ali ga sa mjerom koriste. Što se tiče izražajnosti u govoru, Crnogorci su tu veoma uspješni, i ovo je jedan od razloga zašto

se često kvalifikuju kao „rođeni govornici“, ističe Radonjić. Oni bešede živo i zanimljivo, da bi postigli dinamiku, variraju različita glagolska vremena, koriste direktni umjesto indirektnog govora, vole komparacije, kontraste i gradacije. Retoričko sveto trojstvo: tačan, kratak i jasan govor kao dobar govor, Crnogorci gotovo nose u genima, kaže autor. Veoma su rijetki naši govori za koje bi se moglo reći da su dugi. Kratko i efektno obraćanje prepoznatljivo je kod Crnogoraca. Uz to, oni govore jasno i precizno, kao da su usvojili Linkolnovu krilaticu da se prema jasnoći mora ošćati strast, zaključuje Radonjić.

U trećem dijelu knjige akademik Radonjić nas upoznaje sa strukturom govorništa, odnosno podjelom na različite vrste govora zavisno od toga će se govoriti, povodom čega, kome se upućuju riječi. Početna, antička podjela govora na političke, sudske i svečane, vremenom je umnožena. Pohvalno govornništvo kod nas je bogato i raznovrsno, u skladnom odnosu nalaze se birane riječi, stilske figure i emocije, govornik je slobodniji u iznošenju sudova i slikovitom izražavanju, sve s ciljem da svoje raspoloženje prenese na one kojima se obraća – tako je i kad drži zdravice i kad se oprašta nad odrom. Pohvalno govornništvo dijeli se na pozdravno, svečano, prigodno, evokativno i posmrtno. Kada su u pitanju vojnički govori, Radonjić ističe dvije specifičnosti: prva je da u zemlji u kojoj se vodila borba neprestana, zemlji koja je četiri vijeka bila vojni logor, a svi stanovnici po zanimanju „vječiti vojnici“, nije bilo potrebe da se oni posebno motivišu. Zbog takvih okolnosti, svi govori koji su kazivani u Crnoj Gori, dakle i politički i parlamentarni i epski, bili su uvijek i vojnički govori. Drugi važan podatak za crnogorsko vojno bešedništvo jeste da je ono najvećim dijelom nastalo u vrijeme knjaza i kralja Nikole. Sljedeća vrsta govora Crnogorcima je najdraža, to je političko govornništvo, po tvrdnji Radonjića, najstarije, najrasprostranjenije i najbogatije javno komuniciranje. Već prvi sačuvani govori pokazuju visok nivo političke angažovanosti. Veoma je važno reći da je tokom XVIII vijeka Crna Gora imala i jednu ženu koja se bavila političim pitanjima. Time malo koji narod može da se pohvali. 1774. godine Katerina Radonjić raspravlja o tome „da Porta uprkos drugačijoj svojoj priči, sama daje jasne praktične dokaze da Crna Gora, kako kaže, nikada nije bivala u njenoj podanosti i nikakve dadžbine nije davala, nego i više od toga slobodne ljude i ratnike uvijek je cijenila i sada cijeni“. Sudsko govornništvo Radonjić dijeli u tri grupe: prvu čine mudre izreke i poslovice u kojima su norme i pravda, odnosno sudska iskustva nadahnuto i sažeto data kroz male forme, na primjer: „Dva bez duše, treći bez glave“ ili „Čist račun, duga ljubav“. Drugoj grupi pripadaju kratki pravni govori o presuditelju i sadržaju njegove presude. Posebno su interesantne presude iskazane jednom ili dvjema riječima. Kada na primjer jedan Crnogorac traži od kralja Nikole da mu dodijeli orden i poziva se na svoje zasluge, cijeli komentar i presuda go-

spodara glasila je „Neka Mićo“, ili kada na pitanje jedne žene bi li joj bilo dozvoljeno da se obrati izvjesnome ljekaru, kralj presuđuje kratko, „Bi“. Treći tip sudskih govora čine klasični govori koji sadrže sve elemente karakteristične za tu vrstu, još od antičkoga doba, tu imamo uvod, dokazivanje, pobijanje, zaključak.

Jedna od brojnih osobenosti parlamentarnog govorništva koje Radonjić navodi jeste da se „(...) ono od početka iskazuje kao rodoljubivo i slobodarsko, buntovničko i prevratničko, okrenuto suštinskim pitanjima nacionalne i državne provenijencije“. Prof. Radonjić uvjeren je da „misli i ideje što su ih crnogorski predstavnici izrekli u parlamentu zajedničke države između dva svjetska rata, najviši su dometi ne samo crnogorske političke misli toga doba, nego političke misli uopšte u objašnjenju suštine i karaktera Jugoslavije, te realne i moguće pozicije Crne Gore u toj državi.“ Savremeni govori u crnogorskom parlamentu, kaže Radonjić „i pored toga što su u pojedinim trenucima nacionalno, partijski, režimski i antirežimski obojeni, snažni su i jasni, racionalni i cjelishodni, prkosni, polemični i samouvjereni, promišljeni i mudri.“

Crnogorci su oduvijek imali naklonost prema poetskome izražavanju, pa je i taj segment Radonjićeve studije bogat analizama, komentarima i primjerima. Radi se o nasljeđu netipičnih formi i sadržaja koje odslikava svu širinu retorike kao nauke. Ovde imamo više podgrupa, u prvoj su bešede s naučnim i teorijskim elementima, a ilustruje ih, na primjer, govor Čedomira Bogićevića o crnogorskom jeziku: „Narod dobija ime po svojoj državi, a jezik dobija ime po svom narodu. Crnogorski narod svoju nominaciju dobio je po imenu države – Crne Gore, a ime njegovom jeziku – crnogorskom jeziku, dao je crnogorski narod koji ga je stvorio u višestoljetnom agonu za svoju slobodu, samobitnost i subjektivitet“. Literarno-filozofske govore, Radonjić, između brojnih, predstavlja riječima Đurđa Crnojevića upućenih njegovoj supruzi Izabeti. Intimno, toplo, iskreno bešedi Đurđe: „Poznavajući tvoju ljubav, kojom si me uvijek ljubila, i znajući da s dobre srca udariš lako u plač, nijesam te htio do sada ražalostiti, ali sada, kada sam od tebe daleko, i Bog zna kada ćemo se i gdje opet sastati, spomenuvši se smrtnoga časa, odlučio sam napisati vlastitom rukom ovu poruku, za spas duše tvoga Đurđa i svoje, sa onom nejake dječice naše.“ Poetsko-etička kazivanja nalazimo u stihovima crnogorskih pjesnika: Jevrem Brković: „Bilo je i takvih naših godina kada sve olovno, sve bronzano, sve mesingano, sve mjedeno, sve lastreno stopismo, i u oružje sječivno i zrnevlje puščano pretopismo. Bilo je i takvih naših godina. Samo smo zvono Ivanovo na Cetinju ostavljali da smrt našu i uskrснуće oglasi.“ U poetskoj viziji Mladena Lompara opat Dolči kaže Petru Prvom: „Treba ti moja krv moj Bog i moj oprost imaš ih ali reci Sveće kako to izgleda ne imati više prijatelja.“ Radovan Zogović u „Internaciji Crne Gore“: „Crnogorci

su krivi jer su mislili da je Crna Gora – njihova Crna Gora“. Branko Banjević kroz usta Svetoga Petra Cetinjskog poručuje : „Pod svoje nebo, na okup oko svoga sunca, o, Crnogorci.“

Studija se završava akademsko-promotivnim govorima koje krase do perfekcije izgrađeni stil i jezik. Imajući u vidu visoke kriterijume tih bešeda, možemo zaključiti da ih nema mnogo ni u svijetu ni u Crnoj Gori. Prof. Radonjić je napravio odličan izbor za ovo izdanje, a jedino što mogu da dodam jeste da bi bilo lijepo da se ti govori nađu i objave snimljeni – tonski i vizuelno.

Dame i gospodo, kao narod koji opsesivno čuva i voli riječ, dugo smo čekali na riznicu crnogorskoga bešedništva. Ipak, ne možemo poreći da smo privilegovani time što prisustvujemo njenome promovisanju, i što je tvorac djela, i sam izuzetan govornik i jedan od najvećih crnogorskih stvaralaca, Radovan Radonjić, naš savremenik.

Monumentalna *Crnogorska retorika*, akademika Radovana Radonjića, čini nas ponosnim jer dokazuje da su Crnogorci svojim mudrim, pravednim i lijepim riječima uzdigli domaće bešedništvo do vječnosti i uzornosti. Jedna od najstarijih definicija retorike, još iz Katonovoga doba, glasi da je rječit čovjek pošten čovjek koji umije dobro da govori. Druga izreka kaže da samo dobar čovjek može biti dobar naučnik. Te blistave misli srećno su se srele u ličnosti i djelu uvaženoga prof. Radonjića.

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ

THE FIRST STUDY OF MONTENEGRIN RHETORIC

(Academician Radovan Radonjić: *Crnogorska retorika*,
DANU – Pobjeda, 2011, Podgorica)

Radovan Radonjić, the founder of rhetoric in Montenegro, published the first study devoted to Montenegrin oratory. The study presents an analysis of Montenegrin public speaking, determines the factors that influenced the development of Montenegrin rhetoric, analyzes how rhetoric is positioned on the scale of spiritual values that formed the Montenegrin ethical and libertarian consciousness, and compares the achievements of Montenegrin with the European and global rhetoric.

Key words: *Radovan Radonjić, Montenegrin rhetoric, Montenegrin culture*

UDK 316.7(497.5:497.16)

Stručni rad

Tina VARGA OSWALD (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

tvarga@ffos.hr

SUVREMENO RAZMATRANJE KULTURNIH ODNOSA HRVATSKE I CRNE GORE*

Zbornik *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora: Cetinje od 27.09. do 01.10.2009.* nastao je u sklopu polivalentnog i međunarodnog potprojekta *Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009.* Radove u Zborniku prožimaju teme o Ivanu Mažuraniću i Petru II. Petroviću Njegošu. Riječ je o književnopovijesnim, književnoteorijskim, povijesnim, jezikoslovnim, kulturološkim, metodičkim pa i pravnim temama razvrstanim po poglavljima. Namjera je ovog rada, iako dvije godine nakon izdanja, osvijestiti javnost o iznimnoj važnosti ovog Zbornika koji je rezultat zajedničkog prožimanja dviju susjednih kultura, hrvatske i crnogorske.

Ključne riječi: *Ivan Mažuranić, Petar II. Petrović Njegoš, hrvatska i crnogorska književnost, povijest, jezik i kultura*

Zbornik *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora: Cetinje od 27.09. do 01.10.2009.* nastao je u sklopu polivalentnog i međunarodnog potprojekta *Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009.* Znanstveni susret održao se u Cetinju od 27. rujna do 1. listopada 2009. godine pod pokroviteljstvom i (su)organizatorstvom mnogih institucija: Hrvatskog sabora, Skupštine Crne Gore, gradova Cetinja i Novog Vinodolskog, Hrvatskog-crnogorskog društva prijateljstva *Croatica-Montenegrina* iz Osijeka i Varaždina, Crnogorskog-hrvatskog prijateljskog društva *Ivan Mažuranić* iz Cetinja, Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje *Vojislav P. Nikčević*. Voditelj je Potprojekta, idejni začetnik i ujedno urednik Zbornika, Milorad Nikčević, redoviti profe-

* *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora: Cetinje od 27.09. do 01.10.2009.*, glavni i odgovorni urednik Milorad Nikčević, HCDP *Croatica-Montenegrina* RH, Osijek/ CKD *Montenegro-Montenegrina*/ Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2011., str. 859.

sor u trajnom zvanju s Filozofskog fakulteta u Osijeku. Kao rezultat bogatog odaziva i raznolikosti tema proizišlih iz prvotne zamisli Potprojekta o propitivanju i učvršćivanju nacionalnih i etničkih odnosa dviju susjednih kultura objavljen je ovaj zbornik radova iz različitih oblika nacionalne kulturno-povijesne i književne građe.

Radove u Zborniku prožimaju nekoliko izrečenih ili pretpostavljenih tema o Ivanu Mažuraniću i Petru II. Petroviću Njegošu. Riječ je o književnopovijesnim, književnoteorijskim, povijesnim, jezikoslovnim, kulturološkim, metodičkim pa i pravnim temama. Suvremeno iščitavanje njihovih književnih ostvaraja s naglaskom na epove *Smrt Smail-age Čengića* i *Gorski vijenac*, proučavanje i analiziranje zajedničkih interesa i povijesnog razdoblja u kojemu su djelovali i uzajamno se nadopunjavali, govori o neraskidivim vezama tradicionalne, ali i moderne kulture i znanosti. Stoga ni ne čudi da je sižejni naglasak ovog Potprojekta: „golem dug Crne Gore i Crnogoraca prema Ivanu Mažuraniću, velikom pjesniku i banu Hrvatske.“

Tako zadani metodološki okviri otvaraju mogućnost čitanja dvaju nacionalnih identiteta na različitim područjima, od tematsko-motivskog sloja književnog teksta do stilske reprezentacije i žanrovskih odrednica te kulturnog i povijesnog razmatranja zajedničkog razdoblja u širem smislu.

Nakon *Predgovora* Jakova Sablića, slijedi nekoliko uvodnih tekstova unutar prvog dijela zbornika *Inicijativa/ Zavičaj/ Približavanje*. Riječ je o Urednikovu obrazloženju *Zašto Mažuranić u Crnoj Gori?*, kao i *Inicijativi i podršci Projektu*, potom o *Životopisu Ivana Mažuranića* Gorana Ježa, a zaključno s kulturološkim pristupom Vojislava P. Nikčevića *Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima*.

U drugom dijelu prikazan je sinopsis s redoslijedom kulturnih događanja odnosno *Programske manifestacije*.

Treći dio Zbornika *Spomenik Ivanu Mažuraniću u Aleji velikana na Cetinju* sadrži nekoliko pozdravnih govora cijenjenih uzvanika: dr. med. Milovana Jankovića, gradonačelnika Cetinja, prof. dr. sc. Vidoja Vujića, zamjenika župana Primorsko-goranske županije iz Rijeke, Lidiје Ljesar, pomoćnice ministra kulture Crne Gore, Tomislava-Tome Kusovca, predsjednika Crnogorsko-hrvatskog prijateljskog društva *Ivan Mažuranić* u Cetinju, Jelene Đurović, prof., direktorice Centralne narodne biblioteke *Đurđe Crnojević* u Cetinju, Đurđice Krišković, prof., ravnateljice Narodnog muzeja i galerije Novi Vinodolski, Đurđice Krišković, prof., ravnateljice Narodnog muzeja i galerije Novi Vinodolski, prof. dr. sc. Milorada Nikčevića, predsjednika Organizacijskog odbora i voditelja projekta, Olega Butkovića, dipl. ing., gradonačelnika Novog Vinodolskog, Ranka Krivokapića, predsjednika Skupštine Crne Gore, Ivanke Rosandić, prof., predstavnice Hrvatskog sabora, akademika Božidara

Nikolića, predsjednika Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i prof. dr. sc. Ane Pintarić, dekanice Filozofskog fakulteta u Osijeku, izaslanice Rektorice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku prof. dr. sc. dr. h. c. Gordane Kralik.

U četvrtom dijelu *U sazvyježđu znanosti* sadržane su studije sudionika, od kojih su najprije zastupljena tri izlaganja kao plenarna predavanja, a potom 40 preostalih pristiglih iz Hrvatske, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine, Ukrajine, Mađarske i Njemačke.

Predavanja otvara Petar Strčić radom *Ishodište i temelji života i djela te baštine Ivana Mažuranića i njegova roda* o povijesnim okolnostima koje su utjecali da se Ivana Mažuranića uz Gaja, Strossmayera, Račkoga i Starčevića uvrsti među pet najznamenitijih Hrvata 19. stoljeća. Slijedi rad Milorada Nikčevića *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoeuropskom i zapadnoeuropskom kontekstu* u kojemu komparativnom analizom imanentne književne poetike Mažuranićeva djela *Smrt Smail-age Čengića* prema osobinama glavnog protagonista djela autor zaključuje pripadnost i nadilaženje određene skupine demonskih junaka europskog romantizma. Završno plenarno predavanje pripalo je Ljudmili Vasiljevoj koja u svom radu *Jezik u doba Njegoša, Mažuranića i Ševčenka* prikazuje usporedo procese stvaranja književnog jezika u ukrajinskoj, crnogorskoj i hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. Riječ o je trima književnicima, koji vlastitim jezikom potvrđuju zajedničku crtu kulturnog i geopolitičkog objedinjenja vlastitog naroda, Tarasu Ševčenku, Petru II. Petroviću Njegošu i Ivanu Mažuraniću.

Iako je uslijedio rad u sekcijama, autori su u Zborniku raspoređeni abecednim redoslijedom. Miomir Abović u radu *Aspekti upotrebe i obrazovanja vezničkih jedinica u jeziku Ivana Mažuranića* razmatra upotrebu veznika u odnosu na suvremenu jezičnu normu crnogorskog jezika. Naslovljenim radom *J. G. Herder i njegove ideje kod Ivana Mažuranića* Josip Babić ukazuje na svjetonazore i političko-ideološke stavove i određuje ih za primjer recepcije ideja njemačkog književnika, filozofa i teologa Johanna Gottfrieda Herdera. Posebno ističe Herderovu ideju o pravu svakog naroda na vlastitu kulturu i privredni razvoj koja je dobila značajno mjesto u okvirima hrvatskog preporoda. U radu *Neke značajke socijalno-ekonomskih prilika u Hrvatskoj i Slavoniji za vrijeme Ivana Mažuranića* Ivan Balta izdvaja kao presudno društveno-političko razdoblje od Nagodbe do razvojačenja Vojne granice za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića kao i njegove vizije o autonomiji. Ana Bede prikazuje *Problemsko-stvaralački pristup djelu Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića* odnosno metode i metodičke pristupe u analizi epa u nastavi hrvatskog jezika u osnovnim i srednjim školama. Ironično naslovljen suautorski rad *Jesu li Mažuranić i Njegoš maturirali?* Mirjane Benjak i Marka

Ljubešića donosi rezultate istraživanja programa u nastavi hrvatskog jezika u srednjim školama koji, kada je riječ o hrvatskom književniku Ivanu Mažuraniću i crnogorskom književniku Petru Petroviću Njegošu, upućuje prilikom odabira interpretacije na idološke odnosno političke kriterije. Polazeći od tih rezultata, autori su predložili nove metodičke postupke. Slaven Bertoša u radu *Odjeci djelatnosti članova obitelji Mažuranić u „Našoj slogi“* analizira djelatnost članova obitelji Mažuranić unutar kulturnih tema prve istarske novine *Naša sloga*. Ante Bežen uspoređuje *Mažuranićev školski zakon iz 1874.* godine, kako je i sam rad naslovljen, s današnjim zakonom o osnovnom školstvu u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Zaključuje da su neke odredbe prevladane društvenim razvojem, dok neke ni danas nisu dostignute. Mogućnost utjecaja pravno-povijesne vrijednosti Vinodolskog zakona na crnogorska pravna vrela analizira Čedomir Bogićević u radu *Pravno-povijesne vrijednosti Vinodolskog zakona i suvremena jurisprudencija*. Ivan Bošković interpretira sadržaj Mažuranićeva političkog članka *Hrvati Mađarom* s naglaskom na retoričke i stilske osobine kako stoji i u naslovu *Hrvati Mađarom – politički spis i umjetničko djelo*. Mirna Brkić izdvaja brojne poslovice sa zajedničkom namjerom poantiranja odnosno *Paremiologizmi u spjevovima Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića i Luča mikrokozma Petra II. Petrovića Njegoša*. Na nepravilnosti u recepciji i interpretaciji Mažuranićeva djela kojima je svrha promicati pučku balkansku paradigmu i isticati je iznad nacionalne, upozorava Miljenko Buljac u radu *Pučka, nacionalna i nadnacionalna paradigma u znanstvenim pristupima Mažuranićevim djelima*. Slavka Daković u radu *Ivan Mažuranić (1814–1890) u nastavi književnosti u crnogorskim školama* analizira Mažuranićevu i Njegoševu usporednu pojavu i njihov značaj od 1945. godine pa sve do danas. Marko Dragić promatra Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića* u kontekstu suvremenoga narodnog pripovijedanja pri čemu navodi velik broj izvorno zapisanih predaja. Rad je naslovljen *Harač i drugi zločini u Mažuranićevu spjevu „Smrt Smail-age Čengića“ i u suvremenom narodnom pripovijedanju*. Čedomir Drašković razmatra interpretacije i sumnju u autorstvo u radu *„Smrt Smail-age Čengića“ Ivana Mažuranića u interpretaciji crnogorske književne kritike*. Žarko L. Đurković predstavlja kulturološki pristup Vojislava P. Nikčevića o etničkom razmatranju Crnogoraca u radu *Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima u interpretaciji Vojislava P. Nikčevića*. O različitim oblicima formiranja jezičnog standarda pisala je Lorentana Farkaš. U radu naslovljenom *Koncepcije o optimalnom tipu standardne (novo)štokavštine u Mažuranićevo doba* posebno je naglasila da iako su tridesete godine 19. stoljeća bile pod utjecajem Vuka Stefanovića Karadžića, one su samo jedna od razvojnih faza hrvatskog jezika. Borislav Jovanović u radu *Umjetnička kristalizacija u spjevu „Smrt Smail-age Čengića“* iznosi vlastiti

doživljaj epa u odnosu na hrvatsku i crnogorsku književnost. *Nastavna obrada spjeva Ivana Mažuranića „Smrt Smail-age Čengića* rad je Sofije Kalezić koja se zalaže za pluralistički pristup. Prednost daje obradi fenomenoloških, psiholoških i strukturalističkih pitanja. Svetlana Kalezić Radonjić pronalazi odjeke Mažuranićeva poetskog jezika i sintakse u cjelokupnom stvaralaštvu Ivane Brlić-Mažuranić. Rad je naslovljen *Refleksi Mažuranićeva utjecaja u djelu Ivane Brlić-Mažuranić*. Novak Kilibarda predlaže i naglašava kritički pristup epovima *Gorskom vijencu* i *Smrt Smail-age Čengića* u radu *Refleksi i specifičnosti Njegoševa i Mažuranićeva anti-islamizma*. Olga Kravec donosi osvrt na bogatu zastupljenost ne samo natuknica, već i prijevoda u radu naslovljenom *Ivan Mažuranić i Petar II. Petrović Njegoš u ukrajinskoj znanstvenoj riznici*. Razlike na jezičnoj razini epova *Smrt Smail-age Čengića* i *Gorski vijenac* uočava Miloš Krivokapić u radu *Njegoš i Mažuranić – lingvističke paralele*. Zaključuje kako je nasuprot Mažuranićeva jezika kao životnog imperativa, Njegošev jezik samo sredstvo pjesničkog stvaranja. U radu *Smail-age Čengić – epski kliše, narodno pamćenje i stvarnost, ili prilozi za portret odvažnog turskog muteselima* Dragana Kujović interpretira uvriježenu sliku u narodu glavnog lika između dobra i zla. Radmilo Marojević donosi poredbenu tekstološku analizu Mažuranićeva epa i Njegoševe epske trilogije u radu naslovljenom *Ka tekstologiji smrti Smail-age Čengića* opravdavajući naslov potragom za korijenom prezimena, refleksom jata i rekonstrukcijom suglasnika, samoglasnika i dr. Lujo Medvidović daje pregled znanstvenog doprinosa u radu *Pogledi i ostvaraji Vladimira Mažuranića na jezik prava i povijesti* kada je riječ o podizanju svijesti o jeziku i produbljivanju namjera svoga oca Ivana Mažuranića. Povijesni se i književni odnos hrvatskog i crnogorskog bana analizira u radu Marijana Miljića *Smail-age Čengić između bana crnogorskog Novice Cerovića i hrvatskog bana Ivana Mažuranića*. Sanja Mišković otvara suvremeni pristup književne teorije koji označava objedinjenje povijesti i stvarnosti i njihovo pretvaranje u fikciju. Zapaža kako je književnost hrvatskog narodnog preporoda ostala izvan romantičarskih kompleksa zapadnoeuropske književnosti. Rad je naslovljen *Igra fikcije i stvarnosti u Mažuranićevom književnom djelu*. Ljiljana Pajović-Dujović nudi novo čitanje glavnog lika kao jednog od toka realizacije ironijsko-parodijskog kompleksa u radu *O modelovanju Smail-aginog lika u Mažuranićevom spjevu*. Ana Pejanović uspoređuje frazeološke jedinice u radu *Stalni epiteti kao frazeološki žanr u spjevovima Smrt Smail-age Čengi(ji)ća i Gorskog vijenca*. Ana Pintarić pronalazi prema naslovljenom radu *Biblijsku sliku pastira/svećenika u slikarstvu i književnostima*. Riječ je o četirima umjetničkim djelima: u evanđeoskoj slici Kristova susreta sa stadom i krštenja na rijeci Jordan, u slici *Krist se pojavljuje pred ljudima/ Dolazak Mesije* Aleksandra Andrejevića

Ivanova i u epovima Ivana Mažuranića i Petra Petrovića Njegoša. Krsto Pižurica donosi komparativnu analizu triju književnika prema likovima svojih djela u radu *Pjesnik i književni lik – Puškinova Tanja, Mažuranićev Safer i Alićev Riko Gizdić*. U radu *Ivan Mažuranić u korespondenciji Rački-Strossmayer* Maja Polić izdvaja istoimeni dokument kao ključni u analizi Ivana Mažuranića kao političke ličnosti. Aleksandar Radoman iznova pokreće pitanje autorstva epa *Smrt Smail-age Čengića* u radu *Povodom jedne književne kontraverze*. Radoslav Rotković upozorava i ujedno se nadovezuje na prethodni rad o jedinstvu povijesti i umjetnosti u odnosu *Mažuranić-Njegoš*. U radu *Školska interpretacija interpretacije Smrti Smail-age Čengića Ivana Mažuranić* Jakov Sabljic predlaže inovativnu metodičku realizaciju. Prijedlog metodičke obrade zasniva se na aktualiziranju tumačenja Muhsina Rizvića. Za važan cilj interpretacije autor naglašava autorski i povijesni kontekst nastanka djela. Alojz Štoković u radu *Mažuranićeva domovina u političkom konceptu velike Ilirije* analizira utjecaj Hrvatskog narodnog preporoda na Mažuranićevo političko i književno promišljanje o Velikoj Iliriji. Željko Uvanović preispituje prisutnost bidermajerske poetike u radu *Izvorna religiozna poezija i prepjevi Petra II. Petrovića Njegoša i Ivana Mažuranića u kontekstu njemačke književnosti*. Vladimir Vojinović povlači pitanje gubitka crnogorskog identiteta kao posljedice smanjenog broja tekstova o životu i djelu Ivana Mažuranića. Rad je naslovljen *Ivan Mažuranić u međuratnoj crnogorskoj periodici*. Lidija Vujačić proučava antropološku sliku nacionalnog subjekta ili entiteta kao podloge za stvaranje umjetničkog djela u radu *Antropološki kroki – „imidž“ Crne Gore kao inspiracija za ep Smrt Smail-age Čengića*. U posljednjem radu u Zborniku *Hrišćanska „jeres“ – upoređenje: Njegoš i Mažuranićev spjev Smrt Smail-age Čengića* Sreten Zeković analizira zajednički povijesni, kulturološki i etnički kontekst dvaju velikana.

Zbornik završava slikovnim i dokumentacijskim prilogima, kao i novinskim isječcima o kulturnim događanjima vezanim uz znanstveni simpozij.

Radovi u Zborniku svjedoče o jednoj drukčijoj književnoj znanosti od one kakva se poznaje i njeguje. Književnost i povijest više se ne promatraju kao izolirano i autonomno područje, nego kao osebujno, različitim žanrovima i događajima hibridno kulturno područje u kojemu se otvara prostor za „ispravljanjem velike povijesne nepravde prema čovjeku preporoditelju, banu pučaninu, državnom kancelaru i zastupniku u Hrvatskom saboru te nadasve velikom pjesniku i Njegoševom suvremeniku Ivanu Mažuraniću.“ Zahvalnost se ponajviše odnosi na potvrđivanje vlastitog crnogorskog identiteta: „dok najveći hrvatski pjesnik Crnogorce bez ikakve dileme tretira kao samorodan narod i naciju, vodeći crnogorski pjesnik često ih sekundarno identificira „Srbima“ (...)“.

U uvjerenju da i autori radova Zbornik doživljavaju kao otvoreno djelo, kao znanstveni rad koji će se – valja se nadati – na novim skupovima stalno dorađivati, ugodno je znati da je napokon učinjen onaj prvi, i za to presudni korak: Zbornik koji povezuje dva velikana hrvatske i crnogorske književnosti, Ivana Mažuranića i Petra II. Petrovića Njegoša. Kao takav Zbornik je ne samo dugoročan rad, već i u prvome redu kulturno intrigantan zbog okolnosti u kojima su živjeli i djelovali spomenuti velikani, ali i današnji autori radova o njima, kao i zbog kulturne baštine koja po svemu sudeći pripada dvama nacionalnim prostorima, zacijelo bogatim, ali svakako neistraženim.

Tina VARGA OSWALD

ON THE CONTEMPORARY CULTURAL RELATIONS BETWEEN CROATIA AND MONTENEGRO

The collection of papers entitled *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora: Cetinje od 27.09. do 01.10.2009.* was prepared as a part of a polyvalent international sub-project: *Dani Ivana Mažuranića (1814–1890) u Crnoj Gori 2009.* The papers in the Collection encompass various topics about Ivan Mažuranić and Petar II Petrović Njegoš, ranging from literary-historical, literary, historical, linguistic, cultural, and methodological to legal and other issues, classified in several sections. It is the intention of this paper, written two years after the release of the Collection, to remind the general public of the significance of this work that resulted from permeation of two neighboring cultures, Croatian and Montenegrin.

Key words: *Ivan Mažuranić, Petar II Petrović Njegoš, Croatian and Montenegrin Literature, history, language and culture*

UDK 821.163.4(091)

Stručni rad

Neda PAPOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

nedapapo@gmail.com

KNJIŽEVNOST KAO MEMORIJA KULTURE

(Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*,

Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012)

Ovaj rad predstavlja sažeti književno-teorijski, ali i kritički osvrt, na knjigu *Crnogorska literatura i tradicija* Danila Radojevića. Ona dotiče fenomen metatekstualnosti najznačajnijih, reprezentativnih djela crnogorske književnosti i time objašnjava sam proces književno-istorijskoga koncipiranja i autoopisivanja crnogorske tradicije, kao kumulusa njenih favorizovanih sociokulturnih kodova, preslikanih na crnogorski književni kanon.

Ključne riječi: *metatekstualnost, tradicija, kultura, semiosfera, književni kanon, kulturni autoportret, simbolizacija, mitologizacija*

Knjiga *Crnogorska literatura i tradicija* Danila Radojevića predstavlja rezultat, svojevrsnu sintezu, autorova bavljenja ne samo crnogorskim literarnim korpusom, već i cjelokupnim raznorodnim kulturološkim, istorijskim, arhivističkim i drugim nivoima crnogorske kulture. U pitanju je sažeti književno-istorijski pregled najznačajnijih crnogorskih književnih djela, kako pisano-ga tako i usmenoga koda, čija krajnja slika reflektuje nespornu autentičnost crnogorskoga književnog bića, pa samim tim i njegove kulture.

Književno djelo uvijek je oslonjeno na *kulturu* u okviru koje nastaje, uobličava se i pozicionira. Ono može problematizovati i dekanonizovati njene etičke i uopšteno – sociokulturne kodove, to jeste, djelovati razgrađivački, ali, na nivou crnogorske semiosfere,¹ najčešće djeluje obrnuti proces – afirmacije ili glorifikacije onoga kulturnog modela kojeg možemo nazvati tradicijom, koja, zapravo, u crnogorskome etosu predstavlja gotovo sakralnu kategoriju, i esenciju njenoga kulturnog autoportreta.

¹ M. Jurij Lotman, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2000, str. 182–183

Svoj rad, Danilo Radojević počinje najstarijim književnim djelom, nastalim sredinom 12. vijeka, *Ljetopisom popa Dukljanina*, upućujući na njegovu historiografsku važnost, ali i poetiku integracije usmenoga i pisanoga koda, gezemanski zaključujući da su i *preci Crnogoraca imali jak smisao za istorijsko predanje*,² što ide u prilog tezi o faktički iskonskoj *istoričnosti* crnogorskoga nacionalnog bića i njegove svijesti o veličini prošlosti, očuvanoj i do danas. Radojević smjelo nagovještava mogućnost proglašavanja *Poglavlja o Vladimiru i Kosari* prvim crnogorskim romanom, međutim, to pitanje bi moralo biti predmet posebne književno-teorijske studije.

Radojević se potom bavi simboličkim slojem, odnosno čitavim razuđenim simboličkim sistemom koji je postao paradigmatičko obilježje crnogorske književnosti, varirajući se i ritmizujući iz djela u djelo i formirajući gustu mrežu metatekstualnih nizova, te se posredstvom takvoga procesa i odvijala kanonizacija crnogorske književnosti, odnosno, gradio njen kanon. Simbol izdaje postaje konstanta i javlja se od *Ljetopisa popa Dukljanina* preko *Poslanica* Petra I, u kojima se čak uz taj motiv uvodi i prostor *vječnoga prokletstva*, u djelu Stefana M. Ljubiše, u Nikolinoj *Balkanskoj carici*, djelu Marka Miljanova i drugih.

Uz taj pomenuti, idu i simboli borbe za slobodu, pravdu, motivi sužanjstva, pokornosti, doušništva, simbol Mletaka, simbol sloge, simbol *blagorodne žrtve*, borbe protiv zla, torture i utamničenja, same borbe – kao etičkoga, heraklitovskoga imperativa, simbola postegzistencijalne junačke slave, do novijih simbola *brijesta*, *nepočin polja*, *hajke* i dr. Pomenuti skup simbola predstavlja manifest kolektivnoga pamćenja i važno koheziono sredstvo očuvanja identiteta jedne kulture.³

Dakle, u pitanju je simbolička, književna projekcija čitavoga samosvojnog i specifičnog etičkog sistema *čojstva i junaštva* o kojem je pisao, između ostalih i Gezeman,⁴ smatrajući ga produktom njegove osnovne premise – *humanitas heroica*. U jednome strogom, krutom etičkom sistemu, koji se, zapravo, preslikao na sam simbolički, književni sistem, orijentisanom na čuvanje individualnosti, koji je doveo do jačanja granica crnogorske semiosfere i strogoga i često neprijateljskoga odvajanja *svojeg* od *tuđeg*, morao roditi i jedan fatalistički simbol Njegoševe *blagorodne žrtve* kao odraz afirmacije žrtvene svijesti u borbi za slobodu, ali s njim i simbol postegzistencijalne junačke slave kao moralno potkrepljenje za čin žrtvovanja. Zogovićev etički imperativ

² Danilo Radojević, *Crnogorska literatura i tradicija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, drugo izdanje, Podgorica, 2012, str. 44.

³ Više o tome: Jurij M. Lotman, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2000, str. 158–161.

⁴ Više o tome: Dr Gerhard Gezeman, „Njegoševa filozofija heroizma“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, knjiga III, Cetinje, 1963.

potrebe *izlaženja iz samice sebe* samo nastavlja semantiku simbola žrtvene svijesti, pri čemu se konstituiše jaka distinkcija između junačke i nejunačke (ništavne) smrti u vječnome njegoševsko-zogovićevsko-lalićevskom *nepočin polju*.

Radojevićev pristup proučavanju književnih djela u knjizi *Crnogorska literatura i tradicija* usmjeren je na pronalaženje analogija, paralela i lajtmotiva crnogorskoga književnog kanona, na nivou njegovih ideološko-vrijednosnih projekcija i vizija svijeta, pri čemu se bavio i elementima istorijskih, vanknjiževnih tekstova crnogorske semiosfere, kako bi ilustrovao širi kulturno-istorijski ambijent nastajanja crnogorske književnosti i time objasnio smisao njene istorijske, pa i etičke angažovanosti.

Baveći se crnogorskim usmenim stvaralaštvom, legendom, narodnom pričom i basnom, Radojević posebno izdvaja ciklus veoma starih legendi o caru Dukljanu, poredeći ga s mitskim Tantalom koji *uzalud glođe okove da bi se oslobodio ropstva*.⁵ Potom govori o specifičnoj recepciji pojedinih univerzalnih ili ilirskih mitskih obrazaca u okviru crnogorskoga usmenog koda kao, na primjer, običaj žrtvovanja jarca demonu izvora Bindusu – kao arhetipski motiv u legendi o nastanku Rijeke Crnojevića, ilustrujući fenomen importacije motiva iz kulture u kulturu.⁶

Sličan proces ukrštanja različitih kulturnih modela evidentan je i u crnogorskoj usmenoj recepciji Ezopovih basni.

I najзад, u završnome dijelu svoje knjige, Radojević govori o crnogorskoj tužbalici, naglašavajući njenu funkciju etičkoga korektiva i jednoga od najznačajnijih sredstava podizanja herojsko-patrijarhalne svijesti kroz istorijski kontinuum crnogorske nacionalne ličnosti.

Radojevićeva knjiga *Crnogorska literatura i tradicija* predstavlja značajan doprinos u proučavanju paradigmatike ose crnogorskoga književnog kanona, njegovog mehanizma pamćenja kulture posredstvom stilske figure simbola, kao i samoga procesa simbolizacije i mitologizacije kroz koji je i nastajao i održavao se kult tradicije i njenih književnih i kulturoloških vrijednosti.

⁵ Danilo Radojević, *op.cit.*, str. 177.

⁶ Ibidem, str. 182.

THE ROLE OF LITERATURE IN CULTURAL MEMORY

The paper presents a brief literary-theoretical and critical review of the book entitled *Crnogorska literatura i tradicija* (*Montenegrin Literature and Tradition*) by Danilo Radojević. According to the author, the book is characterized by the metatextuality phenomenon concerning the most significant representative works of the Montenegrin literature, which is used to explain the process of literary-historical conception and self-description of the Montenegrin tradition as a cumulus of its favored socio-cultural codes reflected on the Montenegrin literary canon.

Key words: *metatextuality, tradition, culture, semiosphere, literary canon, cultural self-portrait, symbolization, mythology*

UDK 821.163.4.09-4(497.16)

Stručni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

vojnovicv@t-com.me

ZENIT SAVREMENE CRNOGORSKE ESEJISTIKE

Osvrt na knjige Novaka Kilibarde i Lava Lajovića

Autor rada analizira esejističke knjige dva crnogorska autora – Novaka Kilibarde i Lava Lajovića. U radu se iznose podaci o formalnim i sadržajnim aspektima knjiga, o razlikama i sličnostima i o zajedničkom izvorištu dva različita esejistička gledišta. Jedan od zaključaka rada upućuje na gorući problem crnogorskoga društva, kao tematsku konstituentu obje knjige – status pravoslavlja u eri ekonomske krize.

Ključne riječi: *Novak Kilibarda, Lav Lajović, SPC, pravoslavlje, esej, mit*

Ne tako davno, u jednome televizijskom intervjuu, srpska historičarka Latinka Perović vrlo precizno je opisala ulogu Srpske pravoslavne crkve na teritorijama Balkana tokom posljednje tri decenije. Govoreći o SPC koristila je sintagmem „država u državi“, pojašnjavajući ga konstrukcijama o sistemu koji ne samo da se ne upravlja prema zemaljskim (državnim) zakonima, nego i o sistemu koji je faktor poništavanja administrativnih granica i koji na precizno organizovan način sprovodi određenu ideologiju.

Dakako, djelatnicima iz oblasti historijske nauke po prirodi stvari jeste najlakše odgonetnuti kontradikcije u rebusima trajnijim od jednoga prosečnog ljudskoga vijeka. Poput onoga čije je rješenje pokazalo kako je ista crkvena organizacija, odnosno njeni istaknuti predstavnici, gonila srpskoga jezičkog reformatora Vuka Stefanovića Karadžića, da bi samo stotinjak godina kasnije grčevito, onako kako se „gine za sve srpske svetinje“, branila Vukovu reformu. Ili poput onoga rebusa čije rješenje pokazuje da su oni koji su pet decenija imali status potlačenih, sticanjem slobode postali tlačitelji. U tome smislu, kontradikcija postaje i preblaga riječ za slučajeve očigledne zloupotrebe „u narodu obnovljene vjere u Hrista“. A ta zloupotreba za posledicu ima enormnu zbunjenost vjernika-povratnika koji uglavnom ćutke, plašeći se potencijal-

noga ogrješenja o crkveni red i ustrojstvo, podnose potrebe u obnovljenoj i materijalnim dobrima poduprtoj crkvi.

U jednome sličnom duhovnom miljeu u Crnoj Gori nastale su u vrlo kratkome vremenskom razmaku dvije esejističke knjige – drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje knjige *Željezna ckva i kosovski mit*, pod naslovom *Amfilohije i kosovski mit*¹ autora Novaka Kilibarde i knjiga teološko-političkih eseja *Sloboda iznad svega*² autora Lava Lajovića. Knjige po mnogo čemu različite, naročito po uglu gledanja na datu problematiku, ali i knjige koje, a to se da zapaziti kada im se pažljivije posvetimo, govore o istim problemima u savremenome crnogorskom društvu.

Rukopis s naslovom *Sloboda iznad svega* donosi vrlo hrabre teze, s idejnom nadpozicijom s koje se posmatraju kako unutrašnje strukturalne tako i opšteznačenjske dimenzije crkve s jedne i vjere s druge strane. U formalnome smislu, pred nama je esejističko štivo, na trenutke pretenciozno u pogledu stila koji katkada, pod uticajem određene literature i velike količine informacija, poprima obrise teološkoga ili filozofskoga štiva. No, autor vješto izbjegava rizike uplitanja u poslove kojima nije do kraja sklon ni posvećen, i od kojih se ograđuje i u samome predgovoru: „moja knjiga“, piše Lajović, „nije ni školsko-filozofska, ni bogoslovska. Nije napisana po ukusu i uzusu filozofa i bogoslova. Ne marim oko toga mnogo. Ja nijesam ni bogloslov ni filozof. Ova knjiga pripada profetskoj misli. Pisana je kao slobodna teozofija, u duhu slobodne hrišćanske teozofije i gnozisa“.³ U tome smislu, ta knjiga je višeslojniji tekst od autorova prvijenca, blog-esejističke knjige *Metanoja*. Napredak je vidljiv, ne samo u ravni stila (rečenica je u *Slobodi* čistija, britkija, višeznačnija, znakovitija...), već i u odabiru i strukturi analize odabrane tematike. Pa iako se autor „brani“ time kako nije dosljedan tematici u *nivoima obrade pojedinih tema*, u nizanju eseja itekako se može prepoznati jasan sistem i čvrsta makrostruktura.

Sve to po strani, pristup kategoriji *slobode* Lajović temelji na onim premisama koje jako sliče teološkim postavkama jednog davno upokojenoga pravoslavnog duhovnika i predvodnika američkoga pravoslavlja, ruskoga emigranta Aleksandra Šmемана. Šmеман je u crkvenom životu izbjegavao crnu, uobičajenu sveštениčku odoru, gnušao se crkvenjaka ogrezlih u religijskom automatizmu, pisao je o vjeri kao jedinoj, istinskoj posvećenosti ljubavi i ljepoti, o trenutku sjedinjenja u Hristu a ne o ujedinjenju pravoslavnih nacija, riječju – sanjao san o sjedinjenju svih hrišćana. Utoliko je teološki nanos Aleksandra Šmемана, pravoslavca koji je svojevremeno kritički sudio SPC

¹ Novak Kilibarda. *Amfilohije i kosovski mit*. Podgorica: Pobjeda, 2012.

² Lav Lajović. *Sloboda iznad svega*. Podgorica: Pobjeda, 2013.

³ Ibid, 5.

pa i gospodinu mitropolitu Amfilohiju, bio manje shvaćen u pravoslavnim krugovima. Sve to je, na koncu, rezultiralo Šmemanovim svrgavanjem s pozicije jednoga od vodećih duhovnih lica. Na sličan način, jedan izvršni direktor novine utemeljene u eri socijalizma, Lav Lajović, iako civil, objavljuje knjigu teološko-političke problematike, koja hrabrim tezama o crnogorskoj svakodnevicu povećava rizik od pojave strategijski ili laički proizvedene neshvaćenosti.

O čemu je zapravo riječ? Sloboda po Lajoviću nije vukstoški vjetar nego odricanje od opijata; sloboda nije tjelesna raskalašnost nego kroćenje nagona; sloboda ne dolazi spolja već isijava iznutra; na slobodu jednako udaraju pokoravanje i krštenje („silom pokrštavati odrasle ljude ili djecu pred Bogom malo šta znači i predstavlja svojevrsan atak na slobodu savjesti drugog čovjeka. Takva 'prinudna vjera' traje taman koliko i neposredna prinuda kojoj su ljudi izloženi – javlja se mržnja prema ljudima i Bogu, koja dovodi do očajaja“)⁴; sloboda je lična vjera („prihvatiti Hrista u slobodi savjesti znači odreći se svih predrasuda o Bogu i tuđih iskustava kao nekog jamstva sveg našeg znanja“)⁵; sloboda nije isto što i preslobodno govoriti, odnosno klevetati, itd, itd...

Lajovićeva kritika „crkvenoga reda“ ključni je argument borbe za slobodu. On polazi od toga da crkva svojim aktivnostima nagoni ljude da se odreknu slobode i ne pomišljaju na vječnost, „jer prostim ljudima zapravo samo treba malo hljeba, čuda i zemaljske vlasti“. I upravo crkva, ograničavajući individualnu slobodu, udaljava „od onoga što je Hrist želio svojom savršenom žrtvom“. Otuda se, smatra Lajović, i povlači znak jednakosti između pripadnosti jednoj naciji i pripadnosti crkvi: „došlo je do privatizacije vjere od strane jedne države i crkve, koja je samim činom rođenja 'krštavala' ljude bez njihove samostalne i slobodno iskazane volje i pribrojavala ih u sebi u pastvu, pod strašnom prijetnjom sile ili društvenog odbacivanja“.⁶ Ne podseća li nas to Lajovićevo zapažanje na jedno od ključnih društvenih *pribrojavanja* od strane „države u državi“?

No, ako kojim slučajem i zaobiđu Lajovićevu, što bi svakako bio svojevrsni stručni propust, sasvim sigurno budući tumači našega vremena neće zaobići knjigu Novaka Kilibarde. Prije svega zbog toga što se to štivo može smatrati izvorom „prvoga reda“, neposrednim svjedočanstvom saučesnika jednoga vremena i jedne epohe u kojoj je došlo do „obnove vjere“. Naučnika, prosvjetnoga djelatnika i političara čije je prisustvo u društveno-političkome životu Crne Gore udarilo klin jednome vidu asimilacijske strategije. Otud i knjiga Novaka Kilibarde, inače autora brojnih studija iz oblasti tumačenja usmene književnosti i autora narativne trilogije *Crnogorska hronika*, donosi

⁴ Ibid, 14.

⁵ Ibid, 31.

⁶ Ibid, 13.

simbolima i metaforama prepunu a primjerima iz svakodnevice sadržajnu kritiku crkvene svakodnevice.

Ono što Lajović posmatra s instance slobodnoga teozofa, Kilibarda propušta kroz sarkastičko i ironijsko saučesničko rešet. Za razliku od Lajovićeva smirenog, upitanog tona u esejima, esejističko štivo Novaka Kilibarde provocira „drugu stranu“ da odgovori, konkretno poziva na konačni dijalog, time i na „konačni obračun“. U formalnome smislu otud se u njegovim esejima očituju interferencije usmene književnosti, direktni upliv vica i anegdote. Kilibarda u esejima varira skandalozne, „ekskluzivistički vrijedne“ detalje, koji treba da uzdrmaju temelje vaskolikoga klera, dakle varira publicistički stil s oblicima najstarijih proznih formi. Uz sve to on iznosi i sadržaje pisama iz lične arhive. Dakako, treba imati na umu da iza svih ovih varijacija stoji etablirani crnogorski književnik, poklonik usmene književnosti: „no, ni Narodna stranka nije ostala dužna Njegovom visokopreosveštenstvu. Nije morao da brine o masovnosti liturgijsko-političkih skupova kad smo mi tu, i potrčni i odskočni i grlati i krstati i šubarasti! (...) Današnje plemensko-bratstveničko trčanje za mitropolitom Amfilohijem i akademikom Matijom otpočela je Narodna stranka. Danas se Amfilohiju samo nasijedo promijenila brada, Bećković korak ne usporava. Sve je isto samo njega (mene!) nema! Opet kažem, ko priznaje pola mu se prašta. I najveći grešnici mogu u hrišćanstvu postati svetitelji. Šetite se samo najpoznatijega primjera – apostola Pavla“.⁷

Kilibarda „bez dlake na jeziku“ svjedoči o burnim vremenima najnovije crnogorske istorije, o trenucima ustoličenja mitropolita i o sopstvenoj ulozi u činu „privijanja mase crkvi i poglavaru“. Dok kroz Lajovićeve eseje provijava hrišćanska pomirenost i tek duboka zabrinutost za Hristovu decu, iz Kilibardinih tekstova vrca agnostički podsmijeh. Na momente se taj ton izgubi, uslijedi iz Kilibardinih proza naslijeđena digresija, sa slikama iz djetinjstva ili rane mladosti, ali sve te epizode u funkciji su osvetničkoga sarkazma i ironije: „opet Amfilohije, svuda Amfilohije, kud god kreneš – neizbježni Amfilohije, mitropolit, političar, et cetera. Takav sveprisutni Amfilohije izvukao mi je asocijaciju na moju davno upokojenu strinu Jovanu. Muž joj poginuo na Skadru na Bojani, imala je jednu kćer i udala je, ostala sama a starost joj se metu-zalemski produžila. Čuvala je krnjorogu Zlatulju i prela tuđu kudelj. Zborilo se za strinu Jovanu da se vazda ona nađe tamo đe ne treba! Milije je bilo strini Jovani da zaradi solad na tuđemu no dukat na svojem imanju“.⁸

Kilibardina knjiga nadalje donosi dekonstrukciju jednoga od najuticajnijih mitova na južnoslovenskim prostorima, mita koji je obnovljen tokom pripreme

⁷ Novak Kilibarda, *Amfilohije i kosovski mit*, 39.

⁸ Ibid, 40-41.

proslave jubileja – šest vjekova od boja na Kosovu. U to vrijeme u Crnoj Gori je znatan broj naučnika dao svoj doprinos utemeljivanju mita, od čije je kasnije frekventnosti u narodu imala koristi i sama crkva. U taj proces bio je uključen i sam Kilibarda, koji će krajem osamdesetih godina prošloga vijeka na stranicama *Pobjede* objaviti jedan značajni tekst o datome problemu. Ipak, nekoliko decenije kasnije, marksistički rečeno „tokom završne faze dijalektičkoga razvitka“, Kilibarda ne samo pokajnički, već profesorski precizno u esejima dekonstruiše jedan mit i dovodi ga u vezu s direktnim potrebama crkvene politike, koja ponajmanje ima veze s hrišćanskim osnovama: „Miloša Obilića kao boračko-oslobodilačko božanstvo iz Gorskoga vijenca srpska će crkva uzdići na nivo Hristovog dvojnika, martira prvog reda koji se borbom za srpsku slobodu upravo izbio za hristoliku žrtvu. Takva svakodnevna crkvena apologetika kosovskoga podvižništva najviše se dojmila masi, dojmila se i onima koje nije dohvatilo Gorski vijenac. Savila je ta propaganda pod svoju egidu puk koga je ista crkva vaspitala da ne valja kritički razmišljati o onome o čemu govori pop s oltara!“⁹

Dekonstruišući mit u esejima, razmičući njegove slojeve i otkrivajući formu njegova idejnoga jezgra, Kilibarda dolazi do iste one ideološke baze iz koje je i Lajović crpio snagu za svoj esejistički pohod. Oba autora zapravo žele da posmatraju običnoga konzumenta vjere, njegovu napadnutu slobodu, njegovu krivicu i nevinost. Stoga se ta dva pristupa – jedan što kreće iz lične vjere u Hrista, drugi čisti agnostički – i spajaju u tački nepristrasnoga suđenja okupatorima slobode. Evo kako to čini Kilibarda: „Grubo kazano, željezarski radnik, prigradski vozač i pauperizovani građanin iz Srbije ili Crne Gore koji je genocidno djelovao tokom rata u Bosni i Hercegovini kriv je koliko i prut kojijem je majka izudarala dijete. A izudarano dijete lomi prut, on mu je kriv, a ne majka. Pitomac kosovske mitologije koju je Njegoš unio u kosovsku svijest, a koju su pritvrdili gusle i popovi, išao je na Bošnjake kao na 'Turčina starog dušmanina' s kojim su se šekli njegovi preci, a što mu je proslavila narodna pjesma i Njegoš. Taj zažetnik mnogo više nalikuje na prut no na majku koja je prut upotrijebila“.¹⁰

Dakle, dok ulogu crkve ali i podjele unutar pravoslavlja u Crnoj Gori Lajović posmatra s ranije pomenutih šmemanovskih pozicija – Kilibarda u koracima preskače teozofiju i gazi po dubokoj bari mitologije i svakodnevice. Na osnovu njegova ugla gledanja na stvari, nad Lajovićevim se esejima mogu izvući različiti zaključci, koji umnogome zavise od *slobode* samoga recipijenta – Kilibarda ne ostavlja prostor za opreku. Nadalje, Lajovićeva nadnacionalna ravan posmatranja pravoslavlja, i ne samo pravoslavlja već cjelokupnoga hrišćanstva, potraga je za lijekom koji bi riješio sve veće i sve brojnije probleme crkvene svakodnevice – kod Kilibarde se javljaju precizne dijagnostičke opservacije...

⁹ Ibid, 89.

¹⁰ Ibid, 93.

Da se te dvije knjige nijesu desile Crnoj Gori baš u ovome trenutku, tj. da su se pojavile u značajnijem vremenskome razmaku, moguće da i ne bi izazvale posebnu teorijsku, kritičku, čitalačku pažnju. Ali, iznjedrene u razmaku od nekoliko mjeseci, u vrlo turbulentnom političkom momentu, kada se tematske osnove tih knjiga nalaze i u ključnim dokumentima političkih programa, odnosno u aktima političkih partija, onda se nužno nameće i pitanje odnosa literature, u ovome slučaju esejističke, i društvenih kretanja.

Zbilja, može li ovakva literatura doprinijeti tome da se crkva vrati svojoj osnovi, svojoj svrsi? Mogu li ovakve knjige učiniti da se smanji broj seksualnih delikata ili koruptivnih radnji crkvenjaka? Mogu li ovakve knjige pružiti vjernicima informacije o tome će mogu pronaći put ka novoj nadi, makar to bio i onaj najudaljeniji, put ka nadi da će sjedinjenjem hrišćanstvo biti na onom stupnju razvoja iz prvih vjekova vjere, da će biti čistije?

Lajović i Kilibarda možda i jesu upravo s tim ciljevima pisali svoje eseje, no to što su bile namjere autora nas ne bi trebalo prećerano da zanima. Naročito ne zbog toga što smo dobili dvije knjige u čijim segmentima se može uživati kao i u svakoj solidnoj literaturi – bilo da smo kao čitaoci skloni meditacijama ili dobrome humoru. Osim toga, zbog tematike i načina obrade tematike, nijednu od te dvije knjige ne bi smjeli zaobići budući crnogorski filozofi, teolozi i istoričari. Sloboda u mišljenju, u promišljanju, sloboda u pretresanju *slobode* aktuelnih sistema odlike su tih knjiga koje će morati da zainteresuju buduće naučnike, moguće i ne samo u ravni traganja za objektivnim tumačima jednog vremena i jedne epohe.

Vladimir VOJINOVIĆ

THE PEAK OF CONTEMPORARY MONTENEGRIN ESSAY *A Review of Novak Kilibarda's and Lav Lajović's Books*

The paper gives an analysis of the essayistic books by two Montenegrin authors, Novak Kilibarda and Lav Lajović. The author reports on the formal aspects of the book, discusses their content and the differences and similarities, and describes a common source of two different essayistic points of view. One of the conclusions of the paper points to the burning issue of Montenegrin society, the thematic constituent of both books - the status of Orthodoxy in the times of recession.

Key words: *Novak Kilibarda, Lav Lajović, Serbian Orthodox Church, Orthodoxy, essay, myth*

UDK 821.161.1.09Lotman J.

Stručni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

talemandic@gmail.com

KULTURA I PROCESI KRETANJA U SEMIOTIČKIM SISTEMIMA

(Jurij Lotman, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998)

Autor u ovom prikazu objašnjava Lotmanova dva načela procesa kretanja u semitočkim sistemima, zatim jezički sistem u kulturi i stvaranje jezičkih metafora kroz Lotmanovo djelo *Kultura i eksplozija*.

Ključne riječi: *Lotman, kultura, posutpno kretanje, eksplozivni proces, jezik, semiotički sistem*

Kultura je jedan od najatraktivnijih fenomena u savremenoj nauci i, kao takva, predmet je mnogih istraživanja na svim poljima ljudskih intelektualnih djelatnosti. Pitanja njenog porijekla, njenog razvoja, strukture kulturnih prostora i njenog istorijskog značenja su opsesivna pitanja na koja nije lako dati precizan odgovor. Od nastanka termina „kultura“ pa sve do danas postoji izuzetno veliki broj definicija, studija i istraživanja, ali izgleda da nijedan pokušaj davanja ultimativnog opisa kulturi nije urodio plodom. Neka približna objašnjenja te pojave, neuhvatljivosti duha kulture, možemo tražiti u njenoj dinamičkoj strukturi i njenom neprekidnom „razvoju“, mijenjanju čovječanstva.

Jedan od pokušaja opisivanja kulture dao je Jurij Mihajlovič Lotman, pripadnik Tartuske škole, u djelu „Kultura i eksplozija“. Naime, on sa semiotičkog stanovišta pokušava objasniti neke povijesne procese koji utiču na stvaranje kulturnih *momentuma* i, u krajnjem, dati univerzalni model za razne kulture.

U ovome radu nećemo obrazlagati Lotmanov rad na strukturi jezika i umjetničkoga djela, kao ni njegovu biografiju, iako bi njegov cjelokupni rad bio značajan za otkrivanje semiotičkoga sistema i pristupa, a samim tim i boljega objašnjenja njegove ideje o kulturi. Ovde će biti isključivo riječi o „kulturi“ i dinamičkim procesima unutar semiotičkih sistema. Ovaj prikaz biće pokušaj objašnjenja i produbljenja njegovih teorija. Prikazaće se neke od osnovnih tačaka iz „Kulture i eksplozije“ i nekoliko novih primjera koji idu u prilog i pojašnjavaju teorije izložene u istoimenom djelu.

Prije ulaska u objašnjenje samoga Lotmanovog pristupa treba, u kratkim crtama, dati nekoliko ključnih tačaka povodom nastanka samog termina „kultura“, njegova razvoja i upotrebe.

Termin „kultura“ nastao je od latinskog glagola *colere*, što znači kultivisati. U samome terminu nalazimo značenje gajenja i obrađivanja, koje je vezano za zemlju i njene prirodne obrade. To nas direktno vodi do toga da je kultura vještački proces obrade prirodnih resursa. Dakle, za kulturu je potrebno biti posebno pripremljen jezički i simbolički, kao i tradicijom, da bi se mogla, najprije, razumijeti, a zatim i unaprijeđivati. Termin kultura u značenju koje smo mu dali javlja se u XVIII i XIX vijeku. On podrazumijeva sposobnost jedinice da asimiluje obrasce ljudskoga ponašanja, znanja, vjerovanja, da formira mišljenje i ima ciljeve u okvirima određene kulturne zajednice.

Jedna od najvažnijih sprega između kulture i učesnika u kulturi jeste jezik. Naime, u jeziku se kriju kodovi za razumijevanje kulturnoga prostora, kao i obratno, u kulturi nalazimo elemente za razumijevanje samoga jezika. U tome međusobnom odnosu kultura i jezik su nerazdvojni sistemi koji neprekidno utiču jedan na drugog. Naravno da je jezik osnovni generator kulturnih prostora iako ne jedini i, u tom smislu, granica između jezika i svijeta izvan jezika postaje jedna od bitnih tema u Lotmanovu sistemu. Sam Lotman kaže: „Na taj način, od početka se pretpostavlja da postoje dva stupnja objektivnosti: svijeta koji pripada jeziku (tj. objektivnog sa njegovog gledišta) i svijeta koji leži izvan granica jezika.“¹

Dakle, jezik kao sistem razdvojen je hipotetički od „realnosti“, od svijeta koji leži izvan njegovih granica, na primjer od kulture, ali je istovremeno duboko uronjen u njega. Lotman se posebno bavi prevođenjem sadržaja sistema na realnost koja se nalazi izvan i kaže da ne može postajati nijedan potpuno izolovan sistem, jer bi to značilo njegovo ponavaljanje, na kraju i njegovo trošenje. I još važnije da je za postojanje realnosti izvan granica jezika nužno postojanje dva ili više jezika i da nijedna realnost ne može biti obuhvaćena samo jednim jezikom.

„Minimalnu funkcionalnu strukturu čini postojanje dvaju jezika i njihova nesposobnost, svakog zasebno, da obuhvate izvanjski svijet. Sama ta nesposobnost nije nedostatak, nego uvjet postojanja, nego upravo ona određuje nužnost onog *drugoga* (druge osobe, drugog jezika, druge kulture)“.² Postojanje dvaju jezika pravi razlike među kulturama. Na primjer, u antičkoj Grčkoj ljudi su nazivali „barbare“ one koji govore *necivilizovanim* jezikom, koji je Grcima zvučao kao „bar-bar“ i, na taj način, pravili su distinkciju između svo-

¹ Lotman J, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998, str. 6.

² isto, str. 6.

ga jezika kao „kulturnoga“ i jezika necivilizovanih ljudi kao „nekulturnoga“. U djelu „Kultura i eksplozija“ Lotman kaže da se kultura sastoji od dva sloja, sloja preseka različitih tekstova i sloja jezika. Ta dva sloja zajedno grade semiotiku kulture. Među tim tekstovnim slojevima nalaze se razni stupnjevi prevodivosti i neprevodivosti.

U XIX vijeku, pod uticajem njemačkoga romantizma, jezik se smatrao snažnim obilježjem nacionalnosti. Na taj način jezik je ulazio u sve sfere društveno-političkoga i kulturnoga života. U tome smislu, bilo je bitno naučiti jezik neke nacije da bi se spoznala i njena kultura, iako jezičke granice imaju izuzetno velika presijecanja na velikim prostorim i tako se sastaju jezici raznih nacija. Samim tim nalazili smo više sličnosti nego razlika među različitim „nacionalnim jezicima“.

„Presjecanja smisaonih prostora koja generiraju novi smisao povezana su sa individualnom svijesću. Širenjem danom jezika na cijeli prostor ta presijecanja formiraju jezične metafore.“³ Tu tvrdnju treba razmatrati na polju prirodnoga jezika, svakodnevnoga i neumjetničkoga, jer se umjetničke metafore tvore i nalaze na drugom polu, kako kaže Lotman. Svaki jezični prostor, nezavisno od nacionaliteta, tvori metafore koje su razumljive pripadnicima različitih kultura. Vidimo da je jezik nezavistan sistem koji utiče na spoljnu realnost i dozvoljava da spoljna realnost utiče na njega.

Jedna od osnovnih Lotmanovih postavki jeste da se kretanje naprijed u svim semiotičkim sistemima (kulturnim, povjesnim i sl.) ostvaruje na dva načina. Prvo kretanje ostvaruje se u obliku postupnih promjena, a drugo kretanje ostvaruje se putem eksplozije. Šta je zapravo „postupno kretanje“, a šta „eksplozija“?

Postupno kretanje je kretanje događaja i procesa unutar sistema predvidljivim tokom. Ono je sporo, često čovjekovom opažanju nedostupno i nevidljivo, i ima linearan karakter. Takvi su neki gramatički procesi unutar jezika. Na primjer, izjednačavanje poluglasnika u staroslovenskome jeziku, njegovo gubljenje u slabome položaju i na kraju riječi, ili prelazak tvrdoga poluglasnika u slovo „a“ u riječima „dan“ i „san“. Jezički procesi su za čovjekovo oko neprimjetni jer se dešavaju postepeno i ne odvijaju se na svim prostorima ujednačeno, ali imaju veliku progresivnu snagu.

Eksplzivni procesi su antiteza postupnim i oni stoje u odnosu jedan prema drugom. Nemoguće je potpuno uništenje bilo kojega od njih dvaju, jer bi to bio i nestanak samoga sistema. Eksplozija podrazumijeva nepredvidljivost događaja. Eksplozivni događaji uvlače u sebe djelove drugih sistema, po riječima Lotmana, privlače elemente iz drugih sistema i prave prozor na

³ Lotman J, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998, str. 26.

granici dvaju sistema, i na kraju prave poremećaj u linearnom kretanju. Ti procesi obezbjeđuju novatorstvo, to jest originalnost i visok stepen informativnosti elementa koji postaje dominantan u procesu nakon eksplozije. Primjer takvoga jednog procesa može biti početak Prvoga svjetskog rata. Tačnije, u zvaničnoj istoriji, kao početak rata navodi se ubistvo prestolonasljednika Franca Ferdinanda od strane Gavrila Principa 28. juna 1914. godine u Sarajevu. Kaže se da je taj događaj doveo do krize koja je kasnije izazvala rat. Taj događaj, eksplozivan u svoj svojoj prirodi, dat je u povjesti kao logičan slijed događaja, i kao da su događaji u ratu posljedice koje je uzrokovalo ubistvo. Na taj način sarajevski atentat navodi se kao *uzrok* Prvog svetskog rata.

Lotman napominje: „Izbor budućnosti ostvaruje se kao slučajnost. Stoga on sadrži vrlo visok stupanj informativnosti. Istovremeno, trenutak izbora znači presijecanje onih puteva kojima je suđeno da ostanu samo potencijalno mogući, ali i znači trenutak kada zakoni uzročno-posljedičnih veza ponovo stupaju na snagu.“⁴ Dakle, atentat je u retrospektivnom povjesnom pogledu dat kao logičan razvoj događaja, iako je u suštini eksplozivan i nepredvidljiv. „Trenutak svršetka eksplozije predstavlja prijelomnu točku procesa. U sferi povijesti to nije samo polazni trenutak budućeg razvoja, nego i mjesto samospoznaje. Aktiviraju se oni mehanizmi povijesti koji njoj samoj moraju objasniti šta se dogodilo.“ Ono što se dogodilo kao slučajno u rekonstrukciji događaja pokazuje se kao jedino moguće.

Ovde treba napomenuti da je sam rat eksplozivan i nepredvidljiv u svim svojim manifestacijama. Lotman kaže da ne postoje izolovani sistemi i da se u jednom sistemu mogu odvijati istovremeno i postupni i eksplozivni procesi. Prvi svjetski rat, i tu ćemo se služiti Lotmanovim primjerom, uslovio je nevjerovatan tehnološki razvoj, a po Lotmanu to predstavlja postupni proces. „Praktične potrebe javljaju se kao snažni stimulatori progresa“,⁵ tako da je Prvi svetski rat dao obilje raznog novog oružja, poput bacača plamena, razvoj vazduhoplovstva i drugih tehnoloških otkrića.

To potkrepljuje Lotmanovu tvrdnju da se međusobna nužnost tih dviju strukturnih tendencija ne poništava, nego, naprotiv, ističe njihovu uzajamnu uslovljenost.

Kao još jedan primjer za ilustraciju eksplozivnih i postupnih procesa navešćemo fenomen koji se desio u latinoameričkoj književnosti tokom šezdesetih godina. Naime, naziv tog „pokreta“ ima jako simbolično ime u kontekstu našega rada. Ta pojava poznatija je kao *latinoamerički boom*.

⁴ Isto, str. 21.

⁵ isto, str. 14.

Sam naziv asocira nas na eksplozivni proces koji je se desio u Latinskoj Americi, proces čija se detonacija desila na tlu Južne Amerike, koju je ošeo skoro čitav svijet. U tome periodu nastali su najbolji romani na tim prostorima. Stvarali su pisci poput Horhe Luisa Borhesa, koji se smatra jednim od začetnika samog pokreta, zatim Gabrijel Garsija Markes, Karlos Fuentes, Hulo Kortasar i drugi. Čitavom svijetu ta plejada pisaca prikazivana je kao jedan tim čija su se djela desila gotovo istovremeno. Ali, bližim pogledom videćemo da taj naziv nije u svojoj suštini opravdan i da tu imamo slučaj, kako ga Lotman naziva, *imitacije eksplozije*.

Svi ti romani i pisci koji čine *latinomamerički boom* nijesu stvarali istovremeno i, kako napominje Kortasar u jednom intervjuu za špansku televiziju, svi oni su stvarali svoja djela izvan svojih zavičaja, u samoći, i u raznim vremenima.

Iako je pojava tih pisaca zaista donijela eksplozije na planu književne umjetnosti (Danilo Kiš kaže da je Borhes napravio revoluciju u pisanju pripovijetke i da se njena povijest gleda kao povijest pripovijetke prije i poslije Borhesa), taj proces nije bio eksplozivnog karaktera. Naprotiv, proces je postepen i imao je izuzetnu progresivnu snagu. Kulturološki fenomen raznorodnih tekstova koji se slažu u jedan sloj i prave određenu kulturu unisonog karaktera, a ta kultura ima svoje mehanizme razvoja i povezivanja, u ovome slučaju postepenoga, dao je ono što mi danas posmatramo kao dio latinoameričkog nasljeđa.

Kultura je neiscrpan izvor dinamičkih procesa i zato je uvijek bila predmet mnogih istraživanja, a Lotmanovo djelo jedno je od najinteresantnijih i treba biti čitano i interpretirano, a ovo je samo jedan mali pokušaj ostvarivanja tog cilja.

Ethem MANDIĆ

CULTURE AND DYNAMICS IN THE SEMIOTIC SYSTEMS

(Yuri Lotman, *Culture and Explosion*, Alfa, Zagreb, 1998)

The author uses Lotman's *Culture and Explosion* to shed light on his principles of change in the semiotic systems, the language system in culture, as well as the creation of language metaphors.

Key words: *Lotman, gradual change, culture, explosive process, language, semiotic system*

ARHIVA

UDK 811.163.4'28(497.16Cuce)

Mieczysław MAŁECKI

**GOVOR CUCA U ODNOSU NA SUŠEDNE
CRNOGORSKE DIJALEKTE***
(s kartom u tekstu)

Pleme Cuca (nom. jednine *Cūca*, nom. množine *Cūce*) obitava na severozapadnom dijelu Stare Crne Gore,¹ na jugu i jugozapadu graniči s crnogorskim plemenima Bjelica (*Bjelice*) i Čeklića (*Čeklići*), a na istoku s OZRINIĆIMA (*OZRINIĆI*); zapadni sušedi Cuca su dalmatinski *Krivošije*, a sa severa i severozapada seže do njih hercegovačko pleme: *Grahovo* i *Bijele Rudine*.

Granica od strane Bjelica ide linijom vrhova planina Planinik – Kurjanik, a od Čeklića Kurjanik – Gnjilavo ždrijelo; od toga posljednjeg vrha počinje granica od strane Krivošija koja vodi severnim smjerom po gorskim lancima: Kosman, Bukovica i Bjeloš pa sve do vrha Trnovo Ždrijelo, koji se uzdiže na raskršću triju plemenskih granica: krivošijske i grahovske; cucko-grahovsku granicu omeđuju vrhovi: Trnovo ždrijelo – Droškorića – Lješevica; južna cucka granica od strane Rudina ide cik-cak linijom Lješevica – Dragovo ždrijelo, a odatle naglo skreće na jug, dijeleći Cuce od OZRINIĆA; označena je vrhovima: Obadovička aluga, Stažerski vrh, Boračka glavica; a preko Dolovskoga korita i Mrdin brijega granica dolazi do Planinika, tj. do tačke od koje sam počeo označavati cucku granicu od strane Bjelica.

Ako pomno pogledamo kartu, možemo videti da se, osim na jugoistoku – đe se javlja nizinski dio (Dolovsko korito), granica Cuca proteže preko visokih gorskih lanaca. U prošlosti se navedeni dio granice od jugoistočne strane ocrtavao znatno izrazitije no sad jer je išao bliže istočnome dijelu duž gorskoga lanca; pomak na zapad u korist Čevljana (*Čevo*) desio se tek polovinom XVII v.²

* Tekst je objavljen u časopisu *Lud Słowiański* II, Krakov, 1931, str. 207–219. Priredila ga je i strukturi časopisa prilagodila Jelena Šušanj.

Posebnu zahvalnost dugujemo prof. dr Nedi Pintarić, koja je tekst prevela s poljskoga jezika.

¹ Pod nazivom *Stara Crna Gora* podrazumijevamo samo četiri okruga, tzv. *nahije*, odnosno *Katunsku*, *Crnničku*, *Lješansku* i *Riječku*; cucko pleme pripada prvoj nahiji.

² Precizno označavanje starih i sadašnjih granica crnogorskih plemena prikazuje J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora* (= Srpski etnograf. zbornik, knj. XXXIX. Naselja i poreklo stanovništva, knj. XXIV) Beograd 1926. Na svojoj sam karti zacrtao granice plemena prema njegovim navodima.

Iako navedena prirodna granica tačno dijeli Cuce od sušednih plemena, njihovo područje ipak ne sačinjava jednoličnu geografsku cjelinu jer su tu visoke planine: Tisovac (više od 1200 m visine), Guka, Krotinja i Vite stijene dijele tzv. *Velje Cuce* (ovde pripadaju opština Zaljut, Grepca i Trešnjevo) od Malih (*Male Cuce* obuhvataju seoca Krug, Trnjine i Rovine). Međutim, ta geografska podjela nije ni geografski ni jezički uticala na razlike unutar cuckoga plemena, nego upravo suprotno, ono se odlikuje velikim jedinstvom, što ima utemeljenje u istoriji naseljavanja: istorijska istraživanja pokazala su naime da se ševerni dio Cuca naselio tek početkom XIX v.; taj dio Veljih Cuca bio je dotad nenaseljen, uglavnom zbog neprestanih borbi, te je južnome dijelu služio kao tzv. *ljetnjak*, tj. područje za ispašu stoke u ljetnje doba.³

Stara cucka bratstva u stalnoj su borbi za očuvanje ševernih područja znatno iscrpili svoje snage i s vremenom su se u stare slojeve stanovništva počeli doseljavati kolonisti koji su dolazili uglavnom iz sušedne Hercegovine. Cuce je s obzirom na porijeklo predstavljala 1910. godine ovakva slika: na cijelom području živjelo je 560 porodica koje su se okupljale u 20 bratstava; od toga su samo 44 porodice (5 bratstava) pripadale starome sloju stanovništva, a ostatak, tj. 516 porodica (15 bratstava) činilo je doseljeno stanovništvo, koje je došlo među Cuce tek nakon XV vijeka. Većina toga stanovništva poticala je iz Hercegovine (11 bratstava = 346 porodica), na drugome mjestu bila su Brda (8 bratstava = 149 porodica), a na trećem zetska dolina (1 bratstvo = 18 porodica); osim toga dvije su porodice nedavnih doseljenika poticale iz Boke, a jedna iz Stare Crne Gore.⁴

Ako bolje pogledamo sastav stanovništva, nameće se pitanje kako su se njihovi odnosi reflektovali na jezik Cuca? Može li se ovde još uvijek govoriti o crnogorskom govoru ili već o hercegovačkom (odnosno hercegovačko-brdskome)? Brojno hercegovačko stanovništvo među cuckim objašnjava Erdeljanovićevo mišljenje⁵ da „se u cuckome govoru čuje mnogo hercegovačkih obilježja...“. Je li i u kojoj mjeri to mišljenje ispravno, daće odgovor sljedeća obilježja govora Cuca u poređenju sa sušednim crnogorskim govorima, tj. opis najvažnijih obilježja cuckoga govora prema govoru plemena Bjelica, Čeklića i Ozrinića.

Dijalekatski materijal na području plemena Bjelica, Cuca, Ozrinića i Pješivaca (*Pješivci*) prikupljao sam samostalno u julu i augustu 1931. godine, a na preostalom dijelu Stare Crne Gore vršio sam istraživanja s gospodinom R. Boškovićem, s kojim sam pripremio odgovarajući upitnik. O govoru hercegovačkih plemena uz Cuce informacije sam uzimao samo iz rada D.

³ Erdeljanović, op. cit., str. 132-133.

⁴ Erdeljanović, op. cit., str. 748.

⁵ Op. cit., 745.

Vušovića pod naslovom „Dijalekt istočne Hercegovine“ (*Srpski dialektološki zbornik*, III, Beograd – Zemun, 1927). Nažalost, opis i rasprostranjenost jezičkih obilježja u tome su radu slabo obrađeni te često pobuđuju ozbiljne sumnje što se tiče raširenosti pojedinih pojava.

Istraživanje crnogorskih govora prema unaprijed sastavljenom upitniku trebalo je pokazati je li i u kojem se stepenu metoda tumačenja i prevođenja pitanja (iz književnoga jezika u dijalekat), kojom su se služili npr. u radu na Lingvističkom atlasu Francuske, može primijeniti na srpskohrvatskom području; prema aktuelnom problemu Lingvističkog atlasa slovenskih jezika to je pitanje od prvorazrednog značaja jer od toga zavisi sistem budućeg opšteslovenskog upitnika. Iako dosadašnja iskustva koja sam stekao radeći na području čakavskih govora pokazuju da za to ima nade, u Crnoj Gori se pokazalo da se prijevod upitnika mora potpuno isključiti. Razlog tome je što crnogorski govori – nasuprot čakavskima – pokazuju male razlike, s izrazitim karakterom prijelaznih dijalekata, iz čega slijedi nemogućnost prevođenja zbog neoštetljivosti objekata na obilježja svoga jezika. Na niže navedenoj karakteristici cuckoga govora i njegovoj povezanosti sa sušednim dijalektima najbolje će se pokazati prijelaznost jugozapadnih srpskohrvatskih govora.

Posebno naglašavam da je moja namjera jedino skiciranje najvažnijih obilježja cuckoga govora u poređenju s okružujućim dijalekatskim prostorom. Stoga sam uzeo u obzir ponajprije one crte koje mogu poslužiti za grupisanje južnocrnogorskih dijalekata. Pleme Cuci posebno je pogodno za istraživanja govora jer je uticaj književnoga jezika tu minimalan, dok je u poređenju s najbližim crnogorskim plemenima najizrazitiji. Ništa čudno jer je to jedno od najnepristupačnijih područja stare Crne Gore, bez željezničke pruge, poznato po nedostatku vode i siromaštvu stanovnika, daleko od kulturnih centara (Cetinja, Nikšića, Kotora). Čini se da o govoru Cuca upravo zato nijesmo dosad imali nikakvih informacija. Moja će skica barem djelimično popuniti tu prazninu.

Budući da sam imao namjeru obuhvatiti najvažnije karakteristike svih crnogorskih govora (u ovom sam radu iskoristio samo dio prikupljenoga materijala), u istraživanju sam se morao ograničiti kako po broju tačaka (mjesta), tako i po pitanjima u upitniku. Ako se uzimaju u analizu samo neki punktovi, uvijek se možemo zapitati nijesmo li izostavili neka sela drugačijeg dijalekatskog tipa, što ne bi bilo neobično u tako etnografski miješanom srpskohrvatskom području u kojem se to često može dogoditi. Da bih to barem dijelom zaobišao, ispitivao sam u svakome selu govore bliže i dalje okoline – jasno je da seljaci mogu dati često vrlo dragocjene dijalekatske informacije – i prema tako dobijenim pokazateljima popunjavao sam pripremljenu mrežu tačaka.

Isto se tako, zahvaljujući odgovarajućem postupku, moglo pomoću upitnika⁶ doći do prirodnih i sigurnih odgovora. Da su se čak i bez metode prevođenja na cijeli niz gramatičkih pitanja mogle dobiti sasvim pouzdane informacije, uvjerilo me sakupljanje materijala za Atlas poljskih planinskih govora pomoću upitnika (u obradi), što ću onđe opširnije elaborirati; uostalom, svakom iskusnom dijalektologu dobro su poznati različiti putevi da pomoću pitanja dobije sasvim vjerodostojne odgovore; osim toga, uvijek preostaju različiti tipovi kontrole, kao što je ispunjavanje upitnika s drugim informatorom ili, što je ponekad još bolje, ispitivanje glavnoga informatora u prisutnosti osoba koje kontrolišu druge objekte, jer u nedostatku većega broja odgovarajućih objekata koje kontroliše isti čovjek dolazi do ponavljanja nekih pitanja nakon što se prijeđe cijeli upitnik. A najsigurnija je provjera što detaljnije i opširnije zapisivanje pojedinosti za vrijeme slobodnoga razgovora i to sa što većim brojem osoba.

Uza sve te mjere predostrožnosti prikupio sam materijal u 8 cuc-kih mjesta: Dobra Gora (kratica C.1), Grab (C.2), Kobilji Do (C.3), Krug (C.4), Ozovina (C.5), Prentin Do (C.6), Ržani Do (C.7) i Trešnjevo (C.8). Na sušednom području ispitao sam tačke: u Bjelicama: Lješev Stub (B.1) i Resna (B.2), u Čekličima (s gospodinom Boškovićem): Petrov Do (Če.1) i Vojkovići (Če.2), u Ožrinićima: Čevo (O.1), Lastva (O.2), Markovina (O.3) i Velestovo (O.4). U tim sam mjestima imao ove glavne informatore: C.1 Vaso Lazo Perović, 59 godina; C.2 Savo Jovanović, 64 godine, i Aleksa Perišić, 75 godina; C.3 Jovan Đuričić, više od 50 godina; C.4 Pero Popović, 60 godina; C. 5 nema prezimena; C.6 Nikola Stevović, 39 godina; C.7 Marko Đurov Živković, 55 godina; C.8 Vidak Perov Simović, 69 godina, i Nikola Simović, 71 godina; B.1 Rade Zekov Popijvoda, 55 godina, Mitar Savov Abramović, više od 20 godina, i Krstina Andrina Popijvoda, 35 godina, rođ. u bjelickome selu Mikulići; B.2 Đuro Lukin Milić, 60 godina, i Petar Novakov Milić; u Če. nijesam zapisao prezimena; O.1 Stane Andrina Vukotić, 30 godina; O.2 Đukanović Aleksa, 28 godina, i Đukanović Spasoje, 32 godine, brat prethodnoga je učitelj; O.3 Šuja Micović, 85 godina; O.4 Radovan Abramović, učitelj, više od 25 godina i njegova majka s preko 50 godina.

Osim gore navedenih skraćenica za mjesta u radu imam i ove: st. Cz. = Stara Crna Gora; područje Hercegovine koje je istražio Vušović označavam s H., zapadni dio toga područja sa ZH, istočni s WH, a sam tekst s Vuš. Broj označava stranice. Isto tako Reš. Bet. = Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten* (= Schriften d. Balkancom. I), Wien, 1900.

⁶ Upotreba upitnika kao metode može uzrokovati monotonost i ograničenost materijala za one tačke u kojima se iz raznih razloga, kao što je na primjer nedostatak vremena kod informatora, moralo vremenski ograničiti istraživanja pa se moglo dobiti jedva 2 do 3 primjera za svako pitanje.

Akcentat i dužina. Govor C. razlikuje samo dvije vrste intonacije: dugosilaznu $\hat{\ } i$ kratkosilaznu $\grave{\ }$; te dvije intonacije dolaze i u slučajevima sekundarnoga akcenta, kad se $\grave{\ }$ povlači s posljednjega otvorenog sloga na prethodni kratki ($\hat{\ } > \grave{\ }$) ili dugi ($\text{—} > \hat{\ }$). U govoru C. nalazimo samo navedeno pomjeranje akcenta, izvan toga akcentat dosljedno zadržava prijašnje mjesto; drugim riječima: kratka oksitoneza zadržava se u C. samo u zatvorenome slogu bez obzira na dužinu prethodnoga sloga.

Primjeri: a) tip *ženà: kòsa, vòda, nòga, kòza, ògha* gen. sg. C.4; *velìko sèlo, golèmo, pòpa* gen. sg. C.2; b) tip *svìlā: vāla* (hvala), *glāva, brāda* C.4; *grēda, pēta, rūka, krāde* C.5; c) tip *lānāc: nāròd, svētāc, vrīsāk, vālīt* (hvaliti), *mūčāt, škl'ānāc* (skočni zglob), *pītāt* C.4; d) tip *lovāc: r̂bāt* (hrbat), *konžūk* (kožuh), *šedòk, ocāt, četvrtāk* C.4; *odār* (krevet), *jezik, potòk, bježāt, odīt, preskočit* C.2; *orāg* (orah), *otāc* C.7; e) tip *lopāta: sramòta, grožnica* (malarija), *vretèno, usaniulo je* (usahnulo je), *šnopovi* nom. pl. C.4; f) tip *neprāvda: krtòla, kopāsmo, kopāgu, Srbijānka, grobòvje* C.2; g) tip *vodē: od zorē, rukôm, orāg* (orao), *šedīm, kopāi* imperativ C.4; *kabā* (stog), *kotā* (kotao), *brez ušīg, kopāk* aorist, *brez nogē, nemôj* itd. C.8.

Takvo akcentatsko stanje nalazimo na cijelome području Stare Crne Gore, osim kod plemena *Komani, Ožrinići i Zagarčani*. U dijalektu Če. i B. postoji: *ovdèn, gotòv, nosīt, skočit, rādīt, dōžòy, nāžòy*, ali *ròsa, nòge* nom. pl., *mūna, grāna* itd. Če.2.

Pleme O. (slično kao i Komani i Zagarčani) u suštini pokazuje isto stanje; jedinu razliku predstavlja ovde tip *svīla*, a ne *svìla*, tj. akcent $\grave{\ }$ prenosi se sa zadnjega sloga na prethodni dugi i obliku dugouzlaznoga a ne dugosilaznoga; to se najbolje vidi na diftongiziranome izgovoru **ě*. Naime, u cijeloj st. Cz., s izuzetkom triju plemena, susrijećemo tip *mlijeke* (odnosno *mnijeko*), *vrjeme* (odnosno *brjeme*), *sijeno, srjeda, zvijezda* itd., dok sam u O. npr. u O.2 zabilježio: *mnijeko, srjeda, svijeca* itd., ali osim toga *sēstra, pōpa* gen. sg.; *jezik, potòk, pjesāk, kūčāk* (štene) itd.

Pleme *Pješivci* i cijelo hercegovačko područje (H.) koje je opisao Vušović imaju već novu akcentuaciju, uglavnom kao u književnome jeziku. Govor C. zato se razlikuje od H. po mjestu i vrsti intonacije: u C. je očuvano staro mjesto akcenta (uz izuzetak tipa *svìlā i sestrā*) i dva akcenta: $\hat{\ }$ i $\grave{\ }$; u H. je došlo do pomjeranja akcenta za jedan slog, a pritom su osim dvije stare intonacije ($\hat{\ }$ i $\grave{\ }$) nastale i dvije nove $\acute{\ }$ i $\`{ }$.

Za kvantitet treba pomenuti samo da se govor C. ne razlikuje od ostatka st. Cz. po dobrom očuvanju predakcentatske i postakcentatske dužine. Od meni poznatih govora Crne Gore samo je pleme *Mrkovići* izgubilo sve dužine. Ostale razlike u odnosu na književni jezik u svim crnogorskim govorima vidi Reš. *Bet.*, str. 33 i druge.

Fonetika, vokalizam. Od vokalizma u govoru C. s njegovom najbližom okolinom treba navesti jedino razvoj: 1) jerova, 2) ē, 3) *ě, 4) određenih samoglasničkih grupa.

1. Od najbliže okoline C. samo pleme Će. pokazuje vokalizaciju u razvoju jerova ħ i ħ različitu od one u književnom jeziku. U C. i u govorima B., O. i cijele H. postoji samo vokalizacija jerova u *a*: ħ i ħ > *a*, npr. *opānak*, *opānje*, *ovdān* (preksutra), *lāž*, *tā* (taj), *ōvācā* gen. pl., *mīśālā* gen. pl., *pētār* (tavan), *odār* (krevet), itd. C.1: *dān*, *rābar*, *krūšākāy* gen. pl., *pūšākāy* gen. pl., *rbāt*, *pētāk* itd. B.1.

U govoru Će. vokalizovani jerovi dali su *a* s obojenošću *e* (ħ i ħ > *a^e*), drugim riječima, široko *e* koje se spušta prema *a*, ali uvijek različito od *a* i *e*. Takav izgovor događa se konsekvntno, u raznim crnogorskim plemenima, u Će. se čuva samo djelimično i kao ostatak, na što je uticao položaj Će. na granici izgovora vokalizovanih jerova u *a^e* (ħ i ħ > *a^e*) te vokalizovanih jerova u *a* (ħ i ħ > *a*), što pri podupiranju književnoga jezika, koji ima ogromni uticaj na području Crne Gore, čini da je izgovaranje tzv. poluglasa karakteristično uglavnom kod starije generacije: takvi su odnosi uostalom veoma različiti od sela do sela. Treba naglasiti da taj crnogorski „poluglas“ ne pripada reduciranim glasovima; on može biti kratak ili dug, zavisno od pozicije, npr. *opā^ena^k*, ali *opā^eηka*, *opā^enčīna*, *opā^enākā^eχ* gen. pl., *smōkā^evā^eχ* gen. pl., *rbāt^et*, *rābār* || *rābar*, *pā^ss* || *pās* Će.2; *ōgā^en*, *odā^er*, *lā^ež*, *mā^eχ*, *tīkā^evā^e* gen. pl. itd. Će.1.

2. Izgovor ē u svim analiziranim govorima isti je kao u književnome jeziku, osim Će., u kojemu je lagano sužen. Iz dosad prikupljenoga materijala na području st. Cz. proizlazi da je doseg izgovora ē > ē identičan kao na području koje čuva tzv. poluglas, što baca zanimljivo svjetlo na fonetski sistem tih govora. U C. i okolici postoji tako izgovor: *vodē*, *pēta*, *grēda*, *pētāk* C.2 itd., u Će. pak *grēda*, *pēta*, *noġē*, *rukē*, *kozē* itd. Će.2.

3. S obzirom na izgovor *ě C. se ne razlikuje od ostatka Crne Gore, tj. kratki *ě > *je*, a dugi *ě > *iĵe*, npr. *mĵēra*, *pĵēna*, *bĵēži* imp., *pĵēsma*, ali *mĵĵeko*, *tĵĵešno*, *sĵĵeno*, *Rĵĵeka*, *brĵĵest*, *dvĵĵe*, *srĵĵeda*, *bĵĵesan*, *mĵĵeg* (mijeh), C.4 itd. Akcent pri *iĵe* od dugoga *ě nalazi se na prvome slogu i kratkosilazan je, dok kod O. postoji tip *mĵĵĵeko*, *srĵĵĵeda*, a u H. *mĵĵĵeko* uz *mĵĵĵeko*, uporedi Vuš. 7.

Ispred *o* i *i* prema hercegovačko-crnogorskome tipu *ě > *i*, npr. *ktĵio*, *letĵio*, *umĵiu*, *sĵiū*, *vĵiū* itd. C. 2. – Ekavizmi nijesu u C. češći no u ostalim crnogorskim govorima, npr. *zenīca*, *celīva se* itd. C.2. – Sekundarno *ě javlja se u C. na isti način kao i u drugim govorima Cz. i H., npr. *kosĵjer*, *vodĵjer*, *putĵjer*, *prijeroda*, ali *bōlēš*, *rūkovēt* itd., iako u drugim govorima Cz. i H. postoji i tip *bōlĵjes(t)*, *rūkovĵjet*, *gōlĵjet* itd.

Kratko **ě* palatalizuje prethodne *t, d, s, c* u *ć, ž, š, č*, npr. *ona je šćěla, ćeskōta*, ali *tijesno, ponežēnik, nežēl'a, žēd, žētelina, žēca*, ali *đijete, šēme, šekira*, ali *sijēcēm, ćedīlo* C.8. Do palatalizacije dolazi i ako nakon ispadanja *v* nastaje grupa **sě-* ili **cě-* < **svě-*, **cvě-*, npr. *sedōk, ćetko, ćetâ*, ali *cvijēće*. To je tzv. jotovanje koje se javlja na cijeloj teritoriji Cz. i H.

Osim pomenutoga „jotovanja“ kratko **ě* u nekim govorima utiče i na prethodno *m, b, p, v*, koji se mijenjaju u *ml'-,* odnosno *mñ'-, bl'-, pl'-* i *vl'*. U govoru C., B., Če. i O. ta pojava nije poznata, tj. navedeni suglasnici uz kratko **ě* ne podliježu promjeni, npr. *mjera, bjēži* imper., *piēna, piēsna* (sic!), *vjera* C.8.

Od crnogorskih govora geografski najbližih Cucama takvu vrstu jotacije zabilježio sam tek na području plemena *Pješivci, Košijeri* i *Štitari*, npr. *prōml'ena, ml'ēsēc, bl'eži, pl'ēške, pl'ēsna* (!), *pl'ēna, Pl'ešivci* itd. Cerovo – Pješivci; *mñēra, mñēsēc, bl'ēži* imper., *pl'ēvaju pl'ēsme* Štitari; *nēvlesta, vl'ēže* Kosijeri. Vuš. 25 navodi za H. *pl'ēsma* uz *pjēsma, ōbl'ed* uz *ōbjed, ml'ēsēc* uz *mjēsēc* itd. Treba dodati da „suglasnici *b, p, m* i *v* mogu biti jotovani, a mogu i ne biti“. Vjerovatno se ovđe radi o teritorijalnoj, odnosno hronološkoj razlici (mlađa i starija generacija) jer je teško pretpostaviti da je u istome govoru isti objekat ovu pojavu koristio jednom na jedan, drugi put na drugi način.

Posebno mjesto treba posvetiti kontrakciji samoglasnika. Najčešće susrijećemo ove tipove: 1) *a + o*; 2) *ǃ, ǃ + o*; 3) *e + o*; 4) *i + o*; 5) *u + o*.

1. U C. grupa *a + o > ā*, npr. *ja sam dā, on je kopā, rānik, zāva* C.8; isti je razvoj u govoru B., Če. i O., npr. *ja sam dā, skākā, kopā, zāva* Če.2. U H. postoje dva tipa: u H. I. postoji tip identičan s cuckim (*a + o > ā*), a u H. Z. *a + o > ō*, npr. *glēdō, zōva* itd., Vuš. 13.
2. Grupa *ǃ, ǃ + o* ponaša se isto kao *a + o* u onim govorima koji su razvili *ǃ, ǃ > a*; od govora koji graniče s C. jedino Če. ima različit tip, tj. *ǃ, ǃ + o > a^e*, uz *a*, što proizlazi iz ostataka održavanja „poluglasa“, npr. *pěkā^e, mōgā^e, đīgā^e*, ali *kōtā, svrđā, zāva* Če.2; *kōtā^e* Če.1. U drugim govorima koji nemaju „poluglas“ dosljedno se vokalizovani jerovi ispred *o* pretvaraju u *a* (*ǃ, ǃ + o > a*), npr. *on je pā, pěkā, rēkā, svrđā, kotā* C.4.
3. Grupa *e + o* u svim ispitanim govorima ostaje bez izmjene (eventualno *o* gubi slogotvornost), uz izuzetak H. Z., đe dolazi do kontrakcije u *ō*, npr. *vēsō, ūzō* itd. Vuš. 13. U C. i u ostalim govorima realizuje se kao *eo*, odnosno *eǃ* npr. *ūzeǃ, počeoǃ, vēseoǃ, pěpeǃ* itd. C.4.
4. Kad se susretnu *i + o*, između njih se javlja *ī*, npr. *nošījo, najēdījo, molījo, posolījo* C.4; ovaj tip postoji u svim opisanim govorima. Za H. Vuš. uz tip *bījo* bilježi i *bījo*, upor. Vuš. 22.

5. Slično kao što se grupa *e + o* ponaša bez promjena, tako se ponaša i *u + o*, odnosno *o* gubi slogotvornost, npr. *čùq, mǎnùq* C.8; *pritišnuq* C.4; isti tip i u plemenima B., Će., O. i u H. I. U govoru H. Z. tip *òbō < òbuo* uz rjeđe *òbujo*, Vuš. 14 i 22.

Konsonantizam. Od samostalnih suglasnika kojih nema u književnome jeziku treba pomenuti *ʒ, ś i ź*.

Upotreba *ʒ* ograničava se na tek nekoliko riječi stranoga porijekla, npr. *bǝʒa* (kuja), *bizǝn, bronʒin* (kotao) C.3. Vuš. još s područja H. navodi: *mnoʒina, prevòʒiti, nàʒirati*, ali u tim riječima nijesam zabilježio *ʒ* ni u govoru C., ni u tri susjedna plemena (B., Će., O.); u govoru Cz. zabilježio sam *ʒ* samo u Crmnici i u okolini Bara.

Suglasnici *ś i ź* (*ź* je vrlo rijedak!) mogu nastati kad je iza njih bio kratk **ě*, o čemu smo već govorili uz taj samoglasnik, a dodatno u grupi *s, z + j*, kako primarnoj a), tako i sekundarnoj b), npr. a) *pròśāk, pǝśa vǝěra, šùtra, śājino, kòʒi sǝr* C.4; b) *klǝše, òʻše* C.4; *òše* C.3; *ś, ź* dolazi i u kombinaciji prije *ć, ʒ* ili između dvije riječi ispred *j, ć, ʒ*, npr. *śednǝm* (s jednim), *iščěrat, iʒ ʒeteline* C. 4; *ś, ź* bilježio sam na cijelome području st. Cz., A Vuš. govori i o cijeloj H.

Od suglasnika poznatih i književnome jeziku najvažnije je posmatrati razvoj *χ*. U govoru C. *χ* nestaje bez traga ili se zamjenjuje drugim glasom, zavisno od fonetske i morfološke pozicije: osmotrićemo sve te mogućnosti, bilježeći osim podataka za govor C. i izgovor plemena B., Će. i O.

1. *χ* nestaje na početku riječi ispred samoglasnika, npr. *on ìta, ja òću* C.8; *ìl'ada, òda* gen. sg., *òće* 3. lice pl. C.4; *χ* se gubi i kod B. i O., npr. *itar, òću, òda* gen. sg., *ìl'ada* O.2 i B.2. U govoru Će. dosljedno se čuva u obliku *γ*, npr. *γǝtar || ìtar* Će.1; *γòda, γǝtar || γǝtar*, ali *ìl'ada* Će.2; slično se *χ* čuva u H., đe predstavlja zvuk „reducirane zvučnosti i slabe artikulacije“ koji se ne javlja samo na mjestu *χ*, nego i na početku riječi ispred samoglasnika, npr. *ʔòj li, ʔǝpsiti, ʔǝdǝk* itd., uz *àl'ina, òditi*, upor. Vuš. 18 i 20.
2. Grupa *χʷ > v- || (f-)*, npr. *vǝla, vǝlǝt, zavǝtan* C.1–6; *fǝla, fǝlǝt* C.7–8. U susjednim plemenima isti je razvoj: B.1 i B.2 *vǝla || fǝla, vǝlǝt || fǝlǝt*; Će.1 i Će.2. samo *fǝla, fǝlǝt*; O.1, O.2 i O.3 *vǝla, vǝlǝt, zavǝtan*; za H. nema informacija.
3. U grupi *χ + l, r* gubi se *χ* u svim ispitivanim govorima, npr. *lǝb, lǝdno, rǝnu* acc. sg., *ròm* C.4; *ǝbǝt, ramǝ* prez. C.2; *ǝka* prez., *ǝtenǝca* (hrptenjača), ali *krǝbar* C.8; *lǝb, lǝdno, rǝna, rǝbar, riščǝni* Će.2; *lǝb, rǝna, ras* O.2. Vuš. 18 bilježi: *l'ǝb, ladòvina, lǝdan, ròm, riščǝnski*.

4. U sredini riječi χ se među samoglasnicima izgubilo, nakon čega se radi izbjegavanja hijata pojavilo w (u), odnosno i , npr. *ũwo*, *mũwa*, *bũwa*, *po'* *pāzuwo*, *māwa rūkôm*, ali gen. sg. *orāga*, *mĩjega*, *konžũka* prema nom. sg. *orāg*, *mĩjeg*, *konžũk* C.4; *pāzuwo*, *zāduwa*, *mũwa*, *māwa*, *krũwa* gen. sg. (!) uz *ōrāgā* gen. pl., *mĩjega* gen. sg., *dva vřa* (dva vrha) C.1; ispred i javlja se i , za što imam samo jedan primjer: *nāĩĩia* C.2 (< *nāĩia* < *nāĩĩia*).

Uglavnom isti razvoj χ u sredini riječi pokazuje govor O. i H., npr. *dva gluwāna*, *dva sũwa...*, *dvā lõpũwa*, *ũwo*, *mũwa*, *bũwa*, *zāduwa*, *māwa*, *po'* *pāzuwo* ali *greōta*, *grāga* gen. sg., *straga* gen. sg., *māga* gen. sg., prema nom. sg. *grāg*, *strag*, *mag* O.2; Vuš. 18 i 20 navodi: *Grāovo*, *ōraovina*, *gróta* (< *greōta*), *meāna* uz *mũva*, *ũvo...* *čōja*, *snāja*. Suprotstavljajući primjere kao što je *muwa* itd., *gluwa*, *suva*, *lopuva* gen. sg., uz *straga*, *maga*, primjećujemo da se poslije u hijat dosljedno mijenja s w (u , v), dok se poslije drugih samoglasnika radi otklanjanja hijata javlja ili i ili w (*nāĩia*, *snāja* odnosno *māwa*) ili se nakon nestanka χ ne otklanja hijat, što može dovesti do kontrakcije samoglasnikā (*gróta*).

Pleme B. i Će. u sredini riječi zadržava γ , npr. *mũγa*, *potpāzuγo*, *zāduγa* B.1; u B.2 od starih informatora zapisao sam: *krĩγa* gen. sg., *pāzuγo*, *zāduγa*, *māγa*, ali *greōta*; kod mlađih: *mũwu*, *bũwa*, *sũvi*, *glĩvi*, *ũgo*, *pāzugo*, no mladež, ako čuje starije kako izgovaraju *ĩγo*, *pāzuγo* itd., tvrdi da oni izgovaraju isto kao i mladi, tj. *ũgo*, *pāzugo*, odnosno, mladi naraštaj percipira staro γ kao g . Slični odnosi vladaju i u Će., npr. *po'* *pāzuγōm*, *māγā*, *grōγōt*, *nāγĩia* itd. Će.2.

5. U sredini riječi χ se ispred n zadržava u obliku γ jedino u Će., a u svim ostalim ispitanim govorima χ nestaje, npr. *mānũt*, *mānũo rūkôm* C.2; *pĩjenũloje*, *cvĩjeće je usanũlo* C.4, ali *mā'nũo*, *osā'lo* itd. Će.2: *pije'nũlo* Će.1.
6. Glas $-\chi$ na kraju riječi prešao je uglavnom u $-k$ ili $-g$; ovđe možemo razlikovati sljedeće morfološke kategorije: a) krajnje $-\chi$ samo u nekim riječima; to je najčešće nominativ jednine; b) imperfekat, c) aorist, d) genitiv množine. Pogledajmo redom te kategorije.
- a) $-\chi > -g$, a izuzetno rijetko $> -k$, npr. *orāg*, *dva orāga*, *lõpũg*, *dva lõpũga*, *mĩjeg*, *mĩjega* gen. sg., ali *konžũk*, *kōnžuka* gen. sg. C.4; *vřg*, *dva vřa* C.6; *krug* ali *kruwa* gen. sg. C.3; *vřg*, *dva vřga*, ali *kožũk*, *dva kožũka* gen. sg. C.8; *orāg*, *ōrāgā* gen. pl., *mĩjeg*, *vřg* ali *grāk*, *grāka* (uostalom, ta se riječ rijetko upotrebljava, češće je *važōla*). Slični su odnosi i u O., tj. uglavnom postoji $-\chi > -g$, npr. *vřg* ili *vř*, *grāg*, *siramāg*, *strāg*, *mĩjeg*, *māg* ali *kožũk*, *glu'*, *su'* (poslije u !) O.2.

Drugačije se prema Vuš. 19 predstavlja razvoj $-\chi$ na području H.: poslije kratkoga sloga onde mora biti promjena $-\chi > -k$, a nakon dugoga sloga $-\chi > -g$, npr. *siròmak*, *dùk*, ali *prâg*, *strâg*.

U govoru B. i Će. $-\chi$ se čuva kao $-\gamma$, npr. *mijey*, *vřγ*, *grăγ* B.1; u B.2 $-\gamma$ kod starijih mladež percipira kao $-g$, npr. *vřγ*, *vřγa* gen. sg., *lòpūγ*, *mijey*, ali *kožũk*, *dva kožũka* uz zabilježene u mlađih informatora *mijeg*, *mijega* gen. sg., *orăg*, *orăga* itd. Isti je razvoj $-\chi$ u Će., npr. *siromăγ*, *lòpuγ*, *vřγ* itd.

b) U imperfektu 1. lica jednine $-\chi > -k$ ili $-g$ uglavnom zavisi od govora, iako se može dogoditi da se u istome govoru pojave oba nastavka, npr. *kòpāk* || $-g$ u 1. licu sg., *kòpāgu* 3. lice pl.; *râžăg* 1. lice sg., *râžăgu* 3. lice pl., *mîşl'ăg* 1. lice sg., *mîşl'ăgu* 3. lice pl. C. 4; *şêžăg*, *şêžăgu*, *dřžăg*, *dřžăgu*, *trăžăg*, *trăžăgu* C.7.

U govoru O. zapisao sam u O.2 $-\chi > -g$, npr. *rabòtăg*, *rabòtău*, *kòpăg*, *kòpău* || *kopáu*, *nòsăg*, *nòsău*, *şêžăg*, *şêžău* itd., ali O.3 i O.4 imaju $-\chi > -\gamma$, npr. *rabòtăγ*, *rabòtău*, *mògăγ*, *imăγ* O.3, a Reš. *Bet.* 200 navodi za O.4 *căh*, *znadîjăh* itd. Ovde se najvjerojatnije ne radi o teritorijalnim razlikama, no o hronološkima; u O.2 moji su informatori bili relativno mladi (jedan 28, a drugi 32 godine), u O.3 informaciju je dao 85-godišnji starac; slično i zapisi Rešetara potiču prije više od 30 godina (1897-8). A da tako važna razlika može postojati između mlade i starije generacije, videli smo tek kod razvoja $-\chi$ u govoru B.2. Osim toga dodajem da je u O.3 isti objekat uz tip *rabòtăγ* dosljedno govorio *vrg*, *mijeg* itd.

U B.1 čuva se $-\chi$ u obliku $-\gamma$, pri čemu sam u B.2 opet zabilježio veoma izrazitu razliku u izgovoru starije i mlade generacije: stariji su imali: *rabòtăγ*, *rabòtăγu*, *mîşl'ăγ*, *mîşl'ăγu*, *sîpăγ*, *sîpăγu*, a mladi: *rabòtăg*, *rabòtăgu*. Će. imaju $-\gamma$, ali budući da sam samo kod starih zapisao, ne mogu reći nemaju li mladi takođe $-g$ umjesto $-\gamma < -\chi$. Primjeri: *kopăγ*, *kopăγu*, *trăžăγ*, *trăžăγu*, *òrăγ*, *òrăγu* Će.2. H. ima samo $-\chi > -g$, Vuš. 19.

c) U 1. licu aorista $-\chi > -k$ uz znatno rjeđe $-g$, npr. *şêdok*, *rêkok*, *ubîk*, *iskopăk* C.4; *učinîk*, *utekòk*, *prodăk*, *molîk* C.8; ali *şêdog* || *şêdok*, *şêkog* || *şêkok* u C.7, što je razumljivo zbog graničnoga položaja ovoga sela od strane B., đe je $-\chi > -\gamma$ || $-g$.

O. imaju $-\chi > -g$ || $-\gamma$, odnosno $-h$ i na istoj rasprostranjenosti kao imperfekat, npr. *iskopăg*, *rădîg*, *mogăg*, *molîg* O.2, uz *jêdoh*, *pădoh* itd. Reš. *Bet.* 161 i druge: *rêkoγ*, *iskopăγ* itd. O.3. B. imaju $-\gamma$, ali opet u B.2 stari imaju $-\gamma$, a mladi $-g$; u B.1 samo $-\gamma$, npr. *vîžoγ*, *mogăγ* *şêkoγ* B.1, ali *večëřăγ* || *večëřăg*, *učinîγ* || *učinîg* itd. B.2. U govoru Će. samo $-\gamma$, npr. *şêdoγ*, *rêkoγ* Će.1; *pîñnûγ*, *rêkoγ* Će.2. H. mijenja $-\chi > -k$, Vuš. 19.

d) U brojno velikoj kategoriji genitiva množine na cijelome području C. $-g$ ili $-\emptyset$ (nula); nema $-g$, i to samo u imenicama, rijetko je, npr. *mîsălăg*, *krîşăkăg*,

žēnāg, kūšāg, šnōpovāg, l'udīg, brez očīg, od nāšijēg dōbrijēg òvācā (!), *smōkāvā* C.4; *dīnārāg, pūšākāg, il'ādāg, iz Cūcāg, od dōbrijēg òvācā* C.2; ali C.7 samo bez -g: *krūšākā, smōkāvā, òvācā*.

Stanje govora koji su u sušedstvu s C. izgleda ovako: u O. imenice uopšte nemaju krajnje -χ, a ono se zadržalo samo kod zamjenica i pridjeva, ali u obliku -g ili -γ, zavisno od govora: O.2 ima -g, a O.3 -γ; za O.4 Reš. Bet. bilježi -h; Primjeri: *iž nēdārā, gōdīnā, pūšākā, ali nāšijēg, dōbrijēg, ovījēg* O.2, no *nāšijey, ovījey* O.3; *mojījeh* itd. Reš. Bet. 146.

B. imaju dosljedno -γ, ali u B.2 mlađa generacija u zamjenicama i pridjevima ima -g, dok je kod imenica ø (nula), npr. *od nāšijey dōbrijey òvācāγ, pūno mišālāγ, pēt krišākāγ, l'udīγ* B.1; *gōdīnāγ || -ā, pūšākāγ || -ā, dōbrijey || -eg* B.2. U Če. -χ se kao -γ čuva dosljedno, npr. *l'udīγ, bez ušīγ, ocīγ, dōbrijey || -eg* B.2. U Če. se -χ kao -γ dosljedno čuva, npr. *l'udīγ, bez ušīγ, ocīγ, dōbrijey, sīnōvā^eγ* Če.2, no Če.1: *ocī, ušī, mīēχōvā^e, òrā^eγā^e, smōkā^evā^e, tīkā^evā^e, mūγā^e, būγā^e* itd. Kod H. imamo u pridjeva i zamjenica -g, a u imenica ø (nula), Vuš. 37 i dalje.

Rezimirajući ovo dosta detaljno predstavljanje razvoja χ s posebnim osvrtom na geografiju pojave, možemo u opštim crtama odrediti sljedeće: govori C. i H., premda se u detaljima minimalno razlikuju, ipak imaju zajedničko to da danas uopšte ne poznaju glas χ (kao ni γ, h). B. i Če. imaju glas γ, no u B. mlađa generacija zamjenjuje ga s g ili se u određenim pozicijama nikako ne izgovara, pa u budućnosti ovaj govor može doći do današnjeg stanja C. ili H. Što se tiče O., teško je na temelju prikupljenog materijala odlučiti da li jedan njihov dio (O.2) predstavlja stanje jednako kao u C. i H., a drugi (O.3, O.4) čuva γ, odnosno h, ili, što je vjerovatnije, sve se redukuje na razlike između starijih i mlađih pa bismo ovde imali stanje koje je tako izrazito bilo u B.2.

Jedno od najvažnijih obilježja konsonantizma starocrnogorskih i crnogorskih primorskih govora jeste razvoj *s, z + n > šn, žn* te *s, z + le, li > šle, šli, žle, žli*. Govor C. nije jednolik što se toga tiče, ali tvori prijelaz od govora st. Cz. u H.; tako se jugoistočni dio C., koji se nalazi uz B. i O., priključuje crnogorskim govorima, dok se ševerni i jugozapadni dio ponaša kao govori H., tj. ne poznaje pomenuti prijelaz *s, z > š, ž*, od ispitanih tačaka na području C. samo C.4 i C.6 pokazuju taj razvoj, ostale tačke ga uopšte ne poznaju, npr. *žnām, šnāga, nā dešnu, šnōp, on je pritišnuo, grožnica, šlika, mišlī* 3. lice sg., *ražlika* C.4; *šnopōvi, žnāmo, šnijet, grožnica, šlijeper* C.6; ali *znām, groznica, tiēsno, stīsne, bjesnōća, šesnāist, slika, razlika* itd. C.1. Za H. Vuš. 28 bilježi izgovor *šn, žn* i *šl, žl* samo u jeziku crnogorskih doseljenika.

U govoru C. postoje tri vrste *l*, tj. *l, l i l'*; prvo od njih javlja se ispred samoglasnika zadnjega reda *a, o, u*; ono nije tako velarno kao poljsko *l*, ali u svakom slučaju postoji razlika između *l+e* i *l+a, o, u*, a na području cijele

st. Cz. prilično je vidljiva pa čudi da se ona ne uzima u obzir u dosadašnjim radovima. Stupanj velarnosti *l* mijenja se od govora do govora; tako je u C. velarnost veća nego u govorima B., Će. i O., ali budući da te razlike nijesu tako velike, i, što je najvažnije, ne utiču na fonološki sistem tih govora, zato ih u svom bilježenju materijala nijesam uzimao u obzir. Za H. nema informacija; Vuš. bilježi stalno *la, lo, lu* paralelno s *le, li*.

Među obilježja koja mogu poslužiti pri grupisanju dijalekata treba ubrojiti postojanje ili izostanak (s opisnoga gledišta!) epentetskoga *l* i to i u primarnim (tip *kaplja*) i u sekundarnim grupama (tip *koplje*). Govori C., B. i Će. nemaju epentetskoga *l*, npr. *zēmja, sǎbja, kǎpje* nom. pl., *rǎmjēm, slǝmjēn, kupjēn jē, grobǝvjē, dǔbjīt, nǎjdubjīt, dǝbjīt* C.4; *snopovje* C.8; *piǎčkā* 3. l. sg. prez., *kǝpje, grǝbje, šnǝpje, dǔbja* komp., *piǔnūγ* Će.2, u govoru O. zabilježio sam *sǎbl'a, kǎpl'a, grǝbl'e, zēmja* || *zēmna, pl'ujē*, ali u O.3 *dǝbja* komp. f., *šnǝpje, grǝbje, kǎpja, sǎbja*. Vuš. 24 za H. piše: a) „glas *l'* iza usnenih *p* i *b* ili zubnousnenog *v* u govoru vrlo često prelazi u *j*“ i b) istu promjenu *l'>j* imamo i u sekundarnim grupama *rǝbje, sǎbja*, „ali češće je *rǝbl'e, sǎbl'a* itd. Izgleda da izgovor ovih varijanata zavisi više od načina izgovaranja riječi i od subjektivnih osobina pojedinaca“. Pod velikim je upitnikom da bi se u H. tretiranje prve i druge grupe razlikovalo te da se postojanje ili izostanak epentetskoga *l* ne može geografski potpuno srediti, tj. hronološki poredati (starije i mlađe pokoljenje).

Vuš 23 bilježi vrlo zanimljiv razvoj *-ć>-j*, npr. *nōj* (noć), *pōj* (poći), *věj* (već) itd., pojavu koja je dobro poznata i na poljskome dijalekatskom području. U govorima C., B., Će. i O. kao ni u jednome starocrnogorskom govoru nijesam takav razvoj *-ć* uočio; to bi dakle bila jedna od razlika između H. i st. Cz., ali nažalost o rasprostranjenosti ovoga obilježja nema preciznijih informacija.

Uprošćavanje suglasničkih grupa *-st, -št, -zd, -žd* na kraju riječi poznato je na dijelu područja C. Nema ga u jednosložnim riječima u C.4, a možda i u C.6, iako za to selo nemam dovoljno podataka; zadržavanje tih grupa zabilježio sam uglavnom u st. Cz., a posebno nema uprošćavanja u govoru B. i Će.; u O.2 sam zabilježio uprošćavanje, u O.3 takođe, iako opet za posljednje selo postoji izuzetno malo sigurnih primjera; u H. Vuš. 31 bilježi otpadanje krajnjega *-t*, odnosno *-d*. Primjeri: *kōs^t, mās^t, grōz^d, pōs^t, līs^t od nogē, srēs^t* inf., ali *mǔdrōs, rǎdōs, brjēs, žālōs* C.4; *kōs, mās, lǔdōs, mǔdrōs, grōz, brjēs* itd. C.8; *kōs^t, mās^t bōlēs^t, šešnājs^t* B.1; *srēs^t, kōs^t* C.2; *mās, kōs, grōz, bōles* O.2.

Tako su predstavljene najvažnije fonetske crte govora C., a istovremeno i najčešće razlike koje ga dijele od susjednih dijalekata; ta obilježja poslužiće nam prije svega za grupisanje ševernih crnogorskih govora. Na kraju fonetske skice iz ovoga dijela gramatike navodim još nekoliko drugih svojstava koja

ne zahtijevaju posebnu obradu jer su jednaka na cijelome području o kojem govorimo;⁷ dovoljno ih je navesti u obliku tvrdnji:

- 1) dugo *ā* ne podliježe promjenama, npr. *māika*, *brāda*, *lākāt*, *šākôm* itd. C.4; od st. Cz. govora jedino sam u govoru plemena *Mrkovići* zabilježio stalni razvoj *ā > ā̃*, npr. *glāva*, *kāva* itd.
- 2) Bez izmjena ostaje i grupa *r+a*, npr. *krāst*, *rāst* itd. C.5.
- 3) Samoglasnici *a*, *o*, *u* ne dobijaju protezu na početku riječi, npr. *Amerika*, *Aluga*, *orāg* (orao), *orāg* (orah), *ōvca*, *obrāz*, *ōvše*, *dvā ūwa*, *usta*, *utōrnik* C.4.
- 4) Razlikuje se *ř* od *ř̃*, npr. *křv*, *svřdā* (svrdlo), ali *vřba*, *cřv*, *vř(vrh)*, *řka* 3. l. jed., itd. C.4.
- 5) Početno *r* ne podliježe promjeni, npr. *řža*, *řbāt*, *řka* C.4.
- 6) U participu pret. akt. II u tipu *razdro*, *ř* ne gubi vokalnost, npr. *umřo*, *podřpro*, *prōstřo* itd. C.8.
- 7) Nepostojanje palatalnih *k*, *g*; jedino u O.4 te O.1 i O.2 katkad sam zabilježio blagu palatalnost grupa *k+e* i *g+e*, naročito pod akcentom, npr. *řābuk'e* || *řābuke*, *brez nog'ē* || *nogē* C.4; *Mik'e* vlastito ime, *ruk'ē* gen. sg. O.1. Dosljedno postojanje potpuno palatalnih *ḳ*, *g̣*, *χ̣* (odnosno *γ̣*) zabilježio sam uvijek na ovom prostoru st. Cz., đe postoji izgovor tzv. poluglasa; u dosadašnjem bilježenju nije bilo palatalnih *ḳ*, *g̣*, *χ̣* ispred *ā* (< *ǣ*, *ǣ̃*), *e*, *i*, što čudi jer na ovo upečatljivo obilježje upozorava i samo stanovništvo sušednih govora. U govoru Če. tako imamo *řābuke*, *krūšā̃kā̃e* gen. pl., *nogē* gen. sg., *ōrā̃χ̃ā̃e* gen. pl.
- 8) Grupa *ml-* razvija se vrlo često u govorima st. Cz. u *mn-*; *ml-* ostaje nepromijenjeno na području govora C., B. i Če.; ali u O.1 i O.2 zabilježio sam: *mnijēko*, *mnīni*, *mnād*, *mnātīm*, a u drugim govorima: *mlijeko*, *mlin*, *mlātīm* C.4, kao i u O.3 i O.4.
- 9) Ispred zadnjonepčanih suglasnika *n > ŋ*, npr. *tāŋka* f., *dvā opāŋka*, *Srbijāŋka* C.5.
- 10) Krajnje *-m* ne podliježe promjeni, npr. *stojīm*, *plām* itd. C.6.
- 11) Grupa *sr-* ne prelazi u *str-*, npr. *sramōta*, *u sredīnu*, *srjeda* C.5; *zr-* uvijek dobija *-d-* u riječima *ždrāk od zorē* i *řābuke su zdrēle* C.7.
- 12) Grupa *vr-* ne mijenja se, npr. *vřba*, *vretēno*, *vřsāk* C.4; *vřba*, *vrlī* (zrikav), *vřsāk*, *vretēno* O.2, ali Če.2: *frīšñuō* part., *frl'ōkāst* (zrikav), uz *vřba*, *vretēno*, *vřχ*.
- 13) Tip *ōvca*, a ne *ofca*.
- 14) Tip *tvoja stvar* ne *tfoja stfar*.

⁷ Ako se javljaju razlike, posebno ih označavam.

Morfologija. Morfološke razlike između govora C. i susjednih dijalekata minimalne su; uopšte na cijeloj teritoriji st. Cz. i djelovima H. koji su uz njega morfološka obilježja uglavnom su jednaka. Deklinaciju karakteriše nepostojanje starih nastavaka (casus generalis na *-ma*), zamjena lokativa akuzativom s prijedlozima *u, na* (*u kuću* „kod kuće“, *na Cetište* „na Cetinju“) i određene razlike u tvorbi genitiva plurala (*ðvācāy* || *ðvācā* || *ðvācāg* || *ðvācāg*, *očiḡ* || *očiḡug* || *oči* itd.), o čemu smo već pisali (upor. str. 656). U konjugaciji u prvi plan izbija živa upotreba aorista i imperfekta, za što sam naveo primjere kad sam obrađivao krajnje *-χ* (str. 656). Ostala morfološka obilježja navešću prema redu pitanja u upitniku, a ona su sljedeća:

- 1) Nom. sg. glasi *plām, grām, kām, krēm* C.5, a ne *plamen* itd.
- 2) Nom. sg. *čūdo, dvā čūda, rāmo, dvā rāmena* C.4; ali *čudēstvo* O.2; *čudēswo* || *čūdo* Če.2.
- 3) Muška imena odmilja u nom. sg. završavaju na *-o*, ženska na *-e* (znatno rjeđe na *-a*, što sam zabilježio samo u C.1), npr. *Pēro, Mīčo, Māšo; Māre, Jōke* C.4; *Pēro, Jōko, Māšo; Drāge, Vīde*, ali *Ānža* // *Ānže, Jōkna, Radūša* C.1.
- 4) Voc. sg. = nom. sg. vlastitih imena na *-ca*: *Mārica, Milica, Ānica* C.5.
- 5) Pokazne zamjenice *tā, ovī, onī*, a ne *taj, ovaj, onaj*.
- 6) Lične zamjenice *mēne, tēbe, sēbe*; dativ *nam, vam* može glasiti *ni, vi*; akuzativ *nas, vas* glasi i *ne, ve*.
- 7) Tip *od našijeg dōbrijeg ðvācā(-g), dōbrijem sīnovima*.
- 8) Superlativ pridjeva tvori se od komparativa dodavanjem *naj-* || *na-*, npr. *starī* (stariji), *nāstari* (najstariji), ali *veselī* (veseliji), *nājveselī* (najveseliji) C.4; *naj-* i *na-* mogu dolaziti naizmjenično u istome govoru i u istoga informatora; u C.8 zabilježio sam dosljednu upotrebu *ni-*, npr. *nīstari, nījači, nīslabī*, čemu bi odgovarao zapis Vuš. 50 *nij-* na području H.
- 9) Tip *mlādogā, dōbroga*.
Od konjugacije treba, osim navedenoga aorista i imperfekta, navesti i ove tačke:
 - 1) Tip *vīžu, vėl'u, mōgu, oću* (s prefiksima), uostalom nastavak 1. lica jednine je *-m*; od crnogorskih govora dosljednu upotrebu nastavka *-u* (osim tipa *znam, jem*) zabilježio sam u govoru *Mrkovića*.
 - 2) Tip *rādē, plātē, trāžē* C.8.
 - 3) Tip 3. l. mn. *pekū, obukū se, strīgū se, sijekū, tūkū* C.4.
 - 4) Nastavak za infinitiv je *-t* odnosno *-ć* u svim govorima st. Cz. Kakvo je stanje u H., teško je reći; Vuš. stalno bilježi infinitiv na *-ti* odnosno *-ći*, ali na str. 56 kaže da „pored infinitivnih nastavaka *-ti, -ći* postoje i supinski *-t, -ć...*“

- 5) Tip *vīži, iēži* 2. l. imperativa; ovaj tip postoji u svim govorima st. Cz. Vuš. 58 navodi *vīž || vīži || vīdi*.
- 6) Krajnje *-i* u 2. l. imperativa uglavnom se zadržava, npr. *glēdāi ga, večērāi, slūšāi me*, ali *ne mōme bīt* C.4; *kōpāi, ne mōi me tūc* O.8; u govoru B. i O. kolebanje: *slūšā || slūšāi, večērāi, piēvāi*, ali *ne mō tūc* B.2; u Će. uglavnom tip bez *-i*, npr. *glēdā ga, kōpā, večērā, šišā, pričēka me, ne mō*, ali *čūvāi se, slūšāi me*. Vuš. 23 daje nekoliko primjera bez *-i*, dodajući da „ipak to nije osobina ovog govora, već je uneseno iz crnogor. dial., gdje ova crta uopštena“.
- 7) Tip *mogāg || -k, vīžog || -k* u 1. l. aorista.
- 8) Tip *pecīiāše, vūciāše, nōsāše* u 3. l. imperfekta.
- 9) Tip potencijala glasi: *ja big, mi bismo, oni bi*.

Od **sintakse** ću navesti samo jedno obilježje jer je bilježenje materijala iz toga područja gramatike u upitnicima često nemoguće. Zato ću spomenuti samo upotrebu instrumentala s prijedlogom *sa* (*s*, *z*) ili bez njega. Upotreba instrumentala s prijedlogom, kao što je poznato, smatra se jednom od karakterističnih crnogorskih obilježja, ali u stvarnosti problem nije tako jednostavan. Na cijelome području st. Cz. bilježio sam oba načina upotrebe toga padeža, ali je neobično jasna bila neošetljivost objekata po tome pitanju. Najbolji su informatori tvrdili da se govori *želem malicem, cījepam mālem, kopām burgīiom, siječem šekīrom* itd. (tako sam gotovo uvijek bilježio u slobodnome razgovoru), ali kad sam spomenuo oblik s prijedlogom, dobijao sam isključivo odgovore *biēm s malicem, kōsi s kōsom, netreba s vraīima škrīpjēt* itd., a objekat je bio začuđen da tu uopšte postoji razlika i kad je trebao odgovoriti da li se u njegovu dijalektu upotrebljava tip *kopat motikom* ili *s motikom*, uvijek je birao oblik s prijedlogom.

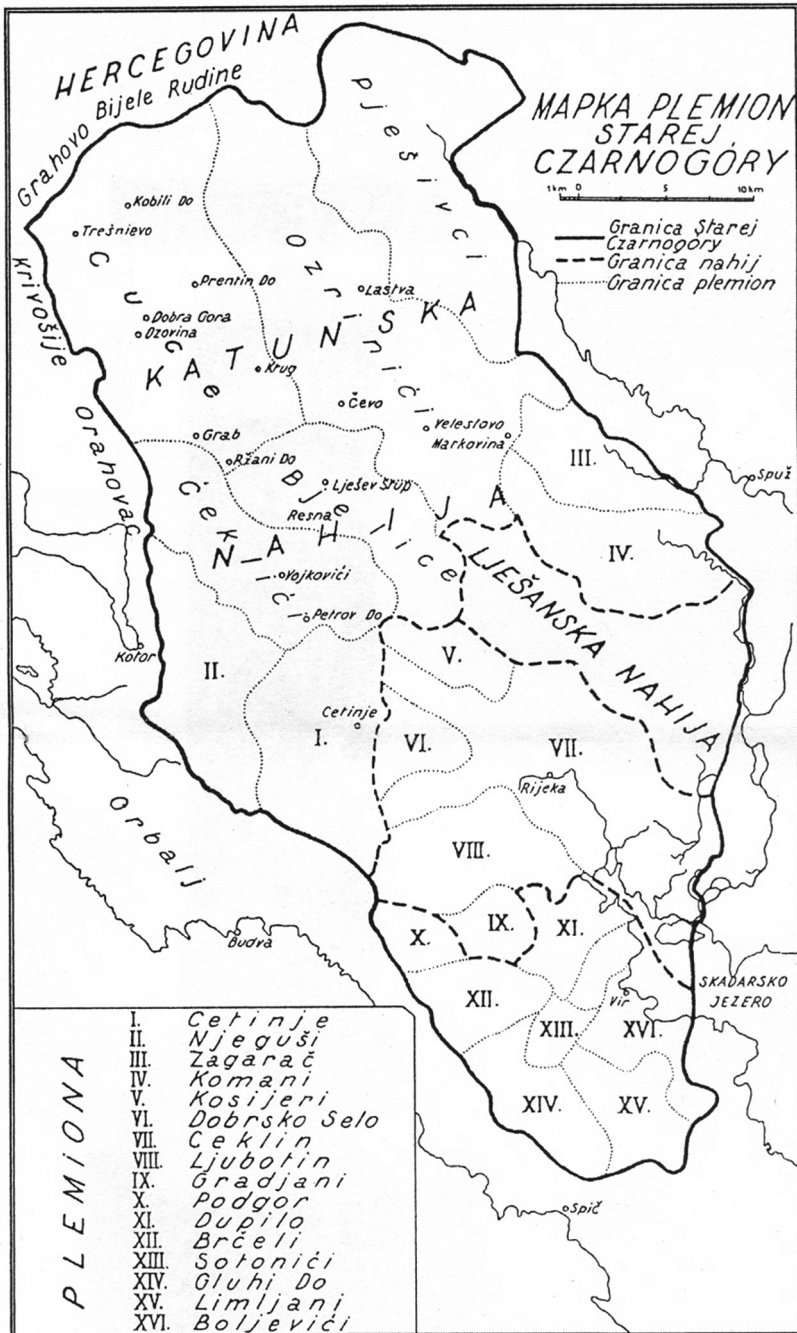
Rječnik bi zahtijevao posebnu obradu. Ovde ću samo naznačiti da govor C., slično kao i cijela st. Cz., pokazuje snažne romanske uticaje, posebno u određenome dijelu materijalne kulture (tzv. kulturne riječi), a djelimično i u pastirskoj terminologiji; neki su djelovi opet sasvim oslobođeni stranog uticaja. To je bilo specifično za C.4, đe sam u jednoj od kuća popisao sve predmete i djelove ljudskoga tijela: u prvome slučaju od 84 zapisanih riječi 52 su bile talijanskoga porijekla, u drugome od 40 samo jedna (*mustāce* „brkovi“). Velik broj riječi talijanskoga porijekla nalazi se i u govoru H., upor. Vuš. 39-40, 60-61.

Uporedimo na kraju obilježja koja odvajaju govor C. od sušednih dijalekatskih grupa. Prije svega treba reći da nema nijedne specifično cucke crte, tj. one koju ne bi pošedovao nijedan sušedni govor osim Cuca. Razlike koje dijele govor C. od sušednoga područja mijenjaju se zavisno od plemena s

kojim govor C. upoređujemo; drugi niz obilježja dijeli C. od B., C. od Će. ili O. u odnosu na područje H. Pogledajmo te razlike redom.

Najoštrije se ocrtava granica od strane Će.; čine je važniji izofoni: ševerna granica „poluglasa“, $\bar{e} > \acute{e}$, $\acute{k}$, $\acute{g}$, $\acute{\gamma}$ i očuvanje χ u određenim pozicijama te ševerozapadna granica izgovora $\acute{s}n$ -, $\acute{z}n$ -, $\acute{s}l$ -, $\acute{z}l$ -. Bjelicko-cucke razlike već su znatno manje jer od navedenih obilježja ostaju samo dva posljednja, a ne priključuje im se nijedno novo. C. od O. dijeli izgovor s , $z + n$ i s , $z + le$, li , a osim toga akcenatski tip *gláva*; ostala obilježja kao očuvanje epentetskoga l (upor. str. 658) i izgovor *mnñn*, *mnijéko* (str. 659), ne javljaju se na cijelome području O. Izoglose između C. i H. pokazuju drugačiju sliku: fonetika je u oba govora ista, izuzev manje važne razlike u kontrakciji samoglasnika, ali razlikuju se akcenatski odnosi zbog hercegovačkoga pomjeranja akcenta za jedan slog naprijed u riječi. Nažalost, o raširenosti nekih obilježja na području H. ne možemo na temelju Vušovićeve rada ništa pouzdano reći.

Uopšteno govoreći, uzajamni odnos analiziranih govora na području cijele teritorije st. Cz. i H. mogli bismo okarakterisati ovako: govor Će. je najvjerniji starocrnogorskome tipu, dok drugi (B., C., O.) predstavljaju različite prijelazne stupnjeve između st. Cz. i H. Govor C., koji dosljedno odbacuje izgovor χ , nema „poluglasa“, $\acute{e}$, $\acute{k}$, $\acute{g}$, $\acute{\gamma}$ i izgovor $\acute{s}n$ -, $\acute{z}n$ -, $\acute{s}l$ -, $\acute{z}l$ -, nesumnjivo se približava hercegovačkim govorima, ali zbog očuvanja starije akcentuacije (identične sa st. Cz.) takođe je snažno povezan s tom zemljom, tvoreći tako jednu od prijelaznih karika između obje provincije. Ovu izrazitu prijelaznost govora C. tumači već pomenuto miješanje hercegovačkog i crnogorskog elementa. Prijelazni karakter govora C. ne predstavlja zapravo nikakvu izdvojenost od jugozapadnoga dijela srpskohrvatskog područja, nego upravo suprotno, nepostojanje oštarih dijalekatskih granica karakteristično je za cijelo područje Stare Crne Gore.

UDK 811.163.4(497.16)

Branislav OSTOJIC

KNJIŽEVNI JEZIK U CRNOJ GORI I VUKOVA REFORMA*

0.0. Sam naslov rada zahtijeva bliže objašnjenje. Neće tu biti riječi o jezičkoj normativnosti i nenormativnosti Vukova standarda u Crnoj Gori, o međusobnim odnosima gramatičkog sistema Vukova jezika prema sistemima na pojedinim areama crnogorskog govornog područja i opšternogorskih jezičkih crta uopšte. Nećemo davati ni ekscerpiranu građu, pa ćemo samim tim izbjeći pojedinačno filološko opisivanje konkretnih jezičkih podataka i sl. Naš je rad više teorijske prirode. Zapravo, biće u njemu riječi o onome što je rezultiralo bezrezervnim prihvatanjem Vukove jezičke reforme. Ograničićemo se ovom prilikom na opštu književnojezičku situaciju u Crnoj Gori u istorijskoj perspektivi njegove standardizacije, posebno za vrijeme Vuka i njegove reforme, pa zatim i na prijem Vukove reforme u Crnoj Gori. Jer, sva pomenuta pitanja, i niz neizbježnih u vezi sa njima, čine tematiku za sebe te ne mogu biti predmet analize na ovom mjestu.

0.1. Vukovo reformatorsko doba i u Crnoj Gori, kao i u drugim oblastima srpskohrvatskog govornog područja, nametnulo je problem modernizacije kulture uopšte i jezičkog izraza njenog – književnog jezika. U teškoj borbi za književni jezik naš Vuk Karadžić svjesno nosi veliki teret na plećima. Ali, on nije ni jednog trenutka, čak ni onda kad mu je i život bio u opasnosti, pomišljao na odstupnicu. Njegova borba za reformu književnog jezika, za reformu grafije i ortografije i za fonetski princip pisanja uzdrmali su svu Vojvodinu i Srbiju. Tamo je on dobio glavne protivnike. Tu su se radali problemi i otpori. On ide dalje. Ide da pobijedi i u pobjedu vjeruje; svjestan je da pobjednici pišu istoriju i da im se ne sudi. On neće da mu se sudi.

Nešto drukčije su, doduše, ta pitanja postavljana, primana i razrješavana u Crnoj Gori. Gorostasna figura Petra II Petrovića Njegoša uobličava i usmjerava sveukupna kulturna kretanja. Stoga su prilike u Crnoj Gori u svakom pogledu, pa i u kulturi, daleko jednostavnije i jasnije nego drugdje. Sav taj posao tekao je mnogo mirnije, bez nekih ozbiljnih problema i trzavica, što je razumljivo i s obzirom na prilike koje su prethodile Vukovu vremenu i pratile ga na ovom prostoru, o čemu nam jasno govori kratak presjek najvažnijih momenata s tim u vezi.

* Tekst je preuzet iz Zbornika radova *Vuk St. Karadžić i Crna Gora*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1987, str. 27–35.

0.2. U vojvođanskim specifičnim okolnostima društveni i kulturni život dozvoljavaju radikalniju smjenu tradicija. *Srpskoslovenski*, na primjer, u jeziku pada postepeno u zaborav, *ruskoslovenski* osvaja postepeno prostore, a *slavenoserbski* se rađa u opoziciji i ide na prevlast. I svi se opet podjednako nadaju da osvoje tržište. Među književnicima je jedna opšta grabež. „A kako to oni čine?“ – pita se Vuk i odgovara: „Svaki po svojoj volji i po svome vkusu. Nikakvim jezikom na ovom svijetu nije tako lasno pisati kao ovim njihovim: Kod njih ne treba znati nikakve gramatike (ni srpske ni slovenske), nego zareži pero pa piši po svome vkusu, kako kad iz pera ističe: što ne znaš srpski, metni slavenski; što ne znaš slavenski, metni srpski, a što ne znaš ni srpski ni slavenski metni kako ti drago...“¹

Vuk, međutim, sa neponovljivom energijom raskida sa svim tim i zahtijeva povratak sopstvenim nacionalnim tradicijama folklornoga kulturnoga kruga. „U stvaranju književnoga jezika Vuk je odredio i tešku i lepu dužnost književnicima svoga naroda.“²

0.3. Slično se dešava i u Srbiji, u tek stvorenim uslovima za kulturni napredak; proživljava i ona vojvođanske prilike, ali u kraćim rokovima. U zgusnutom vidu i u kratkom vremenu odslikavaju se sve one mijene i zaokreti koji su se u Vojvodini odigravali u toku nešto više od jednog stoljeća.

0.4. U Crnoj Gori, međutim, sveukupne prilike pogoduju Vuku. Jezička, kao i kulturna, situacija uopšte – bila je mnogo jednostavnija. Tu nije bila potrebna nikakva supstitucija jezičke osnovice standarda. *Ruskoslovenski*, *slavenoserbski* i *narodni elementi* na ovom terenu nijesu bili u međusobnom sukobu oko „prevlasti“. Crkvenoslovenski je tu mnogo ranije počeo da klizi ka propasti, a narodni jezik da osvaja prostore.

Vladike su, posebno Petar II Petrović Njegoš, uvijek kada im to zatreba, rado posezali i za ruskoslovenskim, pa i slavenoserbskim tipom jezika, služili se njihovim izrazima, mada oni tamo (posebno ovaj posljednji) nijesu bili uhvatili dubljeg korijena. Njegoš je, uostalom, i pjesničkom praksom i ličnim stavom prema Vukovoj akciji pokazao sklonost narodnom tipu jezika. To je, uostalom, karakterisalo jezik njegova strica Petra I Petrovića koji se s pravom može uzeti, i uzima se, kao preteča Vuka Stef. Karadžića na ovim prostorima. Njegoš je u potpunoj saglasnosti sa Vukovim principima, pokazivao izvanredan smisao i veliku sklonost prema narodnom jeziku i narodnoj pjesničkoj tradiciji. Ali, dubina i širina njegove poetske i filozofske inspiracije nijesu mogle ostati u uskim granicama folklornog izraza. Prebravši i najskriveni kutke čudesne narodne metaforike, Njegoš otvara sefove religioznih i opštekulturnih

¹ Vuk Stef. Karadžić, *Iz predgovora I izdanju srpskoga rječnika*, 1818. godine.

² A. Belić, *Vukova borba za narodni i književni jezik*, Beograd, 1948, 79.

evropskih leksičkih fondova i u svoj jezik unosi znatnu građu iz tih sefova. Petar I je, iako njegovi radovi nijesu štampani, svojim djelom na narodnom jeziku imao velikog uticaja na Njegoša. Njihov jezik je u osnovi isti, samo što je Njegoš u pogodnom trenutku pokazao kako se narodni govor može upotrijebiti u književnosti, bez obzira na posezanje za tradicijom koje se ni jedan ni drugi, a ni Vuk, nijesu klonili.

0.5. Svi procesi koji su u vezi sa jezičkom problematikom u Crnoj Gori, tekli su, dakle, spontano i sasvim tiho. Vukova borba za književni jezik, za reformu grafije i pravopisa, kao i događaji u vezi sa usvajanjem književnog jezika, nijesu imali protivnika na crnogorskom govornom području, tako da se borba za reformu jezika i pisma nije vršila na tom rejonu. Književni jezik i Vukova reforma prihvaćeni su u njoj bez ikakvog otpora kao prirodni i završni čin jednog procesa koji je već tu imao u istorijskojezičkom kontinuitetu duboke „prostonarodne“ korijene i plodno tlo, što je imalo, s druge strane, velikog udjela i značaja za pobjedu Vukovih načela na srpskohrvatskom području uopšte.

1.0. Sve je to u Crnoj Gori imalo svoje istorijske preduslove koji su svojim osobenostima pogodovali ispunjavanju zadataka Vukova vremena. Te pogodnosti su sljedeće:

1.1. Održan je kontinuitet sa srednjovjekovnim (narodnim) tipom jezika čemu su na naročit način odgovarale prilike koje nijesu dozvoljavale da se klase i pojedini društveni slojevi u Crnoj Gori međusobno diferenciraju posebnim povlašćenim i nepovlašćenim položajima ni u društvenom ni u kulturnom životu uopšte. Prema tome, pisana književnost koja je u prošlosti u drukčije postavljenim uslovima bila privilegovana, ovdje, u Crnoj Gori, bila je bliska usmenoj književnosti narodnih masa tako da su se u pomenutim okolnostima navedena dva oblika u osnovi jedinstvene književne djelatnosti dopunjavala. Zna se i to da genetski pri pojavi pisane književnosti, usmena tradicija i narodna književnost čine njenu polaznu osnovu.

Crna Gora je u tom pogledu predstavljala specifičnost. U njoj do u skorašnje doba, tako reći, pisana književnost nije imala tu sudbinu da se u cjelosti emancipuje u zasebnu, višu formu književnog djelovanja, da se sasvim oslobodi presudnog uticaja narodne književnosti u kojoj je, razumije se, egzistirao narodni jezik — jezik širokih narodnih masa. Nije takav jezik egzistirao samo u tom korpusu, već je i korpus ostalih rukopisnih dokumenata ostvarivan, na prostom narodnom jeziku. Za crnogorsko govorno područje posebno je bilo specifično, a i danas je, njegovanje lijepe javne riječi, usmene, a dijelom i pismeno zasvjedočene, u čemu značajno mjesto ima takva riječ Petra I Petrovića.

1.2. U Boki je sedamnaesti i osamnaesti vijek ispunjen književnim radom, o čemu nam, govori, pored ostalog, rukopisni zbornik narodnih pjesama koje su se u narodu pjevale u raznim prilikama, a sačuvali ih od zaborava nepoznati, ali ipak dosta brojni bokeljski zapisivači.³ Ima tu prilježnog bilježenja bugarštičkih i guslarskih narodnih epskih pjesama. U Crnogorskom primorju, posebno u Perastu i njegovoj okolini, javljali su se, s vremena na vrijeme, pasionirani sakupljači narodnih umotvorina; tako se našao i jedan broj iznemoglih – ali vrijednih i savjesnih staraca da te pjesme zabilježe i sačuvaju od zaborava. Ima nešto od toga sačuvano u rukopisnim bilješkama po Ljutoj, Dobroti, Prčanju i njima susjednim mjestima.

Andrija Zmajević, rodом iz Perasta, inače porijeklom iz unutrašnjosti Crne Gore, prepjevao je, kao što je poznato, Gundulićeva *Osmana* u narodne bugarštičke stihove. Iz toga vremena potiče i pastoralni roman *Ljubdražića*, koji je vješto satkan u stihove.

1.3. Narodnim jezikom pisane su i pjesme vladike Vasilija Petrovića iz sredine 18. vijeka, a takav je jezik u *Poslanicama* Petra I Petrovića Njegoša koje su svojevrsno književno ostvarenje, pa zatim u njegovim pjesmama i drugim književnim ostvarenjima.

1.4. I ne samo, kao što rekosmo, u navedenom korpusu koji je čisto literarnog karaktera nego i u drugim korpusima. U pismima, na primjer, i prepisci, testamentima i ispravama i drugim dokumentima u upotrebi je opet narodni jezik.⁴ Takve su, recimo, i *Paštrovske isprave* sa Crnogorskog primorja iz 16. vijeka, s glavinom iz 17. i 18. stoljeća.

1.5. Mnogo je više takve građe sačuvano na Cetinju čija je sadržajno-prostorna lokacija vezana ne samo za nekadašnju Staru Crnu Goru već mnogo šire od današnjih granica Crne Gore, pa često i dalje. Današnji arhivi: cetinjski, dubrovački, kotorski, zadarski, a djelimično i arhiv SANU u Beogradu puni su takve građe koje potiče iz 16. vijeka, a većina je tih dokumenata upućivana iz Crne Gore u 17. i 18. vijeku dubrovačkoj i mletačkoj vlasteli; znatan dio nje je pristizao, na primjer, cetinjskom dvoru iz unutrašnjosti Crne Gore i obratno. Sva ta dokumenta pisana opet narodnim jezikom, u svima njima je ocrtan današnji lokalni govorni idiom. Njihov jezik je, dakle, čisto narodni i on je u opticaju u takvom mediju od najstarijih vremena, pa je kao takav posebno značajan za praćenje kontinuiteta u razvoju književnog jezika iako to nijesu literarna ostvarenja. Uostalom, književni jezik nije samo jezik knjige. On je jezik komunikacije uopšte; izvornici su mu svi funkcionalni stilovi, svi tipovi tekstova i oba izraza (pisani i govoreni).

³ Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, SKZ, Beograd, 1971, 148.

⁴ P. Ivić, Op. cit., 157.

2.0. Polovinu današnje Crne Gore prekriva najprogresivniji dio štokavskog dijalekta, govorna zona na čijim je osnovama izgrađen novoštokavski koine, koje je Vuk u oba slučaja – i kao dijalekat i kao književnojezičko ostvarenje – uzeo u osnovicu savremenog književnog jezika.⁵

Drugi dio današnje Crne Gore pripada starijim štokavskim govorima, ali se, i na tom području, kao i na onom prvom, stvarala narodna književnost, nje govala lijepa usmena riječ, koja nije znala za međe i granice...

Tako, na primjer, Petar I Petrović, inače, kao što smo rekli, Vukov preteča koji dijalekatski ne pripada istoj govornoj zoni u Crnoj Gori, nastojao je da kao vladar i mitropolit crnogorski i taj drugi dio Crne Gore veže za sebe, za ondašnju Crnu Goru. Sa tamošnjim se plemenima i dopisivao, namijenio im veliki broj poslanica – jednostavno težio je da im se što više približi. U tome je i uspijevao. Svoj izraz je vješto podešavao plemenu kojemu namjenjuje poslanice. To je, uostalom, radio i kad se obraćao, recimo, plemenima sa tadašnjeg crnogorskog primorja. Znači, on se pomenutim plemenima koja su dijalekatski pripadala novoštokavskoj govornoj zoni približavao podešavajući svoj izraz zavisno od plemena kojima je poslanice namjenjivao. Sasvim je onda razumljivo što u njegovom književnojezičkom izrazu imamo osobine novoštokavskog dijalekta. Otuda jezik njegovih poslanica predstavlja koine različitih crnogorskih govora sa čijim je predstavnicima čitavo vrijeme opštio pismeno ili usmeno.⁶

2.1. Dakle, crnogorsko je govorno područje, pored svoga domaćega dijalekta koji je ušao u Vukovu osnovicu književnog jezika, na cijelom svom prostoru, na jednom i drugom govornom tipu nje govalo i donosilo izvanredan jezik narodnih umotvorina koji je, takođe, ušao u Vukov, u osnovicu književnog jezika, bez obzira na to što nije bio uvijek jezik pisane književnosti, ali naš književni jezik je preko toga i takvoga jezika dobijao narodnu osnovicu. Uostalom, kao što rekosmo, jezik folklorne književnosti ušao je u temelje srpskohrvatskog književnog jezika.⁷ A, to i zbog toga što je na oblikovanje govornog i pismenog izraza uticala popularna usmena i pisana narodna književnost, kao i omiljeni umjetnički književni motivi koji su kružili po narodu.⁸ Takav jezik „folklorne tradicije“ u Crnoj Gori u navedenim uslovima morao je pokazivati naddijalekatske osobine, što znači da je bio

⁵ M. Pešikan, *Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka*, Beograd, 1970, 89.

⁶ B. Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, CANU, Titograd, 1976.

⁷ D. Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb, 1970. 85–119; H. Kuna, *Književna koine u relaciji prema prestandarnim idiomima u standardnom jeziku*, *Književni jezik*, 1–2 (1976), Sarajevo, 9–20; H. Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, *Književni jezik* VII, 3, 1978) Sarajevo 5–29.

⁸ I. Grickat, *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima*, Beograd, 1972, 19.

donekle gramatički regulisan, semantički vrlo gibak i sa bogatim sintaksičkim odnosima narodnih govora, leksičkim bogatstvom i svim onim što jeziku daje standardološki karakter, odgovarao je uglavnom Vukovu modelu književnog jezika.⁹ Sasvim je onda razumljivo što je Vuk sa svojim principima i reformom uopšte – ovdje, u Crnoj Gori, potpuno i bezrezervno prihvaćen.

2.2. Ukoliko je riječ o umjetničkoj literaturi i jeziku u njoj, može se slobodno kazati da je ona tada u Crnoj Gori bila u skromnim začetima svojim, ali ne i beznačajna, iako je ona tek sada u povoju, pa samim time i jezička stabilizacija njena. No sigurno je, kao što smo i napomenuli, da se model književnog jezika sa folklornom bazom u Crnoj Gori počeo izgrađivati prije Vuka Karadžića. Petar I Petrović, na primjer, kao preteča Vuka Karadžića, vješto se koristio osobenostima jezika narodne književnosti, i to, prije svega, jezikom poezije, kojih nije bilo u izrazu svakodnevne jezičke komunikacije, pisane i govorene – svejedno. No, Petar I Petrović imao je izgrađen model književnog jezika koji se u osnovi ne razlikuje od Vukova i Njegoševa. Sva svoja ostvarenja, literarnog i onog drugog karaktera, posebno poslanice, pisao je jezikom koji je zaista predstavljao originalni uzorak naše proze početkom prošloga vijeka.¹⁰ Tada je, može se s pravom reći, nastupio i period diferenciranja stilova našega književnog jezika, a on je u stvari tada pred svojim formiranjem.¹¹ U 19. vijeku Crna Gora ima već genijalnog Njegoša, pa zatim značajne pisce kao što su Stefan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov i niz vrlo korisnih stvaralaca u crnogorskoj pripovjedačkoj prozi poslije Njegoša, posebno do 1912. godine, na primjer.¹² U njihovim ostvarenjima sreće se narodni jezik – njihova djela su, dakle, s tematikom iz naroda i osvježena sa izvora narodne poezije.

3.0. Navedene pogodnosti, koje smo mi ovdje podijelili, u osnovi u dvije grupe, imale su – razumije se – odlučujuću ulogu u prihvatanju Vukove jezičke reforme na crnogorskom prostoru. U svemu ovome, naravno, nije beznačajno ni Vukovo drobnjačko porijeklo, a ono se utemeljilo u Vukov i vukovski književni jezik. Izgrađujući književni jezik srpskohrvatski i odabirajući govorne osobine, narodne – a ne bilo koje druge – Vuk svoj domaći govorni tip uvodi u opštesrpskohrvatski. Iz jedne mase jezičkih formi, sintaktičko-semantičkih veza i spojeva, leksičkih jedinica, njihovih varijanti i podvarijanti, sinonimskih odnosa i dubleta, Vuk vrši precizan izbor onog „narodskijeg“. Dolazi time do izmjene u fizionimiji onog temeljnog. Sve se prelijeva u varijacijama i nijansama. U takvom spoju topi se Vukova domaća

⁹ R. Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, CANU Titograd, 1978.

¹⁰ B. Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića Njegoša*, CANU Titograd, 1978.

¹¹ R. Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, CANU Titograd, 1978.

¹² Č. Vuković, *Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Titograd 1973.

govorna potka. Topi se, ali se ne istapa. Ona i danas zrači. Uostalom, vukovski jezik nikada, pa ni danas, nije „doživeo raskid sa dijalekatskom osnovicom“.

3.1. Pored toga, njegov boravak u Crnoj Gori 1834. i u 1835. godini posebno, a i oni 1841, 1861 i 1862. imali su značajnog udjela u završnim fazama na reformi srpskohrvatskoga književnog jezika, reformi njegove grafije i ortografije i u stabilizaciji fonetskog pravopisa koji je on još u prvom periodu svoga plodnog rada počeo primjenjivati.

3.2. Njegov jezik se stalno razvijao, stalno je širio svoju bazu infiltrirao književnojezičke osobenosti iz najrazličitijih medija jezičke komunikacije sa svih zona naše govorne teritorije. U svom pedesetogodišnjem radu stalno je, pomjerao granice, sužavao ili proširivao, prvousvojenom pojmu o opštoj primjeni i funkcionisanju narodnog jezika u književnosti. U tome su imala, razumije se, velikog udjela Vukova svježija obavještenja o raznolikosti i razuđenosti narodnih govora naših, o njihovoj, prije svega, leksičkoj po cijepanosti i ispreturanosti. Njemu, kao vječitom putniku, svaki novi odlazak u narod, iako se kretao opet iz naroda, donosio je novija, svježija i savremenija saznanja. Sve je to uticalo na Vukova shvatanja o strukturi i funkcionisanju književnog jezika našeg. Ona su se postepeno razvedravala, parcelisala i kristalizovala.

3.3. Poseban udio u svemu tome imaju i crnogorske književnojezičke prilike sa kojima se Vuk naknadno i detaljnije upoznao pri posjetama Crnoj Gori kada je 1836. na Cetinju štampao novim pravopisom tamo dopunjenu zbirku poslovice, pri čemu su mu znatno pomogli Njegoš i Milaković. Već nam i to samo po sebi govori da ono što nije mogao postići u Srbiji i Vojvodini, Vuk je, bar unekoliko, postigao u Crnoj Gori. Tada se pojavljuje i fonema *h* kao sastavni dio reformisane azbuke i fonološkog sistema srpskohrvatskoga književnog jezika, što daje veću pravilnost i unutrašnju stabilnost srpskohrvatskom jezičkom sistemu.¹³ Takav, možda završni potez reformatorskog rada čini pod uticajem crnogorskih govora i govora Dubrovnika. Sa istoga područja Vuk je znatno obogatio svoj Rječnik, o čemu dovoljno dokaza imamo u drugom njegovom izdanju u oznakama da su mnoge leksičke jedinice nađene u Crnoj Gori i Boki.¹⁴

Tu je već i njegova završna faza na reformi književnog jezika i pravopisa, te ujedno presudni momenti borbe za narodni jezik. U toj epohi njegov jezik sve više dobija opštenarodnu jezičku boju.

Sve to, kao što se vidi, znači da je Vuk prišao proširivanju baze književnog jezika srpskohrvatskog, što je imalo veliki istorijski i dalekosežni

¹³ P. Ivić, *Vukova jezička reforma*, Vukov zbornik, Beograd 1966, 66.

¹⁴ M. Stevanović, *Značaj i potrebe detaljnog proučavanja Vukova jezika*, Vukov zbornik 1966, 29.

značaj pri probou blokae konzervativnih krugova. Veliki uticaj u tom pogledu na Vuka imale su, i pomogle mu, takoe crnogorska govorna praksa i njene društveno-političke i opšte kulturne prilike uopšte.

4.0. Njegoš se nije javno deklarisaao u vezi sa Vukovim idejama o reformi književnog jezika, reformi grafije i ortografije, ali ni kao protivnik njegovih principa – iako bi se moglo nešto slično očekivati, s obzirom na opštepoznati stav Srpske mitropolije u Karlovcima¹⁵ pa zatim – nakon izlaska knjige *Crna Gora i Boka Kotorska*, gdje je Vuk (kako reče M. Popović) „sečivom nauke ranio, osporio Njegoševu herojsku viziju Crne Gore“ – moralo je doći do nesporazuma. Oni se „nisu razumeli. Morali su se intimno udaljiti jedan od drugoga da se ne bi sasvim razišli“. ¹⁶ Pa, i pored svega toga, u Njegoševo vrijeme pokreće se u Crnoj Gori godišnjak *Grlica*, koji je uređivao D. Milaković. Jezik toga crnogorskog almanaha zasnovan je na narodnom jeziku koji je propagirao Vuk Karadžić. Urednik almanaha napisao je 1838. godine, po Njegoševu nalogu, razumije se, *Srbsku gramatiku za crnogorsku mladež*. Djelo je višestruko značajno, pored ostalog i za praćenje razvoja književnog jezika u Crnoj Gori, kao i po tome što ono čuva stavove P. P. Njegoša prema reformi Vuka Stef. Karadžića. ¹⁷ Pa zatim svojom pisanom riječju Njegoš se jednači sa Vukom te time produžava put mirnom razvitku književne riječi u Crnoj Gori do zajedničkog cilja kome su težili i ostali narodi srpskohrvatskog govornog područja. ¹⁸

5.0. U postvukovskom periodu, a posebno od 1871, izlazilo je više listova i časopisa u Crnoj Gori koji su donosili priloge iz naše nauke, književnosti i kulture, a javljali su se i prilozi o jeziku. Među autorima ima uglednih i afirmisanih književnika. U njima je razvijan, prije svega, kult ličnosti Vuka Karadžića.

Oslanjajući se na Vukovu reformu i uzimajući je kao bazu časopis *Luča* za 1897. godinu br. 10 počinje objavljivati seriju članaka sa prvim napisom pod naslovom *Mir prahu besmrtnoga Vuka*. U člancima se poklanja izuzetna pažnja leksici narodnih govora, odnosno narodnim govorima uopšte; vrši se dopuna Vukova *Srbskoga Rječnika* iz 1850. godine, proučava se Vukov rječnik sa semantičke strane i sl. ¹⁹ I najzad – poznati članci, kao što su *Vračajmo*

¹⁵ R. Simić, *Napomene o Vukovu književnom jeziku*, Jugoslovenski seminar za strane slaviste, 1979, br. 30, 82

¹⁶ Miodrag Popović, *Prvi susreti Njegoša i Vuka*, Stvaranje 9–10, Titograd 1963, 154.

¹⁷ R. Šuković, *Srbska gramatika D. Milakovića*, Zbornik za jezik i književnost, knj. I, Titograd 1972, 107–116; Vladimir P. Gutkov *Srbska gramatika D. Milakovića i njen značaj za nauku o srpskohrvatskom jeziku*, JF XXXI, 55–65.

¹⁸ R. Simić, Op. cit. 81.

¹⁹ B. Ostojić, *Članci i prilozi o srpskohrvatskom jeziku u crnogorskim časopisima 1871–1912*, Književnost i jezik Beograd, br. 3 g. 1980., 313–321.

narodne riječi na svoje mjesto, Nova Zeta, 1877, br. 5; *O srpskom jeziku*, Luča 1895, br. 4, i 5. i 7–8. i sl. predstavljaju jedan izvanredan prilog borbi za čistotu narodnog jezika u odbrani standardnog jezika od „prijetnje tuđih riječi“.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific researches, as well as preliminary communications, and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of magazines, and scientific and professional conferences.

Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the Author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials were previously published or not.

The decision of the Editorial Board on whether the paper is to be accepted for publication, as well as the classification of papers accepted for publication, is based on the evaluation of Reviewers. Objectivity of the Reviewer's decision-making is ensured through a double-blind review process, whereby the Reviewers do not know the Authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in the Montenegrin and other Slavic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc).

1. *Original scientific papers* contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Its authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.
2. *Preliminary communications* contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.
3. *Reviews* are critical and analytical overviews of a field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of selected problem area, while the quoted literature must be comprehensive.
4. *Professional papers* aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In the upper left corner of a paper, all the authors should note: the author's first and last name, his/her affiliation, place of residence, and e-mail address.

Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, and 4-8 key words.

The Editorial Board reserves the right to make any necessary technical and similar changes to the papers.

Manuscripts and CDs will not be returned.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Josip SILIĆ Dvije rekonstrukcije jezika <i>Gorskoga vijenca</i> Petra Petrovića Njegoša	3
Bernardina PETROVIĆ & Ivana PETRANOVIĆ Turcizmi u djelima triju požeških pisaca 19. stoljeća	15
Marijana TOMELIĆ-ĆURLIN & Dijana ĆURKOVIĆ Jezik, <i>virovanja</i> i <i>zaviti</i> na Pelješcu	41
Sonja ŠPADIJER Kategorija kauzativnosti i hipotetičke klauze uvedene veznikom <i>si</i> u francuskome jeziku	83
Bernardina PETROVIĆ & Ivana NOSIĆ Naglasna kolebanja u normativnim priručnicima hrvatskoga jezika	97
Ružica ZELJKO-ZUBAC Prijedlozi, zamjenice, prilozi i brojevi u ulozima modifikatora u njemačkim imeničkim složenicama pravne struke i načini njihovog prevođenja na hrvatski jezik	137
Daniela MATIĆ Pronouns in American Political Speeches	157
Helena DRAGIĆ Od horonima Zahumlje do horonima Hercegovina	179
Vesna KILIBARDA Njegoševo poznavanje italijanskoga jezika	197
Bojka ĐUKANOVIĆ Petar II Petrović Njegoš – prevođenje i recepcija na engleskome jeziku	209

Žarko MARTINOVIĆ Snovi u djelima Danila Kiša	219
Vladimir VOJINOVIĆ Tragovi usmene književnosti u pripovijeci Čamila Sijarića	233
Ethem MANDIĆ Pripovjedački postupci i elementi postmoderne u romanu <i>Davidova zvijezda</i>	245
Vanda BABIĆ & Danijela DANILOVIĆ Demonološki zapisi i oblici u <i>Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena</i> (I)	251
Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ Dramsko stvaralaštvo Pere Budaka	301
Michel VINCENT Adolescent iz XVIII veka, Mocartov <i>Don Đovani</i>	347
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ Umijeće sintetizovanja života i književnosti: kritički i teorijski pokušaji razumijevanja poetike Silvije Plat ili izučavanje tišina i kontradiktornosti teksta (II)	365
Ivana BULJUBAŠIĆ & Tina VARGA OSWALD Paralelna tumačenja <i>Nevidljivih gradova</i> Itala Calvina i <i>Vilikona</i> Jasne Horvat	377
Đurđa ŠINKO-DEPIERRIS & Frano VRANČIĆ Tema Kentaura i dualnosti u pjesničkom djelu Mauricea de Guérina	403
Jovana SLIJEPCHEVIĆ Tekstualni egotizam Margerit Diras	425
Slobodan B. MEDOJEVIĆ Istorijski pregled naseljavanja Crnogoraca u Vojvodini	439

GRADA

Danilo RADOJEVIĆ O motivima odlaska Radosava Ljumovića u Španiju	459

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ Neki toponimi iz Ulcinja i okoline	469

PORTRETI

Krsto PIŽURICA P. A. Lavrov i njegova studija o Njegošu	487

Danilo RADOJEVIĆ Milan F. Rakočević kao njegolog	505

Adnan ČIRGIĆ Doprinos Mihaila Stevanovića montenegristici	523

Aleksandar RADOMAN Crnogorska književnost u interpretaciji Nauma Radićeskoga	541

Sanja ORLANDIĆ Doprinos Asima Peca montenegristici	555

PRIKAZI

Нау́ме РАДИЧЕ́СКИ Реафирмација и ревалоризација со високи национални вредности	565

Krsto PIŽURICA Udio Novaka Kilibarde u koncipiranju <i>Istorije crnogorske književnosti</i>	599

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ Prvo djelo o crnogorskome govorništvu	613

Tina VARGA OSWALD Suvremeno razmatranje kulturnih odnosa Hrvatske i Crne Gore	621

Neda PAPOVIĆ Književnost kao memorija kulture	629

Vladimir VOJINOVIĆ Zenit savremene crnogorske esejistike	633

Ethem MANDIĆ Kultura i procesi kretanja u semiotičkim sistemima	639

ARHIVA

Mieczysław MAŁECKI Govor Cuca u odnosu na sušedne crnogorske dijalekte	647

Branislav OSTOJIĆ Književni jezik u Crnoj Gori i Vukova reforma	665

TABLE OF CONTENTS

Josip SILIĆ On Two Interpretations of the Language of <i>The Mountain Wreath</i> by Petar Petrović Njegoš	3
Bernardina PETROVIĆ & Ivana PETRANOVIĆ Words of Turkish Origin in the Works of Three <i>Požega</i> Writers of the Nineteenth Century	15
Marijana TOMELIĆ-ĆURLIN & Dijana ĆURKOVIĆ Language, Beliefs and Vows in Pelješac	41
Sonja ŠPADIJER The Category of Causativity and Hypothetical Clauses Introduced by <i>si</i> in the French Language	83
Bernardina PETROVIĆ & Ivana NOSIĆ Accentual Fluctuation in Normative Handbooks of the Croatian Language	97
Ružica ZELJKO-ZUBAC Prepositions, Pronouns, Adverbs and Numbers Acting as Modifiers in German Legal Compounds and the Methods of Their Translation Into Croatian	137
Daniela MATIĆ Pronouns in American Political Speeches	157
Helena DRAGIĆ From Zahumlje to Herzegovina: on Horonyms	179
Vesna KILIBARDA Njegoš's Knowledge of Italian	197
Bojka ĐUKANOVIĆ Petar II Petrović Njegoš – Translation and Reception in English	209

Žarko MARTINOVIĆ Dreams in the Works of Danilo Kiš	219
Vladimir VOJINOVIĆ The Traces of oral Literature in Ćamil Sijarić's Narrative	233
Ethem MANDIĆ The Narrative Procedures and Postmodern Elements in <i>Davidova zvijezda</i>	245
Vanda BABIĆ & Danijela DANILOVIĆ Demonological Writings and Forms in <i>the Collection on the Folk Life and Customs of the Southern Slavs</i>	251
Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ Pero Dudak's Drama Works	301
Michel VINCENT Eighteenth-Century Adolescent, Mozart's Don Giovanni	347
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ The art of Synthesizing Life and Literature: Critical and Theoretical Attempts at Understanding Sylvia Plath's Poetics or Listening to Textual Silences and Contradictions (II)	365
Ivana BULJUBAŠIĆ & Tina VARGA OSWALD Parallel Interpretations of <i>Invisible Cities</i> by Italo Calvino and <i>Vilikon</i> by Jasna Horvat	377
Đurđa ŠINKO-DEPIERRIS & Frano VRANČIĆ The Theme of the Centaur and Duality in Maurice De Guérin's Poetic Work	403
Jovana SLIJEPEČEVIĆ Textual Egotism of Marguerite Duras	425
Slobodan B. MEDOJEVIĆ The Historical Overview of the Settlement of Montenegrins in Vojvodina	439

MATERIAL

- Danilo RADOJEVIĆ
On Radosav Ljumović's Motives to Depart to Spain 459

- Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ
Some Toponyms From Ulcinj and its Environment 469

PORTRAITS

- Krsto PIŽURICA
P. A. Lavrov and His Study of Njegoš 487

- Danilo RADOJEVIĆ
Milan F. Rakočević's Interpretation of
Njegoš's Ethical-Philosophical Thought 505

- Adnan ČIRGIĆ
Mihailo Stevanović's Contribution to Montenegristics 523

- Aleksandar RADOMAN
Naume Radičeski's Interpretation of the Montenegrin Literature 541

- Sanja ORLANDIĆ
Asim Peco's Contribution to Montenegristics 555

REVIEWS

- Naume RADIČESKI
Reaffirmation and Revalorisation of Great National Value 565

- Krsto PIŽURICA
Novak Kilibarda's Role in Conceiving
The History of Montenegrin Literature 599

- Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ
The First Study of Montenegrin Rhetoric 613

Tina VARGA OSWALD	
On the Contemporary Cultural	
Relations Between Croatia and Montenegro	621

Neda PAPOVIĆ	
The Role of Literature in Cultural Memory	629

Vladimir VOJINOVIĆ	
The Peak of Contemporary Montenegrin Essay	633

Ethem MANDIĆ	
Culture and Dynamics in the Semiotic Systems	639

ARCHIVE

Mieczysław MAŁECKI	
The Speech Pattern of Cuce Compared	
to Neighboring Montenegrin Dialects	647

Branislav OSTOJIĆ	
Literary Language in Montenegro and Vuk's Reform	665

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@icjk.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura
Sanja Orlandić

Korektura
Goran Drinčić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)